

Б.Ғ.ҒАФУРОВ

ТОҶИКОН

ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН, ҚАДИМ,
АСРҲОИ МИЁНА ВА ДАВРАИ НАВ

Б. Ғ. ҒАФУРОВ

ТОҶИКОН

**ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ, АСРҲОИ МИЁНА
ВА ДАВРАИ НАВ**

**ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ «ДОНИШ»
2008**

*Ба истиқболи 100 – солагии ал-
лома Б.Ғ.Ғафуров нашр шудааст.*

ББК 63,3 (2Т)

Ғ 45

ISBN – 978-99947-38-38-0

Б.Ғ.Ғафуров. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои
миёна ва давраи нав - Душанбе: Дониш, 2008. 870 сах.

© Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

САРЧАШМАИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Агар кас гузаштаи аҷдоди худро надонад, инсонӣ комил нест!

Ин хитобаи сода, вале дар айни замон ҷиддии бузургони илму адаби мо аз қаъри асрҳо ба гӯш мерасад ва ҳушдор медиҳад, ки аз таърихи миллату сарзамин, расму русум ва дину оини худ мудом воқиф бошем. Воқеан, таърихро хотираи инсоният меноманд. Пас ҳар фард бе омӯзиши таърихи кишвари худ аслу насаб ва маърифати бумиву зотиашро пойдору бегазанд нигоҳ дошта наметавонад, аз решаи хеш дур ё канда шуда, ба вартаи гумномӣ ё фано қадам мениҳад ва, ба таъбири имрӯзӣ, «манкурт» мешавад. Яъне инсон таърихи гузаштаи худро фаро нагирад, табиист, ки аз зоти худ, роҳи тайкарда, дастовардҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва бурду боҳти мардумаш ноогоҳ монда, чун маҳлука одамсурат, вале бепарво, бемаъсулият, бенишон умр ба сар мебарад. Ин бадбахтии бузург аст. Охир оӣ аз хотираи гузашта, ғориғ аз ғами фардо чӣ хел худро инсон мешуморӣ?

Агар ин ғоҷа давлат, миллат ва қавмеро фаро гирад, чӣ мешавад?

Таърих гувоҳ аст, ки аз рӯи чунин беэҳтиётӣ ва воқиф набудан аз гузаштаи хеш қисме аз давлату миллатҳои абаркудрат пора-пора шуда, аз забон ва расму оини хеш маҳрум гардидаанд. Дар аҳди бостон чунин мисолҳо фаровонанд.

Сарнавишти миллати тоҷик дар тӯли асрҳо баробари дигар мардуми эронинаҷод басо печида ва пуршебу фароз аст. Тоҷик бо қору пайкор барои ноил шудан ба озодӣ, бо созандагӣ ва бунёдкорӣ, бо ақлу заковати фарзандони нобиғааш дар арсаи илму адабу сиёсат, бо расидан ба даврони эҳёи давлатдорӣ ва ҷашидани заҳри шикаст, бо талошҳо баҳри худшиносӣ ва огоҳии миллат таърихи худро ғаниву рангин сохтааст.

Таърихи саршор аз лаҳзаҳои пирӯзӣ, ҷаспу талош барои ташаккули тафаккури милливу ривочу равнақи давлатдорӣ, илму фарҳанг ва ... гулгун аз ҳуни мардони муборизу фидокор ... Аммо пӯшида нест, ки солҳои тӯлонӣ мо аз омӯзиши мероси таърихӣ халқи худ як андоза дур мондем. Дар мактабу донишгоҳҳо ба фарзандони мо ба ҷои таърихи халқи тоҷик бештар таърихи халқҳои дигарро меомӯзонданд.

Ва ин муносибати носолим рахнае гузошт дар таърихомӯзӣ ва таърихдонии мардуми мо. Шояд як сабаби аз асли хеш каме дур мондан ва паст рафтани маънавият, коҳидани ахлоқи ҷомеаи мо аз ҳамин иборат буд.

Ва, хушбахтона, ду фарзанди нобиғаи миллати тоҷик - устод Садриддин Айний ва академик Бобочон Ғафуров ҳамин норасоиро эҳсос карданд ва ҷиддан аз пайи ислоҳи он шуданд. Аллома Айний бо рисола ва мақолоти зиёдаш дар хусуси зиндагӣ ва эҷодиёти шахсиятҳои илму фарҳанг ва сиёсату давлатдорӣ мардумро бо гузаштаи пурифтиҳор ва фарзандони некноми миллат ошно сохт, онҳоро бо таърихи ибратомӯзу пурифтиҳори худ пайваст. Мардум бо нигоҳи зиракона ва хирадмандонаи Айний аз барору нокомиҳои ниёгон дар набарди зиндагӣ огоҳ шуданд.

Ҳамчунин Бобочон Ғафуров бо ҳидояти ин пири хирад ба кори пуршарафе камар баст. Вай дар солҳои басо мушкил ба тадқиқ ва таълифи китобе аз таърихи халқи тоҷик шурӯъ намуд. Ковишу ҷустуҷӯҳои пайвастаи ӯ дар ин роҳ самарани дилхоҳ доданд. Ва нахустин асари илмии Бобочон Ғафуров «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» панҷоҳ сол муқаддам - соли 1947 аз ҷоп баромад. Вай чун фарзанди дилсӯзи миллат баробари фаъолияти давлатдориву сиёсӣ ин корро ба анҷом расонд ва барои ҳамзабонону ҳаммиллатонаш равзанае кушод аз олами таърих. Ин таҷрибаи аввалини таърихнависи тоҷик дар замони шӯравӣ буд ва онро муҳаққиқони намоён, шарқшиносони машҳури дунё хуш пазируфтанд.

Хонандаи тоҷик тавассути ин асар аз мақоми худшиносӣ ба омӯхтани таърихи гузаштаи худ рӯ овард. Ва ба саволҳои зиёди «Аҷдоди мо киро буданд? Аз кучо ба зиндагӣ шурӯъ карданд? Чӣ тавр давлат сохтанду давлатдорӣ карданд? Бо чӣ роҳу дастуре ба илму адабиёти оламшумул пой гузоштанд? Дар таърихи башарият чӣ мақому поя доранд?»- посухи дақиқ ва муфасссал ёфтанд.

Ман ин асари аҷоиб ва пурмӯҳтаворо ҳанӯз солҳои донишҷӯӣ мутолиа карда, гоҳе аз ҳунари волои давлатдорӣ гузаштагонамон меболидам, баъзан аз шикасти ҳукумат, ҷоҳталабӣ, ҷангу ҷидол ва ҷаҳолату хунрезии бародарон ба хогири тахту тоҷ ва шӯҳрату нафс, ки теша ба решаи давлат задааст, тохтутози ваҳшиёнаи аҷнабиён, саросар нобуд шудани мардумони бегуноҳ ва харобу валангор гаштани марказҳои фарҳангӣ дилам реш мегашту ба андеша меафтадам. Пайваста фикр мекардам, миллате, ки як замон соҳиби тамаддуни олии буд, имрӯз аз коҳидани маънавияти ҷомеа меноладу азоб мекашад?!

Пӯшида нест, ки баъди инқилоб мардуми мо ба таври сунъӣ аз омӯхтани таърихи чандинҳазорсолаи худ бенасиб гашт ва маънавияту ахлоқаш аз нарасидани ин ғизо кохид. Асари Бобочон Ғафуров, ки чун обу ҳаво барои худогоҳӣ ва рушди тафаккури таърихӣ мардум зарур буд, дар тӯли панҷоҳ сол танҳо як маротиба нашр шуд. Албатта, ин боиси таассуф аст. Аз рӯи инсоф мебоист ин асар борҳо аз чоп мебаромад ва дастраси ҳар як фарди тоҷик мегардид.

Агар мо аз роҳи тайкардаи пур аз шебу фарози миллати худ огоҳии нисбатан пурра медоштем ва аз хатоҳои содирнамудаи ниёгонамон сабақ мегирифтем, шояд тӯфони офатбори ҷанги граҷдаи, ки мо ба он дучор омадем, чунин ранги фоҷиавӣ намегирифт. Охир як сарчашмаи худшиносии миллӣ маҳз ошноӣ бо мероси таърихӣ аст. То хотираи қавии таърихро, ки дар осори фарҳангиву илмӣ бостон маҳфуз аст, ҷомеа аз худ накунад, аз хираду заковати гузаштагон баҳрамандаи нашавад, дар тамоми риштаҳои зиндагӣ ба дастовардҳои дилхоҳ ноил шуда наметавонад.

Омӯхтани таърих танҳо барои донишмандони гузашта нест, балки ин барои шукуфоии фардои ҳар як миллату давлат зарур аст. Яъне миллат бояд аз гузаштаи худ- ҳоҳ дурахшон бошад, ҳоҳ тира,- сабақ бигирад ва дурнамои ояндашро муайян бисозад.

Академик Бобочон Ғафуров ба ҳамин хотир умри худро ба таҳқиқ ва эҷоди таърихи миллаташ бахшид ва, хушбахтона, ба мурод расид. Вай бо чопи шоҳасари бузурги худ – «Тоҷикон» натавонанд миллати тоҷик, балки тамоми форсиҷабонони олам, мухлисону ҳаводорони тамаддуни Шарқ ва сокинони Осиёи Марказиро бо як сарчашмаи нерубахшӯ пурбаҳо шодком сохт. Бояд таъкид бикунам, ки аллома Бобочон Ғафуров дар эҷоди ин асар, ба таъбири устод Айни, яке аз «...шартҳои муҳими таърихнависӣ - муҳокимаронии бетарафона»-ро риоя кардааст.

Ин асар аввал ба забони русӣ дар Москва чоп шуд ва ҳамчунин аз ҷониби олимони машҳури собиқ шӯравӣ ва хориҷӣ баҳои арзанда гирифт. Асар танҳо ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми беназири онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ маҳдуд намешавад. Инчунин, дар он таърихи мардуми ҳамҷабономон ва халқҳои дигари Осиёи Марказӣ мавриди таҳқиқи ҳамҷабонона қарор гирифтааст. Аз ин хотир баъди он ки «Тоҷикон» ба хати русиасоси тоҷикӣ дар Душанбе ба таърифи расид, дарҳол диққати муаррихони Афғонистонро ҷалб намуд. Ва дар ин ки-

швари дӯсту бародар асари мазкур бо хуруфи форсӣ аз чоп баромад, сипас дар мамолики дигар низ пай дар пай чопи он сурат гирифт.

Қимати илмӣ «Точикон», алҳақ, бениҳоят бузург аст. Бобочон Ғафуров бо ин иқдоми нек ва заҳмати пурбаҳояш натанҳо саҳифаҳои таърихи рангини миллати тоҷик ва мардуми ҳамзабони мо, балки таърих ва роҳи тайкардаи халқҳои ўзбеку қирғиз ва казоку туркманро то андозае ба хонанда ошно сохт. Ин хидмати рустамонаи Бобочон Ғафуров шоистаи таҳсин ва офарин аст, зеро осори пурқимати илмиаш чун беҳтарин омӯзгор ба мо ва насли оянда сабақ меомӯзад.

Имрӯз мардуми кишвар ба худшиносӣ ва барқарор кардани хотираи таърихӣ хеш беш аз пеш ниёз дорад. Мо бояд аз таърихи гузашта сабақ бигирем ва барои ваҳдати комили миллӣ корҳои бузургро ба анҷом бирасонем. Дар ин роҳи пуршараф чопи осори гаронбаҳои академик Бобочон Ғафуров барои барафрӯхтани эҳсои ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ мадад хоҳад расонд.

Эмомалӣ Раҳмон

соли 1998

ТОҶИКОН

МУҚАДДИМА

Халки тоҷик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои сотсиалистӣ, ки Иттифоки Республикаҳои Советии Сотсиалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ – халки кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатамон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоки Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Аз қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандаи дӯстию ҳамкорӣ халқҳои Иттифоки Советиро ба ҳам пайваста, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазокҳо, қарақалпоқҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеҳу равшан мушоҳида намуд.

Тадқиқи таърихи халки тоҷик барои донишмандони манбаҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна қўмак хоҳад расонд. Хусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати маданияти халки тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа, тоҷикон низ аз қомеъҳои маданияти халки ўзбек файзёб буданд; хусусияти маданияти моддӣ, урфу одат, санъат ва ҳунароҳои халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад. Таърихи даврони қадимтарин, қадим ва ҳамчунин даврони асиримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яксон буда, илова бар ин сайри таракқиёти он дар як сарзамин ба вуқӯъ пайвастааст. Бо вуҷуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми ба худ хоси онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ бо омӯзиш ва таҳқиқи таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чӣ ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омӯзиш решаҳои амиқи таърихии ҳамкориҳои бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи хориҷӣ, қабл аз ҳама, ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо - таърихшиносони советӣ ба робитаҳои таърихии халқҳои Осиёи Миёна ва шарқи хориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун силсилаи беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табаддулоти дарборӣ тасвир ёфта, бештар нақлу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин нақлу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятро дучор омадан мумкин аст. Муаррихони буржуазӣ қонуниятҳои таърихиро дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми ҳуҷҷат ва мадракҳои фаровони оид ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки қўшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муаллифони ба Ватани советӣ хиёнат карда, ба хизмати империалистон гузашта, ки таърихи халқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро фақат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирку наҷодҳои мухталиф ба

калам доданӣ мешаванд, беҳуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар хилофи далелҳои илмӣ ирқро бо халқ айнӣ дода, «назария»-и ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирқи «асил»-ро пеш меронанд. Дар айни замон онҳо ба як типӣ наҷодии помирӣ-фарғонӣ нисбат доштани ӯзбекон ва тоҷиконро инкор мекунанд. Умуман кӯшиши аз нуқтаи назари ирқият тавзеҳ додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчунин дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмӣ ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти халқҳои гуногун фақат дар партави таълимоти марксистӣ-ленинӣ доир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К.Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро дохил ба муайян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истехсолоти ҷамъиятии ҳаёти худ ба муносибатҳои муайян ва зарурии ба иродаи худашон вобаста набуде – ба муносибатҳои истехсолиё дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муайяни инкишофи қувваҳои истехсолкунандаи моддии онҳо мувофиқ меоянд. Маҷмӯи ин муносибатҳои истехсолӣ сохти иқтисодии ҷамъиятро, базиси реалиеро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятӣ ба ин базис мувофиқ меоянд. Тарзи истехсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман протсессҳои сотсиалӣ, сиёсӣ ва маънавии ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муайян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муайян мекунад. Қувваҳои истехсолкунандаи моддӣ ҷамъият дар зинаи муайяни инкишофи худ ба муносибатҳои истехсолиё мавҷуда ё худ – ки ин фақат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст – ба муносибатҳои моликият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишоф меёфтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истехсолкунанда буданд, акнун кишани онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи револютсияи сотсиалӣ фаро мерасад. Бо тағйир ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври каму беш тез табaddулот ба амал меояд»¹. Илми марксистӣ-ленинӣ чунин мавқеи муҳими базис – маҷмӯи мураккаби муносибатҳои истехсолиё ин ё он марҳалаи тараққиёти таърихиро ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаъоли надстройка ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавӣ ва моддиро ошкор менамояд. Бехтарин сарватҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъиятиро таърихии инсоният рӯидаанд, самарани фаъолияти моддӣ, илмӣ ва бадеии башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданӣ, бо тамоми маъниҳои умумисотсиологӣ он чун василаи муктадир дар таҳаввулоти амиқи ҷамъияти ҳозира хизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯхтан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихии ғании халқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаққули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он нерӯи тозаи маънавӣ ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандаи тараққиёти таърихии ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯро ошӯбҳои халқӣ ҳар гоҳ ҷамъияти осеимийенагиро ба ларза меоварданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс навиштаанд: «Озод ва ғулом, патритсий ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирд - ҳулоса, золим ва мазлум нисбат ба якдигар дар антагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкор мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азнавсозии револютсионии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё бо ҳалокати

¹ К.Маркс, Ф.Энгелс. Асарҳо (Нашри дувуми русӣ), ҷилди 13, с.6-7.

умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин нишондоди В.И.Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба кашф кардани қонуниятҳои ҳодисаҳои, ки «ба назар печдарпеч ва ҳарҷумарҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро кашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузаштаи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқ менамояд.

ханӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудогонаи таърихи маданият ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В.В.Бартолд оид ба таърихи тоҷикон, қирғизҳо ва туркманҳо, асари умдаи ӯ «Таърихи ҳаёти маданияти Туркистон», бехтарин асарҳои таърихӣ ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айний, инчунин як идда тадқиқоти А.А.Семёнов ва М.С.Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-юм методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмӣ пештар бадастомадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар мегузаронанд (дар ин маврид махсусан хидмати А.Ю.Якубовскийро бояд хотиррасон кард), маъхазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон нахустин экспедицияҳои археологӣ ба кор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозёфтҳои хеле зиёди маъхазҳои мухталиф ва пурраҳои таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, санадҳои асри-миёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. ҳамаи ин ба амиқтар гардидани тадқиқот ва пурратар омӯختани қонуниятҳои протсессҳои таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиён ба таълифи баъзе асарҳои калони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбастанандаи «Таърихи мухта-сари халқи тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳудуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва сипас, се маротиба (охирин бор дар соли 1955) ба забони русӣ ҷоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасҳеҳу иловаҳо аз нав таҳрир меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихии халқи тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври мухтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳрири асари сечилдаи коллективии «Таърихи халқи тоҷик», ки солҳои 1963–1965 дар Москва аз тарафи Академияи Ҷангҳои Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ӯ қори ҳудуди тадқиқи проблемаҳои таърих ва маданияти халқи тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлили ҷамъбасти ҳудуди тақозо мекарданд.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамоаи инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Революцияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар бар мегирад.

Китоби якум аз ҷор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти ҷамоати ибтидоӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дувум ҳаёти ҷамъу қабилаҳои мухталиф – аҷдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзеҳ меёбад. Дар фасли сеум тақдирҳои таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалии мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли ҷорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққиёт ва барқарории сохти феодалии баён мекунад.

² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, с. 424.

³ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, с. 16.

Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар кардааст: фасли панҷум таърихи халқи тоҷикро аз ибтидои асри XVI то миёнаи асри XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққиёфтани муносибатҳои капиталистиро то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти мухтасари манбаҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтисодӣ, феҳристи номҳои тамоми асар дар охири китоби дувум оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукамал зикр ёфтаанд, дар поварақ фақат ба ихтисораи онҳо ишора хоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқиқи муфассали ҳамачонибаи тамоми масъалаҳои таърихи халқи тоҷик нақӯшидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихро бо тадқиқи проблемаҳои хеле муҳим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали асри миёнаи тоҷикон ҳоло ҷунон ки бояду шояд омӯхта нашудааст, аммо материалҳои нав хеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматикии фактҳо фарзияҳои ҳамкасонии советӣ ва хориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуктаи назари худро сарехан баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарчашмаҳо ва ишора ба тадқиқоти нашриҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар хоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзеҳёфтаҳо дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз такрори муаллифони дигар худдорӣ намудем. Ҷунончи, инро дар фасли давраи асри миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданияи он тавассути тадқиқоти чанд насли шарқшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В.В.Бартолд, А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертелс, П.П.Иванов ва дигарон ба таври муфассал омӯхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯӣ ва ҳулосавист.

Баъзе проблемаҳое, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар асри биринҷӣ ва робита бо қabilaҳои ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи ориёӣ ва асоси наҷодию забонии тоифа ва халқҳои қадимаи Осиёи Миёна, ҳиндустони шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синфӣ; зуҳур ва таҳаввули оини зардуштӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнаю Эрон, ҳиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, хронология ва маданияти Кушониён. Ба тавсифи сохти иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби махсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихӣ ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил кашида мешаванд.

Таърих ва маданияти аввали асримиёнагии Тахористон ва Сугд хеле батафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва пешрафти фавқуллодаи маданияти бадеӣ боис гардидани пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ муқаррар карда мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, Осиёи Миёна дар давраҳои кушонӣ, аввали асри миёна ва баъдтар ҳам яке аз муҳимтарин марказҳои маданияи шарқ ҳисоб меёфт.

Дар бобҳое, ки ба пойдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба қомеъҳои наво, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ноил гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш

аз ҳама, тадқиқи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ, қонуниятҳои ҳаёти иқтисодӣ ва падидаҳои муайяни он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои хоси ҳар як давра ва тадқиқи чараёни инкишофи созмонҳои ҷудогонаи иҷтимоию сиёсӣ диққати махсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин чи дар тасвири манзараи умумии таърих ва чи дар тавсифи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ ниҳоят кам ё тамоман мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии халқи тоҷик мухтасар, вале бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъморий ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф чараёни пайдоиши қавму наҷодҳоро низ ба тадқиқи гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули халқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои ҳаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропология ва антропология, этнография ва адабиётшиносӣ саъю кӯшиш намуд. Ба ташаккули халқи ўзбек ҳам қисмати махсус бахшида шуд – дар ин ҷо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкасиби ўзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ўзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти халқи ўзбекро ба таври қонеъкунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсири оқибати ба давлати ҳахоманишӣ, империяи юнону мақдунӣ ва ҳилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмӣ мо, аз ҷумла, дар таълифоти ҳудӣ муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вуҷуд пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке – ситоиши истилогарон ва паस्त задани савияи маданияти халқҳои Осиёи Миёна, ки хоси илми буржуазист; дигаре – таҳқиқи тавзеҳи дар илми советӣ муқарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоф диққати асосӣ ба муборизаи озодихонаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани махсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо муқобил гузоштани шарҳу тафсири марксистӣ фақат як қисми ин масъаларо – асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо ҷиҳатҳои иҷтимоию иқтисодии масъала дар қанор монда, ғайриқофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён меёфт. Муаллиф кӯшиш намуд, ки ба тадқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои оид ба муносибат ва робитаҳои иқтисодӣ ва таърихӣ маданияти халқҳо ва синтези маданӣ пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривочи истеҳсолот ва маданият, мубодилаи қомеъӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ ба пешрафти худ ноил гардидааст. Муборизаи муттафיקонаи халқҳо, ки дар чараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вуҷуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар муқобили тохтутозҳои ҳаробиовар ва ғоратгаронаи ўрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монеаи саҳте гардида буд. ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти иҷтимоӣ, алоқаҳои мусолимадомези тичоратӣ иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданӣ мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати Қандаҳор, ки дар худ беҳтарин офаридаҳои мардуми ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайваستاаст ва адабиёти арабизабонро бо фазилатҳои байналмилалӣ он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғанӣ сохтани маданияти якдигар боиси тавлиди сарватҳои муштаракӣ маданӣ гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва ҷиҳатҳои ба худ хоси маданияти халқҳо, аз он ҷумла аҳолии даврҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман халқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олӣ ва ба дараҷаи баланди тараққиёт расидаро ба вуҷуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таърихӣ аз китоби «Таърихи халқи тоҷик (ҷ. I– II, М., 1963–1964) иқтибос шудаанд. Тасвирхоро Эрмитажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ўзбекистон, Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музеи Британия, ташкилоти бостоншиносии Франция дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмӣ советӣ ва хориҷӣ ва инчунин донишмандони ҷудогона лутфан дар ихтиёри муаллиф гузоштанд.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин, дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳои, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастраси муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чӣ ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва хориҷӣ ба неки истиқбол қарданд ва тақризи ҷои зиёд далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллакай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои муҳталиф ва пуранҳои таърихӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр кашфиёти беҳамто ноил шуданд. Оид ба давраҳои гуногун бисёр асарҳои илмӣ тадқиқоти интишор гардиданд. Худи муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоеро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди хронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар тағйир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукамал ва баъзе фаслҳои он муфассалтар қарда шаванд. Вале гуфтан даркор, ки бандубасти асар тағйир наёфт ва фақат ба сабаби афзудани ҳаҷми китоб ба ду қисм ҷудо қарда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайдҳои эродҳои муфиди худ ба ӯ кӯмак қарданд, алалхусус ба А.Е. Бертелс, И.С. Брагинский, Э.А. Грантовский, Е.А. Давидович, А.М. Мирзоев, И.М. Оранский, В.А. Ранов, В. А. Ромодин, албатта, ба муҳарири нашри русии китоб Б.А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Мухторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

⁴ Сарсуханро Б. Уафуров дар аввали соли 1977 навиштааст.

ФАСЛИ ЯКУМ

**СОХТИ ЧАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА**

Боби якум

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ОСИӢИ МИӢНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВӢ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВӢ

Осори палеолити поин

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осии Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаёти онҳо боқӣ намондааст. Ба гумони баъзе олимон, гӯё Осии Миёна дар дохили минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум маҳсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаёти одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А.П. Окладников дар рӯди Унарчаи наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстотсени миёна қайроқи калони дасти инсон расидаро, ки як тарафи он ба теги дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чоппер – олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфти ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осии Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Қуҳан ба ҳубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ – маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осии Миёна бо маданияти ба истилоҳ суонии давраи палеолити ҳиндустон хеле шабоҳат дорад⁵. Аз ин чунин бармеояд, ки ин ду кишвар дар давраи палеолити поин як роҳи умумии таърихро тай кардааст. Чунон ки аз мадракҳои геологӣ маълум мешавад, аҳли маданияти қайроқсанг дар давраи пирияхҳои нахуст ва яхбандии рис, яъне дар давраи плейстотсени миёна, беш аз 200 ҳазор сол қабл аз ин зиндагӣ ба сар бурдаанд. Он вақтҳо чунин ҳайвонот, аз қабилҳои ҷинсҳои қадимаи фил, асп, мамонт ва бизонҳои шохдароз, намудҳои гуногуни қарқадан вучуд доштаанд. Аз рӯи баъзе далелҳо, одам дар он замон хеле кам будааст.

Олати навъи дигар дасткоҳҳои сангӣ, ки барои палеолити поини Европа бисёр характернок аст, фақат дар қисмати ғарби мамлакат – дар Туркманистон пайдо гардид.

Баъзе олимон изҳори шубҳа мекарданд, ки Осии Миёна ин қадар барвақт маскани одам шуда будааст, зеро нишонаҳои зиндагии инсон дар ин маҳал аввало, ки хеле кам, дар баъзе ҷойҳо, алоҳида-алоҳида ёфт мешуданд ва сонӣ, аслан дар қабатҳои аз ҳама болоии заминҳои соҳили дарёҳо ба назар мерасиданд. Вале инак соли 1973 дар мағзи зардҳои Қаротӯғи Ёвон ва сипас, дар ҳафт ҷои ҷануби

¹ Нестурх М.Ф., 1964.

² Окладников А.П., 1966 б, с. 19.

³ Ранов В.А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movius H.L. 1944; L'yađy L. S.B., 1951 ва ҷ.

⁵ Ранов В.А., 1964 а.

Тоҷикистон дар мағзи хокхое, ки дар чуқурии 50–65 метр воқеъ мебошанд, олоти сангӣ ба даст омад. ҳафриёти ду бошишгоҳ – бошишгоҳи Қаротоғи 1 ва Лоҳутӣ-1 нишон дод, ки дар ин ҷо нишонаҳои бошишгоҳи нав, осори маданияти то ба ҳол номаълуме ҳастанд, ки он «маданияти Қаротоғ» ном гирифт. Таърихи ин қабати археологӣ 200–150 ҳазор сол аст, ки инро бо мадракоти геологӣ муайян карда, баъд бо усули термолюминистсенсия аниқ намуданд. Маданияти Қаротоғ аз ҷиҳати тавсифоти худ ба маданияти қайроқсанг мансуб аст ва аз маданияти суонии нимҷазираи ҳиндустон, ки дар боло номбар шуда буд, ягон фарқи казӣ надорад. Баъди ин кашфиёт ҷои шубҳа нест, ки дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна сараввал тоифахое маскун шуданд, ки ба давраҳои маданияти қайроқсанг тааллуқ доштанд⁶.

Осори палеолити миёна

Дар Осиёи Миёна аз марҳилаи баъди ҳаёти башари аввалия – палеолити миёна ёдгориҳои фаровон боқӣ мондааст. Ин замони нашъунамои маданияти мусте, замони мавҷудияти неандерталҳо буд, ки дар ҳудуди палеолити миёна ва боло аз онҳо инсонии навӣ имрӯза ташаккул ёфтааст.

Дар ин давр қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият нисбат ба давраи палеолити поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зудтар такмил ёфт, шакли олатҳо нав ва вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон натавонанд нигоҳ доштани оташ, балки гирифтани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикӣ имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои муҳталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна ҷанд маҳалли маскунӣ асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияи калони ҷамъияти инъикос гардонанд, ошкор карда шавад.

Масканҳои саркушода ва ғори мусте дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, ҷи дар қисмҳои қӯҳсор ва ҷи дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Ҷунончи, ин қабил иқоматгоҳҳо дар Туркманистон – дар нимҷазираи Красноводск ва Қўпетдоғи Марказӣ, ғорҳои қадима дар Ўзбекистон – дар наздикии Тошканд ва Самарқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон – дар Фарғонаи ғарбӣ, ноҳияи Ўротеппа, водии ҳисор ва Вахш, ноҳияи Данғара ва ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мусте дар Қирғизистони шимолӣ низ кашф гардидаанд.

Мағои Тешиктош дар Иттифоқи Советӣ ва хориҷа шўҳрати зиёд пайдо намуд⁷. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз, дар воҳаи Турғондарё, дар қӯҳсори Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандерталҳои ҷандин бор ба манзили қӯҳнаи худ бозгашт намуда боқӣ гузоштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қариб 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олоти қомия мебошад. Дар байни онҳо ду навӣ олоти хеле маъмул – қорд ва белчаи сангӣ мавҷуд аст. Қорд ҳамчун олоти бурранда ва қилоҳи шикорӣ хизмат мекард. Белчаҳо барои сохту пардохти дарахт, пўст истифода менамуданд. Олатҳои дигар хеле қаманд. Сайди асосии шикорчиёни тешиктошӣ бузи қӯҳии сибирӣ буд, ки дар қӯҳистони Осиёи Миёна бисёр дучор меомад. Ғайр аз ин ғавз, хирс, қаланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ шикор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани қасади одами аҳди мусте – писарбаҷаи 8–9-сола воқеаи дорӣ аҳамияти қаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик қил сол гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар қосаи сари одами неандертал муваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлақати мо даҳҳо қомони мустеи маълум

⁶ Ranov V.A., 1976.

⁷ Окладников А.П., 1949.

аст. Дар гирди часад (косаи сар ва баъзе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи кӯҳӣ ба шакли ҳалқа гузошта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба хок супурда шудани онро тахмин кард.

Коллексияи олоти сангии Тешиктош бо осори дигар мағораҳо пурратар ғардид. Аз байни онҳо мағоки ба қарибӣ ёфташудаи Обираҳматро, ки дар масофаи 100 км дуртар аз Тошканд воқеъ аст, ном бурдан мумкин аст. Материалҳои ҳафриёти ин ёдгории хеле ҳолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустӣе пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроққум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоти ду марҳилаи давраи мустӣе дар ин ноҳия бо бакии суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар регҳои обшустаи суфаҳо ҷамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам ба мисли Тешиктош аксари олотро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, фақат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксанги чаҳмокии зудшикан, балки аз санги саҳти сумок (порфирит) сохта шудаанд.

ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба «истилоҳ леваллуаю мустӣе» буда, бо ёдгориҳои давраи мустӣеи шарқи Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якҷанд ёдгориҳои давраи мустӣе пайдо шуданд, ки тамоман хусусияти дигар дошта, бо тамаддуни ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу ғарби Тоҷикистон воқеъгардида наздиканд. Калонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробӯра, воқеъ дар водии Вахш (наздики Ҷилликӯл) аз ҷониби В.А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгиҳои на он қадар баланди регӣ иборат аст, ки рӯи онҳоро ба ғафсии ду метр сангрзаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрзаҳо ёфт шудаанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоти муқаррарии мустӣе маснуоти махсуси сангӣ – олоти ҳақиқии қайроқсанг – чоппер ва чоппинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суои ҳиндустон бисёр монанд аст.

ҳафриёти майдончаи назди ғори Оғзикичики райони Данғара барои тадқиқи маданияти мустӣе материалӣ фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз ҷумла, белчаву кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб сохта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталиҳо сайд карда будаанд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вучуд доранд, устухони карки дарозпашм ва асп барин ҳайвонҳое низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табақаи маскуни (табақаи археологӣ) ин ҷо дар ҷои дигар во-намеҳӯрад ва иборат аз пораҳои ба лой часпидаи резаи устухони сангпӯштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сӯхтагианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гӯшти сангпӯштро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тариқа, аз давраи мустӣе сар карда, дар маданияти асри сангии Осиёи Миёна мушобихати ду минтақаи бузурги палеолит – Осиёи шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятҳоро дертар, дар давраи неолит ҳам дидан мумкин аст¹⁰. Мутобиқи мадрокҳои наварин, синни осори асосии давраи мустӣе дар Осиёи Миёна 50–40 ҳазор сол мебошад.¹¹

⁸ Окладников А. П., 1966 б, с. 48–49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

¹⁰ Ранов В. А., 1965 б.

¹¹ Окладников А. П., 1966 б, с. 45–46; инчунин Иванов И. К., 1965.

Осори палеолити боло

Тахминан 40–35 ҳазор сол пеш ташаккули навъи имрӯзаи башар *Homo sapiens* сурат мегирад.

Дар ин давра асбобу олати сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустӣе асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вучуд меоянд. Бо такмили асбобу олат ҳаҷми онҳо хурдтар ва василаҳои шикор низ беҳтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло ташаккули қабилаҳо шурӯъ мешавад: қавми модарӣ, ки аз гурӯҳи экзогамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти насаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду тақомули худ мерасад.

Палеолити болои Осиёи Миёна кам тадқиқ шудааст. Зоҳиран, баръакси давраи мустӣе, шароити табиӣ на дар ҳамаи ноҳияҳои Осиёи Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни ҳуди шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои мухталиф, аз қабили белча, корд, асбобҳои тарошанда, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо ҷоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафриёт Д.Н. Лев чунин тахмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамиш сохташуда мезистаанд. Ғанимати шикори онҳо асосан асп, хар, гови ваҳшӣ, шутур, оҳуи даштӣ, гӯсфанди ваҳшӣ ва ғавазн будааст¹².

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи «Хочағор» машҳур буда, дар водии хурди силсилакӯҳи Туркистон, дар наздикии деҳаи Чоркӯҳ воқеъ аст¹³. Ин ёдгорӣ ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскуни ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз санги чаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст¹⁴. Вале ин ёдгорӣ аз ҷиҳати фаровонии анвои олати чаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту пардохти худ аз олати бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969–1970 дар бошишгоҳи Шугнов, ки дар болооби Яхсу воқеъ аст, чанд табақаи маскунӣ кашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зардҳои ҷарии панҷоҳметраи соҳили дарё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин, мувофиқи мадракоти геологӣ археологӣ 35–30 ҳазор сол ва синни табақаи наватарин, мувофиқи усули радиокарбонии муайян кардани сана, 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олати меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шугнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возеҳ ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд¹⁵.

Ба мадракҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди палеолити боло ду анъанаи техникӣ мавҷудияти худро давом медод, ки

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П., 1964, с. 170.

¹⁴ Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.

¹⁵ Ранов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

яке бо палеолити Осиёи шарқӣ ва Сибир (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Хоҷағор) алоқаманд буд.

Тавсифи чамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи тадриҷии қувваҳои истеҳсолкунандаи чамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди тадқиқ қарор додем. Аммо масъалаи тақомули тадриҷии иҷтимоии ин чамъият ниҳоятдараҷа мураккаб аст. ҳатто қонуниятҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони сотсиология низ ба таври мукамал омӯхта нашудааст, мулоҳиза ва ҳулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи баҳсу мунозираҳои тундӯтезд гардидаанд¹⁶. Масъалаи оид ба хусусиятҳои инкишофи чамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузошта нашудааст.

Агар гӯем, ки чамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вақти худро дар марҳилаи асри санг гузаронидааст – ин сухани умумӣ хоҳад шуд. Дар ин маврид ҷоиш аст, ки барои возеҳтар ифода ёфтани матлаб қисми борҳо истифодашударо биёварем. Инак, шартан фарз кунем, ки тамоми ҳаёти чамъияти инсонӣ то Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табдил шудани маймун дар аввали моҳи январ ба вуқӯъ пайваستا, давраи ҳукмронии палеолит қариб тамоми солро то 25-уми моҳи декабр фаро мегирад ва тамоми таърихи чамъияти синфӣи Осиёи Миёна баҳузур дар ним соати охири пеш аз соли нав «ғунҷоиш» меёбад!

Ташкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин хеле сода ва ибтидоӣ буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав ташаккулёфтаи одамнро Ф.Энгелс «гала» номидааст¹⁷. В.И.Ленин паи ҳам «галаи ибтидоӣ» ва «коммунаи ибтидоӣ»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидоӣ давраест, ки чамъияти инсонӣ ташаккул ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар охири палеолити миёна ва боло ташкилоти қабилавии чамъият – коммунаҳои ибтидоӣ бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин соҳти қавмӣ модарӣ буд, ки зан дар он мавқеи хеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносибати оилавӣ дар доираи никоҳи гурӯҳӣ сурат мегирифт.

Истеҳсолот коллективӣ бошад ҳам, вале дараҷаи қувваҳои истеҳсолкунанда ниҳоят паст буд. «Ин навъи ибтидоии истеҳсолоти кооперативӣ ё коллективӣ, албатта, на оқибати умумӣ қардани воситаҳои истеҳсолот, балки натиҷаи заифии шахсияти ҷудогона буд»²⁰. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар як ҷо намонда, ба охистагӣ такмил меёфт. Тараққиёти беш аз пеши қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташкилоти чамъиятӣ боиси мураккабшавии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил қардани оташ, сохтани манзилҳои оддӣ, ривочи шикори ҳайвоноти қалон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии муқимӣ – ҳамаи ин қадамҳои муҳими тараққиёти прогрессивии чамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю.И., 1966; Семёнов Ю.И., 1968; Тер-Акопян Н.Б., 1968; Бутинов Н.А., 1968; Кабо В.Р., 1968 (дар ин асарҳо феҳрасти муфасссал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

¹⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 34, с. 138.

¹⁸ Ниг.: В.И.Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, с. 111.

¹⁹ Дар таърихнигории советӣ нутқай назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В.Р., 1968, с. 258–265).

²⁰ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 404.

вақтҳо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зухур омада будаанд.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10–15 ҳазор сол тахмин мекунад. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар ҳел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудаи археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити сохти қабилавии модаршоҳӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олоти истеҳсолот нисбатан мукамал ва бехтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арра кардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеҷ асаре набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд. Соҳаҳои нави ҳочағӣ, аз қабилӣ кулолӣ, зироат ва чорводорӣ низ ба вучуд меоянд. Мувофиқи шароити табиӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни чорводор ё худ барзгарони ибтидоӣ пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори давраи мезолит хусусан дар маҳалҳои соҳили Каспӣ ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастаи он бозёфти диққатангези А.П.Окладников - ғори Чабал мебошад. Маълумот ва мадракҳои аз ин ҷо бадастомада дар солҳои охир ба тавассути кашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима – ғори Замзамчашма афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскунӣ ин ғорҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспӣ дахҳо ва садҳо асбобу абзори хурди сангичаҳмоқӣ боқӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алалхусус, олоти шакли ҳандасӣ: китъаи доира (сегмент), се-кунча, шакли мунҳариф (трапетсия) ҷолиби диққат аст. Маълумот ва мадракҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва ғизоғундорӣ ривож меёбад. Ёдгориҳои соҳили Каспӣ бо ҳосияти худ ба маданияти ҳамонвақтаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

ҳангоми кӯиши боишишгоҳи Туткавул дар маҳалли сохтмони ГЭС-и Норак осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олоти маъмули мезолити Осиёи Пеш (қордҳои сангии якдама, сегментҳо ва ғ.) олоти дағал-таре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои XIII–VII то милоди Туткавулро бо маданияти давраҳои сонитари ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Туткавул воқеъ мебошад.

Дар боишишгоҳи Обикиик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе – Қўрғонтеппа ҷой гирифтааст, як силсила олоти аҷоибӣ мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир кашфшуда аз ин ёдгориҳо ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити ғавқулуддаи кӯхистон, дар иртиқои мутлақӣ аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба воситаи таҳқиқи физикии ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

Ин ҳосиятан маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олоти дурушт, мисли белчаҳои аз санги қайроқ сохта-

²¹ Окладников А.П., 1966 а.

²² Бутомо С.В. ва диг., 1964.

шуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин ҷо бештар техникаи давраи палеолит ҳукмфармо буда, аз олатҳои ҳандасӣ асаре ҳам дида намешавад. Он аслан қароргоҳи шикорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табақаи маскун кашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат чамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9–7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданияи таърихию, ки аз якдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аёнан мушоҳида намуд. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағйироти таърихӣ рӯй медиҳад. Инсоният аз масраф ва захираи неъмат ба тавлид ва истеҳсоли он қадам мегузорад – ҷои шикор ва ғизоғундориро зироат ва чорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргуниро гоҳо «инқилоби неолит» меноманд. Албатта, воқеан ин тавр нест, балки ин ном фақат шартист.

Дар тӯли домани Копетдоғ он вақтҳо масканҳои аҳли маданияти Чайтун – қабилаҳое, ки аз тамоми қавму тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯъ намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар деҳқадаҳои қабилавӣ, дар хонаҳои кулӯҳӣ зиндагонӣ мекарданд. Чорводорӣ низ аз машғулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олати деҳқонии онвақта аксаран аз досҳои содаи сангичаҳмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навъҳои зироат бештар гандум ва ҷав кошта мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангичаҳмоқӣ пораҳои зарфи гили ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулолӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ сохта, баъзан бо хатҳои ислимӣ ва нақшунигори тӯросо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Чайтун хеле фаровон будани асбобҳои майдаи сангӣ хос аст. Дар ин ҷо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз афти қор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда сохта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон давраҳо барои сафолпазӣ кӯраву хумдонҳои махсус вучуд доштанд, гарчанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истеҳсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳҳои маданияти Чайтун – дар Чӯпонтеппа қабрҳое ёфт шуданд, ки хусусияти ба худ хос доранд ва ин хусусият дар давраҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамин аст, ки қабр дар ҳуди бошишгоҳ дар рӯи ҳавлӣ ё дар дохили хонаҳо қанда мешуд. Дар байни бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиқтеппа мақоми махсус дорад ва маҳз дар ҳамин ҷо биное ёфт шуд, ки, аз афти қор, бинои ҷамъиятӣ мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиёҳу сурх сурати даррандагону чаррандагон ва нақши аҷоиб қашида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркманистон ба рои обёрӣ зоҳиран фақат дамиши обро истифода мебарданд. Барои ин махсус ҷӯйҳо меканданд ва палҳо месохтанд. Дар айни ҳол дар маҷрои мобайнии дарёву дарёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он дарёву дарёчаҳо барои обёрии заминҳои лаби дарё истифода бурда мешуд. Чорводорӣ

²³ Ранов В.А., 1962 б.

²⁴ Массон В.М., 1971, саҳ 27

²⁵ Дар ҳамон ҷо, с.51.

хеле равнақ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ хеле гӯшт (дар Чайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пӯсту устухони чорво низ дар рӯзгор ба кор мерафт²⁶.

Дар макони ин маданият – Чайтун низ чандин мучассамаҷаҳои ғилии ҳайвонот ва одамонро ёфтаанд. Ин мучассамаҷаҳо, ба ақидаи В.М.Массон, маъбадҳои қабилавӣ мебошад²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Чайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабилаҳое, ки ба умумияти дигар тааллуқ доштанд, дар дашту чулғаҳои Осиёи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебуданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондари бо номи «маданияти Калтаманор» ёд мекунаанд. Вай асосан маданияти шикорчиён ва мохидорон буда, бо ҳамин ҷиҳат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Калтаманориҳо, зоҳиран, дар марҳалаҳои охири тараққиёти худ ба ром кардани ҳайвонот ва аз худ кардани зироати ибтидоӣ шурӯъ намудаанд. Санаи маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV–III пеш аз милод аст.

ҳамин тариқ, дар он замон инкишофи номавзуни маданиятҳои асри санг ба амал меояд. ҳафриёти Ҷонбозқалъаи 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили калони гирдашакли аз ҷӯбу қамиш сохташудаи ба ҷамоаи қабилавии иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллуқдошта пайдо гардид, ҳаёти қабилаҳои калтаманорро хеле барҷаста тасвир менамояд. ҳамин навъ манзили боз ҳам калонтар дар қароргоҳи Ковати 7 ёфт шуд.

Хусусияти маданияти Калтаманор аз олатҳои хурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Санги чаҳмоқ аз кӯҳи Султонӯиздоғ ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо кони санг ва устохонаи сохту пардохти олоти сангичаҳмоқӣ (Бурли 3), ки ба давраи Калтаманор тааллуқ доштааст, пайдо гардид. ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кӯҳистон ва маҳалҳои назди кӯҳсори Осиёи Миёна умумияти қабилавии севум – маданияти ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кӯҳистон» аст, яъне давраест, ки бо шароити махсуси зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққиқи маданияти ҳисор А.П.Окладников ҷиҳатҳои ниҳоят фарқкунандаи олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абзори қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотиришон намуда буд. Бозёфти чунин асбобу олот дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байни ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеҷ як асаре дида намешавад. Ба ақидаи А.П.Окладников, аҳли маданияти ҳисор аввалин барзгарони вилоятҳои кӯҳистон буда, дар баробари зироат ва чорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтҳои Тутқавул (соҳили ҷаби дарёи Вахш дар наздикии Норақ), ки он ҷо дар масоҳати калоне макони бисёртабақа ва пурсори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти ҳисорро равшантар хоҳад намуд.

Дар Тутқавул чор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X–VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллиқ ба ҳуди маданияти ҳисор) кашф гардид. Дар табақаҳои маданияти ҳисор боқимондаҳои оташдони нимдоираи аз санг ҷидашуда, ичунин «хонаҷаҳо»-и махсуси аз девораҳои чандқабатаи сангӣ би-

²⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 81–89.

²⁷ Массон В.М., 1966 б, с. 88.

²⁸ Толстов С.П., 1948 а. с. 59–66; Виноградов А.В., 1968; Коробкова Г.Ф., 1969.

ноёфта пайдо шуданд. Ин гуна суфачаҳо, ки зоҳиран ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори ҷӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафрийетиҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд»²⁹.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафрийети Туткавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дасти хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои сохту пардохти ҷӯб мавҷуданд. Аслиҳаи асосии шикорӣ аз найза ва синон иборат буд, ки ба дастҳои ҷӯбӣ ё устухонӣ теғ нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти ҳисорро олатҳои калони санги қайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олати устухонӣ хеле кам ба назар мерасад. Аз ҳафрийети ин ноҳия устухонҳо – аввалин осори антропологии аҳли маданияти ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувофиқи усули радиокарбон муайян карданд, ки табақаи болоии маскуни ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи туткавулии маданияти ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани шикорчиён ва ғундорандагони неъматҳои табиӣ набуда, балки одамони навакак ба шаклҳои истеҳсолкунандаи ҳоҷагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Туткавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва чорводорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои микдоран қами ҳайвонот, ки аз табақаҳои маскуни берун оварда шудаанд, устухони буз ва ғусфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

ҳоло дар дасти мо баъзе далелҳои мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти ҳисор имкон медиҳанд. Ин навь ёдгориҳои асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобеҳи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон, Фарғона ва сохилҳои Исикқул дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омӯхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI–III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввали ин маданият дар Туткавул, давраи миёна дар Кӯи Бӯлени Данғара ва ниҳоят давраи охири он дар Теппаи Ҷозиёни ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти ҳисор ба фулуз ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасаввуроти нисбат ба муҳит пайдокардаи ӯ кӯмак мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳи муҳаққиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо қандашуда мавҷуданд, ки машхуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири ғарбӣ мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам чандин маҳалли ин

²⁹ Yravidwood R.J. 1967, p. 106-107.

³⁰ Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

³² Ранов В. А., 1960 а.

қабил ёдгориҳоро метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди соҳили Зарафшон ва шоҳаҳои он³³, дар силсилакӯҳи Қурама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвирҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгори қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвирҳои рӯи санг ба даврони таърих ва қисман ба замони скифи сарматҳо тааллуқ дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои ҳеле ҷолибе ба миён меоянд, ки эҳтимол, чанд насли донишмандон – археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул хоҳанд шуд.

Вале аз ҳама ҷолибтар қадимтарин тасвирҳои рӯи саҳроҳо офаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвирҳо ҳамагӣ фақат дар якҷанд нуктаҳо дучор омадаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯӣ ва чи аз ҷиҳати тарзи офариниши худ аз ҷунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвирҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг кашида шудаанд.

Тасвирҳои ҳеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) қайҳост, ки шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвирҳо хусусан саҳнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо аҳо пӯшидаанд, ҷолиби тавачҷӯх мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолиту энеолит тааллуқ дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтари онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвири рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир кашф шудааст. Дар девори мағораи наҷандон қалоне, ки дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг кашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зерӣ қаноти мурғон паноҳбурда, гурӯҳҳо ва хирсҳо ҳеле хуб намоён аст. ҳайвонҳо дар лаҳзаҳои захмӣ шудан аз тирӣ шикорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабаки ниғориши ин суратҳо, қазоват қардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбат ёбанд³⁷.

Суратҳое, ки аз ду маҳалли дигари кӯҳистони Осиёи Миёна – дар наҳри Саричас³⁸ ва Куртикисои наздики мағораи Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои баъдтар, ба аҳди охири неолит ё биринҷӣ тааллуқ доранд³⁹.

3. АСРИ БИРИНҶӢ

Гузариш ба сохти қавмии падарӣ

Асри биринҷӣ муҳимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар сохти иҷтимоии ҷамъият тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ меояд: истихроҷ ва ғудозиши маъдан ва сохтани асбобҳои фулузӣ шурӯъ гардида, олооти истеҳсолот тақмил меёбад, дар кишукор обёрии сунӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қabilaҳои Осиёи Миёна ба хоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучуд меоянд; ниҳоят,

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, с. 60–78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

дар охирҳои ин давра нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ авҷ гирифта, заминаи дар оянда ба ҷамъияти синфӣ гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринҷиро «энеолит» – «асри сангу мис» меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вақт, баробари Ҳифзи анвои зиёди олооти сангӣ, оҳиста-оҳиста асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркманистон ҳазораҳои IV–III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринҷӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX–VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринҷӣ қabilaҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи хеле баланди тараққиёти маданияти модӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шахрҳои Шарқи Наздику Миёна ва Ҳиндустон, аз як тараф, ва қabilaҳои Поволже, Қазоқистон, Сибир, Осиёи Марказӣ ва Ҳитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин, дар осори олимони ғарб майли ошкоро кам карда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. ҳатто дар чунин як асари ҷиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринҷӣ ҷануби Туркманистон чунин суханҳо гуфта шудаанд: «Ҳусусияти умумии он нисбатан сода аст, ин маданияти ҷамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнҳои прогресс, балки яқинан дар «халиҷи кӯчаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна мулоҳизаҳои беасоси ниғилистонаро қомилан рад мекунад. Мадракҳои таърих гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринҷӣ шарқ бағоят бузург аст, ба зами ин, қabilaҳои эронизабону Ҳиндузабон ба кишварҳои ҳамсояи Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омадаанд. Ононе, ки аз ин қabilaҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқадамони ба Эрон ва Ҳиндустон рафтаи худ ҷудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷаи бартарӣ доштани анъанаҳои давраи энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Бо мурури асрҳо олооти истеҳсолот беш аз пеш тақмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ оварда расонид. Илм дар ихтиёри худ мадракҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти хурдҷирро як навъи маҳсули санг пиндошта, бо ҳамон усуле, ки ба санги муқаррарӣ қор мефармуданд, сохту пардохт мекарданд. Тадричан онҳо пай бурданд, ки баъзе навъҳои санг дигаргун буда, ҳосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни ҳокистари сард дар натиҷаи тасодуфан гудохта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан хориҷ кардани мис, яъне гудозиши маъдани мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии қулолон дар қори омӯхтани фулузгудозӣ хеле қўмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фулузсозии ибтидоӣ бо машаққати зиёде гузашта шуда, қунон ки бостоншиносон муайян кардаанд, қандин ҳазор сол тўл кашадааст.

Аммо олооти мисӣ, бинабар мулоим будани худ, он қадар самарали дилхоҳ дода натавонист. Он вақте, ки инсон ба мис қалъагӣ (гоҳо сурб, сурма ва маргимуш) ҳамроҳ қарданро омӯхт, ваъзият фавран тағйир ёфт, як навъи нави фулуз – би-

⁴⁰ Hawkys J. and Wollay L., 1963, p. 827.

ринҷӣ тавлид гардид, ки дар баробари як қатор бартариҳои технологӣ ба сабаби хеле саҳт буданаш барои вуҷат пайдо кардани таҳияи олотӣ фулузӣ имконият фароҳам овард. Вале дар айни замон асбобу аслиҳаи сангӣ низ ҳамоно мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф.Энгелс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.– Б.Ғ.) мис ва қалъагӣ, инчунин биринҷи аз ҳамбастагии онҳо ҳосилшуда ба шумор мерафтанд; биринҷӣ олоту аслиҳаи лозимаро ба вуҷуд овард, лекин олотӣ сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор фақат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро ҳоло намедонишанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ кашф гардида, мавриди истифодаи аҷлоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, боқӣ мондаанд. Чунончи, дар Фарғона мисро аз кони Навкат, дар кӯҳистони Чатқолу Қурама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳои мис, ки дар Буконтоғ ва дигар маҳалҳои кӯҳсорӣ Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил манбаъҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадричан хелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебуданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фулузгудозони ибтидоӣ мисро фақат аз маъданҳои туршонидашуда гудохта ҳосил мекарданд, баъдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ паҳншудаи сулфид ҳосил кардани мис азхуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалъагӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва чорводорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии хоҷагӣ табдил ёфта, аҳамияти шикор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркманистон, ки дарёҷаву ҷўйбор бисёр аст, зироаткорон дар вақтҳои аввал аз обхезиҳо истифода карда, бештар дар заминҳои лойқа кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрӣ пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии ғунҷоишаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инчунин каналҳои обёрии андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV–III пеш аз милод) сохташуда кашф гардиданд, ки онҳо ба ҷўю ҷўйчаҳои зиёде тақсим шуда, қариб 150 гектар замини яке аз деҳкадаҳои ҷануби Туркменистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва гандуми нарми зирадона ташкил мекард, вале сонитар, чунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву гандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ дохил гардид. Пештар доси сангӣ ба кор бурда мешуд, баъдҳо ҷои онро доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва киштукор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебуданд. Рамаи чорпоён аксаран аз бузу ғўсфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти қорӣ, алаҳхусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилаҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охири аҳди биринҷӣ ба вуқӯъ омад. Маълумот ва мадракҳои баҳснопазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёриро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин

⁴¹ Бобаевский Б.Л., 1936, с. 390–439; Литвинский Б.А., 1954 б, с. 13–36; «A History of Technology», 1957, p. 572–598.

⁴² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 161.

⁴³ Ливинский Б.А. ва диг., 1950; 1962, с. 189–191.

⁴⁴ Лисицына Г.Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 110–113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969. с. 102–110.

гуна каналҳо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорӣ дар хочагии ин вилоятҳо назар ба ҷануби Туркменистон ҳиссаи бештареро ташкил мекард.

Дар баробари истихроҷи фулуз, пайдоиши фулузгудозӣ, зироат ва чорводорӣ дигар навъҳои истеҳсолот, аз ҷумла кулолӣ, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

Вилоятҳои таърихию маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихии аҳди биринҷӣ дар қисматҳои мухталифи Осиёи Миёна яқсон набуд. Дар ин бобат ду вилояти калонро метавон зикр кард: 1) ҷанубу ғарбӣ (ҷануби Туркменистон); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ менамуд. Дар айни замон миёни онҳо робитаи қавӣ ва тӯлонӣ вучуд дошт⁴⁶.

Дар ҷануби Туркменистон маданияти муқимии зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда «маданияти Анав» номида шудааст, ривож ёфта буд. Нахустин қовишҳои Анав бо номи кишваршиносии рус А.В.Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедитсияи америкой бо сардории Р. Помпелли ин қовишхоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949-1950 дар Намозгоҳтеппа баамаловардаи Б.А.Литвинский тадқиқи илмӣ ёдгориҳои маданияти Анав шуруъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б.А.Куфтин идома дода, нақшаи табақабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В.М.Массон ва ҳамкорони ӯ дар натиҷаи қовишҳои чандинсола материали фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В.М.Массон материалҳои оид ба таърихи қабилҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи масъалаҳои таърихи Шарқи қадим дохил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит маскани одамон фақат аз як дар ва хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофия девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ сохта мешаванд, ки дар ҳар яке қўшманқал гузошта шудааст. Тадричан тамоюли сохтани манзилҳои серхона пайдо мешавад. Дар охириҳои энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, тақрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серхона иборат мешаванд ва аз ҷанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вучуд меояд.

Зарфҳои сафолии пурнақшунигор аз ҷиҳатҳои махсуси маданияти ҷануби Туркменистони аҳди энеолит то охири аҳди биринҷӣ ба шумор меравад.

Дар аҳди биринҷӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва деҳқадаҳои хеле калони шахристонмонанд, аз қабилҳои Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табақаи маскунӣ ба ғафсии қариб 34 метр расидааст. Машғулияти асосии аҳоли ба тариқи пештара давом карда, вале анвои зироат бисёртар гардид. Дар хочагии қишлоқ олоти мисӣ ва биринҷӣ ба вучуд омад ва ҳамин қабил маснуот дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳиран ин

⁴⁶ Мугойса кунед бо ИТН, I, с. 98–100.

⁴⁷ «Учplotations in Turkystan», 1908.

⁴⁸ Литвинский Б.А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б.А., 1954.

⁵⁰ Массон В.М., 1956, а; 1956 б; худӣ ӯ, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 76–128, 151–178.

деҳқада аз якчанд манзилгоҳҳои калоне таркиб ёфта, дар ҳар яке аз онҳо ҷамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҷамағи на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар пайваст гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунҷа ва мураббаъ, баъзе шаклан нодуруст ҳам сохта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои калони росткунҷа бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо чанд хел оташқада ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворхоро ба ҳубӣ андова намуда, дар баъзе ҷоҳо гачқорӣ ҳам кардаанд. Аз баъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як қисми хонаҳо боми гумбазшакл доштаанд. Ба ин тариқа, дар давраи энеолит ва биринҷӣ қорҳои сохтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷануби Осиёи Миёна ниҳоят-дараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати хунаремандӣ низ хеле равнақ меёбад. Қорхонаҳои мисгудозӣ ба вуҷуд омада, аз мӯҳраҷаву сӯзан то ханҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истеҳсол мегардиданд. Аз санг ҳам нафақат аслиҳа ва олоти меҳнат, балки ҳар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо сохта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзаҷаву қадаҳои ниҳоят хурд то хумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месохтанд. Зарфҳои бисёр нафис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш меёфтанд. Дар ин вақт саноати бофандагӣ ҳам бағоят пеш меравад.

Нақшунигори зарфҳоеро, ки дар баробари нақшаҳои ҷандасӣ, суратҳои мор, парранда, буз ва ғайра қашида шудаанд, омӯхта, доир ба мафкураи аҳолии Намозгоҳтеппа баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Махсусан, расми бузи дар байни ду дарахт қароргирифта ниҳоят воқеӣ тасвир ёфтааст. Мучасссаҳои ғилии хеле табиӣ баромадаи одам ва ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Баъзе аз ин қабил суратҳо ҳанӯз вуҷуд доштани боқимондаҳои давраи модаршоҳиро нишон медиҳанд. Аз тасвири маросимӣ амсилаи ғилии хона ва ҷарҳи ғилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зери онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

ҳафриёти муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тарҳи онро равшан тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдоне ёфт шуд, ки ғирдоғирдаш пур аз ҳавлӣ мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол хумдонҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. биноҳои бисёрхона, ки дар онҳо аъзои як ҷамоаи сероила зиндагӣ мекарданд; 2. биноҳои бисёрхонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, ғайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошхона низ дорад; 3. биноҳои калоне, ки тарҳи аниқӣ муқаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Тахмин меравад, ки дар ин гуна биноҳо аъён ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намоёндагони табақаҳои поёнтари ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарибии биноҳои иқоматӣ даҳмаҳои ҷамоатӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дафн низ тақсими молумулкии ҷамъиятро равшан дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вуҷуд омадааст, ҷолиби диққат аст,— ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабати қадимтари маскун ёфт шуданд. Теппа бо хишти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмонанде сохта будаанд, ки аз пеш қариб 21 метр бар дошт. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки ин иморат зинадор буд — чор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштихонии барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В.М.Массон, ин иморат зикқуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи 3 мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «кохи коҳин» номидаанд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат даҳмае воқеъ буд, ки он як долони дароз ва панҷ хучра дошт. Яке аз ин хучраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пураарзиш дод. Аз ҳамаи хучраҳо шаддаҳои лочувардӣ, фирӯзӣ, ақикӣ ва тиллоӣ ёфт шуд. Алал-хусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гург ва барзагов (ҳайкалчаи сари барзагов фирӯзанишон аст) ба аҳамияти махсус молик мебошад. Дар ин даҳма умуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти қор, аъзои як оилаи калони ҷамоат буданд⁵³.

ҳафриёти Олтинтеппа ҷои маданият таърихии маданияти давраи мутараққии асри биринҷии Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданият дар заминаи анъанаи маданияти маҳаллӣ ташаккул ёфта, баъд аз қомебиҳои тамаддуни мутараққии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут месохтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисохти давраи энеолит фарқи калон доранд. Ин бутҳо муҷассамачаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороиши зиёде ҷаспонда шудааст ва баъзан ин муҷассама танҳо як пораи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯяш тарҳи дарахтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон, ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳои намебошанд, ки қайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамон ашъву ҳодисаҳои он, ки пеш аз пайдоиши ҳудҳои махсус вуҷуд доштанд⁵⁶.

Дигар деҳқадаи шаҳристонмонанд - Олтинтеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими шарқи қадим ва ҷунари мардуми он, мисли муҷассамаҳои бо хат ва аломатҳои рамзӣ орошиёфтаҳо то замони мо расонид⁵⁷.

Охирин марҳилаҳои асри биринҷӣ ҷи дар осори тамаддуни Намозгоҳтеппа ва ҷи дар дигар ёдгориҳои доманаи қўҳи Қупетдоғ ва воҳаи Марв нишонаҳои ҳудро боқӣ гузоштааст.

Таҷқиқоти солҳои охир далолат мекунад, ки ҳанӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми соқинони доманаи қўҳҳои Қупетдоғ ба соҳилҳои резигҳои Мурғоб қўчидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои наҷандон қалон (вусъати қалонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби маҷроҳои қадимии дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, соқинони ин ноҳия бо мардумони дашт ҳариду фурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сафолӣ мефурӯхтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои занон, мўҳрҳои нақшини сангӣ, фулузӣ ва сафолӣ ба даст омадаанд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав ҳос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазораи II то милод ба резигҳои Мурғоб аз доманаи қўҳҳо гурӯҳи дигари мардум қўчида омаданд, ки маданияти моддии онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI тааллуқ дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба сохтани қалъаҳои шурӯъ қарданд, ки бурҷҳои мустаҳкам доштанд⁵⁸.

⁵³ Массон В.М., 1974.

⁵⁴ Массон В.М., 1976, с. 446.

⁵⁵ Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.

⁵⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 121.

⁵⁷ Массон В.М., 1967 б; ҳам аз ўст, 1974.

⁵⁸ Сарияниди В.И., 1972; 1973; 1975; 1976.

Шубҳае нест, ки ин кор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамин гуна қалъаҳо дар Афғонистони шимолӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ низ сохта шудаанд.

Дар тамоми давраи мавҷудияти аҳди биринҷӣ Туркменистони ҷанубӣ мутараккитарин ва маданиятарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидоӣ, ки ба тамаддуни шаҳри шарқи қадим пайваста буд, дохил мешуд. Қabilaҳои Осиёи Миёна, Эрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги тамаддуни бостонӣ – ҳиндустон ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қabilaҳои ҷануби Туркменистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шаҳрии хеле тараққикардаи шарқи қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайяне расонидааст. Дар байни қabilaҳои ҷануби Туркменистон ва дувумин вилояти аҳди биринҷии Осиёи Миёна, ки ба сабаби дохил шуданашон ба қabilaҳои саҳронишини Евросиё номи «қabilaҳои доираи саҳро»-ро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодию маънавии онҳо аҳамияти бағоят калоне дошт. Дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гурӯҳҳои пуршумори қabilaҳои саҳронишин аз шимол ба Туркменистони ҷанубӣ рӯ оварданд.

Ба тавассути экспедицияҳои С.П.Толстов ва ҳамкорони ӯ аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабогёб тааллуқ дорад. Тозабогёбиҳо дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони калоне ва ба тӯли девор ӯра сохта шуда буданд. Аҳоли ба зироат ва обёрӣ машғул буда, чорводорӣ ҳам дар ҳаёти иқтисодӣ роли калон мебозид. Якҷанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Миқдори зиёди зарфҳои сафолӣ бо нақшҳои ҳаққокии хандасӣ ороишёфта дарёфт гардид. Чунон ки М.А.Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороиш ба сафололоти маданияти Андрони Қазокистони ғарбӣ ва маданияти кандакории Поволже хеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабогёб маданияти дигаре, ки бо номи «Суюрғон» машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққиқон, хусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қabilaҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охирӣ ҳазораи II пеш аз милод ё худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намоёндагони ашрофи қabila дар резишгоҳи Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои калоне аз хишти хом ва сутунҳои ҷӯбӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мудавваршакл (ба қутри то 15 метр) ва аз дарун мураббаъшакл мебошанд. Деворҳои ғилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол меравад, ки аз дарун бо як навъ қоллин зинат ҳам меодаанд⁶⁰.

Дар охири ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёноби Зарафшон деҳоти қabilaҳое, ки бостоншиносон «замонбобиҳо» номидаанд, вучуд дошт. Замонбобиҳо дар хоначаҳои қамишии бо қаҳил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои ҳангоми обхезӣ шодобшударо барои кишт истифода карда, ба зироат ва парвариши чорво, инчунин ба шикор ва мохидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз қуба, дос ва каланди сангӣ иборат буд. Сафололоти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Калтаманор дохил мешуд, ба андозаи зиёд

⁵⁹ Массон В.М., 1964, с. 5

⁶⁰ Толстов С.П., 1962, с. 47–88; Итина М.А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 233–238.

таҳти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал пораҳои сафололоти махсуси Анав ва зеварҳои сангӣ ва биринҷии айнан ё қисман ба асбобҳои зинати Туркменистони ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне ғавҷи муҳочирони ҷанубитуркистонӣ ба ин ҷо расида, бо авлоди калтаманориҳо зиндагии якҷоя ба сар бурда бошанд. ҳамаҷунин тахмин мекунам, ки ин ҳамрангиро робитаҳои мутақобилаи маданияи (на ин ки ирқии) мардуми ин маҳал бо қабилҳои зироаткори ҷануб ба вучуд овардааст.

Дартар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи Зарафшон қабिलाҳои аҳди биринҷии саҳроӣ паҳн мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ кашф шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷумла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Куйбишев ва сеумӣ аз наздикии қишлоқи Арақчини Варзоб ёфт шудааст. Таърихи ҳамаи инҳоро охири ҳазораи III – аввали ҳазораи II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳои, ки дар шимол ва ҷануби республика пайдо гардидаанд, давраи тараққиёти аҳди биринҷиро тавсиф менамоянд.

Дар соҳили рости Сирдарё, самти шарқии Ленинобод, дар маҳалли биёбонии Қайроққум даҳҳо маскани давраи тараққӣ ва охири марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд. Аскарӣ ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар масоҳат доранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле калон ҳам ҳастанд, ки масоҳати қариб 10 гектарро ишғол намудаанд. ҳар як маскан аз якчанд нишемангоҳ иборат буд, ки дарозиаш ба 20 метр ва бараш ба 12–15 метр мерасид.

Қайроққумҳои асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ, дар масканҳо устухони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҳамё шудааст. Ба таври фаровон мавҷуд будани ховану ос, ки барои ярма ва орд қардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривож доштани зироат гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроққумҳои қори маъдан ва фулузгудозӣ буд. Дар масканҳои онон даҳғолҳои аз гудозиши биринҷӣ боқӣ монда ва қолибҳои сангӣ барои рехтани метин ва табарҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафололоти Қайроққум бо олооти сафолӣ Тозабогъб шабоҳат дорад. Қайроққумҳои барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолибҳои махсуси мусаттаҳ ва дандонадорро қор мефармуданд.

Дар ҳуди Қайроққум, инҷунин дар қишлоқи Даҳанаи райони Ашт дафнгоҳҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардиданд.

Қабिलाҳои қайроққумӣ як қисмати гурӯҳи қалони қабилҳои аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вақтҳо баъзе ноҳияҳои водии Фарғона ва Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди ҳафтрӯд бо қабилҳои андронии Қазокистони ҷанубӣ пайваста буданд, ташкил мекарданд. Маданияти ин маҳалро «маданияти Қайроққум» меноманд. Қайроққумҳои дар шимоли Тоҷикистон ғайр аз ҳуди Қайроққум дар райони Шахристон низ сукунат доштанд. Осори маданияти модии онҳо аз қабатҳои бо-лоии мағораи Оқтанга ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроққум маданияти тамоман дигар вучуд дошт, ки бо номи «Чуст» машҳур аст. Соҳибони маданияти Чуст бештар ба

⁶¹ Гулямов Я.Г., Исломов У., Аскарров А., 1956; Аскарров А., 1969.

⁶² Литвинский Б.А., 1961.

⁶³ Литвинский Б.А. ва диг., 1962; шарҳу баёни Glassўт G., 1965, p. 323–329.

зироат машғул буданд. Сохтани олоти сафолии пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совхоза ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа) осори маскани қабилаҳои аҳди биринҷии саҳроӣ пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби наҳрҳои Қизилсу, Вахш ва Қофарниҳон, ки ба дарёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринҷӣ, яъне миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Соқинони боқимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтаанд, ки олоти охири марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Равобити маҳалҳои ҷануб ва ғарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринҷии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дафн, сохти қабр, сӯзондани мурда ва ғайра бештар бо доираи маданияти саҳроӣ алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин ҷо, дар Сурхондарё масканҳои дорои сафолоти охири Анав пайдо карда шуданд. Чунон ки маълумот ва мадракҳои аз ҳафриёти Кучуктеппа (тахқиқи Л.И.Албаум) ва Сафолтеппа (тахқиқи А.Аскарров) бадастомада гувоҳӣ медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ҷамоатҳои ба вучуд меоянд, ки дорои хоҷагии тараққикардаи зироати ибтидоӣ буда, дар масканҳои мустақкам ва нишешмангоҳҳои муназзаму зебо иқомат мекарданд (дар тағи ин қабил хонаҳо мурдаҳои дафн менамуданд). ҳунаҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққӣ расида буд.

ҳафриёти Сафолтеппа⁶⁵ хеле ҷолиби диққат аст. Бошишгоҳи Сафолтеппа даълолат менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироатҳои мутараққӣ вучуд дошт. Сафолтеппа теппаи начандон калонест, ки қариб 3 гектар вусъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудуфиавӣ ихота карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байни ин биноҳои пайваста кӯчаву тангкӯчаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақиқ буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшаи пешакӣ баробар сохта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар тағи девори хонаҳо ва ё дар ҳуди даруни хона мегӯрониданд. Баъзан ҳасади мурдагонро андаруни зарфҳо меёбанд. Дар аксари гӯри қалонсолон зарфҳои сершумор ва инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, ҷармӣ, ҷӯбӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроқу аслиҳа, ашёи зинату зевар ва ғайра ёфт шуданд. Олоти Сафолтеппа ниҳоят хушсифат буда, олоти сафолии аҳди биринҷии мутараққии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин ҷо даҳмаи гилии давраи биринҷӣ–Тандирӣӯл кашф шуд⁶⁶. Дар ин ҷо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппаи гӯрҳо бо тӯдаи сангпороҳо ишорат шудааст. Мурдари дар гӯр паҳлунӯкӣ пойҳояшро қат карда мемондаанд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринҷӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчаи гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчаҳо нисбатан қам зарар дидааст ва қалангии он қариб 37 см буда, марди ришдорери тасвир меқунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастааст.

⁶⁴ Литвинский Б.А., 1967 а; Мандельштам А.М., 1968.

⁶⁵ Аскарров А.А., 1972.

⁶⁶ Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод паҳншавии ғаврии ойкуманҳои қабилаҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунад. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳанд ва қисми дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадриҷан ба ҷорводорӣ шугл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ рӯ меоваранд (қабристонҳои қадимаи ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо боқӣ мондаанд). Саҳронишинҳо ба урфу одат ва маданияти модии онҳо таъсири калоне расонидаанд.

Соҳти ҷамъиятӣ

Масъалаи соҳти ҷамъиятии аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бе-ниҳояти мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фар-зияҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешае, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабилаҳои мада-нияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд. Ба фикри В.М.Массон, ба вучуд омадани хонаҳои бисёрманзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV–III пеш аз милод ба оилаҳои падаршохӣ табдил ёф-тани ҷамоатҳои сероилаи модаршохӣ ба вуқӯъ меояд. Ниҳоят, чунон ки классико-ни марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, аз соҳти модаршохӣ ба соҳти падаршохӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, хусусан бо тараққиёти ҷорводорӣ, ки кори мардон буд, марбут аст. «Ҷамои маҳсулоати барзиёде, ки акнун қасбу қор меод, ба дастӣ мард мефаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбой», ҷанговар ва шикорчӣ, дар хона баъд аз зан мавқеи дувумро ишғол менамуд, ҷӯпони «ҳалимтар» бо сарвати худ қалон-гарӣ карда, ба ҷои яқум гузашту занро ба мавқеи дувум фурувард... қори хонагии зан акнун назар ба қасбу қори мард аҳамияташро гум кард»⁶⁷.

Дар охириҳои аҳди биринҷӣ тафрикаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбараҳои қалоне мисли Тоғистон сохта мешаванд. ҳаёти шаҳриёнаи ибтидоӣ падида меояд. Оё ин маънии гузаштан ба ҷамъияти синфиро дошт ё на? ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтан душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зӯҳур омада буданд, ҳеҷ шубҳае нест.

4. ТАҶКИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИНҶӢ. МАСЪАЛАИ ОРИЁӢ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёҳо

Протсессҳои этникие, ки дар Осии Миёнаи аҳди биринҷӣ ба амал меомаданд, ҳам барои тараққиёти ояндаи худӣ ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор ки-шварҳои ҳамсоя, ки аз ҳиндустон то Аврупои ҷануби шарқӣ масоҳати бузургеро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле қалон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаҳои ҳаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ тавзеҳ наёфтани бо-зёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳои дар таҳқиқи таърихи этни-кии Осии Миёнаи онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таърих дар сарзамини Осии Миёна ва кишварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои муҳталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихӣ забониносии дар

⁶⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 162.

баробари таҳқиқ ва ҷамъбасти материалҳои беш аз пеш афзояндаи археологӣ ба баровардани чанде аз хулосаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздик имкон медиҳанд.

Нахустин сарчашмаҳои хаттии санавӣ, ки дар бораи Осиёи Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII–VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани кавму тоифаҳои эронинажод – сугдиён, бохтариҳо, марғиёниҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабилаҳои мухталифи сакоӣ ва ғайраро хотирнишон намудаанд.

холо дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимон матнҳои ба чандин забонҳои эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва хутану сакоӣ⁶⁸ буданд, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба гурӯҳи забонҳои ғарбизронӣ дохил шавад ҳам, вале бештар таъсири забонҳои шарқиронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадимии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазораи якуми қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъмал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ – «Авесто» аз он фароҳам омадааст.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми тараққиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбизронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помирий ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқиронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё худ ҳиндуорӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик доранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуорӣ шояд ҳиндуэронӣ, ё худ ориёи оилаи забонҳои ҳиндавропоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замонҳои қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобат мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли ташаккули ин оилаи забонҳоро ба ин ва ё он ноҳияи минтақаи байни Ўвропаи Марказӣ ва Балкан дар ғарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои хеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба худ шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихӣ» ҳиндавропой (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб меёбанд, қабилаҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагонӣ қарда, вале бо ҳам робитаи бисёр наздик доштаанд. Тафовути гузаштагони кавму забонҳои ҳиндуорӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар гурӯҳҳои забонҳои «таърихӣ» ҳиндавропой дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як гурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

⁶⁸ Осори он дар Туркистони шаргӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ҳозираи эронӣ забони вахонӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои помирий дохил мешавад, ба забони хутанӣ наздик аст; ниг.: Герценберг Л.Г., 1965, с. 31 ва мобаъд; Яйльу Н.В. 1968, р. 157–159.

⁶⁹ Доир ба мавгеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шаргиронии Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг.: Нүннинг В.Й., 1958, с. 92–97.

⁷⁰ Истилоҳи «ҳиндуорӣ» ба маънии ҳамон забонҳои {индустан аст, ки аз забонҳои ҷаҳриҳиндавропоии ин кишвар, аз ғабилӣ дравидӣ ва мунда фарғ мекунад.

⁷¹ Муғоиса кунед: Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960, с. 12; Грантовский Э.А., 1970, с. 346, 350.

Хешӣ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои гуногуни эронӣ ва ҳиндуориёӣ, алалхусус забонҳои авестию форсии қадим, аз як тараф, ва ведию санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ дар замонҳои қадим ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то ҷӣ андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тариқи намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар сохт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои эронии қадим *ap*, дар ҳиндӣ қадим ҳам *ap*; замин, мутобиқан *буми* ва *бҳуми*- бод – *вата* ва *вата*; тан – *тану* ва *тану*; даст – *заста* (ё даста) ва *ҳаста*; калима, овоз – *вачах* ва *вачас*; ном – *наман* ва *наман*; либос – *вастра* ва *вастра*; падар – *питар* ва *питар*; бародар – *братар* ва *бхаратар*; андар – *антар*; ду – *два* ва *два*; ҷаҳор – *ҷатвар* ва *ҷатвар*; панҷ – *панча* ва *панъча*, ҳафт – *ҳапта* ва *сапта*; ҳашт – *ашта* ва *ҳашта*; даҳ – *даса* ва *даща*, дувоздаҳ – *двадаса* ва *двадаша*; сад – *сата* ва *шата* ва ғайра.

Аксари ин калимаҳо бо баъзе тағйироти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *ҷаҳор*, *панҷ*, *ҳафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустақмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тану* дар ҳолати фоилӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *танум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феъли *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замонӣ ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо – *барамӣ*, шахси дувуми танҳо – *бараҳӣ*, шахси сеवуми танҳо – *баратӣ* ва ғайра; дар ҳиндӣ қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *брах* мутобиқан чунин шаклҳо мавҷуд буд: *бҳарамӣ*, *бҳарасӣ*, *бҳарата* ва ғайра⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдаи забонӣ ба вучуд омада, асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни таракқиёти мустақил инкишоф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), ҷи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовутӣ бештар доранд.

Дар миёни ҳиндуён ва эрониён қадим аз ҷиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҳамосиву асотирӣ низ ҳамрангӣ ва шабоҳати зиёде мавҷуд будааст. Ин наздикӣ ҳатто дар хусусият, вазну оҳанг ва сохти луғавии ҷанде аз фикраҳои ба мо расидаи «Авесто» ва «Вед» мушоҳида гардида, умумияти дар забон ва осори динию ҳамосӣ доштаи ин мардумонро нишон медиҳад.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷдоди халқҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урфу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздик ва шабеҳ будаанд. Онҳо дар парастии оташ, дар таҳияи нӯшобаи муқаддаси *хавма* (ба ҳиндӣ *сома*), дар эътиқод ба сухани ҳакимона ва сеҳромези *мантра* аз якдигар қариб ҳеҷ тафовуте надоштаанд.

Исми бисёр худҳо ва қаҳрамонҳо, ки эрониёну ҳиндуён қадим ононро парастид ва дар китобҳои динию ҳамосӣ сугудаанд, дар ҳар ду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эрониён ҳисоб ме-

⁷² Мисолҳои мутобиғати байни забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби Оранский И.М., 1960, с.44-48 оварда шуд.

ёфтааст. Худои боду чанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳар ду тоифа баробар мепарастадаанд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой – Йима, писари қаҳрамони меҳрсон Вивахвонт, бо қаҳрамони ведӣ – Йама, писари Вивасвонт мутобиқати комил дорад.

Мафҳуми «арта» ба маънии «ҳақиқат» ва «адлу инсоф», ки аксари кавоиди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мафкуравино муайян мекард, ба рои ҳам эронӣ ва ҳам ҳиндуи муштарак будааст. Ин мафҳум бо худо – бо асура Варунаи «Ригведӣ» ва Ахура Маздои эронӣ марбут аст (*асура* мутобиқи *ахура* аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «ҳукмрон»-ро ифода менамоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздик аст. Чунончи, дар навиштаҷоти қадимаи ҳиндуи ва эронӣ доир ба се муҳити коинот – осмон, ғазои байни замин ва замин суҳан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва худоёни мансуб ба онҳо, аз қабилҳои худоёни осмонхудоёни боду ёрону чанг ва худоёни нашо ҳосил дар байни ин тоифаҳо яқсон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамадуни ҳиндуи ва эронӣ аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба якдигар монанди асотири ва ҳамосиро кашф намудаанд. Ин навъ мушобиҳатҳо дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эронӣ ҳиндуиҳои қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотири тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндуи мавҷуданд. Инак, як-ду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон ки М.С.Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам дед – падар, заминро нан – модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона ҷудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳи зимистонро, ки айёми боришот ва борваршаии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳори тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона донистаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои чунин тасаввур ва эътиқодотро метавон дар осори қадимии юнони ва дигар халқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин рӯ, онҳо нафақат ҳиндуи, балки ҳиндуиҳо ҳам дониш мумкин аст. Силсилаи эътиқоди ба бузи кӯҳи алоқаманди тоҷикони кӯҳистон қариб бе ҳеҷ тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздики ва шабоҳатҳои, ки умумияти мерос ва анъанаҳо дар риштаҳои иқтисодиёт ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъият ва сохти иҷтимоӣ сиёсӣ нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти қалоне доранд. Аз маълумот ва мадракҳои қиёсӣ чунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷдоди тоифаҳои ҳиндуи ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як хел зиндагии муқимӣ ва ниммуқими ба сар бурда, ба зироат ва ҷорводорӣ машғул будаанд. Бояд қайд кард, ки ҳарчанд ҷорводорӣ аз ҷиҳати аҳамияти худ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштаи ҷорво меъёри асосии сарват ва нашонома ҳисоб меёфт, ҳамоно зироат соҳаи доимии хоҷагии ориёи қадим буд⁷⁴. Бисёр қаломоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти ҳонагӣ, ғалла, олотҳои ҷорводорӣ ва

⁷³ Андреев М.С., 1927, с. 77–78; Литвинский Б.А., 1964, с. 147–150. Риёси эътиқоди оид ба Падар-Осмон ва Модар-Замин ниг.: Schroëdyr L., 1923, s. 582–583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Samrjyll L.A., 1968, p. 152, 156–157; Огибенин Б.Л., 1968, с. 13.

⁷⁴ Грантовский Э.А., 1967, с. 346–347, 377–378.

киштукорро ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* – гов; *аспа* ва *ашва* – асп; *уштра* ва *уштра* – уштур; *қарий* ва *крий* – чўяк ва шудгор; *йава* ва *йава* – ғалладона ва ғ.

Дар «аҳди ориёӣ» ачдоди тоифаҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба хубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як идда номҳои фулузот боқӣ мондаанд, ки ба ҳам наздиканд, аз қабилӣ *айах* (эронӣ) ва *айас* (ҳиндӣ) – умуман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *зараня* ё *дараня* (эронӣ) ва *хираня* (ҳиндӣ) – тилло; *аршата* (эронӣ) ва *раҷата* (ҳиндӣ) – нуқра ва ғ. Бештарини олоти меҳнат (аз ҷумла, олоти фулузӣ (ва аслиҳаҷот) (мисли найза, камон ва ғ.), инчунин калимаҳое, ки онҳоро ифода мекунанд, барои ин ду тоифа яқсонанд. Мадрақҳое мавҷуданд, ки ҳанӯз дар «аҳди ориёӣ» аз тарафи ҳиндуэронӣ истифода шудани дучархаҳои ҳарбӣ (бо эронӣ рата ва ба ҳиндӣ ратх), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривоч доштани аспарвариро собит менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани ҷанг ҳам аз якдигар фарқи казоеӣ надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавии ҷамъият ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудогона, урфу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба ҳиндӣ *виш* – хонавода, деҳа, ҷамоа ва ғ.) барои ҳиндувон ва эронӣ як хел буд. Муқоисаи анъана ва луғатҳои эронӣ ба ҳиндӣ яқинан гувоҳӣ медиҳанд, ки оилаву хонаводаҳои ориёӣ қайҳо дар асоси усули падаршоҳӣ ташаққул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гурӯҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёӣ гурӯҳи аз алоқаи ҳешутаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насаб фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллуқдоштаро муттаҳид намуда, ҳамроҳи дигар ҳамин қабил гурӯҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъиятӣ – қавм (ё ҷамоа) ва қабил (ё иттиҳодияи) дохил мешуд. Дар эронӣ ва ҳиндувони қадим аъзоёни гурӯҳи ақрабӣ дорои як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулқӣ, мазҳабӣ ва ғ. буда, дар ҳудуди ин гурӯҳ принципҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиғи гурӯҳ вучуд дошт. Дар ҳиндустон чунин гурӯҳро «*готра*» (ба ориёӣ *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустаъмал буд (ба форсии миёна *гӯҳр*, *гӯҳрак* аз калимаи эронии қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гурӯҳҳои аҳолии ноқисулҳуқуқ ва мутеъ вучуд доштанд.

Аҳолии озоди қомилҳуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: қохинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхотирӣ ҷамоа, ки аз қорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба чунин тақсими иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарин қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамосии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор омад. Ягонагии пайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии ҳиндӣ ва эрониро мутобиқати қомили тасаввуроти идеологии, ки ба ҳама тақсими сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳам ҳиндӣ ва ҳам эронӣ ҳар яке аз ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои қоинот (чунончи, қохинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замин ва осмон, яъне муҳити ҳудуди ҷанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити навшу ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар яке ранги муайянеро (масалан, қохинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурх ва ғайра) ба худ гирифтаанд. Шояд аз ҳама сабаб бошад,

⁷⁵ Периханян А.Г., 1968, с. 28–53.

ки номи ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо ранг – ба ҳиндӣ *варна* ва ба эронӣ *пиштра* (ҳарду ҳам маънии «ранг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75a}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндии аҳди қадим ҳамчун ҷанговарони дучархасавор тавсиф ёфтаанд. Инро номи авестиҳои ин гурӯҳ *ратайиштар* – дучархагӣ, айнан «дар дучарха ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобиқи ҳиндӣ *ратхештха* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гурӯҳ баробари истилоҳи муқаррарии *киштрийа* истифода мегардид. (Дар навиштаҷоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо хшатра, хшатра ба кор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васеи дучархаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *рата*) барои баровардани баъзе хулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ имкон медиҳанд. Худи мавҷудияти дучархаҳои ҷангӣ шояди дар истифода будани олоти фулузӣ ва инкишофи касбу ҳунари буда, ҷанговарони дучархасавори касбӣ, дар воқеъ, вучуд доштани ашрофи ҳарбиро, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайримеҳнатӣ доштанд, ба суботи мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гурӯҳи мутеи аҳолиро бо-ро дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабिलाҳои ориёӣ пешвоён ё худ «подшоҳон»-е меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаҷоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *хшай* (ки калимаи «шоҳ» аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндии қадим *кишай* (ҳукмрондан, ҳукмфармой кардан) ба кор бурда мешуд. Калимаи эронии *хшатра* ва ҳиндии *кишатра* – ҳокимият, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идоравии қабिलाҳои ҳиндувон ва эронӣ қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди ориёӣ» рафта мерасад.

Наздиқӣ ва ягонагии аҷдоди қабिलाҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орё» низ пайдоист⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арьянам» («Кишвари ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндии «Арьяварта» («Кишвари ориёно») – ҳиндустони шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни нахрҳои Ҷамна ва Ганга, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёӣҳои ҳиндустон; истилоҳи авестиҳои «Аирьянам вайчаҳ» («Паҳнои ориёно») – диёри афсонавии эронӣ; номи як қатор қabila ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ: қабilaи мидии аризонҳо (айнан «қабilaи ориёно»), қабilaи сармати орь, иттиҳодияи қабилавии *аллонҳо* (номи аслии осетинҳо дар ҳамоҳангӣ қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии *орёно* аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

ҳамин тариқа, мадракҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар дину маданият, ташкилоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, хоҷагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ

^{75a} Dumézil G., 1930, p. 109–130; 1958; Йўнвўнистў Ў., 1932, p. 117–134; 1938, p. 629–650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, с. 158, 208–209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф., 1969, с. 164–166.

⁷⁶ Мугоиса кунед: Грантовский Э.А., с. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънии аввалаи этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънии умумии «начиб», «озод» низ истеъмол гардид, ниг.: Thiřmũ P., 1938; Абаев В.И., 1958 а; Mayrhofer M., 1961, s., 179 ff.

⁷⁸ Мугоиса кунед: Абаев В.И., 1958, с. 47.

ва хиндӣ дар сарғаҳи таърихи хаттии онҳо ва ниҳоят номи ас-лии ягонаи ҳар ду тоифа ба умумияти аҷдоди эронӣ ва ҳиндувон дар «аҳди ориёӣ» далолат меку- нанд. Пас, ваҳдати ҳиндуэронӣ нафақат як ҳодисаи забо-нӣ, балки ваҳдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарза-мин мавҷудияти худро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ пахншавии тоифаҳои ориёӣ ба дигар маҳалҳо шурӯъ шуда, боиси ба эронӣ ва ҳиндуориёҳо ҷудо шуда рафтани онҳо гардид.

Роҳҳои кӯчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплекси археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои ҳиндуэронӣ то замони аз ҳам ҷудо шудани худ дар кучо сукунат доштанд, кай ва бо кадомин роҳҳо кӯчидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гу-ногун ба вучуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наз-дик он аст, ки аҷдоди тоифаҳои мухталифи ҳиндуэронӣ то замони азҳамчу-дошавӣ дар сарзами-ни Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи ҳиндуориёӣ аз ин ҷо ба ҳиндустан кӯчидааст ва гурӯҳи дигар дар Осиёи Пеш мас- кан гирифта, тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва мада- нияти худро боқӣ гузоштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва ғайра ба самти Эрон ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуктаи назарро аксари муаррихон ва донишмандони забонҳои эронӣ та- рафдорӣ мекунанд⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартариӣ комил дорад; онҳо одатан ориёҳо ва эронӣҳо аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ мешуморанд (А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, Ю.А.Заднепровский, Е.Е.Кузмина, А.М.Мандельштам ва диг.) Муто- биқи дигар нуктаи назар, аҳолии зироаткори чанубу ғарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ ҳанӯз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дувуми он ба қавми ориёӣ дохил мешуданд (С.П.Толстов, В.М.Массон, И.М.Дяконов, Ю.В.Ганковский ва диг.)

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо чу- нин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ – аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва дигар халқҳои ғарбиэронӣ на аз шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситаи Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г.Хюсинг, Ф.Кениг, Р.Гиршман, Э.А.Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза, онҳо изхори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар чанубу шарқи Евро- па умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам мӯътақиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вақтҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолӣ он сукунат дошта, гузаштагони ҳиндуориёҳо ба ҳиндус-тон аз Осиёи Миёна омада- анд.

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёӣ дар китоби Э.А.Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, с. 7–66; мугоиса шавад бо ишораҳои муфассали феҳрасти баъзе ағдаҳое, ки поинтар оварда хоҳанд шуд).

⁸⁰ Мугоиса кунед бо асарҳои В.Гейгер, Эд. Мейер, В.В. Бартолд, Э.Херцфельд, А.Крис- тенсен, Э.Бенвенист, Ч.Камерон, И.М.Дяконов, Г.А.Меликишвили, И.М.Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гӯё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои ҷануби назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф.Алтхайм, К.Йеттмар).

Гурӯҳи ориёӣҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пеш роҳёфтаре ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёӣ, аҷдоди эронӣҳо ва ҳиндуориёӣҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданашон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсояи он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид меёбад⁸¹. Дар чунин ҳолат ба ҳиндустон рафтани аҷдоди ҳиндуориёӣҳоро ба нимаи дувум ё асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод нисбат медиҳанд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII–X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққиқон аз рӯи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи Пеш рафтани ориёӣҳо ба хулосае омадаанд, ки маҳз ҳаминҳо ниёгони ориёӣҳои ҳиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибҳои асри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи ҳиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувофиқи он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод, тақрибан асрҳои XII–X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ба воситаи Эрон ба тарафи ҳиндустон ҳаракат кардани аҷдоди ориёӣҳои ведиро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуқтаи назари тамоман фарқкунанда ҳаст, ки дар асоси он ба ҳиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёӣ ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузори пешини «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе доғишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгории қадимаи адабиёти динии ориёӣ дар ҳиндустон (тақрибан дар ҳудуди Панҷоб ва сарғахи Чамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносибати дар водии ҳинд ва ноҳияҳои наздики он кашф гардидани маданияти Хараппа – Мохенҷо-Доро, ки дар нимаи дувуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимони боз ҳам қавитар гардид, ки ориёӣҳо ҳанӯз дар ҳама вақтҳо ба ҳиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост.⁸⁴ Илова бар ин, ҳатто чунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гӯё «Ригведа» аз маданияти Хараппа қадимтар бошад⁸⁵.

ҳамин тариқа, чунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёӣ, дар хусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуқтаи назар ва ақидаҳои хеле гуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръакс, маълумот ва мадракҳои илмӣ бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимони имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикри ақидаҳои комилан эътимодбахшро қабул ва эътироф намоем. Ҳамчунин мадракҳои, ки

⁸¹ Yungrow T., 1955, p. 1–34; Hauschild R., 1962; ҳамчунин мутоица кунед: Иванов В.В., Топоров В.П., 1960, с. 10–22.

⁸² Ниг. ба асарҳои зикршудаи Т.Барроу, Р.Хаушилд ва дигарон. Р.Хаушилд, аз ҷумла, чунин ақида дорад, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо то ба ҳиндустон рафтани худ вағти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди Афғонистон якҷоя бо ниёгони як гатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестӣҳо» зиндагонӣ кардаанд.

⁸³ Назар кунед ба якҷанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.

⁸⁴ Назар кунед, масалан, ба маҷ: «The Vedic Age». 1950, p. 194 sq., 216 5sq.

⁸⁵ Sastri K. N., 1956, p. 142.

солҳои охир ба даст омадаанд, аз ҷумла бозёфтҳои тозаи бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе хулоса ва таҳминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини ҳиндустон гардидани ориёиҳо ва фарзияи ба онҳо тааллуқ доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надорад. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой тааллуқ доштани гурӯҳи забонҳои ориёӣ, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна таҳмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба ҳиндустон маскан кардани тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чӣ оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV–XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Ғайр аз ин, чунон ки мадракҳои илми бостоншиносӣ собит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии ҳинд ва ноҳияҳои ҳамсоии он ҳукмфармо буд, ба вучуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки офаринадагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёии ҳиндустон тааллуқ доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонёкунандаи як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гурӯҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугӯ мекардаанд. Зохи-ран, аҳолии пешазориёии водии ҳинд ва навоҳии ҳамсоии он ба ҳамин гурӯҳ дохил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидӣ ба забони ориёиҳои ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадракҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира халқҳои, ки ба забонҳои гурӯҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар ноҳияҳои ҷанубтари ҳиндустон зиндагонӣ мекунанд. Дар вилоятҳои, ки дар самти ғарби ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва ноҳияҳои ҳамсоии ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми браҳӯи дравидизабон боқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидизабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву халқҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ омезиш ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гурӯҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо кӯмаки техникаи муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадастомада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёӣ набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва, эҳтимол, ба ҳамин гурӯҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллуқ дошта бошад⁹⁰. Ин

⁸⁶ Баъзе донишмандони ҳиндуаврупоиносо, эроншинос ва ҳиндшинос, аз ҷумла Т. Барроу ва Р. Хаушилд чунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои ҳиндуориёӣ дар Осиёи Миёна ҳамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 габл аз милод ҳам боз муддати зиёде зистаанд. Поинтар ниг. ба замоне, ки то он вақт мебоист алоғии бевоситаи аҷдоди ҳиндуориёиҳо ва эронӣҳо давом мекард.

⁸⁷ Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 88–92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар кунед.

⁸⁸ Illoch J., 1934, p. 321–331; Yurgow T., p. 373–378; Воробьев-Десятковский В.С., 1956, стр. 99–100; Уману М.В., 1956; Дьяконов И.М., 1967, стр. 108–113; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 105–106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ақидаи забоншиносон, аз забони дравидии қадим ҷудо шудани гурӯҳе, ки забони ҳозираи браҳӯӣ ба он тааллуқ дорад, на дертар аз ҳазораи IV–III габл аз милод ба вугӯ омадааст (муг.: Андронов М.С., 1965, с. 13–14).

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

қабил таҳқиқот дар хорича ҳам ба амал оварда мешавад ва чолиб аст, ки ин муҳаққиқон низ роҷеъ ба забони навиштаҷоти маданияти Хараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёӣҳо баромадани тоифаҳои ҳиндуориёӣ ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои онд ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пеш мавҷуданд, ба ин маънӣ далолат намекунад.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимон далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот намуданд, ки ориёӣҳои Осиёи Пеш ҳеҷ гоҳ аҷдоди тоифаҳои ориёии ҳиндустон набуданд⁹². ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гӯё дар асрҳои XII–XI пеш аз милод тоифаҳои ҳиндуориёӣ аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он чӣ онд ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани ниёғони мидиҳо, форсҳо ва дигар эронӣҳои ғарбӣ бошад, пас ин нуктаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштаниш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттараш ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо нафақат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситаи Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳиран ноҳияҳои Европайи ҷануби шарқӣ, ки баъзе қабилҳои ғарбиэронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эрониишани шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошанд. Чунин тахмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин гурӯҳи қабилҳои ғарбиэронӣ, агар дар воқеъ, ба воситаи Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимоли баҳри Каспӣ омада, дар ин ҷо сукунат ихтиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситаи он ба сӯи ғарб ҳаракат намуданд.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гӯё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз эътибор соқит кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадракҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охири ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II–I пеш аз милод ба Эрони ғарбӣ ҳиҷрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамин паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, чунон ки мадракҳои таърихию забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштанд.

Аксари халқҳои имрӯзаи эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балучиҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзаминҳои ҳамсояи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ мекунад.

⁹¹ Parpola A., Roskūnniūmi S., Parpola S., Aalto P., 1969.

⁹² Mayrhofer M., 1966.

⁹³ Деопик Д.В., Мерперт Н. Я., 1957; Sanralia N. D., 1963; Грантовский Э.А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дьяконов И.М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126–127.

⁹⁵ Риёси ин, масалан, ақидаи В. Бранденштайн аст, ки мувофиқи он тоифаҳои ориёӣ ва эронӣ дар замонҳои гадим сокини маҳалҳои шартари Урал ва Каспӣ буданд. Бранденштайн шурӯи ҳаракати тоифаҳои ғарбиэрониро, ки, ба гавли ӯ, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарғии баҳри Каспӣ мансуб медонад.

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э.А. Грантовский (1970, с. 21, 39–41, 52, 166–168).

⁹⁷ Нигаред низ ҳамон ҷо с. 334 ва баъд.

Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ халқҳое мезистанд, ки ба гурӯҳҳои дигари наҷодӣ ва забонӣ (аломиҳ, лубубиҳ, касситҳ ва ғ.) тааллуқ доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамоиш ин сарзамин дар осори хаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гурӯҳҳои наҷодӣ тадриҷан мавқеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо омезиш пайдо карданд⁹⁸.

Дар замони қадим маҳалли паҳншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини паҳновареро аз Европайи ҷануби шарқӣ то Туркистони шарқӣ ва аз назди Урал то ҷануби Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз шарқ ба Европайи ҷануби шарқӣ, ба маҳалҳои шимолӣ Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гурӯҳ қабилаҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо скифҳои дар асрҳои IX–VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII–VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воситаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Ачдоди яке аз халқҳои кунунии эронинаҷод – осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои хаттӣ ва мадракҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани худ дар маҳалҳои шимолӣ баҳри Каспӣ, баҳри Арал ва моварои Урал иқомат доштанд.

ҳамин тариқа, далелҳои таърихӣ ва археологӣ ба Европайи ҷануби шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эронӣ дар ин ноҳияҳо қабл аз оғози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз ҷумла, ачдоди аҳли забони хутану сақой, ки ба тавассути матнҳои боқимонда шӯҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамҷавори Қазокистон метавонистанд биёянд. Дар асрҳои III–II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сақонҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои хаттӣ ондавраина роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асри III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи ҳиндуаврупоӣ – тахориҳо) иқомат доштаанд ва сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII–VI пеш аз милод, чунон ки тазаккур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро қомилан халқиятҳои эронӣ – бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, гурӯҳҳои сақой ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва, қабл аз ҳама, бохтариҳо ва суғдиҳо дар марҳилаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ қайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи: бохтариҳо Бохтарро, суғдиҳо Суғдро, хоразмиҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёро, ориёиҳо Ориёро (ки қадқади рӯди ҳарӣ сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш хирот буд), портиҳо Портро, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркменистони ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараққиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сақонҳо,

⁹⁸ Таърихи ин протсесс (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аҳолии Эрони ҷарбии мансуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтааст: Дьяконов И.М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э.А., 1970.

чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз милоди таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омадаанд, ҳеле барвақттар аз асрҳои VII–VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамхудуди онҳо, аз ҷумла Сугд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аириёнам ваеҷаҳ («Фарохнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукувати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёӣ) дар худ маҳфуз доштааст. Як идда донишмандон, аз қабилҳои И.Маркварт, Э.Бенвенист, А.Кристенсен, С.П.Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонавию Хоразм доништаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмро, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини паҳновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамхудуди шимолии онро дар назар доштан дурусттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшиноси машҳури рус К.А.Иностранцев дар вақташ чунин мулоҳизаро ба миён гузошта буд ва ҳоло ҳам баъзе олимони советӣ ин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадракҳои оид ба равобити муттасили забонҳои умуман ориёӣ (ва пас эронӣ) бо забонҳои фини угорӣ, ки дар илм ҷамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволже ва Сибири ғарбӣ, яъне то ҷойҳое, ки имкони алоқа бо фини угориҳо мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёӣ» боқимондаи тоифаҳои ориёӣ ва шеваҳои онҳо бо ҳиндуаврупоиҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки худуди маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ дар шимолу ғарб то ба даштҳои Европайи ҷануби шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин тахмин қардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёии пешина дар дашту саҳроҳои воқеъ дар худуди шимоли шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадракҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологӣ роҷеъ ба аҳди қадимтари ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимоли он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин идда аз тафсири материалҳои сарчашмаҳои хаттӣ ҳам собит мегардад. Аз ин бармеояд, ки ёдгориҳои археологӣ онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабогёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод маданияти аз рӯи хусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи симони антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дуртар ба тарафи шарқ, аз ҷумла ба Туркистони шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навъи Андрониро пайдо кардаанд, низ паҳн гардиданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз ҷумла дар Олтой ва Туркистони шарқӣ қабилҳои скифи сақой маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаҷоти ҳазораи I милодӣ дар Туркистони шарқӣ ду забони ба ҳам хешӣ мансуб ба гурӯҳи дигар кашф гардид, ки дар илм бо номи «тахорӣ» машҳур буда, аҳли онро «тахориҳо» меноманд.

⁹⁹ Адабиётро ниг.: Смирнов К.Ф., 1964, с. 191, Грантовский Э.А., 1970 с. 18.

¹⁰⁰ Иностранцев К.А., 1911, с. 316; Смирнов К.Ф., 1964, с. 191.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан васеътарро, ки қисматҳои ғарбиро ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши тахориҳо дар ин маҳалҳо фикру мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо муҳимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни тахориҳои қадим ва тоифаҳои шарқиэронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҳудуди шимоли он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро ба эътибор гирифта, тахмин кардан мумкин аст, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо низ то ба ҳиндустон кӯчидани худ дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадрақҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наво, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазияро тасдиқ менамоянд.

Чи навъе ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳияи аз ҳам хеле фарқкунандаи хоҷагию маданӣ ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу ғарб, дар Туркменистони ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривож ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авҷи таъриқиёти худ расидааст. Ин маданият бо муҳимтарин хусусиятҳои худ бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамҳудуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармост, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабех ва ҳамранг аст. Ғолибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қабилаҳои саҳронишини асри биринҷӣ ба ориёӣҳо ва эронӣҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазаккур ёфт, ориёӣҳо гуё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷануби ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охири ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чи тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чи қабилаҳои саҳронишин ҳама ориёӣ пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гурӯҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёӣ дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандаи иқтисодӣ ва маданӣ зистаанд, ки маълумот ва мадрақҳои мавҷудаи (ва қисман дар боло тавзеҳёфтаи) таъриху забоншиносӣ оид ба ориёӣҳо ба ин қомилан муҳолиф аст¹⁰². Дар айни замон маълумоти роҷеъ ба симои хоҷагӣ ва иҷтимоию маданияи аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадрақҳои маданияти мардуми саҳронишин ва ҷорводору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати қомил пайдо намуда, вале гумон аст, ки бо мадрақҳои маданияти зироаткорони ҷануби Туркменистон алоқае дошта бошанд¹⁰³.

Ибро ҳам ба назар гирифтани зарур аст, ки маданиятҳои Туркменистони ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатие, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя – аз Осиёи Пеш то Афғонистону ҳиндустон паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин маданиятҳо аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ бо якдигар наздик ва ё ҳамназанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде ҷамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алалхусус дар охириҳои

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, 1, с. 127–128; Абаев В. И., 1965, с. 136–139; Грантовский Э. А., 1970, с. 20, 360.

¹⁰² Грантовский Э. А., 1970, с. 367.

¹⁰³ Ниг. ҳамон ҷо: ба мугобили ба гавмҳои ҳиндуаврупой тааллуи доштани соқинони аслии ҷануби Туркменистон дар ҳазораи III–II қабл аз милод А.М.Мандельштам низ изҳори ақида намудааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». с.255–256.

энеолит ва аввалҳои биринҷӣ вучуд доштани алоқаи наздики байни зироаткорони Туркманистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва ноҳияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; тахмин мекунам, ки дар миёни аҳолии Туркманистони ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрон Афғонистон ва мардуми муҳоҷири ин маҳалҳо муносибати ҳешутаборӣ ҳам вучуд доштааст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои хоҷагию маданӣ ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирку наҷод зироаткорони ҷануби Туркманистони аҳди энеолит ва аввали биринҷӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва ноҳияҳои ҳамсоя алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёӣ, зоҳиран, он вақтҳо дар ин кишварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин вақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии наҷодан ва забонан дигарро собит менамоянд. Бар хилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳалҳои, ки аз рӯи маълумоти таърихӣ забоншиносӣ тоифаҳои ҳиндуэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Инро ҳам ба эътибор гирифтани лозим аст, ки дар аввалҳои аҳди биринҷӣ алоқаи муайяни ниёгони ориёӣҳо бо қабилаҳои ҳинду-аврупоии Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳроии аҳди биринҷии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои шимолӣ бо он ҷӣ, ки мо аз рӯи материалҳои муқоисавии таърихӣ ва забоншиносӣ медонем, қомилан мутубиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ чорводорӣ хеле тараққӣ карда, онҳо аз қорҳои зироат ҳам ба хубӣ хабардор буданд. Ҳамин «навьӣ хоҷагидорӣ (чорводорию зироаткорӣ бо имтиёзи парвариши чорво ҳамчун аломати рифоҳ ва сарват), чунон ки дида шуд, барои ориёӣҳо ҳам хос буд. ҳам тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва ҳам тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ бештар ба асппарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, асппарварӣ дар чорводорӣ онҳо мавқеи асосиро ишғол менамуд. Дарачаи тараққиёти иҷтимоии онвақтаи аҳолии саҳронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалҳои қабристони он замон муқаррар намуданд, ки ҳанӯз дар ҳамоно вақтҳо аҳолии саҳронишин зиндагонии хонаводагии падаршохиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёӣҳо низ хос аст. Дар боло аз хусуси дараҷаи баланди тараққиёти металлургияи тоифаҳои ҳиндуэронӣ ҳанӯз дар аҳди ориёӣ сухан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологӣ мансуб ба маданиятҳои саҳроии аҳди биринҷӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Чунончи, мадракҳои аз ҳафрийи Қайроққум (воқеъ дар шимоли республика) бадастовардаи бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истехсоли маҳаллии маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таърихӣ забоншиносӣ, ки дар давраи тараққиёти ниҳоят васеи металлургия ва истифодаи олоти фулузӣ ҳанӯз ҳам яқоя зистани аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кардани замони

¹⁰⁴ Мугоиса кунед, масалан: Массон В.М., 1957 а; худӣ ӯ, 1964; Хлопин И.Н., 1966, с. 125–128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 167–169.

¹⁰⁵ Мугоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 228–230; инчунин нигаред: Грантовский Э.А., 1970, с. 359.

¹⁰⁶ Мугоиса кунед: Stagul G., 1969, p. 56–57, 87.

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, с. 170–231.

иқомати якҷояи ниёғони тоифаҳои гуногуни ҳиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заминаи материалҳои археологии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолии он ин ҳолат асос медиҳад чунин тахмин кунем, ки аҷдоди ҳиндуориёиҳо дар ҳудуди ватани қадимаи худ, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё худ, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёғони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёӣ тақрибан ба ҳамин вақтҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркманистони асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷӣ, зоҳиран, ориёӣ буда наметавонишанд. Маданиятҳои шаҳристони ва шаҳрии Эрони шимоли шарқӣ (ҳисори III ва ғ.), Афғонистони ҷанубӣ (Мун-дигоки IV), водии ҳинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо - Доро - Хараппа ва ғайра бо ҳамон сабабҳо ва якҷанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу ғарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдтар наметавонанд ориёӣ маҳсуб ёбанд.

Бо вучуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти қиддии таърихро дар ҷаҳояки дувуми ҳазораи II пеш аз милод қайд менамояд. Марказҳои пешина деҳқада ва шаҳрҳои тамом бесоҳиб ва беодам монда, ба харобазор табдил меёбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба қуллӣ дигаргун шудани сафолотот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи қуллоӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо паҳншавии қабилҳои нав ва, аз рӯи баъзе пиндорҳо, маҳз тоифаҳои аз Осиёи Миёна ҳаракаткарда ва наҷодан ориёӣ (ё ҳиндуаврупоӣ) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вучуди имконпазирии ҷунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевосита ба он ишоракунанда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои дохилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо заминаи мусоид фароҳам оварда бошад.

ҳамон ақидаи хеле паҳншуда, ки гӯё маданияти Хараппа дар натиҷаи ба водии ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёӣ аз по афтода бошад, ба назар ҳатмӣ намера-сад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсири аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз ҷандин асри таназзули маданияти Хараппа ба водии ҳинд омадани тоифаҳои ориёиро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъи назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони шарқӣ, Туркманистони ҷанубӣ, Афғонистон ва ҳиндустони ғарбӣ тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои хеле пештар раванқдоштаи ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII–XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои ҷунин

¹⁰⁸ Stagul G., 1969, p. 56–57, 86.

¹⁰⁹ Дар хусуси фикру мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти деҳоти Туркманистони ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 177; нисбат ба маданияти шаҳрҳои водии {инди замони Моҳенҷо-Доро-Хараппа ниг.: Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 113–115.

¹¹⁰ Бонгард - Левин Г.М., 1962; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 125–128 (ниг.: ба феҳристи мукаммали ин асарҳо роҷеъ ба масъалаҳои мавриди баҳс додашуда); тахминан ҷунин санаҳои ба {индустон омадани ориёиҳо пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV–XIII ғабл аз милод ё худ боз ҳам васеътар – нимаи дувуми ҳазораи II ғабл аз милод.

¹¹¹ Аз рӯи санагузориҳои ҳамин ҳоло ба эҳтимол наздиктар маҷмӯи иморати Намозгоҳи V-ро дар ҷануби Туркманистон ба ҳудуди ҳазораи III–II ва сеяки аввали ҳазораи II ғабл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», → с. 151, 169); таърихи яке аз марказҳои асосии шимолу шарқи Эрони он замон – {исор тағрибан то асрҳои XIX–XVIII ғабл аз милод давом кардааст (ниг.: Dyson R.H., 1965, p. 240–242); шаҳрҳои маданияти Хараппаи водии {инд тахминан то асрҳои XVIII–XVII/XV1 ғабл аз милод

тахмин кардан имкон медиҳад, ки то ҳамин вақт ҳаракати пуравчи тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо шуруъ нагардида буд.

Мадрақҳои аниқтаре, ки дар бораи кӯчиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан сахт медиҳанд, барои миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва мухталифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабилавӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои саҳронишин ба ҳудуди минтақаи зироатии Туркманистони ҷанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зоҳиран, ба он дохил шуда, масканҳои худро ба вучуд меоваранд. Ҳоло мадрақҳое мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории ҷануби Туркманистон паҳн гардидани аҳолии саҳронишинро собит мекунанд, дар ин ҷойҳо сағонаҳои ҳуди тоифаҳои саҳронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол хосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамон вақт ҳаракати тоифаҳои ориёӣ ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони ҷанубӣ дар водии дарёҳои Қизилсу, Вахш ва Қофарниҳон аҳамияти махсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти модӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо хусусияти маросими дафн ба қабिलाҳои доираи саҳро хеле монанд тааллуқ доранд. Симои антропологии соҳибони ин сағонаҳо онро бо мардуми вилоятҳои ҷанубӣ – аҳли маданияти сафолототи нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло қомилан муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо кӯшишҳои гуногун ба амал омада ва фикру мулоҳизаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Муҳаққикон дар асоси тадқиқи маросими дафн ва яқинд хусусияти сағонаҳо чунин фикреро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёӣ алоқа дошта, дар ин ҷо амали дафн ва баъзе дигар русумоти ҳоси ориёӣҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқизаронӣ инъикоси худро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бостонии Тоҷикистони ҷанубӣ боз аз он сабаб ҳам диққати мутахассисонро бештар ба худ ҷалб менамоянд, ки бостоншиносони покистонию италийӣ дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу ғарби Покистони кунунӣ, ҳамин гуна сағонаҳои аз ҷиҳати сохт ва тариқи дафн ба онҳо наздикро кашф карданд. Санаи як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тариқа, аз як тараф, барои Ҳиндуориёӣ ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷии Осиёи Миёна ҳеҷ як асосе нест, аммо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки Ҳиндуориёӣҳо маҳз тоифаҳои саҳронишини (ва дар қисмати шимолу ғарби онҳо воқеъгардидаи) Осиёи Миёнаи нима ва охири аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Дяконов оид ба протсессии паҳншавии забонҳои Ҳиндуэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар охири марҳилаҳои тараққиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба саҳронишинон сурат гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар ҷараёни ин алоқаҳо умумиятҳои наҷодие, ки бо номи Ҳиндуэронӣ машҳуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вучуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққикон (масалан,

мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд (ниг.: Бонгард-Левин Г.М., 1962; Бонгард - Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 94-96, 114, 125-126).

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 240-243.

¹¹³ Дар ҳамон ҷо, с.243-259; Мандельштам А.М., 1968; Литвинский Б.Л. 1967, а, с. 121-127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, с. 122; Dani A. H., 1967; Stagul G., 1969.

Б.А.Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои бадастомадаи археологиро беҳтар аз ҳама тавзеҳ менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як қатор ҷиҳатҳои сусти ва нокиси ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамаҷонибаи ин масъала имкон хоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи ҷануб, аз ҷумла ба сарзамини ҳиндустан шаҳодат диҳанд.

Албатта, ба тарафи ҷануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар ҳиндустан қарор гирифтани аҷдоди ҳиндуориёӣҳо ҳам давом кардааст.

Бостоншиносон чунин мепиндоранд, ки дар офаридани маҷмӯи маданияти Туркманистони ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозгоҳи VI вучуд дошт, тоифаҳои саҳронишини дар ин ҷойҳо паҳншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне тахминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё худ дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли калоне бозидаанд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳое, ки аз байни аҳолии саҳронишин баромада, зоҳиран, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсоии он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ҳанӯз дар аҳди биринҷӣ, дар охири ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологӣ Помир роҷеъ ба тоифаҳои гурӯҳи скифи сақойи сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди ҳиндустан ҳаракат кардани онҳоро ба таври мӯътамад собит менамояд¹¹⁶.

Ин ҳулосаҳо бевосита ба маълумоти сарчашмаҳои ҳатгӣ ва далелҳои таърихӣ забоншиносӣ, қатъӣ назар аз мадракҳои археологӣ, ки дар асрҳои VII-VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди ҳин-дустан (қисман дар ҳоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гурӯҳҳои сақой ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла, зоҳиран, аҷдоди афғонҳо ва мунҷонҳои имрӯзро нишон медиҳанд, тасдиқ мегарданд¹¹⁷.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гурӯҳи шарқиронӣ аз шимол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба сӯи кишварҳои ҷануб ҳаракат кардаанд.

Инак, чунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам далелҳои таърихӣ забоншиносӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ҷануб, ба ҳиндустан, Афғонистон ва зоҳиран, ба Эрон нуфуз кардани гурӯҳҳои мухталифи ориёӣ (аввалҳо аксаран ҳиндуориёӣ, баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

Ҳамаи ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Осиёи Миёна бо ноҳияҳои ҳамҷавори худ қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва маркази асосии паҳншавии онҳо будааст. Ҳамаи тоифаҳои эронӣ, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёгони аҳолии аслии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таърих то аввалҳои асри миёна ҳисоб меёбанд.

Баъдҳо бар асоси ҳалқиятҳои шарқиронии Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, бохтариҳо, сугдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, ҳалқи тоҷик ба вучуд омад.

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, с. 127-133.

Боби дувум

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ОҒОЗИ ПАЙДОИШИ ЧАМЪИЯТИ СИНФИИ ИБТИДОЙ (АСРИ IX - МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

Металлургияи оҳан

Материалҳои археологӣ бо киёси баъзе мадракҳои забонӣ ва ҳамчунин сарчашмаҳои хаттии қадим, ки ба давраҳои баъдтар тааллуқ доранд, манзараи ҳаёти ҷамъиятии Осӣи Миёнаи охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милодро равшан месозанд.

Дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сокинони Осӣи Миёна аз маъдан истеҳсол кардани оҳанро ёд гирифта буданд. Ф.Энгелс аҳамияти оҳанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян намуда, навиштааст: «Оҳан аз тамоми ашёи хоме, ки дар таърих роли революсионӣ бозидааст, охири ва муҳимтарин, то ҳуди пайдо шудани картошка наватарин навъи ашёи хом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҳан барои дар майдонҳои васеъ ривож додани зироат ва ба мақсади киштукор тоза кардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти ҳунарманд ҷунон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеҷ як санг ва ҳеҷ як металл то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. ҳамаи инҳо якбора муяссар нашуданд; аввалин оҳани ҳосилкардашуда бисёр вақтҳо аз биринҷӣ ҳам мулоимтар буд»¹.

Шиносоӣ бо усули аз маъдан истеҳсол намудани биринҷӣ ба инсон дар бобати бо протсессии металлургӣ ба даст овардани оҳан ёрӣ расонд. Оҳан дар кӯраҳои дошӣ, ки ҳарорати он то 1300–1400° мерасид, ғудохта мешуд. М.С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯрахоро, ки ҳанӯз мавриди истифода буданд, дар водии Ванҷ пайдо карда буд².

Барои инсонии ибтидоӣ ба моддаи саҳти ёзанда мубаддал гардидани як порча санги бешакл, яъне маъдан мӯъҷизаосо ва пурасрор менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтироми маҳсул нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна биму ҳароси хурофотпарастона гардид. Дар миёни бисёр халқҳо ин навъ муносибат то вақтҳои охир давом карда омадааст. Ҷунончи, аз ҷумла дар баъзе районҳои Помир оҳангарон одами хеле мӯхтарам ва корхонаи онҳо ҷои муқаддас доништа мешуд, мардум ба онҳо сачда мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил дар оҳангархона маросими қурбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиқодҳои динӣ оҳангарон фириристодаҳои шайтон ва иблис ҳисоб меёфтанд ва дар истифодаи оҳан мамони-

¹ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 163.

² Андреев М. С, 1926, с. 8-16.

атҳои гуногун гузошта мешуданд, ки ин асари ҳамон тарсу ваҳми хурофии одамон аз фулузот буд³.

Олоти оҳанӣ хеле оҳиста паҳн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат кор мефармуданд. Сонӣ тадричан аз он асбобу аслиҳа месохтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддаи ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз сохтани олоти биринҷӣ дида чандин мартаба душвортар буд. Техникаи нав ба сустӣ азхуд карда мешуд. Аз ин рӯ, бартарихи фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринҷӣ, чунончи, ханҷарҳои тегааш оҳаниву дастааш (қисман ё тамоман) биринҷӣ сохта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвакт ба амал омад. Баъзе кишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна чандин садсолаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пешини асрҳои санг ва биринҷӣ ниҳоятдараҷа кам кашф ва таҳқиқ гардидаанд.

Дар ҷануби Туркменистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ханӯз аз аҳди энеолит шурӯъ гардида буд, мавҷудияти худро дар асри оҳан низ давом медоданд. Чунончи, дар худӣ Анав қабатҳои маскуни мансуб ба асри аввали оҳан кашф гардида, аз ин маснуоти оҳанӣ, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳанӣ, пораи корд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркменистон, дар он ҷое, ки фалоти Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истехкомӣ ва беистехкоми маданияти дигаргунаи аз Анав фарқкунанда вучуд доштаанд. Баъзе аз онҳо ниҳоят калонанд, масалан, масоҳати маскани Иззатқулӣ ба 50 гектар мерасад. Хонаҳо аз хиштҳои хеле калони дарозиаш 3/4-метра сохта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб мегардид. Зироат дар зиндагониҳои аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба ин нафақат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои ярма низ шаҳодат медиҳанд. Ба кор фармуда шудани досҳои оҳанӣ набояд шубҳа кард, вале, дар баробари ин, истифодаи досҳои қадимаи сангӣ ҳам, ки тегаи аз санги ҷақмоқ сохташудаи онҳо пайдо гардидаанд, ханӯз давом дошт.

Дар масканҳо лӯндаҳои дажғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринҷӣ яроку аслиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон сохта, бо ҷархи кулолӣ олоти сафолии хушсифат, вале бенақшу нигор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гурӯҳи (аз ҷиҳати худуд) савуми ёдгориҳо дар Туркменистони ҷануби шарқӣ, дар резишгоҳи Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир кашф гардидааст. Калонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дуртар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамалӣ воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қалъаи тақрибан ростгӯшае буда, дар сахни он манзилҳо ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қалъа рӯи суфаи хиштии баландиаш ҳаштметра бинои калоне сохта шуда буд, ки чанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгӯшае дошт.

³ Зарубин И. И., 1926, с. 126–127.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156–157.

⁵ Массон В. М., 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 179–182.

Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кӯшки пуршукӯхе буда, ҳамчун қароргоҳи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтеппаро сафололот ташкил менамояд. Олоти сафолии ин ҷо аз олоти сафолии Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ёзбекистони ҷанубӣ осори худро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фархори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузоштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авҷи тараққиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти худро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзашакли аз хиштҳои дарозрӯя сохташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962–1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза карда шуд). Ин бино бо девори мудоғиавии мунаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагарӣ, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвақтаро дар поёноби Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор кашф намуданд. Биноҳои ин маскан хароб гардида, фақат сафолоти фаровон ва инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замон боқӣ мондааст.

Маснуоти ҷудогона ва маҷмӯи асбобу олоти асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, охири маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъҳази оид ба таърихи қадимтарини Осии Миёна мебошад. ҳоло ғайр аз теъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки оноро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён натавонанд дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро махфӯз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати махсусе дошт, ба ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае ки мӯбадон балад буданд) омӯхт ва яқинд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти ҷанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воситан ин корнамоии илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон хеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё қомилан нафаҳмида буд.

⁶ Массон В. М., 1959.

⁷ Альбаум Л. И., 1965, с. 59–60.

⁸ ИТН, 1, с. 167–168.

⁹ Anquetil du Perron, 1771.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадимии хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ-ведой (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дигари ҳинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. ҳамчунин пайдо шудани мифтоҳи дувмин забони машҳури эронии қадим – форсии қадим, мутолиа ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавии ҳиндааврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сақӣ) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ханӯз мушқилоти зиёде дорад ва мӯтабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамосии ҳиндӣ ва эронӣ ба таври шифохӣ, ки ягона шакли дақиқан махфӯз мондан буд (ғайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти хаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёиш, таълим ва ғайра, инчунин дар махфӯз мондани матнӣ анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестоии ҳозиразамон (яъне алифбое, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестоие вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эронӣ Осӣи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи навиштаҷоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе надошт, дар замони ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, хангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашқонӣ -Валахш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармоя кардааст, айни як кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он ҷӣ ба таври шифохӣ байни мӯбадон монда буд, чамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони ҳахоманишиёро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матнӣ ашқонии «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадракҳои асноди портӣ, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матнӣ хаттӣ «Авесто», ҳеч набошад, қисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбое, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хати паҳлавӣ (яъне ҳуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои хати оромиасос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) ҳуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбои бо тамоми ҷузыёташ коркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авесто» бо нигоҳ доштани тарзи

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат махсусан мугонсаи тавзеҳи «Авесто», ки ба Х.Нюберг ва Э.Хертсфелд тааллуғ дорад, гобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳо нуттаи назари ба якдигар тамоман мугобилро пеш меронанд (Nyūyrg H.S., 1938; H̱yrfzfyld Ū., 1947. Таҳлили мубоҳисавии агидаҳои онҳо дар H̱yning W.Ū., 1951).

¹² Сипас, мувофиқи ҳамон навиштаҷот, матнҳои парокандаи авестой дар аҳди Ардашери I ва Шопури I дар як ҷо чамъ карда шуданд (Wiḏngry̱n G., 1965, s. 246–247).

¹³ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 153–157.

талаффузи анъанавии гӯяндагони он аз давраи пайдоиши ин ёдгорӣ хеле дақиқ ва сахҳ сабт гардад; ба замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва комилан инъикос менамояд.

Алифбои авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони Хусрави I (531 – 579) ба вучуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи *apastāk*, баъдан *apastāv* – ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузориш», «дастур», «ниёиш» ва ғ.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «Занд» (калимаи форсии миёнаи *zand* «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни хаттии «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсириҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорои тарҷумаи тахтуллафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Аз ҳамин ҷост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» – «Занд-Авесто» ва номи забони авестой дар шакли «забони зандӣ» ривоч дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти чандинасраи худ борҳо кодификатсия шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, чамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашконӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониёни аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пураҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Меҳроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Хусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баъзе матнҳои дар асрҳои IV – V вучуддошта партофта шуданд, ба вуқӯъ пайваستاаст.

Пас аз ин таҳрири охирин «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни мухтасари онҳо аз рӯи асари оид ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин хулоса на аз рӯи матни авестой, балки аз рӯи тарҷумаи форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида ҷаҳорҷак

¹⁴ Аз рӯи нугтаи назари дар асарҳои Г.Юнкер ва баъзе дигар олимони ифодашуда алифбои авестой гӯё дар асри IV ташаккул ёфтааст. Вале, чунон ки ҳанӯз дар асри гузашта эроншиносии маъруфи рус акад. К.Залеман ва сипас, В. Ҷеннинг, Г.Моргенштерне, Г.Бейли собит намудаанд, алифбои авестой на пештар аз асри VI ба вучуд омадааст (Henning B., 1958, 52; ниг.: инчунин Периханян А.Г., 1966, с.108–109; ҳамоно ҷо ниг.: феҳристи муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, с. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байни зардуштиён паҳн гардидани нагли лафзии матнҳои мугаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна гавмҳои ҷайризардуштии муосири онҳо аксар вақт гумон мекарданд, пайравони зардуштия умуман китобҳои мугаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои арабҳо дар кишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яҳудиён «аҳли китоби мугаддас» ҳисоб нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расмии онон дар олами ислом нагши худро гузоштааст, эҳтимол, дар ҳамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавғеи анъанаи нагли лафзӣ, аз ҷумла, аҳамияти дар ҳифзи гоидаҳои мугаддаси «Авесто» доштаи онро бевосита таъкид менамояд (Widyngr̥yn G., 1965, 245–259).

¹⁷ W̥yst Y. W., 1892.

қисмати китобати давраи охири сосониرو ташкил медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслхоеро дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; чузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва ғайра низ мувофиқи ҳамин мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» қомилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «назр», «ниёз», маҷмӯи матнҳои маъросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» – «ниёиш», «ситоиш»), сурудҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» – «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодурусташ «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор муқаррароти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамасӣ ва ғайраро дар бар мегирад); «Виспрат» – «ҳама родҳо» (номи баъдинаи каме носаҳеҳи он «Виспарад»), аз маҷмӯи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Ғайр аз ин, ба «Авесто» якҷанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд¹⁸.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайғамбар Зардушт - асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна ҳаптахатӣ» («Ясноӣ ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони офариниш ба «Готҳо» наздик аст, ташкил менамоянд. Лаҳҷаи «Готҳо» ва «Ясноӣ ҳафтбоба» нисбат ба чузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кӯҳнатар мебошад ва аз он бо хусусиятҳои лаҳҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққикон (П.Тедеско, А.Мейе) забони авестоиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х.Нюберг) онро аз гурӯҳи забонҳои шарқӣ-эронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки муво-фиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К.Гоффман) ва ё дар байни гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В.хеннинг). Як қатор хусусияти алоҳидаи забони авестой, аз ҷумла, лаҳҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқӣ-эронӣ мувофиқат мекунад. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он ҷумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестой ҳамчун забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Маъсалаи замон ва макони пайдоиши чузъҳои «Авесто» то имрӯз аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ, ки дар замони Сосониён тасдиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва офарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII – нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақидаро муҳаққиконе тарафдоранд, ки анъанаи мазкурро қомилан асоснок мншуморанд. Вале баъзе олимон ба саҳеҳии он шак доранд; онон қайд мекунад, ки ин анъана дар давраи баъдтар тасдиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятӣ дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба этимоднокии ин таърих бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки, дар ҳақиқат, Зардушт дар охири асри VII – оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина, Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роғи мидӣ (Райи асримиёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло безътимод шумурда шудааст; ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Роғ ишорат мекунад; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки

¹⁸ Тарҷумаи «Авесто» ё гисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европой мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е.Э., 1924, с. 3-11; Брагинский И.С., 1956, с. 35-37; 46-49-70, 105-116, 182-187 ва ӯ.; Бертельс Е.Э., 1960, с. 53-66; Аббаев В.И., 1963, с. 349-350, с. 367-370; Darmštytŭr J., 1892-1893; Wolff U., 1910; Lommŷl H., 1927; Gŷrshŷvitch I., 1959; Humŷach H., 1959; Duchŷsnŷ-Guillŷmin J., 1963 ва ӯ.

ноҳияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мод (Мидия) ҷой дошт, нахустин ноҳияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибки он Зардушт гӯё дар Бохтар зистааст. Ин ривоят дар асари муаллифи юнонӣ Ктесий (охири асри V-оғози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст¹⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимони (аз қабилҳои Ҷ.Мултон) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар офарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестой ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намеkunанд, ёдгориҳои ба наздикӣ кашфгардидаи забони Бохтари давраи кушони бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж.Дармстетер, В.Чексон ва баъзе дигар олимони, баъдтар дар солҳои 30–40 асри XX Э.Хертсфелд ва муаллифони дигар, ки Зардуштро ҳамзамони ҳахоманишиёни нахустин, аз ҷумла, Дорои I шуморидаанд, ғайриқадимӣ ӯро ба шимоли ғарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале, мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира, «Готҳо» то ба миён омадани давлати ҳахоманишии тартиб ёфтаанд ва аз сӯи пайдоиши худ ба Эрони ғарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама, ба маълумоти географии ҳуди «Авесто» истинод меkunанд, «Готҳо» ва қисматҳои, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз ноҳияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои мучовири шимоли ғарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон офарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои мухталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба ноҳияи ҷараёнҳои миёна ва поёноби дарёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора меkunанд (С.П.Толстов ва диг.); дар ин маврид нуктаи назари қабулнамудаи И.Маркварт, Э.Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлакати асотирии Аириёнам Ваечх «Фарохнои Ориёно» – ватани эронӣ ва дини зардуштиро бо Хоразм айнӣ медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба ғайр аз ин ба ноҳияҳои байни дарёи Аму ва дарёи Сир, яъне ба Суғд ва ё ноҳияҳои ҳамсояи он (Х.Нюберг) ба сарҳадҳои скифи сақонҳои осийиёнагӣ (В.И.Абаев) ва ноҳияҳои соҳили баҳри Арал ва поёноби дарёи Сир (Г.Виденгрэн); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж.Дюшен-Гюймен) ва ғайра ишоратҳо кардаанд.

Нуктаи назаре (дар қорҳои В.хеннинг, К.Барр, И.Гершевич, Р.Сеннер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедератсияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои ҳахоманишиён мавҷуд буд, офарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзӯ ноҳияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва махсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони офарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В.хеннинг ва диг.; академик В.В.Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардуштӣ назар менамуд); ба қавли В.хеннинг, матнҳои авестои баъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъӣ назар аз ин ки оё ҷунин конфедератсияе бо сарвари Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), далелҳои муайяне оид ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

Ба замми ин, муҳаққиқоне, ки ба «санаи анъанавии Зардушт» пайравӣ намудандро зарур намешуморанд ва ё аслан онро эътимоднок намендонанд, одатан офариниши «Готҳо»-ро ба замони бисёр қадимтар, яъне замони пеш аз ҳуҷуми ҳахома-

¹⁹ Пьянков И. В., 1968.

²⁰ Hünning W. B., 1951, p. 44-45.

нишиҳо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И.М.Дяконов²¹ дараҷаи ин-кишофи ҷамъияти тасвирнамудаи «Готҳо»-ро ба назар гирифта, гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи дувуми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вақти худ, ҳатто им-кони ба қарибҳои соли 1000-ум ва ё ибтидои ҳазораи I пеш аз милод нисбат до-данро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охири асарҳои бузурге оид ба дину мазҳабҳои эронӣ - Г.Виденгрэн менависад, ки бо қамоли боварӣ метавон за-мони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000–600 пеш аз милод, ҳеч набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати ҳахоманишӣ нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимони (аз он ҷумла, И.М.Дяконов, Г.Виденгрэн ва диг.) «Авесто»-и аввала то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роғ па-зируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли тағйирёфта бошад ҳам, дар Эрони ғарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба ғарб, ба замони ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В.Хинтс, замони Дорон I ба қавли В.хеннинг, И.Гершевич ва ғ.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тариқ, ба ҳулосае бояд омад, ки замони ҷаҳолияти Зардушт ва офа-риниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII - аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, вале маҳз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянеро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳади он воқеъ буд. Дар ин бора ҳудуди географии ҳуди «Авесто» ва маҷмуи мамолики дар он номбаршуда шохиди мӯътамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видевдат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «беҳтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и офаридаи Ахурамаздо инҳо номбар мешаванд: Аириёнам Ваеҷах, «Гава, макони суғдиён», «Моуруи хноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Бохтар) зебо бо ди-рафшҳои афрошта», «Нисайа, ки байни Моуру ва Баҳди воқеъ аст», ҳарайва (ноҳияи хирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзеъҳои ҳинд ва ҳарахвати (Арахозия) дар ҷануби шарқӣ, ҳайтуманта дар водии ҳилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роғ (дар шимоли шарқии Мидия) дар ғарб. ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тар-тибдиҳандагони ин матни авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он – Афғонистону Эрони шимоли шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матни дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои ди-гари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне дахл доранд, ки зардуштия ба таври васеъ паҳн шуда буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матнро порчае ташкил мекард, ки дар он теъдоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Меҳр Яшт»), ки дар он ҳам номгӯи якҷанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз беҳтарин намунаҳои шеърӣ авестой (ва ё эронии қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳое, ки «сипаҳбодони мағлуб-нашавандаи онҳо қорзорҳои беададе месохтанд, кӯҳҳои баланди пурҷароғ ба шахси парастори чорпоён хидмат мекарданд, кӯлҳои булӯрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои васеи пуроб ба сӯи Ишкат ва Парут, хироту Марв, Ғави Суғд ва Хоразм раво буданд», дода шудааст²³.

²¹ Дяконов И.М.. 1956, с. 390 ва мобаъд.

²² Widengrén G., 1965, s. 61.

²³ Доир ба ҷойгиршавии ин вилоятҳо нигаред: ИТН. I, с. 505.

Ба минтақаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтақае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардуштӣ паҳн гардид ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин кишварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд ҷуст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсоюву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз ҳахоманишиҳо ба таркиби он дохил мешуданд. Аз ин рӯ, Бохтар бо «дирафшҳои афрошта», чи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он кишварҳоиест, ки дар манотиқи он дини зардуштӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавии таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони ӯ инкишоф дода шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалияи пайғамбар бегона, вале дар «Хурд-Авесто» инъикосёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо оинҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурудҳои «Авесто» ҳудоён ва персонажҳои асотириро (мисли Митра ва ҳавма) васф мекунанд, ки аз қадим боз ориёиён онҳоро ситоиш мекарданд, вале аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги ҳахоманишӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳрир меёфтанд. Вале чунин дину оинҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври сохта тавассути ибораҳои «чунин гуфт Аҳура-Маздо ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳрирӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова чанде порчаҳои «Хурд-Авесто», махсусан «Яштҳо», аз рӯи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимитаранд.

ҳамин тавр, «Авесто» натавон доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину мазҳабҳои эронии қадим ва русумоти қабилавие, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупоӣ дахл доранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгори дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, сомонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамошии қабилҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Чараёни махлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони офариниши «Яснои ҳафтбоба»-ро асри VI – оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимитар (ва махсусан «Меҳр Яшт»)–ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Вале дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Вале эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин рӯ, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалинро метавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аниқ муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замони нишондодашуда пасонтар низ идома дошт, баъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаккул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, ҳангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъҳази таърихӣ бояд ғуногунҷанбагии он, ки ифодакунандаи давраҳо ва ҳағто аҳдҳои мухталифи таърихӣ мебошанд, таъсири ақоиду тасаввуроти муҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матни то замони мо бозрасида ба назар гирифта

²⁴ Gyrshvitch I., 1959.

шаванд. Дар ин ҳолат, ҳатто як фикра чун ҳамбастаи маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъхазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронӣ ба шарқ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Чамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан комилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи чамъият асари В.Гейгер «Маданияти Эрони шарқ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат кӯҳна шудааст, вале, мутаассифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар чунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комёбихон нави археологӣ тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик чунин асари заруриро ба вуҷуд меоранд.

Муҳаққикон хусусияти чамъияти авестоиро тадқиқ намуда, чаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон нмания; сарвари динии авлод – висйа; сарвари динии қабила – зантума; сарвари динии мамлакат – даҳйума; сарвари олии динӣ – «заратуштротэма» номида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тариқ, оила *нмана* ном дошт. Сарвари чунин оилаи патриархалӣ қадҳудо – *нманопати*, яъне «худованди хона» буд, зани калонӣ дар оила *нманопатни* – «қадбону» номида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани калонӣ дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо боқӣ мондааст. Материалҳои этнографияе, ки дар мавзӯҳои гуногуни Помир чамъоварӣ шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёнаи қадим мавҷуд аст. Чунон ки маълум аст, дар замонҳои қадим ҳукмрони ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Суғд лақаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таърихӣ-этимологии ин истилоҳро В.И.Абаев анҷом додааст. Ӯ тафсириҳои кӯҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин истилоҳро бо калимаи дар забони осетинӣ боқимондаи *äfsin* – «қадбону» муқоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В.И.Абаев занон – сарварони қабилаҳои сақой-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсояи Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардони сарвар истифода шудааст²⁹. Ба ҳамин тариқ, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии «қадбону»-ро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестой калимаи «нмания» аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин, чунон ки И.Гершевич исбот кардааст, истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳони хонадонро низ ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «парии хонагӣ»-ро гирифтааст. ҳамчунин эзидони қабилавӣ мавҷуд

²⁵ Gygis W., 1882.

²⁶ Gyrshvitch I., 1959; p. 131. 276, 299.

²⁷ Бартольд В.В., 1964 а, с. 497.

²⁸ Абаев В.И., 1959, с. 112-116; доир ба амали *äfsin* байни осетинҳо ниг.: Косвен М.О., 1961.

²⁹ Абаев В. И., 1958, с. 110-111.

буданд, ки онҳоро «висйа» меномиданд.³⁰ Амали ин эзидон қисман бо амалиёти ғравашихо – ғариштаҳои ниғахбон ва рӯҳи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад³¹.

Ба ҳайъати оила узвҳои нокисулҳуқуқ – вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънии «мард», «сарбоз»-ро дорад, вале маънии «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Масалан, дар «Яшт»-и Х, 28 оид ба Митра сухан меравад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрҳо аст «ғалаву рама ва вираҳои зиёд», яъне ғуломро тақдим медорад. Умуман, ҳангоме ки дар «Авесто» номбурд ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан ғуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар, тибқи баъзе матнҳо, ба ҳайъати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила калонтар аз риштаи падарӣ «нафа» ном доштанд. Онҳо соҳиби замини кишт, чарогоҳ ва дигар дороии дигари умумӣ буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамраъӣ ва қафолат ба ҳам мепаيраваст. Ин гурӯҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди комилҳуқуқ ба он дохил мешуд. Оид ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, ғилаи Зардушт шаҳодат медиҳад: «Бизоатмандон ва муттафиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехрубон аст, ҳамчунон ки шахриёрони дурӯғпарастӣ кишварҳо номехрубонанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якҷанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» натавон ба қабила, балки маскани аҳли қабила – деҳро низ ифода мекунад. Дар аввал, зоҳиран, ин макони зист аз якҷанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадриҷ хусусиятҳои ҷамоаи кишоварзиро соҳиб шудааст³⁴.

Ҷавонон ҳангоми ба камол расидан (овони 15-солагӣ) маросими иртиқаро ба дин ва ҷамоа мегузаштанд. Дар маҷлиси гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирохани муқаддас бахшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дувум»-и инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин ҷавон узви комилҳуқуқи ҷамоа мегардид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, ӯҳдадориҳо гирифта ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрои қабила, ки сарварони гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро масъалаҳои ҳаёти дохилӣ, истеҳсолӣ ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи динӣ ва ҳуқуқӣ, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто», дар ҷамъияти онзамона тафриқаи иҷтимоӣ молумулқӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба ғуломон ишорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба қадҳудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки ғалаву рамаи фаровонро соҳиббанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён натавон чорпо, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гурӯҳҳои «иҷтимоӣ-қасбӣ» ба монанди рӯҳонӣ, сарбозу дучархасавор, деҳқони чорводор ва (як бор) ҳунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақидадоранд, ки ин тақсими иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили тавачҷӯҳ нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок

³⁰ Gyrshvitch I., 1959, p. 265.

³¹ Дар ҳамои ҷо, р. 266; ИТН, I, с. 140.

³² Gyrshvitch I.; 1959, p. 87, 182; ИТН, I, с. 141-143.

³³ Периханян А. Г., 1968, с. 34-38.

³⁴ ИТН, I, 1963, с. 143-146.

³⁵ Периханян А. Г., с. 38-39.

мӯътақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддоштаи таърихӣ мебошад, аз ин рӯ, ҳангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми оддӣ ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашроф»– «азата» («асилзода») аст. Аксаран вай сарвари виса (қabila) ва оилаи худ мебошад. Таҳлили таҷзияи комили этимология ва эволютсияи калимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна – паҳлавӣ он маънои «зодаи хонадони шох», «родмард», «озодасл»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъниҳои он «род», «начиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қabila – «зангу», зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе матнҳоро аз шӯрои «бехтарин мардумон» иттилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шӯроҳо «ханҷамана» буд, ки дар забони тоҷикӣ ба шакли «анҷуман» боқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахйу» ном дорад. И.М.Дяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан қардани маънии ин истилоҳ мушкул аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «дахйу» ба маънии ҳамон гуна «давлатҷаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қabilaвӣ амал мекарданд. В.А.Лившиц ҳаққонӣ хотиррасон мекунад, ки дахйу «пеш аз ҳама, мафҳуми худудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ хеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаккулёфта воҳиди маъмурӣ нест».

Дар сари «дахйу» «дахйупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимият ба дасташон буд, «састар» («хукмрон», «ҳоким»)-ро ном бурдан мумкин аст, ки хукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои ифодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳо истилоҳи «дахйусасти»– «ҳокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст.

Сардори чунин иттиҳодия «дахйупатии тамоми дахйуҳо»–«ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай ҳукуки якҷаҳокимиятӣ надошт, чунки ба ғайр аз ӯ «дахйунам фратэмадато» – «шӯрои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахйупатии»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шӯро бар ҳокимияти онҳо назорат мекард⁴⁰.

Таҳлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат қорҳои В.И.Абаев ва И.М.Дяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолати авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офариниши давлат аст.

Ҷамоаи дар «Готҳо» тасвиршуда аз тороҷгарӣ, тохтутози ваҳшиёнаи ҳамсоягон, ғорат шудани чорпоён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарвариини шохони «хуб», даъват ме-

³⁶ Hürzfeld Y., 1947. p. 788 H; Дяконов И. М., 1956, с. 154; Грантовский Э.А., 1960, с.1-2, 10-13; ИТН, I, с. 150.

³⁷ Hailly H.W., 1959, p. 95-101; 1960, p. 953-955.

³⁸ Gyrshvitch I., 1959, p. 158.

³⁹ Нуйёрг Н.С., 1938, с. 57, 304; Дяконов И.М., 1956, с. 185-189; ИТН, I, 1963, с. 146-147.

⁴⁰ Gyrshvitch I., 1959, p. 296-299.

⁴¹ Абаев В. И., 1956; Дяконов И.М, 1956, с. 386-394.

кунанд. ҳамаи ин тағйироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки чараёни онҳо дар он замон хеле тезугунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифта зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфӣ мавқеи ҳалқунандаро дар байни синфи ҳукмрон ҳамеша аъёну ашрофи қабила – пешвоён ва рӯҳо-ниёне, ки дар заминаи сохти ҷамоати ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабилавӣ ва ҳукмронии олигархиро, ки бо решаҳои маҳаллӣ ва ҷамоавии худ пурқувват буда ва аз ин вачҳ доимо ҷудоиталаб аст, аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тариқ, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузариш аз сохти ибтидоии ҷамоагӣ ба сохти ҷамъиятии синфӣ маънидод кардан мумкин аст. Ҷамоати қабилавӣ аз байн рафта, ҷамоати деҳот ба миён меомад. «Оилаи ҷудогона воҳиди ҳоҷагии ҷамъият шуда менамояд»⁴³ – гуфтааст Ф.Энгелс. Асоси ҷамоати деҳотро бар хилофи ҷамоати қабилавӣ, на муносибатҳои қабилавӣ, балки алоқаҳои ҳоҷагӣ ва территориявӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамоати деҳот роли калоне бозида, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибдоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегирифтанд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамоаҳои қадимӣ ягон коре карда натавонистанд»⁴⁴, – қайд мекунад Энгелс дар «Анти-Дюринг».

Дар дохили обшина тадричан нобаробарии молумулкӣ меафзуд. Ҷуломдорӣ патриархалӣ инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шӯрои куҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабिलाҳо ба миён меомад.

Чунон ки Ф.Энгелс қайд мекунад, лашкаркашиҳои ғоратгарона мавқеи сипаҳсолорон ва пешвоёнро боз ҳам баланд менамуд. Чанг бо мақсади ғоратгарӣ касбу кори доимӣ мегардад. Сипаҳсолори олий ва дастёрони вай аъёну ашрофи меросӣ шуда мемонданд, «демократияи табиӣ сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаддал мегардид⁴⁵.

Мутобиқи шароити мухталифи истеҳсолот дар минтақаҳои саҳроӣ ва водихо дар оғози ҳазораи I пеш аз милод ду намуди ҳоҷагӣ – кӯчманчигӣ, чорводорӣ дар саҳро ва муқимнишинӣ, заминдорӣ дар воҳаву водихоӣ сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тариқ, аз давраҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна ҳолате барқарор гардида буд, ки дар бораи он К. Маркс навиштааст: «Дар ҳамаи қабिलाҳои шарқ аз сароғози таърих дар байни муқимӣ будани як қисми онҳо (қабिलाҳо – Б.Ғ.) ва кӯчманчигии давом кардаистодаи қисми дигар таносуби умумиро дидан мумкин аст»⁴⁶.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Таҳлили вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки мамлакат дар марҳилаи гузариш ба ҷамъияти синфӣ буд. Комилан табиист, ки дар баъзе аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна аввалин давлатҳо ташкил меёфтанд ва,

⁴² Дьяконов И. М., 1956, с. 392.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 164.

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 20, с. 166.

⁴⁵ Дар ҳамаи ҷо, ҷилди 21, с. 168.

⁴⁶ Дар ҳамаи ҷо, ҷилди 28, с. 214.

эҳтимол, инҳо ҳамон давлатҳое буданд, ки дар «Авесто» «дахйусасти» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустӣ дучор менамоем.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё даште мавҷуд аст, ки атрофашро силсилаи кӯҳҳо ишғол кардаанд, дар ин каторкӯҳҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар ҳудуди хоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва таманаиҳо ҷо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт ҷо дорад, дарёи бузурги Акес ҷорӣ аст. Аввалҳо дарё ба панҷ шохоб тақсим шуда, заминҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот бахси зиёдро ба миён овардааст; тафсири мухталиф, аз ҷумла, комилан фантастикӣ дар ин бобат баён шудааст. ҳақиқатан ҳам дар ин ҷо душвории зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В.В.Бартолд барин шахсе, ки бехтарин донандаи географияи таърихии Осиёи Миёна аст, аз таҳлили конкретӣ ин иттилоот даст кашидааст⁴⁷.

Аксарияти олимони ба ин иттилоот таври дигар назар мекунанд. Аввалан, дарёи Акесро, ки Геродот аз он хабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққиқон ҳамон дарёи Течен мешуморанд (Ба ақидаи мо, С.П.Толстов, ки бар хилофи шаҳодати бавосита ва бевоситаи манбаъҳо кӯшиш дорад, дарёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира ҷой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготеи Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмиҳоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар кӯҳҳо, дар шарқи Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест дар навоҳии хироту Марв⁴⁹. ҳамаи инро ба назар гирифта, И.Маркварт дарёи Акесро натавон ба ҳарирӯи ҳозира – Течен айнаиш додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеӣ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим оид ба Афросиёб, ки яқинан дарёҳоро ба кӯли ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Вай ба будани иттиҳодияи калони қабилҳои шарқиронӣ – «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географии дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, ҷанубтар – дар ноҳияи Марву хирот ҷо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунанд, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шохиди ҳаракати батадриҷи хоразмиҳо аз шимол ба ҷанубанд, дигарон, баръакс, мӯътақиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Арал ҳаракат кардаанд.

И.Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аириёнам-Ваеҷаҳ, ки аслан маънии луғавиаш «Фарохнои Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айнаиш дорад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки наздики дарёи Дотйа (зохиран, дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистони ин ҷо даҳ моҳ тӯл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққиқон пазируфта шудааст.

⁴⁷ Бартольд В.В., 1965 а, с. 25–26, 100–101.

⁴⁸ Толстов С.П., 1948, а, с. 44–45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Тап W.W., 1951, с. 478–479; Пьянков И.В., 1961, с. 100.

⁵⁰ Marquart J., 1938, s. 9 ва мобаъд.

⁵¹ Marquart J., 1901. s. 155–156; ниг. низ.: Йўнўнистӣ Е., 1934, р. 265–274.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» забоншиносон, алалхусус В.Б.хеннинг, кори зиёде анҷом додаанд. Аз ҷумла, ӯ забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки оид ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Моҳияти ақидаи В.Б.хеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асосии «Авесто»-ро ба гурӯҳи ғарбиеронӣ ва шарқизеронӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунанд. Аз рӯи ақидаи ӯ, ин ҳолат бо пешниҳоди, ки гӯё «Готҳо» – қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву хирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон офарида шудаанд, мутобиқ шуда метавонад. Хулосаи ӯ чунин аст: «Тадқиқи амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструксияи таърихӣ моро исбот мекунад, вале як чизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тарик, гарчанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа кардан маҳол аст.

Дувумин давлати бузург салтанати Бохтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошурӣ - Нино ба Бохтар маҳфиз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Бохтар, зиёд будани шахрҳои калон, дар бораи пойтахти ин давлат - Бохтари истехкомдор, шоҳи Бохтар - Ук-сорт, ганчинаҳои фаровони он хабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихшиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкаркашиҳои ошурӣ то Бохтар нарасидаанд⁵³, аз ин рӯ, ҳикояти Ктесийро сохтакории адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз ҳикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимони асли мундариҷаи ҳикояти Ктесийро рад намура, дар баробари ин ақидадоранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон пахншуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Бохтари муктадирро аз иттилои Геродот (I, 153) дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми Бохтар, сақоихо ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Бохтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ мӯътақид буд, ки Бохтари Қадим аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя болотар буда, дар байни онҳо мавқеи хосеро ишғол менамуд⁵⁵.

Ҳокимии иттиҳодия, зохиран, аз ҳудуди Бохтар васеътар буд. Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳайъати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд дохил мешуданд.

Шӯҳрати боигарии табиӣ Бохтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои баланде дошт.

Дар минтақаҳои заминдорӣ Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразмиҳо (аниқтараш хорасмиҳо) ва бохтарҳо, ки дар боло ишора кардем, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён – дар воҳаи Марв, портҳо дар тарафи шимоли кӯҳҳои Купетдоғ умр ба сар мебарданд. Дар водӣ ва кӯҳҳо қабилаҳои бодиягарди сақоӣ қарор гирифта буданд. Сақоӣҳо ба ду конфедератсия ҷудо мешуданд: сақоӣҳои ҳумаварға («сақоӣҳои ситояндаи ҳаума») ё амюргҳо – гурӯҳи ҷануби шарқии қабилаҳои сақоӣ (ки таърихан бо Бохтар ва ҳинд иртибот доштанд) ва сақоӣҳои

⁵²Hünning. W B., 1951, p. 44-45.

⁵³Дьяконов И. М., 1956, с. 169.

⁵⁴Пьянков И. В., 1966, с. 9.

⁵⁵Gyigyt W., 1881, s. 66-67.

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» – маҷмӯи аносирӣ аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вуҷуд омадааст. Кайҳост, ки муҳаққиқон доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эронӣ кор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаи охир ин корҳо хеле пеш рафтаанд⁵⁷. И.Гершевич ба ҷои як номи умумӣ «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони ҳуди Зардушт, ҳамоно тавре ки он дар «Готҳо» илҳом ёфтааст); «заратуштрисизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунъакис гардидааст); «зороастрианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байни қабिलाҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II – I пеш аз милод онҳо мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли комилан инкишофёфтаи худ дохил гардиданд. Аксари онҳо ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндуаврупой мерасиданд. Махсусан, ситоиши Митраро бояд ном бурд. Худоёне, ки эронӣён мепарастиданд, Ахура ном доштанд. Тадричан тасаввурот дар бораи худои ягона - Ахура пайдо шуд, ки ӯро Маздо – «доно» меномиданд.

Гарчанде баъзе олимон шубҳа доранд (акидаи онҳо дар китоби мо «Таърихи халқи тоҷик» оварда шудааст), далели шахсияти ҳақиқии таърихӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. Ӯ мураббӣ «Готҳо» аст ва дар онҳо шахсияти ӯ ҳамчун таблиғотчӣ, одами зинда ва мубориз ба таври равшан аён мегардад. Сонитар, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамчун персонажи асосӣ пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоиаш Зороастр), бо эҳтимоли кулӣ, маънии «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. Ӯ аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин ҷост исми суғдии Спитама, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дудова ном дошанд. Зардушт ба табақаи мӯбадон мансуб буд. Вай шахси камбизоат буд, шикваҳои маҳфуз мондааст, ки ҷорво ва тобеони кам дорад, ба ӯ даҳ байтал бо тойчаҳои ва шутуре ҳамчун тӯҳфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

Зардушт дар «Готҳо» мегӯяд, ки ваҳйи дини халкро аз Ахурамаздо ноил гардидааст (ба ҳамин монанд дар Куръон низ аз гуфтугузор ва сӯҳбатҳои Муҳаммад бо Худо ва илҳом гирифтани ӯ сухан меравад). Дар оғози таблиғоти динии худ Зардушт ба муваффақият соҳиб нашуд ва мачбур ба фирор гардида, дар охир дар шаҳси кави (шоҳзода, шоҳ) Виштосп ҳимоятгаре пайдо кард, ки ҳудаш ва наздиқонаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин чандин шахсон – наздиқон ва ҳешони Зардушт номбар мешаванд.

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сакоӣ хеле мураккаб аст. Ба ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ нугтаи назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳоро ғабул мекунем (навтарин таҷрибаи баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э.А., 1963; Литвинский Б.А., 1969).

⁵⁷ Duchŷsnŷ-Guillŷmin J., 1953; Duchŷsnŷ-Guillŷmin J., 1962; Zachnŷr R.S., 1961.

⁵⁸ Gyrshyvitch I., 1964.

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли мифӣ аст, ки бо каме тауириот дар Эрони Сосонӣ дар шакли Зардушт ривоч ёфтааст (шакли тоҷикии он ҳам ҳамин хел аст). Зароастр, ки дар забонҳои аврупоӣ истифода мегардад, зоҳиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли форсии гадим Заратуштра мерасад (Gyřshyvitch I., 1964, p. 28-38).

Таблиғоти Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашроф) ва мӯбадо-ни дини пешин, ки қурбониҳои зиёди хунинро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва ҳолисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат қардан ба задухӯрдҳои ҷангиву ғоратгарона, ки ягона максашон ба тороч бурдани чорпоён буд, даъват намуда, Зардушт тарафдори муқим-нишинӣ ва барқарор намудани ҳокимияти пурзӯро зиндагии ошошта дар рӯи замин буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи ҳудои ягона - Ахурамаздо гардид.

Аз байни хусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои мухталифи инкишофи он хос буданд, инҳоро ҷудо қардан мумкин аст: 1) дар шаклҳои аввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (якҷаҳудӣ), ки дар ибодат ба ҳудои ягона - Ахурамаздо (Урмузд, хурмузд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуняте, ки аксаран онро ба ахлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузори ду мабдаи доимии мучаррад Некӣ ва Бадӣ ва ё Рост ва Дурӯғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Некӣ (ростӣ, адолат, рӯшноӣ ва ғ.) - ҳудои бузург - Ахурамаздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дурӯғ, торикӣ ва ғ.) эзиди бад ва душман - Аҳраманӣ (дар навишти авестӣ - Ангро Майну, баъдан Аҳриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Мутобиқ ба исми Ахурамаздо зардуштияро баъзан маздаизм⁶⁰ ва ҳуди пайравони он ҳудашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёӣ ҳеле барвақт, зоҳиран, дар давраи ҳиндуэронӣ дар бораи ду навъ ҳудоҳо тасаввурот доштаанд: дайва (дар ҳиндӣ дева, баъдтар дар эронӣ дев шудааст) – ҳудоҳои қадимии антропоморфии табиӣ буданд, ин қалима ба маънии умумии ҳудо низ меояд (решаи ҳиндуаврупоӣ – дейво), дигар асура (дар эронӣ ахура, маънии луғавиаш «сарвар», «худованд») – ҳудоеҳо, ки сарвари олий ва сарвари маҳсусро доир ба масоили ахлоқӣ ба ӯҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи ҳинди қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа»), асураҳо душмани мардум ҳисоб мешуданд, баъдтар дар ҳинд қалимаи асураро танҳо барои ифодаи қувваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шуданд, девҳо бошанд, ҳамчун ҳудоеҳо боқӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табдилот баръакс анҷом гирифт: девҳо дар ин дин ҳудоеҳои бадкирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке ҳудоеҳои маълуми машхури ведоӣ) ва «Нахатна» (дар ҳиндӣ Насатӣ) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «ахура», баръакс маънии «худо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

Аз байни ҳудоеҳои дигар яке ҷудо гардид, ки ҳудои оламу қайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Ахура дар яқҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи ҳудои ягона Ахурамаздоро (худованди боҳирадро) ташкил мекунад. Ин тағйирот бевосита бо рафти гузариш ба дине, ки ҷанбаҳои ахлоқии зиёд дошт, марбут буд. Ахурамаздо (монанди асураи ҳинди қадим Вауна) бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он арта (дар «Авесто»-аша) – ростӣ, шаҳриёрии хуб, адолат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Ахурамаздо натавон ҳудои ягона аст: ӯ натавон ҳудоеҳои дигарро раду инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

⁶⁰ Баъзе муаллифони советӣ маздакияро маҳз як навъи ағоиди қадими эронии бо зардуштия марбутӣ Осиеи Миёна номиданд. Дар ҷунин маврид бояд Маздакияи Осиеи Миёна гуфт, то ки дарҳам-барҳамӣ ба миён наояд.

⁶¹ Ҷунон ки дар манбаъҳои ҳаттӣ зикр шудааст, дар Осиеи Миёна то асрҳои миёна ва дар байни соқинони назди Помир ва ягнобӣҳо то имрӯз, ҳатто тасаввуроти ҳамчун наққор на фағат ба ҷинси мард, балки ба ҷинси зан тааллуғ доштани ҷин мафҳуз мондааст.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбониҳои хунин ва истифодаи нӯшокии муқаддас - ҳаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши оташро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ – арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташкадаҳо баъдан яке аз хусусиятҳои хоси зардуштия гардиданд. Манъи куштори чорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Якҷоя бо тамоюли яккахудой, ки ба сабаби ҳудои ягона шинохта шудани Аҳурамаздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишоф меёфт, тасаввуроти дуалистӣ низ паҳн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот, тамоми чизҳои рӯи ҷаҳон – ҳудоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (арта) ва ё дурӯғ (драуга, шакли авестоиаш друг, друҷ) – таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадахлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмро фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ ғун мекард, ҷамъбаст ва амиктар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалқунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи концепсияи оид ба иродаи озод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон неқӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ӯ дар рафти муборизаи ҷаҳонии мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалқунанда дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар – Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирӯзии неқӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдаи расидани ҷаҳони навро меод, ки дар он қувваҳои неқӣ бар бадӣ пирӯз хоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб на-мудаанд, ба олами адолат, ки Аҳурамаздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирӯзии қатъии қувваҳои неқӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале баъдтар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ӯ, ки васоили мубориза бо бадӣ аст, то расидани раҳонбахш – Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутғаи Зардушт аст ва дар қаъри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол хоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳонбахш бояд пирӯзии қатъии неқӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба неқӣ ва дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қариб ҳеҷ аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайянгардида ва «андешаи неқ», «гуфтори неқ», «кирдори неқ» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза мекард. Зиёд кардани боигариҳои моддӣ (ки Аҳурамаздо ва ё Рӯҳи муқаддас барои инсон офаридааст), яъне машғул шудан бо чорводорӣ ва киштуқор яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ доништа мешуд⁶².

Дар ҳуди «Готҳо» дар баробари Аҳурамаздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дурӯғ мебошад. Дар қисмати «Яснои ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯҳои бисёрхудой (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо натавонем Аҳурамаздо ва тазохуроти ӯ, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони чорпоён ва ғайра ситоиш мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи худоҳои авестой аз ҳама машҳур ва ситоишшаванда ҳудои офтоб ва равшанӣ Митра – ҳимоятгари пурзӯри размқунандагон, бахшандаи

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: Duchÿsnÿ-Guillÿmin J., 1962, p. 71-223; Widÿngrÿn G., 1965, 5. 7-110 (рӯйхати муфассали библиография дар ҳамон ҷо).

⁶³ Gÿrshÿvitch I., 1964, p. 12-15.

пирӯзӣ ва боз олиҳаи серҳосилий ва обҳои равон Ардвисура Анахито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳои маҳфуз монда буданд, ки ба давраи модаршохӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одобу русуми зардуштия расми гӯрондани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсиёни ҳинд маъмул аст) ҷиҳатҳои ба худ ҳосе дорад. Колбади мурда дар дахма гузошта мешавад ва гӯшташ тӯмаи паррандагон мегардад. Устухонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои махсус – оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вучуд омадааст, бо қоидаҳои асосиаш ба зардуштиён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъматӣ бахшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бади офаридаи Аҳриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагиаш ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба ҳок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин ҳуди калимаи «дахма», ки одатан онро ҳамчун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти зардуштӣ шугли деҳқонӣ ва чорводориро вазифаи муқаддас ва кори пуршӯроат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли савуми «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони хайру эҳсон ва шодиву хурраамӣ «ин ҳамон ҷост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада сохта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон хайру баракат рӯ оварда, ҳайвонот ва саг, зан ва кӯдак, оташ ва ҳама гуна нозу неъмат осуда ва эмин хоҳад буд... Ин ҳамон ҷост, ки бандагон бисёртар ғалла, алаф, наботот ва меваҳои хӯрданӣ мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунаанд, ба микдори хеле зиёд ҳайвоноти калон ва хурдро парвариш менамоянд... ва ин ҳайвонот порухҳои ниҳоят бисёре медиҳанд» (фикраҳои 2-6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба чорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва махсусан ба хоҷагии зироаткорӣ ошкоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад: «Он касе, ки бо дасти чапу рост ва рости чап заминро меронад ва мекорад, ба замин ғоидаи бисёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму музайян ба роҳат хобидааш фарзанд ва ё неъматӣ дигар мебахшад... Замин ба он кас хитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти чапу рост ва рости чап меронӣ ва кишт мекуни..., дар ҳақиқат, ман монда нашуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳама гуна хӯроқворӣ муҳайё месозам. Касе, ки ғалла мекорад, гӯё тухми некӣ мепояд» (фикраҳои 25 – 26,31).

Дар «Готҳо» ба чорводорӣ низ диққати калоне дода шудааст. Пайғамбар ба Аҳурамаздо рӯ оварда мегӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъматӣ бузург – чорворо офаридӣ» (47,3). Мо дар ин ҷо бисёр порчаҳои дучор мекунем, ки дар бораи чорво, нигоҳубини чорво, муҳофизати чорво ва ҳимояи чорводорони бегуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон суҳан меравад. «Ситоиши Аҳурамаздо ва сер кардани чорворо мо аз ҳама афзал медонем» (35,7)⁶⁶

⁶⁴ Gyrshvitch I., 1959 (адабиёти муфассал дар ҳамон ҷо); Ringiom L. -I., 1957 (аҳбори ногис, вале манфиатнок).

⁶⁵ Иностранцев К.А., 1909; Ставиский Б.Я., 1952; Hÿrzfÿld E., 1947, II, p. 747–748; Humÿach H., 1961; Рапопорт Ю.А., 1971.

⁶⁶ Абаев В. И., 1956, с. 23-56.

Маҳз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати деҳқонӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва ғайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати мукамал, ҳамчун асари давраҳои хеле баъдина ба назар мерасад, даврахое, ки таълимоти зардуштӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастид, ҳукмронии ашроф ва рӯҳониёнро бар оммаи меҳнаткаш раво медонист, табдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷдоди халқи тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволусионии тоҷикон, махсусан тоҷикони кӯҳистон бисёр боқимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидоӣ маҳфуз монда буд. Чунончи, хонаҳои қалони умумӣ дар деҳаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисёр бақияҳои парастии оташ аловхона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи қишлоқ дар гирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гардида буд. Дар санъати сафолсозӣ ва бинокорӣ бисёр ҳусусиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Машхуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳо дар васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики кӯҳистонӣ ба қоре шурӯъ намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» мегӯяд. Тиру қамон «қамони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урфу одатҳо аз маҳфуз мондани бақияҳои давраи модаршохӣ шаҳодат медиҳад. Дар ҳунари қулолӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии қадима боқӣ мондаанд.

Фасли дувум

**АЧДОДИ ТОЧИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ
ҒУЛОМДОРӢ**

Боби якум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX-VII пеш аз милод тааллуқ дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони ғарбӣ ба ҳайъати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд (вилоятҳое, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар тахти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷанубу ғарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, тақрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII-VII қисмати муҳими хоки шимолу ғарби Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуфузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) ҳанӯз ба ҳамон дараҷаи таракқиёти иҷтимоию сиёсӣ, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон меодод бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидация) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар ҷорӣ шудани асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис меёбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Экботан (ҳамадон) ва ҷанге аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), хоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати Ошур, қисмати шарқии Осиёи Хурдро тасарруф намуд²; ҳудуди он дар шарқ то сарҳадди Осиёи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии ҳахоманишиҳо ҳамон протсессҳои ҳосилшудаи давраи гузашта (асрҳои IX-VI пеш аз милод), ки тамоюли ба як давлат муттаҳид кардани халқу кишварҳои мухталифи Шарқи бостониро (ҷунон ки давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттаҳид шуданд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати ҳахоманишиҳо ро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузошт, ки пештар ҷун вассал ба салтанати Мидӣ тобеъ буд. Ӯ дар натиҷаи муборизаҳои сахт ва дуру дароз на фақат аз тобеият ҳалос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамомен торумор намуда, ба зери итлоати худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

¹ Ба истиснои ноҳияҳои ҷануби ғарбии Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз дар нимаи дувуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вучуд омада буд.

² Бехтарин тадқиқоти оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И.М. Дьяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои хориҷӣ: Самуил Г., 1936.

³ Дьяконов И.М., 1956, с. 417–422.

Куруши II чангҳои зиёде кардааст. Ў аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасарруф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юнонии Осиёи Хурд – Лидияро, ки мамлакати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали фаъолияти Куруши II ин буд, ки давлати ҳахоманишӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлакат ва манбаъҳои моддии он афзуд. Ҳамаи ин барои амалӣ гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вучуд овардани давлати паҳновари фарогирандаи тамоми Осиё шароит ва имконият муҳайё сохт.

Пас аз фатҳи Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сақоноҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо ӯ меҳост шахсан худаш сардорӣ кунад, аз ин рӯ, ба ҷанги зидди иониҳо сарлашқари дигареро фиристод». Чунин нақшаи Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, ӯ дар бораи иқтидор ва омодагии ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна вуқуфи комил дошт. Бинобар ин, ӯ дар ин сафарҳои ҷангӣ фармондиҳии кӯшунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашқарони худ ҳам бовар карда супурда наметавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сурат гирифт, чизе ба яқин наметавонем. Вале ҳаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ бераҳмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро ҳуди Куруш, ки халқҳои онро паси ҳам, ба ҳеч яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами тег гузарониданд». Муаррихи Бобули асри III пеш аз милод Беросс ҳамчунин хабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашқар кашид. Ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаи Димишқиро («Таърих», 75) дар хусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гӯё сатрапи Гиркон ба пой ҳуд омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сақоноҳо, бохтариҳо ва соири халқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ӯ ба замин зону зада бошанд», қомилан рад мекунад. Ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтариҳо ва сақоноҳо ба ҳайъати давлати Мидӣ намеда-ромаданд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зоҳиран, дар ҳаққи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат ахбори Трог дар нақли Юстин (1, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидиҳо буданд, тағйири ҳокимиятро тағйироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш ҷудо шуданд; ин барои Куруш бахонае гардид, ки ба ҷангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фикраи 9/29) низ баён ёфтааст. Ӯ хабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтариҳо меҷангид, вале дар муҳориба бартарии ягон тараф аён нагардид». Фақат пас аз он ки бохтариҳо аз устувории вазъияти сиёсии дохили давлати ҳахоманишӣ огоҳ шуданд, «ихтиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

⁴ Таддиги муфасссали таърихи онвақтаи Эрон асари М.Дандамаев аст: Дандамаев М.А., 1963 а. Нагли батафсили таърихи сиёсӣ: Olmstʻad A. U., 1959. Назари мо доир ба таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии давлати Ҳахоманишӣ дар асари муаллиф (Уафуров Б.У., 1966; 1971) муфасссалтар баён ёфтааст.

Махсусан, маълумоти навиштаҷоти кӯҳи Бесутун⁵, ки бо амри Дорои I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштаҷот роҷеъ ба ҳайъати давлати ҳахоманишӣ то замони чулуси Дорои I бисёр мадракҳои баҳснопазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосилаи байни вафоти Куруши II ва ба тахт нишастани Дорои I, яъне дар солҳои 530-522 пеш аз милод ҳахоманишиҳо на ин ки ба тобест кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури дохилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштаҷоти мазкур: «Ин аст он кишварҳое, ки бо меҳрубонии Ахурмаздо насиби ман гардидаанд» меғӯяд ва аз ҷумлаи ин кишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд ва ҳамчунин вилоятҳои ҷануби Афғонистон ва шимолу ғарби ҳиндустон: Қандаҳор, Сатагидия, Арахосия ва дар миёни ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сақонҳои ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим ахборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одатан онро ба маҳалли Бағроми назди Кобул нисбат медиҳанд) хароб намуд⁷.

Дар асоси хулосаи он далелу мадракҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон тахмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Бохтар, Хоразм, Суғд ва кадом як қисмати сақонҳо, яқинан сақонҳои ҳавмаварға, муяссар гардидааст⁸. То кучоҳо тӯл кашидани ҳудуди давлати ҳахоманишӣ дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо чанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Кирополро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати ҳахоманиширо тасдиқ кардани мешуданд. Вале ин идао дар асоси таҳқиқи таҳлили мадракҳои забонӣ то андозае аҳамияти худро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куруш(ш)-ката ном дошта, қисми аввали калима мумкин аст номи қabila бошад ва юнониҳо ин калимаро каме дигар карда, Кирэсхата хондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти қӯшуни ҳахоманишӣ

Дар соли 539 пеш аз милод Куруши II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ўро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монест мешуд. Ниҳоят ў дубора ба сӯи Осиёи Миёна ҳаракат кард, то хавфи ақибгоҳи худро бартараф намояд. Куруш дар садади торумор кардани бодиянишинони муқтадири Осиёи Миёна худ дар сари қӯшун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар кадоми онҳо воқеаро ба таври худ баён менамоянд. Яке меғӯяд: Куруш аз дарёи Аракс ўбур карда, ба сарзамини массагетҳо дохил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр нақл мекунад: Куруш бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, ҷангҳо кард. Севумӣ чунин меоварад:

⁵ Нашри катибаҳо: Kūnt R.G., 1953, p. 116-134. (матн ва тарҷумаи англисӣ); тарҷумаи пурраи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, с. 262-270.

⁶ Дандамаев М.А., 1963 а, с. 116 ва мобаъд.

⁷ Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 58.

⁸ ИТН, I, с. 190-192.

⁹ Йўнўnistў Ў., 1934, 1947, p. 163-164. Ниг.: таҳлили муфассал, Б.А.Литвинский; ИТН, I, с.528. Навтарин таҳлили забоншиносӣ; Ўilўrs W., 1964 s. 180-236 (хусусан аз ҷиҳати ареал муҳим аст); Абаев В. И., 1967, с. 286-291 (этимологияи мўътамад).

Куруш бо дарбикҳо задухӯрд намуд. Ниҳоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз ҷангидани Куруш дар «даштҳои дайҳо» хабар медиҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифони дар бораи ин ҷангҳои Куруш ва натиҷаи онҳо ҳикоятҳои муфассале ҳаст. Ба тариқи мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикраи зеринро меоварем: Куруш Осиёро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимияти худ мутеъ намуда, ба ҷанги зидди скифҳо рафт. Он вақт ҳукмрони скифҳо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар хилофи ҷашмдошт, аз ҳамлаи душман наҳаросид. Томирис метавонист пеши роҳи убури кӯшуни душманро аз дарёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чунин мулоҳизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман ҷанг кардан барояш осонтар аст, вале барои душман, ки дарё пеши роҳашро бастааст, гурехта ҷон ба саломат бурдан амри маҳол хоҳад шуд. Куруш кӯшуни худро аз дарё гузаронид ва ҷанд фарсах ба дарунтари мамлакати скифҳо даромада, дар ҷое таваккуф намуд. Рӯзи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дафъатан ўрдугоҳро тарк кард ва гӯё аз саросемагӣ ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вақте ки инро ба малика гуфтанд, вай писари ханӯз ҷавони худро бо сеяк ҳиссаи лашкари скифҳо барои таъқиби душман фиристод. Ҷавони кори ҳарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба ўрдугоҳи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар саҳни базм дарёфт, душманро фаромӯш кард ва гузошт, ки сарбозони барбарии шаробнадида аз майхӯрӣ масти лояқил шаванд ва май онҳоро пештар аз силоҳи адӯ ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол вокиф шуд, шабонгаҳ пас гашт ва ин сарбозони масти афтада ва очизу нотавонро ҳамроҳи писари малика сар аз тан ҷудо кард. Томирис ин қадар кӯшунро ва аз ҳама аламноктар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурдарди худро на дар ашкҳои сӯзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дирӯза кайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай ҷунон вонамуд кард, ки гӯё пас аз ин зарбаи саҳт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои кӯҳ кашид, ки пешакӣ дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо кӯшуни 200 000-нафараи форсро ҳамроҳи подшоҳашон маҳв намуд. ҳатто ягон пайке ё ҷондоре, ки форсҳоро аз ин шикасти даҳшатангез огоҳ мекарда бошад, боқӣ намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одаи пуркардашуда андозанд ва худ бо чунин суханон бераҳмии ўро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеҷ гоҳ аз он сер намешудӣ» (Юстин, I, 8, 1-13).

ҳикояти Геродот (а, 205-214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони махсуси Томирис ба малика зановушуданро пешниҳод карда будааст. «Лекин Томирис, – менависад Геродот, – на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетҳо будани Курушро пай бурда, ин пешниҳодро рад намуд» (I, 205). Писари Томирисро «Спаргапис» меномиданд (I, 211) вай кушта нашуда, балки асир афтада, ҳудашро кушта будааст (I, 213). Доир ба муҳорибаи массагетҳо ва кӯшуни ҳахоманишӣ чунин нақл карда мешавад: «...Ин муҳориба аз тамоми заду-хӯрдҳои, ки барбарҳои иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рӯи шунидам, вай ин тарика рӯй додааст: аввал ҳарду кӯшун аз масофаи дуртар истода ба якдигар аз камон тир паррондаанд, сонӣ, вақте ки тирӣ камон тамом шудааст, ба ҷанги тан ба тан гузашта, найзаву шамшерзанӣ кардаанд.

¹⁰ Таҳлили манбаъиносӣ: Пьянков И.В., 1964.

Кӯшунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеч яке аз тарафҳо ба ғурез рӯ наниҳо-дааст. Ниҳоят, массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати кӯшу-ни форс дар майдони ҷанг нобуд гардида, ҳуди Куруш ҳам кушта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин ҷанг душманони бодиянишини Куруш-и II (ӯ онҳоро сақой менамод) кӯшуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян кардани самти ҳаракати Куруш-и II ва маҳалли ҷангҳои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо тахмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбой аст. Шояд маҳалли охири ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетҳо шикаст хӯрдани Куруш дар охири июлу ибтидои августи соли 530 пеш аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санаи яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М.М.Дяконов менависад: «Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубҳа, ҳақ аст, зеро Куруш дар ғайбати худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешқадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати паҳновари ҳахоманишӣ, ки ӯ ба ин ҳама нигоҳ накарда, ӯ дар мубориза бо бодиянишини Осиёи Миёна на фақат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки ҳудудҳо ҳам ҳалок гардид. Ин ҷо асли ғап на дар ноомади қор ва на дар бахти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиқлолияти худ қамар бастаанд, тамоми қувваи худро ба муқобили душман сафарбар менамоянд. Тимсоли чунин муборизаҳои қаҳрамонона чи дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шӯриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорой I

Ғалабаи бодиянишини Осиёи Миёна бар Куруш-и II дар ҳалли тақдири давлати ҳахоманишӣ роли қалоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавоноии давлати ҳахоманишӣ кушта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбуҷиё маҷбур гардид, ки сафари ҷангии қайҳо муқарраршудаи Мисрро маҷбуф гузорад¹⁴. Дартар Камбуҷиё ба ҳар ҳол ба Миср лашкар кашида, ин мамлакатро ҳам ба тахти тасарруфи ҳахоманишиҳо даровард.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намоёндаҳои сулолаи ҳахоманишӣ Дорой I ба даст даровард (ӯ то соли 486 салтанат рондааст). Бесарусомониҳои хонадони подшоҳӣ ва муборизаҳои тоҷутахтталобӣ, ки дар муҳити бӯҳрони сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуқӯъ меомад, ба парешонии давлати ҳахоманишӣ ва сар задани ҷунбишҳои истиқлолиятхоҳонаи як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаҷоти машҳури кӯҳи Бесутун, ки Доро ба мақсади ҷовидон гардонидани қорҳои худ сабт кардааст, аз хусуси ғуруҳи нишондани чунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

¹¹ Нйтман А., 1914, с. 19; Пьянков И.В., 1964, с. 126-130; муг. Струве В.В., 1968, с. 51-66.

¹² Ин сана аз ҳуҷҷатҳои бобули мугаррар мегардад: ҳуҷҷати охири аз номи Куруш-и Сонӣ 12 августи соли 530 ғабл аз милод, ҳуҷҷати аввал аз номи Камбуҷиё 31 августи соли 530 ғабл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки хабари ҳалокати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дууми ҳамин моҳ расида будааст (Parker R. and Duijŷtŷtŷn W.H., 1956, p. 14; Дандамаев М.А., 1963 а, с. 117). Санаи дигар, яъне соли 529, ки гоҳо дучор меояд (масалан, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 57) нодуруст аст.

¹³ Дяконов М. М., 1961, с. 79.

¹⁴ Дандамаев М. А., 1963 а, с. 116-117.

Халқҳои Осиёи Миёна ҳам барои аз дӯш барандохтани юғи асорати ҳахоманишиҳо аз ин фурсат истифода намуданд. Порт, Марғиён ва мамлакати сақоиҳо сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6-8). Шӯриш махсусан дар Марғиён вуҷуд пайдо кард. Дорой I дар навиштаҷоти Бесутун (катибаи Бесутун, III, 10-12) дар ин бора чунин нақл мекунад: «Доро гӯяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якеро бо номи Фради Марғиёний сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банд ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба ӯ гуфтам: «Бирав ва мағлӯб соз лашкареро, ки худро на лашкари ман гӯяд». Сипас, Додоршиш бо кӯшун бирафт ва бар сари Марғиёний битохт. Ахуро-Маздо ба ман мададгӯр шуд. Бо марҳамати Ахуро-Маздо кӯшуни ман лашкари ошӯбгаронро торумор намуд. Рӯзи 23-и моҳи ассирия чанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегӯяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19-20) «кишвар мугеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобиқи 10 декабри соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Кӯшуни ҳахоманишӣ бо сардории волии Бохтар шӯришро бераҳмона паҳш кард, дурустгараш ба хун ғарқ намуд. Тибқи ривояти бобулӣ ва нусхаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шӯришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, вале баъд аскарони ҳахоманишӣ ӯро ҳам дастгир карданд. Шӯришҳои Порт ва кишвари сақоиҳо низ бераҳмона фуру нишонда шуд.

Дорой I дар соли савуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) махсус ба муқобили сақоиҳои тиграҳуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20-30). Дар муқориба сақоиҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сақоиҳо Скунха ҳам буд. Дорой I барои сақоиҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидаи сақоиҳо рӯз ба як лавҳаи муборизаи диловаронаи сақоиҳо чунин нақл мекунад: Дорой I бо кӯшуни сершумор ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба ӯ рӯзгоҳи ӯ саиси сақои Шерак омад. Аъзои баданаш маъҷуб, рӯш аз чароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа чазояш доданд ва инак, ӯ ташнаи никор аст. Ӯ роҳбаладиро ба зимма гирифта, ваъда кард, ки кӯшуни форсҳоро бо пайраҳҳои фақат ба худаш маълум якбора ба ақибгоҳи сақоиҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашаққат аскарони форс ба биёбони хушк ҳолӣ баромада монданд. Онҳоро ҳавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам – сақоиҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари саисро аз тан ҷудо карданд. Ин сафари чангии Дорой I, чи навъе ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

¹⁵ Ба тадқиқи ин шӯриш асари махсуси В.В. Струве «Шӯриши Марғиён дар аҳди Дорой I» (Струве В.В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В.В., 1949, с. 24.

¹⁷ Струве В.В., 1968; Дандамаев М.А., 1963 6.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V-IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаҷоти Тахти Ҷамшед қайд шудааст, ки давлати ҳахоманишӣ аз сарзамини «сақоиҳои паси Суғд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургеро ишғол мекард. Бо чунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сақоиҳои паси Суғд» ҳамон сақоиҳои он сӯи дарёи Сир мебошанд, яъне, онҳое, ки дар ҷараёngoи боло ва қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Бохтар, Порт, аксари вилоятҳои, ки сақоиҳои бодиянишин сукунат доштанд,— ҳама дар овони нашъунамои давлати ҳахоманишӣ ба ҳайъати он дохил мешуданд.

Бохтар то охири ҷаҳонро мавҷудияти давлати ҳахоманишӣ дар тахти тасарруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб меёфт. Нуфуси зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодӣ ҷарбӣ Бохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар муборизаҳои сулолаӣ барои тахти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳиран, аён ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудоиталабиро ҷорӣ карда, дар айни замон, гоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётдихандаи ҷарбӣ, яъне сатрапиҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапиҳо) идора мекарданд. Ҷаҳаннамаи Геродот хабар медиҳад (III, 89-94), дар аҳди Дорой I (522-486 пеш аз милод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъин карда мешуданд. Вазифаи воли асосан аз ҷамъоварии андоз ва нигоҳдории кӯшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳақ дошт бо ҳамсоягонии итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар кашад. Мансаби воли бештар меросӣ буд.

Бочу хирочгундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт ҷорӣ намудаи Дорой I ҳар як вилоят мебоист андозо солоноро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти ҷинсӣ, яъне маҳсулоти зироатӣ ё ки хунармандӣ андоз мепардохтанд. Илова бар ҳамаи ин, бочҳои дохилӣ ва андозҳои роҳ низ вучуд доштанд. Маҳсусан, бо сарбоз таъмин кардани кӯшуни ҳахоманишӣ барои аҳоли бори гароне буд.

Аҳоли аз ин қабил андозу хирочҳои зиёд ба азобу кулфатҳои тоқатшикан дучор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини худро ба судхӯрҳо гарав мегузошт ва ё ҳатто фарзандони худро ба ғуломӣ мефурӯхт.

Осиёи Миёна ба ҷор сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабилҳои кӯчманчии сокини канораҳои баҳри Каспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии XI дохил шуда,

¹⁸ Литвинский Б.А., 1960, 6, с. 91-92.

¹⁹ ИТН, I, с. 209-211.

²⁰ Чунон ки Р.Фрай менависад, сатрапиҳо гӯё подшоҳчаҳое буданд, ки монанди ҳукумати марказӣ дарбор ва дастгоҳи идораи худро доштанд.

солоне ба маблағи 200 таланти²¹ нуқраи бобули хироч медоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии XVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии XII ба шумор рафта, 360 талант андоз медод. Ниҳоят, сақоноҳи вилояти XV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироч медоданд.

Яке аз воситаҳое, ки ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, бастанӣ дарғот буд. Аҳоли аз беобӣ ба танг омада, маҷбур мешуд, ки барои кушодани дарғот хирочи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вакте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ чамъ шуда, доду фиғон мебардоранд; подшоҳ аҳволи ин мӯҳтоҷонро дида, амр мекунад, ки дарғотҳоро кушода, обро ба сӯи дашт сар диҳанд. ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотҳоро мебардоранд ва бо амри подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар мӯҳтоҷони об боз мекунанд. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ ғайр аз андозҳои муқаррарӣ ба ивази *кушодани дарғотҳо* пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.- Б. Ғ.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарёи Акес воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибки ақидаи аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарёи Течен – ҳарируд аст, ки аҳёнан дарёи Мурғоб меноманд. Кӯшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои калони обёрӣ дар дасти (ва ё тахти назорати) маъмурони ҳахоманишӣ қарор гирифта будаанд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар давраи ҳукмронии ҳахоманишиҳо ғавқулодда вазнин буд. Қабилаву халқҳои озодиҳои Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шӯриш мебардоштанд.

ҳанӯз аз нимаи дувуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустақили худро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сақоноҳи ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо берун меоянд.

Давлати ҳахоманишӣ тазоҳури равшани давлати ҳарбии ашрофӣи ғуломдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидиҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алалхусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати ҳахоманишӣ ҳокимияти маъмурони «худӣ», яъне осийимиёнагӣ хеле қавӣ буд: инак, ҳахоманишиҳо ва ашрофи маҳаллӣ якҷоя ба аҳолии сатрапияҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод

Соҳти ҷамъиятии халқҳои шарқизрони Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии сулолаи ҳахоманишиҳо, чунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, аз соҳти ҷамъиятии эронӣни ғарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ карда буд, асоси хоҷагиро меҳнати ғуломӣ ташкил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои соҳти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустой мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна роли дутарафа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар ба ниҳоят ҳароб

²¹ Талант – ғариб 30 кг нуқра.

²² Marquart J., 1938, 9; Дьяконов И. М., 1956, с. 357; Массон В. М., 1967 а, с. 172-175.

ва заиф гардидани иқтисодиёт оварда расонд. Сарватҳои бисёри он дар сурати бочу хироч ва тахвили молу ашё тороч мегардид, бехтарин пешаварон барои кор кардан дар сохтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманишӣ аз ин мамлакат бурда мешуданд.

Маълумоти археологие, ки аз кофтукови шаҳри кӯҳнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва инчунин ахбори муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд махсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёрӣ асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати охирин марҳилаҳои даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, сарчашмаҳои ҳатти шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар хусуси дарёи Политимент (Зарафшон) менависад: «Дарё ин маҳалро шодоб намуда (айнан – ташнагии ин мамлакатро шикаста.– Б.Ғ.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фуру мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдхонаҳои сершумори суғдиён об дода, сипас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва чорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Калонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканда ва мардуми маҳаллӣ Смараканда (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои мақдуниҳо аз ду қисмат, яъне, аз арки бо хандаку девор ихоташуда ва ҳуди шаҳр, ки бештар аз 12-12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квинт Куртсий, VII, 6, 10). Шаҳр аз қадом як наҳре «об меҳурдааст» – дар ин ҷо, зоҳиран, наҳрчаи Сиёб (Сиёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадракҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё худ маркази он) дар ҷои харобаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқиқи ин шаҳр нишонаҳои маскани асрҳои VI-IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу ғарби Афросиёб вучуд дошта, тақрибан 50-70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умрону обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он тахминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадракҳо дар қисмати ҷануб маскани аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қалъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қалъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12-12,5 км қашида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори қанори Афросиёб қариб 5 км аст, аммо дар сарчашмаҳои девори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист на фақат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

ҳангоми ҳафриёти Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқ-дошта бақияи иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо ҷарху даст сохташуда, дегу дегчаҳои дуруштсохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, доси оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи онвақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд. Мӯҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё худоёни қамондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

²³ Тереножкин А. И., 1947, с. 128; 1950 6, с. 153, 155-156

²⁴ Тереножкин А.И., 1950 6, с. 153–156; Шишкин В.А., 1969, с. 148-149; Шишкина Г.В., 1969 6, 1969, а; Филанович М.И., 1969, с. 206 ва мобаъд; Улуомов Я.Г., 1969, с. 7; История Самарканда, 1, 1969; Пьянков И.В., 1970. Муносибати нигилистона нисбат ба ба-

Ғайр аз ин, масканҳои шаҳрии аз Мараканда хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо махсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири суғдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба сохтани олоти фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд. Агарчанде хоҷагӣ асосан хусусияти натуралӣ дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аъёну ашрофи Суғд бар аъзои оддии ҷамоат беш аз пеш нуфуз пайдо мекард. Суғдӣҳо бештар оини зардуштиро мепарас-тиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз сохти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро нигоҳ медошт.

Чи навъе ки тадқиқоти экспедитсияи Хоразм муқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI-V пеш аз милод якҷанд масканҳои калони истехкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шаҳрчаи Ғўзалқир буд, ки намуди секунҷаро дошта, ба тӯли 1 км кашида мешуд. Мухити берунаи ин шаҳрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шаҳр бинои хеле калон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам сохта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пеши кулбаҳои ҳақири канораҳои шаҳрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулқӣ гувоҳӣ медод. Дигар аз ёдгориҳои онвақтаи Хоразм - маскани Дингилҷӣ мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишаҳрӣ, ки зоҳиран иқоматгоҳи шахси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми ҷузъиёташ омӯхта шуд. Шаҳрчаи Кулолгар бо толорҳои сутундори худ ба охири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллуқ дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шўҳрат пайдо карда буд. Мувофиқи гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...тоқҳои хубе мерӯёнад. Нақл мекунанд, ки дар ин ҷо аксар вақт чунон танаҳои тоқ дучор меояд, ки танҳо дар оғуши ду кас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин мерасид». Дар ин ҷо хеле барвақт, ҳанӯз дар давраи пеш аз ҳахоманиши, масканҳои бузурги шаҳрӣ пайдо шудаанд. Яке аз калонтарини онҳо дар ҷои Ғаюрқалъа – шаҳри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд сохта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он чи оид ба Ёзтеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум мекунад²⁶.

Шаҳрчаи Елқинтеппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва истехкоми ҷарбиро нишон дод, дар шимоли Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанӯз дар ҳамоно вақтҳо дар воҳаи Марв калонҳои калони обёрикунада, ки яке аз онҳо аҳолии Ғаюрқалъа ва саҳроҳои атрофи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои харобаҳои ин шаҳр бисёр чизҳои сафолӣ, мучассамаҷаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифии аз биринҷӣ сохташударо дарёфт намудаанд.

Дар Бохтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳоли ҳисоб мешуд. Квинт Куртсий менависад: «Табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо тоқҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тафсонро шодоб мекунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла қорида, боқимондаи он ба ҷароғҳои гову гўсфандон

робарии Мароганд (Смараканд) ва Самарганд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

²⁵ Толстов С.П., 1962, с. 96-117.

²⁶ Пиотровский Б.Б., 1949, с. 35-41; Массон В.М., 1954.

²⁷ Марущенко А.А., 1959, с. 54-72.

табдил дода шудааст, вале қисми зиёди замин дашти бесамар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани рустаниҳои ғалладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯшаҳои муқаррарӣ баробар аст, хабар медиҳад. Зирот ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V-IV пеш аз милод аз Вахш канал кашида буданд, ки тахминан ба шоҳи ҳозираи Ҷӯйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обёрии ин канал қариб 50 км мураббаъ замин мавҷуд буд²⁸.

ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табақаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллуқ доранд²⁹. М.М.Дяконов дар вақти кофтукови харобаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Кофарниҳон (райони Қубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари шимоли материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосҳои маскане, ки то револютсия вучуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли таваққуфи бекҳои Қубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгардидаи давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт хонаи камбари аз хишти мураббаъ биноёфта кушода шуд. Девори берунии хонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафстар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳои, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII-V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабилӣ сӯзан, корд ва ғайра ёфт шуданд. Аз рӯи кашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба касбу пешаи кулолӣ, бофандагӣ, оҳанлотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба корҳои хоҷагии қишлоқ – зироаткорӣ обӣ ва чорводорӣ машғул буданд³⁰. Дигар аз масканҳои асрҳои V-IV пеш аз милод маскани Булдонтеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа кофта ёфтаанд³¹.

Аз рӯи ҷизҳои, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз рӯи маҷмаи миқдори зиёди ашёи заргарии асосан аз симу зар сохташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикру мулоҳиза рондан мумкин аст. ҳамаи ин тилворро дар соли 1877 тоҷирони бухороӣ аз бошандагони яке аз маҳалҳои райони Қубодиён харида ба ҳиндустон бурданд, ки баъдҳо ин бозёфтҳо ба дасти олимони афтод. Асли таърихи ба вучуд оварда шудани ин маҷмаи ашёи заргарӣ ҳанӯз маълум нест³². Истеъдоди санъаткорӣ бохтариёни қадим, ҳунари заргарии ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста муҷассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучархаи ҷангии тиллоӣ, ҳайкалчаи нуқрагии одам, сафҳои тиллоие, ки дар рӯи он сурати барҷастаи одам кашида

²⁸ Зеймаль Т.И., 1971, с. 52.

²⁹ Доир ба ҳафриёти Балх: Schlum̃yrg̃ỹt D., 1949, p. 1973-190.

³⁰ Дяконов М.М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, сах., 50-52.

³² Наши пурра: Dalton O.M., 1964; Йўллинг А.Н., 1962, 51-57. Доир ба вазъи ҳолати бозёфт ниг.: Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В., 1962. Баъзе олимони ҷарб исбот мекунанд, ки дар он бисёр ашёи аз хориҷа оварда мавҷуд аст. Мо ағдае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтарист. Он чи ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ҷарбии Эрон бисёр ҷиҳатҳои муштарак дошта, ба яқдигар нуфуз кардаанд, гапи дигар аст ва ба ин ҳеч шубҳае нест. Вогеан, асари М.Далтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасҳеҳот соли 1926 чоп шуда буд, ҳоло дар ҳисмати тадқиқ тамоман қўҳна шудааст. Акнун вағте расидааст, ки кашфиёти тозаи дар ҷанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар кишварҳои шарқи хориҷӣ ва ҳамчунин Осиёи Миёна ба даст омадари пурратар ба ҳисоб гирифта, ашёи ҳизонаи Амударё аз сари нав мавриди таҳқиқ гарор дода шавад. →

Тадқиқоти Р.Д.Бэрнетт (Йамўтт R.D., 1968) дар ин роҳ ғағат як гадами хеле хурд ба шумор меравад.

шуда, либос ва аслиҳачоти ӯ бо тамоми чузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нӯгҳои он ба шакли сари буз зинат дода шудааст, мучассамаи тиллоии гавазн ва бисёр чизҳои дигари моҳирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунаманд.

А. Каннингэм чунин мепиндошт, ки ин хазинаи хусусии кадом як хонаводаи ашрофи бохтарист. Р.Гиршман фарзие пеш ниҳод, ки дафинаи Амударё як қисми хазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анаҳито аст, ки эҳти-мол, дар вақти ҳамлаи кӯшуни Искандари Мақдунӣ ва ё Салҷуки I хароб гар-дида бошад. Ин фарзиро Р.Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳни-шасти дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намуд³³.

Дар он вақтҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шахрҳои калону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шахре буд, ки онро юнониҳои Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ўротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сакоӣ иқомат доштанд, низ ёдгориҳои муҳталиф мавҷуданд. Дар Помири шарқӣ қӯрғонҳои дафнгоҳ кашф гардиданд. Мурдари ба қабрҳои на чандон чуқур кофташудаи лаҳаднок дафн мекарданд. Баъзан ҳасадҳои чуфт гӯркардашуда низ вомерхӯранд. Дар ҳафтруд қӯрғонҳои калони дорои хонаҳои ҷӯбин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои калони мураккабсохти аён ашрофи сакоӣ ёфт шудаанд. Дар ҳуди ҳамин маҳалҳо масканҳоеро, ки эҳтимолан ба сакоӣ нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

ҳафриёти қабристони сакоӣ, ки дар поёноби Сирдарё воқеанд, имкон дод, ки дар бораи сохти иҷтимоии ҷамъияти сакоӣ баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш гузошта шавад. О.А.Вишневская қабристони Ўйгарақро тадқиқ намуда, диққати муҳаққиқонро ба ҳамин ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гурӯҳ тарзи ба ҳамон гурӯҳҳо ҳоси дафн ва асбобу ашё ба ҳамон гурӯҳ ҳоси дохили қабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гурӯҳи шарқӣ дар маросими дафн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар ғӯри занҳо ҳатман тахтасанги ниёз мемондаанд, ки ин гуна тахтасанг дар қабрҳои дигар гурӯҳҳо ниҳоят кам вомерхӯранд ва ҳеле дағал сохта шудаанд. Яроқу аслиҳа фақат дар қабристони гурӯҳи марказӣ гузошта шудаанд. Дастос фақат дар гурӯҳи қабристонҳои гурӯҳи ғарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

ҳамаи ин қонуниятҳо ба Е.Е.Кузьмина имкон доданд сохти қабристони Ўйгарақро бо ҳамон қоидаи анъанавӣ, ки ҷамъияти халқҳои қадими эрониро ба се табақа тақсим менамояд, муқоиса кунад. Мувофиқи ин қоида, ҷамъият ба се гурӯҳ (ё худ, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се каста) тақсим мешавад: ҷанговарон, қоҳинон ва аҳли озода ҷамоат. Қабрҳои гурӯҳи марказии Ўйгарақ бояд аз онҳо ҷанговарони савора бошад, қабрҳои гурӯҳи ғарбӣ, ки сохташон ҳам оддитар ва ашёи онҳо низ камтар аст, бояд аз онҳо аҳли зироатқори ҷамоат ва қосибон бошад; қабрҳои гурӯҳи шарқӣ ба онҳое тааллуқ доранд, ки вазифаи қоҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдиқи ба ин се гурӯҳ тақсим шудани ҷамъияти сакоӣ, эҳтимол, аз асарҳои муаррихони антиқа дарёфта метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба

³³ Ghirishman R., 1964, с. 88-94, Ёарнӯт R.D., 1968, с. 35-52 Бояд гайд кард, ки Р.Бэрнет дар санагузори худ, алалхусус, ба фикри В.В.Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар таъя мекунад. Аммо ин ба ҳагигат рост намеояд, зеро осори қонҳои тилло дар замини Бохтар богист.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, с. 67-68.

³⁵ Кузьмина Е.Е., 1975, с. 291-292.

калам додаанд. Масалан, Плинии Калонӣ мардумони сокини ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёнаро зикр карда, аз ҷумлаи онҳо котиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (Pliny, VI, 19). Аз афти кор, ин номҳо номи ҳамон катарҳо ва авхатҳо мебошад, ки мувофики маълумоти Геродот (IV, 6) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди севуми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). Ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳое, ки ривояти скифҳо ба намояндагони он авлодҳо ва ба асосгузори он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққикон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсим шудани скифҳоро тасдиқи тақсимои иҷтимоӣ, тақсимои табақавӣ шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсимои ҷамъиятии халқҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вақти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сакоии Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плиний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанавии ривояти скифҳо ҳам ба ҳуди онҳо нисбат дорад ҳам ба сакоиҳо³⁷. Ин даъвои моро тадқиқи сохти қабристонӣ Ўйгарак ҳам тасдиқ мекунад.

Ҳуди ҳамин умумият ва, ҳеҷ набошад, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди баҳри Сиёҳ ва сакоиҳои Осиёи Миёнаро аз рӯи он атрибутҳое ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намояндагони ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (IV,5), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), юғу омор (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони қоҳинон) аст. Ин чизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Квинт Куртсий Руф (VII, 8,34) чанд ашӯро ном мебарад, ки сакоиҳо онҳоро ҷун чизҳои худофиристода парастид мекардаанд. Ин чизҳо найзаву тир барои дафъи душман, юғу омор – барои баҳрабардорӣ аз замин ва ҷом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳати масъала, яъне зикри барои қадом қор дарқор будани ин чизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъияти сакоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истисноӣ ба ҷои табарзин ном бурдани найзаву тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва ҳам сакоиҳо айнан яххелаанд³⁸.

Дар бораи сохти сиёсии ҷамъияти сакоиҳо мо маълумоти қазой надорем. Дар сари қабिलाҳои сакоӣ шох меистод. Полиен (VII,12) аз ҷанги сакоиҳову Доро суҳан ронда, се шохӣ сакоиро ном мебарад. Мумкин аст онҳо шохони се қабिलाи мустақили аз ҳам ҷудое бошанд, ки фақат дар вақти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV,120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди баҳри Сиёҳ се подшох меистод ва яке аз онҳо подшохӣ асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи якбора ҳукмронӣ кардани се шох дар давраҳои афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV,7). Чи тавре мебинем, дар ин ҷо ҳам қаробати ривоятии скифҳои Европа ва сакоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Эътиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яксон ва якранг набуд. Дар вилоятҳо ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардуштӣ паҳн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар хусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ҳанӯз яқинан ҷизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол меравад, баъзе тоифаҳои сакоӣ ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму

³⁶ Dumézil G., 1930, с.123-124; 1926; Грантовский Э.А., 1950; Раевский Д.С., 1977, с.46-71.

³⁷ Раевский Д.С., 1977, с.129-130.

³⁸ Раевский Д.С., 1977, с.130.

³⁹ Дар ҳамаи ҷо, с.128-121.

тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз парастии язони меҳр – Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, ҳукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сакоихо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири ҳайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сакоӣ алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳо ҳоло ҳам масъалаи баҳснок мебошад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ин образҳо инъикоси ақидаҳои хурофӣ сакоихост, ба қавли дигар муҳаққиқон, ин образҳои ҳайвонсимо тасвири худоҳои скифи сакоӣ мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқиқи муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» барои омӯзишу тадқиқи ақидаҳои динию хурофотии халқҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти калон дорад. Гуфтан мумкин, ки дар ин дафина беш аз ҳама анъанаи санъати бохтарҳо ва сакоӣҳои кӯчманҷӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам ибро қайд кардем, масъалаи тавзеҳи этникӣ ва маданияи ин дафина ҳанӯз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати ҳахоманишӣ ба истилоҳ тақвими хурдавестой қорӣ шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирӯзӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи худоён ва шахсони асотирии мансуб ба оини Зардуштии «Хурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар худоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмий ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эронинаҷод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои хаттии марбут ба Сугд, Хоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустақмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Тақвими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вуҷуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрӯзаи Эрон аз номи худоёни «Хурд-Авесто» гирифта шудааст). Номҳои моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои хаттии баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривож дошт. Тавассути ривояти Ктесий порчае аз китоби маликаи Заррина ва Стриангей мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он нақл карда мешавад, ки Заррина пас аз ғавти шавҳараш подшоҳи сакоӣ ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳо хонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба муқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муқориба «Стриангей ном марди мидӣ як зани сакоиро аз асп фуру меандозад – занҳои сакоӣ воқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор мечанганд. Ё ба маҳзи дидани ин зани соҳибчамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз чанд вақт худи Стриангей ба дасти шавҳари вай асир меафтад. Дар дили Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол оташи ишк шӯълавар мегардад ва зоҳиран ҷунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шавҳари вай Стриангейро куштанист ва ҳеҷ як зорию таваллои зан ӯро аз ин қасд боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо кӯмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меварзад» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асар аз достони сакоист, аммо баъзеҳо ҷунин тахминдоранд, ки он намунае аз офаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввалӣ саҳеҳтар менамояд.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Dalton O.M., 1905, p. XIII; Артамонов М.И., 1977, с. 14-15.

⁴² Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1966, с. 153 ва мобаъд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Созмонҳои иқтисодию сиёсӣ ва анъанаҳои маданият, ки дар давраи ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва халқҳои Осиёи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (тараққиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, ғайриқияти тичоратҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардохти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии кишварҳои дохили империя чорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва коргузориҳои аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. Ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нава сохта ва роҳҳои кӯҳнаи қорвонгард таъмир карда шуд. Ғайр аз ин, қонунгузориҳои умумидавлатӣ қор карда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати ҳахоманишиҳо чорӣ карда шуд. Дар айни замон қонунҳои пешинаи халқҳои гуногун қувваи худро нигоҳ медоштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки воқеияти таърихӣ ҳеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирифтаи подшоҳони ҳахоманишӣ фақат дар қиёси салтанатҳои мустақилдаи қадимаи шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мусбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ ҳуш ва ором набуд: муборизаҳои тунду тези синфӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ пояҳои давлати ҳахоманиширо муттасил ба ларза медароварданд.

ҳахоманишиҳо, бар ҳилофи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазаҳабҳои соири халқҳо ҳеле ботаҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду қалисоҳои кишварҳои мухталифҳо (ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яхудистон) дубора барқарор намуданд. Хусусан, асосгузори давлати ҳахоманишӣ Қуруш шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо ӯро қадди қабир, бобулиҳо расули ҳудои Мардук, юнониҳо раҷули бузурги давлатӣ ва яҳудиён наҷотбахши ҳудои Яхве номиданд.

Дар замони ҳахоманишиҳо барои тичорати байниҳалқӣ шароити мусоид фароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба кишварҳои тобеи давлати ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисёр намоёндагони маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба кишварҳои машриқзамин саёҳат намуда, ҳамватанони худро бо қомебиҳои маданияи халқҳои Шарқ шиносониданд.

ҳамаи ин ба вуҷъати уфқҳои маданияти тобеиёни давлати ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишофи алоқаи байни намоёндагони халқҳои гуногун мусоидат намуд.

Чунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданият сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва халқҳои Шарқро дар дил мебарварид ва ин орзуи худро бо қўмаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан меҳост, вале ҳар гоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна дучор мегардид. Албатта, роҳи осоишта ва мусолимадомез бештар манфиатрасон ва самарабахштар буд ва ӯро ба ҳусули мақсад наздиктар менамуд. Бояд хотирнишон кард, ки оғози синтези маданияи халқҳои гуногун ва ҷараёни аввалин марҳилаҳои инкишофи он

дар зарфи 200 соли қабл аз футӯҳоти Искандари Мақдунӣ ба вуқӯъ пайваستاаст ва аз ин рӯ, тадбириоти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати ҳахоманишиҳо.

Дар замони ҳахоманишиҳо дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намояндагони халқҳои мухталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар қазираи Элефантина назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юниён, хоразмиҳо, бобулиён, оромиҳо, яҳудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вақт онҳо урфу одатҳои динии якдигарро пазируфта, на фақат ба ҳудоёни худ, балки ба ҳудоёни дигар ҳам сачда меоварданд, ҳатто номҳои худро иваз намуда, номҳои дигаронро қабул мекарданд. Дар Ниппур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, қариҳо, лидиҳо, мидиҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо, сақоиҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шуш, Истаҳр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо аҳли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебуданд. Ба ин шаҳрҳо аз ҳиндустон сар карда, то Миср намояндагони халқҳои гуногун доимо рафтуо менамуданд. Маданияти модӣ ва маънавии халқҳои мухталиф ба ҳам омезиш ёфта, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати ҳахоманишӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунару санъат ва ақоиди мазҳабии бисёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисёр халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми худро гузоштаанд. Дар давлати ҳахоманишиҳо, махсусан бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, портҳо, марвониҳо, сақоиҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна роли бузурге бозиданд.

Бисёр ҷанговарони моҳир ва қорозмуда дар қўшуни ҳахоманишиҳо аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷанги Юнону Форс, дар муҳорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сақоӣ ҳам ширкат намуда, ҷанговарони дастаи марказии афиниҳо ба ақибнишинӣ маҷбур карданд. Сақоиҳо ҳамчунин дар муҳорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва ҷасорати фавқуллода нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сафи қўшуни якқачини худ, ки ба мақсади фатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидиҳо бохтариҳо ва сақоиҳо низ дохил намуд. Ҷанговарони сақоӣ дар ҳайъати қўшунҳои киштигард дар муҳорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳо дар сафи қўшунҳои Миср ҳам дидан мумкин буд. Сафҳои сафолиеро, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ қулоҳ бар сар тасвир ёфтаанд, аз Миср то Осиёи Миёна, дар ҳамаи шаҳрҳои давлати ҳахоманишӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Ниппури Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои қалони муҳочирнишин ба вучуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ истиқомат мекарданд. Чунин масканҳои сарбозони сақоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорой I аз шаҳри Сиппар Сакият ном марди сақоӣ ёд шудааст. Намояндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои мухталиф хидмати сарбозии ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳиҷрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар қазираи дурдасти Элефантина зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу ҷалол гардидааст. ҳамиро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорой I занҳои қандаҳорӣ ва бохтарӣ, ки ба қанзӣи фурухта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намояндагони Осиёи Миёна ба таърифи Осиёи Хурд ҳам мерафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, суқунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Хишоёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисёр қасон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муҳочират намуда, дар ин ҷо маскан гирифта буданд. Онҳо ба ду забон – ҳам ба забони маҳаллӣ ва ҳам ба юнонӣ гап мезаданд. Дар аҳди Дорой I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар қўчо-

нида шуда буданд. Ғайр аз ин, намояндагони идораҳои давлатии ҳахоманишиӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

харчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, ҳахоманишиҳо намояндагони дигар халқҳоро низ барои ишғоли мансабҳои калон роҳ меоданд. Касони аз Осиёи Миёна баромада ҳам аксаран мақомҳои баландро дар идораи давлат соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Амминаспи портӣ ҳукмрони Миср гардида буд.

Достони халқии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сақоиҳо офарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамоисаи миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин дoston ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дохил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зӯхур омада буд, дар замони ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони тахти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эрониро қарор гирифт. ҳанӯз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади ҳудои эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастии Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то ҷазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобули асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II мучассамаи олиҳа Анахиторо барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Эқботан, Истаҳр, Бохтар, Димишқ ва Сардах гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти хатти меҳии бобули ва папирусҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони ҳахоманишиҳо муғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин кишварҳо, зоҳиран, маросимҳои диниро ба ҷо меовардаанд.

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври кулӣ балад будаанд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои махсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи муғҳо асаре офаридааст, ки то давраи мо фақат баъзе порчаҳои он боқӣ мондаанд. ҳамчунин навиштаҳои Плутарх, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Ксанф, муаррихи бобули Беросс, файласуфи библи Филон ва бисёр донишмандони дигар низ ба забони юнонии қадим дар бораи зардуштия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расонидаанд.

Устодон ва ҳунармандоне, ки дар қаламрави ҳахоманишиҳо қор мекарданд, анъанаҳои маданияи гузаштагони худ ва халқҳои ҳамсояро эҷодқорона давом ва такмил меоданд.

ҳанӯз дар аҳди ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибир то навоҳии шимолии лаби баҳри Сиёҳ ҳунари махсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабкӣ скифии тасвири ҳайвонот») ба вучуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки баъзе нақ-қошони юнонӣ аз онҳо истифода мебуданд. Санъати ҳахоманишиӣ аз ҳамин «сабкӣ скифии тасвири ҳайвонот», ки он вақтҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, ҳеле баҳраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, ҳафтруд, Помир ва як қатор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати ҳахоманишиҳо, маснуоти косибону пешаварони ҳахоманишиӣ на фақат ба Осиёи Миёна, балки дуртар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири ҳудро мегузоштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиро, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сақоиҳои тиграҳуд бештар бо қулоҳи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанаи тасмақалон ва шалвори қўтоҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар нақшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Чамшед ва Нақши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донишмандони хусусиятҳои антропологи ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят қалон дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафрии қўрғонҳои мансуб ба асрҳои VI-IV пеш аз милоди Олтой, ки ашён аз пўст, пашм ва намад сохташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба хубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданӣ ва тичоратии Эрони ҳахоманишӣ ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои пашмӣ ва гилеми пат, ки дар қўрғони панҷуми Пазирик ёфт шудаанд, хеле қолиби диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари бофандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилебро устодони форс ё мидӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли ҳунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилеҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тариқи бофт, нақшу нигор ва сужети лавҳаҳои дар онҳо тасвиршуда барои бисёр халқҳои эронизабон хос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвири нақшҳои барҷастаи ҳахоманишӣ хувайдост, дар навъҳои мухталифи яроқи аслиҳа ва тариқи овехта гаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинсироҳои ҷавшанпўш, қулоҳхӯд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳаҷот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои охири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Нихоят, халқҳои Осиёи Миёна дар офариниши осори бошукӯҳи санъати ҳахоманишӣ ҳиссаи бузурги моддӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои сохтмони қасри Шуш аз Бохтар тилло, аз Сугд лочувард ва ақиқ, аз Хоразм фирӯза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафрии бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти қори маъдан дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба пешрафти қори маъдан дар Эрон шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар ҳиндустон, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайъати давлати ҳахоманиширо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмӣ эронӣро фарбӣ, юнӣро ва дигар халқҳоро хеле вуъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр қомеъҳои форсҳо, мидӣҳо ва дигар мардумонро азхуд намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо ҳат пас аз дохил шудан ба ҳайъати давлати ҳахоманишӣ ошноӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиштаҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати ҳахоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳанӯз дар аҳди ҳахоманиширо забон ва ҳатти оромӣ ба музофотҳои сарғаҳи ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмиёти идораҳои давлатии он ҷо истифода бурда мешудаанд. Дар аҳди ҳахоманиширо ба тадриҷ қолабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳахоманиширо ҷор системаи ҳатти идеографӣ: портӣ, форсӣ, сугдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои ҳат дар

Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударё барои таҳқиқи хунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобиқи соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва ҳатто асрҳои VI-V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударё як микдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳахоманишӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукӯҳи Истаҳр ва Шуш мебошад, шиносӣ доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбасти заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сурати шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони нақшҳои машхури ошурӣ, ки яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор қардани подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле ғўёву ғасеҳ, муассиру пурчазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва чарху печҳои ғайриоддӣ тасвир қардани ҳайвонот ҷиҳати ҳоси ин санъат аст. Нақши ин сабки тасвириро дар ашёи ҳизонаи Амударё ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалчаҳои ғавазн, мучассамаи нуқрагии буз дар вазъи ҷаҳиш, саҳнаи саворон хангоми шикори бузу харгӯш аз ҳамин қабиланд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузурғзодагонӣ суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин рӯ, табиист, ки саҳнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тариқа маъмул ва машхур аст. Бинобар ин дар вақти омӯхтани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавқеи мактаби хунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони ҳахоманишиҳо ба тавассути ривочи қасбу хунар ва муносибатҳои пулию молӣ тараққиёти босуръати шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмурӣ ва хунармандӣ шурӯъ гардид. ҳаминаро ҳам бояд хотирнишон қард, ки халқҳои Осиёи Миёна дар давраи ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳахоманишӣ аз ҳоки Осиёи Миёна пайдо қарда шуд. Дар замони ҳахоманишиҳо робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи қорвонрави Эронро Бобул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи ҳахоманишӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резиниҳои Нил, дар шаҳри Навкратис сохтаанд.

Ғайр аз ин, халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳахоманишӣ на фақат бо маданияти эронӣ ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносӣ пайдо қарданд.

ҳамин тариқа, ба ҳайъати давлати ҳахоманишӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиёти маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам ҳуди ин сарзамин ва ҳам ҳамсояҳои ғарбии он аҳамияти хеле қалон дошт. Он сарватҳои умумии маданӣ, ки дар он замон ба вучуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом қарданд.

Давлати бузурги ҳахоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриктидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Қомебиҳои соҳаи хоҷагӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияи он дар давраҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониён низ ҳамоно дар таърихи халқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олоти оҳан дар кишварҳои гуногун – аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрӣ ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои наво, равнаки касбу ҳунар, вусъати шаҳро деҳот, ривочи тичорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутақобили фаъолонаи анъанаҳои маданияи қавмҳои мухталиф ба вуҷуд омада буд, на фақат аз салтанати ҳахоманишиҳо зиёдатар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти халқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расонид. Ба ин тариқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишии бисёр халқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияи тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати ҳахоманишиҳо бо авҷ гирифтани муборизаҳои синфӣ оммаи халқ бар зидди истисморкунандагон алоқаманд гардидааст. Давлати ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва ғуруш нишондани шӯришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вуҷуд омада, вусъат пайдо кардааст. Вале дар баробари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи ҷандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳкими робитаҳои мутақобили иқтисодию маданияи бисёр халқҳо мусоидат намуд.

Боби дувум

МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ БА ШАРҚ

Тараққии Мақдуния

Дар аҳди салтанати Файлақуси II (359–336 пеш аз милод) иқтидори Мақдуния афзуда, марказиятноқӣ ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои ҷудоихоҳии аъёну ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлақус дар ташкили қўшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар қўшуни пиёдагард воҳидҳои ҷудогона – сафҳои зичро ҷорӣ кард. Хусусан кор карда баромадани усулҳои нави тактикӣ, ба ҳам алоқаманд намудани амалиёти навъҳои гуногуни қўшун аҳамияти калон дошт. Ба Файлақус муяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба тахти тасарруфи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф мавқеи ҳукмронии Мақдуния бар Юнон эътибори расмӣ пайдо намуд. Ҳамон вақт ҷанги муқобили Форс эълон карда шуд. Соли 336 қўшуни даххазорнафараи Файлақус дар Осиеи Хурд ба муқорибаи зидди форсҳо шурӯъ кард. Вале дар Ҳамин вақт Файлақус аз дасти посбони шахсии худ кушта шуд.

Писари бистсолаи ӯ Искандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таърих бо номи Искандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми шарқ Искандари Зулқарнайн шӯҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлақус шахрҳои юнонӣ хоستانд дубора истиқлолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Искандар ба зудӣ ин фикру ҳаёло аз сари онҳо дур андохт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам бераҳмтар будааст. Даре нагузашта Искандар тамоми душманони худро ба сари итоат овард. Энгелс қайд мекунад, ки «Файлақус ва Искандар ба нимҷазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ бахшиданд»...¹

Искандар ба ҷанги зидди давлати ҳахоманишӣ тайёрии зӯр медид. Вай ҳам мисли падараш ба ташкил ва такмили қўшун, хусусан аскарони савора бисёр аҳамият медод. Қўшуни пиёдагарди зичсафи машҳури юнонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайкон ва сипарҳои тирногузари худ мисли сангпӯшти зирехпӯши теғдор қувваи Ҳамлаовари дахшатангезе ба шумор мерафт. Ҷиҳати заифи он сустҳаракатӣ буд. Дар муқорибаҳои Осие қўшунҳои пиёдагарди сабукбӯр ва тезрафтор роли калон мебозид. Ин қўшун дорои манҷаниқҳои мукамал, василаҳои хуби алоқа ва таъминот буд.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 483.

Шикасти давлати ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабархое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз фавти ӯ дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Ох машҳур аст, ба тахт нишаст. Ох, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро nobуд сохта буд, баробари нишастан ба тахти салтанат тамоми хешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таърих ҳамчун хунхортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

Солҳои аввали ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷанги тӯлонӣ ва хунрезонаи Миср, ки аз итлоати давлати ҳахоманишӣ сар кашида буд, оғоз ёфт. Агарчанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамошуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финикия ва Кипр) ба тасарруфи империяи ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом ҳуди империя хеле заиф ва хароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани қўшуни кирояро манъ намуд. Ин тадбири муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Ох бо амри ҳочасарой Боҳуй, ки он вақтҳо нуфузи хеле калон дошт, аз тарафи табиби худ заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар хонадони подшоҳӣ ҳукмфармо гардид, умеди душманони юнонии ҳахоманишиҳо қавитар намуд. Подшоҳи нави ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарбориён гардида буд, ки ба онҳо Боҳуй сардорӣ мекард. Вақте ки Арсас раъйи худро гузарониданӣ шуд, ҳочасарой тавоно фармуд, ки ӯро низ заҳр дода nobуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ӯро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз хонадони аслии ҳахоманишиҳо касе ҷон ба саломат набурда буд, ҳочасарой «подшоҳнишон» яке аз хешовандони дури Арсасро, ки ба таърих бо номи Дорой III Кудумон дохил шудааст, ба сари салтанат овард. Даре нагузашта Боҳуй хост ин дастнишондаи худро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ӯ пай бурда, бо зӯр косаи заҳро ба ҳудаи нӯшонид.

Низоҳои дохили салтанатӣ ва табaddулотиҳои дарборӣ ҳокимияти марказии давлати ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, қўшишҳои ҷудоихоҳии табақаи ҳукмрони музофотҳо беш аз пеш қувват дод. Тараккии иқтисодии вилоятҳои ҷудогона, ки ба ҳайъати давлати ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба чунин майлҳои истиқлолҳои мусоидат менамуд. Ҳарчанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии даврони охири мавҷудияти ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақи аъён ашрофи онвақтаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанаи иҷтимоӣ, ки Дорой I эълон карда ва наздиктарин ворисони ӯ идома медоданд, дар вақтҳои охир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоӣ ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи халқ бар зидди зулму тааддии ҳахоманишиҳо беист мубориза мебуданд; муттасил шӯро ошӯбҳо ба амал меоманд.

Мана дар чунин як вазъият байни давлатҳои Юнони мақдунӣ ва ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг даре нагузашта дар муҳорибаҳои

² Нагли батафсил: Olmstȳd A.U., 1959, p. 427 ff.

³ Санаи дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

⁴ Ба ақидаи Олмстеад Ардашери III Ох бо вучуди хунхориаш ҳукмрони гобилиятноке буд. Вале ҳулосаи ӯ дар бораи ин ки Боҳуй вайро кушта, давлати ҳахоманиширо вайрон кард (Olmstȳd A.U., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳақиқат дур аст.

назди нахри Граник (маи с.334 пеш аз милод) ва шаҳри Иеса (тирамоҳи с.333 пеш аз милод) қўшуни ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари ӯнону мақдунӣ ба қисмати марказии империяи ҳахоманишӣ ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннаҳрайн муҳорибаи шадиде рӯй дода, қўшуни ҳахоманишӣ таъмоман торумор гардид. Дорои III гурехт. Лашкари ӯнону мақдунӣ дар маркази давлати ҳахоманишӣ ғолибона роҳпаймоӣ карда, сипас, тақрибан бе ҳеҷ муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Эқботанро ишғол намуд ва ғанимати беҳадду ҳисобе ба даст даровард.

Чанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, вале ӯ ба ин қаноат накарда, аз паи дастгир кардани Дорои III афтод. Лашкари ӯнону мақдунӣ подшоҳи ҳахоманиширо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аёнӣ ашрофи бо Дорои III ҳамроҳикунанда бар зидди ӯ сӯйқасд ташкил карданд. Тарсуӣ ва бечуръатии Дорои III ва аз истеъдоди чангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ қувваҳои зиддимакдунӣ ҷамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Бохтар Бесс, ки аз ҳешовандони ҳуди Доро буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси мучоҳид зухур карда, дар сари сӯйқасдкунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорои III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс худро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди қўшуни ӯнону мақдунӣ ба ҷамъ кардани қувва пардохт.

Муҳорибаҳо дар дамғаи Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ҷорачӯҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан, ӯ қўшиш кард, ки ҷиҳати қонунии ҳокимияти худро таъмин намояд. Зухуроти чунин қўшишҳои Бессро дар ахбори Диодор (XVII, 74, 1-2) роҷеъ ба Бохтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба чанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хоستانд». Дар ин сарчашма ҳамчунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар ҷамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзаи ҳирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт. Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табақаҳои васеи аҳолии муяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба худ ном ва унвони подшоҳи ҳахоманиширо гирифтани Бесс буд. Илова бар ин, ба ӯ фурсат кифоя намекард: аз тарафи ғарб лашкари ӯнону мақдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари ӯнону мақдунӣ дар Ориё ба муқовамати саҳт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муқовамати ориёихоро фуру нишонад. Дастаи сершумори савораи ориёӣ бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳой ёфта, ба қўшуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои ҷанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зоҳиран, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи ҳиндукуш роҳи шимолро пеш гирифт. ҳангоми ба даштҳои шимоли Афғонистон баромадани лашкари ӯнону мақдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳа-зор бохтарҳои мусаллаҳ ва боз чанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квинт Куртсий, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Ис-

кандар Сатибарзанро бо ду ҳазор аскарӣ савора ба Ориё фиристод ва дар он ҷо шӯриш сар зад, ки Искандарро мачбур сохт барои фурӯ нишондани он қисмате аз қувваҳои ғирасони худро равона кунад. Бо вучуди ин нирӯи Искандар аз нирӯи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударё, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз кӯшишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи ҳуди Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вуҷат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари юнону мақдунӣ ба Осиёи Миёна якҷанд моҳ (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи муқовиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу беҳол гардида буданд. Муборизаи «иттифоқи сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилоқори юнону мақдунӣ муқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам халкиест, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вуҷати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚҶШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо кадомин қувваҳо муқобили Искандари Мақдунӣ муқовимат карданд? Бояд қайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои мудофиавии Осиёи Миёна марказият надоштани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифтааст, фақат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави ҳахоманишиҳо дохил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоятҳои боқимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибхитӣ ва пешвоёни қabilaҳо идора мекарданд.

ҳунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле раванқ пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳачоти ҳуҷум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳнан биринҷиро истифода мебарданд, ки дастаи онҳо аксаран бо нақшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлӯи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро карта меномиданд. Дар баробари ин, зоҳиран, истилоҳи акинок низ ба қор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле қалон буда, дарозиашон то 1,2 метр мерасид. Аксар вақт дар муқориба табарҳои ҷангӣ - сагарис ба қор мебармад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктега ва дутега дар ҳафрийети гӯрхонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) хабар медиҳанд, ки секираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки аршти меномиданд, аз аслиҳачоти муҳим ба шумор мерафтанд. Беҳуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидаст. Он вақт гурз мавқеи ҷандон муҳим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар қамон истифода мешуд. ханӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна қамони мураккабсохти ба истилоҳ навъи скифӣ мустақим буд. Ин навъи қамон бо дурзани ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якҷанд хели ин аслиҳа зикр шудааст. Барои тайёр кардани қамони бохтарӣ, ҳамчунин қамонҳои суғдӣ, портӣ ва ҳоразмӣ найро ба қор мебарда-

⁵ ИТН, I, с. 241-242.

анд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сакоиҳо ва массагетҳои «камонандоз» ва «камонандозони савора» ёд шудаанд (Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Арриан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле мохир будаанд (Арриан, IV, 3, 3; Квинт Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо чавшан муҳофизат мекарданд. Квинт Куртсий (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми сахронишини Осиёи Миёна «аз варақаи оҳан» барои худ зирех месохтанд. Бар тибқи маълумоти Арриан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зирехҳои фулузӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар кулоҳҳӯд доштанд, ҳамчунин сипарҳои гуногунҳаҷму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргустувон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои тавлиди афзори муҳофизаи асп – баргустувон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи ғарб – ба Эрони ҳахоманишӣ, ба тарафи ҷануб – ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ – ба Хитой паҳн гардид. Дар Осиёи Миёна дучарҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Охирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истеҳкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тохтутози истилокорони юнону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истеҳкоми умумӣ шаҳрҳои калонро бо қалъаҳои баланд ихота карда, дар девори қалъа манораҳо нишонда, тиркашҳо сохта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қўшун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои аскарӣ маъмул буд. ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф ораста, баъзан дар вақти ҳучум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактикий – ақибнишинии стратегӣ мавҷуд буд: қўшуни савора дар вақти ҳучум якбора ақиб рафта, аз самти дигар барқвор зарба мезад. Умуман, разми ҳучум бо фуру рехтани сели қўшуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тирӣ найза пешвоз гирифта, сонӣ, баъди тамоман наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба тан ҷанг карда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъқиб менамуданд. Дар лаҳзаи ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сакоиҳо арзиши баланд додаанд, ки инро дар вақти ҷанги зидди Форс юнониҳо хеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар ҳуди Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сакоиву бохтарӣ қўшуни пешоҳанги Искандарро ба фирор маҷбур карданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Арриан, III, 13).

Муҳаққиқони қабилҳои ҳарбии ҳалқҳои Осиёи Миёна ба чунин хулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳачоти қўшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроқи аслиҳаи қўшуни юнону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қўшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногуни тактикий ҳучум ва мудофиаро ба қор мебарданд. 3. Ба тавассути иштирок дар ҷангҳои давлати ҳахоманишӣ бар зидди юнониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз ҳудуди Осиёи Миёна) сардорони қўшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактикий ҳам қўшуни ҳахоманишӣ ва ҳам юнону мақдунӣ хеле хуб огоҳ буданд. 4. Иқтисоди ҳарбии ҳалқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш

аз милод бисёр баланд буд, ки ин дар муборизаи онҳо ба муқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр

Арриан (III, 28, 9-10) воқеаро ба қарори зайл накл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро хабар доданд, ӯ аз дарёи Окс (Амударё– Б.Ғ.) убур намуд: киштихоеро, ки онҳо аз дарё гузашта буданд, сӯзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навток рафт. Спитаман, Уқборт бо савораҳои суғдӣ ва доӣ аз Танаис гузашта, аз паси ӯ равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳо номи қаҳрамони муборизаи зиддимакдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскари худро аз дарёи Аму гузаронид⁸. Воқеахое, ки сарчашмаҳо дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа мубҳам ва пурихтилоф аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дасти Искандари Макдунӣ супурда мешавад. Сабаби чунин рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотавабонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан нахостаниш боиси маҷбуран аз миён бардоштани ӯ гардида бошад¹⁰. Вақте ки Искандар ба Бохтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии макдунӣ ва амалдорони ба тарафи ӯ гузаштаи форсро даъват кард ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонунӣ» ва ғосиби унвони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва ғӯшҳои Бессро бурида, ӯро ба ҳамин сураат ба Эқботан бибаранд ва дар пеши назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт, ки Искандар қатли Бессро чун интиқом бар ивази ғасб намудани ҳокимияти шоҳ доништа, бо ҳамин меҳост аёну ашрофи форсро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навток ба маркази Суғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Мароканд, ба муковимат дучор омад. Ба қавли Квинт Куртсий (VII, 6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизон гузошт ва дехоти атрофро сӯхта, ба харобазор табдил дод». Сипас, ӯ бо лашкари ҷунонӣ ба самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушкилоти бузург дучор гардид. Суғдиҳо ҳама чун як тан ба муқобили истилокорони ҷунону макдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми мардонагӣ барои мудофияи кишвари худ бар зидди истилогарони ҷунонӣ ҷунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овардааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза бархӯрдани таҷовузкорони ҷунонӣ бо тоифаҳои суғдӣ вилоятҳои қўхистонии Уструшан мебошад, ки дар вақти аз қўхсори байни Мароканд ва Киропол гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

Чанд даста аскарони ҷунонӣ барои мусодира кардани озуқа ва ҳӯроквории ҳайвонот ба тарафи кишлоқҳои Уструшан фиристода мешаванд. Аҳолии озоди-

⁶ Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966, с. 51-52; Литвинский Б.А., 1966.

⁷ Абаев В.И., 1959, эзоҳи 2 дар с. 114.

⁸ Тревер К.В., 1947, с. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ҳуҷуми Искандари Магдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи халқҳои ин сарзамин ба муқобили истилои ҷунону магдунӣ тадқиқоти зиёде мавҷуд аст. Хусусан ниг.: Григорьев В.В., 1881; Тревер К.В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwarz F., 1906.

¹⁰ В.В.Григорьев дар асари худ «Ҷўҷуми Искандари Бузург ба Туркистони ҷарбӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилонаи ӯ» алоғаманд аст.

¹¹ Hŷnning W. B., 1958, s. 54.

хоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгариҳои истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол хабардор шуда, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шӯришгарон бо фишори қўшуни юнону мақдунӣ маҷбуран ба кўҳсор фирор карда, дар он ҷо камин мегиранд¹². Задухўрд дар кўҳсори серхарсанги душворгузар ба амал меояд. Сугдиҳо то охири кувваи худ муқобилат мекунад ва чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти душман афтоданро нахоста, худро нобуд месозанд. Ниҳоят, Искандар муқовимати сугдиёни кўҳистонро бо машаққати зиёде фурӯ ме-нишонад, вале дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз халқи маҳаллӣ кушта мешавад. Лашкариёни юнону мақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандар Мақдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба сугдиёни Уструшан зоҳир намуд, ба сӯи Сирдарё равона гардид. Дар ин вақт дарёи Сир худуди байни дашти бодиянишинон ва водии зироатӣ ҳисоб мешуд: дар соҳили ростӣ дарё сақоихо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи чапи он як қатор шаҳрҳои қалону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарёи Сир омада қарор гирифт ва аз юниёни мақдунӣ дар ин шаҳрҳо гарнизон гузошт. Лекин дере нагузашта ба муқобили юниён шӯриши халқи маҳаллӣ сар шуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили чапи Сирдарёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарё сақоихо қувваҳои худро ҷамъ намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарё гузашта ба шӯришкунандагон ёрӣ расонанд. Дар ҳуди ҳамин вақт дар Сугд ва Бохтар низ ошӯбҳои қалоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарёи Сир мустақам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрчаи наздизоҳилиро ишғол намуда, бо аҳолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Юниён бо амри Искандар тамоми мардхоро ба қатл расонида, зану бачахоро ба ғуломӣ ме-фурӯшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Аҳолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муқосираи юниён саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар маҷбур мешавад шахсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. Ӯ як даста аскарро гирифта, бо маҷрои хушк-шудаи рӯде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр мебарояд ва дарвозаи онро барои дохил шудани қўшуни худ боз мекунад. Дар кўчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз аҳолии маҳаллӣ кушта мешавад. Талафоти юниён низ қам набуд. Дар ин муқориба худи Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ заҳмдор мешаванд.

Пас аз муқорибаи шадид ва ҳуҷуми қатъӣ охири такягоҳи шӯришиён забт карда мешавад. Бо ин тариқа, шӯрише, ки ба муқобили истилоқорони юнонӣ дар соҳилҳои дарёи Сир ба амал омада буд, хобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз аҳолии ба шӯриш иштирокдоштаи ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам боқӣ намонд – ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғуломӣ фурӯхта шуданд.

Шӯриши солҳои 329–327 пеш аз милод

Ба муқоризаи баҳри истиклолияти Сугд ва Бохтар сипаҳсолори маҳаллӣ Спитаман, ки яке аз симоҳои ҳеле барҷаста дар таърихи аҷдоди қадими халқи тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329 Спитаман бо қувваи зиёде аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин

¹² ИТН, I, с. 253-255.

қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони ҷунонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арқи қалъа паноҳ бурданд.

Искандар пас аз паҳш кардани шӯриш дар Сирдарё барои кӯмаки мухосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиеданизом ва 800 нафар аскари савора фиристо-да, худ дар канори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар ҳудуди шаҳри Ленинобод бошад) ба сохтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Аксо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Куртсий (VIII, 6, 25–27), «Искандар ба канори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё – Б. Ғ.) баргашта, тамоми паҳноиро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Девор 60 стадий (10–11 км. – Б. Ғ.) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳро Искандария номанд. Биноқори шаҳр ҷунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳафтдаҳуми сохтани истехком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд». Ба гуфти Арриан (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашид шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кироии ҷунонӣ, ҳамсоғони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоъи мақдуниро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон (аз афташ, суҳан аз оғози қорҳои асосии сохтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «ҷуфт қадам», яъне қариб 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамҷунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуктаи муттақои истехкоми ҳудуди шимолӣ шарқии давлат мегардид. Қорҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъа-шаҳр боиси ҳавотири сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сақоиҳо. – Б. Ғ.), ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдунӣ ҳама бар гардани худ ҳисоб менамуд», – менависад Квинт Куртсий (III, 7, 1). Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё ба қамонҳои худ ҷунониёнро тирборон мекарданд. Искандар ба туфайли тирпаронӣ қардан аз манҷаниқҳо (асқобҳои қангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас ғавран ба аманд аз дарё гузашта, ба ҳуҷум сар кард ва скифҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин кӯшиши тамоми торумор қардани скифҳо қариб ба ҳалокати аскарони ҷунонӣ анҷом ёфт. ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бироҳии биёбон ва дар ҷунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақоиҳои қанговар ба сардории бародари подшоҳашон (Квинт Курций, VII, 7, 1) истилоқоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони ҷунонӣ гӯё ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб қардани сақоиҳо даст кашанд (Арриан, IV, 4, 8,9).

Вақте ки қӯшуни ҷунону мақдунӣ дар тақопӣ ишғол қардани Уструшан ва Фарғонаи ҳарбӣ буд, оташи шӯру исён тамоми мамлақати Суғд ва як қисми Бо-

¹³ Мулоҳизаҳои оид ба ҷои воғеъ шудани ин шаҳр, ки бар таҳқиқи сарчашмаҳо ва шиносоии ҳамҷонибаи топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи ҳалғи тоҷик» (нашри III, М., 1955) баён гардида буданд. Ағдае пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Аксо дар ҷои қалъаи Хучанд, дар маркази шаҳри Ленинобод воғеъ буд (Неъматов Н.Н., 1955, с.33–34). Бояд ба назар гирифт, ки ҳангоми ҳафриёти қалъа ҳоло ғағат мадрокҳои қамаш 250–300 сол «қавонтар» аз аҳди Искандари Мақдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Куртсий ва Юстин дар бораи масоҳати Искандарияи Аксо ғағат дар сураи таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба иғодаи андозаи дарозӣ мувофиғат кард. Вай ба ҷои «ғадам», ки пеш тафсир кардаанд, «ҷуфт қадам» гуфта будааст, дар ин сураи доираи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

хтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунӣ микёси шӯришро дарк накарда, ба қўмаки гарнизони мухосирашудаи Мароканд қўшуни начандон калон (тақрибан 2500 нафар) фиристонд. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиристодаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитаман шаҳрро аз мухосира озод намуда, зиракона ақиб нишаст. Аскарони ҷунонӣ ин аҳволро дида, сӯғдиёно тоъқиб карданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас гашт ва ба сари ҷунониён тохт. Арриан (IV, 5, 8) мегӯяд, ки ҷунониён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як қазирачаи байни дарё (дарёи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б.Ғ.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба мухосира гирифта, парронда маҳв карданд»¹⁵.

Ҷунон ки муаррихи маъруфи Германияи ғарбӣ Ф.Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад: «Спитаман ба қоре муваффақ шуд, ки қасе аз ӯҳдаи он баромада натавониста буд: ӯ дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят медид, дубора гарнизони мақдуниро дар Мароканд мухосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро ақиб кашид. Азбаски Искандар дар муҳорибаи бо скифҳои бодиянишин кардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро тоъқиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «Ҷ фармон дод, ки кишлоқҳоро сӯзанд ва ҳамаи калонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар сӯғдиёни маҳкуми марғ ҷунон хунсардие нишон доданд, ки мақдунӣҳо ангушти ҳайрат гасиданд: онҳо сурудхонон ба сӯи қатлгоҳ мефтаданд (Квинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари ҷунонӣ ниҳоятдараҷа зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот медид. Ӯ зимистонро дар Бохтар гузаронида, бо пешвоёни сақоӣҳо ва хоразмӣҳо гуфтушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пурра кардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вақт халқи қаҳрамони Сӯғд ҳам, бо вучуди додани талафоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар тахти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш наметод. Ӯ бо дастаҳои савораи «парвозкунанда»-и сӯғдиён ба сари истилогарон ҳучум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалоқатовар мезад. Чи навиё ки Арриан хабар медиҳад, «ақсарияти сӯғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинкардаи ӯ (Искандар.— Б.Ғ.) итоат намуданро наметоистанд» (IV, 15, 7). Дар ҳақиқат, мамлақати тамоман толон ва харобгаштаи сӯғдиён боз аз сари нав ба муқобили тачовузкаронии аҷнабӣ қиём намуд. Искандар ба мақсади фуру нишондани шӯриш лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як ғўша ба ғўшаи дигари Сӯғд ҳаракат кард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами теғ гузаронид. Ҷунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Ситсиль (XII) хабар медиҳад, «Искандар сӯғдиёни шӯришгарро тоъқиб карда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд». Дар натиҷаи ин ҷазодиҳии мудҳиш ва хунҳорӣ мамлақат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод, то «ба ҷои Сӯғд дубора шаҳре таъсис намонанд» (Арриан, IV, 16, 3). Зоҳиран, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва холишудаи

¹⁵ Ба гавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соҳили рости дарёи Зарафшон, дар ноҳияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwarz F., 1906, s. 62–63), ба фикри Б.А.Литвинский дар қисми иарбӣ (ИТН, I, с.530).

¹⁶ Althaym F., 1953, s. 68.

суғдиҳо ба вучуд овардани шахрчаҳои ҳарбии юнонӣ, ки барои маъмурият ва лашкари юнону мақдунӣ ҳамчун тақиягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

Дар чунин вақте ки истилокорони юнонӣ Суғдро ба хун оғушта мекарданд ва сарлашқари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат ва танбех додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо медид, Спитаман бо 600 нафар аскари савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шуҷоат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ӯ бо 3 ҳазор аскари савора боз ба пойтахти Суғд раҳсипор гардид. Спитаман пас аз ҷанги сахте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони баъзе қabilaҳои бодиянишин хоинона ба ӯ ҳучум намуда, сарашро аз тан ҷудо карданд ва чи навъе ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин васила хавфу ҳатари ба сари худашон таҳдидунандаро бартараф намојанд» (IV,17,7).

ҳалокати Спитаман ҳеч гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фуруд овардани суғдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлақати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юнонӣ ҳатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳонии ҳахоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар кишвари итоатнопазирӣ Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати худро нисбат ба аёнӯ ашрофи маҳаллӣ ва қoҳинони зардуштӣ ба қуллӣ тағйир дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани якҷанд истеҳкоми кӯҳистонии суғдиҳо, ки барои муҳофизаи «онҳо аз аёнӯ ашрофи суғдӣ – Уксорт, Сисимитр ва ҳуриён» роҳбарӣ мекарданд, Искандар онро на фақат бубахшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри ҳуди онҳо гузошт. Ӯ ба танҳо ба он намојандагони аёнӯ ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инчунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юнониён ва суғдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул меод ва молу мулки шӯришиёнро байни онҳо тақсим мекард.

То ҷӣ андоза тағйир ёфтани равияи Искандар нисбат ба аён ва ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Каллисфен ном таърихнигори дарбори ӯ, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарчанде мегӯјанд, ки дар кишвари барбарӣ аз худ кардани ахлоқи барбарӣ лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту хоҳиш мекунам, Эладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеи Юнон кунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии Суғд алоқаи ҳешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай духтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтода буд, ба занӣ гирифта, ақрабонӣ ӯро ба тарафи худ ҷалб менамојд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аёнӯ ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ӯ на ба муқобили онҳо, балки фақат бо халқ мубориза мебарад. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлақати худро ба душман мефурӯшанд. Чунончи, Сисимитр қушуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар мутеъ намудани қabilaҳои сақой ба ӯ мадад мекунад.

¹⁷ {оло ин нугтаи назар тавассути тадғиги муфассали филологии И.В.Пьянков (Пьянков И.В., 1970, с.47-48) тасдиғ гардид.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати халқи худ хиёнат кардани гурӯҳҳои ашрофӣ маҳаллиро нишон медиҳад. Ў пас аз он ки бо Искандар алокаи хешӣ пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифта намудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилокорон кӯмак расонид. Баҳори соли 325 пеш аз милод, вақте ки аскарони дар Бохтар таваккуфкардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба ҷои аз ин фурсат истифода бурда ба муқобили истилогарон сар бардоштан, Искандарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вақт дар ҳиндустон буд, баробари воқиф шудан аз ҳодиса фавран ҷорae ҷуста, исёноро фӯрӯ нишонд ва Уксорто волии музофоти Паропамис (воҳаи Кобул) таъин намуд. ҳангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди таҷовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо ташаббуси худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна ҷазо дод.

ҳамин навъ, ба сабаби қувваи марказиятноки ҳарбӣ доштани истилокорон ва инчунин дар натиҷаи хиёнати аъёну ашрофи маҳаллӣ шӯриши қаҳрамононаи халқи Суғд пахш карда шуд. ҳамаи заминҳои шохҳои рости дарёи Омуро мақдунӣ ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гӯе то сарғаҳи дарёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврае, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Хоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Арриан «нақл мекунад: вақте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шӯҳи Хоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ӯ омада, бар зидди қолҳои ва амазонҳои муттафӣона амал карданро пешниҳод намуд» (IV,15,1-6).

Аҷдоди тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогароне, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо муқовимати диловаронаи худ ба Искандар ҷунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ӯ саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати ҳахоманишӣ ва ба истилогарони юнону мақдунӣ тобеъ шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкаши ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табақаи ашрофӣ маҳаллӣ, ки дар шахсияти истилокорон таъягоҳи мустаҳқами худро пайдо карда буданд, ҷи барои афзудани сарвати худ ва ҷи ба манфиати истилогарони аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилокорони мақдунӣ халқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз дӯш барандохтани бори гарони зулму тааддӣи аҷнабиён дам ба дам сар мебардоштанд.

Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футухоти мақдунӣ

Искандар Бобулро пойтахти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамоно усули мамлакатдорӣи давраи ҳахоманишиҳо ро нигоҳ дошта, бо тамоми ҳастиаш барои ба даст овардани ягонагии давлат саъй намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтарӣ, суғдӣ ва дигар намоёндоғони халқҳои Осиёи Миёна ро низ бидуни тафриқагӯзорӣ бо юнониён ба сафи аскарӣ мегирифтагӣ шуданд. 30 ҳазор нафар ҷавононо аз фарзандони ашрофи маҳаллӣ ба тарзи мақдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд овардани нуктаҳои муттақои истилои юнону мақдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8-12 шаҳр бино

карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандарияи Ақсо, Искандарияи Ориёӣ (хирот), Искандарияи лаби Ому (тахминан дар «ноҳияи Тирмиз ё Қӯлоб»), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароға (Байрамалии ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёдаином ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Мақдунӣ империяи ӯро, ки аз ихтилоти тасодуфӣи қабила ва халқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамон лаҳза пас аз фавти Искандар (с.323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани хабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии мазлуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим хабар медиҳанд, ки «барбарӣҳо» фавран пас аз марги фотех шаҳри Искандарияи Марвонино, ки дар лаби наҳри Мурғоб сохта шуда буд, хароб карданд.

ҳокимият пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри ҷонишинон – сарлашкарони ӯ бимонд, ки онҳоро «диадохҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳиб шудан ба империя бо якдигар муборишаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеҷ кадоме аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимияти олӣ муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гурӯҳи асосии диадохҳо дар наздикии Ипс (с.301 пеш аз милод) дар Фригияи Кабир, ки яке аз сахттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) ҷудо шуд. Ин давлатҳо дар таърих давлатҳои эллиний ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Мақдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкаркашиҳои Искандар маҳз ба тахти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, васеъ кардани доираи тичорат, истисмор намудани халқҳои Машриқзамин ва ба ғорат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиҳои аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазируфт, ҷашм пӯшидаанд.

Таҳқиқи таърихи кишварҳои ба истилои қўшунҳои юнонию мақдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки юнониён ва мақдунӣён баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардашон усули бо аҳолии мутеъ муносибат кардан, чунончи: ба қор бурдани зўрӣ, маҷбуриятҳои номаҳдуди аҳоли, ба нафъи худ истифода кардани одамони асирафта ба роҳи фуруҳтан ва ба маҳалҳои дигар фиристодани онҳо ва амсоли инро, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъияти ғуломдорӣи Юнон ба зуҳур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юноноро ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси қомеъҳои маданияи халқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданияти Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамаҷониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллиний на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши махсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намулдааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургеро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд. ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми халқҳои шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёнаро дар тараққиёти маданияти моддӣи ҷаҳони эллиний собит менамоянд. Баъзе принсипҳои асосии шаҳрсозӣ

¹⁸ Зельин К.К., Трофимов М.К., 1969, с. 66.

бо фикру тасаввуроте, ки дар шарқ хеле барвақттар аз давраи эллинӣ равнақ дошт, алокаманд мебошад.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римиҳо таъсири калоне бахшида, сипас ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузоштааст.

«Дар ин соҳа, – менависад В. Тарн, – Шарқ фотехи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллинӣ торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни ҷунонӣ низ инъикоси худро пайдо намудааст.

¹⁹ Тарн В., 1969, с. 309.

Боби севум

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ Ш-П ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ - Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадричан ҳукми худро ба Ғарбу Шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осиёи Миёна вусъат дод. Ҷойҳое буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осиёи Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирифт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, қувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зери даст кард (Аппиан, «Сурия», 55). Вале кӯшиши Ҳиндустони шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳаққиқи эллинизм, муаррихи номии советӣ А.Б.Ранович навиштааст, ки «таърихи Селевкиён барои муаррихон мушкilotи ғавқулodда дорад, зеро вазъияти маъхазҳои адабӣ ниҳоят бад аст»¹. Ин нуқта ба Осиёи Миёна низ пурра дахл дорад, зеро давраи дар ҳайъати Селевкиён будани он, яъне охири асри III ва миёнаи асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

Азбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати дои-миро тақозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиохро дар шарқ воли таъин кард. Ҷолиби диққат аст, ки Антиох писари духтари Спитаман Апама буд, аз ин рӯ, Осиёи Миёна барои Антиох кишвари аҷдоди ӯ ҳисоб мешуд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои бевосита, дар Осиёи Миёна дар ибтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии Селевкиён исёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулкҳои осийемиёнагии Селевкиён қабिलाҳои кўчманчӣ ҳамла карданд. Дар айни ин ошӯбоҳо бисёр пойгоҳҳои давлати Селевкиён хароб гардиданд, масалан, Искандарияи Мароғ ва Искандарияи Аксо, ки ҳанӯз Искандари Мақдунӣ сохта буд, ба ҳок яксон шуданд. Минбаъд Селёвкиён ин шаҳрҳоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе сохтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашқари Селевкиён Демодам зидди кўчманчиён, ки дар он тарафи дарёи Сир макон доштанд, лашқар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба туфайли як қатор табдирҳои ҳарбию сиёсӣ ва дипломатӣ ба Антиох муяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёноро ғуруш нишонад.²

Барои дарки сиёсати Селевк дар шарқ ва мавқеи волии ӯ Антиох материали нумизматӣ³, ки Б.А.Литвинский ва В.М.Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кардаанд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Антиох дар замони шарикҳоким будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккае зад ва зимнан дар ин тангаҳо ҳам номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиох сабт шудаанд. Эҳтимол, ин кӯшише буд барои пойдор

¹ Ранович А.Б, с. 113.

² ИТН, I, с. 283.

³ Nýwýll F.T., 1938.

⁴ ИТН, I, с. 283–286, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 99–101.

намудани соҳибхитиёрии Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараш Антиох соли 280 пеш аз милод ҳокими тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280-261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай ҷангҳои бисёре мешуданд ва ӯ ба шарқи давлати худ, алалхусус, ба Осиёи Миёна кам аҳамият меод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш қувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, хочагии кишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки Селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қадӣ роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияи соҳили Дачла ба Бохтар мебард, деҳу шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт фақат ҳамин аст, ки Селевкиён ба Осиёи Миёна ҳам аз ҷиҳати ҳарбӣ стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон яқин набуд. Дар қатори юнониён ҳоким аён ашрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти Селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ – ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён – қатори қишлоқҳо меистоданд, таъйин дошт. Вале дар истисмори аҳолии истисморгарони «худӣ», намоёндагонии синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносибати синфи ҳукмрон ба давлати Селевкиён низ яқин набуд; қашонда бурдани сарвати Осиёи Миёна ба ҳориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мебардид, ки барои худ луқмаи қалонтаро «қанда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳиза дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳайъати давлати Селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истеҳсолкунанда аз таҷовузи юнониён мақдунӣ ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди Селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди бохтариён, суғдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар дохили давлати Селевкиён ҳам байни даъвогарони тахт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон мекушиданд, ки ҷудо шаванд ва соҳибхитиёр бошанд. Дар натиҷа вазъият (алалхусус, дар ноҳияҳои қанорӣ) ниҳоят ноустувор ва ҳавфнок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таърихи даврони аввали Порт ва Юнону Бохтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) барои соҳиб шудан ба тахт аз давлати Селевкиён портҳо ҷудо шуданд, ки ба онҳо Андрагор ном юнони сардор мебард. Мувофиқи ривояти воқеанигори антиқа, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин қарар дошт: «Сипас, Диодот низ ҷудо шуд (аз селевкиён -Б.Ғ.), ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Бохтар буд ва фармуд ӯро подшоҳ хонанд; ба ибрати ӯ аз мақдунӣ тамоми мар-

⁵ Уге R.N., 1963, p. 140. Бехтарин маҷмӯаи материалҳои маъхазҳои хаттӣ оид ба бунёди шаҳрҳо дар шарқ аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён ин аст: Tschirikower V., 1927. Аммо селевкиён шаҳрҳои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар ҷарб ме-сохтанд (Althym F., 1947–1948, c. 205).

⁶ ИТН, I, c. 289.

думи Шарқ чудо шуданд. Дар он давра Арсак ном одаме буд безот, вале бошучоат, ки одатан рохзанӣ ва дудӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевкии II.–Б.Ф.) дар Осиё шикаст хӯрдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи рохзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ўро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар халқ (портҳо) ба даст гирифт» (Юстин, XII, I, 4-7).

хатто дар ҳамин як порчаи хурди таърихи ибтидои Юнону Бохтар ва Порт ҳе-ле норавшаниҳо, алаҳусус, норавшаниҳои хронологӣ ҷой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққиқи ин масъала академики Россия Ф.Байер (соли 1738) ва пас аз ӯ бисёр дигар олимони матнҳои лозимаро муфассал таҳлил наму-да, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳоли-фатҳои хронологӣ ҳастанд⁷. Эҳтимоли комил аст, ки воқеаҳои Диодот андаке пештар, тақрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯъ омадаанд, ҳол он ки воқеаҳои Аршак қарибҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар – масъалаи хусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам мурак-кабтар аст. Дар ин бобат дар илми таърих ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Ан-глия Г.Макдоналд ва В.Тарн дар Бохтар Селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограмми (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят ҳақиқатан соҳибхитёр гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими ҳиндустон А.Нарайн, ин гуна моно-граммаҳо одатан номи худи сиккаҳона ва ё худ номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиқлоли ин ё он ворис ҳолат бошад, дар тanga номи пурраи ӯ сабт мешуд.⁹ Ғайр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин, ки алҳол маънои монограммҳои тангаҳои юнонӣ бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҷолиби диққат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи Се-левкиён ба ҷои сурати подшоҳи Селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Ростӣ гап, баъзе таърихчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Хулласи гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдоналду Тарн асос шуда наме-тавонад. Ғайр аз ин ақидаи мазкур чунин ривояти бевосита ва аниқ Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати Селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шӯриш бардошта, давлати ҳудашро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала, ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ночиз акс ёфтааст, дар «Таърихи халқи тоҷик» (с.1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бо-хтар ворисони Селевкиён соҳиби қувваи тавоноӣ ҳарбии юнонӣ буданд. Диодот ин қувваи ҳарбӣ ва аёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз Селевкиён чудо шудан меҳостанд, истифода бурда ва ба онҳо таъя карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз Селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи халқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиқлол мубориза мебард¹¹.

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чӣ қадар буд. Страбон (II, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро қувват медиҳад. Ба қавли Страбон, волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлакати наздиктаринро ба исён таҳрик карданд». Аз ин аниқтар маълумоте дар

⁷ Таҳлили агидахоро ниг.: Narain A.K., 1962, p. 167.

⁸ Tarn W.W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Narain A.K., 1962, p. 15.

¹⁰ Curie1 R. et Uussman C., p. 68–70.

¹¹ Дигар тафсириро ниг.: Ёickътman Ё., 1966, p. 89 (n. 13), 91-93

даст надорем. Мумкин аст, ки ин Суғд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароғо бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печидаанд. Юстин рӯирист мегӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарсид» (II, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард».

Ба ҷои Диодоти I, ки аз афти қор, дер ҳукм нарондааст, писараш Диодот ба сари ҳокимият омад. Сиккашиносон ҳеҷ муайян карда наметавонистанд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ кадомаш ба Диодоти I тааллуқ дораду кадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, чи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антиқа роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н.Дибвойс, ки муаллифи бехтарин асари тадқиқотии таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён(-и қадим.–Б.Ғ.) ҳақиқати таърихии ин ақидаҳо қомилан пӯшида буд».¹³

Аз афти қор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз Селевкиён ҷудо шавад. Дар ҳамин давра аз Селевкиён Бохтар ҷудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз кӯчманчиёни дах (ё худ парндаҳо) будааст; «баъзеҳо акси инро мегӯянд, – гапашро идома медиҳад Страбон – ва ўро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард». Юстин хабар медиҳад, ки (XI, I, 4, 6) Арсак шахси бегона, вале бошӯроат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ў ғолиб омад «ва бар халқи Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи севум (ки хеле муфасссал аст) ба Арриан («Парфика», фикраи 1) тааллуқ дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи Селевкиён ҳақорат шундаанд. Пас аз ин панҷ шарики худро ба ёрдам ҷеғ зада, таҳқиркунандаи худро қуштаанд ва халқро ба шӯриш таҳриқ кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфикр ҳастем, вале бе маъхазӣ иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки кадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зеро мудом бо онҳое мечангид, ки мулкашонро қашид ба гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Даре нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии худ номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакиён» («Аршакиён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашқониён машхур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола - Аршак бародари вай Тиридот ба сари ҳокимият омад¹⁶. «Даре нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I.– Б.Ғ.) мулки Гирконро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лашкари бузурге

¹² Curiyl R. et Fussman C., 1965, p. 75; Lahiri A. N.. 1965, p. 110–114, 265.

¹³ Дүйўвоисў Н. С, 1938, p. 9–10.

¹⁴ Ibid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давраи аввали Порт, ҳам дар мамлакатӣ мо ва ҳам дар хориҷа бисёр муаррихон (А.Г.Бокшанин, Г.А.Кошеленко, М.Е.Массон, И.Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадқиғот бурдаанд ва ҳозир машҳули тадқиғот мебошанд, вале на хронология ва на моҳияти воғеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод алҳол қомилан равшан нестанд.

¹⁶ Ба ҳамин тариг, мо иддаои И.Волский (Wolski J., 1947, p. 222) ва пайраи ў Г.А. Кошеленко (Кошеленко Г.А., 1968, с. 64–65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ → гуфтаанд, габул надорем. Маълумоти архиви Насо далолат мекунад, ки Тиридот вучуд дошт (Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, 7,с.20-21).

чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шоҳи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, ЦЛІ, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳолифат меварзиданд. Аз афти қор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷае меҳаросиданд, ки аз Селевкиён ин қадар ҳарос надоштанд. Вале баъди марғи Диодоти I қор ранғи дигар ғирифт. Аз афти қор, ниётҳои таҷовузқоронаи Селевкиён, ки ба ҳар ду давлати соҳибхитиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар ғаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марғи Диодоти I писараш Диодоти II бо Порт муоҳидаи сулҳ баст (Юстин, ХLІ, 4, 8–9). Ғап дар ин ки подшоҳи Селевкиён - Селевки II ба шарқ лашқар қашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ қунад. Вале ин дафъа «дандонаш нагузашт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустаҳкам қарда буданд, ҳамлаи селевкиёноро рад намуданд. Ростӣ ғап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апа-сиакҳои қўчманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд бар-ғашту Селевки II-ро торумор қард.

Дар боло мо ғуфтем, ки иттиғоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиё-сати ҳориҷӣ қӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муоҳидаи мазқурро барои ҳамин ба-ста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати дохилӣ ҳам мавкеи худро пойдор намоёд, зеро ваъзӣят дар дохили мулки вай он қадар ҳам таъриғӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юнонии Осиёи Сағир, ки ба туғайли та-баддулот ба сари ҳокимӣят омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Тах-мин меқунанд, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чу-нин тахмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табаддулот дар давлати Юно-ну Бохтар мансаби баланде дошт, вале қӣ ғуна мансаб, инаш маълум не. Баъзеҳо меғўянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға меғўянд, вале ҳамаи ин иддао яғон асоси қиддие надорад.

Полибий (X, 34, 2–3) бо забони худӣ Евтидем чунин меғўяд: «На ман аввал зидди подшоҳ хестам, баръакс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд хоинро қир қардам». Аз ин мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне ху-ди Диодоти II ва бачағони ўро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсағони Диодоти I-ро нобуд қардааст.

В.Тарн мутмаин аст, ки табаддулоти Евтидемо «халқ дастғирий мекард, зеро иттиғоқ (Диодоти II.– Б.Ғ.) бо Порт ба юнониёни Бохтар маъқул набуд» ва Евти-дем ба манғиати Селевкиён амал мекард.¹⁷ В.Тарн дар асоси чунин тахмин суҳан меронад, ки зани Евтидем духтари маликаи Селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу ақрабои Селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои беасос аст.

Дар бораи қиҳатҳои ҳақиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот ниҳоят кам аст. Тахмин қардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро қушту бо худӣ ҳамин як қирдораш муносибатро бо Порт тезутунд қард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин му-носибати тезутунд боиси задухўрдҳои мусаллаҳона ҳам қардид. Чи тавре ки аз ба-ёни минбаъда равшан мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар қарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспион ва Туриваро аллақай дар бар меғирифт. Ба ҳамин тариқ, Евтидем дар Осиёи Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Марқазии ин мулк ҳамоно Бохтар буд ва ба ҳайъати он Суғд ва мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя дохил мешуданд.

¹⁷ Tarn W.W., 1951, p. 74.

Муборизаи зидди истилокории Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба даҳсолаҳои охири асри III пеш аз милод меоварад. Дар ин мобайн Порт давлати муқтадир гардид. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи ярок, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар пахлуи номи подшоҳ унвони «tūos», яъне «Худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари Худо боло бардоштани шоҳ мебошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологияи сиёсии Шарки қадим аст. Аршакиҳо барои исботи ҳудудод будани ҳокимияти худ ҳангоми тоҷгузорӣ маросимоти оташпарастиро истифода мебарданд, ки аз он қадимтарин урфу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯҳои маъмули расми рӯи тангаҳои портӣ расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост карда, камонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани камонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Дикқати муҳаққиқон инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нуқра, ки аз қӯрғони давраи скифҳо дар маҷрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд.¹⁹ Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми рӯи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расм тасвири ривояти скифии пайдоиши скифҳо ва шоҳони онҳо мебошад, дар айни ҳол, инчунин манзараи инвестигураро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтан мумкин, ки шабоҳати он ду расм исботи возеҳи расми рӯи тангаҳои портӣ мебошад. Зиёда аз ин, агар чунин маълумоти муаррихони антиқаро ба назар гирем, ки Ашкониён худ аз шимол ва қўчманҷӣ буданд, пас шояд чунин иддао ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангаи ашконӣ ҳамон як чиз тасвир шудааст.²⁰

Тиридот ҳудуди Портро вусят дода, ба он чанд ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, чанд қалъа сохт, шумораи лашкари ҳудро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба тахти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи Селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи Селевкиён Антиохи III кӯшид, ки ҳукми ҳудро ба тамоми мулкҳои пешинаи шарқии Селевкиён ҷорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридот барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон кайҳо ғавтида буд. Мувофиқи маълумоти, зоҳиран, муболиғаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор—100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад.²¹ Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зӯр буд ва онҳо маҷбуран ақиб нишастанд. Онҳо як қисми хоки ҳудро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо Селевкиён муоҳида банданд.²²

Роҳ ба хоки давлати Юнону Бохтар кушода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдаро Полибий ба қалам додааст. Дастаи пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарёи Арей (ҳарируд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари Селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рӯзона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарё дуртар хайма зада қарор мегирифтанд ва, аз афти кор, дар

¹⁸ Кошеленко Г.А., 1971.

¹⁹ Droysyn I.G., 1952, с. 100.

²⁰ Раевский Д.С., 1977, с. 125–128.

²¹ М.Е.Массон дар таърих чунин маълумоти иалатро ҷорӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз они Артабони I буд (Массон М.Е., 1955, 6, с. 11). Дар асл бошад, ин рағам ба лашкари истилогарон дахл дорад.

²² Нагли муфассали ин воқеаҳо ниг.: Dūyūvoisū N.C., 1938, p. 14–18.

канори дарё танҳо посбонро мегузоштанд. Антиохи III инро фаҳмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарё оварду қарибиҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарё гузаронд. Бохтариён хабари ҷосусони худро шунида ба тарафи дарё тохтанд. Антиохи III шахсан худаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари Селевкиён фуру рехтанд ва аз ҳар ду тараф одами зиёде кушта шуд. Сарчашмаҳо қайд кардаанд, ки ҳуҷуми саворагони бохтарӣ хеле кироӣ буд. Полибий менависад, ки вақте гурӯҳи дувум ва сеvуми лашкари бохтариён ба ҳуҷум гузашт, Селевкиён «аз ин тазъики мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиётии худро ба қор андохту қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари Селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ночизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунблагирӣ мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он худи Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем мачбур шуд, ки ба тарафи қалъаи Зариаспа – Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои мустаҳками он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1–15).

Аз он матн то замони мо расидаи Полибий як пораи калонаш гум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон гуфтушуниди дурударозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кучманчиён истодааст, ки барои ҳардуи мо хавф доранд ва агар он хоҳилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат, бешак, истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи Селевкиён ҳам бесамари муҳосираро дида, ба умеди чунон ҳалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Гуфтушунид хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараш Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III – Б.Ф.) ёро хуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сират шоистаи тахту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дод, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ хоҳад кард ва сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш қордор нахоҳад шуд. Дигар шартҳо дар созишномаи хаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи қасамӣ баста шуд. Антиох барои роҳ тӯшаи фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидемо бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, 1–11). Дар бораи дигар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибхитиёрии расмӣ Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. ҳамаи ин бо шарофати ҷасорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба қанда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд – худи ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари Селевкиёно раф карданд ва қариб буд, ки худ ба ҳуҷум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В.Тарн, сабаби бисёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли қароргоҳи як тадбирҳои сиёсии Евтидем аён ашрофи Бохтар ба қорҳои идораи давлат ҷалб шуда будаанд²³. Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар чунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқрор накунем, ки аён ашрофи Бохтар ба дафъи ҳамлаи Селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки чаро онҳо дар ҷанг ин гуна амал карданд²⁴.

²³ Tarn W.W., 1950. p. 124–125, 410.

²⁴ Мур.: кӯшишҳои зери шубҳа гузаштани ин нугаҳо (Толстов С. П., 1940, с. 199).

Антиохи III аз муҳосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз ҳинду-куш гузашта, ба ҳиндустон даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи ҳиндуҳо Софагасен тарҳи дӯстӣ баст» (Полибий (XI, 34, I–II) номи яке аз шоҳони сулолаи Моравиён–Субҳагонасонро чунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи ҳиндустонро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати Моравиёнро, ки дар он вақт хеле сулуда буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нагирифт. Дар айнаи ҳол, вай бо ин ҳаракати худ ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд қучоҳоро тасхир кардани онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки ҳиндустон вусъат дод. Юстин (XII, 6,4) Деметрийро «шоҳи ҳиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки ҳиндустонро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкасий Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Арахозия воқеъ будааст.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, хеле гуногунанд. Дар ин тангаҳо подшоҳ гоҳо тоҷ бар сар ва гоҳ ҳуд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати каллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангаҳо як хел нест. Хати баъзе тангаҳо юнонӣ, дигар тангаҳо юнонию ҳиндӣ (бо хати қхарошти). Дар рӯи тангаҳое, ки дар атрофи сурати подшоҳ хатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, чунин навишта шудааст: «Аз он подшоҳи мағлубнопазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққиқон гуногун будани тангаҳоро дар назар дошта тахмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳар ду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққиқон инро қатъиян рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё худ яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб ҳудуди Юнону Бохтарро хеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳуд ба каллаи фил монандро фақат чунин шарҳ додан мумкин, ки ба ҳайъати давлати Юнону Бохтар кадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ дар асоси маъхазҳои ҳиндӣ ба ҳулосае меояд, ки Деметрий ба ҳиндустон дар аҳди Брихандратха (Ykhandratha) ном подшоҳи нотаवоне дохил шудааст, ки худ аз сулолаи Моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба вукӯъ омадааст. А.Н.Лоҳурӣ ба Р.Уэтхэйд пайравӣ намура, тахмин мекунанд, ки ин истилои пойдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тохтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юнониёну бохтарҳо ба дарунтари хоки давлати Моравиён дохил шуданд. Ин воқеа ба Шарк таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи ҳиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем: «Натиҷаи бевоситаи ин тохтутоз қазой набуд, он танҳо ба таҷовузои минбаъдаи юнониён (юнону бохтарҳо.—Б.Ғ.) ва истилои шудани шимолу ғарби ҳиндустон роҳ кушод». Ба ақидаи А.Н.Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Брихандратхаро торумор карду даре нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро ӯро мубориза бо Евкратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки аниқу дақиқ буда, қариб тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мо, хеле эътимодбахш мебошад.

²⁵ Дар ин бора ниг.: Iivar A.D., 1951, p. 22–39; Массон В.М., 1961, с.40–41; Curiyl R. et Fussman C., 1965, p. 75–76.

²⁶ Lahuri Q. N., 1957, p. 40–49.

Дар он даврае, ки Дементрий ба тасхири хиндустон машғул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён – Евкратид пайдо шуд. Юстин чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт - Митридат ва дар Бохтар - Евкратид подшоҳ шуданд. ҳар ду мардони майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарвариин ин марди бузург ба авҷи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину гоҳо ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на фақат мулки худ, балки истиклоли худро аз даст доданд; онҳо бо сӯғдҳо, араҳотҳо, драңҳо, ориҳо ва ҳиндуҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳо шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо ҷасорату матонати беҳамтое нишон меод: масалан, вақте вай дар муҳосираи шоҳи ҳиндуҳо Дементрий монда хеле суст шуда буд, бо сесад нафар лашқари худ паси ҳам шабохун зада, бар шаст ҳазор нафар душман ғолиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай ҳиндустонро мутеъ кард» (XII, 6, 1–5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, меънависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдунӣ, ҳатто қисми бештари хиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровӣ ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабил ва 5000 шахр тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хеле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифҳо дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шахрҳои Бохтарро зикр карда, шахри Евкратидро ном мебарад, ки «ба ша-рафи собиқ ҳокими худ чунин ном доштааст» ва сипас илова мекунад, ки «портҳо аз дасти Евкратид сатрапиҳои Аспӣ ва Туриваро қашид гирифтанд».

Чунинанд маълумоти маъхазҳои таърихӣ. Ғайр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиёи Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарё, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дона тангаҳои Юнону Бохтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тангаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Кӯлоб ва ғ. ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Подшоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду кас ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди бетоҷ ва инчунин ҳае ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». ҳарфи «а», ки ба охири ин номҳо илҳок шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти муҳталифе гардид, ки мувофиқи онҳо хати тангаро ин тавр хондан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин тоҷ доштааст ва ғ. ва х.). Алҳол аксари олимони энтироф мекунанд, ки дар танга волидайнӣ Евкратид, аз он ҷумла, модараш – малика тасвир шудаанд ва гӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби тахт шудани худро таъкид кардани будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз чунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст қашидан даркор.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ ва тангаҳои мазкур тахмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқеаҳо ба тартиби зайл ҷараён доштанд.

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, с. 343; Narain A. K., 1962, p. 55–56.

²⁸ Назари мо ба ин воқеаҳо бо назари А.К.Нарайн наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳо фарғ дорад ва ба ақидаҳои В.Тарн мутлақо муҳолиф мебошад.

Дар он замоне ки Демотрий дар ҳиндустон мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намояндагони ашрофи ҷонӣ исён бардошт, ки падараш Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вукӯъ омад, ки ба тахти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне тахминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Ҷонону Бохтарро Демотрий ба ҳиндустон бурда буд.

Евкратид ба тахт соҳиб шуда, унвони «Сотер», яъне «Начотбахш»-ро гирифт ва бо ҳамин гӯе таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Демотрий начот додааст. Демотрий ин хабарро шунида, барои фуру нишондани исён лашкари бисёре мефиристад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гӯе ки илоҷи ҳалосӣ надошт – охир шумораи муҳосирон фақат 60 ҳазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман ғоида бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишорате нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ мудом шабохун зада, шучоату ҳасорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Демотрийро торумор кард. Сипас, ба тахт баромада, унвони «Подшоҳи аъзам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модараш сабт шуда буд. Ба номи ҳуди Евкратид дар Бохтар тангаи бисёре бароварда шуд, ки, аз афти қор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди суқути давлати Ҷонону Бохтар тақлидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхири мулкҳои ҳиндуستانی Демотрий шурӯъ намуд ва зимнан ҳудуди онҳоро ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳафт, ки вай соҳиби 1000 шаҳр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама қор нуран ало нур буд. Аз ду музофоти ғарбии давлати Ҷонону Бохтар маҳрум шуд – онҳо ба дасти подшоҳи муктадири Порт - Митридоти I гузаштанд, зимнан Митридоти I ким-чи ҳел ноҳияҳои сарҳади ро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхири Ҳиндустони шимолиро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Ҷустин (XLI, 6, 5) менависад, ки «ҳангоми бозгашт аз ҷуриш Евкратидро писараш қушт, ки ӯро андаке пештар ба худ шарикӣ ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркушии худро, гӯе ки на падараш, балки душманашро қушта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай савораи аробаи ҷангӣ ҳуни падарашро зер карда гузашту фармуд, ки ҳасад ро ба ҳок насупурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурғоҷи қори Евкратид қарибиҳои соли 155 пеш аз милод ба вукӯъ омадааст³⁰.

Муосир ва рақибӣ Евкратид подшоҳи Порт - Митридоти I (солҳои 171–138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулки худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимони маҳаллӣ ва Селевкиён боисрор мубориза бурда, Эрони ғарбиро ишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннаҳрайнро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлатҳои муктадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Ҷонону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давран инқирози иқтидори сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва ҳиндустонро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот,

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилои Митридоти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон дахл дошта бошад (Dүйvnoisў N.C, 1938, p. 56–57).

³⁰ Ба ағидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст - яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, омехта нашавад!). Нарайан меғӯяд, ки падаркуш Платон буд (Narain A. K., 1962, p. 71-72).

Евтидем ва Евкратид буданд ва баъзе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шоҳон тааллуқ надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зоҳиран, дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод дар Бохтару Суғд воли Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Теос» («Худо») доштааст. Аз ҷумлаи шоҳони ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти қор, фавран баъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофиқи ривояти буддоӣ, вай подшоҳи хирадманде буда, ба равнақу ривочи давлат мусоидат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддой роҷеъ ба дини буддиро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

Аллакай дар охириҳои асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кўчманчӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосита таҳдид мекарданд. Дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод бошад, олами кўчманчиёни шимолии Осиёи Миёна гӯё як баҳри хурушоне буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтада, онро пахш мекарданд. Аз омадани ин тўфон ҳатто онҳое, ки Селевкиёро зерӣ по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I муктадир ба ларза меомаданд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Нихоят кам будани маъхазҳои таърихӣ имкон намедихад, ки сохти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфасссал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозае соҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти қор, асосан ба тарзи давлати Селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарх дар ҳаққи Селевк чунин латифа меорад, ки гӯё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки фақат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ чӣ қадар машаққат кашидан даркор, тоҷҳо дар кўчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандаи давраи эллинизм, муаррихи советӣ А.Б.Ранович менависад: «Мувофиқи маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати Селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои гуногун тартиб дода, оид ба ҳалли муноқишаи байни шаҳрҳо қозиву ҳакамҳоро таъйин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро қорӣ намуда, байни шаҳрҳои худӣ мамлакат, бо шаҳрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷойҳои умумиюнонӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии Селевкиён мукамал, муфасссал ва мугамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукмронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо тақсим шуда буд.

Аз «Милинда-Панха»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашкар, сарвазир, сарқозӣ, сардори хазина, қатрбардор ва шофбардор. Ғайр аз ин, «соҳиби деҳ» низ

³¹ Narain A.K., 1969, p. 76–77.

³² Ранович А.Б., 1950, с. 140.

³³ «Милинда-Панха» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палӣ чун мубоҳиса дар мавзӯи фалсафаи байни Менандр (талаффузи ҳиндиаш Милинда) ва олими ҳиндӣ Нагасена таълиф шудааст.

зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд мекунад, ки таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Милинда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як андозаи муайян сохти иҷтимоии давлати Менандро равшан намояд. Вале дар бораи Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор маъхазҳо ин гуна маълумот намериданд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз ҷумлаи ҳам юнониён ва ҳам аҳолии маҳаллӣ, аз ҷумла бохтариён, ҷамъ карда мешуд. Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекарданд. Подшоҳ, аз афти қор, гвардияи шахсӣ низ дошт. Филҳои ҷангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумотҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиедагард қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои ҳаттӣ, ки дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар филҳои ҷангӣ буданду дар болои онҳо ҷанговарони мусаллаҳ менишастанд. Аз афти қор, филҳои ҷангиро дар айнаи авҷи муҳориба ба қор меандоختанд.

Юстин (XLI, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» номида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр тобест буд. Ин муаллифон, зоҳиран, на ҳоки ҳуди Бохтар, балки тамоми территорияи давлати Юнону Бохтарро, аз ҷумла ҳиндустони шимолро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид на ба маънои аслии худ, балки чун муқолиға омадааст. Дар айнаи ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муқолиға асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шаҳрҳо дар равиҷи ривож буданд.

Шаҳрҳои бохтариён, инчунин сӯғдиёно аз рӯи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шаҳрҳои меҳароянд, ки пеш аз ҳахоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шаҳрҳо, аз ҷумла шаҳри Бохтар (Бактра)– пойтахт ва қалъаи шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Қофарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтахти Сӯғд – Мароканд ва ғ. Гурӯҳи дувуми шаҳрҳо дар замони истилои юнону мақдунӣ ё дар аҳди Селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи сеюм шаҳрҳои мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар сохта шудаанд. Дар байни шаҳрҳои гурӯҳи дувум ва сеюм шаҳрҳои буданд, ки Искандари Мақдунӣ (мас. Искандарияи Аксо) ё дигар волиёни Юнон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва инчунин шаҳрҳои, ки бе даҳолати ҳукумати подшоҳӣ ҳадашон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи сохти дохилии ҳаёти шаҳрҳои Бохтар ва Сӯғд мо маълумоти қазой надорем. Вале кашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намоянд, ки баъзе хусусиятҳои шаҳрҳои Порту Селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои худидоракунии шаҳрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

Дар «Милинда-Панха» шаҳри қалъа тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра қосибӣ ҳеле ривож ёфта буд. Масалан, дар шаҳре, ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, қуллон, қармгарон, ҳаймадӯзон, шона-тарошон, бофандаҳо, наддофон, сабадбофон, қамонгарон, сангтарошон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомчиҳо, қассобҳо, майфурушон, гулфурушон ва ғ. ва ғ. буданд.

³⁴ Тревер К.В., 1940, с. 19. В.Тарн қўшидааст дар матни ин сарчашма ишорате пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯрои шох вучуд дошт (Tarn W., 1950, p. 267, 418), вале ин қори вай боиси эътирози қатъӣ ва, аз афти қор, ҳағтони А.К. Нарайан қардид (Narain A.K., 1962, p. 167–168).

«Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурушандагони мохут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵. ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоем, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти аҳолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Бохтар тақягоҳи подшоҳони Юнону Бохтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алалхусус ба ҳиндустон, онҳо дар ҳамин шаҳр қувва ҷамъ мекарданд.

Ҷои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон - Мазори Шариф воқеъ буд. Вале дар он ҷое, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз калонтарин шаҳрҳои онвақта—Балх вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табақаҳои пештараро табақоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замони Юнону Бохтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болоҳисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франсия Д. Шлюмберже ва М.Берра чи хел будани сохти деворҳои қалъаи Бактраро мукаррар карда тавонистанд. Ғафсии он деворҳо ҳайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки ғафсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст. Деворҳо чанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти қор, дар давраи Юнону Бохтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болоҳисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964–1965 археологҳои Франсия ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар ҳоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷое, ки Кӯкчадарё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи калон секунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тӯл мекашад. Як паҳлӯи секунча (1,5 км) Кӯкчадарё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки хусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллиний мебошад. Биноҳо аз санг ва хишти хому пухта сохта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои хомхишт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф сохта шуда, ба меъёри эллиний айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллиний, сафолот, зевар, инчунин қабристонҳои юнонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юнонӣ ва ғ. ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангаҳо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III–II пеш аз милоди Юнону Бохтар асту дар он унсурҳои маданияти юнону эллиний ва инчунин унсури ҳоси юнонии аҳолии маҳаллӣ афзалият дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳрро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои юнонӣ буд, намедонем — шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиоҳияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юнону бохтариён, бешак, вучуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Бохтар буд.

³⁵ Thÿ Questions of King Milinda, 1890; 1894.

³⁶ Le Berre M. et Schlumÿÿrgÿr D., 1964.

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: Schlumÿÿrgÿr D., 1965-1966; Bernard P. P., 1967 а, 1967, 1968 а, 1968, 1969.

Чолиби диққат аст, ки дар рӯбарӯи Ойхонум дар ин соҳили Панҷ дар ҳудуди райони Фархор археологҳо дигар осори муҳими давраи охири аҳди Юнону Бохтар – Саксонохурро кашф намуда тадқиқ карданд. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фархор 7 км шимолтар воқеъ аст. Вусъати умумии димна 5 га. Дар рафти ҳафриёт дар ин ҷо маҳаллаи косибон, ҳумдонҳои кулолӣ ва инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва маъбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавли калони (27,7x27,7 м) чоркунчааст, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавлӣ айвони бархавои чорсутун будааст. Дар пешгаҳи айвон даре будааст, ки ба долон кушода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду ҳучра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рӯбарӯи айвон толори калони чоркунчае будааст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чоргӯшаи дарозрӯе будааст, ки он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбонҷо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваست мешудаанд.

Ба қадди долони ғарбии ҳавлӣ ҳашт биное будааст, ки ба се гурӯҳи алоҳида тақсим шудаанд, хусусан гурӯҳи шимолии биноҳо чолиби диққат аст, ки дар мобайни онҳо як хонаи калони чоркунчаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин хона бисёр чизҳои қиматбаҳо, аз ҷумла себаргаи тиллоӣ ёфт шуд.

Девори биноҳо ниҳоят ғафс аст, хонаҳои дарозрӯе ба бомҳои чоркунча ё росткунчаи сутундор пӯшида шудаанд. Остонаи бисёр хонаҳои боҳашамат аз тахта-сангҳои ҷортарош сохта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки пояҳои пурнақшу нигору мураккабсохти онҳо дар рӯи таҳкурсии дукабата, сангин меистоданд. Хусусан, бошаҳои сутунҳо, ки бо усули коринф сохта шуда будаанд, намуни ғариб доштаанд.

Аз афти қор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳроби оташ он ҷо меистодааст, маркази ибодат буда, он ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ тақсим шудаанд, толори қабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санаи иморати ин иншоот асрҳои III–II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Кайкубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Хусрав воқеъ гардидааст. Тарҳи он росткунча (285x325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунча доштааст. Девор аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, кунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунҷаву росткунчаи сафедандова ёфт шудаанд. Кайкубодшоҳ арк надоштааст.

Андаке дуртар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Хусрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир воқеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологии Тоҷикистони ҷанубӣ Кӯҳнақалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми маҳсус дорад. Ин димна аз Кайкубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунча аст ва қисми дигар, ки шакли муайяне надошта, дар шафати он воқеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ ҳеле қулай – дар лаби ҷарии канори Вахш истодааст. Доҳили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯе ба ҳам пайваста иборат буда, хонаҳои гуногуни калону хурди росткунча ва чоркунча доштааст.

Аз ҳафриёт маълум шуд, ки сохтмони Кӯҳнақалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар сохта мешуду ҳамлаи кӯчманчиён сохтмони онро қатъ кардааст.

³⁸ Литвинский Б.А. ва Муҳиддинов Х., 1969

³⁹ Дьяконов М.М., 1953. с. 172 ва боз: 1956, с. 57-66.

Кӯҳнақалъа ҳам мисли Кайкубодшоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурҷҳои росткунҷае, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муктадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои маҳсус (пилястрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори ҳуди қалъаро мустаҳкамтар мекарданд. Қатори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа ҳам тиркашҳои ҳақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбақӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти маҳсуси пеши дарвоза ва ё худ ба бурҷи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарканду Сугд аз истилои юнону мақдунӣҳо хеле зарар кашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳия зиндагӣ боз ба роҳ даромаду минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати кулолӣ хеле пеш рафт. Умуман, касбу касибӣ дар ин давра хеле раванқ ёфт. Ба бозорҳо дар қатори маҳсули касибони маҳаллӣ маҳсули эллиниҳои касиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби яқдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дараҷа ва сифати санъати маҳаллии касибӣ мусоидат намуд ва санъати маҳаллии касибӣ, дар навбати худ, ба касбу касибии тамоми шарқи эллиний таъсир расонд. Ин протсесс, масалан, аз кулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хоҷагии қишлоқ ҳам хеле комёбиҳо ба даст омад. Муаллифони атиқа аз шароити хеле қулайи обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо ғалладона мекоштаанд (зотан донҳои зироати ин ҷо хеле калон-калон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу тоқзорҳо будаанд, чорводорӣ раванқ доштааст. Шакке нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Сугд шабакаи калони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар ҷавҳи хангоми тавсифи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳои истинод кардем. Алҳол мукамалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Корпуси тангаҳои ҳиндуюнонӣ» мебошад, ки олими ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат ҷопшудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нуқра, мис сикка мезаданд, ғайр аз ин сиккаҳо буданд, ки аз ҳулаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нуқраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳои одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон ҳудо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон) нақш мешуд. А.Н.Лоҳурӣ менависад, ки ин ҳудоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфе тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳои сифати $\mu\epsilon\gamma\alpha\varsigma$ («кабир»)–ро сабт намуд. Антимох бошад, ҳудро $\upsilon\epsilon\omicron\varsigma$ («ҳудо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳои бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату хатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо хатти кхарошти тарҷумаи тахтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳои ҳеҷ вақт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонӣ ду волиёни ҳиндуюнонӣ дигар хат – хати брахмӣ⁴² истифода мешуд.

⁴⁰ Литвинский Б.А., Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.

⁴¹ Lahiri Q.N., 1965, p. 27.

⁴² Lahiri Q.N., 1965, p. 38–42, 256–262.

Масъалаи миқёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон миқёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г баробар буд. Масалан, чунинанд вазни тангаҳои тиллоии Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном доштанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба миқёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар миқёсҳои вазнӣ низ қор фармуда мешуд. Пайдоиши ин миқёсҳо ва самарай иқтисодии истифодаи онҳо мавриди муҳоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели раднопазири ривочи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои навтарини археологӣ тиҷорати байналхалқӣ, алалхусус тиҷорат бо олами эллиний хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдои дохилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «бохтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори қалон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавӣ ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданияти ҷаҳони онзамо набуд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ ҳосил маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қабри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи ҳиндустон, бо маданияти юнионӣ ва бо маданияти шарқи эллиний самарай бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Бехтарин донандаи ин санъат К.В.Тревер дар бораи тангаҳои шохони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шохон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте қандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдакҷунон расми реалистона офаридаанд, ки на фақат хусусияти қиёфаи шахсро инъикос менамояд, балки бо воситаи ин ё он ҷузъиёти хурд феълӣ атвори ин ё он шахсро аён месозад». Ба қавли К.В.Тревер, дар шахрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтаҷроши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вучуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтаҷроши асри III пеш аз милодӣ эллиноҷа дар зерӣ таъсири Лисипп ва пайравони ӯ тақмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол, дар Ойхонум аллақай ҳайкалҳои эллиний ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, меғӯяд К.В.Тревер гапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳраҳои юнионӣ ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамои юнонӣ сурати қасро равшантару возеҳтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввати матонатро ифодаву инъикос қарда метавонанд, мумкин аст мӯҳро устои маҳаллӣ – юнонӣ ё бохтарие қанда бошад, ки бехтарин анъанаҳои Лисиппро аз худ намудааст».⁴⁵

Мо инчунин аз осори аҷоибӣ торевтикаи Бохтар воқиф ҳастем. Девори биноҳо бо нақшу нигор, бо муқарнасу мунаббатқориҳои сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинаи дода мешуданд.

Чӣ тавре дар боло қайд қардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллиний ва бо ҳиндустон равоити пурсамари маданӣ дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир қардидааст. Маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддӣ паҳн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи худро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар - шахри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар

⁴³ Ibid 1, p. 13-18.

⁴⁴ Бичурин, II, с. 152.

⁴⁵ Тревер К.В., 1940, с. 40-41.

гӯшаву канор зиёратчиёни сершумор чамъ меомаданд. Дар ин ҷо маъбади асосии оташпарастон - маъбади олиҳа Ардвисура Анаҳито мавҷуд буд. Дар ин маъбад ҳайкали Анаҳито меистод, ки дар сар тоҷи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пӯсти 30 сағобӣ дӯхта буданд. Дар шаҳр маъбади дигари худоҳо низ буд. Аз афти қор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштияён буд.

Бешубҳа, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолии юнониён бисёр ва ҳуди ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар қафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панха» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри ҳиндустон намоёндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин ҷо воизи ҳама гуна дин «нидои таҳсини табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айни ҳол, шакке нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ – бохтариҳо мисли пештара ба зардуштия эътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давраи сонитарро ба назар гирем, маълумот дар бораи сохти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атиқа дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпиграфӣ бисёр маълумот медиҳанд ва ғ. Дар яке аз калонтарин марказҳои давлати Порт - Нисо (қарибии Ашхобод) архиви калони ҳуҷҷатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти махсус дорад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шӯро – шӯрои ашроф ва шӯрои қоҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шӯрои ашроф ғайр аз намоёндагони сулолаи ашқонӣ, аз афти қор, намоёндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳро аз байни хонадони ҳукмронӣ ҳамин ду шӯро интиҳоб карда, вазирони подшоҳи марҳумро ҳам ба эътибор мегирифтанд.

Ба ҳайъати Порт дигар давлатчиҳои тобё (масалан, Гиркония ва Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (масалан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд буданд, бо сардории сатрап (ҳшахрап ё нахводор) дохил мешуданд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипархияҳо ба статмаҳо тақсим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобё буданд⁴⁶.

Ба туфайли тадқиқ ва кушодани рамзи архиви Насои кӯҳна И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц барои муайян намудани тартиби маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард, материалҳои пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои сершабакӣ маъмурӣ вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъмурӣ - диз, яъне деҳаи ҳисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ мекард. Дизпат ба сатрап тобё буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Қофизод ном шахсе сатрап будааст. Номи сардори дастаи лашкари саворагон ҳам ба мо маълум – ўро Тиридот меномидаанд, боз номи чанд «ҳазинадорон» ва «аспакӣ Сосон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун қардани хирочу андоз ва андӯштани маҳсулот як гурӯҳ амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои қашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки маду-

⁴⁶ Периханян А. Г., 1956, с. 50–51; Дяконов М.М., 1961, с. 194–197.

стон ном дошт, амалдороне мутасаддӣ буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «мӯҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончӣ». «Муғҳо» низ табақаи боимтиёз буданд ва Спосак ном муғ номбар шудааст, ки унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳаллӣ, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хирочу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳ доранд.

ҳуччатҳои архиви Насо далолат мекунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркманистон «мулкҳое» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин чанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози махсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои хомӯш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гуё як навъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Меҳрдодқирд (алҳол димнаи Насои кӯҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шоҳ воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба хумҳои калон мерехтанд ва ба ҳуччати дахл менавиштанд. Барои навиштани ҳуччат тани хумҳо истифода мешуд. Дар як пораи он гапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан, «турш шудагӣ», «ба хуми дигар рехта шудагӣ» ва ғ.) Дар ин ҳуччатҳо миқдори шароб, номи тоқзори номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, навъи шароб ва ғ. нишон дода мешуд. Ин гуна ҳуччатҳои муфасссал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Ғайр аз ин ҳисоботи умумӣ, рӯйхатҳо ва барои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қарибӣ фақат шаҳрҳои Порти ғарбӣ, санъати шаҳрсозӣ ва маданияти он омӯхта шуда буд. Аз ҳуччатҳои бадастомада маълум буд, ки шаҳрҳо, ба ҳар ҳол шаҳрҳои калон, органҳои худидоракунии доштанд, ба шаҳр як ноҳияи хоҷагии кишлоқ вобаста буд ва баъзе шаҳрҳо аз номи худ ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафриёти археологҳои советӣ бори нахуст шаҳру деҳаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар деҳаи Боғир (қарибии Ашхобод) воқеъ аст, чандин сол ҳафриёт қанда шуд. Димнаи Насои кӯҳна қуруқи подшоҳ будааст. Насои нав бошад, боқимондаи шаҳри Порт.

Қалъаи Насои кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз ҷумла, иморатҳои хоҷагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгӯша буда, дар атрофаш девори мустаҳкам дошт, ки ғафсии пояи он ба 9 м мерасид. Дар гӯшаи ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35х35 м буд. Худи ҳамин гулдаста истеҳкоми мукамал – яке аз қисмҳои асосии мудофияи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва хишти хом мебошанд. Тахмин мекунанд, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки тактаки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёнҳои қалъа толори ниҳоят бузурги чоркунҷае буд, ки 400 метри мураббаъ вусъат дошт. Дар мобайни толор чор сутуни хиштӣ меистод, ки танаи ҳар яки онҳо гуё аз чор нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дувуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам болотар) ғилӣ меистоданд. Қабати дувуми девор бо ранги сурхи баланд андова карда шуда, нақшу ниғори бисёр дорад ва зарҳалқорӣ карда шудааст. Фарши толор ғачӣ, сақфаш тахтагин, дар мобайн раван дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. ҳар касе, ки ба ин толор мебаромад, сутунҳои босалобат гуё ба фалак

⁴⁷ Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 22–23; 1966, с. 141–143, 146.

⁴⁸ Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 16–20; 1966, с. 134–136.

саркашида, мучассамаҳои назаррабои ба дил ҳаросандозанда, шавкату шукӯҳи нақшунигору рангубори онро дида, моту мабхут мешуд. Дар байни меъморон ва археологҳо мувоҳида меравад, ки ин толор ҷӣ буд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гурӯҳ мутахассисон тарафдори чунин ақидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷдодони худогашта сохта шудааст, яъне як навъ осори меъмории динӣ мебошад.

Дар Меҳрдодкирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз ҷумла, анбори калони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебурд ва ҳазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои калони сарбастаест (60х60). Дар яке аз хонаҳо бисёр ашёи очӣ, асосан ритонҳо – ҷомҳои шохшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, худоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Поёнтари изораи аксари ритонҳо ба шакли мучассамае сохта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилӣ (аз ҷумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мармарӣ ва нуқра ёфт шуданд – масалан, ҳайкалчаи нуқрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчаи нуқрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллоӣ дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г.А.Кошеленко, «таркиботи узви ду «мабдаъ» – мабдаи маҳаллӣ, мабдаи бисёрасраи анъанаҳои маданияи халқҳои эронинажоди Шарки Наздику Осиёи Миёна ва мабдаи эллини мебошад».⁴⁹

Дар байни бозёфтҳои Насои кӯҳна ҳуччатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми махсус дорад. Ин ҳуччатҳо асосан санадҳои андозу хироч буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар – дар Насои нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на фақат тартиботи маъмурию андозгирӣ, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Худи ҳуччатҳо бо хати оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки хати оромӣ ханӯз дар девони ҳахоманишиҳо кор фармуда мешуд. М.М.Дяконов, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц рамзи ин хатро кушода истода, дар ибтидои кор диданд, ки як қисми калимаҳо оромию қисми дигар портӣ мебошанду зимнан худӣ ҳамон як мафҳум гоҳ бо калимаҳои оромӣ ва гоҳ бо портӣ шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳуччатҳо на оромӣ, балки портӣ – калимаҳои портӣ мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони портӣ навишта шудаанд. Ҳамаи ин муҳаққиқонро ба ақидае водор сохт, ки дар он давра калимаҳои оромӣ фақат як навъ мифтоҳи махсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ хонда намешуданд ва котиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он калимаи портиро ба забон меоварду бас. Аз худ намудани чунин хат кори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳуччатнависӣ ҳуқуқ пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Хатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолеҳи хатнависӣ – ҷарм чизи арзоне набуд, ки барои хатмашқкунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вучуд доштанд. Ғайр аз динҳои маҳаллӣ парастии худои офтоб - Митра ва асосгузори сулола - Аршак дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яҳудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

⁴⁹ Кошеленко Г.А., 1966, с. 40.

⁵⁰ Оид ба наشري осори портии Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А., 1959, с. 22–117.

Дар ҳуччатҳои Насо 200 ном зикр шудааст, ки ҳар яки он аз они зардуштии мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номҳо соф зардуштӣ. Тақвим ҳам зардуштӣ буд.

Дар боло Спосак ном муғеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғҳои қаторӣ зикр шудаанд. Дар ҳуччатҳо бисёр маъбадҳои беном, инчунин маъбадҳои Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хоҷагҳои маъбадӣ низ буданд. Синкретизми дини Порт инчунин аз ҳамин ҳам зоҳир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисёр худоёни аҷнабӣ дохил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худои қадимии Моҳ дар Байнаннаҳрайн буда, ҳанӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва ҳатто ба Юнон гузашт. Дар ғарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиҳа Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анахито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Суғд ба назар мерасад. Номии ин худо баъдҳо ба забони шуғнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносибати ҳуччатҳои Насо масъалаи тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар ҳуччатҳои Насо санаҳои мувофиқи тақвими зардуштӣ (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дувуми асри V пеш аз милод ҷорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номии рӯзу моҳҳои ин тақвим талаффузи портии номи худоёни зардуштӣ мебошад⁵¹.

Солномависони асримиёнагии Эрон тамоми давраи бисёрасраи давлати Портро аз эътибор соқат сохта, онро ноҳақ чун давраи ҳокимияти мустабидаи пурҷаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири халқ ба шакли аҷиб махфӯз мондааст – калимаи «пахлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти пахлавӣ», «суруди замони пахлавӣ» маънои достону ривояти қадимаро гирифтааст. Номии адабиёти форсидабони асрҳои III–VII ҳам адабиёти пахлавӣ шудааст.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дувуми мавҷудияти худ асосан дар ҳоки Эрон ва Байнаннаҳрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷдоди халқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироатии Осиёи Миёна – Фарғона мувофиқи маълумоти маъхазҳои охири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Бохтар соҳиби иқтисодии мутараққие буд. Ростии ғап, мо фақат дар асоси маълумоти охири асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III–II пеш аз милод алҳол аз ҳоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайъати давлати Юнону Бохтар будан ё набудани Фарғона ҳам масъалаи баҳснок аст. Дар асоси фақат як қайди Страбон (XI, 11, 1) бисёр

⁵¹ Оид ба ҳуччатҳои Насо ниг.: Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951 ва асарҳои дар фавг зикршудаи И.М. Дьяконов ва В.А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои хаттӣ ниг.: Unvala G. M., 1925. Оид ба парастии Нанайя дар шарҳ ниг.: Ingholt H., 1954, p. 12–14.

муҳаққиқон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели мўътабар надорад⁵².

Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккаи таклидии Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангаи юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афтода бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дида буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибхитиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хаттӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедитсияи Хоразм кашф кардааст, бешак, ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Ҷонбосқалъа росткунҷаи баробарпахлуест, ки дар атрофаш ду қабат девори мустаҳкам дорад. Дармадгоҳи қалъа, ки ба мудофияи он махсус аҳамият медоданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша сохта шуда, ба зами ин деворҳои он тиркашҳои иловагӣ дошт. Азбаски девори қалъа бурҷ надошт, тиркашҳои гӯшаҳои девор бодбезаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин тоқчаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон медоданд, ки тағи девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чуқур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир кушодан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро ҷунин вонамуд мекунанд, ки ғӯё сатҳи он саросар нимсугун дошта бошад.

Шумораи калони тиркашҳо қасро ба ақидае меорад, ки ба мудофияи қалъа таъмоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Таъмоми сохти қалъабандӣ аз нақшаи ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофияи воҳа аз ҳуҷуми кўчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби диққат аст. Кўчаи қалоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташкада» – маркази парастии оташи ҷовид интиҳо меёбад, ки он рўбарӯи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кўча иморатҳои бузург сохта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби диққати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилофи қалъаҳои муқаррарии чоркунҷа ё росткунҷа Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли бурҷдор ихота шудааст (кутри ҳалқаи берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошёна буда, ду бор аз нав сохта шудааст. Дохили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда будааст.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашёи гуногун, аз ҷумла, хумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарфҳои пачақ (бақлаг) нақши мунаббатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспахиҳо, занон ва ғ. тасвир шудааст. ҳайкалчаҳои сершумори сафолию гачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рӯзгор ҳам ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Чанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III–II пеш аз милод тааллуқ дошта, бо хати оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосаш «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои даҳҳо устодонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам бисёр устодонҳо ёфт шудаанд. Онҳо куттии чоркунҷаи гили мебошанд ва дар сарпӯши худ ҳайкали одамиро доранд (баъзан андозаи ин ҳайкал баробари қад одам аст)⁵⁴.

⁵² Дар ин бора ҷайр аз асарҳои дар боло борҳо номбаршудаи В.Тарн, А.К. Нарайн боз ниг. Бартольд В.В., 1964 6; Althūym U., 1947–1948, 315–317.

⁵³ Толстов С.П., 1948, с.88–48.

⁵⁴ Рапопорт Ю.А., 1971, с. 64–66.

Ба қавли муҳаққиқони Қўйқирилганқалъа, «бинои марказӣ гӯё сағонае буда, аниқтараш, бо қоидаи мурдасӯзӣ алоқа дошт. Ин «бинои мурдагон» якҷоя бо часади ягон ашроф ё ҳоким ё худ подшоҳи Хоразм сӯзонда шудааст. Хокистари часад ва шояд хокистари онҳоро, ки ба дунёи охират мушоият мекарданд, аз хонаи сӯхта бардошта, ба устодон андохта мондаанд. Баъд тамоми ин иморат маъбади калоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастии чирмҳои осмонӣ ва мушоҳидаи астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле аҷиб ва баҳсталаб аст, вале шубҳае нест, ки Қўйқирилганқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кўчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, доманакӯҳҳо ва марғзорҳои кӯхистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарёҳои Аму ва Сир ин қабилаҳо дар зерӣ таъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд, ашрофи кўчманчиён мулкҳои истехкомӣ доштанд. Қабилаҳои кўчманчиӣ сақоиҳо дар ноҳияҳои соҳили рости Сир, ки дар ҷараёни мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимолӣ Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохилии Фарғона ва дар Помири шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустаҳками иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кўчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

Мо фақат тарҳи умумии таърихи асрҳои III–II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои ҷудо-ҷудо ва гусистаи як кинои азбайнрафта дар пеши назари мо ҷилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, қомилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Бохтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисёр кӯшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Бохтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиноси рус В.В.Григорьев расо 100 сол пеш ин кӯшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таърих як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи тангаҳои ёфтшудаи Юнону Бохтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзеҳоти нави таърихи Юнону Бохтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзеҳоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле ҷасурона буд. Вале ин ҷасорат, алалхусус ҷасорати В.В.Тарн, ба ягон факти аниқ муқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин ҷасорат ҳамин, ки В.В.Тарн бе ҳеч далел байни ашхоси таърихӣ робитаву риштаҳои хешу ақрабӣ қашада, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъхазҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ҷояти субъективизми В.Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Бохтарро ба вучуд овард. Мо ҳаргиз ният надорем, ки аҳамияти асарӣ ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва материалҳои пурқимат моламот аст.

Мо фақат ҳаминро гуфтани, ки ҳадде ҳасту аз он ҳад гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таърихшинос, балки қиссапардоз мешавад. В.В.Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтодааст.

Дар айни ҳол ба туфайли кашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияи Юнону Бохтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайяне гирифтааст.

⁵⁵ Толстов С.П., 1962, с. 117–135. Боз ниг.: «Койкрылганкала», 1967.

⁵⁶ Григорьев В.В., 1867 6, с. 774–775.

Боз дар як масъала таваккуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти ғарб рол ва аҳамияти маданияти эллину юнонӣ дар инкишофи Осиёи Миёна беҳад болобардор карда мешавад. Баъзе олимони иддао мекунанд, ки кулли инкишофи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юнону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юнониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истехкомҳо фақат баъди омадани юнониён сохта шудаанд ва ғ. ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асари муаллифи ин сатрҳо, ки пеш чоп шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узвии протсессҳои дохилии иҷтимоию иқтисодӣ – ин аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Кашфиётҳои археологӣ дар айни ҳол муқаррар намуданд, ки бохтарӣ, хоразмӣ, сугдиён ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маданияти ба худ хос доштанд.

Вале баъзеҳо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрот роҳ медиҳанду аҳамият ва самарайи робитаи иҷтимоию иқтисодӣ ва маданияти байни олами юнону эллинӣ ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменамоянд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои калони юнониро рад мекунанд.

Юнониён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилогар омаданд, вале баъдҳо юнониён на танҳо дар ҳайъати дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни юнониёне, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, қосибӯ савдогар, артисту ҳайкалтарош, духтуру машшоқ ва ғ. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитаи зич бо олами эллинӣ инкишофи соҳти ғуломдорӣ як қатъи зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои юнониён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонистанд.

Таъсири юнониён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавию ҳам моддӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: хати юнонӣ баъди истилои Искандари Мақдунӣ дар муддати ҳазор сол дар Бохтар навъи асосии хат буд. Дар санъати меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ ва ғ. таъсири тарафайни маданияти эллинӣ ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самарайи ин таъсири мутақобила дар асрҳои минбаъда ҳам раванку ривҷи ёфтанд. Вале бар хилофи даъвои бисёр муҳаққиқони ғарб, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои ко-милҳуқуқ ва ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони юнониён, ки дар қатори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, батадриҷ бо забони мардуми таҳҷоии мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби хусусияти синкретӣ мегардид. Муовизаи байналхалқии мол, кӯчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳочират ва ғ. боиси он гардид, ки беҳтарин қомеъҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ Осиёи Миёна дар ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар ҳамин маданияти эллинӣ зодаи бисёр халқҳо: эллинҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, халқҳои Осиёи Миёна ва ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В.В.Тарн мегӯяд, ки Юнону Бохтар қисми олами эллинӣ, яке аз давлатҳои эллинӣ мебошад⁵⁷. А.К.Нарайн ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Юнону Бохтарро таърихи «ҳинду юнонӣ» меномаду мегӯяд: «Таърихи Юнону Бохтар як қисми таърихи ҳиндустон аст, на давлатҳои эллинӣ. Эллинҳо омаданд, диданд, вале ҳиндустон онҳоро тасхир намурад»⁵⁸.

ҳар ду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юнону Бохтарро берун аз доираи таърихи Селевкиён омӯхтан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дувуми таърихи Юнону Бохтар бо ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо

⁵⁷ Tarn W.W., 1950, p. XIX–XX.

⁵⁸ Narain A.K., 1962, p. 10–11.

пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Маҳз ширкати унсурҳои бохтарию эллии он қувваеро ба миён оварданд, ки ҳиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин ҳиндустон ва олами эллий.

Боби чорум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КЎЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ЙУЦИХО

Кўчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба тахти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод ханӯз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амнияти мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт – ба портҳо Селевкиён боз ҳучум карданд. Кори лашкари Селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои ғарбии Порт, аз ҷумла, Бобулистонро тасхир намуданд, вале тантанаи Селевкиён тӯл накашид. Аҳолии шаҳрҳо аз ғорату истисмори бераҳмонаи душман ба дод омада, шӯриш бардоштанду ба гарнизони Селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи Селевкиён ҳалок шуд (ё худашро кушт), духтари ўро Фарҳод ба ҳарамии худ овард. Ин охири кӯшиши Селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллуқ доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои юриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин комёбиҳои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин батафсил ривоят мекунад (XLII, 1, 1-3): «...Дар ҳамин вақт исёни скифҳо (қабилаҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёна – сақоиҳо Юстин чунин меномад) ўро (яъне Фарҳоди II-ро. – Б.Ғ.) маҷбур кард, ки барои ҳимояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия - Антиох меҷангиданд, вале фақат баъди тамоми шудани ҷанг расида омаданд. Онҳо саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ ёрӣ нарасонданд ва муздҳо, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро беҳуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳо диҳанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳо ҳавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радро барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанги зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) чунин сурат гирифт (Юстин, XLII, 1, 4-5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юниониро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиох асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҳавобаландона ва бераҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнионӣ диданд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кини, ки барои асирии худ кайҳо дар дил мебарвариданд, ба амал бароварданду ҳам лашкари портҳо ва ҳам худи Фарҳодро аз дами тег гузаронда, ғарқи хун сохтанд».

¹ Дуйвонис N.C., 1938, p.27-37.

Ба тахт амаки подшоҳи пештара - Ардавони II нишаст. «Скифҳо» бошанд, Портро батамом ғорат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғайру сарбаланд мачбур шуд, ки ба онҳо боч диҳад (Иоанни Антиохӣ, порчаи 66). Вале Ардавон як бор кӯшид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабилаҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хӯрду дере нагузашта мурд.

Ин воқеа тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯъ омад. Ба тахти Порт писари Ардавон - Меҳрдоди II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муяссар шуд, ки пеши роҳи қабилаҳои сақоиро гиранд ва ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардари баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1,5): «Вай чанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озореро гирифт, ки ба аҷдоди вай расонда буданд». Дар аҳди Меҳрдоди II (123-87 пеш аз милод) Порт чунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеҷ вақт ба чунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо

Қараёни воқеа дар Юнону Бохтар тамоман дигар буд. Барои фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба воқеаҳои мурочиат қардан даркор, ки дар шимолу шарқи хоки Осиёи Миёна ба вуқӯъ омадаанд ва дар маъхазҳои қадимии Хитой сабт шудаанд. Ҳамсоияи хуннҳои, ки дар хоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йуҷӣ ном халқе буд. Аллақай дар нимаи дувуми асри III пеш аз милод йуҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо мачбур гардид, ки писари худро ба онҳо гарав диҳад². Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шаньюи хуннҳо Маодун (ё Модэ) қамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбию маъмурий ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми кӯчманчиро ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашқарони хуннҳо йуҷиҳоро шикаст дод³. Писари Маодун—Шанью Лаошан соли 174 пеш аз милод йуҷиҳоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз қосахонаи сари вай барои худ ҷоми шароб сохт. Йуҷиҳои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони шарқӣ ва Осиёи Миёна кӯчиданд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитойҳои онҳоро «усунӣ» мегуфтанд ва ҳамин усунӣҳо ба андозае худ зери таъсири хуннҳо буданд. Аз афти қор, бо таҳриқи ҳамин хуннҳо усунӣҳо ба ҷанги зидди йуҷиҳо бархостанд, вале шикаст хӯрданд. Баъд йуҷиҳо сз ном қабилаҳои торумор қарданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири ҷануби шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон) расиданд. Дар навбати худ усунӣҳо қувват гирифта, йуҷиҳоро торумор қарданд ва онҳо низ мачбур шуданд рӯ ба тарафи Дахя – Бохтар гурезанд⁵.

² Бичурин, II, с. 46-47.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 54-55.

⁴ Бичурин II, с. 147-151.

⁵ Дар ҳамон ҷо, с.151, 190, 191; Dy Groot, 1926, с. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо ҳамсоиягони худ дар бисёр асарҳо тадқиқ шудаанд. Масалан, ниг.: Мў Govygn W.M., 1939, p. 116-129; Бернштам А.Н., 1951, с. 57-71; Гумилев Л.Н., 1960 б, с. 63-94; зидди йуҷиҳо «вендетта» қардани усунӣҳо, ба ақидаи баъзе муаррихони ҳозира, дурӯи маҳз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таърихӣ надорад (Pullayilank Y.G., 1970, p. 158-159).

Олими Европай ғарбӣ Г.Халоун менависад, ки «санаи ҳар ду сафари йучихоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И.Кувабара тахмин мекунад, ки йучихо ба шимоли Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172-161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139-129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин гапҳои ӯ ба ҳақиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Самарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133-129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йучихое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йучӣ, яъне «йучихои кабир (калон)» ном доштанд. Йучихои дар Туркистони шарқӣ маскунро «йучихои сағир» мегуфтанд.

Дар маъхазҳои атиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисёр гапхоро онҳо умуман намедонистанд, зеро воқеаҳои гӯшаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пӯшида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кӯчманчиён маҳсусан онҳое машҳур гардиданд, ки аз юнионён Бохтарро кашида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, тахориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кӯчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сар-замини сакоиҳо ва инчунин хоки суғдиён ҷой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимаи китоби XLII-вуми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо – шоҳи тахориҳо ва аҷали сараукҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин гапҳо дорад: «...Бохтар ва Суғдро сараукҳо ва асианҳо ном қабिलाҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин – дигар гап нест. Ягон ҳел йучихо, ҳатто номбар нашудаанд. Дар айни ҳол, қомилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои ғарбӣ аз ҳуди ҳамаи ин воқеаҳо сухан меронанд, ки боиси заволи Юнону Бохтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои асри XVIII, ин ду гурӯҳ маъхазхоро ба якдигар «мувофиқ» кардани мешаванд ва барои ин тамоми халқу қабиларо, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни худ ва бо дигар номҳои этникӣ (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Кайҳо боз тахмин мекунам, ки дар матни Страбон қотибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин сахв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамаи ин халқ аст. Халке, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамаи «сараукҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазхоро истифода бурда, иддао мекунам, ки номи дурусти он халқ «сакараукҳо» мебошад, ки аз қалимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакаравака» (яъне «сакоиҳои тезҳаракат») ⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон	Помпей Трог
Асиҳо	Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)	Асианҳо
Тахориҳо	Тахориҳо
Сакараулҳо (=сакараукҳо)	Сараукҳо (=сакараукҳо)

⁶ Оид ба тавзеҳи тадқиқоти олимони Япония ниг.: Haloun G., 1937, s. 246-249.

⁷ Рерих Ю.Н., 1963, с. 120.

⁸ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1960 б, с. 92-93 (дар ҳамаи ҷо адабиёти оид ба ин масъала), вале дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Масалан, Э.А.Грантовский дар Конференсияи байналхалқӣ оид ба проблемаи Кушониён дар Душанбе (соли 1968) баромад карда, гуфта буд, ки «сакаравака»-ро «сакоиҳои сафед» хондан даркор.

Акнун ба маъхазҳои хитой муроҷиат мекунем. Дар онҳо усуниҳо, сэ ва да-йучиҳо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Fosɣən ва дар забони қадимаи хитой бояд *Oswən талаффуз мешуд. Аксар вақт чунин акида ҳам изҳор мегардид, ки усуни ин ифодаи асиҳо ба хитой аст, масалан, А.Н.Бернштам⁹ ин акидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабоҳати садой мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад —мувофиқи маъхазии хитой усуниҳо йучихоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шохони тахо-риҳо сакараукаҳоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар сахл нест. Маъхазшиносии номӣ И.Маркварт им-конпазирии чунин шабоҳатро саҳт танқид карда буд.¹⁰ Г.Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усуниҳо дар ҳуди ҳафтруд ва Тиёншон монда-анд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба ҷануби Осиёи Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба ҷануб кӯчидаанд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усуниҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ меномад. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мута-хассиси барҷастаи лингвистикаи таърихии Хитой Э.Пуллейблэнк муодилаи усуниҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуқтаи назари таърихии лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Хуллас, иддаои як будани усуниҳову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти махсус низ воমেҳӯрад, танҳо тахминест, ки асоси казой надорад.

Дар бобати сэ ҳаминро гуфтан даркор — дар даврае, ки аз он суҳан меравад сэ бояд «сэ» талаффуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунад, ки сэ ҳамон сақоиҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ — ба сари йучиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим ҷӣ гуна талаффуз шудани ин ном дар байни сино-логҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngint-tsiŋ ē ngiwāt-tia талаффуз карда мешуду барои хитоӣҳо got-ti, grt-ti, gŋti барин номҳои аҷнабиرو ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он давраҳое, ки йучиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитой афтиданд, номи хитоӣи онҳо Ywātī барин ягон номеро бояд инъикос мекард¹⁴.

ҳамаи ин нозуқиҳои забонӣ аҳамияти калон дорад. Вобаста ба он ки номи «йучӣ» дар қадим ҷӣ гуна талаффуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он ҳалқе, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали асри XIX чунин тахмине ҳам ҳаст, ки йучиҳо ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С.П.Толстов яке аз пешгуздорандагони ин тахмин аст.

С.П.Толстов чунин фарзияи О.Франкero ба асос мегирифт, ки аз Осиёи Миёна ба шимолу шарқ кӯчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки аслашро гирем, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гӯё аниқ муқаррар шуда буд, ки «йучиҳои қабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё гатҳои) қабир» талаффуз мешуданд, С.П.Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои қабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос даъво кард, ки йучиҳо ҳуди ҳамон массагетҳо ме-

⁹ Бернштам А.Н., 1947 а, с. 43.

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Haloun G., 1937, s. 252–254.

¹² Pulluylank E.G., 1961 а, р. 29.

¹³ Maynchyn–Hylfyn O., 1945, р. 77.

¹⁴ Pulluylank Y.G., 1966 а. s. 17–18.

бошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуктаҳои ғалату беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С.П.Толстов ба миён омадани дигар хел таъбиру тафсирро бидуни мулоҳиза им-коннопазир донистааст.

Дар «Таърихи халки тоҷик» ақидаи тарафдорони муодилаи йучиҳо=массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, қайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И.И.Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади ғап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти калимаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И.Маркварт, ҳозир Э.Пуллейблэнк чунин тафсирро ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадимии йучиҳо (Ywati) номи қабилаи ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсои тахориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи тахориҳоро бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд меку-нанд. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд dá'iwán талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Taxwax (тахор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таърихӣ чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асосе нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он ҳама ҷидду ҷаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади кашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Мар-казӣ) карда мешавад, муглақо эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои мин-баъда «йучиҳоро» мудом «тахор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот до-штани тахору йучиҳоро бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони шарқӣ нисбат додани йучиҳо (ва тахорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асримиёнагии онҳо дастнависҳое ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шар-тан «тахорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндуаврупой бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю.Н.Рерих ва В.В.Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К.Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин бартараф кар-данӣ шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъхазҳои антиқӣ ва хитой ҳу-ди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай – ду марҳалаи истилои Бохтар-ро инъикос кардаанд, яъне даврҳои аввали истилои маъхазҳои антиқӣ ва даврҳои минбаъдаи истилои маъхазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳоҷат нест, ки йучиҳо ба ягон халқ дигар, ки дар маъхазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К.Еноки мисли Г.Халоун тақлиф мекунад, ки йучиҳо скиф шумурда шаванд. Вай тахмин мекунад, ки шомилони маданияти Пазирик дар сарзамини йучиҳо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман, – менависад К.Еноки, – йучиҳои асри сеуми то милод аз рӯи манзил ва иқтидори худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йучиҳо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи халқе аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йучиҳо буд».²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии муо-

¹⁵ Толстов С.П., 1948 а, с. 242-245.

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Marquart I., 1901, s. 206; Pulluylank Y.G., 1966 а, р. 22.

¹⁸ Pulluylank E. G., 1966 а. р. 22.

¹⁹ Рерих Ю. Н., 1943, с. 122.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 122-125; Иванов В. В., 1967.

²¹ Ёноки К., 1959, р. 227-232.

дилаи йуҷиҳо=скифҳо Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар ҷиҳатҳои ин нукта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

Умуман, дар панҷоҳ соли охир ба туфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла олимони советӣ, ҳалли масъалаи йуҷиҳо тақони зӯре дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр таҳминӣ назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин хабару маълумоту факту мушоҳидаҳо алҳол дар як манзараи муайян нағунҷида истодаанд. Аз афти қор, ин гуна манзараи муайян дар оянда ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми қорҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳамаи ин масъала аҳамияти мадрақҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитойҳо хуннҳо йуҷиҳо дар заволи Юнону Бохтар С.П.Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман, аз тарафи «барбарихо» истило шудани Бохтар ба сӯи ҷануб, зидди душманони анъанавии худ ҳаракат кардани қабилҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабилҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳои, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиди кўчманчиён – йуҷиҳо зада даромаданд ва дар навбати худ дигар қабилҳоро халқҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёна ба ҳаракат оварданд. ҳамина тарик, гӯё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист фақат ба ҳамина шарт ин қадар бо шиддат ҷараён ёбад, ки агар ташбеҳи болоиро бори дигар қор фармоём – дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол қабл аз он, ки йуҷиҳо ба хоки Осиёи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Бохтар аллакай урдуҳои сершумори кўчманчиён меистоданд. Таназули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти қор, боиси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳое, ки аз даҳлати йуҷиҳо ба амал омаданд, ба Юнону Бохтар ҳуҷуми қатъӣ сар шуд. Мо наметавонем, ки ин воқеа ҳақиқатан чӣ гуна ҷараён дошт. Яке аз таҳминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар таҳминҳо бисёр ҷойҳои суст дорад) чунин аст: сақоҳои аз тазйиқи йуҷиҳо гурехта, аз гузаргоҳҳои қўхистони Туркистони шарқӣ ва Помир гузашта, ба ҳиндустони шимолу шарқӣ омаданд²³. Сақаракҳое, ки дар маҷрои миёнаи Сир масқун буданд, Суғдро истило намуда, аз он ҷо ба воҳаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сакистон (Систони ҳозира) ва ҳиндустони шимолу ғарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи калони тоифаҳо аз атрофи Фарғона (тахорҳо?) ва аз ҳафтруд, инчунин дигар ғавҷи кўчманчиён аз назди Арал ба ҷануб – ба тарафи Бохтар раҳсипор шуданд.

Сафири Хитой Чжан-Сян соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд кунад, ки йуҷиҳо Даҳя, яъне Бохтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йуҷиҳо дар шимолтари Аму воқеъ буд²⁴. Аз афти қор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Бохтар ба йуҷиҳо фақат итоати вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, баъди ба ҷануб ҳаракат кардани лашкари йуҷиҳо маъмурияти йуҷиҳо низ таъсис ёфтааст.

²² Толстов С.П., 1948 а, с. 245.

²³ Литвинский Б.А., 1960 а, с. 8-11.

²⁴ Бичурин, II, с. 151-152.

Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби А.К.Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юнону Бохтар бо роҳҳои гуногуни амалиёт халқҳои гуногун дар вақтҳои гуногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юнону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри II–нимаи аввали асри I охирин мулкҳои волиёни Юнону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тариқ, бар ҳилофи Порт, ҳамлаи кўчманчиён боиси тамоман заволи ёфтани давлати Юнону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II-I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Суғд

Аз тарафи йуҷиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва ғайримутамарказ шудани он гардид. Вақтҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замонҳои давлати Юнону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар ихтиёри ҳокими йуҷиҳо панҷ вилоят вучуд дошт. Баъди ба Даҳя – Бохтар кўчидан «хонаводаи йуҷиҳо ба панҷ хонаводаи ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсимоги терри́тории йуҷиҳо ба принципи авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принцип дар байни кўчманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осиеи Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитойҳо онро бо калимаи «хи-хэу» (та-лаффузи қадимияш ḫīyār-goh) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин ҳуди ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушониён ба намуди yavvga ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г.Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳои, ки дар асрҳои II–I пеш аз милод чараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалҳои нумизмати ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эҳтимол, баъди заволи давлати Юнону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обола ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯяш расми подшоҳи Юнону Бохтар – Евкратидро дошт. Тангаҳои, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунад, ки ин тангаҳо дар замони йуҷиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II–I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намуди тангаҳои ҳуди Евкратид сикка зада мешуданду фақат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин ҳел тангаҳо чанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз хисор ва Кубодиён ёфт шудаанд)²⁸.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намуди тангаҳои яке аз охирин подшоҳони Юнону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сурати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сурати аспдор тангаҳои давраи сонӣ мебошанд ва, аз афти қор, аз ягон дигаргуниҳои сиёсӣ ва шояд аз кўшишҳои марказо-

²⁵ Narain A.K., 1962, p. 138.

²⁶ Бичурин, II, с. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1967 б, с. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

нии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водиҳои Сурхандарёву хисор²⁹ ва дар райони Фархори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

Дар Суғд ҳам ба тақлиди тангаҳои Юнону Бохтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадирхамҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо ба нусхаи қадимии асли монанданд. Эҳтимол, дар нимаи дувуми муддати мавҷудияти давлати Юнону Бохтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамон даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Бохтар аллакай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусхаи асли хеле фарқдоранд, эҳтимол, баъди сукути Юнону Бохтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти қор, ба воҳаи Бухоро тааллуқдоранд.³⁰

Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати қамонгар сабт шудааст, ҷолиби диққат мебошанд; бо хатти юнонӣ номи шоҳи Селевкиён Антиох навишта шудааст ва дар рӯи танга расми Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман суғдӣ мебошанд. Р.Гиршман тақлиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонии баъзе тангаҳо ин тавр хонда шавад: «[ХТангаи] Гиркод хписари] Ардетри сақараук». Дар сурати суғдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сақараукро «сақараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо Р.Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сақараукҳо ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бой иқтидори онҳо хеле афзудааст. Вале ҳуди ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёноби Қофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истгоҳи Тошработ ва Муқрий) сағонаҳои қалони қўчманчиён кашф шудаанд. Онҳо андак дуртар аз воҳаҳои муқиминишини зи-роаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарибии ҷоҳу чашмаҳо воқеъ гардидаанд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаштаанд. Ба ҳамин тарик, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гӯе як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. Ҳамаи ин чунин нуктаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Бохтар қўчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаёти нимқўчманчигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Қофарниҳон тадқиқ шуданд, материалҳои фаровон-аслиҳа (пайкон, ханҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тиллоӣ), сафолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бешак, аз аҳолии маҳаллии муқимӣ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сафолии ҳоси бохтариро ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба туфайли таъсири маданияти аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Бохтар дар маишати қўчманчиёни истисморгар бо суръату вусъат қорӣ гардид. ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуни антропологии худ ба сокинони

²⁹ Массон В.М., 1957 6.

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghirshman K., 1946, p.111-115; Массон В. М., 1955, с. 42-43; ИТН, I, 1063, с. 34-347. Дар бораи мушкилоти хондани навиштаҷоти суғдийи тангаҳои ин давра ниг.: Hünning W.Й., 1958, s.26.

³² Манделъштам А.М., 1966 а; 1975. Дар солҳои охир бо ҳафриёти ғўрионҳои водии Бешкент (райони Шахртӯзи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедицияи археологии ҷануби Тоҷикистон машғул аст, ниг.: Медведская И. Н., 1976).

ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна – ба сақоиҳо ва усуниҳои ҳафтрудӣ Назди Арал хеле қаробат доранд ва зимнан таъсири антропологии муғулсимоҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимол дорад, ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кўчманчии Бохтар бошад (фарзияи Б.А.Литвинский).

Сағонаҳои кўчманчиёни навомада дар Суғд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Қўймазор ва Лавандак аз ҳамин қабиланд³⁴. Аҳамияти таърихӣ маданияти ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин ҷо, яъне дар Суғд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона – Даван

Дар маъхазҳои хитойи асрҳои II–I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи пурсарвати серодам тасвир шудааст. Аксарияти қуллии муҳаққикон – ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона ҷой медиҳанд. Муаммо дар ҳамин, ки баромади қалмаи «Даван»-ро, ки ба қалмаи «Фарғона» ҳеҷ монандӣ надорад, ҷӣ хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман, қалмаи «Даван» то асри III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Бохан» ва «Полон» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муроди «Даван»-и қадим аст. Шубҳае нест, ки Полон транскрипсияи хитойи қалмаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, ҷӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, чунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитойҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи тахорҳо (Taxwak) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асри II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вақт рӯйхатгирӣ аҳоли набуд ва инчунин усулҳои тақрибан муайянкунии шумораи аҳоли низ вучуд надошт. Ба ин сабаб рақами мазкур маҳсули ҳаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шахрӯ деҳаҳои қалон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯро додаанд). Шаҳри асосии Даван - Арши будааст.

Ривоят мекунанд, ки «мардум чашмони ҷӯкида ва риши ғулӣ доранд, дар тичорат моҳиранд... Заноро ҳурмат мекунанд. Зан ҷизе ғӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро накунад»³⁶.

Даван чун мамлакате тасвир шудааст, ки хоҷагии қишлоқи мугаракӣ дорад. Дар ин ҷо тоқзорҳои қалон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ медоштаанд. Юнучка мекиштаанд (номашро алафи «му-су») гуфтаанд.³⁷

Хусусан, аспҳои Фарғона машҳур будаанд. Масалан, дар байни онҳо арғумоқҳое будаанд, ки ҳар як ашрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби чунин аспе шавад. Хитойҳо, алалхусус, дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абадистон» расидан мумкин аст. Хусусан, императори оли ханҳо Ву-ди, ки шабурӯз илоҷи ҷовид шуданро меҷуст, мӯдом орзу мекард, ки соҳиби чунин аспҳои хунтаровиш шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастии шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки шоирон дар

³³ Кияткина Т. П., 1955, с. 6, 8; 1976, с. 86-125.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

³⁵ Мувофиқи анъанаи маъхазҳои хитой P'o-lo-на дар сарчашмаҳои солҳои 436-437 дучор мешавад (P'ylliot P., 1934, p. 41).

³⁶ Бичурин, II, с. 161-162, 188.

³⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 161-162, 186-188.

ҳаққи ин аспҳо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспҳо ба қасида не, балки ба муолича мӯҳтоҷ буданд, хун таровидани ин аспҳо, ки ба назари хитоӣҳо қудрати илоҳӣ ме-
намуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

Императорҳои Хитой мекӯшиданд, ки Даванро тасхир намојанд. Халқи Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷанги вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади онҳо, ҷӣ тавре сарчашмаи хитой менависад, «дахҳо ҳазор ҷанговарони ҷавони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст хӯрда, ба мақсад нарасид ва боқимондаи ночизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дувум ҳучум карданд, ки дар он лашкари шастҳазорӣ ва дахҳо ҳазор мададгори ширкат доштанд. Фарғонагӣҳо зери роҳбарии шоҳи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарҷанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагӣҳо ҳалок шуданд ва ҳуди Муғия бо роҳи хиёнат кушта шуд, истилогарон Даванро гирифта натавониста, маҷбур гардиданд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомаи сиёсате, ки Муғия ме-
бурд, баъди вай додарашро ба тахт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тариқ, халқи Фарғона бо мадади дигар халқҳои ҳамсои Осиёи Миёна истилои оли Ханҳоро рафъ кард ва истиклоли худро нигоҳ дошт.

Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз халқҳои, ки дар мушкилӣ дастгири фарғонагӣҳо шуд, канғуӣҳо буданд (талаффузи қадимаш khañ-kiah). Дар сарчашмаҳо Канғуӣ муфассал тасвир шуда-
аст. Аз як тараф Канғуӣ бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва зоҳиран, ин сарҳад аз ҷанубу шарқ мегузашт. Дар ҷануб ҳудуди Канғуӣ бо мулки йучиҳо ме-
пайваст. Дар шимолу ғарб сарзамини Канғуӣ то Ян-сай, яъне то хоки қабилҳои сармату олони Назди Арал тӯл мекашид ва ин қабилҳо тобеи Канғуӣ буданд.³⁹

Ҳуди канғуӣҳо кӣҳо буданд? Маркази сарзамини беканори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С.П.Толстов, ки мувофиқи он Канғуӣ ва Хоразм як чизанд, дар илми таърихшиносӣ ҳеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснопизир доништа мешуд.⁴⁰ Вале тадқиқи муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои наватарин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Чароғҳои канғуӣҳо, эҳтимол дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарибҳои Тошканд ҷой дошт. Ба ҳамин тариқ, маркази Канғуӣ дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки чаро канғуӣҳо ба мадади фарғонагӣҳо омада, зидди хитоӣҳо ҷангиданд. Хоразм бошад, дар як ғӯшаи дур-
дасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Канғуӣ итоат мекард.

Нисбати этникии канғуӣҳо мавриди баҳси олимони қарор гирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо турк мебошанд. Баъзеҳо исбот мекунанд, ки канғуӣҳо аз мардумони тахоризабонанд. Вале дурусташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сақонҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳо канғуӣҳоро «аҳли кӯчӣ» номидаанд. Инчунин ривоят меравад, ки мувофиқи урфу одат Канғуӣ «айнан бо Янсай як аст». Вале дар Янсай «мардум андаруни чордевори кулӯҳӣ зиндагӣ мекунанд». Дар ҳақиқат, дар территорияи Қанғуӣ манзилгоҳҳо ҳеле бисёр буданд.⁴¹

³⁸ Бичурин, II, с. 163; I, с. 162-167 б, с. 350-351.

³⁹ Бичурин, I, с. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, с. 20-26.

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

Аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълум мешавад, ки Канғуй иттиҳоди тавоноии давлатӣ буд. Дар айни авҷи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Канғуй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебард ва ба ҳамсояҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони аҷнабӣ мадад мерасонд. Дар замони осоишта ҳам Канғуй ба намоёндагони оли Ханҳо равшан нишон меод, ки оли Ханҳоро заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона хабар мекашиданд, ки «Канғуй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Канғуй равшан нест. ханӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна ҳайъатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Канғуй тамоман аз қувват монда, ба ҳайъати давлати ҳайтолиён дохил мешавад.

Тадқиқоти археологӣ маҷрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи Г.В.Григорьев), бошишгоҳи Қавунҷии назди Янгийӯл буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳ сағонаи Чуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти маҷрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вучуд дошт, маданияти Қавунҷию Чуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба қӯҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият маҳз маданияти Канғуй мебошад. Мувофиқи пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти маҳаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои канғуйҳои Фарн ном бӯте низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардуштӣ мебарояд. Ин бут ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзгору оилаву саломатӣ мебошад. Баъзан ин бут ба намуди ғусфанд мучассам карда мешуд. Маҳз ба ҳамин сабаб аҳли Канғуй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон – дар ин сурат, ба шакли ғусфанд месохтанд (боқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимиаш *O-swən) иттиҳоди калони қабилаҳоест дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ. Мувофиқи ривояте усунҳои аввал дар Муғулистон сокин шуда, баъд ба ғарб кӯчидаанд. ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кун-бағ «сардори қабилаҳо»). Ривоят ҳаст, ки усунҳо дар Муғулистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нан-доу-мӣ ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо йучиҳо ҳамла карданду Нан-доу-мӣ кушта шуд ва усунҳо ба хоки хуннҳо кӯчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарафгирӣ кунанд (мувофиқи як варианти дигар хуннҳо ҳудашон сардори усунҳоро куштаанд). Аз Кунмои кушташуда як писарчаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарчаи навзод «кӯдакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду ҳудаш рафт, ки қутӣ лоямуте пайдо кунад. Гашта омада дид, ки модагурге ба кӯдак сина медиҳад ва зоғе пораи ғӯшт дар минкор болои онҳо чарх мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кӯдак бут аст ва ўро бо эҳтиёт бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шанюӣ хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вақте кунмо ба балоғат расид, шанюӣ раияи падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашкар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охирон ба йучиҳо, ки ба ғарб кӯчида буданд, ҳучум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

⁴² Бичурин, II, с. 184-185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 6, с. 158-160; Мухторов А., 1966, с. 7; Литвинский С. А., 1968.

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 155-156. Оид ба таҳлили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зувев Ю. А., 1960, с. 121-124; Pullūyīlank Ū.G., 1970, p. 154-160.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба кучое, ки алаф бисёру об бошад, кўчманчигӣ мекунанд» – меғӯяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитоӣҳо тахмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз 600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зўртарин кишварҳои Осиёи Миёна буди Хитой дар назди он тамаллуқ мекард. Мақоми намояндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як ҳуди асп 4-5 ҳазор сар доштанд. Писарони болиғи кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки қорҳои давлатиро танҳо ҳудаш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба тахт бардошта мешуд⁴⁵.

Охири маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳама вақт аварҳо усунҳоро саҳт ба танг меовардаанд, баъдҳо усунҳо, умуман, истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяньшон ва дар ҳафтруд бисёр сағонаҳои усунҳо кашф шудаанд⁴⁷. Материале, ки аз ин кашфиёт ба даст омад, имкон дод таърих ва маданияти усунҳо аниқтар ва равшантар карда шавад. Фақат ҳаминро бояд қайд кард: сарчашмаҳои ҳамаи хабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, вале ин хабарро бечунучаро қабул кардан лозим не. Аз афти қор, ба Осиёи Миёна қабилаҳои нисбатан камшумор кўчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилаҳое, ки дар таърих бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин ҳуди ҳамаи аҳолии маҳаллии сақой мебошанд, ки баъдҳо трансформатсия шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат чорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтан мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сақӣҳо дар мавзёҳои калони Туркистони шарқӣ маскун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иқтидори Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) қори Порт аввал омад накард. Дар ҳамин вақт Рим дар шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузкорона мебард. ҳар ду тараф дарёи Фуротро ҳамаи сарҳадди ду мамлакат муқаррар карданд. Вале амалиёти таҷовузкоронаи римӣҳо ногузир портҳоро низ ба ҷангу ҷидол мекашид, алалхусус, ки портҳо ҳам феълӣ ҳамаи тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римӣҳо ғалабаи қомил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши қалони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашкари римӣҳо Красс ном лашкарқаш машҳур сарварӣ мекард, вале Красс ҷои муҳорибаҳоро мутлақо намедонист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашкари портҳо бо сардории шоҳ Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашкари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсипор шуд ва зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашкари савораи портҳо маҳз дар водӣ ҳамаи зиёд дорад. Лашкари римӣҳо аз Фурот гузашт ва лашкари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд карда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-чоррӯза ба як маҳалли дурдасти хилват овард. Сарлашқари портҳо Суруна ба муҳориба нағз тайёри дид. Ғайр аз дастаҳои муқарра-

⁴⁵ Бичурин, II, с. 190-198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, с. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К.А., Кушаев Г. А., 1963.

рии аскарони савора вай ҳазор катафрактарий, яъне саворагони зирехпӯш дошт. Вай пешакӣ тири бешумореро захира кард.

9 майи соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашкари римӣҳо дарафтоданд. Пеш аз муҳориба садои мудхиши нақораҳои ҷангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римӣҳо воҳима андохта, – менависад Плутарх (Марк Красс, 24), – портҳо ба якборагӣ ҷодар аз китф партофтанд ва дар пеши назари римӣҳо чун алангаи оташ чилвагар шуданд – ҳуду зирехи онҳо аз фӯлоди Мароға буду дар офтоб рахшида, чашмҳоро мебурд, аспони онҳо ҳам зирехи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Худи Сурина пеш баромад, ки марде буд кавихайкал ва хушсурат. Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нагирифта (римӣҳо чунон зич меистоданд, ки кас хоҳад ҳам тираш хато намерафт), римӣҳоро тирборон карданд ва камонҳои калони зеҳсаҳти худро бо тамоми қувват қат карда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои саҳти кироӣ мезаданд. Дар чунин шароит ҳоли римӣҳо табоҳ шуд...»

Красс инро дида бехтарин қисмҳои лашкари худро бо сардории писараш ба ҷанг даровард. Портҳо нохост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римӣҳо портҳоро таъкибкунон хеле дур рафтанд, портҳо якбора, худи римӣҳоро ихота карданду ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римӣён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, вале халос шуда натавонист. Дар ниҳояти қор аксари сарбозони римӣ кушта шуда, боқимондашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ӯро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувофиқи хабарӣ баъзе маъхазҳо, римӣёни асирро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим хонаву бачадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Горатсий, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти қор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар ҳафтруд сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тағма шароб қабул карда шуд ва зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тағма» бошад, калимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маънои «легион»-ро дошт.

И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Нисо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин тахмин ҷолиби диққат аст, вале онро баҳснопазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римӣҳо ба забони портӣ дохил шуда бошад (шояд ин калима бевосита аз забони юнонӣ гирифта шуда бошад, ки он маънои «саф», «дастаи лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осиёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Ростӣ гап, Рим дере нагузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Вале муҳимаш ин не – муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавоноии Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римӣёноро торумор кард.

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокшанин А. Г., 1949.

⁴⁹ Дуйс Н.Н., 1957.

⁵⁰ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 150-151.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиёи Миёна ва инчунин дар ноҳияҳои ҷануби он – то ҳуди хоки шимолу ғарби Покистон бисёр вақт тангаҳои ғайри қонунӣ мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудаасту он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ – диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто ғӯшҳояшро панаҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доираи гирифта шудааст, ки аз донаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қабл танга сурати савораи менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор горити дароз (ғилофи қамон) ҳамоил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар – Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пои чапи пешашро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона нишаста, ба тарафи нигаранда тоб хӯрдааст, ба ин сабаб тамоми танаш аз пеш баръало намоён буда, фақат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари рӯяш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиҳои мӯйсару сару-либоси савор равшан намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор ҳуди ҳамон подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрофи танга ба ҷунониб иборати сабт гардидааст, ки аз чор қалмаи иборат мебошад. Маънои қалмаи якум «ҳоким» аст ва дар ин маврид ҳамон қалмаи ҷунониб истифода шудааст, ки аз қалмаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмронро кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне ҳокими олий набуд.

Қалмаи дувумро аксар вақт «Герай» мехонанд ва онро номи ҳоси ҷунониб мегӯянд, ки аз номи олиҳаи Ҷунон - Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам мехонанд (масалан, «Мийа» ҳам мехонанд). Хондани қалмаи сеум ҷои баҳс надорад ва он ҳамоно «кушон» аст, қалмаи чорумро аз афти қор, «санаб» хондан дарқор. Ба ақидаи Е.А.Давидович, умуман хати рӯи танга бояд ин хел хонда шавад: «ҳокими Герай қушони Санаб». Ба ақидаи муҳаққиқи ин тангаҳои нумизмат А.Н.Зиграф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабоҳат доранд ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои асри I пеш аз милод сикка зада шудаанд⁵¹.

Ҷанҷинаи тангаҳои қалони нуқраи Герай дар маркази райони Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ҷанҷинаи маълуми ин подшоҳ мебошад⁵². Ғайр аз ин Б.А.Литвинский чор дона тангаи хурди нуқраи Герайро аз димнаи Қушонӣён-Теппаи Шоҳ ва як донаи онро дар Тирмиз ва як донаи дигарро аз Кайкубодшоҳ ёфт. Дар баробари дигар бозёфтҳо ин бозёфтҳо ба мо ҳақ медиҳанд иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Бохтар ва, эҳтимол, дар Бохтари шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маънаҳои ҳамаи дар бораи қасе, ки ин тангаҳо сикка задааст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намерасанд, ягона ҷиз маълуми ин подшоҳ қалмаи «кушон» аст. Ва аз ҳамаи қалмаи равшан, ки шоҳи мазкур ба қадом сулола мансуб буд.

Доир ба ин масъала Е.А.Давидович навиштааст, ки қалмаи «кушон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тарафи дигар ҳамаи эътироф шудани онро ҷудо аз маълумоти роҷеъ ба ҷунониб дида баромадан қариб ғалат аст.

⁵¹ Зиграф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, с. 72.

⁵² Давидович Е. А., 1976, с. 71.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қабилла (ё қавми) йуҷиҳо маълумоти бевосита нест. Дар Хан-шу ва Хоу Хан-шу панҷ си-хоу (ябғу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи панҷ си-хоу маълумот диҳад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза муфасссал нест ва ҳатто ба назар гуногун ҳам менамояд, вале ҳар ду маъхаз баробар ба як андоза таҳрик менамоянд, ки ба ин муносибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба эътибор гирифта зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мулкӣ пойтахтҳои онҳо ва мақоми онҳо дар давлати Йуҷиҳои Кабир, 2) масъалаи этимологияи истилоҳи си-хоу ва минбаъд дигар шудани мазмун он.

Чжан Сян, ки тахминан дар солҳои 130-125 пеш аз милод (баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, вале ин санаҳои аниқ яқинанд аст) ба мулкӣ Йуҷиҳои Кабир сафар карда будааст, чунин вазъиятро ба қалам медиҳад; Йуҷиҳои Кабир вилояти Дахя (чануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар шимоли Аму маскан гирифтанд ва дар ҳамон ноҳия кӯчманчӣ мекарданд. Ҷиҳати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки хангоми баёни сарҳади давлати Йуҷиҳои Кабир Дахя сарҳади чанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кӯчманчӣ зикр шудаасту на дар ҳуди Дахя. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Сян Дахяро бо чашмони худ дидааст ва маълумоти муфасссали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, вале дар ҳар як шаҳру деҳоти мустаҳками худ ҳокимро ба тахт шинонданд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжан Сян тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи йуҷиҳо меномем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъхазҳои дигар Хан-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, таърифи вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Йуҷиҳои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарё ҷой гирифтааст; сарҳади чанубии мамлакат Дахя не, балки вилояти Гибин мебошад; ҳуди йуҷиҳо дар аввал ҳамчун давлати кӯчманчӣ ташаккул ёфта буданд; панҷ си-хоу ҳаст, ки ба Йуҷиҳои Кабир иттилоъ мекунад. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иқтисодиёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти муқимӣ) марбут шудани истилогарони кӯчманчӣ ва аниқтар ташаккул ёфтани ҳуди давлати Йуҷиҳои Кабир ҳеле тағйирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳади давлатӣ ва ба он дохил карда шудани Дахя, ки дар аввал фақат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумӣ сатҳи бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шоҳони Йуҷиҳои Кабир ва панҷ мулкӣ алоҳида, ки аз тарафи си-хуоҳои (ябғуҳои) ғайримустақил идора карда мешуданд – ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият қай оғоз ёфта буд ва чӣ қадар давом дошт, фақат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи йуҷиҳо марҳилаи наво мебошад, ки мо онро марҳилаи дувум меномем. Ба ақидаи Е.А.Давидович, ҷулуси Герай ба марҳилаи дувум, яъне ба асри I пеш аз милод ё худ ба ибтидои асри I солшумории мо тааллуқ дорад⁵³.

Пас аз ин маъхазҳо хабар медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур кард, Гуйшуан Киотсзюкю дигар чор мулкро тасхир намуд ва худро под-

⁵³ Давидович Е. А., 1976, с. 59-60.

шоҳи Гуйшуан хонд. Зидди Анси ба ҷанг баромад. Гаофуру ишғол кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Киотсзюкю 80 сол умр дид. Баъд аз сари вай писараш Янгаочжен ба тахт нишасту ҳиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вақт сар карда, йучиҳо тавонотарин ва бойтарин хонавода шуданд. Мамлакатҳои ҳамсоя онро подшоҳи Гуйшуан меномиданд, вале дарбори Хитой мисли пештара онро Йучии Кабир меномид»⁵⁴.

Гуйшуан (аниктараш Kiwŷi-sian)⁵⁵ транскрипсияи хитоии калимаи «кушон» мебошад, ки аз рӯи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли Кушон дар ҳамон даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мумкин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киотсзюкю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои кушонӣ дар хоки Осиёи Миёна, Афғонистон, ҳиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо муҳимтарин сарчашмаи тадқиқи таърихи давлати Кушон мебошанд. Катибаҳои ҳиндӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле муҳиманд. Ғайр аз маъхазҳои хитой дар баъзе маъхазҳои таърихии ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаъолияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Вале ҳамаи ин маълумот порча-порчаи ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар хилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимони сад сол боз бо ҷӯшу хурӯш муҳокима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал қор осон менамояд – катибаҳоеро, ки дар ҳиндустону Покистон ёфт шудаанду номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон ҳисоб кардан дарқору халос. Вале гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту вале ишорате нест, ки он сол ба қадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз рӯи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар ҳиндустон якчанд эра дар як вақт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам – *Vikramaditya Samvat* (с.57 то м) эраи Сака – *Saka-kāla* (соли 78 м) ва ғ. Аз рӯи таҳмини олимони дар ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз рӯи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкий⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Ғайр аз ин тахмин ҳаст, ки дар замони Кушонӣ санаи воқеаҳо мувофиқи бисёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Бохтар дохил шудани йучиҳо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. ҳисоб карданишон мумкин буд. Душвории қор боз ҳамин, ки дар ҳиндустони Қадим ода-те буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солҳоро наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққиқи англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машхуртарин шоҳони Кушон – Канишка эраи селевкиро (с. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан дарқор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои наватарини хаттиро ба назар гирем, аҳди Канишка бояд дар соли 9 пеш аз милод сар шавад. Му-тахассиси машхури археология ва нумизматикаи ҳиндустон А. Каннингем дар

⁵⁴ Бичурин, II, с. 227-228. Тарҷумаи Э.Шаванн (Chavannys E., 1907, p. 190-192) ва ҳам тарҷумаи Э.Пуллейблэнк (Pullŷiylank Ū.G., 1961-1968, p. 1) бо тарҷумаи Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ Pullŷiylank Ū.G., 1962, p. 118.

⁵⁶ Cunningham A., 1883; Sircar D.C., 1965, p. 219-235; «Thŷ Agŷ of Impŷriāl Unity», 1951, p. 154-158.

байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекалавид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки аҳди Канишка аз эраи Сака – соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А.Каннингем ҳам ба ин розӣ шуд. Минбаъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳо ва муҳаққиқи мӯътабарӣ забонҳои хутану сақонҳои С.Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодикқат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеҷ омада натавонист. Вай чун ибтидои аҳди Канишка солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодно пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳоро ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрии астрономҳо) ин санаҳоро муайян кунад, вале ба як ҳулоса омада натавонист. Дар охири охири гуфт, ки аҳди Канишка тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин калавишҳо ва ҷустуҷӯҳои чунин як муҳаққиқи номдор нишон медиҳад, ки ҳалли ин масъала ҷӣ қадар душвор аст. Ғайр аз санаҳои мазкур бисёр дигар санаҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р.Гиршман тақлиф кард, ки ибтидои аҳди Канишка соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққиқи ҳинд Д.Р.Бҳандаркор нашр шуданд. Ӯ катибаҳои ҳиндии бо Кушониён алоқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи ҳиндустон фактҳои таърихии Кушониёнро таҳлил намуд ва ба ҳулосаи хориқуллодае омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай, (ки инъикоси дараҷаи инкишофи ҳамонвақтаи илм буд), тартиби ба тахт нишастани шохонии Кушон чунин буд: Куджула Кадфиз, Куджула Кара Кадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Кадфиз. Катибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту аҳди яке аз шохонӣ беноми Кушон мебошад, Д.Р.Бҳандаркор ба Куджула Кадфиз вобаста мекунад. Вай шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Кадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д.Р.Бҳандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он чор шохӣ мазкур бистсолӣ подшоҳӣ кардаанд, ҷамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат аҳди Вима Кадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамон вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Канишка, Хувишка, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқ ин сана айнан ҳамон санаи матлуб асту фақат садиҳои он нест, пас аҳди ин шохон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай тақлиф карда буд, ки ибтидои ин эра ибтидои эраи сана ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъхазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисобу китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози аҳди Канишка мебошад. Бҳандаркор, инчунин, исбот кардани мешуд, ки маҳз ба шартӣ қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи Кушониён ба ҷорҷӯбаи таърихи ҳиндустон айнан «мувофиқ» меояд⁵⁸.

Суст будани бисёр нуктаҳои ин фарзияро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бҳандаркор шохонро ба тахт мешинонад, ҳато будааст. Маҳз бистсолӣ ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеҷ як асос надорад (дар омади ғап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Кадфиз хеле тӯлонӣ ҳукмронӣ карданиш мумкин).

ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли 187 (ё

⁵⁷ Тафсириҳои бехтаринро ниг.: Van Lohuzyn-dy Lyyuw J.V., 1949; p. 1-72; Ghirshman R. 1957, p. 690-722; Rosynfiyld J.M., 1967, p. 253-258; Narain A. K., 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: Зеймаль Е. В., 1968 а.

⁵⁸ Bhandarkor D. K., 1902, p. 269-302, 385-386.

184) Вима Кадфиз⁵⁹ номбар мешавад. Мувофиқи маълумоти нумизматӣ Кадфиз баъди Канишка ба тахт нишастааст, вале катибае, ки дар он номи Канишка аст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дувум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шоҳон ин тавр мешавад: Васишка солҳои 24-48; Хувишка солҳои 28-60; Канишка солҳои 11-41; Васудева солҳои 64 (ё 67) -98 уми эраи номаълум.⁶⁰ Ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Канишка ва дигар шоҳони минбаъда маҳз эраро дар назар доштанд.

Яке аз мумаййизони мӯтабарии ин масъала, профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳозираи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Канишка ба соли 200-уми эраи қўҳна ё айнан баробар аст ё худ чанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз милодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Канишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимон ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Канишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олими покистонӣ А.Донӣ⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо ҳилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле мӯтабар бошад ҳам, вале ҳалқунанда не, зеро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа қор карда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 101 милодӣ (Нарайн), соли 128/29 милодӣ (Д.Маршалл), соли 144 милодӣ (Р.Гиршман), қарибии соли 200 (охирин ақидаи С.Конов), соли 235/36 (Р. Гёбл), соли 248 (Р.Мачумдар).

Ба қарибӣ олими советӣ Е.В.Зеймал ба ғоидаи фарзияи Бҳандарқор далелҳои хеле муфасссал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шоҳони қушонӣ ҳаддалимқон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳои, ки дар ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Чадвали хронологияи нисбӣ, ки Е.В.Зеймал онро дар асоси ақидаҳои Бҳандарқор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсайн рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар ҳуди катиба нестанд)⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Кадфиз	қарибии 100–160	178–238
Вима Кадфиз	қарибии 160–200	238–278
Канишка I	қарибии (2)00–(2)23	278–301
Васишка	қарибии (2)24–(2)28	302–306

⁵⁹ Зотан ағидае ҳаст, ки дар хондани ин ном саҳв рафтааст, ин одам на Вима Кадфиз, балки ягон волии Қушониён аст (Sircar D.C., 1963, p.139). Ба ағидаи Рапсон, ин номи ҳокими маҳаллии қўҳистон мебошад.

⁶⁰ Maricq A., 1958, p. 380-393; Rosñnfiyld J.M., 1967, 1968 a, p.264–273; Зеймаль Е.В., 1968 а, с.18-23, 32–47 (рўйхати муфасссали катибаҳо).

⁶¹ Van Lohuizñn-dñ Lññuw J.ñ., 1949, p. 63–65, 1–72, 302–387, чадвали А., В.

⁶² Sircar D.C. 1960, p. 185–188.

⁶³ Dani A.H., 1968, p. 1–3.

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, с. 40–46; 1965, с. 4–6; 1968 б.

Хувишка	қарибии (2)28–(2)60	306–338
Канишкаи II	қарибии (2)41	319
Васудева	қарибии (2)64–(2)98	342–376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Кадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандаркор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интиҳоби он шояд дарозии умри ин шоҳ таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ қайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофиқи он муддати аҳди Вима Кадфиз муайян карда шуд, дар навиштаҷоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад. Сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартӣ) поёни аҳди пеш гузаштаи вай Куджула Кадфиз аст. Поёни аҳди Вима Кадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ғ 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишкаи I сар мешавад. Асоси ин сана фақат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқат»-и ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнашуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е.В.Зеймал таҷдидкардаи Бҳандаркор хеле баамантику бамаврид намоёнд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А.Донӣ) бартараф нашудааст⁶⁵. Иддаи соли 78 (эраи сақой) будани оғози хронологияи Кушониён ҳам баҳснок мебошад.

Е.В.Зеймал ба тарафдории фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашхос ва ҷузъиёти тангаҳои кушони тимсоли тангаҳои римино дидааст. Масалан, дар тангаҳои кушони Хувишка тимсоли тангаҳои давраҳои чоряки дуҷуми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римино мебинанд. Азбаски ин хусусияти сиккаи Кушониён фақат баъди дар сиккаи римино қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тангаҳои кушони Хувишка бояд ба нимаи аввали асри IV ғ IV/V ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е.В.Зеймал ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақидаи мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишка бояд солҳои 306–338 эраи нав $x(78 + 228) - (78 + 260)$ ҳукмронӣ кунад. Дигар далели нумизматӣ, ки ба он Е.В.Зеймал таъя мекунад, таърихи сиккаи Кушону Сосониён ва санаи заволи империяи Кушониён (солҳои 70–80-уми асри IV) мебошад, ки В.Г.Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеваанд, аз ин рӯ, пас аз вай барномадаанд). Дар ин бобат, инчунин маъхазҳои эронӣ, хитой ва ҳиндӣ мавриди истифода ва тафсир қарор гирифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймал бо ин ҳама диққатҷалбкунандагии худ танҳо фарзия асту бас. Худи ҳамон як материалҳои нумизматӣ аз тарафи Р.Гёбл чунон тавзеҳ ёфтаанд, ки схемаи хронологии ӯро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қариб ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беканоре ҷараён ёфта, бо таърихи ханҳои Хитой, Сосониёни Эрон ва давлатҳои ҳиндустон робитаи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳснопазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ҳозира Д. Саркор (индустон) ақидаи дар эраи Канишка навишта нашудани садиҳо ва, умуман, ақидаи «мувофиқат»-и эраҳоро ғатъиян инкор мекунад (Sircar D.C., 1960, p. 249–250; ниг.: низ Mukhūṛjū Y.N., 1967, p. 107, 110, 117).

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 6; Луконин В. Г., 1967, с. 16–40.

⁶⁷ Ниг.: Göl R., 1964, s. 7; 1967.

Мувофиқи сарчашмаи хитой 5 январи соли 230 ба Хитой хайъати сафорати Ро-т'iao шоҳи йуциҳо омадааст. ханӯз Э.Шаванн эътироф карда буд, ки эҳтимол, ин талаффузи хитойи номи Васудева бошад, вале аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшоҳи Кушон - Васудева мебошад, ки пас аз Канишка ва Хувишка ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Карлгрен, ба хитой ин ном бояд *Pṛād'iūg талаффуз карда шавад. Одатан ҳарфи аввали **p**-и хитой, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садои **p** ё **ṛ**-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи **v** истифода шудааст. П.Пело илочи корро дар ҳамин медид, ки ба матн тағйирот даровардан даркору Йṛād'iūg хондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Васудева алоқаманд аст, вале дар ин ақидааш устувор набуд ва дар ин шакле нест. Э.Пуллейблэнк чунин тағйиротро имконнопазир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин иддаои худ исрор намеварзад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз кадом Васудева бошад, зеро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном доштанд ⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққиқон ғайр аз материалҳои номбурда дигар мадракаву маълумот – бозёфтҳои якҷояи тангаҳои кушону римӣ дар ҳазинаҳо ва аз табақоти археологӣ, маълумоти сиккаи маҳаллии ҳиндӣ (ва шарқитуркистонӣ), материалҳои археологӣ осоре, ки дар онҳо танга ё катибаи кушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати номукаммали маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғ.-ро низ мавриди истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намедиханд, ки як ҳулосаи аниқ бароварда шавад.

Солҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян намудани санаи аҳди Канишка симпозиум гузаронда шуд. Ин масъала дар Конференсияи байналхалқии роҷеъ ба таърих, археология ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи Кушониён (Душанбе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз муҳаққиқон ба як қарори қатъӣ омада натавонианд ⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон намедихад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто ба таври пешакӣ ҳал карда шавад, барои ҳар як схема далелу бурҳони қотеъ ёфтан мумкин, ки мувофиқи он ибтидои аҳди Канишка ба ҳар як соли давраи аз нимаи дувуми асри III эраи нав рост омадана мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр катибаҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он воқеаи давлати Кушон аст, муаррихони ҳозиразамон ба аҳди ин ё он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б.Н.Пурӣ, «онҳоро дар ҷазираҳои мутаҳаррики хронологияи Кушониён баста монданӣ мешаванд». Асари ҳуди Б.Н.Пурӣ ⁷⁰, ки маҷмӯи хеле муфиди материалҳо мебошад, дар айни ҳол равшан нишон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи Кушон дар дасти илм алҳол меъёрҳои объективӣ нестанд.

Забти сарзаминҳо

«ҳокими Гуйшуан Киотсзюкю» (ба қавли П.Пелло, ин ном дар қадим K'iærdz 'iæg kîær талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр шудааст, ҳамон

⁶⁸ Pyllyot P., 1934, p. 40; Harmatta J., 1965; Pulliūylank Y.G., 1966–1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Puri Y.N., 1965.

Куджула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои Кушониён номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад)⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Анси, яъне Порт чангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Кобулро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминаро медонем, ки он пеш тобеи Анси будааст ва ӯҷиҳо (Кушониён) фақат аввал Ансиро шикаст додаанду баъд Гаофуро ишғол кардаанд⁷² (Дар ин асос ба ҳулосае омадан мумкин, ки Кушониён дар ин давраи мавҷудияти худ бо худ Порт не, балки бо ҳокимони номустақилии Порти шарқӣ задухӯрд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим ӣ'fok-d'ât талаффуз карда мешуд ва ба қавли И.Маркварт, эҳтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фискари 178).⁷³

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфикри олими Италия Л.Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу ғарбии ҳиндустон – дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби ғарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тариқ, аллакай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро ғолибан Кадфизӣ I меноманд, ҳоки давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бохтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва халқҳоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизӣ I баъзе маълумотҳоро аз тангаҳо гирифтани мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар рӯи онҳо расми яке аз охири ҳокимони Юнону Бохтар - Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пушти танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин хат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябғуи кушон, қавимон». Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон (масалан, Д.Саркор, А.Симонетта, В.М.Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзое мебошад, ки дар айна ба қўҳистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизӣ I ба вучуд омада буд ва Кадфизӣ I дар ин давра мачбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчаи Юнону Бохтар - Гермейро эътироф намояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳое, ки ҳар дуи онҳо сикка заданд, дар рӯйаш расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Кадфизӣ I не, балки сиккаи худӣ Кадфизӣ I аст, ки тақдидан ба тангаҳои қадима баровардаасту фақат номи худро илова намудааст. Ба фикри В.В.Тарн, сабаб ҳамин, ки қадоме аз ниёғони Кадфизӣ I домод ё почои Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосаттарошии Кадфизӣ I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Кадфизӣ I исбот нашудааст. Дигар олимони (Рипсон, Бахофер, Нарайн) низ ба ин тахмин зид не, балки онҳо нуктаҳои ба ҳақиқат наздиктари ин тахминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Кадфизӣ I маҳз барои ҳамин дар сиккаи Гермей номи худро илова намуда, онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маъмултар буданд.⁷⁷

Ҳулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алҳол имкон нест.

⁷¹ Pyllyot P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешниҳод кардааст (ниг.: Konow S., 1933, p. 27–28).

⁷² Бичурин, II, с. 228.

⁷³ Pyllych L., 1950, p. 69. Мугоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, с. 68.

⁷⁴ Pyllych L., 1950, p. 69–70.

⁷⁵ Cunningham A., 1892, p. 6–8, 25–28 ва дигар мадракаву мағолаву тадғигот роҷеъ ба тангаҳои Кушониён.

⁷⁶ Sircar D.C., 1938; Simonytta A.M., 1958, p. 171; Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 158–159.

⁷⁷ Tarn W., 1951, p. 503–507; Narain A.K., 1968, p. 160–162; Rozynfiyld J.M., 1967, p. 12–13.

Тадқиқи дигар тангаҳо, ки онҳоро худи Кадфизӣ I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда, то «подшоҳи аъзам» ва ҳатто то «шаҳаншоҳ» тадриҷан дигар шудааст.⁷⁸

Аз афти қор, васеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Кадфизӣ I гардиданд. Дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳоятӣ тӯлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчаи вилояти хурдак ба шаҳаншоҳе мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатҳову халқҳои бисёр итоат мекарданд.

Ғайр аз маъхазҳои ҳаттӣ бисёр тангаҳои, ки дар шимолу ғарби ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Кадфизӣ I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Фақат дар димнаи Таксила (Сиркап) 2500 танга ёфт шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам вомерхӯранд. Дар Тоҷикистон ин хел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Хоруғ ва дар дигар ҷойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Кадфизӣ I фақат аз мис будаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳои мебошанд, ки тақлидан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тангаҳои Кадфизӣ I тангаҳои ҳастанд, ки ба тангаҳои қадими императории Рим шабоҳат доранд.⁸⁰

Боз як гурӯҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту фақат унвони вай – «шаҳаншоҳ, начотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар ғӯшаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимони (М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, А.К.Нарайн) тахмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномро Кадфизӣ I баровардааст.⁸¹ Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпечи нумизмати дорад. А.Симонетта тахмин мекунад, ки подшоҳи ин тангаҳо ро сикказода баробари Кадфизӣ II ҳукм меронду баъд Кадфизӣ II он подшоҳро дур кард.⁸² Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вақт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизӣ I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизӣ II ё баробари онҳо бароварда шудаанд.⁸³ Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи ҳокимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш паस्तтар буд.⁸⁴

Солномаи Хитой пас аз Киотсзюкю (яъне Кадфизӣ I) писари вай Янгаочженро (талаффузи қадимаи вай Iām-kā-t iŭn)⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одам Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт – «шаҳаншоҳ, подшоҳи олам, начотбахш». Аз рӯи ҳатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимолӣ ҳиндустонро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест.

⁷⁸ Marquart J., 1901, s. 208–209.

⁷⁹ Зеймаль Е. В., 1960, с. 115–116.

⁸⁰ Göhl R., Зеймаль Е. В., 1965, с. 6–7. Дар байни нумизматҳо ақидаи ягонае нест, ки тимсоли сурати (сари марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба қадом тангаҳои римӣ – тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва ӯ. алогаманд аст. Ба фикри Розенфелд, суратҳои рӯи тангаҳои Кушонӣ чунон мавҳуму умумӣ мебошанд, ки онҳоро бо ин ё он оригинали римӣ аниқ муғоиса кардан мумкин нест (Rosŷnfiŷld J.M., 1967, p. 13)

⁸¹ Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайн (Narain A.K., 1968, p. 8) ин тангаҳо Кадфизӣ I дар нимаи дувуми аҳди худ баровардааст.

⁸² Simonŷtta A., 1958, p. 171.

⁸³ Зеймаль Е. В., 1957, с. 7

⁸⁴ Göhl R., 1968, p. 5–6.

⁸⁵ Pŷlliot P. 1934, p. 34.

Дар Матхура ҳайкали сангине ёфт шуд ва одатан, тахмин мекунамд, ки катибаи ин ҳайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Калатсе (Khalatsy) – катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эрааш номаълум) ёфт шудааст. Ба фикри баъзе олимон, Кадфизи II тамоми шимоли хиндустон, аз ҷумла Кашмиро ҳам забт карда будааст (дар омади ғап, Кашмиро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад)⁸⁷.

Ислохоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислохоте ба амал оварда, тангаҳои тиллоро ба муомилот андохт. Одатан, ҷунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ – «динариус ауреус» муқаррар шуда буд, вале гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динорҳои дучанда, динорҳои муқаррарӣ, нимдинорҳои ва ҷорякидинорҳои ҳам буданд (вазни як динор қариб 8 г). Аз охири асри XIX масъалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти хориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август хеле наздик мебошанд. Вале ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдасту тангаҳои аз ҳама сервазнтари вай хеле пештар – аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз ислохоти соли 64 милодӣ 7,3 г муқаррар карда шуд. Лохвизен де Леев дар ин асос ба хулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин ислохот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст⁸⁸.

Вале ба қарибӣ Д.Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазни тиллоӣ баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин қор то ҳуди соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қариб ҳаштграммӣ дар аҳди Август фақат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазинаҳои мансуби нимаи якуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим фақат тангаҳои роич буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар қадам схемаи хронологиро қор фармоем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На фақат мулоҳизаи мазкури Д.Макдоуэлл, балки ҷунин хулосаи вай ҳам ҷолиби диққат аст, ки навигариҳои Кадфизи II дар ин соҳа айнан нусхабардории қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллоӣ сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуногунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, вале тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳоро дар тижорати байналхалқӣ қор мефармуданд, зеро дар ин ҳели тижорат масъалаи муовиза душвор нест. Ба ақидаи ин

⁸⁶ Vogŭl J., 1930, p. 22, II. Вале яқчанд олимон ба ин зид ҳастанд (Rosŷnfiŷld J.M., 1967, p. 144-145).

⁸⁷ Ghirshman R., 1946, p. 142. Муғоиса кунед: Pŷtŷch L., 1950, p. 75.

⁸⁸ Van Lohuizŷn-dŷ Lŷŷuw J.ŷ., 1949, p. 365.

муҳаққик, тангаҳои тиллоии Рим ва Кушон на он гуна тангаҳое буданд, ки «дар як ва ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобити тичоратии империяи Риму ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозёфтҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснопазири усули сикказании римӣ ба тарзи сикказании кушонӣ чашм пӯшида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин касро ба андешае водор менамояд, ки сабаби дар муомилоти пулии Кушониён роиҷ шудани тангаҳои тилло эҳтиёҷоти тичорати байналхалқӣ буд ва дар бобати муқаррар шудани вазни тангаҳои тиллоии Кушониён таъсири меъёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нусхабардорӣ ҷой надошт.

Е.В.Зеймал таъкид кардааст, ки дар як давлати бекарони муқтадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароканда ва ба туфайли ҳамин хеле афзудани имконияти иқтисодии мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардиданд, ки дар айни он аз тангаҳои нукра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е.В.Зеймал, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шохони давлати Кушониёни Кабир аз сикка задани тангаҳои нукра тамоман даст кашида буданд,— менависад Е.А.Давидович,— вале ин масъала тадқиқоти махсусро тақозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифтани лозим — аввал, тамом шудани нукра дар қонҳои нукра ва сонӣ, барои эҳтиёҷи сиккахонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нукра. Аз афти қор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таърихӣ — бо шароити тағйирёбандаи сиёсӣ (давраҳои омадани йуҷиҳо, давраҳои вучуди панҷ мулки тобё, давраҳои вучуд доштани панҷ мулки мустақил, давлати Кушониёни Кабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман раванқ ёфтани истехсолоти молӣ, ки хеле зиёд шудани миқдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди суқути давлати Юнону Бохтар дар муддати мадид ислоҳоти пулии Кадфизи II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли, умуман, инкишоф ёфтани ва дигар гаштани шароити сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷузъан раванқ ёфтани ва пешрафтани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

Канишка ва раванқи давлати Кушон

Машхуртарин шоҳи Кушон - Канишка мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мувоҳисаву мунозираи дурударозе гардид. Г.Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз калимаи «kan» («хурд, ҷавон») баромадааст ва маънои тамоми калима «ҷавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В.Б.Хеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилофи Г.Бейли, вай ба суффикс маънои дигар дод⁹⁵. В.В.Иванов тақлиф кард, ки суффикс таҳорӣ ва ҳуди калима калимаи муштараки форсу таҳорӣ шумурда шавад⁹⁶.

⁸⁹ Mac Dowall D.W., 1960, p. 63–68.

⁹⁰ Whyllŷr M., 1955, p. 141–202; Margayandho C., 1955, p. 316–322.

⁹¹ Göhl R., 1960, p. 76.

⁹² Зеймаль Е. В., 1967, с. 61.

⁹³ Давидович Е. А., 1976, с. 76–77.

⁹⁴ Nailŷu H. W., 1968.

⁹⁵ Hŷnning W. B., 1965, s. 83–84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

Агар маънои номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушқилтар аст. Зарофати фарзияву тахминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вақтҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкаро дурусттар меғоянд, вале дар омади ғап, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти муқобилони онҳо гардидааст. Аз афти қор, бозёфтҳои нав, алаҳхусус бозёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан хоҳанд кард, вале алҳол ин масъала ба кӯчаи равшанӣ ё муайяни наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шӯҳрони Кушон ҳам аз «асре ба асре ҷорхез мекунанд».

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом доштааст. Дар аҳди вай вусъат ва тамаркузи минбаъдаи мулкҳои ҳиндустони Кушон ба вуқӯ пайваст: Панҷоб, Қашмир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то ҳуди Банорас) дар таҳти ҳокимияти вай буд. Пойтахти давлат шаҳри Пурушапура (Пишовури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Канишка бо як ҳуди шимоли ҳиндустон маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ва Туркистони шарқиро дар бар мегирифт.

Сюан-Сзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Канишка подшоҳӣ мекард, шӯҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтидори ҳарбии ӯро ҳамма эътироф менамуданд. Шохзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Канишка итоат доштанд ва ба ин подшоҳ ғарабиҳои худро мефиристоданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодии шӯҳи Сосониён - Шопури I дар «Қаъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тӯли Кушоншаҳр то Пишовур (?), Қош (Қошғар ё Кеш – Шаҳрисабз), Суғд ва ҳудуди Чоҷ буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфти танғаҳо имкон медиҳанд бо қамоли итминон ғӯем, ки ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистони ҳозира (аз ҷумла, Помир) ва Ўзбекистон, инчунин водии Зарафшон, бешак, дар ҳайъати давлати Канишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авҷи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайъати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуқтаро дар ҳаққи ноҳияҳои маҷрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Хоразм ягон ғапи аниқ задан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Хоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надорад.¹⁰⁰

Дар бобати Туркистони шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои ғаразomezи хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайъати давлати йучиҳо, яъне Кушониён буд. Аввал Кушониён ва Хитой ханнҳо робитаи дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханнҳо бо роҳи хиёнат ҳайъати сафорати Кушониёнро ба ҳабс мегирад. Дар натиҷа ҷангҳои бисёре мешавад. Дар ниҳояти қор, дар ибтидои асри

⁹⁷ Синха Н.К., Банорҷӣ А.Ҷ., 1954, с.81; Sircar D.C., 1953, p.141. Баъзе олимони дар асоси таҳлили катибаи Канишка баъзе марҳалаҳои тасҳири {индустон ва вусъати хоки давлати ӯро муайян карданианд (Puri B. N., 1965, p. 37 ва харита).

⁹⁸ Si-Yu-Ki, p. 173.

⁹⁹ Sprungling M., 1953, P. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, с. 16, 1964 а, с. 30-31.

¹⁰⁰ Дар бораи мувоҳиса оид ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 б, с. 151; Ставиский Б.Я., 1961, с. 111-112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

II эраи нав ба Кушониён муяссар шуд ба тахти Сулэ (Қошғар) волии худро бардоранд¹⁰¹ ва ҳокимони ин мамлакат аз йучиҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавҳумии хронологияи Кушониён алҳол маълум не, ки ин ҷангҳои Кушону Хитой дар аҳди Канишка шудаанд ё дар аҳди ниёғони вай.¹⁰³ Маъхазҳои хиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном вилояти Туркистони шарқӣ ва ҳам ғалаба дар ғарб бар портхоро бо номи Канишка алоқаманд кардаанд.¹⁰⁴

ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Канишка тавонист на фақат хоки давлати худро вусъат диҳад, балки, аз афти қор, ба калонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои сахт занад.

Ривоятҳои буддой номи Канишқаро бо дини буддой сахт вобаста кардаанд. Мувофиқи ин ривоят Канишка ба дини буддой гузашта, пайрави маҳкамэтиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддой – ступаҳо, вихорҳо ва ғайра сохт. Ривоят ҳаст, ки Анҷумани Севуми буддой маҳз бо ташаббуси ӯ ҷамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддой игроку муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуқтаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ хабар медиҳад, ки Канишка дар Пишовур Каникҷайтя ном маъбаде сохта будааст.¹⁰⁵

Бешак, асоси ҳама ривоят ғояи ҳодисаву воқеаи реалӣ аст. Дар ин бобат, чунин факт ҷолиби диққат мебошад, яке аз ниёғони Канишка шоҳи Кушон Вима Кадфиз дар тангаҳои худ фақат як худои Ҳиндуҳо–Шиваро тасвир мекард. Вале дар тангаҳои Канишка ва вориси вай Хувишка расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои ӯ худои дигар ҷои назарногире доранд.¹⁰⁶ Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва катибаи «Буддо» ва «Буддо Шақямуни» ҳастанд.

Дар тангаҳои Канишка дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кеши зардуштия – худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Анахитои машхур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳӣ Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимони ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудои инъикоси авзои ҳақиқии дини Кушониён аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табақаҳои гуногуни давлати беканони Кушонро дилгарм кардани буданд. Маҳз дар аҳди Канишка бори аввал дар тангаҳо ба забони бохтарӣ (на юнонӣ) навиштаҷоте пайдо шуд, ки бо намуни кушони хатти юнонӣ иҷро шуда буд. Ин навиғарии Канишка хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар тангаҳои кушонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Канишка дар соҳаи маданияти маънавӣ дигаргуниҳои қалон ба вуқӯъ омад, дар баробари хеле озод будани дигар динҳои дини буддой эътибори бештаре пайдо карда, ба он худои подшоҳ ҳам мӯътақид мешавад, забони бохтарӣ аҳамияти бештаре пайдо карда, аз афти қор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Канишка танга бисёр бароварда мешуд. ҳунармандӣ ва тичорат раванқ меёбад. Давлати Кушон ба авҷи иқтисодӣ худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайъати давлати Кушон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л.С., 1955.

¹⁰² Бичурин II, с. 232; Chavannys E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pullayilank E., 1906-1968, p. 117-121.

¹⁰⁴ Ghirshman R., 1946, p. 145-146.

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, с.360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., с. 40-41.

тачовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вучуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро ҳалалдор мекарданд.

Таназзули давлати Кушон. Кушониён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба тахт Васишка нишаст, вале тангае бо номи ӯ нест, тангаҳое ҳастанд, ки дар онҳо Хоэрко (аслан Хоэшко, зеро дар ҳатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ӯро аз рӯи дар катиба чи гуна талаффуз шуданаш Хувишка¹⁰⁷ мегӯянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тӯлонӣ дар сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои ҳудӯҳои бисёри рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива меонад. Зимнан, чи тавре Е.В.Зеймал ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (ҷунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива ҷунон кашида шудааст, ки ба навъҳои сонитари тасвиrotи вай хос буда, ба ҳамон фирқаи шиваизм мансуб аст, ки дигар ҳел динҳоро бо таассуби тамом мутлақо эътироф намекард.¹⁰⁸

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониёни Эрон қувват мегирифт. Шоҳи Сосониён Шопури I (солҳои 242-272 э. н.) солҳои 40-уми асри III э. н. ба шарқ лашкар мекашад. Дар катибаи худ Шопур ва ворисони ӯ худро «шоҳони Сакстон, Туристон ва ҳиндустон то қаронаи дарё» номиданд.¹⁰⁹

Ба фикри В.Г.Луконин, ба Шопури I, дарвоқеъ, муяссар шудааст, ки аз афти қор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобеъ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-уми «Қаъбаи Зардушт»-ро роҷеъ ба Кушоншаҳр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншаҳр) Шопури I мегӯяд, ки «ҳукмам равост» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «ҳамаи онҳо боч меоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол Кушоншаҳр ҳудуд дар ҳайъати давлати Сосониён набошад фақат бочдеҳи он бошад¹¹⁰, вале одатан, ҷунин мешуморанд, ки Кушоншаҳр дар ҳайъати давлати Сосониён буд¹¹¹. Кушоншаҳр чӣ қадар дар ҳайъати давлати Сосониён буд?

Ин алҳол муаммои ҳалношуданӣ мебошад (шояд, ки ин ба шоҳони сосонӣ итоат доштани ҳокимони Кушон бошад). Хабарӣ сарчашмаҳо ба яқдигар мувофиқат надоранд ва ҳатто ҳилофӣ ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки нахуст аз Сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хоразмро «то ҳудуди ақсои Хуросон»¹¹² забт кардааст. Одатан ин хабарро дуруст мешуморанд ва танҳо баъзе олимони ба он шак доранд¹¹³. Агар фарз кунем, ки хабарӣ Табарӣ дуруст аст ва асли маънои навиштаҷоти «Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуктаҳо як шаҳодате, ки аз маъхазҳои монавия бармеояд, ҳилоф мешавад.

¹⁰⁷ Дар бораи давраи ҳукмронии Хувишка маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б.Н.Пурӣ – «аҳди Хувишка, эҳтимол, давраи аз ҳама мутарағгии таърихи Кушон мебошад» (Puri B. N., 1965, p. 16), ягон асоси реалӣ надорад.

¹⁰⁸ Зеймалъ Е.В., 1965, с. 14. Дар бораи авзои шиваизм дар давраи Кушониён ниг.: Puri B. N., 1965, p. 138–139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, с. 34–37.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 31.

¹¹¹ ИТН, I, с. 367; Лившиц В. А., 1969, с. 56.

¹¹² Nöldky Th., 1879, s. 17–18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 а, сах. 22–27.

Асосгузори мазҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми асри III ба шарқ Маар Уммо ном воизеро фиристода буд. Ин воиз аз Хуросон гузашта, ба худуди Кушон расид, баъдтар ривоят ҳаст, ки ба Замба (Замм—шаҳр ва убургоҳест дар Амударё дар қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти қор, охирин маҳалли саёҳати Маар Уммо—шаҳри Варучан (дар қарибии Балх) дар зери ҳокимияти шоҳони Кушон ё худ шояд дар зери ҳокимияти олии давлати Сосониён буд ё ба он итоат дошт.¹¹⁴

Хулоса, ба Сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба Кушониён зарбаи саҳт зананд ва қисми бисёри мулкҳои онҳоро кашида гиранд. Вале кай?

Масъалаи санаи аз давлати Сосониён шикаст хӯрдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқиқи ин масъала А.Каннингем, Э.херсфелд, А.Бивар, В.Г.Луконин, Р.Гёбл барин муаррихон ва нумизматҳо машғул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна хат ҳаст. Ин тангаҳоро зарробхонаҳои Марв ва хирот мебароварданд. Дигар ҳел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлатии Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Хати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва зимнан, дар баъзеи онҳо калимаи «Бахло» (яъне Балх) ҳаст. Ба таҳмини Э.херсфелд, ҳамаи тангаҳое, ки ба тангаҳои Кушониён шабоҳат доранд, дар Балх¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамон тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балх мебаромаданд. Вале Бивар ин иддаоро ҳаққонӣ зери шак монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробхонаи асосӣ дар қарибҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Мӯъмини Маздак, подшоҳи ҳурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробхонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Варохран ба назар мерасад. Пештар баъзе олимон, аз ҷумла, Э.херсфелд тахмин доштанд, ки фарз қардем ҳурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамон шаҳаншоҳи Эрон ҳурмузди II (солҳои 302–309) аст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таърихӣ В.Г.Луконин ба чунин ҳулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосонукушонӣ)-ро шоҳзодагони Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри V-уми милодӣ мебароварданд.¹¹⁷

Қабули ин нуқта ба андозае тақвияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳои ҳастанд, ки фарзияи В.Г.Луконинро рад мекунад. Алҳол ҳулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон қори яқбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои беруни ва дохилӣ ба вуқӯъ мепаиваст.

Мо муносибати Кушониён ва давлати Сосониёнро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди чандин самт мубориза барад ва дар дохили худ Кушониён ҳам ким-чи ҳел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадааст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи диловари йуҷиҳо

¹¹⁴ Матнҳои Монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В.В. {еннинг (1944, р. 85–90, 1950, р.94) тадғиг шудаанд.

¹¹⁵ Hürzfeld E., 1931, р. 11.

¹¹⁶ Йивар А. Д. Н, 1956, р. 17.

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

Сидоло бо лашкари худ аз кӯҳҳои баланд гузашта, ба ҳиндустони шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантоло (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуд». ¹¹⁸ «Шоҳ Сидоло» номи хитоии Кидара ном ҳокими Кушониён аст, ки дар нимаи дувум ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айни ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қабилаҳои навомадаи хиёниҳо забт карданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти ҳайтолиён гузашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV–V аҳоли Осиёи Миёнаро ниҳоят табоҳ карданд.

4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Бохтари шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муфассалу мунтазами археологии територияи Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли ҳиндустон имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани империяи Кушонро пеш гузорем. Бағром барин шаҳрҳои калони давраи Кушониён (дар наздикии шаҳри Кобул) – Каписаи қадим ¹¹⁹, Таксила (қарибии Равалпиндӣ) – Таксила ё Такшашилаи ҳиндустони Қадим ¹²⁰, Чорсада (шимолу шарқтари шаҳри Пишовур) – Пушкалаватии қадим ¹²¹ барин шаҳрҳои калон тадқиқ шудаанд. Экспедитсияи археологии советию афғон яке аз калонтарин шаҳрҳои ҷануби Бохтар – Дилварзинтеппаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вуҷуд дошта, дар 40 км шимолу ғарбии шаҳри Балх воқеъ аст ¹²². Экспедитсияҳои археологии советӣ дар Осиёи Миёна ҷандин шаҳру манзилҳои давраи Кушонро ҳафриёт кардаанд. Материал ба андозае калон аст, ки мо дар бораи баъзе осори тадқиқшуда интихобан мухтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бохтари шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзё (дар қарибии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вуҷуд дошт, бинобар ин болои табақаҳои археологии давраи Кушониёнро табақаҳои давраҳои соёнӣ пӯшидаанд. Вуҷъати Тирмиз дар давраи Кушониён калон буд. Дар шаҳр марказҳои калони ибодат – маъбадҳои буддоии Қаротеппа ва Фаёзтеппа ҷой доштанд. Дар шаҳр бисёр устохонаҳои хунармандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушонӣ яке аз марказҳои истеҳсоли фулузот (ва аз афти қор, маркази саноати фулузӣ) буд, дар қабатҳои археологии давраи Кушониён бисёр пораҳои шахшудамондаи маъдани ғудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти ғудозиши ҳамонвақтаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар баъзе боқимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин ғуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои калони меъмории вуҷуд доштанд.

Ба туфайли тадқиқи саросари осори археологии ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ўзбекистон имкон шуд, ки якҷанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар карда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳои ҷой гирифтаанд, ки соҳиби шабакаи мустақами обёрӣ мебошанд ва дар гирду атрофи онҳо бисёр дигар ман-

¹¹⁸ Бичурин, II, сах.264.

¹¹⁹ Hackin J., Hackin R., 1939; Ghirshman R., 1946; Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamylin P., 1954; Гиришман Р., 1946.

¹²⁰ Marshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheeler M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.

зилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтеппа, Хайрободтеппа, Чондавлаттеппа¹²³ ва Зартеппа¹²⁴ буданд.

Дилварзинтеппа, ки дар қарибии шаҳри Деҳнави ҳозира мебошад, димнаест, ки қариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар шимоли Бохтар баъди Тирмиз ҷои дувумро мегирад. Аз асрҳои III–II пеш аз милод сар карда, Дилварзинтеппа маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи аниқу дақиқи чоргушаи шаҳр, ки гирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат мекунад, ки он аз рӯи нақшаи пешаки сохта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои ашроф ҷолиби диққат аст, ки то-лори азими сутундори ташрифот ва гирдогирд долон дорад, ки ба хонаҳои сершумори истикоматӣ ва хоҷагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин хонаҳо кӯзаҷае ёфт шуд, ки пур аз чизҳои тиллоӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муфасссал тадқиқ карда шуданд. Алаҳусус, гузари қуллол ҷолиби диққат аст, ки хумдонҳо асосан аз ҳамин ҷо кашф шудаанд¹²⁵.

Дар Зартеппа, ки аз афти қор, маркази қадимии обёрӣ будааст, ҳафриёти бинои калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зоҳиран ба қаср шабоҳат дорад¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо ғайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоиб ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсонавӣ дида мешавад¹²⁷.

Шаҳри Кайқубодшоҳ (райони Шаҳртӯз), ки ханӯз дар давраи Юнону Бохтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушонӣ низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Қофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳками мудофиавӣ дошт, ки майдони чоркунҷаи (375x285 м) шаҳрро ихота карда буд. Дар тарафи дарозии ин чоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Ғайр аз ин дар ҳар ғӯша низ гулдаҷае буд. Ҳамаи бурҷҳо чоркунҷаанд. Ҳафриёти баъзе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қадӣ девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим шуда буд. Пайваста ба долон хонаҳои чоркунҷа ҷой доштанд. Аз ин ҷо ашёи зиёде, аз ҷумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зина ба даст омад¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дуртар дигар як шаҳри кушонӣ воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арқ шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380–200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор печонида ғирфтааст. Берун аз ин девор баъзе ҳавлиҳои алоҳида ва сағонаҳо воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арқ ва инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки хонаҳои на чандон калон буда, гурӯҳ-гурӯҳ қад-қадӣ ду тарафи тангкӯча ё роҳрави сарбаста ҷой ғирфтаанд. Дар давраҳои охир хонаҳо, эҳтимол, дуошӯна буданд. Боқимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табақаи даҳметраи арқ аз боқимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табақаи аз Ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табақаи аз Ҳама боло асрҳои IV–V

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971; 1973; Пугаченкова Г. А., Туриунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Щетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, с. 76-77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, с. 374-377.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Мандельштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти моддӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати кулолӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашёи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу чихози фулузӣ – ӯғурчаҳо, дастосҳо ва ғайра ёфт шудаанд¹²⁹.

Мисоли деҳаи хурдакаи зироаткории давраи кушониён дар Бохтари шимолӣ манзилгоҳи Окқўрғон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар калонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз чанд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангкӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофиқи маълумоти археологӣ машғулияти асосии аҳоли зироаткорӣ, чорводорӣ ва майдакосибӣ буд¹³⁰. Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шаҳрғузи РСС Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) – Теппаи Шоҳ¹³¹, Октеппаи II ва ғайра ҳафтиёт шуда истодаанд.

Яке аз машҳуртарин осори ин давра маҷмӯи Холчиён (қарибии Дехнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Хонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пеши ин иморат ба намуди айвони Чорсутундори дарозиаш 16,5-метра сохта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари паҳлӯӣ) ба толоре даромадан мумкин, ки бараш хеле тӯлонӣ аст. Аз пешгаҳи толор даре кушода мешавад, ки ба хонаи дусутундор мебарад. Ғайр аз ин, хонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Девоҳҳои ин хонаҳо бо ҳайкалчаи ниҳоят зебои сафолӣ, ки композитсияҳои мукамалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳо оро ёфтаанд. Аз Хонақоҳтеппа дигар ҳел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуошёна ёфт шудаанд.

Суғд, Фарғона, Чоч, Хоразм

Шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Суғд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Бохтари шимолӣ хеле камтар тадқиқ шудаанд.

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Суғд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизаки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунчоқтеппа, деҳае дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шӯробшат, Чинтеппа ва ғ. манзилҳо ҳастанд. Маданияти моддӣ манзилҳои Фарғона хусусияти ба худ хос дошт. Дар ҳуди дохили Фарғона ҳам фарқиятҳои калон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи маҷрои мобайни Сирдарё дар ҳоки вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривож меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Ҷуно маданияти Қавунҷию Ҷуно ном гирифтааст. Табақаҳои поёнии манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II–I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Мингарик, Олимбойтеппа, Кеҳиттеппа, Октеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Дар Хоразм ҳам шаҳру манзилҳои бисёре буд. Аз ҳама муфассалтар шаҳре тадқиқ шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Тарҳи шаҳр росткунҷа буда, атрофи он (500x350 м) аз хишти хом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидаев Ш. Р., 1976.

¹³¹ Литвинский Б. А., 1967.

¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В. 1940 а; 1940 б; Ставиский Б.Я., 1967.

¹³³ Левина Л.Н., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

будаанд. Аз мобайни шаҳр кӯчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои калон ҷойгир буданд.

Бинои асосии шаҳр қасри мӯхташами себурчае буд, ки он қароргоҳи оли шохони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуди босалобате дошт. Миёнҷои қаср майдони фароҳе (80x80 м) буд. Хонаҳо дуошёна буданд. Якҷанд толорҳои калон, аз ҷумла, толори азиме - «Толори шохон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Тағ-тағи девори «Толори шохон» қатор-қатор суфачаҳо сохта, онҳоро бо деворчаҳои паст аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар ин суфачаҳо мучассамаҳое гузошта шудаанд, ки шоху малика ва аёну ашрофи Хоразм ва инчунин ҳудоҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқчаҳо суратҳои бениҳоят дилкаш кашида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо мучассамаву ҳайкалчаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои хоҷагӣ ҳамаи биноҳоеро ном бурдан лозим, ки гӯё як навъ «қӯрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

Хоҷагии кишлоқ. Обёрӣ

Таҷқиқи муфассали археологии майдонҳои фароҳ нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осиеи Миёна барои зироат истифода мешуданд. Дар водиҳо бо киштукор (асосан киштукори обӣ) ва ҷорводорӣ машғул буданд. Алалхусус, ирригатсия ниҳоят ривоч ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳо каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадимии давраи Кушониён дар ҳоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Вахш ёфт шуданд. Барои обёрӣ на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, хеле бисёр буданд, истифода мешуданд. Масалан, дар шимоли водии Вахш заминҳо асосан аз канали дарёи Вахш об меҳӯрданд, вале якҷанд манзилҳо, масалан, димнаи ҳалқачари қарибии посёлкаи Уялӣ аз дарё хеле боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо фақат бо насос об мебароранд. Дар давраи Кушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби чашмаҳои кӯҳӣ шодоб буданд. Дар айни ҳол, чунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доманаи кӯҳҳо ва дар кӯхистон низ расм буд. Дар давраи Кушониён саросари водии Зарафшони боло то Мастҷоҳи ҳозира аз худ шуда буд¹³⁵.

Маълум, ки техникаи зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёрӣ пешравиӣ калон ба назар мерасад. Ҳангоми ҳафриёти Тали Барзу позии оҳанин ёфт шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осие маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастосҳо аз сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дасти мо расидаанд. Аввал осие хеле хурд буд, баъд калон шудан гирифт ва андозаи онҳо, алалхусус, дар асрҳои III–IV хеле калон шуда рафт.

Маъхазҳои ҳаттӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи Кушониён зироаткорони Осиеи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои миёна ҳам маъмулро – зироати ғалла, техникаӣ, ангуру мева ва алафу хошок кишт мекарданд ва парвариш менамуданд. Ниҳоят зиёд будани анвои зироат ҷолиби диққат аст. Масалан, дар асрҳои III–IV милодӣ дар Хоразм ҳам навъи маҳсули шаробӣ ва ҳам ҳӯрокии ангур рӯёнда мешуд. Ба туфайли селекцияи халқӣ, ки аз авлод ба ав-

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, с. 204–226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

¹³⁶ ИТН, I, с. 360–370.

лод идома дошт, навъҳои серҳосили зироат пайдо шуданд, ки ба шароити маҳал хеле мувофику муносиб буданд. Бесабаб нест, ки халқҳои кишварҳои ба Осиёи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз мардуми Осиёи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитоӣҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои Осиёи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водихои байникӯҳӣ, масалан, дар водии Фарғона барин ҷойҳо чорводорони яйловӣ равнақ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимкӯчманчигӣ ба сар мебурданд. Чорвои хушзоти Фарғона, алалхусус, аспҳои Фарғона мисли пешина боиси ҳасади ҳамсоягон будо дар хориҷи Фарғона бисёр ба фурӯш мерафт.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

хангоми ҳафриёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шуданд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истиқоматӣ, 4) қорхонаҳо, 5) анборҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрӣ ва ғ. Аксари ин иморату иншоот алоҳида набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар кардан мумкин не, масалан, қасри Холчиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле мӯҳташам мебошанд. Қасру кохи ҳокимон ниҳоят калон буда, дар болои ягон баландӣ сохта мешуданд ва дар атрофи худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо муҷассамаву ҳайкалҳо ва нақшу нигори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан хеле ғафс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор мешаванд. Масалан, миёнҷои маъбади буддоии ҳайратон (дар қарибии Тирмиз) хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (аракаи машҳури ҳайратон).

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд набуд. Аксари ин иморатҳо хоначаҳои гилини амонат сохташудае мебошанд, онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваст шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои калони шаҳрӣ бо санъати баланди бинокорӣ сохта шудаанд. Асоси ин санъат нақшаи ягонаи биносозӣ мебошад, вале, ростӣ гап, ин нақша дар ҳар ҷо ҳар хел ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси ин нақша ҳамин буд, ки хонаҳои муҳими ташрифотӣ пай ҳам дар як қатор ҷой мегирифт, масалан, айвон - дар паси он дахлез - дар паси дахлез толор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он хонаҳои гуногуни хоҷагию маишӣ. Ба осори гуногун хос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти қор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули махсуси меъморӣ бохтарӣ ташаккул ёфта буд ва он аз давраҳои тоқушонӣ бармеояд¹³⁷. Дар айни ҳол, гуногун будани сохту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсмоти молумулкии ҷамъият вучуд дошт.

Муҳандисони қалъасозии Осиёи Миёна комёбиҳои калон ба даст овардаанд. Деворҳои раҳнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди мураккаби таги дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он давра боло бардошта буданд. Дар водихои Помири ғарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямчун барин қалъаҳои азим сохтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воқеъ буданд ва силсилаи истехкомҳои дарозмуддати ба ҳамдигар алоқамандро ташкил мекарданд¹³⁸.

¹³⁷ Оид ба масъалаи таснифи нақшаи биносозии беҳатарӣ ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1973 а; 1976 а.

¹³⁸ Дар бораи қалъаҳои Вахон ниг.: Бернштам А.Н., 1952; Бобоев А., 1955; 1973.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзанӣ одатан похса ва хишти хо-мро истифода мебуданд (хишти хоме маъмул буд, ки андозаи паҳлӯҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар кӯҳистон барои деворзанӣ тахтасанг ҳам ба кор мерафт. Хишти пухта кам истифода мешуд. Дар Бохтар ба шарофати идома доштани тарзу усулҳои бинокорӣ эллиний ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиӣ бинокорӣ дар сохтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиро бисёр истеъмол мекарданд – пойсугунҳои сангини гирда, ки онро пойсугунҳои муқаррарӣ ҳам меноманд ва пойсугунҳои мураккабнакши гуногуншакли «антиқӣ»; танаҳои сангини сугунҳо, бошаҳои бағоят базебу шинами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақдидан сохта шудаанд ва ин навъи бошаро инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошае, ки дар Шахринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст)¹³⁹; таҳкурсии сангини сугунҳои чортароши сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танаи сугун ва болорро бисёр вақт аз ҷӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафолпораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду ҳел буд: усули сугун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади гап, бо усули бесутуни гунбазӣ фақат болои биноҳои наҷандон қалон пӯшида мешуд. Сақфҳо бо усули қаламаи моил таҳия мегардиданд.

хунармандӣ ҳам дар шахрҳои қалон ва ҳам дар деҳаҳои хурд равнақу ривоч ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти модӣ ва дӯкону устохонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои қулолӣ падид омаданд. Маълум, ки қулолон чанд ҳел кӯраву хумдон пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ ҳеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои хӯрокхӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳое, ки аз сағонаи Тӯпхона (дар ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олӣ сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштаасту вале ҳоло ҳам кас ба онҳо нохун занад, мисли ҷомҳои булӯрин чарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу нигори гуногуни муқарнасӣ доранд ва дастаи онҳо дар шаклу намуди пурпечутоби зебо сохта шудааст. Асбобу ашёи металли рӯзгор ва зинат қариб дар ҳама ҷо истеҳсол карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъдонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, гӯшвораҳо, ангуштаринҳои гуногунро мардум бисёр истифода мебуданд. Анвои ин қабил асбобу ашёи сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашё сохта мешуданд.

Анвои ашёи шишагин ҳам ҳеле бисёр аст. Алалхусус, бисёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшини дурахшон ба даст омадаанд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатаи зарандуд намуди ҳайратангез дорад - дар мағзи он андак зарвараки ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоф рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона – камон дар ин давра ҳеле такмил ёфт. Дар ин давра камони махсусу мураккаб маъмул гардид, ки аз панҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шохӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёна мебошад ва он баъдтар дар Эрони сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиёти ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ

¹³⁹ Мухторов А., 1975.

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1974.

таклиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони кушону сосонӣ» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он ҷо ба ғарб паҳн шуда, то ҳуди Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эрон ҳиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. Ҳангоми ҳафрии осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устухонию шохӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз баъзе ҷойҳо бошад, ҳуди камон ё худ қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмир кардан мумкин аст. Тири ин камон аз ҷӯб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду чанд намуд дошт. Маъмултарин намуди пайкон пайкони оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охириҳои ин давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ханҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) калони дудамии оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнаҳамада буда, гулӯбанд надоштанд. Аз дигар навиҳои аслиҳа найза, табарзин, фалаҳмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва кори дӯкону устохонаҳо ашёи хом лозим буд. Истихроҷи маъданиёти гуногун дар давраи кушониён хеле афзуд. Аз тағи замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ғ. истихроҷ менамуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фурӯш ба хориҷа мерафт.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

Ба давраи Кушониён системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва хеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар мамлакат истеҳсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин ҷиҳати масъала ҷолиби диққат аст, ки қисми зиёди тангаҳои кушони тангаҳои мис буд. Ин нукта шаҳодати он аст, ки дар ҳаёти рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Кушон қайд шуда буд, ки тангаҳои Кушониён вобаста ба давраҳои гуногун хеле тағйир меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт, ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои Кушониён ва тадқиқи таснифи тангаҳои Кушониён ва расму хати рӯи он тангаҳо ва ғ. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқиқ нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои хориҷӣ ҳам хеле раванк меёбад. Плиний (XII, 84) хабар медиҳад, ки аз ҳиндустон, Туркистони шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерсий) оварда шуд. Як қисми ин мол аз хоки давлати Кушон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145), ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Хвостов тахмин мекунад ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки ақаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар давраҳои сонитар дар асрҳои миёна аз хоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба

¹⁴¹ Литвинский Б.А., 1965. Мугоиса кунед: Хазанов А.М., 1966.

¹⁴² Литвинский Б.А., 1965.

¹⁴³ Шубҳае нест, ки тилло хеле бисёр истихроҷ карда мешуд. Аз афти қор, зарробоҳонаҳои Кушониёро бо тилло асосан қонҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар ғисми лозимаи тиллоро аз Афғонистон, Ҳиндустон ва бо роҳи тичорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; эҳтимол, тангаҳои тиллоии римино ҳам об карда, аз он тангаҳои кушони ме-сохтанд.

¹⁴⁴ Массон В. М., Ромодина В. А., 1964, с. 183.

¹⁴⁵ Хвостов М. 1907, с. 156.

хориҷа ба фурӯш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX–X-уми араб ҳам борҳо қайд кардаанд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Бохтар ба хоки империяи Рим масалан, ба яке аз марказҳои калонтарини тиҷорат – шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возеҳ исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна хеле амиқ ва ӯривҷ буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназамини) боиси он гардид, ки истеҳсоли ин гуна молҳо дар Осиёи Миёна ҳам ба роҳ монданд¹⁴⁸.

Асарҳои санъати римӣ ба таҳаввулоту санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаккули санъати Қандаҳор, ки дар шимолу ғарби ҳиндустон, дар Афғонистон ва аз афти қор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири калон расонданд.

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воситаи он ба ғарб қорвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузашт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурӯхта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба гапи Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнаҳои асри I-уми пеш аз милод портҳои байрақҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашҳои локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

Дар китоби дувуми «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки дар нимаи дувуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандиҳои Юдҳиштҳира (қароргоҳаш дар қарибии Деҳлии ҳозира будааст) намоёндогони халқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин халқҳо халқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин халқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти қор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳо барои фурӯш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз кишвари Бахлӣ (яъне Бохтар) «кампаҳои пашмини хуштарху хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти ғусфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шақоиҳо» (сақоиҳо), «туқҳарҳо» (тахорҳо), «қанқоиҳо» (қанғуиҳо) аспҳоеро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозро тай намоянд» («Маҳабҳарата», II, 47).

Мадрақҳои археологӣ далолат мекунанд, ки бо қабилҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдой вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки бохтариро то Искандарияи Миср рафта будаанд, Сугдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Сугд ниҳоят дур марказҳои калони савдо таъсис карда буданд. Дар Дунхуан (Туркистони шарқӣ) қабилҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони сугдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз қабилҳои гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё худ асилзода) ҳастанд.

¹⁴⁶ Ставиский Б. Я., 1964, с. 180.

¹⁴⁷ Ба ахбори бозёфтҳо ниг.: Ставитский Б. Я., 1964 в; Массон В. М., 1966 а

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантигӣ ва асарҳои тағлидан ба онҳо таҳиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд (Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971).

¹⁴⁹ Дар бораи бехтарин тадқиқоти маъхазҳои хаттии роҷеъ ба ин маърузаҳо ниг: Нуттан А., 1938.

¹⁵⁰ Васильев Л. С., 1958.

В.В.хеннинг бо асоси комил тахмин мекунад, ки шумораи сӯғдиҳо (бо ғуломон ва аҳли хонаводаашон) дар ин шаҳр бояд камаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нархҳо ва ғ. маълумот ҳаст. Сӯғдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо хешу ақрабони дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ

Осори хаттӣ

Дар давраи Кушониён дар соҳаи маданияти маънавии халқҳои Осии Миёна дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пури ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу ақсаран мухталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

ханӯз дар асрҳои IV-II пеш аз милод дар Осии Миёна дар асоси хати оромӣ хатҳои маҳаллӣ ба вучуд меоянд.

Қадимтарин осори хаттии сӯғдӣ катибаи рӯи тангаҳои ибтидои эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадимии сӯғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳо алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваст намебошанд. Ин намуни хат аз асли худ, яъне аз хати оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В.А.Лившиц, ин мактубҳо далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамон замонҳо «нормаҳои асосии забони хаттии сӯғдӣ ташаккул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то асри X пойдор монданд».

В.Б.хеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадимии сӯғдӣ» ба солҳои 312–313-уми милодӣ мансуб буда, нафақат ҳуччати муҳими таърихӣ, балки намунаи насли мукотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳо қорубори одамони он давра бо як самимияти ошқоро тасвир ёфтааст. ҳамлаи хуннҳо, айёми пуриштиробӣ маҳаллаҳои сӯғдиён, тарсу ваҳм, қаҳру ғзаб ва ишқу муҳаббат – тамоми эҳсосоти одамон дар ин мактубҳо бе рангубори бадеӣ хеле ҳаққонӣ инъикос шудааст.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном сӯғдиҳу-таре, ки ба модараш ба Самарқанд фиристода будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном васии Меванча ўро бар хилофи хоҳишаш ба занӣ гирифтани шудааст ва инак, Меванча менависад: «Бехтараш ба саг ё ҳук мерасаму ба Нанидод не» (тарҷумаи В.А.Лившиц). Муддате гузашту Меванча боз ба модараш мактуб менависад. Меванча нафақат ба Нанидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу муҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Ростӣ гап, ин гуна анҷоми қор дар адабиёти қаҳон борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхқўтал (чанубтари Қундуз) чанд навиштаҷоте ёфт шуд, ки бо намуни кушониӣ алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забони катиба шарқизронӣ будааст, ки пештар амалан маълум набуд. Ин ҷиҳат қушодани рамзи катибаро, ки бо ин қор А.Марик, Э.Бенвенист, В.хеннинг, И.Гершевич, Я.ҳарматта, Ҷ.ҳумбах ва дигарон машғул буданд, хеле душвор гардонд. Яке аз катибаҳо аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукамали он нест, зиёда аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимта-

¹⁵¹ Дар бораи наشري ин ҳуччатҳо, ки бо номи «Мактубҳои қадимии сӯғдӣ» маълуманд, ниг.: Rýchlyt H., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф.А., 1932; бехтарин тадқиқоти ин масъала: Hünning W.B., 1948.

¹⁵² Уафуров Б. У., 1968.

¹⁵³ Hünning W.Й., 1958. s. 52–56; Лившиц В.А., 1962, с. 135–136.

рин нуктаҳои матн ҳамфикр нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар матн кӣ меъмори маъбад аст ё худ тахминан киро меъмори маъбад гуфтан мумкин аст. Яке аз тарҷумаҳои эҳтимолии он матнро В.А.Лившице пешниҳод кардааст: «Ин маъбад ҳи ном дорад] Канишкаи Музаффар ʻэзози чаноби подшоҳ аст Канишка-ро. Инак, баъди итмоми ҳиморати] маъбад андаруни он ҳмаъбад] зарфҳои об буданд, ки хушкданд ва маъбад бе об монд. Ва аз тамуз хушкӣ омад ва худоҳо аз хонаи ҳмаъбади] худ гирифта шуданд – ҳам суратҳо ҳхудоҳо] ва ҳам ҳайкалҳо ҳхудоҳо]. Ва маъбад хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи найсон ба маъбад воли Ноқанзоқ омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дӯсти наздики подшоҳ, неқфарҷом ҳ«писари худо»], неқуғайрат ҳ?], нақӯкор, нақӯҳиммат ва нақӯҳислат нисбат ба ҳама маҳлуқот. Ва ӯ маъбадро девор кашид, чоҳ канд, об баровард, бо санг ҳчоҳро] рӯкаш кард, то бошандагони маъбад ба об мӯҳтоҷ нашаванд ҳё «маъбад ба оби тоза мӯҳтоҷ нашавад»] ва то ки дар айни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд ва маъбад хилват нашавад. Дар болои чоҳ об-каше ҳ?] сохт ва ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин чоҳ, ба шарофати ин обкаш маъбад шодоб шуд. Ва ин чоҳ ва ин ҳдар ин чо калимае ҳаст, ки тахминан ба маънои «тиреза», «бурҷ» меояд] амали ҳарғумон, Бурзмехр писари Кузгашка, Астилҳансиг ва Ноқанзоқ аст волиёни фармонбардори подшоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Мехримон, Бурзмехр – пухри Амихромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштаҷот забонест, байни забони пашту ва забонҳои помирии мунҷонӣ ва ядғу, аз як тараф, ва забонҳои суғдио ҳоразмию портӣ, аз тарафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиносии шаҳир В.В.Ҳеннинг муқаррар шудааст, ки забони ин навиштаҷот забони бохтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вақтҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (навиштаҷоти рӯи тангаҳо, геммаҳо ва сафолоти Кушониён ба сабаби ниҳоят муҳтасар будани худ имкон намедоданд, ки забони он муайян шавад). Забони бохтарӣ аз рӯи сохти грамматикӣ худ нисбат ба дигар забонҳои шарқизеронӣ аз забони аслии қадимӣ хеле пештар рафта буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон, дар катибаи Сурхкӯтал ва инчунин дар катибаҳои ҳиндӣ давраи Кушониён баъзе истилоҳоти нахустини шеваи сакоии забони кушонӣ маҳфуз мондаанд. Аз афти қор, Кушониён дар кишвари Бохтар бо бохтариён омехта шуданд ва бохтариён ба андозае онҳоро ассимилятсия карданд ва ба ҳар ҳол Кушониён дар нутқи хаттии худ, ростӣ гап, баробари дигар калимаҳои иқтибосии забонҳои эронӣ ҳиндӣ, калимаҳои забони бохтариро ҳам қор мефармуданд. Дар навиштаҷоти рӯи тангаҳои кушонӣ маҳз ҳамина хат ва маҳз ҳамина забони бохтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеч набошад, аз давраҳои Канишка ҳуруфоти юнонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти юнонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳои истеъмол мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти кушонӣ ё худ аниқтараш бохтарӣ аксаран қиррадорӣ чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намуди нимакурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамина тарик, баъди забонҳои суғдӣ, портӣ ва ҳоразмӣ илм аз забони бохтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи калони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори хаттии забони бохтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштаҷоти ҳахоманишиҳо ё Сосониён ҳамгун аст. Вале бар ҳилофи катибаи шохон дар катибаи Сурх-

¹⁵⁴ Тарҷума дар китоби зерин ҷоп шудааст: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, I, с.192-193.

¹⁵⁵ Hünning W.И., 1960, p. 47-48.

¹⁵⁶ Лившиц В.А., 1962 а, с. 142-143.

¹⁵⁷ Лившиц В.А., 1967, с. 162-163; 1969.

кӯтал қариб ки мадху сано нест. Агар онро ба матни навиштаҷоти Доро, ки аз Шӯш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорӣ баҳшида шудааст, муқоиса намоём, ин ҷиҳати катибаи Сурхкӯтал махсусан аёнтар мешавад – қариб сеяки матни Доро ҳамду санои ҳурмузд ва подшоҳ аст, матни Сурхкӯтал бошад, фақат аз кор сухан меронаду беҳуда гап-ро кашол намедихад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матни маъмурӣ мебошад.

Дар ҷануби Осиёи Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт шудаанд (вале, ростӣ гап, онҳо калон нестанд). Масалан, аз ҳуди Душанбе ҳуми гӯр ёфта шуд, ки як калима хат дорад, аз Даштиҷум як зангӯлачаи биринҷӣ ба даст расид, ки хате иборат аз 17 аломат дорад (аз афти кор, ин ҳарфҳои алоҳидаи бербитаанд, ки устои бесавод кандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа чанд хати бохтари рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо хатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; хат дар девор ҳарошида навишта шудааст.

Дар Хоразм аз Тупроққалъа осори хати хоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Дилбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштаҷоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо хеле зарар дидаанд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро нашр карда буд, ин навиштаҷот бо хати шикастаи тезнависӣ ишро шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маънои расми деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи хусусияти палеографӣ навиштаҷот тахминан ба асрҳои III–IV дахл дорад¹⁵⁹. Аз ҳуди ҳамин ҷо чанд острак ва пораҳои мрамари хатдор ёфт шуд.

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи Кушонӣ нисбат ба печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, суғдиҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи худоҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори худоҳои зардуштии Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштияи «суғдӣ» хусусияти ба худ хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни худоҳои суғдӣ ҷои аз ҳама баландро олиҳа Нана(и)¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегирифт, дар таркиби номи худ калимаи «нана(и)» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байнаннаҳрайн, ки дар он ҷо ханӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар ғарб аз Мисру Юнон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Суғд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастии Нана(и)¹⁶¹ бо парастии Анахито пайваست буд.

Аз афти кор, суғдиёни Туркистони шарқӣ ва ҳуди Суғд маъбадҳои доштанд, ки онҳоро «вағн»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо – «вағнпатҳо» дар ҷамъияти Суғд соҳиби мақоми намоён буданд.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Кўнт К.С., 1953, р. 142–144; тарҷумааш: Абаев В.А., 1945.

¹⁵⁹ Лившиц В.А., 1976 (дар ҳуди ҳамон ҷо очерки муҳтасари тадқиқи навиштаҷоти бохтарӣ).

¹⁶⁰ Hünning W.Й. 1948, р. 602–603; Hünning W. B. pt. 2, 1965 а. р. 250–252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, р. 12–13; Дьяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Инголт ба муаллифони маълум нашоуда).

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти роҷеъ ба маъбадҳо ниг.: Widyngrün G. 1965, s. 326.

Аз таҳлили сураҷҳои худоёни рӯи тангаҳои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи бохтарӣ мадраре гирифта мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи худоён ҳастанд, ки ба шакли хоси бохтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо – хурмузд, Миҳро – Митра, Мао -Махо (худои Мох), Фарро - Фарна (худои фаровонӣ, бахти шоҳ, тақдир), Ор-лагно–Вэрэтрагна (худои ғалаба), Нана - Нанаи (худои ҳосил) ва ғ.¹⁶³ Худоёне ҳастанд, ки фақат номи хоси маҳаллии бохтарӣ доранд - масалан, Охшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахшу» бармеояд. Ба авестой «вахш»–«ғапи гуфта» (истилоҳи техникӣ) буда, дар сӯғдӣ ба маънои «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯх»-еро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби чорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маъхазҳои ҳиндӣ «вахшу» гуфта Амударё дар назар дошта шудааст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар санги кандакории музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои як-каву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пойдор монд. Дар ибтидои асри XI Берунӣ хабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшхангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозири дарё, аз ҷумла, рӯди Чайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадими Амударё фақат дар як шохоби Панҷи Амударё, яъне фақат дар номи дарёи Вахш боқӣ монд. Вале ҳуди ҳамин далели он аст, ки маҳз дар ҳамин ҷо, маҳз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оахшо махсусан пойдор мондааст.

Новус ном як навъ гурӯҳи рӯизаминӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи бохтарҳо хеле мусоидат менамояд.

Маъбади Сурхкӯтал, ки онро экспедитсияи франсавиро дар Афғонистон кашф кардаанд, дар бораи маъбади бохтарӣ тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар рӯи суфаи баланде, ки аз хишт бардошта, атрофашро бо тахтасангу тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи секисма мебуд. Ҳуди маъбад росткунча (35x27м) буда, девори пеши он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо хонаи чоркунча ва дар ду паҳлу ва дар пешгаҳ долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвоза дошт – дарвозаи асосӣ ба хонаи чоркунча ва ду дари паҳлӯӣ рӯ ба долонҳо кушода мешуд. Дар маркази хонаи мобайнӣ суфаи чоркунҷаи сангине буд, ки дар чор ғӯшааш чор сутун дошт. Дар пушти суфа зинаи се поғундадоре воқеъ буд. Девори ин хона бо сутунҳои чортарош оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пеши ин деворҳо бурҷҳои росткунча вучуд дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқҷаҳое қандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо ҳок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни таги суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре сохтаанд, ки онҳо ҳам дар

¹⁶³ Stūin A., 1887., p. 155–166; Widyngrūn G., 1965, s. 33–338.

¹⁶⁴ Iailūy H.W. 1931 а, р. 281. Ба ақидаи баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гурӯҳи олимони забондон исбот мекунанд, ки маънои он «рахшон» аст (Harmatta J., 1960, с. 198).

¹⁶⁵ Marguāt J., 1938.

¹⁶⁶ Лившиц В. А., 1969, с. 65.

¹⁶⁷ Берунӣ, 1957, с. 258.

миёнҷо хонаи чоркунча ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар хонаи мобайнии яке аз ин маъбадҳои хурд суфаи зинадори хиштихоние буд. Гӯша ва мобайни ин сутунҳо дар андоваи ғилии девор сурати паррандаҳо кашида шуда буд. Дар болои ин суфаи хиштихонӣ оташдони пури хокистари тоза ба назар расид. Ин оташдон меҳроби оташ будааст. Вале ростӣ ғап, меҳроби оташ исботи он нест, ки маъбад маҳз кунӣшт, яъне маъбади оташ буд. Ақидае ихроҷ шуд, ки маъбад маъбади оли шохон аст. Муҳаққиқи ин маъбад Д.Шлюмберже ақидае дорад, ки маъбад метавонист ду вазифаро якбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шохон бошад ҳам кунӣшт ва маъбади Сурхкӯталро «кунӣшти шохонӣ кушонӣ» меномад¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхкӯтал калимаи «Бағолағо» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва деҳе, ки дар қарибии ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чи тавре маълум аст, дар Осиёи Миёнаи кушонӣ дини буддоӣ паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддоӣ чандин аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳахоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дақиқи дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддоӣ ба давраҳои ҳеле сонитар мансуб аст. Дини буддоӣ ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадракоти мавҷуда дини буддоӣ аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти ғарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Бохтар) сар даровардааст.

Солномаи сейлони ҳабар медиҳад, ки дар чоряки якуми асри пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддоӣ Маҳадева ном ҳакиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳаким аз ҳуди Порт не, балки аз ягон ғӯшаи дурдасти он омадааст, зеро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддоӣ дар ноҳияи Марв реша меронад. Мадракате ҳаст, ки соли 148 ба Лаоян Ан-Ши-гао ном ҳакиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бинобар номаш аз кишвари Ан - яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳаким ва шогирдони вай Хитой бо дини буддоӣ шинос шуд. Зиёда аз ин, Ан-Ши-гао олими забардасте буд ва хитойҳо дар бораи инкишофи илми халқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Бохтар дар даст маълумоти фаровон дорем. Номи воизи машҳури дини буддоӣ Ҳошак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи ғақеҳи дини буддоӣ Дҳармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддоӣ то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо сохтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуктаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф.Энгелс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминаи пешакии тафаккури диалектикӣ тадқиқи табиати ҳуди мафҳумот мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, фақат дар савияи нисбатан баланди тараққиёти вай (буддоӣҳо ва юнониён) ва он ҳеле сонитар, дар давраҳои фалсафаи навтарин ба қамоли инкишофи худ мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддоӣ маълуманд. Масалан, дар ҳайратон дар қарибии Тирмиз дайри буддоии асрҳои I–II милодӣ қисман ҳафрийёт карда шуд. Маркази дайр маъбад аст, ки бинои чоркунҷае буда, дар миёнаҳои он суфаи росткунҷа барои

¹⁶⁸ Schlumyergŭr D., 1961, p. 77-88.

¹⁶⁹ Hŭnning W.B. 1956, p.366-367.

¹⁷⁰ Литвинский Б. А.. 1967 в; Litvinsky B. A.. 1968.

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, с. 537–538.

гузоштани ашѐи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин даҳлезе ҳаст, ки арақаи сангини он расмҳои аҷоиб дорад. Дайр ғайр аз ин чандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар ҳуди Тирмиз дар Қаротеппа маъбади мағокии буддой ҳафриёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо чандин маҷмӯи ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокии дорои чор долони сақфашон гунбазӣ ва ҳавлии берун иборат аст, ки дар он иморати лозимаи ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои ғачӣ ва сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дуртар аз Қаротеппа археолог Л.И. Албаум Фаёзтеппа ном маҷмӯи ибодатгоҳи буддоиро ҳафриёт мекунад, ки он расму сурат ва ҳайкалҳои ниҳоят хушнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону хонақоҳу мазору ибодатхонаҳое, ки ба биноҳои дайрӣ ва хоҷагӣ ҷудо мешаванд, ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошад ба ақидаи муҳаққиқ, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтидои солшумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I–III ба маркази калони динӣ табдил ёфта, яқоя бо дайри мағоки Қаротеппа обиди ягонаро ташкил меод ва зимнан дар ин ансамбл маҳз Фаёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар ҳуди Тирмиз ҳам як ступаи буддой ҳаст, ки ҳозир онро «Бурчи Зӯрмола» меноманд. Дар пахлуи Дилварчинтеппа маъбади буддой кашф шудааст, ки ба давраи Кушониён тааллуқ дорад. ҳайкалҳое, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти махсусанд, зеро онҳо таҷассуми ашхоси динӣ ва дунявии буддоиён мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашѐи марбут ба дини буддой, ки дар манзил-гоҳҳои хурди зироаткори Бохтари шимолӣ ба даст омадаанд, далолат менамоянд, ки буддоия дар байни бохтариёни қадим хеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақаи муайяни ҷамъият набуда, балки дар байни оммаи васеи мардум ҳам реша давонда буд¹⁷⁶.

Аз ҳиндустон ба Бохтари кушонӣ боз як дини дигар – ҳиндуя сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Кадфиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар тангаҳои давраҳои сонитари шоҳони кушонӣ то ҳуди аҳди Васудева воমেҳуранд. ҳангоми ҳафриёти ибодатхонаи Дилварчинтеппа лавҳаи калони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас - Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти қор, далели он аст, ки дар Бохтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи дарё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллақай дар асрҳои II–III милодӣ дохил мешавад ва Берунӣ ҳам хабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯҳоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари Кушониён маълумоти маъхазҳои суриёни (ибтидои

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

¹⁷³ Грек Т. Е. ва диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

¹⁷⁴ Альбаум Л. И., 1974, с. 53–58.

¹⁷⁵ Литвинский Б.А., 1976; Пидяев Ш.Р., с.192–193.

¹⁷⁶ Дар масъалаи эътиқоди динӣ муросокор будани мардуми он даврано мо дар мисоли мардуми димнаи на он ғадар калони Теппаи Шоҳ мебинем. Аз ҳуди шаҳр дар хонае ҷои ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ҳайкалчаҳои динии гилӣ ва ғачӣ дорад ва он ба дини буддоия марбут мебошад (Литвинский Б.Н. 1976, с.75–76). Дар айни ҳол, тадқиқи ғабристонии он манзилгоҳ аниқ мугаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардуштӣ ғӯронда мешуданд (Литвинский Б.А., 1976, с.83).

¹⁷⁷ Берунӣ, 1957, с.330.

асри III милодӣ) ва арманӣ (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар – мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваккуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сосонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, вале дар ниҳояти қор Мониро ба зиндон андохтанд ва ӯ дар он ҷо вафот кард (соли 276–277 милодӣ), худи таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дучори таъқиботи мудҳиши бераҳмона гардиданд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва фақат ду мабдаъ –Равшанӣ (некӣ) ва Ториқӣ (бадӣ) вучуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабдаъ ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли қамолот карда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва аз тарафи дигар, баъзе хусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозае дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Вале ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе қараёнҳои монавия падидаҳои эътирози иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд. Масалан, чунин шиори монавиён маълум аст: «Қасе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, гадо мекунанд, азоби абад насиби ӯ мегардад».

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали некӯахлоқӣ, ваъдаи «бихишти олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнатқашон ва намоёндагони табақаҳои миёнаи қамъиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоноero таъсис намураданд. ҳамаи ин, ҳам дарбори Сосониён ва ҳам арқони дини зардуштиро ба воҳима наандохта наметавонист.

ханӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай дере нагузашта монавия аз худуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар хилофи шиори болоӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аъёну ашроф бурда мешуду вале баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони шарқӣ монавия бисёр ҷиҳатҳои дини буддоиро азхуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини худ санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле хуб истифода мебарданд ва китобҳои динии онҳо мусаввараҳои назаррабое доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадимии тафсирии забони тоҷикӣ номи Монӣ синоними расоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи Кушониён ҳар халқ ба худ хос маросими дафн дошт.

Гӯрҳои давраи Кушониён (ба ном –«навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Дяконов дар ғӯристони Тӯпхона (ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Ин ғӯрҳои хокианд, ки бо хишти хом рӯкаш шудаанд, баъзан сағонаҳое мебошанд, ки аз хишти хом сохта шудаанд. Дар лаҳади ин ғӯрҳо зарфҳои пури хӯроки охират ҳаст. ҳамаи ин зарфҳо зарфҳои хушсифати қулолӣ мебошанд. Шакли аксари онҳо ҷоммонанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин ғӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангае мемондаанд ва ин тангаҳо ба тангаҳои Евкратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди суқути давлати Юнону Бохтар нисбат доранд.

¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиёи Миёна ниг.: Беленицкий А.М., 1954; Assmussyn J., 1965; Litvinsky Я.А., 1968, р. 14–17, 38–41. Дар бораи тавсифи умумии монавия ниг.: Луконин В.Г., 1969, с. 74–81.

Дар гӯри занҳо асбоби зинатии тиллоӣ (гӯшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, са-
гакҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринҷӣ (оина, дастпона, ангуштарин)
ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Каспий
ва баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни бозёфтҳо қаҳрабӯе
ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва қаури ном гӯшмоҳие ба даст омад, ки
фақат дар уқёнуси ҳинд мешавад.

Берун аз гӯрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Канишка мебошад,
ғайр аз ин, чанд осие, пораи дастос ва як чанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд¹⁷⁹.

ҳангоми ҳафриёти М.М.Дяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б.А.Литвинский ди-
гар намуди дафн низ пайдо шуд – бо ин усул мурдари дар тобутҳои калони сафолӣ
мегӯрондаанд (ин тарзи дафн дар байни портҳо маъмул буд ва аз афти қор, аз онҳо
иқтибос шудааст). Дар ҳоки Душанбе мурдаҳое ёфт шуданд, ки дар тобутҳои сан-
гин ва дар хумҳо дафн гардидаанд. Дар димнаи Кӯҳнақалъа (водиҳои Вахш) мур-
дахоро дар даҳмаҳо мегӯрониданд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар
дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуарийҳо, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан
сангин) ба ҳукми таомул мебароянд, ки ба онҳо устухони мурдари андохта ме-
мондаанд¹⁸⁰.

Қашф ва тадқиқи қабристони димнаи Теппаи Шох (дар поёноби Қофар-
ниҳон), ки мурдагони он дар асоси маросими дини зардуштӣ гӯронда шудаанд,
хеле аҳамияти қалон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе
доранд. Яке аз онҳо (новуси 1) як ҳона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш
буда, инчунин бо остонаи сангӣ мустақкам қарда шудааст. Аз ин айвон ба даруни
ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳуҷраи чоркунҷааст, ки андозааш 3,16x4,80м
мебошад. Гирдогирди тағи девор суфача дорад, ки бари он 0,95–1,00 м ва баланди-
аш 0,42 м аст. Тағи ҳуҷра, суфаҳо ва деворҳо тунуқак бо ғач андова қарда шуда-
анд. Ҳуди новус дар болои тахкурсии нимметра сохта шудааст. Рӯи суфа ва
ҳуҷра пур аз устухони одамӣ аст, ки бетартибона ҳобиданд ва дар байни устухонҳо
бисёр ашёи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зинат, оинаи биринҷӣ, ҳайкалчаҳои
сафолӣ ва ғ.) ба назар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Канишка ва Васудева ёфт
шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2,) ки дар болои тахкурсии чоркунҷаи на чандон баланд
сохта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар меша-
вад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон
рӯбарӯи ҳамдигар чор ҳуҷра ҳаст, ки андозаи онҳо 2,2x2,1 м ва 2,1x2,3м мебошад
(фақат ду ҳуҷра безарар мондааст, ду ҳуҷраи дигар қисман вайрон шудааст). Дару-
ни ҳуҷраҳову долон аз чанд қабат устухони одамӣ пур аст, устухони баъзе мурда-
гон пароканда нашуда, дар ҷои аслии худ мебошанд. Умуман аз ин новус 51 қоса-
хонаи сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус хеле вайрон шудааст, пас шумо-
раи дар ин ҷо гӯршудаҳо хеле зиёдтар будааст. Аз афти қор, ба андозаи пур шуда-
ни ҳуҷраҳо даҳони онҳоро мебастанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам
гӯр қардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар қор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам
бисёр ашёи маданияти моддӣ – бисёр асбоби зинат (шаддаҳои сангию шишагин,
ангуштаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ғ.), асбобҳои сафолӣ, бутӣ ғачӣ ёфт шуд.
Боқимондаҳои матое, ки аз ин ҷо дастрас гардид, хеле ҷолиби диққат мебошанд.
Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нукраи Герай) дар даҳони мурдае буда,
онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба коми мурда часпида монда будааст. Тамоми тан-

¹⁷⁹ Дяконов М.М., 1950.

¹⁸⁰ Рапопорт Ю.А., 1967.

гаҳои ёфтшуда аҳамияти калон доранд, зеро далолат мекунад, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд – аз ин ҷо тангаҳои нуқрагини тақлидан ба тангаҳои нуқрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисини Вима Кадфиз, Канишка, Хувишка, тангаҳои тақлиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд¹⁸¹.

Аҳамияти ҳафрии қабристонҳои Теппаи Шоҳ ниҳоят калон аст. Ғайр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гурӯҳи Бохтар мебошанд (санаи онҳоро асри I пеш аз милод, III–IV милодӣ гуфтан лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар маросими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари шимолӣ – дар водии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварчинтеппа ва деҳаи Бандихон ёфт шуданд.

Аҳолии кӯчманчӣ, нимкӯчманчӣ ва як қисми аҳолии муқимӣ мурдаҳои худро дар хоктеппаҳои баланд гурӯҳ мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хоктеппаҳо дар поёноби Қофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафриёт шудаанд.

Санъат

Давраи Кушонӣён давраи авҷи инкишофи санъати қадимии Осиёи Миёна мебошад. Мо аз раванку ривочи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, мучассама-созӣ, мунаббаткорӣ), намудҳои хурдтари он (ҳайкалча-созӣ аз сафолот) ва аз раванқи санъати амалӣ (заргарӣ ва ғ.) воқиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба тӯфайли ҳафриёти археологӣ андӯхти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор кӯҳна шуданаш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан ҷилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возеҳ ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарин ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзеҳ дода шавад. Масалан, ин нуқта ба санъате низ дахл дорад, ки «санъати Қандаҳор» ном гирифтааст. Қандаҳор номи қадимии кишварест, ки миёнҷои он водии Пишовур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкалии сангин (ва гачӣ) ва нақшҳои қандакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадимии сарзамин намуди санъат «гандҳарӣ» ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб офаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоки шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анъанаҳои санъати маҳаллӣ ва эллинурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят мухталиф ва аксар ба ҳамдигар ғайраро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимони таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳ» ташбеҳ додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зиреҳҳои қафидаро дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикас-тапораҳои яроку аслиҳа, яъне аз фарзияҳои радшуда молотом аст. ҳол он

¹⁸¹ Литвинский Б.А., 1976, с. 76-84.

¹⁸² Кияткина Т.П., 1976, с. 85-86.

ки масъалаҳои ҳалталаб шумор надоранд ва онҳо бемуҳобот чидду ҷаҳди олимонро густохона рафъ менамоянд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мутлақо мумкин нест»¹⁸³.

Асоси тадқиқи санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ А.Фуше, ки дар тадқиқи санъат ва археологияи ҳиндустону Афғонистон хизмати шоён кардааст, гузошта шудааст. Ман хонандаро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д.Маршалл, Б.Роулэнд, А.А.Кумарасвами, И.Лохвизен де Леев, Г. Инголт ва дигарон ҳавола карда, ҳаминро қайд кардан мехостам, ки нисбатан ба қарибӣ олими франсавӣ Д.Шлюмберже фарзияи диққатангезе пеш ниҳод. Вай ба натиҷаҳои кашфиётҳои навтариини археологияи Осиёи хориҷӣ таъя намуда, исрор мекунад, ки дар ташаққули санъати қандаҳорӣ «унсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону бохтарӣ) мақоми калон дорад¹⁸⁵. Кашфиётҳои археологияи Осиёи Миёна бошад, барои исботи мавҷудияти санъати ҳоси бохтарӣ мадраки фаровон доданд. ҳайкалу расмҳои дилкаши Холчиён, нақшунигори назаррабои Бохтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Бохтар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Бохтар дар он давра Сугд, Хоразм ва Порт ҳам мактабҳои бадеии ҳоси худро ба вучуд меоранд.

¹⁸³ Иггибос аз китоби: Ingholt H., 1957, p. 22.

¹⁸⁴ Хусусан ниг.: Uouchūr A., 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ Schlumfūr D., 1960.

Боби панҷум

СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҒУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алалхусус Ҳангоми ҷун Ҷаки томи омухтани таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи ғайриилмӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳақиқии таърихро таҳриф менамояд. Бар ҳилофи муаррихони буржуазӣ муаррихони советӣ аллакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм сар карда, дар Ҷагона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ – дар мавқеи марксизм - ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии шарқ шурӯъ намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, ҷудо аз он муборизаи ша-диди идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европай ғарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (рӯй-рост ё худ пардапӯшкунон) исбот кардани мешаванд, ки халқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани ҷизе набуд. Иддаи «караҳии» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо ҷунин Ҷа даъво «тақвият» дода мешуд, ки аз даврҳои таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодали вучуд доштанд.

Асари дохӣнаи В.И.Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар кори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимоию иқтисодӣ роли калон бозид. Дар ин асар навишта шудааст: «Тараққиӣ тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонунияти умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тариқа нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинф - ҷамъияти аввалини патриархалӣ, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, баъд ҷамъияти ба ғуломӣ асосёфта, ҷамъияти ғуломдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европай маданияи замони ҳозира тай кардааст – ғуломдорӣ 2 ҳазор сол пеш аз ин қомилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги халқҳои қитъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии масъалаи форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 – 30-юм акнун оғоз меёфт. Ҷаке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли қалонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳанӯз тайёрии қазой надоштанд. Дар ин бобат нутқи Ҷаке аз барҷастатарин намоёндагони «насли қалонсол» академик С.Ф.Олденбург, ки дар маҷлиси Ҷавқулоддаи АҶ СССР июни соли 1931 эрод кар-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, с. 508.

да буд, ниҳоят ба мавриду муносиб шуд. О.Ф.Ольденбург гуфта буд: «Мо халқҳо ва мамлакатҳоро ба халқу мамлакатҳои Шарқу Ғарб, халқу мамлакатҳои ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якеро ба тарзи худ омӯхташаванда ҷудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳуқуқи баробар бо Ғарб ба Иттифоқи мо дохил шуд ва мо Ғарбро бо қадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методология тадқиқ мекунем. Чи тавре дар Ғарб муборизаи синфӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам ҳуди ҳамон форматсияҳо ба вучуд омадаанд, ки дар таърихи ғарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносии мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносии советӣ, ки ба таҳкурсии мазбути марксизм - ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Хуллас, диди марксистӣ ба таърихи халқҳои Шарқ тамоман ҳилофи он қараёни реаксионии илми буржуазӣ мебошад, ки мабдаву сиришти он чунин суханони маддоҳи империализми Британия Киплинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ғарб Ғарб ва то рӯзи арасот онҳо бо ҳам як нахоҳанд шуд!»

В.В.Струве маъхазҳои таърихи Миср ва Байаннаҳрайни Қадимро марксистона тавзеҳ дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқиқ намуда, дар ибтидои солҳои 30-юм ба чунин ҳулосае омад, ки давлатҳои Шарқи қадим ҷамъиятҳои навъи ниҳоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърузаи махсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз ҷоп ҳам баромад⁴. Ғояти ҷасорат будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани форматсияи иҷтимоию иқтисодии ғуломдорӣ Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва навоарона масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудҳои ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли ғуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машҳур ба тавзеҳоти В.В.Струве зид баромаданд. Дигар олимони нуктаи дар Шарқ вучуд доштани форматсияи ғуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар ҳуди ҳамон соли 1933 С.П.Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва таракқии феодализм бахшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кӯчманчии чорводор»⁶ маъруза кард. Вай бисёр нуктаҳои асоснок намуд, ки баъдтар ба дурдонаҳои ганҷинаи илми таърихшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитаи зич доштани кӯчманчиён ва зироаткорони муқимӣ мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзие пеш ниҳод, ки кӯчманчиёни Осиёи Миёна (аз хунҳо сар карда) аз асри II пеш аз милод то ҳуди асрҳои VIII–IX давраи инкишофи ғуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳое, ки дар онҳо чорводорӣ кӯчӣ афзалият дошт, давраи ғуломдорӣ, ки ба форматсияҳои антиқии баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хос демократияи ҳарбии ғуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзие вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаи С.П.Толстов аз он сабаб ҳам раҳнапазир ҳисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он ғалат буд (масалан, чунин иддао, ки дар байни турк-

² Ольденбург С. Ф., 1931, с. 9.

³ Струве В.В., 1932.

⁴ Струве В.В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мувоҳисаи ибтидои солҳои 30-юм ниг.: Постовская Н. М., 1961, с. 79–82, 98–100.

⁶ Толстов С.П., 1934,

⁷ Толстов С.П., 1934, с. 179, 185.

манҳо дар асри XIX сохти ғуломдорӣ вучуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С.П.Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбахш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки нафақат халқҳои кўчманчии Осиёи Миёна, балки халқҳои муқимии ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти ғуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози саҳти як қатор олимони гардид. Масалан, А.Н.Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард.– Б. Ғ.) форматсияи ғуломдориро аз сар нагузаронда аз коммунизми ибтидоӣ ба ҷамъияти феодалии гузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи баъди асри VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кўҳнаи феодалии» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки халқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадричан ба саҳифаҳои нашрияҳои илмӣ оммавӣ¹⁰ ва махсус роҳ меёбад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоянд:

Аъёну ашрофи суғдиён дар арафаи истилои арабҳо ҳосияти «ғуломдорӣ ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазируфтанд.

ҳокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони ҷакир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабинофорсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, таъя мекард. Ин намуди ташкили дастаҳои ҳарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симои ҳоси «шаҳрӣ» дошт.

Кўчманчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд.

Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кўчманчӣ маъмул буд. Ба ин мадраки маъхазҳои хитой ва «мақтубҳои қадимии суғдӣ» бевосита далолат мекунанд. Ба ин ҳуди дар ҳайъати давлати ҳахоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдорӣ айнномаи Сосониён шохид аст. Гурӯҳи оддии давраи усунӣҳо, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти қор, гурӯҳи ғуломоне мебошанд, ки ба усунӣҳо тааллуқ доштанд (ақидаи дигар – «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аъёну ашрофи усунӣҳо»).

«Мадрақоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар сохтмони шабакаи обёрии Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом додани ин гуна сохтмон бо қувваи деҳқонон ва бо воситаҳои техникӣ, ки дар ихтиёри суғду ҳоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи қориро аз хоҷагии кишлоқ қашида мегирифт, ки ин соҳаи хоҷагӣ ба ҳеҷ ваҷҳ мўътадил қор қарда наметавонист. Суханони машхури Ф.Энгелсро андак дигар ҳел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди обёрии Шарқ ба вучуд намеомад».

⁸ Бернштам А.Н., 1934, с.343.

⁹ Массон М.Е., 1935, с.217. Баъдтар (с.227) вай менависад, ки: «сохти феодалии дар Осиёи Миёна дар асри X заволи ёфт».

¹⁰ Масалан, мугоиса қунед: Баженов А.В., 1937.

¹¹ Массон М.Е., 1938., с.83.

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори хаттӣ афтод, боз дар муддати чандин асрҳо боқимондаҳои сохти ибтидоии ҷамъиятӣ пойдор монданд ва фақат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои калони сохти ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадриҷан ба доираи системаи ғуломдорӣ Шарқ мекашиданд».

«Бӯҳрони умумии олами ғуломдорӣ, ки империяи Римро вожгун сохта, давлати Хитой қадимро ба заволи расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Кушон дар асри V дар зами зарбаи қабилҳои барбарӣ, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гунҳо маълум буданд, ба ҳок яқсон гашт»¹².

Ин нуктаҳои С.П.Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маъқул доништа шуд ва дар таълифи марксистии таърихи қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, гӯё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом карда бошад. ҳол он ки ин фикр ғалат аст).

Баъдҳо С.П.Толстов борҳо ба сари масъалаи сохти иҷтимоии иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихи шабакаи обёрӣ Хоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани сохти ғуломдориро исбот кунад. Дар ҳоҷагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрӣ истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале чунин иддаои С.П.Толстов, ки аҳолии озод дар сохтмони шабакаи обёрӣ ширкат надошт ва каналҳои қадима «бо қувваи ғуломони сершумори дар дигар намуҳои зироаткорӣ машғул набуда сохта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар бахснотазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисоби китоби С.П.Толстов фақат дар сохтмони канали биступанҷкилометраи Ҷонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи канал, агар соле 20 рӯзӣ кор мекарданд, 15 – 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С.П.Толстов, ин кор ҳеч мумкин не, аз ин рӯ, ин каналҳоро шумораи зиёди ғуломон сохтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гумон асос ёфтаанд: каналҳои калон ниҳоят тез сохта мешуданд; аҳолии зироаткори воҳа метавонист дар сохтмони канал соле ҳамагӣ 20 рӯз кор кунад.

Вале каналҳои калон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрӣ дар зарфи садҳо сол сохта мешуданд. Аз дигар тараф, хусусияти ҳоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Хоразм) имкон медод, ки аҳолии зироаткор дар сохтмон ва тоза кардани ҷӯи анҳор соле ду ва ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, ҳуди ҳамон канали Ҷонбосқалъа (агар чунин маълумоти С.П.Толстов ва Б.В.Андриановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор тақрибан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи канал дар зарфи чор ё панҷ сол сохта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза содда-

¹² Толстов С.П., 1938 б, с. 24–32, 47–49; 1938 а, с. 182–187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ҷузъӣ масалан, чунин нукта, ки гӯё гатори гӯрҳои мутарраӣ гӯри ҷуломони усуниҳо буданд, бо тадқиқоти минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Хусусан ниг.: Толстов С.П., 1948 а, 1948 б ва ҷ.

¹⁵ Толстов, С.П., 1958, с.115. Дар бораи шакли шубҳае, ки оид ба ин нукта вучуд дорад, ниг.: Беленицкий А.М., 1935, с.507.

¹⁶ ИТН, I, с. 475–576.

¹⁷ Дар охири асри XIX ҳодисаҳои маълуманд, ки аҳоли дар тоза кардани ҷӯи анҳор соле ду моҳ машғул мешуданд (Шкапский О., 1960, с.49-50, Дингельштедт М., 1895, с. 65).

¹⁸ Дар воғеъ, агар ба назар гирем, ки барои анҷом додани канал 760 ҳаз. м³ хокро қандан даркор (Андрианов Б.В., 1969, с. 128) ва як коркун метавонист дар як рӯз 2,5 м³ хок қанад, ба осонӣ ҳисоб кардан мумкин, ки канал дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ҳуҷҷатҳои папирусии Мисри Эллиний мадраке ҳаст, ки дар сохтмони канал як коркун бояд

ву камсамар будани техникаи хоҷагии қишлоқ аз киштукор кашида гирифтани «шумораи зиёди» коркунон ва ҷафат дар каналкани истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва ҳатто зарарнок табдил меод. Онҳоро бо воситаи зиндагӣ таъмин кардан бар дӯши аҳолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамон дараҷаи техникаи хоҷагии қишлоқ, ки дар Хоразми охири асри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои корӣ дошта бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии қишлоқ боз ҳам пасттар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони кишт ба шумораи коркуноне, ки бевосита дар киштукор шуғл доштанд, саҳт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX миқдори ҳосили гандум аз ҳар як гектари замини обӣ 15-20 сентнер буд²¹. Аз ин миқдор 1,5–2 сентнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисми ҳосилро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин коида дар асрҳои миёна маъмул буд) деҳқон хироҷ ё андоз меод²². Дар дасти деҳқон ҳамагӣ 8–11с ғалла мемонд. Дар давраи қадим бошад, ин рақамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, ҷафат фикран) дар дасти деҳқон ҳамагӣ 4–5,5с ғалла мемонд: ин миқдор ғалла сола ба ду ва агар бисёр гирем, ба се кас базӯр мерасад. Агар ба назар гирем, ки дар киштукор ба коркуни асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас оилаи деҳқони Хоразми Қадим шиками худро бо азоб сер мекарду маҷбурӣ андоз меод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болоӣ чунин тахмин ҷоиш аст, ки дар сохтмони ирригационӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷӯя анҳор одатан (гарчанде баъзе истисноҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии қишлоқ ва аз ҷумла, ғуломон низ иштирок мекарданд. Б.А.Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба сохтмони каналҳои нав ҳуди давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои обӣ андоз мегирифт. Бинобар ҳамин аҳли деҳот, аз афти кор, маҷбуран ба каналковӣ сафарбар мешуданд. Ин кор, эҳтимол, зеро роҳбарӣ ва назорати намоёндагонӣ ҳукумат иҷро мешуд».²³

Ҳуди ҳамин муҳаққиқ чун шабеҳ ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маъмул буд ва дар он ҳуди подшоҳ ҳам, ҳамчун намоёндаи ҷамоат (албатта, ҷафат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Хева то асри XIX пойдор буд. ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷӯйбор, баъди маросими пурдабдаба, ҳуди хон ба ҷӯй мебаромаду ба даст каланд гирифта, онро ғӯё тоза кардани мешуд.²⁵

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъбир ҷоиш бошад – «мартабаи» каналковон дар Шарқи қадим чунон баланд буд, ки масалан, дар асоси шумерӣ ҳуди худоён

дар як рӯз 3,5 м³ хок канад (Крюгер Е.В., 1935, с. 28), агар маҳсули кори каналканҳоро ба ин миқдор наздик ҳисоб кунем, пас сохтмони канал дар зарфи се сол анҷом меёфт.

¹⁹ Шкапский О. 1900, с. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С.П.Толстов, дар атрофи канали Чонбосгалъа андак камтар аз 4-5 ҳазор кас иғомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1–1,5 ҳазор кас мардони гобили кор будаанд (ин миқдор аз будаиш шояд андак зиёд шуда бошад – Андрианов Б.В., 1969, с. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо машишули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони начандон калонро киштукор карда метавонистанд.

²¹ Массальский В. И., 1913, с. 442.

²² Бродовский М., 1872, с. 240; Давидович Е. А, 1970. саҳ 124 -125

²³ ИТН, I, с. 476.

²⁴ Дьяконов И. М., 1949, с. 27.

²⁵ Уломонов Я.У., 1957, с. 262.

ҷӯй мекобанд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушторакунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковию дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии му-теъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вале намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият андози муайяне медоданд ба кор намебароманд. Касони ба каналковӣ сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хоккашонӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гашта медоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддии иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналковӣ иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораи танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва ҷи тавре К. Маркс дар асари худ «хуқмронии Брита-ния дар ҳиндустон» навиштааст:

«Шароити обу ҳаво ва хусусияти хок... системаи обёрии сунъиро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригатсионӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткории шарқ гардониданд... Он функцияи иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осиё мачбуран ба ҷо меоварданд, яъне функцияи ташкили корҳои ҷамъиятӣ аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилхезии за-мин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вобаста буда, дар сурати бо корҳои ирри-гатсионӣ ва хушккунии заминҳо бепарвоя кардани ин ҳукумат фавран ба таназул меафтод, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр калоне, ки як за-монҳо хеле обод буданд... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаддал шуда-анд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 – 60-ум нуктаи дар таърихи Осиёи Миёна инкишоф ёфтани сохти ғуломдориро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин сохтро муфасссал тадқиқ намуданд. Ғайр аз ин кӯшиш карданд, ки хусусияти сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои та-раққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Хуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиёи Миёнаи қадим сохти ғуломдорӣ ҳуқмрон буд.³⁰

Тадқиқи мачмӯи материалҳои таърихӣ касро ба чунин ақида водор мекунад, ки сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёна баъзе хусусиятҳои муҳим дошт. Ҳанӯз дар наشري якуми «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1949) баъзе хусусиятҳои принципиалии сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи қадим таъкидан баён шуда буд. Ин ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишоф дода шуд ва хеле аниқтар гардид.

Дар ҷилди I асари коллективонаи «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон ма-териалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осиёи Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил карда шуда, бо мадраки таърихӣ иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса карда шуданд. Ин тадқиқоти аз ҳама пурратару ботар-тибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

²⁶ «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, с. 37–38.

²⁷ Крюгер Е.В., 1936, с. 27–30; Зельин К. К., Трофимова М.К., 1969, с. 74–75.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, с. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А.Н., 1949; Толстов С.П., 1938 б, с. 417–219.

³⁰ Якҷанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар хел ақида доранд (И.И.Умняков, А.М.Беленицкий), мачбуранд, ки асосан бо изҳори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ ганоат ку-нанд ва ба ҷои нуктаи дар Осиёи Миёнаи қадим вучуд доштани сохти ғуломдорӣ ягон фикри асосноки боварибахш пешниҳод карда наметавонанд.

Дар болои мубоҳиса оид ба «тарзи осиеи истехсолот» махсус таваққуф кардан даркор.

Дар охириҳои солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советии таърих оид ба «тарзи осиеи истехсолот» мубоҳисаи калон ба вуқӯъ омад. Ин мубоҳиса дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз авҷ гирифт ва зимнан ба мубоҳисаи дувум баромади олимони марксистӣ хориҷа³¹ ибтидо гузошт. Дар ин мавзӯ дар журналҳои илмӣ бисёр мақолаҳо чоп шуданд, маҷмӯаҳо ва асарҳои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «тарзи осиеи истехсолот» дар асарҳои асосгузори марксизм дучор меояд. Вале дар ибтидои солҳои 80-уми асри XIX вақте К.Маркс ва Ф.Энгелс бевосита ба масъалаҳои таърихи қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала тағйир ёфт. Дар асари Ф.Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» (с.1884) ба ҷои «тарзи осиеи истехсолот» сохти ибтидоӣ ва баъди ин сохти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф.Энгелс навишта буд:

«Дар даврони қадими осиеӣ ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синфӣ буд, яъне на он қадар замини оммаҳо мусодири карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз он худ карда мешуд... Дар асрҳои миёна аз замин озод кардани халқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалӣ буд»³³.

В.И.Ленин дар асари махсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба форматсияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ бахшида шудааст, ҳар як форматсияро муфассал тавсиф дода, ба ҷои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В.И.Ленин истилоҳи «тарзи осиеи истехсолот»-ро ҳатто ном намебарад ва фақат дар матни иқтибосҳое зикр мекунад, ки аз асарҳои дахлдори К.Маркс гирифтааст. Мо ҳамфикри он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К.Маркс ва Ф.Энгелс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким чи хел «тарзи осиеи истехсолот» даст кашаанд. Кӯшишҳои В.И.Ленинро ҳам тарафдори «тарзи осиеи истехсолот» карда нишон додан низ ҳеч як асос надорад.

Дар айни ҳол, дар рафти мубоҳисаи охири маълум шуд, ки мазмуни форматсияи ғуломдориро бештар ҳартарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки сохти ғуломдорӣ гӯё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истехсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд - ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва догматикӣ аст. Воқеан таърих аз ин гуна ҷамъиятҳо хабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари аҳолиро ташкил медоданд. Худи авзои ғуломон ниҳоят гуногун шуданаш мумкин буд. Билохир, он ҷамъияте, ки мо ҷамъияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунуклад буд.³⁵

ҳамаи инро дар вақти дида баромадани сохти ҷамъиятии Осиеи Миёнаи қадим ба назар нагирифтани мумкин нест.

³¹ Баъзе асарҳои ин олимони дар матбуоти мо чоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусии инкишофи таърихӣ мамлакатҳои Шарг. Материалҳои мубоҳиса оид ба форматсияҳои ҷамъиятии шарг (Тарзи осиеи истехсолот)», М., 1966; Качановский Ю.В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В.Н., 1975.

³³ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Соч., т. 21, с. 348–349.

³⁴ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29.

³⁵ Дьяконов И.М., 1966, с. 47–52.

2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимои иҷтимоӣ ва молумулкӣ

Аллакай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркманистони ҷанубӣ тақсимои молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Теппахисор ном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллуқ дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркманистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, вале дар қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯрҳо ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, чунин аст қабри қохинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо гӯронда шудааст (дар Олтинтеппа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ далолат мекунад. Ёфт шудани ҳазинаҳо нишони он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намоёндагони баъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Сохтмони қасру коху маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти ҷамъияте шаходат медиҳад, ки аз афти қор, аллакай ба синфҳо тақсим шудааст.

Тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркманистони ҷанубӣ нисбат ба дигар ноҳияҳои ҳамсоя хеле барвақтар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркманистони ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳо ҳамин, ки дар Туркманистони ҷанубӣ барои зироати оби қадимӣ шароити аз ҳама қулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркманистони ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддунҳои шахрии Шарқ авзои муносибтаре дошт.

Инкишофи ҷамъияти синфӣ дар Туркманистони ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, вале дар мобайн ва дар нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр шимолӣ хиндустонро ба ҳаёл меоварад. Дар бораи хусусияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ки дар он давраҳо дар ҷамъияти Туркманистони ҷанубӣ ба вуқӯ меомаданд, фақат тахминан гап задан мумкин аст. Шакке нест, ки аллакай дар оянда дар он давра тақсимои қалони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вуҷуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизҳо (манзилҳои мустаҳкамаи арқдор) низ ҷолиби диққат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I нафақат дар Туркманистон, балки дар Бохтар низ маълум буданд. Чунин суҳанони Ф.Энгелсро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Беҳуда нест, ки дар атрофи шахрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои даҳшатовар қомат рост кардаанд: дар хандақҳои зерини деворҳо гӯри абгори сохти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимои молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Ҷиҳати нави ин падида ҳамин, ки он акнун тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад. Инъикоси онро дар «Авесто» ва ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто», сарват, пеш аз ҳама, чорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Хумо соҳиби «ғалаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз чорво бой будаанд». Ба ҳуди Зардушт шахсе даҳ модии тоҷадор ва як шутурро инъом

³⁶ Массон В.М., 1967 б, с. 187.

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, с. 164.

карданй шудааст ва чи тавре В.И.Лившицс ҳаққонй қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори оддй бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нимаи дувуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот ниҳоят кам аст. Фақат баъзе ишораҳо оид ба тақсимои иҷтимоӣ ба назар мерасад. Масалан, дар байни бохтариҳо ва суғдиён «начибтаринҳое» (пойлissimi) будаанд, ки бо «начобати», худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квинт Куртсий, VII, 10, 4; Арриан, VII, 6. 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи ғарбии давлати ҳахоманишиҳо «ғулом гардонда» ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шаҳри юниониро (воқеъ дар шимоли Африка) дар Бохтар муқимй кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юниониро иони шӯришбардоштаро метарсонанд, ки худашонро ғулом карда, духтарони онҳоро ба Бохтар муҳочир хоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти қор, ғуломоноро, ки аз ноҳияҳои ғарбии давлати ҳахоманишиҳо меоварданд, одатан дар Бохтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ буданд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамон ҳам комилан аниқ не) Спитами суғдй ғулом (sūkvnfs) доштааст (Квинт Куртсий, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъхазҳо ишорат меравад, ки дар ташкили иҷтимоии аҳолии ондавrai Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлоду қабилавй ба назар мерасанд. Шояд ба ҳамин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Суғд қабила ё авлоди (gūns) момакон номида шудаанд (Квинт Куртсий, VII, 6, 17).

Аёнро ашрофи Суғд ва Бохтар дар замони Искандари Мақдунй соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори ҳуриён ном шахсе далолат мекунад, ки тамоми лашкари мақдунӣро дар муддати ду моҳ бо хӯроқворй таъмин карда тавонистааст (Арриан, IV, 21, 10). Портӣ машхур аз авлоди Сурен, ки Крассро торумор карда буд, ба қавли Плутарх («ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар начобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси сонй баъди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. ҳазор паҳлавони зиреҳпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ уро мушоият мекардаанд, тамоми нӯкару саворагону ғуломони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофире қайд кардааст, ки дар Даван «ҳавлиҳои пурсарват» ва «калоншавандаҳо» ҳастанд; бойҳо захираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳои усуниҳои кӯчманчй галаҳое доштаанд, ки ҳар яке 4–5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Бохтар ва давраҳои баъдтар ва инчунин дар тангаҳои Кушониён чунин унвони юнонӣ ё худ шарқиронии сардори давлат сабт гардидаанд – «волий», «шоҳ», «шаҳаншоҳ». Дар як мӯҳри хиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шахс – «вазурк фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фрамалар» мегуфтаанд, ки гӯё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб фақат мукаррабони шоҳ ё худ намояндагои авлодҳои машхур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи

³⁸ ИТН, I, с. 145-146.

³⁹ Ёivar A. Д. Н., 1961, р. 320-322.

⁴⁰ Дьяконов М.М., 1961, с. 299.

Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба даврҳои аввали асри миёнаи Сӯғд фармондор «маъмури хочагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони Кушониён унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлати⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мӯҳрҳои ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазорахт» сабт шудааст ва он ҳамчун ҳазорпати Сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мӯҳрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба даврҳои баъди Кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон гапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV милодӣ дар Бохтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлати онҳоро чун далели иловагӣ ба қор барем. Дар катибаи Сурхкӯтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзоқ «қаралраг» буд. Ба ақидаи В.Б.хеннинг ин бо унвони сосонӣ «қаноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин воли асосан ҳарбӣ буд, на граждонӣ. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле паҳн шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намоёндогони оли Самарқанд чунин унвон доштанд.⁴⁵

Дар мӯҳре, ки дар Эрмитажи давлати маҳфуз аст, В.Б.хеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дувуми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Хуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст».⁴⁶

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В.А.Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи ҳиндӣ, ки аз Сарнатха (қарибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли сеवуми ҳукмронии Канишка рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддой хабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» –Wanasрақа ва Хакараллано зикр мешавад. Шахси дувум талаффузи номи ҳиндӣ касест, ки дар гемма сабт гардидааст, Vanasрақа бошад, аз Wanasрақ-и бохтарӣ бармеояд ва маъноаш «зафардод» аст. Дар дувумин катибаи мазкур Хакараллано «сатрапи аъзам» номида шудааст».⁴⁷

Аз тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмури - вилояти ва маҳаллӣ ниҳоят маъмул будо барои паҳн намудани истеҳсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду ҷуғ: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳокимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба вучуд овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфасссалтаре нест. Дар маъхазҳои то ба мо расида хабаре нест, ки қасрҳои кӣ месохт, қалъаву истеҳкомҳоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устохонаҳои шахр қор

⁴¹ Лившиц В.А., 1962 б, с. 134–135.

⁴² Stavisky B.S., 1960, p. 107.

⁴³ Йивар А. Д.Н., 1965, p. 209-210.

⁴⁴ Hynning W.B., 1965 в, s. 81.

⁴⁵ Ibid, S. 77–78.

⁴⁶ Hynning W. B., 1962.

⁴⁷ Лившиц В.А., 1967, с.168–170. Дар бораи сохти маъмурии давлати Кушон олими {инду-стон Б.Н Пурӣ (Puri B. N. 1965, p. 80–87; аз ҷумла, мавҷуд будани шӯрои шох ҳам дар ҳамин ҷо) маълумоти муфид ҷамъ кардааст.

мекард ва аҳолии деҳот аз киҳо иборат буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна ғуломон⁴⁸ ҳам буданду аҳолии мазлуму мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои ифодаи ғуломи давраи падаршохӣ хиндуюропоиён ханӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамон замонҳо аз ғуломдорӣ падаршохӣ вокиф будаанд. Дар давраи «Авесто» ҳам ғуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар давраҳои сонитарро гирем, дар бораи ғуломони Суғд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи ғуломоне низ сухан меравад, ки аз Бохтар ва эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи суғдӣ» ва дигар осори хаттии суғдиён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «даёя» («чӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳхати суғдиён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байни онҳо ғуломони дар боло зикршуда вандакҳо, ғуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда - ванақҳо номбар шудаанд. Дар айбномаи Со-сонийн, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа ғуломон – бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳракҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устухондонҳои Тӯққалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хуноник» пайдо шуд. Мувофиқи баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маънои асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи сохти иҷтимоию иқтисодӣ ҳуччатҳои Тупроққалъа аҳамияти махсус доранд (асрҳои II–III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонавода-ҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебошад. Масалан, дар ҳуччати № 8 ғуфта мешавад, ки тоифа аз 21 кас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Ғуломон бошанд (ё худ хизматгорон) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) ҳуди соҳибхона, 2 нафарашон аз он занаш, 2 нафари дигар аз он писаронаш ва 1 ғулом аз он писари канизи соҳибхона⁵⁰. То нашри пурраи ҳуччатҳои мазкур аз тафсири таърихӣ он бехтараш худдорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таъкид мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буду ва на, аз афти қор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба хоҷагии кишлоқ ҳам дахл дорад.

хиндушинос - марксистӣ машҳур Валтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар хиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истехсолот (ҳам дар хоҷагии кишлоқ ва ҳам дар хунармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самараи меҳнати онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият нафақат дар хиндустон чунин буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истехсолоти молӣ тараққӣ накарда буд, чунин вазъиятро дидан имкон дошт. И.М.Дяконов менависад: «...Фақат Коринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаи сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳое, ки дар онҳо ғолибан истехсолоти молӣ раванқ дошт, дар инкишофи пуравчи ғуломдорӣ ғайридавлатӣ миқёсан хеле қалон мисол шуда метавонад.»⁵²

⁴⁸ Маълумоти маъхазҳо дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҷамъ ва таҳлил карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, с. 468-276.

⁵⁰ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 13–14; Бентович И.В., 1969, с.304-305.

⁵¹ Руйн W. 1961, 5. 101.

⁵² Дяконов И. М., 1963, с. 18.

Ба фикри мо ҳам, дар Осиёи Миёна меҳнати ғуломон, аз ҷумла меҳнати ғуломон дар истехсолоти хоҷагии кишлоқ роли ғайриасосӣ, аниқтараш, роли дувумдарачаро мебозид.

Ба ин муносибат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаходати баъзе мадракоти бевосита ва бисёр мадракоти бавосита дар Осиёи Миёнаи қадим, чунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршохӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоғон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон тахкурсии буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И.М.Дяконов, пеш аз ҳама, ташкилоти одамони озоду ғуломдорони баробархуқуқ буд.⁵⁴

Дар Сугди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти қор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (наф) аз ашроф (озотқорон), савдогарон (ҳавоқорон) ва деҳқонони озоди ҷамоату хунармандон (қорикорон)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» саркарда дар забони эронӣ муқобилгузориҳои шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мугеъ, пеш аз ҳама, ғуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф.Энгелс, «истибодди шарқӣ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ муносибатҳои ғуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва чуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқи инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти ғуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осиёи Миёна дар истехсолот дар тамоми муддати давраи қадим аҳли ҷамоат роли пешбаранда доштанд ва ин, алалхусус, дар истехсолоти хоҷагии кишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати кишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Хусусияти ҷамоатӣ доштани зироаткорӣ протсессии аз хоҷагии натуралӣ ба хоҷагии молӣ гузаштанро хеле суст кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатии зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чӣ тавре дар бобҳои болоӣ нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ барвақт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитаи савдо баста шуд, вале хусусияти натуралии хоҷагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туфайли ин савдои дохилӣ ва муомилоти пул чандон чуқур паҳн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи ғуломдорӣ, ки ба истехсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки ба истехсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

⁵³ Тюменев А. И., 1956; Дяконов И. М., 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ Дяконов И. М., 1963, с. 33.

⁵⁵ ИТН, I, с. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот ниг.: Йайлӯ Н.В., 1932. р. 952–954. Дар бораи «озода»-ҳои матнҳои хутанусақой ниг.: Bailey Н. W., 1960. р. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ҳуҷҷатҳои ҳиндӣ, ки ба кхароштӣ (Туркистони шарқӣ) навишта шудаанд, ниг.: Йитгов Т., 1934, р. 509.

⁵⁷ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо, ҷилди 20. с. 647.

⁵⁸ Баъзе муҳаққиқон кӯшиш доранд, ки манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ дар Бохтари шимолӣ ёфтшударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятӣ ба ғалам диҳанд – дар ин бора ниг.: Массон В. М., 1974, с. 9; Пидяев Ш. Р., 1976, с. 192–193.

⁵⁹ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 23, с. 89.

⁶⁰ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 25, ғисми I, с. 364–365.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва даштии Осиёи Миёна инчунин воҳиди тақсимнашудаи хунаремандӣ байни шахру деҳот вучуди худро идома меод. Дар ин ҷойҳо хунаремандӣ аз зироаткорӣ ханӯз қатъиян ҷудо нашуда буд.

ҳамзистӣ ва ҳамкориҳои зиҷи ноҳияҳои зироаткор ва олами қабिलाҳои кӯчманҷӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи ҳоси таракқиёти таърихии Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди шарқӣ бо мақсади ғорати кишварҳои дигар ва ғасби заминҳои бекарон доимо ҷанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки таракқиёти хоҷагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯ, дар инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ноҳияҳои пешқадам воҳаҳои Сӯғд, Хоразм, Бохтар (Тахористон), Фарғона ва Хурӯсон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кӯҳистони доманаи Помир, Бадахшон, Кӯҳистон ва ғ. андак қафо мемонданд. Ноҳияҳои ҳафтрӯд, назди Арал, соҳили Каспий ва ноҳияҳои Қазокистони ҳозира ғӯшаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои ғӯё буферӣ буданд. Дар хоҷагии ҷорводорӣ даштҳо ва дар хоҷагиҳои маҳдуди кӯҳистон сохти авлодӣ хеле вақт боқӣ монд. Дар ноҳияҳо муносибатҳои ғуломдорӣ тезтар инкишоф меёфтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои ғуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезугундшавандаи синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшавандаи ҳарбиёну ғуломдорону коҳинон, ки соҳиби ғуломони бисёру заминҳои беканор ва қорвонҳои бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, аҳли оддии ҷамоат, ки гирифтори шаклҳои гуногуни асорати сарватдорон буданд.

ҳокимияти давлатӣ дар дасти ашрофу коҳинон бо сарвари мустабиду лашкари вай буд – ҳамаи онҳо дар дӯши халқ менишастанд. Табақаи ҳукмрон ба ҳокимияти муктадирӣ марказӣ таъя карда, ғуломон ва аҳли ҷамоатро истисмор менамуд.

К.Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии ғуломдорӣ антиқӣ навишта буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ фақат дар дохили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истехсолкунандаи аҳоли, яъне ғуломон, барои ин муборизон танҳо пояи сусте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истехсолкунандаи он аҳли озодаи ҷамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъҳазҳои қадим норавшану нимғурма ишорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони озодаи ҷамоат ҷой дошт.

Чунин аст муҳтасаран манзараи протсессҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то ҳуди асри III–IV милодӣ ба амал омаданд. Дар бобати ташаккули халқҳои Осиёи Миёна ҳаминаро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлодӣ ва баробарии ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустақкам мешаванд. Ҷамоатҳои деҳот аллақай ба андозае иттифокҳои ноҳиявӣ ҳам буданд. Ғайр аз иттиҳоди муқаррари қабिलाҳои ҳамсоя, инчунин протсессҳои омезиши онҳо, ташаккули халқиятҳо ба назар мерасад.

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: Уафуров Б. У., 1968, с. 7–8.

⁶² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 16, с. 375.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгелс дар бораи Юнони антиқӣ таъкид карда буд, протсессии ташаккул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қабилаҳое мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданду бас. Он вақт барои ташаккули халқи ягонаи калон ҳанӯз замина набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф.Энгелсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халқи муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои гуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хуросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

⁶³ Ниг.: К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 482–483.

Фасли севум

**ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА**

Боби якум

**ТОИФАҲО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР
АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ**

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷангҳои дурударози пуртахлукаи зидди римҳо ва низову хархашаҳои дохилӣ давлати Порт заволи ёфт. Зиддияти синфӣ байни ашрофу ғулумдор ва аҳли ҷамоату ғулумон якбора тезугунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштбоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат чунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истеҳсолкунандагони бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд: ашрофони Форс бо коҳинони зардуштия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истаҳр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашкари охири намоёндаи Оли Ашкониён Ардавони I-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вуҷуд дошт.

Ба ҷои портҳо омадани Сосониёнро таъдбири муқаррарии подшоҳон гуфтан ғалат аст. Оли Портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суғашта, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷоматаӣ авҷи мекалавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таҳриқ дода натавонист. Ин қорро давлати Сосониён кард»².

Давлати Сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226–651) вучуд дошт. Дар аҳди Сосониён чунин ҷиҳатҳо ҷолиби диққат аст. Якум, тақрибан аз асри IV милодӣ дар давлати Сосониён муносибатҳои феодалӣ босуръат инкишоф меёбад. Дувум, бар хилофи қувваҳои марказгурези волию ҳокимони алоҳидаи баъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф.Энгелс давлати Сосониёро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Севум, таъсири қадимтарин зардуштия ниҳоят баланд мешавад, дини зардуштӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашери I чунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Тахт пояи меҳроб асту меҳроб пояи тахт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шоҳ Шопури I (солҳои 242–272) Сосониён лашкари римиҳоро торумор карданд, дар як муҳориба як императори Рим кушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати Сосониён

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном коҳини маъбади Анахито буд – номи сулола аз хамин ҷост.

² Дьяконов М.М., 1961, с. 260. Дар бораи кӯшишҳои аз нутгаи назари марксистӣ идрок намудани протсессҳои иҷтимоии давраи аввали давлати Сосониён ниг.: Пигулевская Н.В., 1956 а, с. 150–152. Дар бораи мадракоти таърихи ба тахт нишастани Ардашер ниг.: Луконин В.Г., 1961, с. 9–24.

³ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 222.

дар аҳди Шопури II (солҳои 309-379) хеле қувват гирифта, дар шарку ғарб дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шахрҳо таъсис намуд. Шох Яздигурди I (солҳои 399-420) кӯшид, ки ба насронӣ ба таъсис карда, ҳукуки ашроф ва қоҳинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати Сосонӣ насронӣ ба таъсис буданд.

Тартиботи бераҳмонаи давлати Сосонӣ боиси эътирози саҳти халқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти халқҳои ноҳияҳои тасхиргаштаи Осиёи Миёна ва Моварои Кавказ шуд. Шӯриши ин ноҳияҳо, тачовузи кӯчманчиён давлати Сосонӣ ба ларза меовард ва шоху шохзодагонии сосонӣ ба асирӣ меафтиданд ғ гарави кӯчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шохон Пирӯз (солҳои 459-484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар айни он дар зери зарбаҳои тавоноии халқ қариб буд, ки давлати Сосонӣ вожгун шавад.

Давлати Сосонӣ дар аҳди Хусрави I Анӯшервон (солҳои 531-579) ба авҷи иқтидори худ расид. Хусрави I ҷангу ҷидоли бисёре карда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин ҷанд ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам карданд ва ба инкишофи минбаъдаи он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Хусрави I аҳамияти калон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимияти марказиро ҳам тақвият дод.

Шоҳони сосонӣ кӯшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ кунанд ва ин кӯшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кӯчманчиён мегузаранд. Вале андаке санитар ноҳияҳои Туркманистони ҷанубӣ боз ба тасарруфи Сосонӣ медарояд. Давлати Сосонӣ дар миёнаи асри VII милод аз зарбаи арабҳо суқут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба Кидориён дар ахбори маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими йуҷиҳо аз ҳамлаи жоҷҳо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Боло кӯчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари йуҷиҳо Сидоло аз кӯҳҳои баланд убури карду ба шимоли ҳиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гангола панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Сидоло ба ноҳияҳои йуҷиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуннҳо ўро пеш кардаанд ва ў ба ғарб рафтаасту» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Ҷанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо ба браҳмӣ «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-қадом ноҳияи ҷануб, дар паси ҳиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизмати ба давраи солҳои 390-430 нисбат дорад. А.Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба ҳулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду ҳоким сикка мезаданд.⁵ К.Еноки исбот мекунад, ки Кидориён тақрибан дар солҳои 412-437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

Дар маъхазҳои ғарб (Приски Понӣ) гуфта мешавад, ки «гуннҳое, ки онҳоро кидориён меноманд», солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосонӣ мубориза бурдаанд. Дар зери санаи соли 456 Приски Понӣ (19) хабар медиҳад, ки

⁴ Бичурин, II, с. 264-266.

⁵ Ghirshman R., 1948, p. 78-79; Ёivar A.Д.Н., 1956, 26-27; Луконин В.Г., 1967, с. 32-33.

⁶ Ёnoki K., 1959, p. 11.

шоҳи «портӣ» (яъне сосонӣ) зидди гунну кидориён мечангид. Худи ҳамон маъхаз зери санаи соли 464 менависад, ки ҳукумати Сосониён чунин иддаое дошт: «Римиён (Византия–Б.Ф.) ӯҳдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гунну кидориён ном тоифае ба чанг дароянд, ёрии пулӣ хоҳанд расонд, зеро агар дасти форсҳо боло шавад, барои римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннхоро (кидориёнро) рухсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Понӣ, 25).

Маълум, ки Сидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимаш (ki^wo-tâ-lâ)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо худи ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итминон ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхазҳои Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён хеши кушониён ва ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, вале ин иддаоро дигар маъхазҳо тасдиқ намеkunанд. Масъалаи муносибати кидориёни ба ҳиндустон рафта ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди Сосониён ҷангидаанд, мутлақо норавшан аст. Чанд фарзияи зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну хиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски хиёниён ба ном тобеи шоҳи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки Кидориён ханӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодаанд.⁹

Хиёниён

Соли 346/47 шоҳи Сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зеро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марселлин (16, 9, 4), «хиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳучум кардани будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар калимаи «еусан» як ҳарф ғалат рафта ва онро «кусан» яъне кушон хондан даркор. Агар ин гуна ислохро эътироф кунем (бисёр муҳаққиқон инро раво мешуморанд), пас хиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марселлин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо халқҳои дурдаст–«хиёниён ва гелонҳо» муоҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муоҳада хиёниён дар ҳайъати лашкари Шопури II дар қарибии шаҳри Сурия–Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари хиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба тахт ништа ва синнаш аз миёна боло нарафта, вале чеҳра пур аз ҷину оҷанг гашта ва дар сиёсат заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шӯҳрат ёфта. ҳамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, вале дар коргоҳ ҳалок гашта» (Аммиан Марселлин, 18, 6, 20, 19, 1, 7–11).

Дар охири солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтахти онҳо дар Балх будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин муҳорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шоҳи кушониён» Шопури II шахсан худаш дар сари лашкар будааст, вале ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсхоро торумор кард, бисёр форсхоро аз дами тег гузаронд», – менависад муаррихи арман. Бори дувум Шопури II ба нияти ниқор лашкар кашид, вале ин дафъа ҳам ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

Маълум, ки дар ин маврид дар зерини номи «кушониён» ким-чи хел дигар як тоифа – кидориён, хиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

⁷ Pülliott P., 1934, p. 43.

⁸ Манделштам А. М., 1958.

⁹ Ўпоки К., 1959, p. 27. Ба ғавли вай, дар байни солҳои 477–520 ҷайгоҳиён дар Гандҳара Кидориёнро торумор кардаанд (Ўпоки К., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 36.

¹¹ Тревер К. В., 1954, с. 133–134.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапутра-шахи-шаханушахи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи аҳолии Сарандеб барои қазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин қазираҳо ба Самадрагупта изхори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлике металабанд, ки аз рӯи он ба шартӣ эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро ҳудашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонеро, ки дар боло дар нохунак оварда шуд, ҳар хел тавзеҳ медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салоҳиди ҳудаш) онро ба ҷузъҳо тақсим мекунад. Дар байни ин тавзеҳот тавзеҳи олими ҳинд Будҳа Пракаш ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми ибораи «дайвапура-шахи-шаханушахи» як истилоҳи том буда, кадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми Қушониёнро дар назар дорад (санаи катиба ҳам ба санаи ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муаррих А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳобод Кидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам ҷолиби диққат мебошад. Дар ин маврид дар байни ахбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи кабири Қушониён»¹³ ва унвони катибаи ҳиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо дохил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоъро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кирдориён ва хиёниён чӣ гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитойро ба инобат гирифтани даркор бошад? То вақтҳои охир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот намедиданд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунад, ки ахбори маъхазҳои хитой роҷеъ ба Судэро тасхир кардани «хуннҳо» ва ҷунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судэро кушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Хунн насли чорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зери номи «хуннҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он чизе, ки аз ин ахбор гирифтани мумкин аст, танҳо зикри ҳамина воқеа, ки Суғдро дар ким-кадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (ахбор ба соли 437 дахл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳо хиёниёну кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳад ғузоштан аз ин ҳам мушқилтар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муаррихони араб Табарӣ ва Диноварӣ хабар медиҳанд, ки ба тахти Сосониён Варахрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420–437) нишасту дере нагузашта ба Хуросон ҳокони «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба ғорат бурд. Баҳроми Гӯр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале ҳудаш бо эҳтиёти тамом пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв хайма зада, бепарвоёна дам мегирифтанд. Инак, сарбозони Баҳроми Гӯр наъраи мудҳише кашиданду «туркҳо» рӯ ба ғурез ниҳоданд. Баҳроми Гӯр ҳокони «турк»-хоро кушт, зани ӯро ба даст овард ва лашкари ӯро то ҳуди Амударё таъкиб намуд ва дар назди Омул аз дарё убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва ҳудаш сарҳаде муқаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад нахоҳанд гу-

¹² Yuddha Prakash, 1957, 1954 p. 135. Бар ҳилофи ин Д. Аллан агида дорад, ки сухан аз на-
мояндагони гуногуни «халқҳои сақӣ ва қушонӣ» меравад ва ноҳияи суқунати онҳо аз
сарҳадҳои {индустон то Амударё тӯл мекашид (Allan J., 1914, p. XX–XXVIII).

¹³ Тревер К. В., 1954, с. 134.

¹⁴ Бичурин, II, с. 260; Ёнокӣ К., 1955 а, 1959, p. 24–25.

зашт. Баҳром маҳаллери, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интиҳоб намуд. Фармуд, ки дар он ҷо бурҷе бардоранд ва ин чоро сарҳад таъин кард» – менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфасссал номбар мекунад, ки Баҳроми Гӯр чӣ ғанимате ба даст оварда буд. Вале муҳимаш ҳамин ки вай волини Хуросонро таъин мекунад ва мегӯяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба ваъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро тақозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Чағониёну Хатлону Балху Бухоро маҷбур буд ба Эрон хироч диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи кадом «туркҳо» сухан мерафта бошад? Шакке нест, ки худӣ ин ном анахронизм аст. И.Маркварт ба ду ҷиҳат диққат дод – аввалан, дар як достони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп сухан меравад ва зимнан қорзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармегардад. Ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Баҳроми Гӯрро ба ёд меоварад. Дувум, валиаҳди Хуросон ба унвони «марзбони кушон» (яъне «сарҳадбони кушон») соҳиб мешавад.¹⁶ И.Маркварт дар асоси ҳамин ба хулосае меояд, ки Баҳроми Гӯр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин хулосаи вай боварибахш аст.¹⁷

Чаро унвони валиаҳди Балх «марзбони кушон» буд? Ин ду сабаб доштаниш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Баҳроми I Гӯр як қисми хоки ҳиндус-тонро, ки дар он маҳалҳо мулки Кушониён вучуд дошт, ба мамлақати худ ҳамроҳ кардани буд ва инак, унвони мазкур гӯё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни навомада ва Кушониёни аз қадим маълум ким-чӣ хел алоқае ҳаст. Сабаби дувумро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438–457) зидди кӯчманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокчи ва ҷамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет хабар медиҳад, ки шоҳи Сосониён «ногаҳон ба кишвари *хиёниён тохт*, ки онҳоро Кушониён ҳам мегӯянд ва ду сол ҷарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Хуллас, ду маъҳазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёро бо кушониён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёро аз кушониён ҷудо кардан нашояд.

Яздгурди II ҳатто маҷбур шудааст, ки қароргоҳи худро ба шимол кӯчонад. Авзои пуртахлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тӯл кашид. Худӣ ҳамон муаррихи арман Егише Вардапет менависад, ки соли 450 «Яздгурд лашкари бешумор гирд оварда, раҳсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи кушониён инро дида, чуръати ҷарб наёфт ва рӯ ба гӯшаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини Кушониёро ба ғорат бурд, бисёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К.В.Тревер дар асоси ибораи «кишвари ҳайтолиён»-и ин матн хулосае мебарорад, ки ҳайтолиён дар ин давра «аз афти қор, ҳанӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар хиёниён ҳукмфармо

¹⁵ Nöldykü Th, 1879, s. 98–102; Шмидт А. Э., 1958, с. 445–447–475.

¹⁶ Nöldykü Th, 1879, s. 101–102.

¹⁷ Marquart J., 1901, s. 50–52.

¹⁸ Тревер К.В., 1954, с. 136 (хатти гусиста аз ман. – Б. У.).

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 136–137.

шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо аз они ҳайтолиён ҳисоб мешуд, вале онҳо ҳанӯз дар ҷангҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Егише Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453–454 Яздгурди II боз ба шоҳи Кушониён дарафтодани шуд, вале шоҳи Кушониён ин нияти ўро пешакӣ фаҳмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисёр ҷойҳои Эронро ба ҳок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е.Е.Неразик дар асоси таҳлили матн чунин ақидаи ба фикри мо ҳам қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, муҳориба на бо хиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҳарбии Эрони сосонӣ бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрдҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав – душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Вале ҳамаи ин ҳоло аввали кор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба ди-гар мамлакатҳо ҳайъатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайъати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёнро дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гунну кидориён» дар охири солҳои 50- 60-уми асри V беҳуда ба ҳайтолиён тазйиқ наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459–484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авҷи худ расид. Аз хабари муаррихони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирӣ аҳолии «Тахористон ва атрофи он» чулус кардааст. Вай «иктидори ҳайтолиёнро афзуд ва ба мукофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳади онҳо дахл нахоҳад кард». Вале Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар кашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва худро ҳайтоли мехонданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба тағи ҳамаи бурҷе расид, ки Баҳроми Гӯр сохта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз ҷӣ илоҷе ёфта, ваъдаиҳо набудани худро нишон додани шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувофиқи он бояд аз сарҳадди ҳайтолиён намегузашт: Маълум, ки сарҳади ҳайтолиён ҳамаи бурҷ буд ва инак, «Пирӯз ба тағи он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳок созанд ва филону паҳлавонон бурҷро пеш мекашиданду Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамаи илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гӯё вайрон намекард». Дар ин муҳорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба хандақҳое, ки махсус дар сари роҳ канда шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноаён карда буданд, афтиданду кушта шуданд. ҳайтолиён тамоми Хуросонро тасхир намуданд²³. Динаварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки хандақҳои чуқур канда, рӯи онҳоро ноаён пӯшида монда буданд. Худи подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин хандақ афтиданд ва ба қавли муаррих, «ба адам рафтанд». Вақте Пирӯз ба ин хандақ афтида банд мешавад, ўро бо

²⁰ Егише Вардапет, 1953, с. 256–257.

²¹ ИТН, I, с. 410.

²² Ўнокӣ К., 1955 б, р. 234.

²³ Шмидт А. Э., 1958, с. 448–449; Nöldykū Th., 1879. s. 115–132.

санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, духтараш, мӯбади пираш, занҳояш ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандаки рӯпӯши пуроб дар маъҳази византӣ ҳам маълумоте ҳаст (Прокопий Кесарский, I, 4).

Ин воқеа на фақат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суриёний, византӣ ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе ҷиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидааст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асир афтоду вале шоҳи Византия пули бисёре дода, ҷони вайро харида, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунад боз асир меафтад. Аз афти қор, маҳз дар вақти бори дувум асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳади ҳайтолиён нахоҳад гузашт ва ба замми ин бояд товони ниҳоят қалон – 30 ҳаҷир танга меод. Пирӯз дар асорат истода фармуд, ки товодро ба ҳайтолиён биёваранд, аммо ҳазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту фақат як қисми онро дод. Вале Пирӯз писарашро ба ғарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба хабари Приски Понӣ бовар кунем (1,27), Пирӯз ҳайтолиёноро фиреб додааст ва ин ба ҷанги севум баҳона шудааст. Гап дар ин, ки Пирӯз ба «гуннҳо» тақлиф кардааст, ки муоҳидаи сулҳ банданд ва ҷун ғарави софу покии нияти худ ба подшоҳи «гуннҳо» духтареро ба занӣ додасту гуфтааст, ки ин духтар ба вай хоҳар мешавад. Духтар ба дарбори шоҳи «гуннҳо» меояду қаллобии Пирӯсро фош мекунад ва мегӯяд, ки вай хоҳари Пирӯз не, балки қанизи вай аст. Шоҳи «гуннҳо» Кунҳо аз ин найранги Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фирис-тонад, зеро вай лашқари қалон дораду аммо сарлашқарони ҷуртаҷриба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии наҷибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро гӯшу биниву забон бурида, сар доданду боқимондари куштанд.²⁵ Инак, боз ҷанг сар шуд, ки ин ҷанги севум буд ва дар ин ҷанг Пирӯз бешарафона ҳалок шуд²⁶.

Ин шикасти мудҳиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашмае дар Эрон, «ҳатто дар айёми амонӣ қасе набуд, ки ҷасуруна ва нотарсона ба ҳайтоли нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, ҳатто ба ларза меомад».

²⁴ Althūym U., 1960, с. 51-52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Хушнавоз (Фирдавсӣ) ё Ахушунвор (Табарӣ) гуфтаанд (Marquart J., 1901, s.60; Лившиц В.А., 1969, с.67). Агидае ҳаст, ки ин ном аз забони эронӣ бармеояд ва аслан *axsondar «ҳукмдор» ё *axsonwar («ҳоким») аст. (Mañchūn-Hūlfyn O. J., 1959, p. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвон бошад.

²⁵ Дар бораи ин воқеаҳо ниг.: Пигулевская Н.В., 1941, с. 56-59. Приски Понӣ Кунҳоро шоҳи гуннукидориён меномад. Дар қатбае номи ин шоҳ Гунҳоз аст (Althūym U., 1959, I, s.32). Ин маъҳазро ҳар гуна тавзеҳ додан мумкин. Эҳтимол, хабари Приски Понӣ ба ҳуди кидориён дахл дошта бошад, ки онҳо якҷоя бо ҳайтолиён ба Эрон ҳу-ҷум мекарданд. Соли 468 аз Византия хабар расид, ки «форсҳо бар гунну кидориён иолиб омадаанд ва шаҳри онҳо Валаамро муҳосира намудаанд» (Приски Понӣ, 35) ва ин хабарро ба Византия ҳайъати сафорати форсҳо бурда будааст. Гумон меравад, ки Валаам ғароргоҳи кучиест дар ким-кучои ҷанубу ҷарби Туркменистон. Аммо инро дигар ҳел тавзеҳ додан ҳам мумкин – масалан, Приски Понӣ ҳамаи гуннҳои Осиёи Миёнаро «кидориён» ва Балхро Валаам меномиду дар ривояте, ки роҷеъ ба кидориён дошт, мадракоти оид ба кўчманчиёни гуногуни Осиёи Миёна ба ҳам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византӣ менависад: «Шоҳи ҳайтолиён {айтол, ки номи тоифа аз ўст, Пирӯсро машлуб сохту форсҳо ин ҷойҳоро аз даст доданд (тарҷумани русии пурраи ин матнро ниг.: «Византийские истории», 1960, с. 493). Эҳтимол, номе, ки Феофан меорад, маҳсули этимологияи халғӣ бошад.

Зиёда аз ин, як форси начиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустиқили моро чунон банди ҳайтолиён сохт, ки то мулки ориён (Эрон –Б.Ф.) вучуд дорад, аз ин бандагии пурғусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Баҳман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таълиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми асри IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикраро ба тариқи зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ғазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тӯмаи тег сохтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта, ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он маҳсули дастранҷи хурмуз аст, онҳо саросар ҳучум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва алами онҳо сарозер аст».²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба тағи пой вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охири асри V фақат аз номи кўчманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боч меод²⁹.

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467–470 ва 480) ҳайтолиён Сугдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхири мулкҳои Туркистони шарқӣ шурӯъ намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490–497 Урумчӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз қувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 волии яке аз мавзёҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан ҳудаш аз жожҳо будааст, зидди хитоӣҳо исён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён гурехта меояд ва аз онҳо барои рафъи душманони худ мадад меурсад.³¹

Агар ба назар гирем, ки Хугану Кошғар ҳам ба ҳайъати давлати ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охири асри V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои асри VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳибӣ мекарданд.

Солномаҳои хитой номгӯи мулкҳоеро додаанд, ки ба ҳайъати давлати ҳайтолиён дохил шуданд. Муқоисаи ин ахбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабу форс имкон медиҳад, ба ҳулосае оем, ки давлати ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳиран (инро ҳанӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Ғайр аз ин, ҳайтолиён дар ҷануб ҳам ҷанд ҷойҳоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дувуми асри V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзёҳои шимоли ҳиндустонро тасхир наму-данд.

Афсӯс, ки таърихи осеёимиёнагии ҳайтолиён ҷӣ қадар мавҳуму пардапӯш аст. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳайтолиёнро «хуно» (hūna) гуфтаанд. Мувофиқи мадраке охири волии аъзами оли ғуптҳо Скандагупта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435–467³³, мувофиқи маъхази дигар аз солҳои 455–456 тахминан то соли 470³⁴) маҷбур

²⁷ Тревер К. В., 1954, с. 138.

²⁸ Яйлӣу Н. W., 1954, s. 13–14.

²⁹ Мувофиқи мадракоти нумизматӣ (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964 .с. 204).

³⁰ Ўнокӣ К., 1955 в, р. 235.

³¹ Ўнокӣ К., 1959, р. 25–26.

³² Ба ағдаи Ёнокӣ К., ин воқеа дар байни солҳои 477 ба 520 ба вугӯ омадааст (Ўнокӣ К., 1959, р. 27), вале дар оғози ин фосила рӯй додани воқеаи мазкур бояд ба ҳағигат наздик бошад.

³³ Синха Н.Р., Банерҷӣ А.Ч., 1957, с. 89.

³⁴ «Thy Yākatāko-Gupta agy», 1954, р. 161–169; Majumdar R.C, 1957, р. 25, 28.

шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтугозҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандаҳоро дар итоати худ доштанд.

Барои тавзеҳи давраҳои минбаъда дар дасти мо мадракоти сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳо ҳаст, ки маълумоти онҳо аксаран ба яқдигар ҳилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ чандин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охири асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари ҳуноёнӣ ҳинд Тарумана ном шоҳе меис-тод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машҳури олам». Валиаҳди ӯ писараш Миҳи-ракул шуд, ки дар бораи вай хеле баъдтар Сюан-сзан навишта буд, ки вай ба тамоми ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсояро ба худ тобеъ намуд». Аз афти кор, дар аҳди Миҳиракул мулки ҳайтолиён дар шимоли ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳаддалим-кон васеъ буд. Вале бисёр иқдомоти вай, алаҳхусус, буддоёнро таъкиб кардани вай тамоми аҳолии ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Миҳиракул дар ҷанги зидди волии гуптҳо Яшодҳарман шикаст хӯрд ва сонитар дар Кашмир ҳокимиятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии шимоли ҳиндустон аз ҳукми «хуно» – ҳайтолиён раҳой ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олимони ҳинд Р. Мачумдар мутлақо дуруст аст) на шикастҳои мебошанд, ки сарварони «хуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтидои солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш хӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанд на имдоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамин ба сукут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии таърихи ҳиндустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз хеле вақт вуҷуд доштанд, вале акнун «хуно» – ҳайтолиён дар таърихи ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизматӣ дидаву доништа амалан истифода бурда нашуд. Асари чорчилдаи Р.Гёбл «хуччатҳо оид ба таърихи ҳуноёнӣ эронӣ дар Бохтару ҳиндустон»³⁸ муфасссалтарин тадқиқотест дар бораи тангаҳои кидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳкурсии мукаммали хуччатӣ дорад, ба тадқиқи илмӣ нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбл тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккаи тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳоро ҳам тағйир додааст. Бисёр хатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав хонда шудаанд, ҳулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таърихӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашаққату дурударози муфиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд ғӯем, ки муҳимтарин асарҳои таърихӣ-нумизматики олимони советӣ аз доираи назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи ҳулосаҳои умумитаърихӣ вай худдорӣ менамоем, зеро асоси ин ҳулосаҳо ғолибан тарзи нави хондани хатти рӯи танга мебошад, ки

³⁵ «Thy Yâkâtako-Gupta agy». 1954, p. 163–164; Majumdar R.C, 1954, p. 26.

³⁶ Majumdar R.C, 1954, p. 39.

³⁷ «Thy Yâkâtako-Gupta agy». 1954, p. 174–175; Majumdar R.C, 1954, p. 26; McGovyrn W. M., 1939, p. 414–417.

³⁸ Göbl R., 1967.

бисёр чихатҳои он баҳснок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёҷ до-
рад. Мутаассифона, пас аз нашри асари Р. Гёбл (ва инчунин асари қабл аз ин чоп-
шудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ ис-
тифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд; ҳалли ин масъала кори оян-
да аст.

Хуллас, ҳайтолиён давлати ниҳоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз
андозаи давлати Кушониён ҳам калонтар буду вале чӣ қадар калон бошад, ҳамон
қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин ҳайтолиён дар таърихи Осиёи
Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд
дар Шарқ на фақат пеши роҳи урдуи Сосониёни Эронро гиранд, балки ба шохони
кушони зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои ҳайтолиён дар дашту саҳрои
Эрон ҷавлон мезад, ба шохони ҳайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон
шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вақташ бурда супурдани боч яке аз вазифаҳои
муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Халқҳои Моварои Кавказ, ки дар зери асорати Сосониён буданд, низ қо-мат
афрохтанду зидди зулми Сосониён алангаи муборизаро боло хезонданд.

Дар солҳои 483–484 дар Иберия, Арманистон ва Албанияи Кавказ шӯълаи
шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз ҳайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва
суст шудани иқтидори Сосониёно истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, мубори-
заи халқҳои мазлуми Моварои Кавказ бо равақи халқи Осиёи Миёна– ҳайтолиён
ба ҳам печида рафт. Ниҳоят, ҳайтолиён дар этногенези ҳиндустон, Афғонистон ва,
алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Яшу Стилат менависад, ки: «хиёниён, ки
худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъворо бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар
назари муаллифони онзамои ғарб тамоми кӯчманчиёни Осиёи Миёна сарфи
назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёноро бо «хиёона»⁴¹ ном тоифае, ки дар
«Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунанд. Онҳо душмани зардуштиён, душма-
ни шоҳи одил Вишто буданд, ки ҳомии Зардушт мебошад. Бар вифоки матни
«Авесто», онҳо «бадраг» ва «бадкеш» мебошанду аз афти қор, аз ҷумлаи кӯчман-
чиёнанд. Ф.Алтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» – тегахӯду теғасипар»-ро, ки дар як
матни мавхуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сақоиёни тегахӯд алоқаманд
мекунад ва дар ҳамин асос ба хулосае меояд, ки: «Пас, хиёона баробари яке аз
қабिलाҳои сақой байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиносии номӣ Бей-
ли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқиқи муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад,
ки ин қабил, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто»
мондааст. Вале, рости гап, то чи андоза мураккабу печдарпеч будани ин масъаларо

³⁹ Дьяконов М.М., 1961, с. 227.

⁴⁰ Marquart J., 1901, 5. 58; Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁴¹ Marquart J., 1901, 5. 50; Hirtzfeld E., 1930, p. 19.

⁴² Althaym U., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба ағидаҳои аввалии вай оид ба ин масъала ниг.: Bailey H. W., 1932, p.946.

Г.Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қабила дар ноҳияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд – оё ба шимолу шарқ кӯчида рафтанду баъдтар боз ба ҷануб гашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеҷ кучо нарафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи ҳуди ҳамин «хуннҳо» решаи калимаи қадимии «хиё-аона» намонда бошад ва ғайра ва ҳоказо – ҷавоби ин саволҳоро Г.Бейли наметодонад.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «хиёаона» ба хиёнияти таърихӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири хеле дақиқона изҳоркардаи Г.Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи хел як иттиҳодияи муқтадири қабилаҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанду баъд якбора аз пеши назари сарчашмаҳои таърихӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар кучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе наметодонад», фарзияи ба шимолу шарқ кӯчида рафтани онҳо – «муғлақо қобили эҳтимол нест» ва ба қавли Моргенстерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки комилан хилофи якдигар мебошанд. Дар «давраҳои Виштосп» – дар асри VI пеш аз милод қабилаҳои «хиёаона» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ҳанӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамаи зарбаҳои ҳалокатбори хиёниёну ҳайтолиёро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эронӣён ҷунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт – Коваи Виштоспро тамоман зудуда партофтааст».⁴⁶ Э.Херсфелд⁴⁷ ва Р.Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

Инак, решаи хиёниёро дар давраҳои пеш аз ҳахоманишиҳо ё дар давраи ҳахоманишиҳо ё дар давраҳои баъди ҳахоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум ҷӣ гуна мешавад, ҷустуҷӯ кардан ҳарчанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале аз афти қор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби ҳамаи олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» хеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷониби диққат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии давраҳои хеле сонитар хоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши хиёниён то ҷи андоза масъалаи дандоншикани мураккабу печдарпеч мебошад.

Номи шоҳи хиёниён Грумбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пуштибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марселлин менависад, ки писари Грумбат «ҷавоне буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ» (Аммиан Марселлин, 19, I, 7). Азбаски ҳуди ҳамин муаллиф афти гуннҳоро «безеб» ва

⁴⁴ Hailūy H. W., 1954, 5. 20–21.

⁴⁵ Mañchñn-Hñlfñn O.', 1959, p. 227–228. Оид ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁶ Marquart J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Hñrzfñld Ÿ., 1947, p. 771–774.

⁴⁸ Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁹ Ин этимологияи Ф. Андреас (ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 117; Mañchñn-Hñlfñn O.J., 1959, p.230). Этимологияҳои туркӣ робита ба ғабул не (Althñim U. und Stñihl R., 1954, s.277).

намуди онҳоро «бадхайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаккиконе бошем, ки ин тавр мегӯянд – ин чавон аз хиёниён аст ва модоме нависандаи ғарб хусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуннҳо қаробате надостааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марселлин (19, I, 10–11; 19, 2, 1) ҳасади шохзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҷои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобута чиданд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурдае буд ва ҳайкалҳо ҷунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даст ва ҳайма ба ҳайма тақсим шуда, зиёфат меҳӯрданд, ба мурдаи шохзода аз ғирифта, марсияҳои махсус меҳонданд. Занон бошанд, лобақунону наваҳакшон ин орзуву умеди халқро ба охират гусел мекарданд...». Баъд мурдаро сӯзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти чавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба ҳок супоранд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм хангоми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъа ва Кӯҳнааёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулхани калоне афрӯхта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одамай ёфт шудааст. Дар паҳлӯи устухон пораи рӯи ҳайкали ғилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда аст (дар Кенгқалъа), ғайр аз ин дар даҳмаи Кӯҳнааёз пораи мучассамай ғилии одам ёфт шуд (аниқтараш дасти ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин печондани латтаи ғачолуд сохта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд, тахмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Арал аст⁵² ва ин тахмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд кард, ки баъзе унсурҳои маросими дафн, ки ба маросими дафни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи хабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) биное будааст, ки дар миёнҷо суфаи баланд доштааст. ҳар сол дар ин бино маросими аз ғишудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегузоранд, ки андаруни он хокистари ҳасади волидайнӣ воли ҳаст, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд ва гулу мева мепошанд ва волиро ашрофро гӯшти қурбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои маҷрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба ғӯр бутҳои хурди ғачӣ мегузоштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандаи асри VI Сурия бемалол даст кашидан мумкин бошад ҳам, вале бар ҳилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёнро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо ҳилофи яқдигаранд. Проконий Кесарский, ки ҳайтолиёнро «гуннҳои сафед» номидааст, менависад: «Гарчанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (ҷунин) ном доранд, вале бо он гуннҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботу муносибате надоранд, зеро кишвари онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар

⁵⁰ Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, с. 51.

⁵² ИТН, I, с. 413–414.

⁵³ Бичурин, II, с. 272–282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо ниг.: Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, 51–52; Левин Л. М., 1968.

тоифаи гуннҳо кӯчманчигӣ намекунанд ва аз давраҳои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқимӣ сукунат доранд. Дар байни тамоми гуннҳо онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пӯсти баданашон сафед аст ва симои зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гуннҳо ким-чи хел ваҳшиёна зиндагӣ намекунанд ва дар итоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонунӣ доранд ва дар муносибати байни худ ва ҳамсоягони худ бехтар аз румиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

Ба ҳамин тарик, Прокопий Кесарский ҳайтолиёро аз гуннҳо аниқ ҷудо мекунад. Вай на фақат халқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба чунин маълумоти муфассал ва асоснокӣ як сарчашмаи мӯътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар айни ҳол, гуфтан лозим, ки аз ин хабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеҷ гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йучиҳо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабिलाҳои гогуйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабिलाҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Кангуй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадрокоти кишварҳои дуродур ва халқҳои ба забони хоричӣ гапзананда, ки роҷеъ ба давраҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фаҳмида шудаанд ва тахриф гардидаанд. Пас, мо намедонем, ки асли воқеа чӣ гуна буд. Бо ин роҳ ҳалли масъалаи пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олими ҳозиразамони Япония К.Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо қамол кордонӣ тадқиқ намуда, маҷбур шуд ба ҳамон ҳулосаи болоӣ ояд – яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёро намедонистанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европай ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёро авлоди йучиҳо мегӯянд, ба ақидаи баъзеҳо ҳайтолиён аз гуннҳо пайдо шуда будаанд, севумиҳо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабिलाҳои қадими турк ё муғул мебошанд; мувофиқи ақидае ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён хиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёну хиёниён як тоифаанд ва худ ҳайтолиён синфи ҳукмрони хиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо қайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, ғайр аз номи «гуннҳои сафед», боз номҳои бисёре доранд (ки ҳуди ҳамин боиси мушкilotи қалон аст). Дар маъхазҳои суриёний номи онҳо абдол ё эпталит; дар маъхазҳои юнонизабон абдел ё эфталит, дар маъхазҳои арманӣ ҳаптал, идал ва тетал; дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва хефтол, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикию форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъхазҳои хитой *e-da*⁵⁹ (талаффузи қадимиаш **iŭp-tât*) ва *e-*

⁵⁵ Дигар муаррихи византи Агафий гапро хеле кӯтоҳ кардааст: «{айтолиён ҳамон гуннҳои янд» (Приски Понӣ, 91–92, эзоҳи 116).

⁵⁶ Ўноки К., 1959, р. 7.

⁵⁷ Ўноки К., 1959, р. 1-14; 1955, р. 232-235.

⁵⁸ Ghirshman R., 1948, р. 10–21, 115; Ўноки К., 1959, р. 15–23; ИТН, I, с. 415-416.

⁵⁹ Althaym F. und Stjohl R., 953, s.276; Althaym F., 1959, I, s. 41-42

диен (талаффузи қадимиаш *iṣp-t iṣn)⁶⁰. Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои паҳлавию зардушті онҳоро хиёниён, дар ҳиндӣ хуно номидаанду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъхазҳои арманӣ бо кушониён омехта кардаанд.

Ф.Алтхайм кӯшиш дорад, ки баромади калимаи ҳайтолиро ба решаи туркӣ алоқаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, вале ин зӯри беҳуда асту асосе надорад. Боз як ақидае ҳаст, ки ҳайтол аз калимаи форсии «хафт» баромадааст⁶².

ханӯз дар асри X Балъамӣ навишта буд: «haytila чамъи haital аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро haital қувват аст ва haital муарраби он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқиэронии хутанусакоӣ калимаи ба ин монанд маънои «часуру диловар» дорад⁶⁴.

Аз хатти рӯи тангаҳои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифтани мумкин. ҳайтолиён худро хион мегуфтаанд (дар тангаҳои OIONA), пас онҳо яке аз шохаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи хатти тангаҳои маълум шуд, ки забони расмии онҳо дар мулкҳои тахористонии худ бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳои, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани ҳайтолиён низ таваккуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г.Бейли хеле дақиқ ва муфасссал тадқиқ намудааст. Мабдаи мулоҳизаҳои вай матнҳои паҳлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эрону «хиёниёни сафед» ривояте ҳаст. Баъд дар охир мӯждае меояд, ки «Шомилони касофат, Девону Хиёниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беҳу бун канада шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти Сосониён гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардид ва онҳо хиёни буданду турк, ҳайтоли буданду таббатӣ, кӯхистонӣ буданду хитой, суғдӣ буданду византӣ, хиёни сурх буданду хиёни сафед, вале эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи механи ман шуданд».⁶⁷

Инак, агар дар матни аввал фақат сафедхиёниён ба назар расад, дар матни дувум ҳам хиёни (пеш аз туркҳо), ҳам сурххиёниён (қирмизхиёниён) ва ҳам сафедхиёниён ҳастанд. Ба ақидаи шореҳи «Баҳман-Яшт», номи сурххиёниён аз сурх будани қулоҳ, зиреху чавшан ва байрақи онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба сурх (ё худ тира) хуноён ва сафедхуноён ишорат ҳаст (хотирнишон менамояд, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ хуно ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар достоне, ки асри VII ба забони хутанусакоӣ таълиф шудааст, ҳалке ном бурда мешавад, ки тарҷумаи номи онҳо сурхқулоҳон аст. Ба ақидаи Г.Бейли, ин тоифа сурххиёниён мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои ғарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зеро онҳо ҳам номи гуннҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопи Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византӣ дар

⁶⁰ Ynoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Althaym F., 1959, I, s. 44.

⁶² Mañchün-Hylfün O.J., 1959, p. 231.

⁶³ Балъамӣ, р. 128.

⁶⁴ Лившиц В.А., 1969, с. 67, эзоҳи 103.

⁶⁵ Ghirshman R., 1948; Hünning W.Й., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, с. 67-71.

⁶⁶ Yailūy H. W., 1931, p. 585-586.

⁶⁷ Yailūy H. W., 1932, p. 945-946.

бораи ким-чи хел кармихионҳо сухан рондаанд. Ба фикри Г.Бейли, ин ҳам он қир-мизхиёниён мебошад, ки дар матнҳои паҳлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намедонем – намедонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабила дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабилаи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этноантропологӣ фарқ доштанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки ба қарибӣ кашф шудаанд, омади ҳайъати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунанд: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В.А.Лившицс мумкин аст ин суратро далели мавҷудияти «сурххиёниён»-у «сафедхиёниён» ҳисоб кунем.⁶⁹

хуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи хуруфоти кушонӣ (бохтарӣ) буда, вале нисбат ба хуруфоти кушонӣён андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи хуруфоти ҳайтолиён Сюан-сзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи хуруфоти асосии онҳо бисту панҷто ва онҳо ин харфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мафҳумотро ифода мекунанд. Аз ҷаҳат ба рост менависанду меҳонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Сугд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор пораҳои дастанвисе, ки дар Тоҷикистони шарқӣ ёфт шудааст, ба ҳатти ҳайтоли мебошад.⁷¹ Зоҳиран, баъзеи онҳо ба асрҳои VII-VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре ҳонда нашудааст. Баъзе забоншиносон забони он матнҳоро сақой ва баъзеи дигар бохтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу ғарби Покистон дар водии дарёи Тоҷи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст – дар санги якум матни арабию санскрит, дар санги дувум матни бохтарию санскрит ва дар санги севум, ки аз ду пора иборат аст, матни бохтарӣ ва ду сатр ҳатти арабӣ ҳафт. Ҳатти бохтарӣ бо усули шикастаи моил сабт гардидааст. Як варианти транслитератсия ва тарҷумаи он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумаи чопшудаи ин матн ҳомакӣ буда, танҳо қўшишест дар тарҷумаи он. Санаи он ҳам ба давраҳои ҳеле сонитар, аз афти қор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи ҳатти ҳайтоли катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падида омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари ҳатти ҳайтоли катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри ҳатти шикастаи моили бохтарии Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи сугдӣ паҳлуи он намунаи ҳатти расмӣ ҳайтоли будааст,⁷⁴ боз як осори ҳатти ҳайтоли катибаи сурати девори димнаи Қофирқалъаи Қолхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

⁶⁸ Йайлӯ Н. W., 1954, p. 13–20. Феофани Византӣ (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» сухан ронда, менависад, ки дар шаргтари Танаис туркҳое ҳастанд, ки дар гадим онҳоро массагет меномиданд, ба забони форсҳо номи ин туркҳо кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар маъхазҳои византиро ҳам муфассал тадқиқ кардааст, тахмин мекунад, ки гап аз тоифаи жожҳо меравад (Chavannys Y., 1903, p. 229–239). Вале ин фарзия алҳол ғобили ғабул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, с. 6.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, p. 38; Pyllot P., 1934, p. 50.

⁷¹ Hansyn O., 1951; Gyrshyvitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, с. 163.

⁷² Dani A. H., Humiyach H., Göyl R., 1964, p. 125–135.

⁷³ Лившиц В.А., 1969, с. 73–74.

⁷⁴ Лившиц В.А., 1967, с.164. Дар Афросиёб боз якчанд катибаҳои ҳайтоли ёфт шудааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Одатан ин катибаҳо дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзеҳ додан мумкин ва ҳуди ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шаркиэронӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннутуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани калимаҳои бешак форсиро алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё муғулӣ) буду баъди эрониро тасхир кардан аз забони аҳолии эронии мутеъгардонидашуда баъзе калимаҳо ба забони ҳайтолӣ дохил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан Ф.Алтайм ва Э.Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунад. Ишоратҳои мухтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъхазҳои хитой ҳаст, инчунин хеле гуногун маънидод карда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёро туркӣ (ё муғулӣ) гӯем, ин забон, бешакку шубҳа, забони шаркиэронӣ буд. Вале фақат минбаъд дастрас гардидани осори он, таҳқику тадқиқи амиқу муфасссали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёр ҷиҳатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори хаттии ҳайтолиён муқаррар ва муносибати онҳо бо халқи-ятҳои ҳайтолӣ муайян карда шавад.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваққуф кардан лозим. Ин халқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, ҳиндустон ва Туркистони шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз кучо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъхазҳои хитойро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар ҷой медиҳанд.

Назарияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. ҳанӯз соли 1951 А.Н.Бернштам дар бораи этногенез ва ташаккули давлатдорӣ ҳайтолиён муҳокима ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва аз тарафи дигар, ба болооби ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.⁷⁷

Солҳои 1955–1959 ин ақидаи А.Н.Бернштам дар тадқиқоти олими Япония К.Еноки асоснок карда шуд. К.Еноки на фақат тамоми материалҳои мавҷударо аз дидгоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъхазҳои хитой мадракҳои тоза овард. Хулосаҳои К.Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибии ҳудуди шарқии Бадахшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ ҷой дорад.⁷⁸ Л.И.Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадахшон будани ҳайтолиёро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав зам накардааст. ҳаминаро бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти қор, ба маъхазҳои хитой таъя мекунад, аниқтараш, ба ҳамоно ривояти Сюан-сзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритишудаи калимаи «ҳайтолӣ» ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадахшоние вучуд дораду подшоҳи он бисёр кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е.Е.Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тохтутозҳои йуҷиҳо ҳам нисбат доштаниш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметаво-

⁷⁵ Яйлю Н.В., 1937, р. 892–893 (титлатураи хатти рӯи тангаҳои эронӣ); Ўноки К., 1959, р. 39–45; Ghirshman K., 1948, р. 67, 117–118; МаҶнчҶн НҶлҶн О.Ј., 1959, р. 227–231.

⁷⁶ Алтайм У., 1959, с. 41–54; ПулҶйҶлҶнк Ъ.Г., 1962, р. 259–260.

⁷⁷ Бернштам А.Н., 1951, с. 197.

⁷⁸ Ўноки К., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л.Н., 1959.

⁸⁰ Ўноки К., 1959, р. 35.

над, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е.Е.Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи К.Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танқидии ўро қобили қабул гуфтан мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К.Енокиро паст карда наметавонад, алаҳусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² даркор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти тореволютсионии рус К.И. Иностранцев диққати муҳаққиқонро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин – муғхонаҳо ба ҳамон сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б.А.Литвинский муғхона ва дигар ҳелҳои сағона, аз ҷумла, ғӯрҳои хокиро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷӯбин ғӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоту мадракотро омӯхта, ба чунин хулоса омад, ки дар ташаккули қабилаҳои ҳайтоли қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти маҳсус доштанд, зеро ин тарзи дафн маҳз дар байни ҳамин қабилаҳо маъмул буд.

Дар адабиёти таърихӣ советӣ оид ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С.П.Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охирин варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV–V резшироғӣ дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» Ҳиёниёну ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилаҳои қадимии сақоно массагетҳо ташаккул ёфта буданд ва чи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабила бисёр унсурҳои гунну туркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракоте, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар хилофи иддаои С.П. Толстов ҳеҷ вақт маркази давлати Ҳиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот ниҳоят кам аст.

Аз нуктаи назари танқидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъиян он тараф истад, ҳатто ба андозае эҳтимолан муайян намудани макони ташаккули ҳайтолиён ниҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст – яъне ҳайтолиён дар заминаи кадом як қабилаҳои забонашон шарқизорони Осиёи Миёна ба вучуд омадаанду дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Ҷамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гунҳои сафед» – ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқимӣ мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр аз номи ҳайъати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шаҳрианд»; ба қавли вай туркҳо ҳайтолиёноро шикаст дода, ҳокими шаҳрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18).⁸⁶ Феодани Византи (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсхоро мағлуб сохта, ба шаҳру бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои Хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, е-да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар

⁸¹ ИТН, I, с. 553-554.

⁸² Мугоиса кунед: Гумилев Л.И., 1967, б.

⁸³ Шоев А.Ҷ., 1909, с. 16-18.

⁸⁴ Иностранцев К.И., 1909, с. 116-120.

⁸⁵ Толстов С. П., 1962, с. 244.

⁸⁶ Тарҷумаи тамоми порчаро ниг.: «Византийские историки», 1860, с.374; Бичурин, II, с.268.

чойҳои серобу алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ мекунанд». Сон Юн ном сайёҳ менависад, ки *е-да*, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кӯчманчигӣ мекунанд⁸⁷. ҳар дуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюан-сзан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар чодарҳои пӯстакӣ зиндагӣ доштанду кӯчманчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, хабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дизо ҳукмронӣ кардаанд»⁸⁸. Ба ҳамин тариқ, муаллифони ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёно мардумони шахрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳиби шахрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аён ашрофи ҳайтолиён дар шахрҳо маскун мешуданд.

Чамбияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшану аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардидем. Солномаи Лян-шу⁸⁹ хабар медиҳад, ки мурдари дар тобутҳои оддии ҷӯбин мегурониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шу) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷуқуриҳои кӯҳна мепартоянд»⁹⁰. Сарулибоси аён ашроф хеле боқарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанҳоро тасвир карда менависад: «Сарулибоси бойҳову камбағалон фарқи калон дорад»⁹¹. Ҷазои дуздӣ ниҳоят сахт буд: «Барои дуздии ҷизе, ки андозааш маълум нест, сар мезаданд; товони ҷизи дуздиро даҳ қарат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки чамбияти ҳайтолиён чамбияти синфӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашкари ҳайтолиён хеле тавоно буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитойӣ, онҳо қамонқашҳои забардаст будаанд, ба фикри муаллифони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст⁹⁴.

Усули амалиёти ҷангие, ки ҳайтолиён қор фармуданд, қасро ба ақидае водор менамояд, ки лашкари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф.Алтхайм ҳамфикр ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л.Н. Гумилевро зинҳор қабул надорем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавҳарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар дошта қулоҳи якгӯша мепӯшад; зани сершавҳар қулоҳе мепӯшад, ки чанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар гӯша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шумораи шавҳар пӯпак дӯхта мешавад»⁹⁷. Дар бораи ин урфу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитой хабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки боқимондаи никоҳи гурӯҳӣ мебошад, дар рӯзҳои мо дар Тибет ва дар гирду атрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

⁸⁷ Йўал S., 1906, p. XC–XC1; Ўнокӣ K., 1959, p. 50.

⁸⁸ Ўнокӣ K., 1959, p. 35.

⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, p. 49.

⁹⁰ Бичурин, II, с. 269.

⁹¹ Веал S., 1960, p. XC1.

⁹² Бичурин, II, с. 269.

⁹³ Пигулевская Н. В., 1941, с. 64; Алтҳӣм U., 1960, II, с. 17–18.

⁹⁴ ИТН, I, с. 419.

⁹⁵ Алтҳӣм U. 1960 II, с. 269.

⁹⁶ Гумилев Л. Н., 1967. 6, с. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, с. 268.

⁹⁸ Миллър R.A., 1959, с. 12.

⁹⁹ Ghirshman R., 1948, p. 125-128; Ўнокӣ K., 1959, p. 51-56.

Мувофиқи хабари маъхазҳо ҳайтолиён дини буддоиро не, балки худоёни худро, масалан, худои оташро мепарастиданд. ҳар сахар онҳо аз хаймаи худ баромада, намоз мехондаанд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастии мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар ҷамъияти ҳайтолиён дину оини халқхое, ки онҳоро мугеъ менамудаанд, масалан, дини буддой, тадричан реша давондан гирифт. Мадраре ҳаст, ки дар байни ҳайтолиён дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Нехзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V–VI дар Эрони Кайкубодшоҳ (солҳои 488–531) бар зидди муносибатҳои феодали, ки нав ташаккул меёфт, баромадҳои тавоноии оммаи халқ ба вуқӯъ омад.¹⁰¹ Ба ин нехзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар таърих бо номи Маздак¹⁰² машҳур аст. Мисли тамоми дигар нехзатҳои халқии он давра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибод ба худ шакли диниро гирифт. Асосгузори ин нехзати динӣ Зардушт ибни Хурроӣ ном шахсе буд. Баъзеҳо санаи ҳаёти ӯро ба охири асри III ва аввали асри IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дууми асри V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба худ номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак ташвиқ мекард, ки ҳама одамон ҳуқуқи баробар доранд ва нобаробариро барҳам додан лозим, заминро сарвати бойҳоро қашаи гирифтани даркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумаи солномаҳои даврони забони миёнаи форсӣ таъя мекунад, Маздак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки худо «неъматии оламро барои ҳамин офарид, ки мардум онро байни худ аз рӯи инсоф тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсофӣ карданд». Пайравони Маздак меғоянд, ки онҳо моли дороро қашаи мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар қасеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маъно надорад, ки қашаи вай ба ҳамаи он қизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ё худ, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим меод, ки «Моли мулки бойҳоро қашаи гирифта, ба қамбағалон додан даркор, то ин ки моли мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамқушӣ ва ҳатто қуштани қорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофиқи таълимоти Маздак, қашаи дар роҳи қалабаи неқӣ ва дар муқоризаи зид-

¹⁰⁰ Маъхазҳо: Ўппок К., р. 45–49; ниг.: инчунин Ghirshman R., 1948, р. 120–124.

¹⁰¹ Тадриғоти муфасссалтарини маъхазшиносӣ: (Christyans A., 1925. Дар китоби оличаноби шарғиносӣ Чехословакия О. Клима (Klima O., 1957) маъхазҳо ниҳоят дағигона таҳлил шудаанд, баъзе дидҳо аз дигар тавзеҳу таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавҷуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадриғоти олимони советӣ муҳимтаринаш асарҳои Пигулевская Н.В. (1948, 1956). Очерки ниҳоят муфиду мухтасар: Дяконов М.М., 1961, с. 303–309, 410–412.

¹⁰² Алтхайм ва Р. Штил исбот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё худ аз ягон мамлақати ба он ҳамсоя аст (Althaym U. und Stihl R., 1953) вале О.Клима (Klima O., 1957, с. 154–165) нишон дод, ки ин ақида ғобили ғабул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазҳо бо-вар қардан лозим нест, ки ӯ Маздак аз Нисо, ё худ аз дигар як шаҳри Хуросон мешавад. Ҷои таваллуди Маздак аниқ маълум нест, шояд он Байаннаҳрайн ё соҳили ҷаби Дадла бошад. Зиеда аз ин, ақидае ҳаст, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирға ё худ унвони умуман муътағид (аслаш «маздак» ё «маздиқ») мебошад.

¹⁰³ Klima O., 1957. Тафсири муфасссали таъриху таълимоти нехзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо қашаи баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намода, қонандаро ба асарҳои махсуси бахшида ба таърихи Эрони қосонӣ ҳавола мекунем.

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, с. 450–451.

¹⁰⁵ Иғтибос аз китоби: Пигулевская Н. В., 1956 а, с. 296.

ди бадӣ одамкушӣ ва хунрезӣ раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд, ки таълимоти Маздак, пеш аз ҳама, дар байни зироаткорони ҷамоат паҳн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

хамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Чаҳон рост бояд, ки бошад ба чиз,
Фузунӣ ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми авом аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

Неҳзати маздакиён дар пойтахти Эрон боиси он шуд, ки издиҳомӣ гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороч карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро кашада мегирифт, ту дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони калони Эрон кушта шуданд; бисёрии онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайқубодшоҳ аз чони худ тарсида ва бо роҳи суғуст кардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намоёндагони калонтарини аёнӣ ашроф ҳокимияти марказиро ғасб карданӣ шуда, худро пайрави таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин кирдори Кайқубодшоҳро муаррихон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А.Гутшмид ва Т.Нёлдеке дар асоси ишорати бевоситаи муаррихони асри миёна чунин ақидаро пеш ниҳоданд: Кайқубодшоҳ барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш ғоибонак равона мекунад, яъне дар муборизаи зидди аёнӣ ашроф ва рӯҳониён, ки бо онҳо якҷоя буданд, восита пайдо кунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза чунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А.Кристенсен баръакс, чунин мешуморад, ки Кайқубодшоҳ аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави собитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапӣ А. Кристенсен дуруст не. Сабаби ин кирдори Кайқубодшоҳ ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на хусни тавачҷӯх нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба халқ.¹¹⁰

Аёнӣ ашроф Кайқубодро аз тахт фуруварда, ба зиндон андохтанд (соли 496) ва ба тахт бародари ӯро шинонданд, ки мақсаду мароми аёнӣ ашрофро ба амал

¹⁰⁶ Фирдавсӣ, 1966, с. 60-61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, с. 451, 490; Берунӣ, 1957, с. 213.

¹⁰⁸ Nöldky Th., 1879, 142-143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: Фруэ R. N., 1963, p. 212.

¹¹⁰ С.П.Толстов чунин ақидаро пеш ниҳод: Райқубодшоҳро дар ҷавонӣ падараш Пирӯз чун гаравӣ ба дарбори шоҳи ҳайтолиён дода буд. Дар асоси ин воқеа, ки дар сарчашмаҳо гайд шудааст, С.П.Толстов ба хулосае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш кардани Райқубодшоҳ «ошно будани вай бо тартиботи ҳайтолиён аст, яъне анъанаҳои ҷамоатию авлодии сохти ҷамъияти ҳайтолиён бо шиорҳои меҳнатии маздакиён мувофиқат дошт ва Райқубодшоҳ, эҳтимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ҷавонӣ барбарии «ғунҳои сафед»-ро чун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи Сосониёнро, ки торафт суғуст мешуд, боз мустаҳкам кардан мумкин аст» (Толстов С.П., 1948 б, с. 216). Вале ҳайтолиён ҳаргиз дар давраи сохти ибтидоии ҷамоатӣ набуданд, дар ҷамъияти онҳо тағсимои равшани молумулкӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дошт.

барорад. Вале ба Кайкубод муяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зимнан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшоҳи ҳайтолиён почои Кайкубодшоҳ буд. Кайкубод ба назди почояш рафта, хоҳари ӯро ба занӣ гирифт. Яшу Стилат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Кайкубодшоҳ домоди подшоҳ шуда, хеле комат афрохту ҳар рӯз ба зорию тавалло даромад, ки ба вай лашкар диҳад, то ки рафта аёну ашрофро аз дами теғ гузаронад ва боз соҳиби мамлакати худ шавад. Ва падарарӯсаш лашкари сершуморе ба вай дод ва Кайкубодшоҳ бо ин лашкар ба сарҳади Эрон расида буд, ки бародараш инро шунида гурехт ва Кайкубодшоҳ ба мурод расид ва ашрофро қир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Кайкубодшоҳи I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз чулус мекунад ва ба ҳамон қисми аёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои саҳт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба тахт нишастани Кайкубодшоҳ муносибати вай ба маздакиён тадричан дигар шудан гирифт, вай аввал ниҳонӣ, баъд рӯйрост пайравони Маздакро чунон таъқиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душмани қаттоли вай бошанд. Дар солҳои 528 ва 529 Кайкубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони нехзатро ба қатл расонд. Дар саросари мамлакат куштори ваҳшиёнаи маздакиён сар шуд.

Муҳимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодали буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиро талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои соҳи ҷамоативу авлодӣ буд, ки кайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вучудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона хусусияти прогрессивӣ дошт, зеро халқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табақаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам ташаккули муносибатҳои феодали оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти нехзати Маздак дере нагузашта, писари Кайкубодшоҳ Хисрави Анӯшервон (солҳои 531-579), ки душмани ашаддии Маздаку маздакиён буд, дар Эрон чанд ислохот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро хеле мустаҳкам кард.

¹¹¹ Пигулевская Н.В., 1940, с. 136.

Боби дувум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Хоқонии турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осӣи Миёна

Дар асри VI хеле дур аз ҳудуди Осӣи Миёна дар Олтой зери унвони «Хоқонии турк» (солҳои 551-744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осӣи Миёна роли муҳим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, вале бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитойҳо онҳоро «тутсзюе» мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадимии он *tigūt ki-wat* буд ва ин ҳуди ҳамон тюркют мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жожҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо ҳуди туркҳо ҳудро тюрк мегуфтанд, сугдиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин калима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

Ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифт баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жожҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Муғулистону Олтой давлати пурқувват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳдҳои Бумонхоқон Мӯҳон (солҳои 553-572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи ғарб раҳсипор гардид, бародари Мӯҳон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Дареи ғарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Арал бошад). Катибаи калони Кӯлтегин хабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯҳону Истам – Б.Ф.) халқи ҳудро то таги Темурқапиқ маскун намуданд»². Темурқапиқ («Дарвозаи оҳанин») номи асримиёнагии убургоҳи кӯҳиест, ки аз Суғд ба Тахористон мебурду ҳудаш дар кӯҳҳои Бойсун воқеъ буд. Дастаҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳади Эрон мерасанд, дар ғарб то ҳуди баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят калони кӯчманчиён пайдо мешавад, ки аз ҳуди Корея то соҳилҳои баҳри Сиёҳ масоҳати азимеро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят калон меододу бо ҳамин ҷонашро халос мекард. Дар назди ин «фавқулдавлат»-и туркҳо дигар ду давлати калонтарини он давра - Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷангҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (солҳои 600–603) ҳоконӣ ба ду қисм – ба Хоқонии шарқии туркҳо ва ба Хоқонии ғарбии туркҳо тақсим шуд (Осӣи Миёна дар ҳайъати Хоқонии ғарбии туркҳо монд). Солҳои 630–682 Хоқонии

¹ Кононов А.Н., 1949, с. 40–47; Кляшторный С.Г., 1964, с. 18–19

² Малов С.Е., 1951, с. 36.

шарқии туркҳо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вучуд ҳам надошт. Дар охири асри VII дар муборизаи зидди Хитой Хоконии дувуми шарқии туркҳо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин давлат, алалхусус, дар аҳди Мочо ё худ Қапаганхокон (солҳои 691–716) хеле пурқувват мешавад. Боз ливои туркҳо дар таги девори қалъаи Пекин ба чавлон меояд ва боз лашкари Қапаганхокон ҳучумкунон аз дарёи Хуанхэ мегузарад. Туркҳо дар саросари шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор сокинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифта мебурданд, сарвати беандозае ғорат мекарданд. Рӯ ба ғарб ба Осиёи Миёна ҳам тохту-този худро оғоз менамуданд.

Дар охири асри VII ва миёнаи асри VIII арабҳо ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркҳоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва ҳайтолиён

ханӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар мебароварданд, бояд ба ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Хоконии турк ба нияти тасхири Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Хусрави Анӯшервон (солҳои 531–579) қомилан ташаққул ёфта, иқтисодии он хеле афзуд ва ба ҳайтолиён дигар боч ҳам намедод.³

ханӯз дар солҳои 50-уми асри VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти қор, ҳайтолиён, ҳатто гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шудаанд. Сардори ҳайтолиён, ҳатто ба ҳучум гузашта, туркҳоро пеш карданӣ шуд, вале Қотулф ном вазираш ўро аз ин қор боздошту гуфт, ки қуввати ҳайтолиён дар ҳоки ҳудашон фузунтар аст (Менандр, порчаи 10). Чанг (аз афти қор, бо баъзе танаффус) хеле тӯл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул аварҳоро тарсонд, ки баъди торумор кардани ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба ҳок яқсон хоҳад қард (Менандр, порчаи 10).

Хусрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду мақсад аз он таъсиси иттифоқи буд, ки бояд ҳайтолиёноро барҳам меод. ҳамаи ин воқеаҳоро Фирдавсӣ хеле муфассал ба қалам додааст:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,
Силеху сипаҳ хосту ганчу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андаровард гирд⁴.

Дар ин мобайн Ғотифар лашкар ҷамъ кард. Аз Балх, Шуғнон, Хатлон, Вашгирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони ҷанубӣ), Тирмиз, Омул, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой гирифт. Муҳорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз гурзу кӯпол буд,
Ки лашгарғаҳи шоҳи ҳайтол буд,
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу кӯҳ,

³Дьяконов М.М., 1961, с. 309–315, 321.

⁴Фирдавсӣ, 1966, с. 223–224.

Зи хайтол гирд овариди гурӯх,
Ба чанг андаромад зи ҳар сӯ сипох
Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.⁵

хикояти Табарӣ ҳам дар ин бора аниқу мухтасару мӯҷаз аст: «Тавонотарину муктадиртарини туркҳо Санчибу буд, ки аз лашкари бешумори шоҳи хайтолиён В. р. з. нахаросида, ба чанг даромад. В. р. з. ва лашкари ӯро нобуд сохт, сарвату мулки ӯро ғасб кард, ба ҷуз он ҷойҳое, ки пештар Хусрави I тасарруф карда буд⁶.

Инак, ҳар ду тараф мекушид, ки аввалин шуда ба хайтолиён зарба занад ва амалан хайтолиён бар зидди ду душмани муктадир танҳо мечангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синчибуи муаррихони араб, бешак, ҳамон Синзибули маъхазҳои византии мебошад.⁷ Т.Нёлдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи хайтолиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин калимаи форсиест, ки маънояш «гурӯз» мебошад. Баъзе волиёни шарқиэронӣ, масалан, волиёни Марв, ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») доштанд⁹. Маънои ин номро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин – эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: βkz– варзи суғдӣ).

Ба ақидаи Э.Шаванн, ки ин маъхазхоро хеле муфасссал тадқиқ кардааст, туркҳо хайтолиёно дар ким-кучои мобайни солҳои 663 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А.М.Манделштам, ин сана ба ибтидои он фосола наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г.Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибҳои соли 560»¹² гуфтан даркор.

Дар ин ҷанги шадид, ки, аз афти кор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру деҳот зарар دیدанд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам ҷудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти кор, ҳаддалимкон фоида барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузро туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон бочеро, ки замоне ба хайтолиён медод, акнун ба онҳо диҳад. Диноварӣ, баръакс, хабар медиҳад, ки Хусрави Анӯшервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркхоро шунида, бо сардории валиаҳди худ зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз ҷанг рӯ тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дасти Сосониён мемонад. ханӯз Т.Нёлдеке ишорат карда буд, ки ин хабар Диноварӣ ба дигар маъхазҳо мувофиқат намекунад ва, дар ҳақиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дасти туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вучуд омада буд.

Низои байни Сосониёну туркҳо ба фоидаи хайтолиён буд. Ҷанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркманистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва баъзе маҳалҳои (ҳатто

⁵ Фирдавсӣ, 1966, с. 224.

⁶ Nöldykü Th., 1879, с. 158–159.

⁷ Nöldykü Th., 1879, с. 158.; Anm. 2; Chavannys E., 1903, p. 226. Дар бораи шакли ибтидоии туркии ин ном ниг.: Moravcsir G., 1958, S. 275-276.

⁸ Nöldykü Th., 1879, с. 159.

⁹ Mañchñn-Hylfñn O., 1959.

¹⁰ Chavannys E., 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, с. 43.

¹² Moravcsik G., 1958, I, s. 76.

¹³ Nöldykü Th., 1879, с. 159; Anm 1.

ноҳияҳои) мобайнӣ мачбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф боч диҳанд. ҳайтолиёни водии Зарафшон ба туркҳо боч медоданд (Менандр, порчаи 18). ҳайтолиёни чанубии Осиёи Миёна, аз афти қор, муддате мустакилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале, мувофиқи ривояти Масъудӣ, Хусрави Анӯшервон, зоҳиран, баҳонае ёфта, ба ноҳияҳои паси «дарёи Балх», яъне Амударё лашкар дароварда, то ба Хатлон расид, шӯҳи ҳайтолиён (ки номаш Хушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Хусрав мулки ӯро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки «сипас, тукуесҳо (яъне туркҳо— Б.Ғ.) мулки е-даро (яъне ҳайтолиёно— Б.Ғ.) ба ғорат бурданд ва ба авлодҳо қирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва Сосониён. Иқтисодиёт ва сиёсат

ҳамин ки давлати ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифокчиён низоъ хест. Даре нагузашта алангаи низоъ боло меравад ва акнун сабаб на манма-ниҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

Мо медонем, ки дар давраи Кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳои тичорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепайваस्त. Баъдтар кирмақдорӣ ва шӯҳибобӣ дар ҳуди Осиёи Миёна ривож меёбад. Дар ғарб истехсоли шӯҳӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим фақат нигарони шӯҳие буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнчиӣ мекарданд. Византиҳо чанд бор қӯшиданд, ки бевосита аз ҳиндустон шӯҳӣ гиранду дар ин қор ба форсҳо мӯҳтоҷ набошанд, вале қӯшишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин қор зид буд. Форсҳо аз миёнчиӣ худ пули ниҳоят қалон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намонданд, ки Византия бевосита бо фурушандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи дигар, чӣ қадар хоҳанд, ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. ҳукумати Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеҷ қор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмақ ба Византия ҳам оварда шуд¹⁶, вале барои тараққии саноати шӯҳӣ вақти тӯлоние лозим буд.

Сӯғдиён, ки ҳудашон шӯҳибобӣ мекарданду бо абрешимфурушон бевосита алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи қулайтарини савдо аз Эрон мегузашт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва сӯғд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мӯътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкориҳои байни туркҳоро Эрон бо ташаббуси сӯғдиён қарор дода шуд, ки ба Эрон ҳайъати сафорат фиристода, маслиҳат қардан лозим омад, ки оё шӯҳиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фуруш бурдан ё худ ақаллан ба ҳуди савдогарони форс шӯҳӣ оварда, фуруштан имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «сарвар»-и сӯғдиён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин хабар медиҳад, ки ҳокими турк ба сӯғдиён иҷозат додааст «худашон ҳайъати сафорат фиристонанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Сӯғдро ҳамчун давлат нест накарда, фақат ба худ мутеъ намуданд. Ин қор, бешубҳа, инъикоси вазъияти сиёсии реалии Осиёи Миёна мебошад. Мо

¹⁴ Althym F., 1960, с. 57–58.

¹⁵ Бичурин, II, с. 269, мугоиса шавад: Millr R. A., 1959, p. 12.

¹⁶ Пигулевская Н. В., 1947, сах184, 196; 1951, сах 83–95, 184 ва мобаъд.

дар ин масъала ақидаи Н.В. Пигулевскаяро¹⁷ пурра тарафдорӣ мекунем ва Л.Н. Гумилёв¹⁸, ки ўро танкид кардааст, ҳеҷ асосе надорад. Вале Л.Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳақ-қикон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст, қорро тавре тасаввур қардан лозим не, ки чи тавре Н.В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба муомилоти васеи тиҷоратӣ рағбат надоштанд». Аслан ғирем, ашрофи туркҳо хеле «пӯхта» шуда буд ва нағз мефаҳмид, ки муомилоти васеи тиҷоратии байналхалқӣ, алаҳхусус, ғуруши шохӣ ҷӣ манфиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси суғдиён ба ҳокони турк маъқул шуд.

хайъати сафорати Монияҳ ҳеҷ қор қарда натавонист: пас аз нею нестону кашолақориҳои зиёд Хусрави Анӯшервон ҳамин баҳонаро ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар ҳамин тамоми тақлифҳои хайъати сафоратро рад қард. Алаҳхусус, яке аз вазирони шох– Қатулф ном ҳайтоли ба суғдиён саҳт муқобилат қард. Ин ҳамон Қатулфе мебошад, ки баъди ҳайтолиённо тоғу-мор қардани туркҳо дар Эрон панох ёфта буд. Бо маслиҳати ин вазир шох тамоми абрешими суғдиённо хариду баъд дар пеши ҷашми онҳо ҳамаашро сӯхта партофт. Н.В.Пигулевская дуруст менависад, ки «бо қирдори худ форсҳо маълум қарданд, ки ба моли суғдиён мӯҳтоҷ нестанд, зеро ин абрешим аз туркҳо омадааст.»²⁰

Ҳокон инро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи ҳудаш сафорат қиристонад ва ба хайъати он фақат туркҳоро дохил қард. Маълум, ки сафорати яқум тамоман нобарор баромад, вале сарфи назар ба ин, ҳокон исрорқорона сафорати дувумро ирсол менамояд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар тағи ин қоса нимқоса, яъне тақозии сиёсати «оли» ниҳон мебошад. Аз ағти қор, туркҳо фаҳмидани буданд, ки Эрони қосонӣ бо онҳо тинҷу осуда зиндагонӣ қардани ё худ ба қанг тайёри дидан дарқор. Рад шудани тақлифи сафорати яқумро қунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо давлати мутеъ ғуфтушунид қардан наҳостанд. Вале шохӣ Эрон ба ҳокони тавоно, ки ба қарибӣ иттифокҷии ў буд, ҷӣ ҷавоб меодда бошад? Ҷавоби шохӣ Эрон басо равшан буд: аз тамоми хайъати сафорат фақат якҷанд қас ғашта омад, дигарон дар Эрон қушта шуданд, ғарҷанде форсҳо худро сафед қарда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба ақсари сақирон заҳр дода қуштаанд. ҳамаи ин муносибати туркҳо ва Эронро хеле тезутунд қард. ҳар ду тараф фаҳмиданд, ки ба қанг тайёри дидан дарқор, зеро қанг дар ҳар лаҳза сар шуданаш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳуқумати ҳокон ҳост, ки бо душмани азалии давлати Қосониён – империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Ағар қунин робита баста шавад, масъалаи ғуруши шохӣ ҳам худ ба худ ҳал мешуд, ҳол он ки ин масъала ашрофи Суғдро (ва ҳам туркҳоро) хеле ба ташвиш меоварду аз анҷоми неқи он нишоне ҳам набуд. Сардори хайъати сафорате, ки бояд ба Византия мерафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мақтубҳои лозима ва аз инъому пешкашҳо «бисёр

¹⁷Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203.

¹⁸ Гумилев Л.Н. (1967 а, с. 46) ғумон дорад, ки сабаби хайъати сафоратро қиристодани маҳз суғдиён танҳо ҳамин, ки «онҳо ғуфтушунидро ба зимма ғирифтанду боварӣ доштанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркют, ки дар дипломатия таҷрибае надоштанд, бехтар анҷом ҳоҳанд дод». Вале ағар ҳогон аз маҳорати дипломатии ҳамғабилаҳои худ дилаш пур набошад, дигар илоҷе ёфтанаш мумкин буд, масалан, метавонист ба хайъати сафорат ду-се суғди дипломатро дохил қунаду сақирашро аз номи худ қиристонад. Дар воғеъ бошад, бо розигии ҳогон хайъати сафоратро маҳз суғдиҳо қиристодаанд.

¹⁹ИТН, II, 1, с.46.

²⁰ Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203

шоҳивории қиматбаҳо дошт». Маълум, ки ин сафорат аз хоки Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи дигар интиҳоб шуд – сафорат қад-қади соҳили шимолии баҳри Каспий мерафту аз Кавказ гузашта, ба Византия мерасид.

хайъати сафорат ба Византия омада, инъому пешкашҳо ва мактуберо ба императори Византия супурд, ки ба ақидаи ҳуди византиҳо «бо саводи суғдӣ» (эҳтимол, бо хати суғдӣ бошад) навишта шуда буд. Муоҳидаи ҳарбие баста шуд, ки муқобили Эрон буд. Ҳуди ҳамаи соли 568 сафорат ба ватан баргашт ва зимнан ҳамроҳи онҳо хайъати сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар сари он Зимарх ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳо Византия аз ҳамаи вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин хайъати сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва хайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин кадом хайтолиён бошад. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Хутану Форс сухан ронда, балвои хурдеро дар назар дошта бошанд, аз афти қор, ин шӯриши қалоне буд. Эҳтимол, дар ҳамаи солҳо, яъне пас аз вафоти Хусрави Анӯшервон (соли 579) дере нагузашта, туркҳо вазъияти пурталотуму пуртахлукаи Эронро ба ҳисоб гирифта, хостаанд, ки давлати буферии хайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин давлат дар Тахористон вучуд дошту, аз афти қор, дар охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми асри VI мустақил шуда буд²³. Вале дар қанғҳои қануб туркҳо якбора ҳам ба лашкари хайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор омаданд. Мувофиқи хабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо пурра набудааст – ба онҳо фақат хайтолиёни соҳили рости Тахористон мутеъ шудаанду хайтолиёни соҳили чап мисли пештара мустақил мондаанд.

Якҷанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардории Совашоҳ ба ҳудуди давлати Сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашқари забардасти Эрон – Баҳроми Чӯбина мебарояд. Ин мард ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти паҳлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки қорубори ўро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он давраҳо наздик номи вай хеле бисёр зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти онҳоро Фирдавсӣ ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз чунин будани ҷараёни воқеаҳо набояд боиси шубҳа бошад. Лашқари туркҳо ҳучумқунон аз Амударё гузашта, тамоми Тахористонро ишғол мекунад ба ғарб рафта, то ба хирот мерасад. Дар муҳорибае Баҳроми Чӯбина бо дастаи якқачини лашқари худ ба қароргоҳи сарлашқари туркҳо зада мебарояд. Мувофиқи ривояти Динаварӣ, «сипас, шоҳи туркон аспашро талабид, савор шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Баҳром; Баҳром тире аз қамон зад, ки туркро ба хок яксон намуд ва туркҳо гурехтанд».²⁴ Баъди ин «Пармуда» (аз рӯи дигар маъхазҳо «Елтегин») ном писари волии қушташудаи туркҳо лашқари нав ҷамъ карда, ба он қисмҳои лашқари пештараро ҳам дохил мекунад. Дар бораи ҷараёни минбаъдаи воқеа ду ривоят ҳаст – мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму гуза-

²¹ Таҳлили муфассалтарину мӯтабартарини муносибати туркҳо ва Византияро дар асарҳои Н.В.Пигулевская ёфтан мумкин; аз асарҳои наватарини олимони хориҷа доир ба ин масъала (бо таҳлили маъхазҳои византий ва феҳристи муқаммал) ниг.:Moravcsik G., I–II, 1958.

²² ИТН, II, 1, с. 43.

²³ Мандельштам А.М., 1957, с. 133.

²⁴ Шмидт А.Э., 1958, с. 480.

шта, бори дувум туркхоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дувум, дар соҳили Аму дар қарибии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллуқ дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби диққат ва мӯътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи Сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воқеахоро шунида будааст. Ба қавли Себеос, Бахроми Чӯбина «лашқари теталиёнро (яъне ҳайтолиёнро.-Б.Ғ.) шикаст дод, Балхро гирифт ва тамоми кишвари Кушониёнро то он тарафи дарёе, ки онро «Ваҳруд» (яъне Амударё.-Б.Ғ.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Баҳром дар ин вақт бо шоҳи аъзами маскутҳо мечангид, ки онҳо дар он тарафи наҳри калон сукунат доштанд ва Баҳром лашқари бешумори онҳоро кир кард, худӣ шоҳро кушт ва ҳазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти махсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И.Маркварт муфасссал тадқиқ кардааст), ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи ҳайтолиёни шимолӣ Афғонистон баромадани туркхоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616–617 Эрони сосонӣ бори дигар мекушад, ки ҳайтолиён ва ҳомии онҳо – туркхоро шикаст диҳад. Лашкаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ноҳияҳои соҳили рости Тахористон ду бор тохтутоз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якҷанд мулки ҳайтолиён воқеъ буд, ки ба волии Балх итоат доштанду дар зерӣ ҳокимияти туркҳо буданд. Аз рӯи хабари Себеос ҳайтолиён дар он солҳо дар хирот, Бодхез, Толиқон ва Балх зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашқари Эрон дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омада, ғанимати бисёре ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти қор, маълум, ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати Сосониён итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашқари форсхоро дур ронданд.

Муносибати ҳоқони турк ва ҳокимони маҳаллӣ.

Синтези Осиёи Миёнаву турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати ҳайтолиён фарқи казoi надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокимони маҳаллӣ андоз муқаррар карданд, сулолаҳои пештара боқӣ монданд ва қоидаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳал вучуд доштанд, тағйир наёфтанд. Маълум, ки агар хавфи ҷанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадриҷан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро аз худ намуданд ва акнун дар ғушае истода, бепарвоёна нигоҳ карда наменишастанду балки тадриҷан ба биноқорони ғаъоли ҳаёти Осиёи Миёна табдил меёфтанд. Аъёну ашрофи ҳариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки ҷаро ғакат як қисми сарвати аз халқ ситонда-

²⁵ Дар бораи маъхазҳо ниг.: Nöldükü Th., 1879, s. 272, 474-478; Althüm U., 1962, s. 234 etc. Баёни муфасссали воқеахоро ниг.: Гумилев Л.Н., 1967 а, с.120-132; 1960 а, с. 64-74.

²⁶ Тревер К. В., 1954, с. 140.

²⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 142-143.

²⁸ С.П.Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати {айтолиён муғо-бил меғузорад, ки ин ағидаи вай ғалат аст. Асоси гапи вай ҳамин ки «{айтолиён ба дастгирии оммаи халқ, ки зидди унсурҳои доимоағзояндаи феодали мубориға мебурданд, таъа ме-намуданд» (Толстов С.П., 1948 а, с.278). Вале ин даъво асоси ғиддие надорад.

шударо мегирифтаасту ҳамаашро не? Инак, соли 605 туркҳо волии ноҳияи Чочро кушта, ба ҷои вай «Дола» ном туркро шинонданд.²⁹

Дар аҳди «Туншаху» ном ҳокон, ки дар ҳоконии ғарбии турк ҳукмронӣ мекард, соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки, мувофиқи он, ҳокони мазкур тамоми ҳокимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Барои назорат ба қори онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард, ки онҳо ҳам бояд андоз меғундоштанд.³⁰ Оё ҳокон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин кӯшише буд дар роҳи таъсиси ягон ҳел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои ҷудо-ҷудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солҳои 618–630) қувваи ғуфтааст, ба ҳамаи ҷаҳонҳои ҷаҳонӣ барин як воситаи ниҳоят ҷиддии ҳақиқӣ буд. Мувофиқи ҳақиқати маънавияш, ҳақиқати вай «далеру дурандеш буду дар ҳама ғуна муҳориба ғолиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар аҳди вай бисёр ҳокимони маркази Осиёи Миёна сари итоат ғуруд оварданд. Дар баробари ғуфтааст вай зориҳо ҳам қор мефармуд. Масалан, яке аз тавнонотарин ҳокимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ҳайтолиён дарағтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки ҳақиқати Бағратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарё гузашта, ғарбонии эрониро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи Сосониён озод карда шуд. Таъбири маънавияш, ки Туншаху «Форсро ғирифт» ғуфтааст, ба ҳамаи маъно мебошад. Дар ҳақиқати ҳамаи ҷои маънавияш ғуфта шудааст, ки Туншаху «Ғирифт»³³, яъне ҷануби Афғонистонро ғирифт ва ба ҳамаи тариқ, тамоми шимолу ғарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо ағтод ва ё ҳеҷ набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти Ҳоконии ғарбии турк ноустувор мешавад. Иёну ошӯбҳо, низоъву ҳархашаҳои байни аёну ашроф ба сари ноҳияҳои зироатқори Осиёи Миёна ҳам фалокату қасофати зиёде овард – торочу қорату тохтутозҳо авҷ ғирифт. Масалан, волии Фарғона кушта шуду дар шимолӣ Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу хориҷии сиёсӣ Ҳоконии ғарбии турк аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамомаи барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқимӣ сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои қанорӣ машғули қорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба ақсари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнаҷод ҳанӯз ҳукмронӣ мекарданд.

Саҳми туркҳо ба ҳусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна қам нест. Мувофиқи мадракоти археологӣ, ҳанӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ ҳеле ривоч ёфта будааст. Ашӯи металлӣ, алалҳусус ашӯи зарғарии онҳо, яроқу аслиҳаи онҳо, ақсоби зебу зинати онҳо бағоят ҳушқият ва ҳушқот буд. Зери таъсири торевтикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе наваҳои маҳсули сафолоти Суғду Фарғона, масалан, машрабаҳои олиҷаноби сафолӣ³⁵ ва инчунин тасмаҳои аҷоибӣ қуроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII-VIII унсӯри туркӣ

²⁹ Бичурин, II, с. 313

³⁰ Бичурин, I, с. 283.

³¹ Дар ҳамаи ҷо.

³² Бичурин, II, с. 311; Chavannys E., 1903, p. 24, 135

³³ Бичурин, II, с. 283.

³⁴ Аз тарҷумаи Э.Шаванн, ки андаке аз тарҷумаи Бичурин фарғ дорад, чунин маъно мебарояд (Chavannys E., 1903, p. 24).

³⁵ Маршак Б.И., 1961.

дар таркиби чамъияти Осиёи Миёна хеле такмил ёфта, аз ҳисоби аслиҳаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ хеле калон аст ва дар асарҳои санъати тасвирии ондavra симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси халқии турк ва назму эпоси халқиятҳои муқимии Осиёи Миёна самарайи зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони кишвар ва дар офариниши сарватҳои маданӣ ғаёлона ширкат варзиданд ва баробари мардуми маҳаллӣ офаридгори ҳақиқии он сарвати маданӣ шуданд, ки насибаи тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Аллакай дар ҳамон даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастишавии урфу одат, дину оин ва маросиму маданияти халқҳои эронизабону туркизабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамоми идома меёфт.

Неҳзати Абӯӣ

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абӯӣ ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) – «Ҳазинаи-л-улум» («Ҳазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршаҳӣ дар тахрирҳои охири «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршаҳӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин буданд: «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо хурраи гирифт. Ва мардумон аз ҷониби Туркистон омаданд ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисёр будӣ ва шикор бисёр будӣ. Он мардумонро ин вилоят хуш омад. Ин ҷо мақом карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисёр шуданд ва якеро баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абӯӣ буд ва ханӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳро «Қалъаи Дабӯӣ» номиданд. «Ва ҷун рӯзгоре баромад, Абӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ноҳият, ҷунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳро «Ҳамук» ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро «Ҳамук» ном буд... Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ кас фиристоданд ва фарёд хостанд аз ҷабри Абӯӣ. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қарочурин Турк буд...» Ӯ писари худ – Шери Кишварро бо лашкари зиёд равон кард. Шери Кишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абӯӣро дастгир кард. Ӯ «бифармуд, то як ҷуволеро бузург аз қабти сурх пур карданд ва Абӯӣро дар он ҷувол карданд, то бимурд». Баъд аз ин Шери Кишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба ғурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, ҷун «ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, ғурехта буд ва дарвешон ва ғақирон монда буданд. Ҷун он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда бу-

³⁶ Бертельс Е.Э., 1960, с. 84–87; Стеблева И.В., 1965, с. 65–68.

³⁷ Л.Н. Гумилев менависад: «Деҳқонону тоҷирони Суид аз хонҳои хогонии ҷарбии тюркют (турк– Б.У.) ин ғадар неқӣ диданд, ки ҳудашон тақяғҳои мустаҳқами тахт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнагу ривоч ёфтан итгисодиёту маданияти Осиёи Миёна суҳан ронда, ба ҷунин ҳулоса меояд: «вале тамоми ин беҳбудӣ натиҷаи ба хони тюркют итоат доштани Суид мебошад» (Гумилев Л.Н., 1967 а, с.152). Ин ҳулосаҳо (алалхусус, ҳулосаи дувум) ӯяти хориға мебошад, зеро ба ғақтҳо мутлағо ҳилоф аст. Л.Н. Гумилев аз мадракоти сарчашмаҳои таъриҳӣ дур меавад ва бар замми ин фаромӯш мекунад, ки ҳодисаҳои таърихиро ғағат аз нугтаи назари муборизаи синфӣ таҳлил кардан даркор.

данд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм деҳқони бузург буд, он деҳқонро «Бухорхудот» гуфтанд, аз баҳри он ки деҳқонзодаи қадим буд ва зиёе бештар ӯро буд. Ва ағлаби ин мардумон қадеварон ва хидматгорони ӯ буданд».³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқ таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонаи оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, дарёи Зарафшон ташхис дода шудааст ва ӯ худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

Э.Захау ва К.Иностранцев, ки машхуртарин донандагони таърихи қадимии Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунанд. И.Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таърихӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят сухан аз муборизае меравад, ки турк-ҳову ҳайтолиён барои Сугд мебуданд, яъне сухан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай тахмин мекунад, ки Абӯӣ бояд яке аз шохони охири ҳайтолиён бошад (дар омади ғап, вай шакли «Абрез»-и ин номро қабул кардааст, дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С.П.Толстов ҳам фарзияи ачиберо пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар охири солҳои 80-уми асри VI рӯй додаанд ва ба низову хархашаи дохили ҳоконии турк нисбат доранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳоҷир шуда буданд. Вай тақлиф мекунад, ки ашхоси ривояти Нишопурӣ бо ашхоси реалии ҳоконӣ, ки дар ҳамон давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С.П.Толстов ва ҳам дар таҳмини И.Маркварт ҷойҳои суст ҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби диққат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рӯй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С.П.Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, вале дар айни ҳол вай дуруст хулоса мебарорад, ки ин неҳзат хусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этникӣ ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳоҷирони оддӣ турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ӯ сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамрози сугдиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аёну ашрофи Сугд бо аёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тариқ, мувофиқи ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадракот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадиди синфӣ буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки деҳқонон мекӯшиданд ба гардани аҳли озоди ҷамоат юғи истисмор андозанд.

³⁸ Наршахӣ, с. 5–7.

³⁹ Marquart J., 1901, s. 309; 1938, s. 147–148.

⁴⁰ Толстов С.П., 1948 а, с. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А.М., 1964, с. 48.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитой ин мамлакатро «Тухоло» (Тоғ-ҳо-ло, Тоғ-ҳо-1-о ё Тоғ-ҳои-1о)⁴³ номидаанд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ўзбекистон ва ноҳияи шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Бохтари қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI–VII ниҳоят пурғалаён буд. Давлати буферии ҳайтолиён, муборизаи зидди туркҳо ва ҳукмронии минбаъдаи онҳо, исёну шӯриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро басо мураккабу печдарпеч кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки ҷараёни зоҳирии таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, вале дарвоқеъ, он чизе ки мо медонем, гӯё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд - мо хабар надорем, ки мазмуну мундариҷаи зерин он ё ин сарлавҳа чӣ гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чӣ гуна воқеаҳо ба вуқӯъ омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таърих хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизмати андаке маълумот доданишон мумкин – ҳангоми ҳафриёти Ачинатеппа ва Қофир-қалъа бисёр тангаҳои тахористонӣ ба даст омаданд, вале онҳо то ба ҳол тадқиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон чанд маълумоти маъхазҳоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-хо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳои бетаг асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки ҳудаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз чарм. Иқлими кишвар беҳад хунук буда, мардуми оддӣ дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Хусусан бӯронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воқеъ будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба кишвари е-да – ҳайтолиён расид, ки он Бадахшони ҳозира аст. Дар бораи кишвари ҳайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пеши ҳар як хона ҷўйборе гузашта, тамоми сарзаминро шодоб менамояд (эхтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пӯст аст, вале боён либосҳои аҷоиб дӯхта, бокарруфар мепӯшанд (масалан, либоси маликаи ҳайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони маҳсули барои ҳамин қор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин кишвар қолинҳои беандоза қалон ҳастанд (масалан, ҷунин қолинҳо дар борғоҳи шоҳи ҳайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шугур ҳам бисёр будааст. Пойтахти кишвар шаҳри Бадиия⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талаффузи нодурусти Бадахшон бошад). Дар маъҳази соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадахшон мебошад.⁴⁶

⁴² Müllər T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannys Y., 1903, p. 155.

⁴⁴ Юал S., 1906, p. ХСП-ХСПІ.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 268–269.

⁴⁶ Манделъштам А. М., 1957, с. 101, 107.

Мадракоти солномаи Оли Суйшу ба ибтидои асри VII нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо ҳайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили чанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам маълумот ҳаст.⁴⁷

Сайёҳи асри VII Сюан-сзан (қарибии солҳои 639–645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он хабар медиҳад ва андозаи маҳсоҳати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меоварад. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз кӯҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло – Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тӯлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитойи Амударё оварда шудааст) сарзаминро ба самти ғарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюанс-зан, ба оли шохони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зӯран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз рӯи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сарулибоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони халқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар хатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитой, ки ба хатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабхут мондааст, ки бо роҳи таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашёву мафҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз чап ба рост менавиштаанду меҳондаанд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудаи Суғд бештар буд. Дар тичорат тилло ва нуқраро истифода мебардаанд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюан-сзан хеле мухтасар мулкҳои ӯро тасвир мекунад, ки дар ҳайъати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо Да-ми (Тирмиз) ва Чи-о-ян-на (яъне Ҷағониён вилояте, ки шимолу шарқи водии ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Маҳсоҳати пойтахти Ҷағониён нисбат ба пойтахти Тирмиз ду баробар хурдтар будааст. Инчунин Шу-ман, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асрҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқи водии ҳисор ҷунин ном дошт ва аз афти қор, дар асри VII маҳсоҳати бештареро фаро мегирифт ба ҷануб то ба Қофарниҳон тӯл мекашид. Маҳсусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо Сзюй-хэ-ян-на (Қабодиён) ҳамсарҳад ва пойтахти он (номаш зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтахти Ҷағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти Хо-ша (Вахш) ҷой дошт. Тӯли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтахти он аз пойтахти Тирмиз монданӣ надошт. Шарқгари Вахш мулки Кэ-до-ло (талаффузи қадимаш Кғўт-тғўт Хуттал (Хатлон))⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо кӯҳҳои Сунлин (Помир) ҳамсарҳад аст ва он кишварест, ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур қалонтар мебошад. Пойтахти он баробари пойтахти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Хатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сюан-сзан О-ли-ни меномад ва он дар ҳар ду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле қалон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар По-ли-хо аст ва он ҳам мисли О-ли-ни дар

⁴⁷ Бичурин, II, с. 286.

⁴⁸ Beal S., 1906. I, p. 37–38; Chavannys E., 1903, p. 196. Дар масъалаи хатти Тахориён мо дар боби боло тавағуф карда будем. Фағат ҳаминро илова карданием, ки муаллифи асри XII Самъонӣ аз Вашгирд (Висагирд, ғарибии Файзобод) сухан ронда менависад, ки: «то ислом ин ҷо ҳуруфе буд маълум ва мазбӯт дар кутуб» (Самъонӣ, варағи 576 б; Бартольд В.В., 1964, с. 469)

⁴⁹ Hailu H. W., 1937, p. 886.

⁵⁰ Beal H. S., 1906, I, p. 38–41.

сарзамини Тухоло чой дошт. Шахри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С.Бил По-ли-хоро ҳамон Фархор мегӯяд, ки дар харитаи Вуд қайд шудааст (атрофи Кӯкҷӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро бахснопозир мешуморад⁵³. А.М.Беленитский исбот кард, ки И.Маркварт ғалат рафтааст ва хулосаи дуруст баровард, ки гап дар бораи Фархоре меравад, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фархори Тоҷикистон). Дар масъалаи О-ли-ни ҳаминро гуфтан лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост чой дошт.⁵⁴ Ғайр аз ин, мулкҳои Сзюй-ми-то (Қумод, ки дар ким-қучои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), Ши-си-ни (Шуғнон), Бодочуанна (талаффузи қадимааш *rgat-d'ak-tsitang-nā* (Бадахшон) ва Домоситеди (Вахон) номбар мешавад. Пойтахти Домоситеди Хунтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят сахт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замини онро кӯҳҳои пасту баланд чок кардаасту сатҳи он регзор ва санглох мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи дахшатоваре мевазиданд. Ба қавли Сюан-юзан, дар Вахон андак гандуму лӯбиё мекишанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад – онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум пашмӣ буд.

Дар айни тасвири Шуғнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо гандум, лӯбиё ва ҳатто камтар шолӣ меқоранд. Либоси шуғнониён аз чарм ва пашм буд. Хати ин ҷо ба хати тахориён монанд бошад ҳам, вале забони шуғнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюан-сзан пойтахти Тахористон По-хо (Балх)-ро тасвир мекунад, ки он қалъаи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар ҳоки ҳозираи шимоли Афғонистон)⁵⁸ чой доштанд, тасвир мекунад.

Мувофиқи мадраки таърихи Тан – маъҳази нимаи дувуми асри VII ва аввали асри VIII тахориён ҳамроҳи ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебурданд⁵⁹. Дар Шуғнон қароргоҳи шоҳ аввал шаҳри Қуҳон буд, сонитар вай дар водии гуногуни байни кӯҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н.Я.Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э.Шаванн матни мазкурро дигар хел фаҳмидааст: «Аввал пойтахт дар шаҳри Қуҳон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кӯҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии калон панҷ волии соҳибхитёр менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувофиқи хабари маъҳаз, зироаткорӣ вучуд надоштааст.

⁵¹ Bea1 H.S., 1906, II, p. 289–290.

⁵² Beal H.S., 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: Минаев И., 1979, с. 65,

⁵³ Marquart J., 1901, 234.

⁵⁴ Беленицкий А.М., 1950, с. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин мутоиасаҳо ниг.: Мандельштам А. М., 1957, с. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номи «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И.Маркварт ҳам дигати муҳаггигонро ба ин ҷалб намуда, тахмин карда буд, ки Домоситеди таъбири истилоҳи санскритии *Dharmasthiti*, яъне «манзили ағоиди ҳбуддой» мебошад. Вале И.Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст дайрҳои хилвати буддоии Вахон бо ин дабада пойгоҳи дини буддой ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддоии номи маҳаллии Вахон мебошад (Marquart J., 1901, s. 225). Ин фарзияи И.Маркварт хеле ҷолиби дигат аст.

⁵⁷ Beal S., 1906, p. 291–296.

⁵⁸ Beal S., 1906, p. 42–48; II p. 285–292.

⁵⁹ Бичурин, II, с. 321.

⁶⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 333.

Дар бобати Вахон таърихи Тан фақат гапҳои Сюан-сзанро такрор мекунад, масалан, ин таърих ҳам мегӯяд, ки чашми мардуми ин ҷо кабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюан-сзан маъхаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайгашэн мебошад аз шимолтари ин шаҳр дарёи Уху (Панч) мегузаштааст⁶¹. И.Маркварт талаффузи қадимии ин номро дар назар дошта, тахмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишкошим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтахти Шуғнон дар соҳили чапи дарё воқеъ будааст. Э.Шаванн⁶³ ва дигар олимони ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти калоне буд. Пойтахти он Се-чу-кан ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои олиҷаноб ва палангҳои зардмӯй эҳтимол, шер ё бабр бошад, бой буд. Дар охир хабар дода мешавад, ки дар ин вилоят чор кӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Хӯча Мӯъмин ном кӯҳи калони намак ҳаст.

Хой Чао ном дигар дарвешӣ буддой, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада будааст, дар бораи Тахористон чунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо гурехта, дар Бадахшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарқи калон дорад ва андаке ба забони Каписа монанд аст. Барои сарулибос пашмина ва газворҳои пахтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамин шумораи шутуру гӯсфанд, ҳаҷиру асп ва масоҳати пахтазору тоқзор зиёд аст. Хӯроки маъмули мардум аз ҳамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби худро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аёнро ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноғии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёданд⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ – ин ахбор далели ҳамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо сукунати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин кишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нуктаҳои он ба тасвири умумии Тахористон қариб як аст) низ подшоҳ аз туркҳо будолимаи мардум ху, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараш туркҳо. Мамлакат дар дасти арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони тахорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шеваи маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шутуру, ҳаҷиру, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; пахта мекоранд, тоқ мепарваранд, газвори пашмин мебошанд. Сарулибоси мардум аз газвори пахтагин ҳам мешавад, бисёриҳо пӯстин мепӯшанд. Сару рӯи мардон тарошида, занон кокулдароз. Подшоҳ, аёнро ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноғии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Вахон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнигар ва ҳар сол ба онҳо ба тариқи боч шохӣ медиҳад. Вахониён дар водии кӯҳӣ дар кулбаҳои тангу торик ва дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум қашшоқ аст. Пӯстину чакман мепӯшанд, сарулибоси подшоҳ шохию пахтагин. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва хӯроки ҳамирӣ меҳӯранд. Ин сарзамин бениҳоят хунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле хунуктар. Дар кӯҳҳо ягон гиёҳу

⁶¹ Дар ҳамон ҷо, с. 323–324; Chavannys E., 1902, p. 162–165.

⁶² Marquart J., 1901, S. 224.

⁶³ Chavannys E., 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ Бичурин, I, с. 236.

⁶⁵ Fuchs W., 1930, S. 449.

⁶⁶ Дар ҳамон ҷо, S. 452.

набот нест. Гӯсфанду гов (зоти резай чойдорӣ) ва аспу хачир ҳаст. Дар бораи эътиқоди мардум айнан ҳамон гапҳоеро мегӯяд, ки дар ҳаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шугнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шугнон ба шоҳи Вахон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, ҳуди он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф чой дорад. Гӯсфанд, асп, гов ва ҳар ҳаст. Шоҳ ва аъёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пӯстин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пӯстак либос медӯзанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини Буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунанд, ки шоҳ барои торочи корвони тоҷирон дастаҳои маҳсус мефиристодааст.⁶⁷

Таърихи сиёсӣ

Мо дар боло нақл карда будем, ки дар аҳди Туншаху (вафоташ соли 630) ҳоконии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюан-сзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин чойҳо омадааст, волии туркхоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабари маъхазҳои арабию форсӣ волии ин ҷо унвони чабӯя ё чабгӯяро дошт, ки он ябғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайъати Тахористонро маъхазҳо беандоза мухтасар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриктидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба ҳар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII–VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намоёндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркиест, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст.⁷² Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯйрош менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз туркҳо буд.⁷³ Ассабол аз охири асри VII то ибтидои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ўро малик меноманд. Варосати тахт тартиби маҳсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати тахтро риоя кардан зарур будааст.⁷⁴

Аз афти қор, вай аслан турк (ё туркшуда) бошад ҳам, намоёндагони он унвони эронӣ – «Хатлоншоҳ» ё «Шери Хатлон»-ро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁵ Дар айни ҳол онҳо мутеи ҳокимони умумитахористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб - Қутайба ибни Муслим ҳокими умумитахорис- тонӣ ва чанд ҳокимони мартабаашон пасттар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитахористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандаи вай».⁷⁶

⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, S. 452–453.

⁶⁸ «The life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 48–49.

⁶⁹ Marquart J., 1901, S. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я., 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Marquart J., 1901, S. 303.

⁷³ Fuchs W., 1938, S. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, с. 1618.

⁷⁵ Marquart J., 1901 S. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А.М., 1950 а, с. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А.М., 1950 а, с. 112–113.

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшоҳи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Кубодиён, Шугнон, Вахон барин мулкҳо),⁷⁷

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И.Маркварт ва алалхусус, муфасссал А.М.Беленитский ва О.И.Смирнова тадқиқ кардаанд.⁷⁸ Ба зикри батафсили чузъиёти таърихи оли Хатлон ҳоҷат нест, зеро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногунзабон ба ҳам мувофиқ карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Катибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайъати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Тӯронтош – «шоҳи Чағониён» омадааст. Муҳаққиқи суратҳои рӯи девори Афросиёб В.А.Лившиц тахмин мекунад, ки ин тасвири на сурати ҳуҷҷати таърихи расмӣ шоҳони Сугд, балки инъикоси сюжети фолклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дувуми асри VII ба вуқӯъ омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро изҳор намудем, муҳаққиқи суратҳои Афросиёб Л.И.Албаум онро гарму ҷӯшон тарафдорӣ кард. Вай ба нашри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва пурра ҳафриёт шудани толор мо ба чунин хулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихро инъикос менамоянд. В.А.Лившиц ҳам баъдтар ба чунин хулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунад, ки ҳайтолиён Чағониёнро соҳиб буданд⁸⁰. Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Чағониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки ҳуди ҳамин одам дар айни ҳол ябғуи Тахористон буд⁸¹. Аҷоибаш ҳамин, ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони бохтарӣ ситораи Сириус чунин ном дошт⁸². Унвони маликҳои Чағониён «Чағонхудо» буд⁸³.

Гуфтан мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зеро дар сари ҳар як мулк ё ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибхитёр номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибхитёрии онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дуртарин ҳайъати сафорат мефиристоданд.

Дар бораи соҳти дохилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қиёси Сугд тахмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вучуд дошт. Дар катибаи сугдӣ Афросиёб унвони сафири Чағониён «дабирпат» (дабири котибон) навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазири бошад.⁸⁴

⁷⁷ Chavannys E., 1903, p. 200-201; О.И. Смирнова (1969, с. 218) барӯалат «панҷсад ҳазор» навиштааст.

⁷⁸ Marquart J., 1901; Беленицкий А.М., 1950 а; Смирнова О.И., 1969.

⁷⁹ Альбаум Л.И., 1975, с. 55-56.

⁸⁰ Chavannys E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар ҳамон ҷо, p. 226-227.

⁸² Лившиц В.А., 1962 б, с. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Marquart J., 1901, S. 226.

⁸⁴ Лившиц В.А., 1965 б.

Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ

Аз афти кор, аксарияти мардуми Тахористон машғули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди обёрӣ ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали обёрӣ буд: дар ноҳияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи обёрӣ чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи кашфиёти Т.И.Зеймал, дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна чор канали магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Кофир аҳамияти махсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км ғарбтари посёлкаи ҳози-раи Калининобод, падида омад. Канал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда ҷорӣ мешуду то ба деҳаи Мардот мерасид (заминҳои совхозии ба номи Кирови райони Қўрғонтеппа) ва аз он ҷо тағ-тағи тепҳои кано-рии водӣ ба ҷануб тоб меҳурд. Дар ин ҷо маҷмӯи ёдгориҳо (ибора аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин маҷмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар иб-тидои асрҳои миёна шаҳри қалъабанди мустаҳкаме буд ва андаке дуртар аз он дай-ри буддоии Ачинатеппа ҷой дошт. Канал боз ҷанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Оқғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам ҷанубтар канал ба пасту баландии маҳал муто-биқ шуда, ба ғарб тоб меҳураду ба тарафи тепҳои Қизилтумшук ҷорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои калон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5–2 м, бари маҷроаш то 6 м, махсусан намуди канал, ки дар 4–5 км ҷанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайратангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастхамӣ мегузашт. Инак, бинокорон дар ин пастхамӣ аввал дарғоти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарғот қариб 8 м, бари таҳкурсии он то 50 м ва бари маҷрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13–15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот касро мо-ту мабхут мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб ҷорӣ шуда, замини бисёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Қумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тариқ, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду хусусияти ин каналро махсус таъкид кардан даркор: якум, канал аз ҷойҳои болотари доманаи тепҳои мегузашт ва нисбат ба сатҳи водӣ болотар меистоду имкон медод, ки оби канал бо ҷўйборҳо ба тарафи дилҳоҳи худаш ҷорӣ шуда равад. Дувум, бинокорони қадим роҳи каналро ҷунон муайян кардаанд, ки боварии кас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландихтисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбобу афзори ниҳоят дақиқкору мукамалтарини ҳозира-замони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қариб ё комилан мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тариқ, ҳанӯз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дуру-сти Кофирканал барин иншоотҳои мураккаби калон тарзу усулҳои махсусу пурса-мари кор вучуд дошт.

Киштукор бо асбобу афзори ниҳоят содда анҷом дода мешуд. Заминро бо омочи позадор меронданд ва дар Ачинатеппа позай оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар ас-лиҳаи зироаткорӣ белу каланд буд. Пораи даси оҳанин дар Мунчиктеппа ба даст омад (райони Шаҳртуз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Кофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймаль Т.И., 1962; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964; Зеймаль Т.И., 1971, с. 39-47.

ховану дастосҳои хурду калон ёфт шуданд (ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар поёноби Кофарниҳон, дар водии Вахшу Сурхондарё). Чунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осиеб бояд бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё мекориданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади ғап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин тоқзор бисёр буд, як микдор шолӣ ҳам корида мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябғуи турк ангури навъи махсуси донаҳояш дароздарози чилликмонанд фиристода буд⁸⁷ (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои нодири дорӯй меоварданд.⁸⁸

Мадракоти археологӣ маълумоти маъҳазҳои ҳаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос далолат мекунад, ки вазни қиёсии кишти ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликтеппа (дар қарибии деҳаи Анҳори вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон) мавиз ёфт шуд. Ғайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафтолу, зардолу, олу, тухми ангур, харбуза, тарбуз, пӯстлохи чормағз, pista, бодом, ғӯза ба даст омад.⁸⁹

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти қор, якҷанд зоти асп буд – аспҳои резачусса, вале ниҳоят пурбардошти кӯҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳое, ки махсус барои ҷойҳои ҳамвор мувофиқ буданд. Дар бораи асп достонҳо мегуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравлоди ҳамаи аспҳое будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Ғайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ ҳаҷиру аспу⁹⁰ харро истифода мебарданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори гову рамаҳои ғўсфандон буд, ки ба ин на фақат бевосита ҳуди Хой Чао ишорат кардааст, балки ахбори зиёде сарчашмаҳо оид ба сару либоси пашмӣ ва қолинҳои пашмӣ далели ин аст.

Ҳунармандӣ ва тичорат

Дар Тахористон қонқовӣ хеле ривож дошт. Аз рӯи ҳабаби сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва аз афти қор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадахшон, инчунин лочувард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Юн навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сӯхта⁹² тарҷума мекунанд, вале Шефер дуруст мегӯяд, ки ин ақиқи сӯхта не, балки «корнелиан» ном сангест ва аз ин санг ашёи зиёд низ сохта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксанг баъзе асбобу анҷом месохтанд. Масалан, дар Балаликтеппа ҳайкалчаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанги гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи муқаддас ҳам ҳисоб

⁸⁶ {анӯз Страбон (XV, I, 8) гайд кардааст, ки дар Бохтар шолӣ мекоранд.

⁸⁷ Schafur E.H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, с. 321.

⁸⁹ Альбаум Л.И., 1960, с. 67–68, 101.

⁹⁰ Дар бораи истилоҳоти ин соҳа ниг.: schafur E.H., 1963, p. 76.

⁹¹ Schafur E.H., 1963, p. 222, 230–235.

⁹² Бичурин, II, с. 321.

⁹³ Дар ҳамон ҷо, с. 326; Chavannys E., 1903, p. 167.

мешуд, ба ҳар ҳол, нисбат ба Эрони сосонӣ дар ин бобат ҷои шубҳа нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шоҳони сосонӣ намак чун рамзи садоқат қор фармуда мешуд. Л.И.Албаум қайд кардааст, ки мувофиқи хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Гарчанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси маҷмӯи маълумотҳо роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои сохтани ашёи заргарӣ, зинату ороиши ҳайкалу мучассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои сохтани асбобу анҷоми меҳнату рӯзгор, яроку аслиҳа, зиреху ҷавшан) маъданиёти гуногун истиҳроҷ мешуд. Маълум, ки қорхонаву устохонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар ҳунармандӣ яроку аслиҳасозӣ мақоми муҳим дошт ва истеҳсоли он хеле раванқу ривҷ ёфта буд. Аз маъхазҳои хаттӣ воқиф мешавем, ки дар асрҳои V–VII аҳли Тахористон бо қамон, найза, ҷўпин, гурз ва шамшер мусаллаҳ будаанд. Тани сарбозонро «зирехи балхӣ» ном зирехи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Тахориёни ҷанговар ғайр аз қамони муқаррарӣ қамони мураккаб доштанд.⁹⁶ Тирӯ қамон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои қалони сепаррае низ буданд, ки дар нӯги найза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми тахористонии деворҳо маълум, ки мардон дар қамар ханҷаре ҳамоил кардаанд. Ғилофи ханҷар баъзан бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аъёну ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале ҷӣ гуна будани он маълум нест.

Дар маишати аъёну ашроф ҷому қадаҳои тиллоӣю нуқра бисёр истифода мешуд. Шакли ин ҷому қадаҳо бағоят нафису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнақшу ниғори серпечуб ё тағи суфтаву сайқалии хурде доштанд ва танҳои худӣ он ҷому қадаҳо пур аз раҳҳои амудӣ мебошад (қадаҳои раҳ-раҳ ном гирифтани онҳо аз ҳамин ҷост), лаби онҳоро бошад, ҳошияву лаблӯлаҳои мудаввар зинат меод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят мураккаб мешуду нақшҳои қандакорӣи зиёде дошт.

Дар қардани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликтеппа тасвир шудаанд, шаддаҳое менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар ғӯши одамони рӯи сурати девори Балаликтеппа ва дар ғӯши аъёну ашрофи Ачинатеппа ғӯшвораҳои мураккаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамқоришуда, дастпонаҳо ва диғар ашёи зебу ороиш меёбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои хеле дилқашу хушнамои мисин ҳам буданд – масалан, ин гуна машрабаҳои мисин дар Балаликтеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамояд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят хушсифату олиҷаноби заргарони Тахористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дууми асри VII онҳо «аз ақиқи сӯхта (ё

⁹⁴ Альбаум Л.И., 1960, с. 79–81.

⁹⁵ {айёти сафорати Тахористон ба як ҳокими аҷнабӣ, ҳатто «либоси тиллоӣ» инъом кардааст (соли 682) -Schafyr E.H., 1963, p. 197.

⁹⁶ Дар бораи таҳаввулотӣ ин қамон дар Осиёи Миёна ниг.: Литвинский Б.А., 1966 в/

⁹⁷ Литвинский Б.А., 1965, расми 8.

⁹⁸ Масалан, дар Мунчиктеппа, ниг.: Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1959, саҳ 313

⁹⁹ Альбаум Л.И., 1960; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.

худ аз корнелиан) ба шакли дарахт ду қандил сохтаанд, ки баландии ҳар яки онҳо қариб 1 м буд». ¹⁰⁰

Дар Тахористон шишагарӣ хеле равнақ дошт. Ба ин даъво ҳамин як воқеа далел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитойён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараққиёти он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йучиҳои қабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону ҳунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз кӯҳ маъдан оварданд ва дар пойтахт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишае пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои ғарб хеле беҳтар буд» (шишаи мамлакатҳои ғарб гуфта, эҳтимол, шишае дар назар дошта шудааст, ки аз Сурия ва Искандария оварда мешуд ва беҳтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитойён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шишае, ки онҳо тайёр карданд, рахшону шаффоф буд, бинандаро дар ҳайрат мегузошт ва ҳама онро худофарид мегуфтанд». ¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қирмизию зумурради мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид. ¹⁰²

Дар Балаликтеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдаест, ки бо усули рехтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор чанбараки тунуки нуқрагин дорад. ¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдакак – одатан, шишачаҳои тангдаҳон бисёр дучор мешаванд. Танаи ин гуна шишачаҳо раҳи (ё тасмаи) мавҷшакл дорад ва ин раҳу тасмаҳо аз шишаи рангаш дигар буда, об карда, ба танаи шишачаҳо часпондаанд. Инчунин шаддаҳои шишагин истехсол карда мешуд.

Ҳунари бофандагӣ ҳам ба дараҷаи қамолот расида буд. Маъхазҳои ҳаттӣ газворҳои пашмию пахтагӣ ва сарулибоси аъёну ашрофро зикр кардаанд, ки хеле мураккаб дӯхта мешуданд. Аз Хатлон шохии хушсифати гуногунранг меовардаанд. ¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шаванд. Дар Балаликтеппа се ҳел матоъ ёфт шуд – газвори пашмини рах-рах (рахҳои зарду сурх), газвори пашмини гулдор (гулаш кабудӣ такаш зард) ва газвори шохӣ (ранги кабуд ё сабз) ¹⁰⁵. Ягон шакле нест, ки ин газворҳои пашмин (ё пахтагин) дар ҳуди Тахористон истехсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақаллан ҳамин як фактро овардан кофӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон урчуки (сафолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук шинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олоғи оддӣ ресмон ресида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабрикӣ газворҳои дастбӯро тамоман танг карда набароварданд, ин усули ресмонресӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои навтарин вучуд дошт). Маълум, ки модоме ресмон мересиданд, пас дастгоҳҳои бофандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои пашмину пахтагин мебофтанд.

¹⁰⁰ Бичурин, II, с. 321. Тафсилоташро ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 159.

¹⁰¹ Бичурин, II, с. 265.

¹⁰² Бичурин, II, 1950 б, с. 322; инчунин ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 235–236.

¹⁰³ Альбаум Л.И., 1960, с. 76–78.

¹⁰⁴ Schafut E.H., 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 101–103.

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар мавҷуд будани онро бечуну чаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтҳои археологӣ далолат мекунам, ки кирмакдорӣ ва шоҳибофӣ дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азхуд шуда буд. Дар боби ҳунармандии Сугд дар ин бора таваққуф хоҳем кард. Алҳол фақат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V–VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликтеппа аён, ки бойҳои таҳорӣ сару либоси бодабадаи гуногунранги хушдӯхт мепошиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам такрор мешавад, баъзан тамоми вусъати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои муқаррарии хандасӣ (яъне қатори маинчаҳои якранг), гулҳои наботӣ (себаргаву сербарга) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро тасвири рамзии моҳӣ, шоҳи оҳу ва ғ. пӯшидааст. Нақши рӯи матоъ ҷолиби диққат мебошад, ки иборат аз чанд доираи андарҳамаст ва дар мобайн сурати кадом як махлуқи афсонавӣ менамояд, ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашки вай намоён аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни ҳар яки он суроби як паҳлӯи сари марде нақш ёфтааст. Аҷоибаш ҳамин, ки сарулибоси хизматгороне, ки дар ҳамин суратҳо тасвирёфтаанд, аз матои якранги бегул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликтеппа кашида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи тарафи ростӣ он хеле калон буда, чаппа шуда истодааст. Яктаҳ ба тан часпида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. Занон дар бар китфпӯшаки васеи беостин, аз таги он яктаҳи остинвасеъ ва боз куртае доранд, ки фақат остини тангу борики он менамояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому тӯхфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами бегиребон доранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хотамкорӣ аст – дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва сиёҳ (шояд оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пойи ҳама маҳсӣ ҳаст. ҳайкали бошукӯҳи кадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтан мумкин, ки ҳунари бофандагӣ ба авҷи тараққиёт расида, беҳтарин намунаҳои маҳсулооти он ба дараҷаи асари ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар ҳунари дӯзандагӣ ҳам комёбиҳои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар касбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор. Гарчанде сафолоти асри V–VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи сифати сафолоти Кушониён нарасад ҳам, истехсолоти сафолот ақиб гуфтан ҳамаи калон мебуд. Сафолоти зиёде истехсол карда мешуд – аз чинҷароғҳои нӯгборики ниҳоят хурдаки сафолӣ сар карда (дар як ҳуди Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна чинҷароғҳо ёфт шудаанд), то хумҳои ниҳоят бузург сохта мешуд. Сифати зарфҳои ҳаррӯза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шаклан ба зарфҳои металлӣ шабохат доштанд. Инчунин дигар касбҳо – чармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтарошӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавҷуд буданд.

¹⁰⁶ Альбаум Л.И., 1963, с. 81.

¹⁰⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шашхолеро, ки аз Мунчиктеппа ёфта шуда буд (Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958, с. 313, расми 22).

Аз вусъати бениҳояти тичорат ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, ки савдогарони таҳорӣ ба кишварҳои дуртарин рафтуомад мекарданд.¹⁰⁹ Аз Таҳористон, махсусан аз Хатлон, аспҳои хушзот ба фурӯш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Таҳористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Хатлон)¹¹⁰ галаи ин гуна аспҳоро ба Хитой овардаанд. Инчунин микдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фурӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳоҷат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазхоро зикр кунем. Фақат чанд суҳан дар бораи лочувард меғӯем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги Хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои аъёну ашроф ашӣ зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Хутан фақат ҷое буд, ки санги мазкурро аз ҳар кучо меоварданду баъд аз ин ҷо ба дигар шахру мамлакатҳо мебарданд ва ё, аз афти қор, дар ҳамин ҷо сай-қал ҳам меоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадахшон буд.¹¹¹

Аз Таҳористон хеле навҳои дору ҳам ба фурӯш мерафт – масалан, ҳаббҳои буданд, ки дар намуди ин ё он мева аз маъҷунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои дорӣ ва малҳамҳои ба фурӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «ачоиб» менамуданд. Citkagandha ном доруе бисёр ба фурӯш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯӣ тайёр карда мешуд. Ин дору ҳангоми зах-ми бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зӯрии ин дору хитойӣро ба дараҷае моту мабхӯт қард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам пахн шуд – агар дасту пойи қандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештарааш сӯхт шуда меравад.¹¹²

Мубодилаи тичории байни Таҳористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Ачинатеппа тангаҳои сӯғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби диққат мебошад, ки тангаҳои нимаи дуҷуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои сӯғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани микдори зиёди тангаҳои мисин аз шимоли Тоҷикистон далолат мекунад, ки савдои дохилӣ, аз ҷумла, на фақат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривҷ ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмарра мустаҳкам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъмори

Дар Таҳористон бисёр шахрҳо, қасрҳои деҳқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафриёт шудаанд. ҳафриёте, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936–1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аниқи равшан надод, ки дар он давраҳо сохт ва баъзе унсурҳои ин шахри қалонтарини Таҳористон ҷӣ гуна буд. Баръакс, ҳафриёти ҷойҳои нисбатан хурдтар – масалан, қасрҳои Балаликтеппа, Зангтеппа, димнаи Қофирқалъа ва ғайра бештар натиҷа доданд.

Қофирқалъа дар ибтидои асрҳои миёна маркази водии Вахш буд ва онро Сюан-сзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи чоркунҷа, ки дар райони Қолхозобод мебошад, 360X360 м андоза дорад. Димна иборат аз шахристонест, ки пур аз дӯн-

¹⁰⁹ Schafyг E.H., 1963, p. 20.

¹¹⁰ Дар ҳамоно ҷо, p. 64, 269. Дар бораи аз Таҳористон оварда шудани айширо дар соли 720 ниг. дар ҳамоно ҷо, p. 76.

¹¹¹ Schafyг E.H., 1963, p. 230–234.

¹¹² Schafyг E.H., 1963, p. 159, 183–184, 191.

¹¹³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 15.

гию пуштаҳо мебошад ва дар таги онҳо харобаи иморатҳо ниҳон аст. Дар кунчи шимолу шарқии димна харобаи арк ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арк (60X60 м) солҳои 1968–1970 хеле ҳафриёт карда шуд. Арк девори мустаҳкаме дошту дар гӯшаҳои девор бурҷҳои хишті ва поҳсагӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хишту поҳса бардоштанд. Беруни девори арк пур аз тоқчаҳои зина-зина ва дар мобайн як иншооти бурҷмонанде буд. Девор саросар тиркашҳои қалбақӣ дошт. Дар гӯшаи шимолу шарқии арк иморати бузурге ёфт шуд (20X10 м), ки аз афти қор, толори қабул будааст. Тағ-тағи ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнии девори паҳлуии хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳиран замоне дар болои ин суфа тахт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин тахтасуфаи баланд дигар тахтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёнҳои он оташдони азими маросимӣ боқӣ мондааст. Дар ин толор осори катибаҳо ба даст омад. Дар арк дигар биноҳои чоркунҷаю росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зинат ёфтаанд ва бо долонҳо пайваस्त мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафолोलот ба назар мерасанд. Дар яке аз гӯшаҳои арк маъбади хурдакаки буддой ҳаст, ки аз як хучраи гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори хучра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавлии болои арк камаш се маротиба аз нав сохта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтахт набуда, балки баръакс, як шаҳрчаи хурдакак аст, димнаи Қалъаи Кофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу ғарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари деҳаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили чапи дарё ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, тахминан 5–6 км дуртар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тӯл кашидааст ва мутавозӣ ба қаторкӯҳ чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарё наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба теппаю дунгиҳои пастакак табдил меёбанд, ки хушқу холиву бедолу дарахтанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта аст, фақат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арчазор ва дар баъзе ҷойҳо чашмаҳо ҳастанд.

Дар болои яке аз ҳамин гуна теппаҳои соҳили дарё, ки зоҳиран ба мунчақӯҳи алоҳида менамояд, димнаи Қалъаи Кофарниҳон ҷой гирифтааст.

Димна аз ду қисм иборат – як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо хандак ҷудо мебошад. Тарҳи ҳуди манзилгоҳ чоркунҷаи тӯлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он чунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба ғарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арк). Тарҳи арк панҷгӯша аст, андозааш 55X30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимолӣ димнаи Қалъаи Кофарниҳон сой мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои сой серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронаҳои деворе ҳаст, ки дар масофаи баробар дар болои он (дар ҳар 22–27,5 м) дунгичаҳое менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи ҳуди димна он қадар намоён нест (тақрибан 1–1,5 м баланд мебошанду бас). Фақат девори байни бурҷи охири шимолӣ ва бурҷи паҳлуӣ он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пасттар мебошад.

¹¹⁴ Бо ҳафриёти он солҳои 1974–1976 Экспедитсияи муттаҳидаи Институти шарқши-носии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониш машғул шудааст (сар-дораш Б.А. Литвинский).

Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин ҷо ҳозир ҳам роҳи калон мегузарад), ин ҷо аз аввал ҳам паст будааст. Зинаи бепоғундае, ки таг-таги девор тӯл кашида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар ҳамин ҷо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин ҷо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дувуми (дарвозаи иловагии) девори кӯтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори ғарбии рӯ ба дарё буда ба назар намера-сад. Аз афти қор, онро борону барф шуста рафтааст.

Майдони шаҳристон пур аз дӯнгичаҳо мебошад ва он дӯнгичаҳои бо тартиби муайян ҷойгирифта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Дар шимол қад-қадӣ майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳои менамоянд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар ғӯшаи шимолу шарқии ин майдон теппае ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тӯл кашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30–35 м ғарбтар осори равшани кӯчае менамояд, ки му-тавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин кӯча 5–7 м, тӯлаш 115 м аст. Дар охир ин кӯча якбора тоб хӯрда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кӯчаи дигаре мепай-вандад, ки бо қанори ғарбии димна мутавозӣ ҷой гирифтааст. Бари ин кӯча андак тангтар менамояд, тӯлаш 135–140 м аст.

Ҳафрии асосӣ дар ҳуди шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи Кушониён сохта шуда ва дар ҳамон давраҳо ин ҷо маркази калони Кушониён буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вучуд доштааст.

Ба туфайли ҳафриёт дар қисми ҷанубии шаҳристон комплекси калони имо-ратҳои бошукӯҳ кашф шуд. Маркази комплекс толари қариб чорғӯша, аниктараш ромбшакл мебошад (андозааш 7,35x7,55 м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳо ҳама поҳсагӣ буда, фақат 2–3,1 м он боқӣ мондааст. Таг-таги девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он – айнан рӯбарӯи дари даромад пеш баро-мада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дӯнгичаи лони чорку-нчае ҳаст, ки аз бисёр алавлмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти қор, ин оташдони муқаддас буду дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толар ба чор сутун тақия мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои тахтагини мусаввари бошукӯҳ зинат медоданд. Ба қасофати сӯхтор як қисми чӯбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари тах-тагин нобуд шудаанд. Се тарафи то-лори асосӣ – ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро гирифтаанд ва хеле баъдтар баъзе қисмҳои онро вайрон карда, ба тарзи дигар сохтаанд. Дар ҳамгашти шимолӣ ва ғарбии долон як тӯдаи бетартиби чӯбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи чӯбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши наждаи тоқ мебошад.

Кӯчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануб воқеъ мебошад, ҷудо кардааст. Тарҳи умумии ин маъбад чунин мебошад: бинои марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рӯ ба якдигар ҷойгиршуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне печонида гирифтааст, тарафи чоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони чорсутуна дорад. Аз ҳамон қисми долон, ки дар та-рафи дигари бино рост ба муқобили айвон ҷой гирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба хучраи хурдакае мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартӣ, ки дархоро мепайвандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз он иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваست шудаанд). Дар пеши айвон

хавлии калони гирдогирд девордоре ҳаст, ки алҳол фақат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тарҳи дарунии ибодатхонаро чоркунча гуфтан ҳам мумкин (тарафхояш 4,65x4,45 ва масофаи як кунҷ то кунҷи муқобили он 6,8 ва 5,68 м). Ғафсии деворҳои ибодатхона 1,2–1,25 м ва ҳуди ибодатхона аз берун ҳам чоркунча менамояд ва андозаи он 7X7,4 м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб сохта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равок ҳаст (бари равоки тарафи дарун 1,8 м, бари равоки тарафи айвон 1,68 м). Дар девори ҷанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи ҳайкал устувор кардаанд (аз тарафи ҳуди ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду ҳайкали Буддои нишастаро устувор кардаанд, ки онҳо гӯё пушт ба ҳамдигар менишастанд ва байни онҳо як деворчаи тунук будо ба с. Девори муқобил, яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир таъмоман хароб аст, вале шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгӯша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар чор кунҷи бино ҳам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои барқад буданд. Ғайр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу нигоҳи аҷиб ҳам дошт.

Дар ин димна ғайр аз иншооти мазкур хавлии кадом як ашроф ва гузари қосибон низ ҳафрийёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафрийёт таърихи иморати Балаликтеппа ошкор шуд. Таги иморат теппаи дастисохти баланд мебошад (андозааш 30X30 м бо баландиаш 6 м). Дар атрофи ин тахкурсӣ девори ғафсу мустаҳкам сохтаанд, ки баландии он аз сатҳи ҳуди тахкурсӣ андаке болотар аст. Дар майдони ин тахкурсӣ чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҳо хавлии чоркунчае ҳаст, ки гирдогирди он хонаҳои тангу бориқ мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо хавлӣ долоне мепайвандад. Иморат барои мудофия мос карда шуда буд – дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши бориқ ҳаст: ғайр аз ин дар яке аз гӯшаҳои девори хавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи тахмини муҳаққиқон, дарвозаи арк дар таги ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун фақат бо кӯпуки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасро аз нав сохтанд. Дар рӯи хавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими қабуд буд, ки таги-таги девори он қатор-қатор суфаҳо сохта шуд. Дар таги яке аз деворҳои ин толор суфаи гирдаи баланде ҳаст, ки аз афти қор, дар болои он оташи муқаддас меафрӯхтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорхояш қандакорӣ шудааст, дар миёнҳои бом равшане буд, ки аз он равшанӣ мебаромаду дуд мебаромад. Хонаҳои дигари суфадор ҳам қолиби диққат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои оличаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатҳот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба ақидаи Л.И. Албаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охири асри V ё аввали асри VI таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳо оро ёфта ва ҳуди Балаликтеппа дар қояҳои аввали асри VII таъмоман хароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликтеппа дар ҳуди ҳамон райони Анҳори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димна на чандон қалон девори мустаҳкам дошт. Дар гӯшаи шимолу ғарбии димна қасри қалон ёфт шуд. Ин қасри қалони чоркунча (дарозии як тарафаш қариб 50 м) алҳол хароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афростаасту намуди бошукӯҳе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он имо-

¹¹⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 114–125; Нильсен К.А., 1966, с. 154–163.

ратҳоро вайрон карда, хеле шибба намудаанду теппае бардоштаанд ва дар болои хамин теппа қаср сохтаанд. Ин қаср истехкоми дастнорасе буд. Ҳар як гӯшаи он бурчи баланди мустаҳкаме дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончаи боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давраи аввал (асрҳои V – VI) ба иморатҳои Балаликтеппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI – VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонахоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтеппа ба кулӣ фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидаи беробита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои ташрифот инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошхонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмӯи иморатҳо бо ҳаёти деҳқон – феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзгори ин қаср ҳам далолат мекунад. Дар хамин ҷо нодиртарин бозёфт - катибаи буддоии рӯи пӯсти дарахт дастрас гардид.¹¹⁶

Ҳавлиҳои камбағалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Ҳар як ҳавлӣ чанд кулбаи тангу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Чаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сернуфуси деҳот – манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳои дучор шуданд, ки як аҳли деҳот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд – чунин аст Яхшибойтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Ачинатеппа ном маъбади буддоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Қўрғонтеппа ҷой дорад. Ин обида на чандон калон аст (вусъаташ 100X50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми чоркунча иборат мебошад. Қисми аввал ҳавли чоркунчаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни ҳар як тараф иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат – аз толори чоркунча (дар тоқчаҳои яке аз онҳо мучассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки гӯшаи онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавлӣ алоқаманд мекунад.

Дар миёнҳои ҳавлӣ ступае ҳаст: ступа иншооти калонест, ки шаклан маҳрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузошта шудааст; дар болои ступа замоне сарпӯши нимдоира ва чанд чатр буд (ки онҳо боқӣ намондаанд). Суфаи ступа аз чор тараф чор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи калон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамон долонҳои васеи 16–17-метра ва ҳамон толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо нисбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шифти хонаҳо ҳам аз расмҳои ҳуди Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддӣ кашидашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфае Буддои хуфтаи дувоздахметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Бомии иморатҳои долонмонанд бомии муқаррарӣ ва бомии хонаҳои хурдтари чоркунча гунбазӣ аст. Бомии яке аз толорҳои калон чор сутун дошт, ки аз афти қор, ҷӯбин будаанд.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, ҳуди сохти маъбад равшану возеҳ исбот мекунад, ки Ачинатеппа даъри буддоист ва мувофиқи тамоми маҷмӯи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангаҳо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмҳоро шарҳи қисми «даърий» (масалан, дар хамин қисм хонаҳои хуҷраҳои роҳибон, толори тоату ибодат)

¹¹⁶ Альбаум Л.И., 1963; Нильсен В.А., 1966, с. 163–172.

¹¹⁷ Нильсен В.А., 1966, с. 173–179.

дат ва ғ. воқеъ буд) ва қисми «маъбадӣ» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Ачинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат аниқу дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байни қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи чорайвон мебошад. Баъди ғалабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мугаракӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъмории Осиёи Миёна тарҳи меъмории чорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддоии сангхарама ва мадрасаи асримиёнагии Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

ҳам иморати Қалъаи Кофарниҳон ва ҳам маъбади буддоии Кофирқалъа тарҳи муайяни мугамарказ доранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳоро барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б.А.Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъмории буддой дар ташаккули санъати меъмории макбарасозии Осиёи Миёна аҳамияти ниҳоят калон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Кофарниҳон ва Кофирқалъа ин даъворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои наватарин исбот мекунанд, ки тамоми ҷузъиёти сохти меъмории макбараҳои давраи исломии Осиёи Миёна – ҳам композитсияи меъмории он, ҳам сохту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ ташаккул ёфта буданд. Тарҳи зохиран доирашакл ва дохилан чоркунҷаи макбараҳо гӯё бо василаҳои меъмории тасаввуроти ҳиндуэронии аз чор унсур иборат будани оламо таҷассум менамоянд.

Мақтаби меъмории Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъморию истифода мебард, ки дар дигар вилоятҳои Осиёи Миёна қор фармуда мешуд, вале ҳаминро ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва хиштҳои калони нимметра буд. Хишти пухта хеле кам – фақат барои фарши хонаҳо ва пойсутунҳо истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи муқаррарии бомпӯшӣ, бе истифодаи харӣ, фақат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо ҳуди ҳамон хишти чоркунҷа ба қор мерафт.

Бом баъзе хонаҳои чоркунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гунбазҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои хона бардошта мешуд (масалан, дар Мунчиктеппаи Шахртуз), инчунин гунбазҳои мукаммалу мураккаб низ буданд, ки бевосита ба девори хона не, балки ба доираи махсуси таги гунбазӣ 'шинонда мешуданд. Ҳуди гунбазро аз ду масолеҳ, ҳам аз поҳса ва ҳам хишт низ месохтанд (масалан, Кофирқалъаи Колхозобод).

Кодокҳои махсуси таги шифтро, ки бори бомро хеле сабук мекард, яке аз қомеъҳои калони санъати меъмории гуфтан мумкин аст (Ачинатеппа). Чанд нави равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тариқ, усули бомпӯшии он давра хеле гуногун ва мукамал буд. Дар баробари усулҳои мазкур бомпӯшӣ, инчунин бомҳои муқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сутунҳо таъя дода мешуданд. Хонаҳои ташрифоту зиёфат бо суратҳои аҷоибӣ рӯидевор, бо ҳайкалу мучассамҳо ва ҳақокию қандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

¹¹⁸ Litvinsky B.A., 1968, p. 57–63, 64–73; Литвинский Б.А. и Зеймаль Т.И., 1971.

¹¹⁹ Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, с. 43–45.

¹²⁰ Нильсен В.А., 1966, Литвинский Б.А. и Зеймаль Т.И., 1971.

Санъати тасвирӣ

Санъати рассомӣ дар Балаликтеппа, Ачинатеппа ва Қалъаи Кофарнихон маҳсусан муфассал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликтеппа дар сатҳи девори кабудранги сиёҳча як силсила расмҳои кашида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирокдоранд ва онҳо дар рӯи қолинчаҳои нишастаанд ё якҷағҳу дароз кашидаанд. ҳар як шахси дар расм тасвиршуда ба тарафи шахси дар паҳлӯаш нишаста андак тоб хӯрда нигоҳ мекунад. Дар паси нишастагон хизматгори менамоянд, ки онҳо нисбат ба нишастагон қариб ду баробар хурдтар кашида шудаанд. Зиёфат дар айни ҷӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л.И.Албаум, ки ӯ ин осори олиҷанобро кашф кардааст, сурати Балаликтеппа тасвири «сахнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидоӣ асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро маишӣ номидан ҳам мумкин аст».¹²¹ Л.И.Албаум ин ақидаи худро бо чанд бӯрхону далел исбот мекунад, вале онро қомилан ба исбот расида ҳисоб кардан мумкин нест. Г.А.Пугаченкова¹²² ва Б.А. Литвинский¹²³ дуруст меғоянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аёнӣ ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бӯйҳои он давра хеле маъмул буд. Албатта, минбаъд батафсил тавзеҳ додани ҳар як ҷузъиёти ин расм қори нӯхот мураккаб аст. Г.А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам диҳад. Вале ин қор ба назар ғӯё ҳеҷ асос надорад. Аниқӣ ғап бӯд ҳамина бӯшад, ки расми мазкур инъикоси қамубеш умумии баъмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бӯйҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвироти Балаликтеппа хеле моҳирона анҷом дода шудааст. Ранғубори равшану ғӯёи расм пур аз нишоту тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, рӯ ба қадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар қам мувофиқат дорад, дар вачоҳати нишастагон аломати феълӣ хӯи онҳо дида намешавад, симои онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умқӣ ва ҳаҷмии манзара инъикос наёфтааст. В.А.Нилсен менависад, ки дар як симои барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аёнӣ ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалӣ нест ва он ба андозае шартӣ мебошад». Дар айни замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбӯбу анҷоми нишастагон хеле бо ҳавсала, аниқу дақиқ кашида шудааст.

Л.И.Албаум робита ва аҳамияти сурати Балаликтеппаро тадқиқ кардааст. Инчунин, бӯд қайд қард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати шарқ, олими хоричӣ М. Буссалӣи қашфиёти Балаликтеппа «ба таври баҳснопазир нишон дод, ки аллақай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидааст.-Б. Ғ.) ба сабқу услуби навӣи «эроникунанда» майл дошт ва ин сабқу услуб ба санъати сосонӣ ё бегона аст ё ҳеҷ набӯшад, бо ҳуҷҷатҳои лозима ба таври равшан исбот нашудааст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бӯд эътироф қунем, ки баъзе равиҷҳое, ки дар маркази Сериндия (Туркистони шарқӣ) инкишоф ёфтаанд, дар ҳақиқат, равиҷҳои

¹²¹ Альбаум Л.И., 1960, с. 198; В.А. Нильсен дар бораи худӣ сурат ҳарфе назада, гатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона ғағат зиёфатҳои динӣ барғузор меғардид (Нильсен В.А., 1968, с.162).

¹²² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 137–138.

¹²³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²⁴ Ё худ сахнаи пазирии меҳмонон дар ғаср аст (Нильсен В.А., 1966, с. 284).

эҷодии шаркизониро (яъне осӣиимиёнагири.— Б.Ғ.) тақрор мекунад». Ба Сериндия дохил шудани ин равияҳоро М.Буссалӣ аз ривочи тиҷорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққиқ, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликтеппа ба санъати Афғонистони марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомӣён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликтеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осӣи Миёна мебошад. Сабку услубе, ки дар санъати Балаликтеппа таҷаккул ёфт, дар санъати Панҷакент, Варахш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбаъд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сюжет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёғони вай, ашхоси дунявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инчунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «авзои рӯҳии» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи калон) ва дигар ашхоси вобаста ба вай (ба андозаи нисбатан хеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашхоси дунявӣ ҳам, бо мавзӯи умумӣ, бо равияи умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлезӣ яке аз селлаҳои хурд сахнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунад (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нуқрагин). Ин сахна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандхӣҳо дар дини буддой маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони шарқӣ дар санъати тасвирий дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликтеппа хеле монанд мебошад, вале онро расоме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашхоси дунявӣ иконографияи буддоиро хеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Кофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порчаи сурати дукабата нисбатан кам зарар дидааст. Аз сурати дукабата фақат аз 1/3 қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра боқӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн қашида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, қатори одамоне тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композитсияи серодаме ба назар мерасад, ки расми баъзе одамоне қариб 70 см баланд аст ва дар мобайни онҳо расмҳои хурдтари одамоне низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода 3/4 дараҷа ба тарафи рост тоб хӯрдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкушоде иборат аст, ки то пошнаи пойи онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳиран ба ғабр мемонаду як китф ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дасти росташ шохчаи ҳамидаи гулуро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар нишастаанд ва яке аз онҳо дар даст ҷоми тилло дорад.

¹²⁵ Yussagli M., 1963, S. 36, 39.

¹²⁶ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968. Масъалаи тадқиқи ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муфассал баён шудааст, бинобар ҳамин мо дар бораи он тавағуф намекунем.

Ғайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарар дидааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки ҳангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шаҳр, ҳешу ақрабони вай ва ғабрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии тахористонӣ, сарулибоси онҳо, чизу чораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушобурангу назаррабон Қалъаи Кофарниҳон бо санъату маҳорати олидараҷаи бадеӣ кашида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликтеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байни санъати Балаликтеппа ва Ачинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

хайкалтарошӣ, кандакории чӯб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати хайкалтарошӣ дар осори гуногун дучор мешаванд. Дар Ачинатеппа як силсила мучассамаҳои буддой ба даст омад. Тамоми хайкалҳои буддой аз лой буда, аз дарун қафасаи чӯбин надоранд. Қисмҳои калони хайкал аз лой сохта шуда, чузъиёти он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари хайкалҳои андозаашон хурд ва миёна бо қолаб сохта, аз нӯги по то фарқи сари хайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддиро сурх, дасту пояшро сафед ва мӯяшро кабуд ё сиёҳ мекарданд.

Калонтарин хайкали ин маҷмӯа хайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як мучассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи тағи девор дароз кашидааст. Хайкал ба паҳлӯи рост хобидааст, дасти чапашро дароз карда, ба паҳлӯ гузоштааст. Дасти росташ қат буда, дар тағи сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи хайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии қафи пой он 1,7–1,9 м мебошад. Худи хайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддиро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, фақат панҷаи даст ва пой луч мондааст. Дар пой Буддо қафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба пойҳо мебастанд. Фақат баъзе қисмҳои сар боқӣ мондааст. Мӯйсари Буддо қолиби диққат аст – ҳар як тори онро мавҷвор шона зада, хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддой хайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана – якпаҳлӯ гузошта мешуд ва дар ин сурат хайкалтарошони буддой ҳатто ҳаракат намекарданд, ки хусусияти аъзои бадани каси хобидаро аниқ таҷассум намоянд. Хайкали мазкури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки офаридани рамзи азими сукунати илоҳӣ – чунин буд вазифаи хайкалтарош. Тасаввур қардан душвор нест, ки ин хайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мӯътақидро то чи андоза моту мабхут мекард. Аз дигар хайкалҳои Буддо хайкалҳоро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қадри одам 1,5 баробар калонтар мебошанд. Ин хайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як хайкали Буддо аломати ғачри гирдаест, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр хайкалҳое ёфт шуданд, ки $\frac{3}{4}$ ва $\frac{1}{2}$ андозаи қадри одам буда, аз ҷиҳати бадеӣ аз ҳама мукамал мебошанд. Дар ин ҷо инчунин сари Буддо ҳаст,

ки дар фарқаш махсус ғуррӣ («ушниша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баланд-сифату олидараҷаи санъат мебошанд. Тарҳи мавзуну шинам ва таносуби мукаммалу ҳусни бенукс – ҳусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашхос ба даст омадааст. Алалхусус қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Чавони танлучи зебо, ки дар бар танҳо лӯнгие дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе ҳамида, миёну пойҳояш ба сӯи дигар ҳамида ва илова бар ин яке аз пойҳояш ба қафо партофта. Дар синаи нақшине чавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рӯҳониён ҳайкалтавош аз ҳама гуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба қамоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳақиқиро касб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди ҳаставу лакоти пешонаву пеши чашмонаш пур аз чину очинг аст, мӯйсафедони имрӯзаи тоҷикро ба хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби диққат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Ачинатеппа бисёр дигар ашхосро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Ачинатеппа гарчанде ба дигар осори санъати буддой (масалан, ба санъати осори буддоии Фундукистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ хос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат чанд анъана фароҳам омадааст - ҳам анъанаи гандҳарии даврҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанаи санъати ғуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанаи тавоноии санъати ба худ хоси маҳаллии бохтару таҳорӣ омезиш ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр хонаҳои Ачинатеппа гачқорӣ буда, тоқчаву равоқҳоро оро додааст.

Ҳайкалҳои Қалъаи Кофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Беҳтарини онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Ачинатеппа болотар меистанд. Яке аз ҳусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликтеппа ва дар Ҷумалактеппа (вилояти Сурхондарё) ҷӯбҳои кандакорӣ боқӣ мондаанд. Алалхусус, дар Ҷумалактеппа ин ҳел ҷӯбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои чортарош ҳастанд, ки нақши ба ислимӣ монанде доранд ва ё худ доира-нақш канда шудаанд, инчунин лавҳаҳои калони ҷӯбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои калони ғирдашон ҳол-ҳол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Ғайр аз ин қисмҳои арақии аҷоибӣ ёфт шуд, ки онро як навъи маҳсули нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистони Тахористони шимолӣ ҷӯби кандакоришуда аз Қалъаи Кофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои кандакоришудаи ҷӯбин ва қисмҳои ҷӯбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷӯбини кандакории думетра аст. Дар ин лавҳа ду товуи тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамои чилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечутоби наждаи тоқ, расми хӯшаҳои ангур, барги тоқ ва печакҳои наждаи тоқ мебошад. Инчунин нақшае бисёр вомахӯрад, ки қатори равоқҷаҳоро мемонад. Нақши

¹²⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 76–109.

¹²⁸ Нильсен В.А., 1966, с. 303–307.

қисмҳои ҷӯбини иморат аз занҷираҳои гуногун иборат аст. Услуби кандакорӣ бағоят равшану гӯё буда, бо маҳорати тамои анҷом дода шудааст.

Дар Тахористон инчунин санъати ракс ва мусиқӣ ривоч ёфта буд. Дар Хатлон ва Қумод раққосаҳои ғаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъом раққосахоро мефиристоданд. Баъзе мусиқаиёни Осиёи Миёна, ки ба хориҷи мамлакати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни халқи он шӯхрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқаиёни Қумод, ки ниёғони навозандагони имрӯзаи Помир мебошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусиқӣ – косаи ҷӯбини тор, дастаи ғижжак ва ғайра аз Балаликтеппа ёфт шуданд.¹³⁰

Дин

Мардуми Тахористон дар асрҳои V–VII чанд динро мебарастиданд. Дар партави маъхазҳои таърихӣ ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли даврҳои қадим зардуштӣ буданд. Вале падидаҳои яқин ва шаклҳои парастии ин дин қариб мутлақо маълум нест. Бар хилофи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дафн дар устодонҳо дар ин кишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо ҳуди устодонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз хеле паҳн шудани оташпарастӣ қилими қалони сафолиёе шаходат медиҳад, ки аз Балаликтеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақш ва аз сархона иборат аст. Ин ҳел қилимҳо дар Хайрободтеппа¹³¹ ва дар ҷануби Тоҷикистон волеҳӯранд. Дар Қофирқалъаи Қолхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддой басо муштаҳкам буд. Ростӣ гап, ҳайтолиён дар аввалҳои дини буддойро наменарастиданд. «Аз афти қор ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонаи ҳайтолиён нисбат ба дини буддой муносибати ҳархела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддойён ҳароб гардида, талаву тороч мешуданд. Вале, умуман гирем, тамоми маълумотҳо далолат мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи ҳайтолиён дини буддой таъқиб қарда наменшуд ва баъзе ҳокимони ҳайтоли дини буддойро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддой ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони ғарбии туркҳо ба дини буддой эътиқод мебарданд ва ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимоли Ҳиндустон ба сохтмони ибодатгоҳҳои буддой шурӯъ менамоянд ва буддойёнро тарафгирӣ мекунанд. Сайёҳи асри VIII ҳабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу аъёнӯ фуқаро» бут менарастанд. Ҳуди ҳамин гап дар ҳаққи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пойтахти Тахористон шаҳри Балх садҳо даир, дар Тирмиз қариб даҳҳо даир, дар Шумон ду даир, дар Қабодиён се даир ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як даир шумораи муайяни роҳибон – аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддой ба Помир ҳам сар даровард, масалан, дар Ваҳон дайру роҳибон будаанд. Мувофиқи баъзе маълумотҳо, баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои қалон – соҳиби заминӯ молӯ мулк будаанд. Ҳафрийети Ачинатеппа ва Қофирқалъа ин ахбори маъхазҳои ҳаттиро пурра тасдиқ қард. То-понимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар ҷануби Тоҷикистон, дар поёноби да-

¹²⁹ Schafar E.H., 1963, p. 54–56.

¹³⁰ Альбаум Л.И., 1960, с. 99–100.

¹³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 71–76.

¹³² Litvinsky B.A., 1968, p. 33–34.

¹³³ Гайгайн А.В., 1961 ва мобаъд.

рѐи Қизилсу Фархор ном маркази район ҳаст. Забоншиносон исбот карданд, ки номи Фархор аз калимаи санскритии «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зангтеппа -катибаҳои буддоии рӯи пӯсти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёгии браҳмӣ навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба чандин маҷмӯаи матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаву қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Қофирқалъа ҳам ёфт шудааст.

Ҳамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва аз ҷумла, дар Тахористон реша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Чағониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз худи ибтидои дар Осиёи Миёна паҳн шуданаш ба аёну ашроф ва ҳокиму волиён тақя менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин даъво мебошад.¹³⁵

Ниҳоят боз як дини дигар – дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувофиқи маълумотҳо, дар байни ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои таҳорӣ ин динро мепарастидаанд ва аз Тахористон сафорате омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несториро паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидои асри VIII дар Тахористон чандин дин баробар вучуд дошту ҳар яки он барои «банда» қардани мардум мубориза мебуд, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунзабон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек тахмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумизэроние бармеояду маънояш «рахшидан», «дурахшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фарҳангҳои тоҷикию форсӣ калимаи мазкур тамоман дигар ҳел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё худ пастие, ки дар он ҷо об кӯл мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷоеро мегӯянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афташ, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Худуди географии Суғд ҷӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюан-сзан, Суғд кишварест байни дарёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун дар ҷанубу ғарб. Маълум, ки ин ҳудуд худуди сиёсию географии Суғд не, балки макони зиндагии суғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони даврҳои сонӣ (асосан асрҳои X–XIII) идроки ҳамонзамонаи масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: Litvinsky B.A., 1968, p. 55-57, истинод адабиёту маъхазҳо дар ҳамон ҷо.

¹³⁵ Беленицкий А.М., 1954; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 120–121.

¹³⁶ Бартольд В.В., 1893; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 122–123.

¹³⁷ Маҷмӯи маълумотро ниг.: Tomaschuk W., 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ҳамон ҷо, 74–75.

¹³⁹ Маҷмӯи мадрокотро ниг.: Смирнова О.И., 1963, с. 24–25.

хол, баъзе гапҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо вокиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маънои танг ва ба маънои васеъ истифода мешуд. Суғд ба маънои васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотари инро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарё мебошад. Дар айни ҳол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «Суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мафхуме ҳам буд. Ёкут гуфтааст: «Гӯянд ду Суғд ҳаст – Суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарё чузъи Суғд доништа мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яъқубӣ Кешро пойтахти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳаққиқон муфасссал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюан-сзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Самосзан (Самарқанд) – мулкест, ки аз шарк ба ғарб тӯл кашидааст. Андозаи пойтахти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табиӣ муҳофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои хориҷа молу сарвати ниҳоят пуркиматтарин бисёр чамъ шуда менамояд. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Дору дарахт нағз месабад (вай дарахтҳои бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои хушзот ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумаи дигар – дар тичорат) пешқадам мебошанд. Иқлим нарму мӯътадил аст. Аҳолии сарғайрату пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» ҷой гирифтааст. Тамоми халқҳои ҳамсоя дар хушахлоқӣ ва нақӯкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ каси часуру бебок аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоатдоранд. Дар ихтиёри шох лашкари сершумор, аз ҷумла, сарбозони савора ҳаст. Сарбозоне, ки сайёҳонро «чикиа» номидааст, макоми махсус доштанд. Онҳо ба дараҷае фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марғ мерафтанд. Вақте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагарӣ карда наметавонист.

Сипас, Сюан-сзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимохэ (Моймурғ), Сзебудан (Кабудон), Сюйшуаннисзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Сзешуанна (Кеш) ва ғайра суҳан меронад. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як хел тавсифи мухтасар дода мешавад: «Дар бобати урфу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуман «кишвари Ху»-ро тасвир намуда, ба ҳайъати он Ан (Бухоро), Сао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло - Ми (Моймурғ) ва Кан (Самарқанд)-ро дохил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастаи хурди сарбозон ҳаст. Аз ҷорҳои ин ҷо шутур, ҳачир, гӯсфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекаранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо пашмин. Мардон саллаи сафед мебандад ва ришу мӯйсари худро тоза мета-рошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урфу одати онҳо бад аст – ҳар занеро, ҳатто модар ва хоҳари худро ҳам ба занӣ меги-

¹⁴⁰ Ёгут, III, s. 394.

¹⁴¹ Яъқубӣ 1892 р. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.: Бартольд В.В., с. 477-478.

¹⁴³ Ёул S., 1906, р.32-36.

ранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занӣ гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мепарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як دائри буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалхусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо фақат маълумоти берабти алоҳида-алоҳида медиҳанд.

Дар ибтидои асри VII, мувофиқи хабари солномаи таърихӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «Кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёғони йучӣ нисбат дошт (ё худро ба йучиҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳаст, ки баъди чулуси худ ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав ҳукмронӣ кардааст. Унвони малик чжаоу буд.¹⁴⁵ Малики суғдиён дар ҳамон вақт дар «Алуди» ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард Солнома навиштааст, ки «Кан давлати муктадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто ҳокони Ҳоконии ғарбии туркҳо Датон (солҳои ҳукмронияш аз 575/76 то 603) лозим донистааст, ки бо малики Суғд Тайшепи (Э.Шаванн ва К.Ширатори номи ӯро чунин хондаанд) хешу ақрабо шавад ва духтарашро ба занӣ додааст.

Шоҳони Суғд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаҷоти суғдиён низ вомахӯрад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Кан, яъне ба Суғди Самарқанд, Ми (Моймурғ), Сао ва Хэ (Иштихон ва Кушония), Ани Сағир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобеъ буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тариқ, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти кор, фақат ғайр аз қисми ғарбии он) ва инчунин водии Қашқадарё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Суғди Самарқанд буд. Ама-лан маълум не, ки ин иттиҳод кай ба вучуд омад, чӣ хусусият дошт ва дараҷаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чӣ гуна буд.

Дар қасри малики Суғди Самарқанд «коҳи ниёгон ҳаст, ки моҳи шашум дар он чо назр медиҳанд. Дигар маликон чамъ омада, ба назрдиҳӣ ёрӣ мерасонанд».¹⁴⁹ Ин хабарро далели ҳамин доништан мумкин, ки дар байни маликҳои Суғд робитаи хешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гӯё як аҷдоди умумие доштанд (ба ин маъхазҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзеҳро ҳам аз эътибор соқит кардан даркор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ӯҳдадор буданд, дар маросими назрдиҳӣ ширкат намоянд ва бо ҳамин ба малики худ содиқ буданашонро нишон диҳанд. Аз афти кор, имконпазир будани ҳар ду тавзеҳро дар назар доштан даркор.

¹⁴⁴ Fuchs W., 1938, s. 451-452.

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду агида ҳаст. Баъзе олимон (масалан, В.Радлов ва И.Маркварт) онро туркӣ мегӯянд (оид ба охири тавзеҳоти ин даво ниг.:Haussig H. W., 1956), дигар гурӯҳ олимон онро эронӣ мегӯянд (аз даврони Ремюз: Айел Rymusat, 1829, p. 227, p. 2). Аз та- рафдорони эронӣ будани унвони мазкур В.Томашек, С.Конов, Х.Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ Бичурин, II, с. 280-281.

¹⁴⁷ Альбаум Л. И., 1975, с. 54-55.

¹⁴⁸ Бичурин, II, с. 281.

¹⁴⁹ Дар ҳамон чо.

Ба гумон аст, ки ҳайъат ва ҳудуди географии ин иттиҳод бетағйир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Суғд сохта буда-аст.¹⁵⁰

Дар кадом як давраи вучуди Суғд пойтахти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунанд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Таквияти мулки Кеш дар чоряки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тичо (мабодо ин талаффузи аҷнабии ҳамоно номи эронии Тиш набошад?) малики муқтадире ҳисоб мешуд. Вай ба кадом як давлати хориҷӣ ҳайъати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шери сохт, ки одатан ҳуди ҳамоно Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст «Шашеппи» ном дигар Малик низ соли 642 бо тӯҳфаю инъоми зиёд ҳайъати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таърихӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангаҳое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангаҳое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «ихшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангаҳо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангаҳои суғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд–ихшидхоро ифода мекунанд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзеҳи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тӯл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656–660 малики нави Кеш Чжаоу Ши-ағйе (номро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн мегӯяд, ки онро Cho-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади гап, малики Суғди Самарқанд андаке пештар–дар байни солҳои 650–655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти қор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат тахмин кардан мумкин, ки дар муддати ин панҷ сол дар байни Самарқанду Кеш мубориза рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудааст ба ҷои вай ба тахти Кеш Ши-ағйе (Шеаҳо) баромадааст. Унвони ихшиди Суғд акнун насиби Оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фухуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангаҳои суғдӣ ҳаст, ки хати онҳоро, ба ақидаи О.И.Смирнова, «ихшид Вархуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фухуман талаффузи аҷнабии номи шоҳи суғдиён Вархуман ё худ аниқтараш Авархуман аст)¹⁵⁷. Номи ин подшоҳ дар катибаи калони суғдии Афросиёб ҳам зикр шудааст.

¹⁵⁰ Масъудӣ, 1894, с. 65.

¹⁵¹ Яъғубӣ, 1892, с. 299.

¹⁵² Умуман дар он ҷо хеле пештар аз ин оли мустагиле буд. Дар асрҳои V–VI шоҳони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ҳаст ва дар пушти танга сурати ҳокимест, ки шер ё маҳлуи шермонанди ба пой гафояш истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф карданд, ки хати суудии ин навъ тангаҳоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (Кабанов С.К., 1961, с. 137 ва мобаъд; Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин II, с. 316; Chavannys Y, 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 140–141, 62–63.

¹⁵⁵ Бичурин II, с. 316; Chavannys Y, 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, с. 317; Chavannys E., 1906, p. 135.

¹⁵⁷ Смирнова О.И., 1963, с. 28.

Дар баробари подшоҳони умуми Сугд маликҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи Оли Самарқанд буд, «ихрид» ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ан, Нэуми, инчунин Бу-хо (Роғ-ҳо) номида мешуд ва унвони малики он чжаоу буд. Насаби маликҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар чоряки дувуми асри VII дар Бухоро Алинга (номи ўро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн таклиф мекунад, ки Ho-ling-kia хонда шавад) ном шахсе малик шуд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳад, ки Оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне чанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фурӯҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯяш ба сугдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадракоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV-V нисбат доштанишон мумкин. Номҳои шоҳ эронист ва маънояш «аспсавор» аст. Аз рӯи хати тангаҳои маликҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустиқли муҳим буд. Ба ҳайъати он ғайр аз ноҳияи ҳуди Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуччатҳои сугдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Паргор (яъне «Замини болои кӯҳ» - Фалғари ҳозира), Кштут (Кштутӣ ҳозира), Мартушкат (Мастҷоҳи ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр деҳаҳо буд. Дар ин ҷо деҳаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадк (Зерободи ҳозира), Эскотар («Замини болоӣ»), Искодари ҳозира), Хшиканд (Хушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Курут (Курути ҳозира), Фатмив (Фатмеви ҳозира), Пахут (Похути ҳозира), Эртмаут (Фалмоути ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Яғноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти қор, дигар ноҳияҳои Пэтаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайъати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуччатҳои Муғ деҳаи ҳозираи Анзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

Тангаҳои сершумори Панҷакент - Панҷро муҳаққиқон батафсил тадқиқ мекунаанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент - Панҷ оли маҳаллие ҳукмронӣ мекард (вале номи намоёндагони оли мазкур ба ҷуз баъзе истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазнинтарини вучуди Сугд - дар чоряки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент хеле боло шуд зеро дар ибтидо вай ба толону торочи арабҳо гирифтӣ нашуда буд. Ҳокими Панҷакент - Диваштак, ки худ аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуччати В-4 кӯҳи Муғ номи падари вай Едхше-така бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба тахти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Сугд» ҳокими Самарқанд Диваштак¹⁶² иддао дошт ва, аз афти қор, муддате ба ин мартаба ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои калон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду баъзеи онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар «Самитан» ном деҳаи Сугд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои деҳаҳои имрӯзаи Метан, Пойарик, Чалак) маркази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи худаш тангаи биринҷӣ сикка мезад.¹⁶²

¹⁵⁸ О.И. Смирнова чадвали хронологии маликҳои Кешро тартиб додааст (1962, с. 68).

¹⁵⁹ Бичурин, II, с. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 169-170.

¹⁶¹ Смирнова О.И., 1960.

¹⁶² Смирнова О.И., 1967, с. 36-39.

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таърихӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. Ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суғт мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифтани мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд - Гурак ваъда додаанд, ки ӯро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои он, Кеш ва Насафу шаҳру қалъаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайъати иттиҳоди Суғд инчунин Ми (Моймурғ) ва Сао (Кабудон ё Иштихон)¹⁶³ ва эҳтимол, баъзе дигар мулкҳо низ дохил мешуданд. Калонтарин мулки иттиҳоди Суғд - Бухоро истиқлол ёфт ва ба тахти он оли бухорхудотҳо¹⁶⁴ нишаст. Дар тангаҳои намоёндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайъатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаҷоти суғдии тағи ин сурат порчаи зерин боқӣ мондааст: «Вақте шоҳ Вархуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон.- Б.Ғ.) Чағониён, номам Бӯкарзод. Аз шоҳи Чағониён Тӯронтош омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори ҳурмат ва инак, пеши шоҳ истодаам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳ) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибҳои Самарқанд (шояд ба маънои китобҳои динӣ бошад.- Б.Ғ). Ман хуб воқифам ва нахоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳ, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш ӯро рухсат дод. Он (гоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

хуччатҳои архиви Муғ ривоят мекунанд, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунанд, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайъати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайъати сафорат меомад.

Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ

Се канали асосии обёрӣ, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Хоҷа») сар мешуд. В.В.Бартолд қайд карда буд, ки аз тавзеҳу тафсири истилоҳи араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI-VII вучуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канале буд, ки Самарқандро аз об таъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушонияро обёрӣ менамуд. Дар поёнтари Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин - канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шопур ном кадом як шоҳзодаи сосонӣ сохтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимолитарини воҳаи Бухоро - ноҳияҳои мулки Варзонаро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо бухорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо меҷангиданд. Инчунин боз якчанд каналҳои калон

¹⁶³ Бичурин, II, с. 311.

¹⁶⁴ Дурусттараш бухорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. *The History of Yūkharā*, 1954, p.108.

¹⁶⁵ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170.

¹⁶⁶ Бартольд В.В., 1965, а. с. 186-187.

¹⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 188.

¹⁶⁸ Дар ҳамон ҷо, с. 198-199.

мавҷуд буд.¹⁶⁹ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали обёрӣ амал мекард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолу дарахти пуру фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-мўминин», яъне «боғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Суғд асосан обӣ буд, вале ин маъно надорад, ки зироати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии хоҷагии кишлоқ дар як солномаи ҳамоно давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои кишти ҳамагуна ғалла мувофиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обҷакорӣ моҳир. Дарахт умуман месабзад. Асп, шутур, хар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтхое, ки ҳангоми ҳафриёти кӯҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муфасссал медиҳад. Аз ин ҷо дону донакҳои гуногун ва боқимондаҳои ниҳоли пахта ёфт шуд.¹⁷³ ҳуччатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшони Боло зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин чав, арзан ва нахӯд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи суғдии «ғалла» аз ҷиҳати этимология ба маънои «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осиеб мекашиданд. Ҳуччати В-4-и кӯҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осиеб «бо тамоми анхору бинову сангҳои он»; ҳаққи иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарҷанде дар бораи осиебҳои он давра мо тасаввуроти мукамал надорем, вале, ба ҳар ҳол, масалан, аз Афросиёб чанд санги калони осиеб ёфт шуд. Дар баробари осиеб дар рӯзгори мардум дастсӯхӣ хурду калон бисёр истифода мешуд.

Дар ҳуччатҳо супоришҳои зиёде ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Токдорӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии кишлоқ буд.

Дар Панҷакент чархуште ёфт шуд. Чархушт чуқуриест, ки дар тағаш боз новаҷае дорад. Дар паҳлуи чуқурӣ боз як хандакча мекананд, ки он бо новае ба чуқурӣ пайваستا аст. Девораҳои чуқурӣ ва хандакчаро бо ғач андова мекунанд. Мумкин аст дар таги хандакча тахта ҳам мечиданд, баъд ба болои он янтоки сабз меандохтанд ва ба болои янтоқ ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байни янтоқ мегузашту ба воситаи новача ба чуқурӣ мерехт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқурӣ таҳшин мегардид, онро гирифта, ба хумҳо меандохтанд. Баъзе чархуштҳои имрӯзаи халқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин сохтдоранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Суғди Самарқанд шароби ангур бисёр буд. Хабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён захираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадрақоти археологӣ ва ҳуччатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки ин хабарҳо муболиға нест. Дар яке аз ҳуччатҳои Муғ чунин супориш ҳаст: «Ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки канизакҳо менӯшанд ва дар ин

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи гадимии обёрии воҳаи Бухоро ниг.: Шишкин В.А., 1963, с. 22-25.

¹⁷⁰ Кабанов С.К., 1956 а, с. 164.

¹⁷¹ Бартолд В.В., 1965 а, с. 146.

¹⁷² Бичурин, II, с. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 12-20; Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В.А., 1962 б, с. 136.

¹⁷⁶ Дар ҳамоно ҷо, с. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бора ниг.: Болшаков О.Г. ва Неъматов Н.Н., 1958, с. 187-188.

таъхир нашояд. Бокии шароб сар ба мӯҳр шавад ва бо ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гӯё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. ҳатто вазифаи «сарсоқӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари тоқзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар худи ҳамон ҳуччатҳои Муғ унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтолуе меоварданд, ки аҷнабиёро дар ҳайрат мегузоштааст, зеро «ҳар яки он мисли тухми мурғобӣ калон будо ранги онҳо тиллоӣ метофт ва онро «заршафтолу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фурӯш ба хориҷа мерафт.¹⁸⁰ Ҳамаи ин тавсифоро, ки Сю-ан-сзан ба хоҷагии кишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро меҳариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Моймурғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти суғдиро оварда буданд.¹⁸² Дикқати муаллифони хориҷиро ин-чунин ғусфандони Самарқанд, ки «дунбаи бениҳоят калон»¹⁸³ доштанд, ҷалб карда буданд, маълум, ки ин ҳамон ғусфандони машҳури думбакалон аст;

Дар ҳуччатҳои Муғ гову ғусфанду буз, аспу хару ҳаҷир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳае нест, ки дар Суғд қирмақдорӣ ҳам раванқ ёфта буд. Дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ (ва ашёи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, пахтагӣ ва пашмӣ бофта мешуд.

ҳунармандӣ ва тиҷорат

Кӯҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳаттӣ, баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳафт, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на фақат истихроҷ мегардид, балки микдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Моймурғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

Аз Моймурғ инчунин ҳулаи металлӣ мекашондаанд, ки номи онро «латун», яъне ҳулаи мису руҳ тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инчунин намак ҳам истеҳсол карда мешуд. Намакро барои ҳӯрок ва барои таҳияи аңҷоми зинату ороиш истифода мебарданд. Дар маъхазҳо махсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Моймурғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Микдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва фақат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашёи оҳанӣ хеле гуногун аст. Ин гуна материалҳо махсусан аз ҳафриёти Панҷакент фаровон ба

¹⁷⁸ Лившиц В.А., 1962, с. 140.

¹⁷⁹ Schafut E.H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, с. 311.

¹⁸¹ Schafut E.H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ҳамон ҷо, р. 61.

¹⁸³ Дар ҳамон ҷо, р. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, с. 281.

¹⁸⁶ Дар ҳамон ҷо.

¹⁸⁷ Schafut E.H., 1963, p. 754.

¹⁸⁸ Дар ҳамон ҷо, р. 257.

¹⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 217.

даст омад. Яке аз устохонаҳои оҳангарӣ дар ин ҷо дар объекти сеум¹⁹⁰ падида омад. Устохона аз ду бинои пайваст иборат аст. Дар яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кӯраро адо мекард. Ғайр аз ин дигар асбобу анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчаи думила низ ба даст омад. Оҳангарони Суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дадро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус намешуд, яъне сикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади ғап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европайи ғарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи оҳангарӣ (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз боқӣ мондааст. Кӯра даҳана ва барои дам додан сӯрохе дорад. Андарики кӯра як тӯда дағғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва дағғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белчаи кӯра, афзори оҳангарӣ ёфт шуд, ки аз сандон сар карда, то болғаву путку фонаву исканаҳои калонеро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроку аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олооти меҳнат - белу табару дос ва ғ.; ҳам масолеҳи бинокорию дуредгарӣ - меҳ, кашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рӯзгор кордҳои гуногуни оҳанӣ, сағаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакчаҳои гуногун, қайчӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарӣ истеҳсоли яроку аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроксоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки маҳсус устоёни яроксоз ҳам вучуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлавари суғдиён аз аслиҳаи дурзану наздикзан иборат буд. Онҳо камонҳои оддӣ мураккаб, шофу шамшер, ханҷар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зирех, ҷавшан ва худ ҳисоб мешуд. Хонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафриёт ва асарҳои маҳсус¹⁹⁴ ҳавола карда, фақат ҳаминро қайд менамоям: ёфт шудани худӣ яроку аслиҳа (масалан, сипару тир аз кӯҳи Муғ, пайкону пулакчаи камон аз Панҷакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), ахбори маъхазҳои хаттӣ далолат мекунанд, ки яроксозӣ соҳаи асосии ҳунармандӣ буд. Ин миқдори азими яроку аслиҳаро фақат шумораи азими устоҳои яроксоз тайёр карда метавонистанд. Меҳнати онҳо вазнину пурмашакқат буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувофиқи мадракоти таърихӣ этнографӣ, барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панҷакент ёфт шудани пулакчаҳои устухонии танай камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панҷакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аёнӣ ашроф, масалан, шамшер ва ханҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммалӣ баландсифати санъати ҳунармандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроку аслиҳа, ки дастраси мо гардидааст, метавон гуфт, ки яроксозони Суғд усули таҳияи яроку аслиҳаи шаклан бадеиро аз худ карда буданд. Дастаи ханҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ ва пулакчабандӣ

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, с. 117-119.

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, p. 643.

¹⁹² Беленицкий А.М., 1961 а, с. 82.

¹⁹³ Беленицкий А.М., 1958, с. 135-140; 1901, с. 84-85; 1961 б, с. 88-90.

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: Чалилов А., 1958, с. 81-95 (тафсири муфид, вале ниҳоят ногис).

зинат меёфтанд, ба онҳо шакли сари аждаҳо ва ғ. дода мешуд. Баъзе сипарҳо ҳам ба хамин тариқ хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроку аслиҳои суғдиён на фақат дар шакли зебову мукаммали зохирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш хамин буд, ки яроку аслиҳои Суғд қорагар буд. Шӯхрати зиреху ҷавшани суғдиён дар шарку ғарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 суғдиён чун тӯҳфа ба Хитой зирех оварданд. Яроксозони Хитой дар асоси хамин зирехи суғдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойён чунин зирехҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Суғди Самарқанд инчунин макони «ашёи бадеии»¹⁹⁶ баландсифат буд. Номи баъзеи он ашёро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашё чилимҳои қиматбаҳо, атрдонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Моймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашёи аз сангҳои қиматбаҳо сохташуда мебурданд. Масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиан сохта шудааст.¹⁹⁷

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табакҳо, қадаҳо, чомҳо ва ғ. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табақи нуқрагине, ки дар деҳаи Кулагӣ собиқ губернии Перм ёфташуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асарҳои санъати заргарии суғдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табак саҳнаи ҷанги тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии суғдиён гуфта баъзан ҳамон табакеро мегӯянд, ки дар он саворе тасвир шудаасту ба тарафи шери ба вай ҳамлакарда тир мепаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зеро хати он суғдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табакро тайёр карда будаанд. Таҳлили лингвистӣ ба ақидае меоварад, ки табақи мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар даврони баъди сосониён сохта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: гӯшвораҳои тиллоии олиҷаноби ақиқсанги фирӯзаҷашми марвориднигин, ангуштаринҳои ниғинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони рахшону пурпур ёфт шуданд, ки мисли шабнами сахарии рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Суғд хунари бофандагӣ хеле ривоч ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва хабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қариб 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарҷанде ин матоъҳо хеле ғаштааст ва танҳо пораҳои он боқӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онҳо муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисобу китоби М.П.Винокурова, аз 135 намуд матои Қалъаи Муғ, ки ӯ тадқиқ кардааст, 90-тоаш пахтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва фақат 1-тоаш пашмин аст (И.Б.Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳо матои пашмин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои пахтагин бофти оддӣ мукаррарии катонӣ аст. Худи ресмон суст ресида шудааст, тугуну гирехҳои зиёд дорад, ғафсиаш ҳам гуногун аст. Худи матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8–10 то 10–12 пуд, то 10–14 то 20–15 пуд ва зимнан намунаҳои дурушттарини он ба катони имрӯза

¹⁹⁵ Schafʼut E.H., 1963, p. 261.

¹⁹⁶ Бичурин, П, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ Schafʼut E.H., 1963, p. 310.

¹⁹⁸ Дар бораи суғдӣ будани ин ашё М.М. Дьяконов ва А.М. Беленитский навиштаанд.

Номгӯи ашёи торевтикаи суғдиёро Б.И. Маршак тартиб додааст.

¹⁹⁹ Забелина Н.Н. ва Ремпел Л., 1948; Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И., 1965, с. 149-150.

²⁰⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 162-163.

²⁰¹ Бентович И.Б., 1958, с. 362.

монанд. Умуман аз рӯи ғафсии ресмон, навъи бофт ва зичии матоъ тамоми матоъҳои пахтагинро ба чор намуд тақсим кардан мумкин. Ягон намуди газвори пахтагини гулдор ёфт нашуд.

Газворҳои соф абрешимӣ ҳам чор намуд доранд. Бофти аксари онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзеи онҳо катонӣ ё худ муштараки катонӣ ки перӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоъҳои пахтагин зичтар аст: дар як см. мураббаъ то 39-40 пуд ва 39-40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ бофанда бояд усулҳои мураккаби бофандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муғ бо усули бофти матоъҳои пахтагин бофта шудаанд ва илова бар ин, намуди газворҳои муштараки пахтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки бофандаҳо тадриҷан аз усулҳои бофти матоъҳои пахтагин ба усулҳои бофти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Нақши газвор аз қатори маинчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панчакент ҳаст). Инчунин нақши кунгура ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷоя ҳар як тегаи кунгура ҳоле ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин нақши гули чорбарга, нақши рамзии шохаву гулу барг, нақшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге кашида шуда, атрофи онро шохаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вале қисми асосии он, бешубҳа, дар худӣ Сӯғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои пашмин ранги сурх ва рахҳои борики кабудчаи фирӯза дорад.

Албатта, барои бофти ин газворҳо дастгоҳҳои махсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи бофандагӣ - шонаи он аз Қалъаи Муғ ёфт шуд (як шонаи бутун ва чанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Варахша (ва дар омади гап, Панчакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад - аз қатори оддии маинчаҳо гулбаргҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печ дар печи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурозҳо кашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯидевории Панчакенти қадим матоъҳои тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шерфил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашхоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшу нигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европай ғарбӣ намунаи шохӣҳо ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, ғӯсфандон ва гулбаргҳо ҳастанд. Алҳол ин шохӣҳои рангпарандаи зардчаи тиратоб ё зарди паст ё кабудӣ сиёҳча мебошад. Маълум, ки ранги ин шохӣҳо аввал хеле равшану ғӯё буду бо мурури вақт, ғайр аз ранги кабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, муқаррар гардид, ки замоне ранги ин шохӣҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шохӣҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчаи он 1,6x2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои бофандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаққиқон нақши комил иборат аз қатори доираҳо буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Белгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ хатевариш шудаанд, ки В.В.Хеннинг онро чунин хондааст: «дарозияш 61 ваҷаб зандавичӣ». Мутахассиси номии газворҳои қадимӣ Д.Шепард ин гуна матоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, хусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шохӣҳои хитой фарқи калон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои

²⁰² Винокурова М.П., 1957, с. 17-32.

²⁰³ Шишкин В.А., 1963, с. 158-159, 220-221.

сугдӣ номид. А.М.Беленицкий ва И.Б.Бентович бо исботу далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳои, ки воқеаҳои истилои арабхоро тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр сухан меравад (яке аз намудҳои он шоҳиҳо «занданичӣ» ном дошт).²⁰⁴

Мо дар болои дӯхти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминро мегӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Сугдиён, - менависад И.Б.Бентович, - чармгариро нағз медонистанд». Мешии хушсифати олиҷаноб ба ҷои коғаз мерафт. «Масалан, хучҷати машҳури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.- Б.Ғ.) маҳз дар чунин мешӣ навишта шудааст. Чарми зардҷатоби тунук рӯкаши сипари ҷӯбин гардидааст. Пораҳои куттиҷаи ҷӯбин ҳам бо чарми сиёҳи заррингул рӯкаш шудааст. Сарпӯши сабади чоркунҷа ҳам як қабат чарми ранга дорад. Мӯзае ҷолиби диққат аст. Дӯхти он айнан дӯхти ҳамон муққиҳоест, ки дар қӯҳистон тоҷикони имрӯза мепӯшанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашӯи чармини дар хучҷатҳои Муғ зикршуда чармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин чизхоро ҳам тайёр мекарданд. Дар хучҷатҳои хаттии Қалъаи Муғ «пӯсти ғӯсфанд», «пӯсти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз чарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пӯсти оху», «пӯсти гови қисир», «пӯсти ҷавона» гуфтаанд, пӯсти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

Мухтасар бошад ҳам, тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро қайд менамоем, ки ҳунарҳои устухонтарошӣ, наҷҷорию дуредгарӣ, қулолӣ ва ғ. хеле таракқӣ карда буд.

Ривочи ҳунармандӣ, алалхусус, ривочи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнақи ҳам савдои дохилӣ ва ҳам савдои хориҷӣ гардид. Якҷанд маъхазҳо менависанд, ки сугдиён дар тичорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯхтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тичоратро ёд меоданд. Ҷавонон 20-сола шуда, барои тичорат ба мамлакатҳои хориҷа мерафтанд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба ғоида рағбати зӯр дорад».²⁰⁸

Савдои хориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои шарқ ва ғарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнақу ривоч дошт. Як қисми ин тичорат ба воситаи Эрон ва қисми асосии он ба воситаи Кавкази шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Сугд аз Византия шохӣ меоварданд. Дар Сугд аз рӯи намунаҳои онҳо шоҳиҳои аҷоиб мебофтанду боз ба ғарб бурда мефурӯхтанд. Дар сағонаи Мошенная Балка (дар Кавкази шимолӣ) пораи шоҳии сугдӣ ёфт шуд, ки тақлидан ба шоҳиҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр хусусиятҳои маълум, ки шоҳии сугдӣ мебошад.²⁰⁹

²⁰⁴ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Беленицкий А.М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюан-сзан дар бораи Суид навиштааст: «Қас ҳар гадар бойтар бошад, ҳамон гадар бештар ўро ҳурмат мекунанд, вале зоҳиран бой аз камбауал фарғ надорад, ҳатто бойтарин одамон бо ганоат меҳўранду бо ганоат либос мепӯшанд» (Beals., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлотии Сюан-сзан аст, зеро мадракоти археологӣ ва матери-алҳои археологӣ оид ба сарулибос ин гапҳои ўро тасдиқ намекунанд.

²⁰⁶ Бентович И.Б., 1958, с. 362-371-372. Инчунин ниг.: Иванов С.В., 1952, с. 49-52.

²⁰⁷ Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963, с. 11.

²⁰⁸ Бичурин, II, с. 310; Chavannes Y., 1903, p. 133, п.

²⁰⁹ Иерусалимская А.А., 1967 а; 1967 б

Аз «роҳи абрешимӣ»-и Кавкази шимолӣ на фақат шоҳиворӣ, балки бисёр дигар молҳо кашонда мешуд. Дар ин бобат табақи византӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҷолиби диққат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвири онро торевиҳои византӣ кандаанд. Византӣ будани табакро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он мӯҳри устои византӣ ҳаст. Ҳамоно табак дар Византия дар чоряки дувуми асри VI сохта шудааст. Сарфи назар ба ҳамаи ин дар табак бо хатти суғдии бухороӣ «подшоҳи Бухоро фалонӣ» канда шудааст. Мувофиқи таҳлили палеографӣ, хат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византӣ баъди тайёр шудан дере нагузашта то ба Суғди Бухоро расидааст²¹⁰.

Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурӯхта мешуд.

Хуллас, ҳаҷми савдои берунӣ хеле калон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривоч меёбад. Дар ин бора хеле бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, ала-лхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

Муомилоти пул дар асрҳои V–VII Суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол нашр нагардидааст. Аз асри V сар карда, дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосони Пирӯзи I (солҳои 459–484) буд. Дар водии Зарафшон чанд ганҷинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганҷина садҳо дона танга буд). Ғайр аз ин тангаҳо буданд, ки тақлид ба тангаҳои сосони Варахрани V (солҳои 420–438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Бухоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳоро одамон «дирамҳои бухорхудоӣ» ё «тангаҳои бухорхудоӣ» меномиданд. Шарқши-носи рус П.И.Лерх²¹¹ оид ба ин тангаҳо махсус асар навиштааст. Сипас, онҳоро бисёр нумизматҳо, аз ҷумла Д.Уокер²¹² ва Р.Фрай²¹³ тадқиқ карданд. Забониносон ба кушодани рамзи хати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи хеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Бухоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувофиқи санаи сикка тангаҳоро ба гурӯҳҳо тасниф намуданд; дар бораи макони сикка зада шудани онҳо тахминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарорӣ қатъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарқанд дар муомилот тангаҳои маҳаллии биринҷӣ буданд, ки хати суғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳо буданд, ки дар миёна сӯроҳи чоркунҷае доранд ва аз чоряки дувуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисёр будани ин тангаҳоро ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як ҳуди ҳафриёти Панҷакент чандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герби»-и подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазну андозаи ин тангаҳо, ки дар давраҳои гуногун ҳар хел мешуд, гуфтан мумкин, ки тангаҳои мазкур чанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттӣ, дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар катибаҳои суғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад, ки ба маънои «тангаи тилло» омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он чиз хизмат мекард.

Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин - дирамҳо зикр шудаанду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

²¹⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 165–167.

²¹¹ Лерх П.И., 1875–1909.

²¹² Walkyt S., 1941.

²¹³ Urye R.N., 1949, p. 24–31.

²¹⁴ Chynning W.B., apud Urye R.N., 1949, p. 28–29.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринҷӣ ёфт шудаанд. Аз афти кор, дар рӯзгори рӯзмарра ва харидуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринҷиро кор мефармуданд, ки ин аз равнаки муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду гирифтӣ харидуфурӯш хеле калон бошад ва ё арзиши харидуфурӯшро дар ҳуччат қайд кардани шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра – дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Суғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Суғд дар ҷойҳои хеле дур аз Суғд ёфт шудаанд.

Мустамликадорӣ Суғдиён

Мустамликадорӣ суғдиён дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тичоратӣ иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба протсессҳои умумӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили ҳудуди ҷамъияти суғдиён ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамликадорӣ суғдиён ҳафтруд буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюан-сзан ҳафтрудро аллақай кишвари Су-ли, яъне Суғд номидааст.²¹⁵ Наршахӣ вақте дар бораи шӯриши Абрӯӣ ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамликадорӣ суғдиён алоқаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Қошғарӣ дар бораи Суғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «суғдак» номида, менависад, ки «мардуми сокини Баласогун аз он Суғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, вале либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X–XI дар топонимияи ҳафтруд бисёр номҳо суғдӣ буд.²¹⁶

А.Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ ва мадракоти археологиро муқоиса намуда, ақидае пеш ниҳод, ки ҳафтрудро мустамлика кардани суғдиён ду марҳала дошт – марҳалаи аввал дар асрҳои III–V (ё IV) ва марҳалаи дувум аз асри VII ва зимнан марҳалаи дувум боз чанд давраҳо дошт, ки ба истилои арабҳо ва тохтутозҳои Сосониён алоқаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳоҷирони суғдӣ ва маданияти қўчманчиён диққати калон додааст.²¹⁷ Дарвоқеъ, ҳафриёти минбаъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараққии муқимӣ аз асрҳои V–VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешакку шубҳа, дар ин бобат хизмати суғдиён калон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо қосибӣ ва тичорат мекарданду зоҳиран бо киштукор ҳам машғул буданд. Он қўчманчиёне, ки ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамликаҳои Суғд дур аз ҳудуди ҳудуди Суғд ҳам мавҷуд буданд. Э.Г. Пуллейблэнк, ки ин масъаларо хуб тадқиқ кардааст, ба масъалаи мазкур чунин тавсиф медиҳад ва мо (қариб қомилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Суғдиён, ки на фақат савдогарони абҷиру қордон, балки ҳунарманду қосибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қад роҳҳои тичоратӣ Осиёи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни қўчманчиён дар дашту саҳроҳо саёҳат мекарданду маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳо таъсири маданӣ расондани суғдиён, аллақай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки суғдиён нисбат ба ўйғурҳо

²¹⁵ Beal S., 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниг.: Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

²¹⁷ Бернштам А. Н., 1940, с. 34–43.

²¹⁸ Кожемяко П. Н., 1959, с. 168–169.

низ чунин ролро ичро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳо муносибати байни онҳо ва суғдиён, ки пеш аз ин ҳам вучуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин муносибат на фақат бо туркҳои ғарб мустаҳкам гардид. Дар боргоҳи ҳокони туркони шарқ, дар Муғулистони ҳозира бисёр суғдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки суғдиён баъди заволи Оли Суй ба ноҳияи ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чоряки дувуми асри VII зеро роҳбарии Кан Ян-тян ном самарқандӣ суғдиён маконеро дар Лоб Нор обод карда ништаанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки аҳли он кайҳо онро тарк карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамин ҷо се деҳа ҳам сохтаанд.²²⁰ Яке аз ин деҳаҳо «Токзор» (Путоачэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳоли, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуан дар қарияҳои суғдиён самарқандиҳо аз ҳама зиёдтар будаанд, баъди онҳо микдори аҳли дигар шаҳрҳо ба тартиби зерин будааст – Бухоро, Тошканд, Сао (ду Сао буд –яке Кабудон ва дигаре Истаравшан), Тахористон, Кушония, Моймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, хунарманду косибон, рӯҳониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва ғайраи Суғд дар таърихи Осиёи Марказӣ – аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи суғдии Нӯшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки, ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғулистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катибаҳои суғдӣ ба даст омада, далолат намуд, ки суғдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он ниҳоят калон аст.

Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим

Дар тадқиқи давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Суғд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамиятеро соҳиб аст, ки зохиран ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеҷ кучо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кӯҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак муфассал таваққуф мекунем.

Аҳли деҳаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айнӣ) аз давраҳои қадим ҷоеро ме-донистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кӯҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-юм аҳли деҳа ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷӯраалӣ ном подабон як сабад ва дар он як варақ қоғази абрешимӣ ёфт, ки ба кадом як хати аҷоибӣ ғалатӣ ким-чиҳо навишта шуда буд. Хатро на маҳмадоноҳои деҳа ва на аҳли саводи Ҷортеппа хонда натавонистанд. Тирамоҳ ин хабар ба гӯши котиби райкомпартия Абдулҳамид Пулодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зӯр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро феврал ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне соли 1932 бо таклифи КМ Партияи комму-

²¹⁹ Кляшторный С.Г., 1955, с. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 143–144.

²²⁰ Pulluylank E.G., 1952, p. 317–354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чугуевский Л.И., 1971.

нистии Тоҷикистон ва ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистонии АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шарқшиноси оламшумул С.Ф. Олденбург таъин шуд. Мутахассисон База муқаррар карданд, ки хат ба забони ӯйғурӣ ё суғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиноси номии советӣ А.А.Фрейман доданд. Вай муқаррар кард, ки хат ба забони суғдӣ ва бо ҳуруфоти суғдӣ навишта шудааст. Бозёфти подабон кашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи суғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи суғдӣ маҳз дар хоки худи Суғд ёфт шуд – оре, хати суғдӣ аз худи Суғд баромад – аз ин хабар дили кадом олим ба тапиш намеомад!²²³

А.А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нусхаи аслии хат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гӯё ҳаёли хом менамояд - дар ҷои ёфтшудаи хат бояд боз дигар хатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А.А. Фрейман ба Қалъаи Муғ як гурӯҳ ходимони базаи тоҷикистонии АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёки тамом мунтазирии кашфиёти нав гардид. А. Пӯлодӣ дар чунин шароит тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор саҳву ғалат ҳам карда бошад, вале ҳар ҷи ҳам набошад, ба ғайрату чидду ҷаҳди вай қоиладаркор. Моҳи июл зиёда аз бист ҳуҷҷат ва чанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Халқи РСФСР Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори махсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тирамоҳи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илмӣ Базаи тоҷикистонии АФ СССР А.И.Васильев бо як гурӯҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шурӯъ карданд; А.И.Васильев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон моҳи октябр як экспедитсияи калону мукамал таъсис дода шуд, ки роҳбари он А.А.Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А.И.Васильев дар ҳайъати ҳамин экспедитсия Қалъаи кӯҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947) Л.Воронина қори А.И.Васильев сар кардари анҷом дод.

Кӯҳе, ки дар болои он харобаи қалъа ҷой дорад, як харсанги босалобати яклухти ҳаштометраест, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёчаи Қум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин харсанг об ва тарафи чорумаш роҳи рости фарози мушқилгузар мебошад. Майдончаи болои қӯҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳнопазир мешуд. Дар ин майдонча харобаи биное менамояд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт фақат харобаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Иморат шаклан росткунҷаи нобаробаре буди паҳлуҳои он 18,5–19,5 м буд. Ошёнаи якум чунин биноҳо дошт: чор хонаи дарозу борик, ки ба қадди иморат баробар буданд (бари ҳар як аз ин хонаҳо 1,9–2,25 м) ва дар ши-моли ин хонаҳо долони аз ин ҳам бориқтари кӯндаланге буд, ки тамоми он чор хонаро ба ҳам мепайваст. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳ-курсии деворҳо аз хишти пухта ва сардевориҳо аз хишти хом буд. Худи бино калон нест. Ягон зебу ороиш надорад ва як қалъаи муқаррарии дидбонӣ аст.

²²³ И.Ю. Крачковский ин воғеаро чунин ба ғалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ҳама саҳт ба ҳаяҷон омаданд - овоза паҳн шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи ҳел дастнависҳои суғдӣ ёфт шудааст. То ба ҳол дар худи Суғд ин ҳел чизҳо ёфт нашуда буд, фақат дар мулкҳои туркистонии он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зӯртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соҳили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И.Ю., 1945, с. 94).

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуччатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузашт ва аз ҷумлаи онҳо 74-тоаш суғдӣ буд) дар баландии 50-70 м аз фарш, дар таги шикастапораҳои фурурафтаи шифт хобиданд. А.И.Васильев дуруст тахмин кард, ки бино аслан дуошёна буду ҳуччатҳо дар ошёнаи дувум меистоданд. Дар рафти ҳафриёт на фақат ҳуччат, балки бисёр ашёи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгӯи онҳо ба 400 расид. Алалхусус, сафолот бисёр аст. Ашёи бофта - сабадҳои гуногун ҷолиби диққатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашёи ҷӯбинро махсус қайд кардан даркор – карсону табак, тугмаву сагак, бему кошуқ барин чизҳо хеле бомаҳорат сохта шудаанд. Сандукчаи ҷӯбине киروي зикр аст, ки бо чарми сиёҳи тунук рӯкаш гардидааст ва дар сарпӯши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурх нақши аҷоибе ҳаст. Дигар ашёи нодир сипари ҷӯбин аст, ки низ рӯкаши чармин дорад ва дар рӯи он сурати рангоранги аспу савори мусаллаҳаи қашида шудааст. Матоҳхӯе, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешимӣ ва пашмӣ мебошанд. Алалхусус, саргиракҳои тӯрӣ ҷолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифатва беҳамтою бесобиқаи санъати тӯрбофии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴ Аз ҷумлаи асбоби ҷангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем эҳтимол, ин сипари ҷангӣ не, балки сипари маросимӣ ҳам бошад, боз ғилофи ҷӯбини ханҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, ҷӯбӣ ва ҷӯбунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашёи шишагин, шаш дона танга ва боқимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозёфти фаровон дар бораи хусусияти маданияти моддӣ суғдиён бори аввал маълумоти муфассал дод ва кашфиёти ҳуччатҳои хаттӣ, ки бозёфти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак меод, ки баъди кушодани рамзи он роҷеъ ба таърих ва маданияти маънавӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст хоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашаққату шадида А.А.Фрейман кушодани рамзи дастхатҳои суғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шогирдони вай М.Н.Боголюбов, В.А.Лившице, О.И.Смирнова анҷом доданд, матнҳои арабири И.Ю.Крачковский ва В.А.Крачковская хонда, шарҳ доданд.

Тадқиқи ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва давраи истеҳсоли ашёи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуччати арабӣ шуд, ки дар матни он В.А.Крачковская ва И.Ю.Крачковский зуд номи «Дивасти»-ро хонданд (суғдиёро «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И.Ю.Крачковский баъди 10 соли ин кашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари дастнависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми коргардид – яъне на фақат хати арабири фахмонда дод, балки барои тадқиқи ҳуччатҳои суғдӣ заминаи мустаҳкам фароҳам овард. Диваштак ҳокими суғдиён будаасту маҳз боқимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дасти экспедитсия афтодааст. Номи дигар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба осонӣ муайян шуд ва маҳз ҳамин ном имкон дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми ҳиҷрӣ, яъне тақрибан солҳои 718–719 будааст».

²²⁴ Дар маъхазҳои хитой як навъ ашёи бофта зикр шудааст, ки аз Самарқанд меовардаанд ва Э.Шэфер номи онҳоро «faig ygosadū» тарҷума кардааст (Schafur Y.N., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда нагавонистааст, ки он чӣ бошад. Шояд ин чиз худӣ ҳамон саргиракҳои тӯрӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд.

Аллакай феввали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедитсияи Қалъаи Муғ бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин кӯшиши кушодани рамзи дастнависҳои суғдӣ ва хондани ҳуччатҳои арабӣ арз карда шуд. И.Ю.Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанаи экспедитсия буд, ки илмро бо маълумоти бесобика ғанӣ кард, ин тантанаи илм буд, ки қудрати худро равшан нишон дод ва дар пеши назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард.²²⁵

Фақат ҳаминаро илова кардан даркор, ки ба ин тантана ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми худро гузоштанд.

ҳамаи ин диққати олимнро ба ҳавзаи болооби Зарафшон кашид. Дар он вақтҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, вале олимоне буданд, ки меҳостанд гузаштаи республикаро тадқиқ намоянд. Яке аз ҳамин гуна одамони ташаббускор археологӣ кишваршинос В.Р.Чейлитко ном шахси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934-1937 ҳавзаи болооби Зарафшонро тадқиқ карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафрийет гузаронд. Аз ахбори мухтасару берибитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафрийет маълумоти муфассал гирифтани мумкин не, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафрийет хеле хуб буд. Вале тавсифи бозёфтҳои бисёр камбудихо дорад. Аммо дар айни ҳол бояд иқрор кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯӣ кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри калони бутун падида меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII ҳароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафрийет бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмӣ Панҷакент фақат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 «Экспедитсияи археологӣ суғдшиносии тоҷик» ном экспедитсияи калони илмӣ ташкил карда шуд. Дар қори экспедитсия се муассиса - Институти таърихи маданияти модии АФ СССР, Филиали тоҷикистони АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо - корреспонденти АФ СССР, забардасттарин шарқшинос ва археологӣ советӣ, шогирди В.В.Бартолд-А.Ю.Якубовский роҳбари экспедитсия таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимони ба Панҷакент омад. А.Ю.Якубовский димнаро бодикқат тафтиш кард ва бо маълумоти В.Р.Чейлитко шинос шуда, ба ҳулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафрийети калон ташкил намудан зарур аст. Вай ҳамин нуқтаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А.Ю.Якубовский меҳост маълумоте ҷамъ кунад, ки он имкон диҳад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз ғушаву қанору тангкӯчаҳои сарбастаи кишваршиносӣ берун бароварда, ба шохроҳи илмӣ советӣ ҳидоят намуд. То вопасин дами худ (соли 1953) А.Ю.Якубовский роҳбари ҳафрийети Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафрийет М.М.Дяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафрийет А.М.Беленитский мебошад.

Ҳаробаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар қанори Панҷакенти имрӯза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо, дар соҳили баланди Зарафшон димна воқеъ аст. Пеш аз ҳафрийет ин ҷо заминҳои лалӣ буди дар вусъати майдони лаби дарё тарҳи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба назар мерасид. Агар қас

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, с. 97-98

ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи ҳуди димнаро медид, ки он майдоне буд пур аз теппаю дўнгию дўнгичаҳои гуногунсохту гуногуншакл. Ин майдони ҳуди шаҳр буд, ки сонитар ба он истилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон фақат дар шимол ва шарқ рост аст, дар ҷануб ва ғарб бошад, ба пастию баландии маҳал мувофиқ шуда, қачу килебу пастубаланд мебошад. Дар тарафи ғарбии шаҳристон бошишгоҳи ҳоким – арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истехкоми томро ташкил меод. Арк дар болои теппаи 30-метра воқеъ буда, аз шаҳристон бо сое ҷудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шаҳристон ҳавлиҳои наздишаҳрӣ ҷой дошт, ки он гӯё ибтидои рабӯтҳои шаҳрҳои давраи мутаракқии асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шаҳристон чанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт маълум шуд, ки онҳо новусҳои зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар ҳамаин ҷо будааст.

Шаҳристон кӯчаҳои бисёр дорад. Бари кӯчаҳои шаҳр 3–5 м буда, онҳо гоҳ мутавозӣ мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кӯча маҳаллаҳои сершумор, дўкону устохонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке аз кӯчаҳо, ки шартан № 3 номида шуду ба тӯли 100м муфассал тадқиқ гардид, дар як тарафаш маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз даҳҳо ҳавлиҳо ва зиёда аз 100 бино иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт, дар гӯшаи шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашида, андозааш 190х35 м аст. Тарафи ғарбии маҳалла дар тӯли 100 м ба шакли девори яклухт аст, ки панҷ дарвоза ва як айвон дорад, вале ҳамаин ки ба ҷануб тоб хӯрд, шаклаш дигар мешавад. Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи О.Г.Болшаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавлӣ иборат буда, дар ҳар як ҳавлӣ 10–15 иморат ҳаст.²²⁶

ҳавлӣ аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз хонаи поён ба хонаи боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази ҳавлӣ толори калони чоркунҷа мебошад. Девори ғафсу баланди бедарвоза як ҳавлиро аз дигар ҳавлӣ ҷудо кардааст.

Соҳти объекти VI–XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Биноҳои ин ҳавлӣ ба девори қалъа пайваст буда, дар гардишҳои он ҷойҳои ҳолӣ мондааст, ки мисли рӯйдариҷаҳо мебошад. Б.Я.Ставиский дар ин ҷо бисёр ҳавлиҳоро муайян намудааст, ки ошонаи якуми онҳо аз чор то даҳ хонадоранд. Дар якҷанд аз ин ҳавлиҳо толори калони ташрифот ҳаст, ки ба он долони шервонисақф мебарад, ғайр аз ин чанд хонаҳои иловагӣ дорад ва барои ба ошонаи дувум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд сохта шудааст. ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлиҳои объекти III монандӣ дорад.

В.Л.Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавлӣ ба ду тақсим мешавад: ба хонаи ташрифот ва хонаи истиқоматӣ. ҳавлиҳои бойтар дарвоза-хонае доштанд, ки ба намуди айвон сохта шуда буд. Хонаҳои поён одатан шервонисақф ва шифти онҳо хеле баланд буд (то 5 м) ва тағ-тағи девор барои хуфтухоб суфаҳо сохта шуда буд. Хонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва хонаҳои боло равшантару сабуктар сохта мешуду, эҳтимол, хонаҳои тобис-тонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ баромадан мумкин буд. Ҷи тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳои толори калони чоркунҷае мебошад

²²⁶ В.Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро мутарраф кардааст.

(андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50-80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барҷаста буд. Шифти толор аз чӯби муқаррарӣ буда, ба чор сутун таъям мекард ва дар миёнҷо равзан дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу нигор ва танаи сутунҳоро кандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои чӯбин ҳам дар ин толорҳо меистоданд.

Ҳар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи ашрофе мебошад, ки барои истиқомати худӣ соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгорону анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо мекоштанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳ-монхонаи ҳавлиҳои асрҳои XIX ва аввали XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои калон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; ҳеле хоксорона ва ҳатто ғайриқарор буданд ва, зоҳиран, дар ин ҳавлиҳо шахриёни қаторӣ зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI соҳти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ чор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7X7,9м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам қаша шудааст. В.Л.Воронина мегӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гапӣ ӯро исбот қардан мумкин набошад ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлиҳои ҷамоатӣ буд.

Соҳти ҳавлиҳо бетағйир наменданд. Онҳоро васеъ мекарданд, борҳо аз нав мекоштанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, ҷӣ гуна хонаҳо будаанд. Дар ҷои таҷқиқшудаи чоркӯча зиёда аз чил адад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи оҳани ғудохта, дошҳои пури дағғол ва дигар осори қасби ҳунармандӣ падида омад. Дар ҳамаи хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисёр ёфт шуд. А.М.Беленицкий мегӯяд, ки ин хонаҳо устохона ё дӯкон мебошанд ва ё ҳам устохонаву ҳам дӯкон мебошанд ва ин иддаои ӯро беасос ғуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавлиҳои ҳеле бой сохта шуда, дар пеш майдончае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пешии тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷойҳо дар қадимӣ кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд. Чунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна чунин буд, дар он давраҳо низ бозор ҳам ҷои истеҳсол буду ҳам ҷои хариду ғуруш.

Ба қавли А.М.Беленицкий, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба қуллӣ дигар қард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои рости батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунанд. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои ғуногун доштанд.²²⁷

Дар қисми шимолии димна пастхамии қалоне ҳаст, ки қалоне майдон буд. Дар ғарби ин майдон ду теппаи қалоне ҳаст, ки қалоне ду иморати ҷамоатии ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алҳол онҳоро маъбад мегӯянд – маъбади қанубӣ (№ 1) ва маъбади шимолӣ (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат – худӣ бинои маъбад ва ҳавлиҳои маъбад, ки қанд иморатҳои истиқоматӣ ва ҳоҷагиро дар бар мегирифт. Ғуфтан дарқор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ ҷойгир шудаасту чор тарафи

²²⁷ Беленицкий А.М., 1956, с.179-186, 194-195. Барои ин тавсифу таъвили ҳафриёти шаҳристон асарҳои дигар роҳбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А.М., 1958; Болшаков О.Г 1964; Воронина В.Л., 1958, 1964; Ставиский Б.Я., 1964, 6; Распопова В.И., 1971, Исогов А. И., 1977 ва дигарон).

онро хонаҳои гуногун печонида гирифтаанд (тӯли ҳавлӣ аз шарқ ба ғарб 75–80 м ва аз шимол ба ҷануб 60м). Маъбади № 1 бошад, дар як кунҷи ҳавлӣ истодаасту ҷаҳат як тарафаш рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Маъбад дар болои таҳкурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлӣ болотар аст. Кас, ҳамин ки ба ҳавлӣ даромад, рост рӯбарӯи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопӯшидаи ду тарафаш кушодаеро медид, ки бомаш бар шаш сугун устувор буд (тӯли ин роҳрав қариб 21м аст).

Дар охири ин роҳрав айвони чорсутонаи чоркунҷае рӯ ба ҳавлӣ, яъне рӯ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58X8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1X10,3 м). Аз ин айвон ба ибодатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар воқеъ асту тарҳаш чоркунҷа мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопӯшидаи сутундори ду тарафаш кушодае воқеъ буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваст мешуд. Девори толорҳои марказӣ чорсутундор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва, аз афти қор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилӣ ҳам будаанд. Дарвозахонаи маъбади № 2 бо нақши гилӣ зинат дода шуда буд. А.М.Беленицкий исбот кард, ки як қисми ин нақшу нигор аҳамияти маросимӣ дошт ва инчунин таърихи ин иморатҳоро муайян намуд.

Ин иморатҳо алҳол хароб шуда бошанд ҳам, ҳоло ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меъмор нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамои ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсутуни болопӯшидаи ду тарафаш кушодаи майдон бинои марказии маъбад хеле бошукӯҳ менамояд. «Маъбад дар болои таҳкурсии баланд, болотар аз ҳама ва дар миёнҳои ҳавлӣ ҷо дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо ғурури тамои ҷилва меод. Аҷаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну мучассамаҳои он ва шаҳаргоҳон, вақте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фуру мерехт, нақшу нигори он ба тобиши рангинкамон партав меафканд».²²⁸

ҳамаи ин ҳафриёт қабати болоии шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII–VIII нисбат дорад.

Ин давра давраи авҷи тараққиёти шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сӯхтори азиме менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вуқӯъ омадааст.

Тақрибан солҳои 738-740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шӯриши Муканнаъ арабҳо Панҷакентро боз хароб карданд ва ин дафъа зиндагӣ дар шаҳристону рабоб дигар эҳё наёфт.²²⁹

Дар баъзе китъаҳои шаҳр шабақаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арк ва ҳам шаҳристони деворпеч, ханӯз дар асри V ва ибтидои асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққӣ мекарду ташаккул меёфт.²³⁰

«...Панҷакент шаҳри ҳақиқӣ буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатҳои ду ва сеошёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил меоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вақти ҳафриёт дар ду тарафи кӯчаҳои танг дӯкониҳои сершумори савдогарону қосибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тӯл кашидаанд. Алҳол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панҷакентҳои қадим кашф гардидаанд. Қариб

²²⁸ Воронина В.Л., 1957, с. 131. Дар бораи тавсифи муфассали ҳафриёти маъбадҳо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниг.: Беленицкий Л.М., 1950 б; 1958, с. 105-113 ва дигарон.

²²⁹ Большаков О.Г., 1964, с. 118-120

²³⁰ Беленицкий А.М., 1967, с. 8-9; Маршак Б.И., 1964.

сеяки ин иморатҳо, яъне на фақат хонаи аёну ашроф, балки қариб ҳамаи хонаҳои шаҳриёни доро толорҳои бошукӯхе доранд, ки бо нақшунигори мучассамаҳо зиннат ёфтанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панҷакенти қадим санъати монументалӣ ниҳоят маъмул будааст, ҳол он ки ин ақида ба ғушаи ҳаёли касе намеомад. На фақат маъбадҳо, на фақат қасри шох, балки даҳҳо хонаҳои аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомию ҳайкалтаврошӣ доштаанд, ки ҳар яки онҳоро музеи санъат ғуем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вақт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А.И.Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин китъаи ҳафриёт археологи ҷавон А.Исҳоқов бомуваффақият кор мекунад.

Онҳо муқаррар карданд, ки арк иборат аз бурчи марказӣ, ки ба майдончаи пеши арк пайваста мебошад ва, инчунин чанд иморати поёнӣ дорад, ки рӯ ба шаҳристон сохта шудаанд. Маҳз дар ҳамин ҷо якчанд иморатҳои калони ташрифотӣ, аз ҷумла, толорҳои бузург ёфт шуданд, ки суфаҳои бисёр доранд. Миёнҳои иморат толори азимест, ки (10х12,5) нишемангоҳи чуқуре дорад. Инчунин шикастапораҳои ҷубии таҳкурсии тахт ҳам ёфт шуд. Девори тамоми хонаҳо пур аз расму суратҳои олиҷаноб мебошад, вале онҳо аз сӯхтор саҳт зарар дидаанд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин харобаҳои қасри Диваштич бошад.²³²

Қитъаи наздишаҳрӣ 20–25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар иморат нест, балки ҷо-ҷо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951–1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт фақат теппаҳои ҳолӣ буданд. Яке аз ин теппаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22Х16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи сохти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ ғайр аз дахлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар ҷархуште ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпазӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, оғилхона буд.

Баъзан чанд метр дуртар аз хонаҳо новусҳо, яъне сағонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони китъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он ҷо мегурониданд.²³³

Ғуристонии шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дуртар воқеъ буд. ҳозир дар ин ҷо 70 хоктеппаро дидан мумкин (пештар дар ин ҷо камаш 2–3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сеяки онҳо кофта шуданд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое буданд, ки ба он ҷо устухондонҳоро мегузоштаанд. Ин новусҳо ҳучраи равоқдореанд, ки баъди устухони мурдари ба он гузоштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин ҳучраҳо одатан 4-5м² буда, баъзан то ба 10м² мерасид. Дар таги девори ҳучра суфачаҳо бардошта, ба болои он устухондонҳоро мемонданд.²³⁴

Дар рафти ҳафриёт дар бораи бинокорӣ, санъати меъморӣ ва дигар намудҳои косиби ҳунармандӣ материали зиёде ба даст омад.²³⁵

²³¹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75.

²³² Тереножкин А.И., 1950 а; Ставиский Б., 1950; Исҳоқов А., 1971.

²³³ Большаков О.Г. ва Неъматов Н. Н., 1958; Воронина В.Л., 1958, с. 203–209.

²³⁴ Воронина В.Л., 1957, с. 133-135; Ставиский Б.Я. ва дигарон, 1953.

²³⁵ Тавсифи муфассали рафти ҳафриёт ва таъвили материалҳои бадастомада дар асарҳои А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский ва дигарон оварда шудааст.

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб ҷой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219га аст. Дар Афросиёб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, В.Л.Вяткин ҳафриёт гузаронидаанд. ҳафриёте, ки А.И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асоси он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфасссали археологҳои Ёзбек, ки бо роҳбарии марҳум В.А.Шишкин ва Я.Г.Фуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси кашфиётҳои калон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI–VIII Самарқанд алҳол равшан нест.

Ба ақидаи А.И.Тереножкин, ин давра давраи тараққиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон ҷой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле калон шуда рафта буд, ду қатор девор дошт (тӯли деворҳои атрофи шаҳристон қариб 2км буд), дар шимол шаҳр бо ҷарихҳои соҳили дарёи Сиёб маҳдуд мешуд. ҳар ду қатори девори шаҳр дар масофаи 8-10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тӯл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар будо бурҷҳои он ҳам шохмотор ҷой-гир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дувум ҳам меғӯянд) ба қисми муҳофизатшавандаи шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ дохил мекард, ки дар асрҳои IV–V сохта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI– VII, баъди он ки девори дуқатора сохта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз ҳудуди деворҳои берун рафт ва қад-қадӣ канали асосӣ ба тарафи ҷануб паҳн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI-VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи ило-вағӣ ҳам равшан, ки ду қатор девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое сохта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира ба ҳам пайваст мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтаду аз ҷор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд - дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965–1968 ва дар солҳои минбаъда, тахминан дар мобайни димнаи Афросиёб комплекси азими меъмории – қасри ҳоким кашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ хона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафриёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии кашфшуда толори шаҳнишини 1 мебошад. Ин толори калони ҷоркунчааст, ки андозааш 11х11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст. Шифти толор ба сутунҳо тақия мекунад. Қад-қадӣ тағи девор суфаи васеъ тӯл кашида, рӯбарӯи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо тахт меистодааст. Деворҳои ҳудди толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар хонаҳои ҳамшафати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки тарҳаш мисли толори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашён ҷӯбини қандакорӣ ва ҳайкалчаҳои ҷӯбини нимсӯхтаи раққосаҳо ёфт шуд.²³⁹

²³⁶ Ба ақидаи В.А.Лившиц, номи аслии суидии Афросиёб «Паршавоп» будааст (маънои «Паршавоп»- «Бар оби сиёҳ», яъне «Қанори дарёи сиёҳ» мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асрҳои минбаъда қалма ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт - Лившиц В.А., 1965 а. с. 5).

²³⁷ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 161. Мугоиса кунед: Массон М.Е., 1950, с. 160-161 (дар Самарқанд «ба андозае беҳтар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М.К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

²³⁹ Шишкин В.А., 1966; Альбаум Л.И., 1971; Альбаум Л.И., 1975.

Яке аз калонтарин марказҳои Суғди Бухоро димнаи Варахша буд. Онро солҳои 1938-1939 ва 1949-1954 В.А.Шишкин тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша теппаест, ки шаклан тақрибан секунча мебошад. Вусъати он 9 га ва баландиаш тақрибан 10м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5м зиёд нест (аслан баландии он 30м будааст). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳои 31м) тахкурсии яклухти похсагӣ дошт. Дар ғарбтари арк қасри бухорхудотҳо воқеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди хурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепаиваст, ки дар тарафи ғарбии қаср воқеъ буд. Толорҳои ташрифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшунигори аҷоиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рӯбарӯи қаср, аз афти қор, маъбаде сохта будаанд, ҳавлиҳои шахриён дар қисмҳои шимоли, шарқӣ ва ғарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шахрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20га мерасид. Ин шахр ҳам қалъа ва арк дошт.²⁴¹

Кофирқалъа²⁴² ва табақаҳои болоии Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарканд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафрии чандинсолаи Б.Я.Ставиский дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардиданд. Масалан, 12км дуртар аз Қалъаи Муғ дар канори деҳаи Мадм Б.Я.Ставиский ва Ю.Ёқубов Гардони ҳисор ном димнаеро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои теппае ҷой гирифтааст. Қаср дар сӯхторе нобуд шуда будааст. Худи қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз ин ҷо намунаҳои аҷоибӣ ҷӯбҳои кандакорӣ ба даст омад. Дар водии Моғиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман, дар сарғаҳи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С.К.Кабанов, дар Суғди чанубӣ дар ноҳияи Қашқадарё ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шахрҳои калон воқеъ будаанд.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокорию аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Суғд ва, умуман, дар тамоми Осиёи Миёна масолеҳи асосии деворзанӣ похса ва хиштиҳои калони хом буд (андозаи онҳо аксаран 50-52х 25-26х10-12 см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебуданд). Барои тақияи болору забарравҳо асосан сутунҳои ҷӯбинро қор мефармуданд. Ҷӯб дар бомпӯшӣ ҳам масолеҳи асосӣ буд.

Деворхоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳочат ба тахкурсии ҳам намонд. Факат дар якҷанд ҷой тахкурсии ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар тағи сутунҳо аз хишти хому пухта пойсутуни чуқуре сохтаанд (чуқуриаш қариб то 2м), маъбади Панҷакент ҳам тахкурсии дошт. Фарши хонаҳо асосан гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти хом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар қўхистон фарши хонаро аз санг месохтанд.

²⁴⁰ Шишкин В.А., 1963; Нильсен В.А., 1936, с. 35-36.

²⁴¹ Якубовский А.Ю., 1940 - саҳ 51-84, Нильсен В.А., 1966, с.17.

²⁴² Шишкин Г.В., 1961; Нильсен В.А., 1966 с. 23-25.

²⁴³ Григорьев Г.В., 1940а.

²⁴⁴ Ставиский Б.Я., 1957 а; 1961, в, г; 1964 а.

Чор навъи девор маъмул буд - похсағӣ, хиштӣ, похсағии хиштӣ ва хиштии похсагин. Ғафсии деворҳо ба ҳисоби миёна 1 -1,6 м буд. Хонаҳо бо дахлезу долонҳое пайваст мешуданд, ки болои онҳо бо чанд усул пӯшида мешуд. Тоқхоро аз хишти хом мебардоштанд. Дарҳоро аз тахта месохтанд, баъзан дарҳоро дукабата ҳам мекарданд ва сохти ин дарҳо ба муддати мадид бетағйир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволютсионии тоҷикон дидан мумкин аст - яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодарӣ ҷой гирифта, тоб меҳӯранд. Агар хона тангу борик буда, бари бомаш аз 3м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шервонии моилтоқӣ мепӯшиданд, ки ин усули бомпӯшӣ ҳанӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болои хонаҳои нисбатан хурди чоркунчаро гунбазпӯшӣ мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаш гунбазие ёфт шуд, ки 4,3х4,3м вусъат дорад. Хонаҳои калонтар боми муқаррарии сутундор доштанд. Масалан, толорҳои чоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дуртар аз ҳамдигар, чор сутун доранд, ки дар шифт бо чорчӯбае пайваст шудаанд ва як нӯги болорҳо дар ҳамин чорчӯба ва нӯги дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни чорчӯба ҳолӣ мемонду мӯривор бардошта мешуд ва вазифаи равангро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз сохта мешавад).

Чӯбу тахтаҳои нимсӯхтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату тахтакатҳои²⁴⁵ тахтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷиҳози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

Санъати тасвирӣ

Осори санъати тасвирӣ аз Панҷакенти қадим, Варахша ва Самарқанд падидаи омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни сугдиён то ҷи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш фақат резаҳое омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвирии Панҷакенти қадим бори аввал А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский мақолаҳо ҷоп кардаанд. А.Ю.Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитарихии тасвирҳо, М.М.Дяконов хусусиятҳои услубии тасвирҳо ва А.М.Беленитский мазмуну мундариҷаи тасвирҳоро таъ-вил додаанд. Тасвирҳое, ки дар солҳои охир ба даст омадаанд, бо эҳтимоми А.А. Беленитский интишор шудаанд (вале, мутаассифона, фақат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳое доранд, ки вусъати онҳо то ба 100м² ва ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болоӣ ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири қадам як достони қадимае ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объектҳои VI қариб 40м² сурат ёфт шуд ва дар омади ғап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз боқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфуқӣ ба чанд табақа тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор чор табақа ҳаст, ки табақаи аз поён дувумаш нисбатан кам осеб дидааст. Дар заминаи кабудранги девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15м тӯл мекашад ва қариб нисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. А.М.Беленитский сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳашт лавҳа ва ё худ сахна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо

²⁴⁵ Воронина В.Л., 1934, с. 78-87.

ҳамон як паҳлавони самандсавор аст. Дар саҳнаи аввал паҳлавони самандсавор дар сари як даста саворони зирехпӯш истодааст, ки, аз афти кор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳаи дувум паҳлавони самандсавор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳаи сеум паҳлавони аспсавор бо аждаҳо чанг карда истодааст. Дар лавҳаи дигар боз худӣ ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешопеши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар таги пой саворон хобидааст. Дар лавҳаи панҷум паҳлавон бо душмане мухориба дорад, ки он ҳам савор асту дар гирду атрофаш дигар ҳамсафонаш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунад. Ниҳоят, дар лавҳаи охирин паҳлавони аспсавор бо дигар сарбози аспсавор мухориба дорад». Аждаҳое, ки дар лавҳаҳои сеум ва чорум тасвир шудааст, танаи дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан кашида шудааст ва сараш сари модашерро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, вале инаш равшан не. Аз чароҳатҳои танаи аждаҳо шӯълаи оташ ғаввора мезанад. Танаи девҳо ба танаи одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одамӣ, вале андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз, барзагов шох доранд ва пойҳояшон мисли пойҳои буз. Ду дев савораи аробаҳои чангӣ задухӯрд мекунад.

Ба А.Беленитский муяссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкретӣ эҷодӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбут созад. Дар «Шохнома» дар байни қорномаҳои Рустам чанги Рустам бо аждаҳо, гирифтор шудани Авлод ба дастӣ Рустам, чанги Рустам ва Аржангдев, куштани Рустам Деви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А.М.Беленитский, инчунин он манзараҳои қорзорро, ки дар он замон ширкат доранд, низ суратҳои эҷодӣ мешуморад. Дар қадим заводи Осиёи Миёна дар мухорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти қорномаҳои аҷоибӣ Таҳминаву Заррина барин заводи шучоъ дар асарҳои муаррихони пешина зикр гардидааст. Қорномаи ин гуна заводи асоси достону ривоятҳои шарқизӯнӣ шуданд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммае аз ин ривоятҳо дар «Шохнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳаи сӯғи навҷавони марҳумест, ки, ба ақидаи А.Ю.Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна - Сиёвуш мебошад (дар омади гап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи қордастаро низ ном бурдан лозим, ки А.М.Беленитский ва баъди вай бисёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) меғӯянд. Қолиби диққат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастии ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

Бисёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯҳои гуногуни фолклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А.М.Беленитский гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афсонаи духтареро, ки бо қодуи қасе андаруни танаи дарахт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин гап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо низ дахл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афсонаи машҳури «мурғи бахт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фолклори тамоми олам гардидааст. Сурати наҷандон қалоне қолиби диққат мебошад, ки дар он харгӯше тасвир ёфтааст ва ин харгӯш бо гапфурӯшиҳои дилфиреб шерро маҷбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо ҳамин тадбир тамоми

^{245a} Беленицкий А.М., Ставицкий Б.Я., 1959, с. 62-66; Беленицкий А.М., 1967, с. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

хайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дакики ҳикоятест, ки дар маҷмӯи афсонаҳои ҳиндӣ «Панчатантра» оварда шудааст».^{246a}

Рассоме, ки суратҳои рӯи деворро кашидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷахоро гирифтааст. Манзараи ҷангу муҳорибаҳо ҷунон печдарпечу боварибахшу пуртаъсир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат мегузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гӯштингирӣ барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшунигори меъмории низ ҳастанд, ки танҳо вазиёти зинати иморатхоро иҷро мекунад.

Муҳаққикон дар рафти тадқиқи суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим муқаррар карданд, ки ин суратҳо ба чанд услуб ва дар вақтҳои гуногун анҷом дода шудаанд.²⁴⁷

Вале таносуби мукаммали бенукси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ қасро метавонанд мабхут мекунанд. Хусусан, қасро расми духтараки уднавоз мафтун мекунанд - киёфҳои пурандеша, ҷашмони ҳумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири ғавқуллодае доранд. Ё худ боз як расмро гирем: ду савора - яке мард, дигаре зан. ҳар ду паҳлу ба паҳлу ба рӯи якдигар нигоҳкунон рафта истодаанд, - мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, чиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қабри асрҳо фуру рафта бошад ҳам, онҳо ба ҷашми мо гарм менамоянд ва таҷассуми олами томи образҳои бадеӣ мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Варахша ҳам басо диққатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхи қасри Варахша дар болои суфаҳо лавҳае ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст - дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлуқоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мурғони сафедболи фўлодминқори шерчанғол аз чор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷанговарони савор менамоянд. Дар маркази дигари сурат расми бузурги шоҳе тасвир шудааст, ки дар болои тахт нишастааст ва пояҳои тахтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар ҷапу ростии тахт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ кашида шудааст. Боқимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар хонаҳои қаср низ ёфт шуд.²⁴⁸

Чӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам хонаи қалоне ошкор гардид, ки суратҳои олиҷаноб дорад. Дар яке аз деворҳои сурати равоке ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар толори ташрифот (вусъаташ 11x11 м) яке аз хонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин хона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад – мавҷҳои қабуд кашида шудаанду рӯ-рӯи он одамону паррандагону моҳиён шино мекунанд. Дар девори ҷанубӣ қофилае тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Худи қофила асари мукаммали санъати тасвирӣ мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш

^{246a} Беленицкий А.М., 1967, с. 24-25.

²⁴⁷ Уайр аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ ниг.: «Живопись древнего Панджикента» (маҷм. мағ.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Панджикента» (маҷм. мағ.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкин В. А., 1963, с. 150–156.

фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзани ништааст, ки эҳтимол, шох духтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шохдухтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспсавор менамоянд. Дар дасти яке аз онҳо чунин ибораи мухтасар ба забони суғдӣ сабт шудааст: «Акрабои малика». Аз паси онҳо ду марди мусаллаҳи шутурсавор мераванд, ки дар даст чӯбдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳоро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар калонтар кашида шудааст. Шояд, ки ин маросими арӯсбиёрони сафир бошад (духтари филсавор арӯсу марди аз ҳама калон кашида-шуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи кабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намояндагони қавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари ҷомаи яке аз сафирон матни суғдӣ ҳаст, ки аз сафорати Чағониён буданаш хабар медиҳад. Ин суратҳои Афросиёб маҳсули ранчи дасти рассомону наққошони пойтахт буда, асарҳои мукаммалу олидараҷаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо кашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порае аз ин суратҳо дар лифофаи муқоваи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Суғд на фақат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз ҷи гуна аҳамият доранд - аслашро гирем, ин суратҳо энциклопедияи ҳаёт ва афкори суғдиён мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энциклопедияи ҳақиқӣ мебошанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энциклопедия образҳои бадеӣ мебошад ва тавзеҳи ягонаву бахснопазирӣ ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М.М.Дяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи маданияти Суғд ва, умуман, Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст тахмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони шарқӣ «ҷараёни осиеимиёнагӣ»-ро ошкор кардан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони шарқиро дар охири асри XIX ва аввалинҳои XX экспедицияҳои археологҳои рус, немис, франсавӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муайян кардани замони пайдоиши баъзе гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан тахминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М.М.Дяконов ба чанд унсурҳои суғдию осиеимиёнагии санъати Туркистони шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М.Буссали низ ҷолиби диққат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъати тамоми Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф кард, ки олимони фақат ба остонаи ин мавзеи аҷибу начиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо қанор надорад.

ҳайкалтарошӣ.

Санъати мусиқӣ ва рақсӣ

Дар санъати Суғд дар баробари рассомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолеҳи ҳайкалсозӣ гил, ғач ва ҷӯб буд.

Дар Панҷакент ҳайкали азими гили ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро медидааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт.

²⁴⁹ Шишкин В.А., 1966, с. 14-22; Альбаум Л.И., 1971.

²⁵⁰ Дяконов М.М., 1954 а, с. 89-90.

²⁵¹ Ёуссагли М., 1963, с. 42-50.

Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикии манзараи дарё мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастаи барчаҳида аст, ки мавҷи дарёро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барчаҳида ҳайвону моҳиҳои аҷоиб ва махлуқоти одамсимо тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳо дар мобайн махлуки одамсимое нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва махлуқоти ғароиб ба тарафи ҳамин махлуки одамсимо шино мекунаанд. Дар нақши изораи девори севум дар мобайн махлуки одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам печида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо чанд аждаҳо менамояд, ки даҳони худро калон кушода истодаанд. Чунин ақидаи А.М.Беленитский қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниқтараш, таҷассуми За-рафшон мебошад, онро юниониён «Политимет» (яъне «Пурэъзо») ва сугдиён «Номик» (яъне «номдор») меномиданд.

Дар Панҷакент инчунин ҳайкалҳои хушнамои ҷӯбӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи 3/4 қисми танаи одамӣ сохта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айни ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пой ростро кат карда, аз болои пой чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву халхолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдӯхти маҳину нозук ба қомати расову болои раққоса боз як хусни барзиёде мебахшад.²⁵²

ҳайкалҳои раққосаҳои Панҷакент мучассамаи он мӯъҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдобди гашти духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Кеш, Маймурғ, алаҳхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пирохани ҳарири шерозаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои беқасаби нилранг ва кафшҳои қирмизии кемуҳтӣ ба қомати расову дилбари онҳо чунон қоиму шинам меафтад, ки бинанда аз хусни онҳо дар ҳайрат мемонад. Рақси онҳо баъзан дар болои тӯб иҷро мешуд ва чунон бо суръату тезу шӯҳ буд, ки бинанда мафтун ме-гардид. Вақте рақс ба авҷи худ мерасид, раққоса пирохани худро кашида ме-партофт аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зӯр мекард. ҳаракати раққоса чунон тез буд, ки шоир пиндоштааст боз андаке суръат гирад, раққоса мисли порай абре ба осмон мепараду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панҷакент шояд дар ҳамин гуна авҷи рақс таҷассум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти рақс, балки дар санъати мусиқӣ ҳам шӯҳрат доштанд. Номӣ даҳҳо асбобҳои мусиқӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул будааст. Бисёр навою оҳангу мақомҳои ғӯшнавоз эҷод гардидаанд. Баъзеи онҳоро яккахону якканавозон ва баъзеи онҳоро дастаи навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро инчунин бо артистони худ машҳур буд. Театри лӯхтакҳо асри VII маҳз аз Осиёи Миёна ба Хитой гузаштааст.

Вале бармегардем боз ба сари ҷӯбҳои қандакории Панҷакент - нақшҳои исли-мию гирдобӣ аракаи иморатҳоро зиннат меод, сутуну болорҳо низ қандакорӣ карда мешуд.²⁵⁵

Аксар нақшҳои қандакории ҷӯб басо печдарпечу мураккаб буду одамон дар чорҷӯба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, масалан, дар доҳили чорҷӯба ё нимдоира тарҳи одами дар тахт нишаста ва ё сардори савори аробаи ҷангӣ ва ғ.

²⁵² Беленицкий А.М., 1959, с. 75-76.

²⁵³ Рифтин Б.Л., 1960, с. 128.

²⁵⁴ Schafur Y.N., 1963, p. 55-56.

²⁵⁵ Воронина В.Л., 1959. Ҷӯбҳои қандакориро Б.Я.Ставиский ва А.Ю.Якубовский дар Мадм ёфтаанд.

тасвир карда мешуд. Дар ин нақшҳо анъанаи санъати кушониён баръало ба назар мерасад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисёр деворҳои бо ғач андовашуда ҳастанд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал девор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20см) ғач андова шуда, баъди хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гуногун буд. Баъзан ин нақши оддии арча, баъзан қатори секунҷаву чоркунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекарданд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопечи нақшҳои наботию геометрӣ ҳама мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта, андаруни доираҳо муттаҳид карда мешуданд. Нақши наботӣ, алалхусус, баргу наздаи тоқ бисёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳои, ки аз афти қор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дарахтони танаашон ниҳоят ғафси ду-семетра ба назар мерасанд, ки баргу шохаҳои онҳо ниҳоят равшану дақиқу боҳавсала кашида шудаанд ва ҳатто гурми шохаҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гӯрхар, гурӯз ва оҳу низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор кашида шудаанд. Махлуқоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алалхусус сурати зане, ки ба сурати парранда кашида шудааст, ҷолиби диққат мебошад, дар омади ғап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашӯи даврҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр вомеҳӯрад ва ҳатто онро дар айёми мо дидан мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшро дар носкаҳои Самарқанд ҳаққоқӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи қандакорӣ, басо наву тоза ва зарифу латиф будани он ба андозае ҳосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат хусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

Хати суғдӣ ва адабиёти он

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хати суғдӣ аз хати оромӣ бармеояд. Дар он даврае, ки алҳол мавриди назар аст, хати суғдӣ хати курсив буд. Одатан дар амалия 18-19 ҳарфи алифбо ба қор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А.Исҳоқов бори нахуст дар таърих алифбои суғдиро ёфт. Дар танаи хуме ҳарфҳо ва машки хат сабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва ҳатто он ҳарфҳои низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки чаро Сюан-сзан «аз бист андаке зиёд»²⁵⁸ гуфтаасту 18-19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба қор мерафт - вай ин маълумотро аз ягон суғдӣ босавод гирифта будааст ва ин суғдӣ ба вай шумораи аслӣ» яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро хабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хати суғдӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хати суғдӣ Самарқанд фарқ дошт.

²⁵⁶ Беленицкий А.М., 1962.

²⁵⁷ Шишкин В.А., 1963.

²⁵⁸ Тарҷумаи аниги ибро ниг.: Pelliot., 1934, p. 48; мутоица кунед: Beal, s, 1906, p. 26–27 («сӣ ё ғариб сӣ»).

Осори хати суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёӣ, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи севуме навишта шудаанд, ки он айнаи мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-боқия»-и худ суғдӣ номидааст, аини-ят дорад. ҳамаи ин имкон дод муқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони суғдӣ ва он ҳуруфоти навъи севум ҳуруфоти аслии суғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони ягнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шавад.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони ягнобӣ баъди ба Ягноб сафар кардани шарқшиноси рус А.Л.Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдурахмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш.Акимбетов, Е.Ф. Кол, Н.Г.Маллитский, К.Г.Залеман ва дигарон маълумот ҷамъ карданд. Аз ҷумлаи олимони советӣ, ки дар ҳуди Ягноб забони ягнобиро тадқиқ кардаанд, М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева, С.И. Климчитский ва Л.А. Хетагуров, М.Н. Боголюбов ва А.Л.Хромовро номбар кардан мумкин аст. Ба Ягноб забоншиносони хориҷа - Р. Гото ва Г.Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиноси немис В.Гейгер ва олими Франсия Э.Бенвенистро бояд зикр кард. Сохти грамматикаи забони ягнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забон забони шарқизеронӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи суғдӣ тааллуқ дорад. Дар ноҳияи дурдасту мушкилгузари водии Ягноб боқӣ мондани ин забони нави суғдӣ дар тадқиқи осори хати суғдӣ мадади бебаҳое расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар бораи алифбое сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар аини ҳол далолат кард, ки барои саводомӯзон машқҳои махсуси хат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хати суғдӣ дар Марв низ ёфт шуданд. Дар арки Марв Л.А.Марушенко сафолпораҳои пури матни арабӣ ва машқҳои хати забони миёнаи форсӣ (пахлавӣ) ва суғдиро ёфт.

Аз афти қор, ин боқимондаи дабиристон, яъне мактаби хаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо талабаҳои хати арабӣ ва хати суғдиро меомӯхтанд, ки ҳанӯз дар муносибатҳои байналхалқӣ он даврҳои мақоми калон дошт.²⁶²

ҳуччатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд хаттотони касбии баландихтисос буданд ва аксар ҳуччатҳо бо хатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вақт дар поёни ҳуччатҳо чунин таъбир ба назар мерасад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанаки Девгон ном хаттот то ба мо расидааст. Яке аз беҳтарин хаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш

²⁵⁹ Gauthiot R., 1914–1923; Ёй̈nv̈ynisẗy E., 1929; Лившиц В.А., 1966.

²⁶⁰ Ягнобӣҳо ғавми камшуморест, ки дар қўҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соҳилҳои дарёи Ягноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Ягноб шоҳаи Фондарё аст, ки дар навбати худ ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи ягнобӣҳо хеле кам аст. Дар ҷорӣҳои охири асри XIX ва аввалҳои асри XX шумораи онҳо 1250-1400 нафар буд. Мувофиқи маълумотҳои анигтар, ки ибтидои солҳои 30-юм ба даст омад, шумораи ягнобӣҳо (дар ҳуди Ягноб) ба 2150 нафар расид. Алҳол шумораи онҳо аз 3 ҳазор бештар мебошад. Ягнобӣҳо ҷайр аз ҳуди Ягноб дар дигар ҷойҳо, масалан, дар деҳаҳои болооби Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рўзҳои мо як ғисми ягнобӣҳо ба тоҷикӣ гап мезананд, ғисми дигари онҳо (тағрибан 2,5 ҳазор нафар) дузабона мебошанд.

²⁶¹ Аз ҷумла дар бораи ягнобӣҳо аз забони онҳо ниг.: Залеман К.Г., 1888; G̈ÿig̈ÿr W., 1901; Маллицкий Н.Г., 1924; Андреев М.С., 1928; Климчитский С.И., 1940 б; 1940 а; Боголюбов М.Н., 1956; Андреев М.С. ва Пешерева Е.М., 1957; Хромов А.Л., 1966 б; 1966 а; 1968.

²⁶² Певзнер С.Б., 1954; Лившиц В.А., 1962 б, с. 67–68.

ном касе буд, ки падараш Вгашфарн ном доштааст ва он никоҳхати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуччатҳои Қалъаи Муғ мукотибаи расмии суғдиён, ҳуччатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи хоҷагӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Сюан-сзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар ҳел хондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таърихӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таърихӣ доранд»²⁶³).

Дар ҳақиқат, суғдиён соҳиби адабиёти бойи динӣ ва дунявӣ буданд. Масалан, китобҳои суғдии буддой бо хати аслии суғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумаи суғдии «Вессон тарачатакӣ» аз Ҳама муҳимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни суғдии ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палӣ, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз беҳтарин донандагони забони суғдӣ Э.Бенвенист имкон дод, ки матни суғдии ин асари буддоиро пурра хонда барояд. Матни суғдӣ 1513 сатр аст (фақат чанд саҳифаи аввал ва чанд сатри охираш нест).

Мазмуни ҷатакӣ чунин аст: «Баъди интизории тӯлонӣ подшоҳ писаре меёбаду номашро Судошан мемонанд. Баъди балоғат (Судошанро ба духтари зебӯе хонадор мекунад ва онҳо соҳиби 2 фарзанд мешаванд. Барои кадом як гуноҳе подшоҳ шоҳзодаро ба кӯҳи дурдасти пурдахшате бадарға мекунад, ки он макони даррандагон ва ҷинҳои одамхӯр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба нею нестони шавҳараш нигоҳ накарда, Ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шоҳзода, ки дар Ҳиммату саховат ном бароварда буд ва маҳз барои Ҳамин Ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамомӣ чизу чораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони касногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Худои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шоҳзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шоҳзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падарашро аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он кӯҳи мудҳиш омада мерасанд ва шоҳзода аз шоху алаф козае сохта, дар он ҷо маскун мешавад. Саховати Судошан ба ҷое мерасад, ки вақте роҳгузаре фарзандони ӯро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят Худои таоло ба мардум ҷӣ андоза сидқ доштани Судошанро доништанӣ шуда, ба пеши вай пирамардеро мефиристонанд ва ин пирамард аз Судошан талаб мекунад, ки зани зебоашро ба вай бахшад. Судошан занашро ба пирамард мебахшад, вале пирамард мегӯяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва ҳудаш ғайб мезанад. Раҳгузаре, ки фарзандони Судошанро гирифта буд, ба пойтахти падари Судошан расида меояд ва подшоҳ писарони Судошанро харида мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари худ бармегардад ва падараш ӯро ба ҷои худ ба тахт мешинонад. Поёни ҷатакӣ хитобаи ҳуди Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шоҳзода Судошан ҳуди Буддо асту ӯ дар яке аз давраҳои таносухи худ дар чунин шакл вучуд дошт»²⁶⁴.

Маълум, ки сикли ҷатакӣ яке аз муҳимтарин фаслҳои адабиёти Ҳиндӣ буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд, ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е.Э.Бертелс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати бадеии матнҳои мазкури суғдӣ баланд нест. Вале инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз Ҳама муҳимаш Ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони суғд вазифаи бениҳоят мураккабтар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба

²⁶³ Beal S., 1906, p. 27.

²⁶⁴ Матни суғдӣ, тарҷумаи франсаӣ ва луатро ниг.: Йўнвўnistў Е., 1946. Таъвили муфасссали русии матнро ниг.: Бертельс Е.Э., 1960, с. 69-71.

мутарчимон мадад мерасонданд, ки забони худро такмил диҳанд ва ба дараҷаи забони бою мукаммали адабиёти ҳиндустони қадим – ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд».²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи суғдӣ тарҷумаи тахтуллафзӣ набуд ва баъзе чойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуктаҳои илова кардааст, ки дар матни асли нест, вале аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти суғдиёни онзамо на бармеомад.²⁶⁶

Ба қавли Наршаҳӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳои маъмул будаанд, ки аз қорномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марғи Сиёвуш ҳикоя мекард, номи махсус дошт ва онро «Сӯғи муғон» меномиданд. Аз афти қор, Сиёвушро суғдиёни Самарқанд ва инчунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастадаанд.²⁶⁷

Дигар фасли достон - достони Рустам ва аспӣ вай Рахш, ки ба суғдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуди ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳои ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёри онҳоро кушт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз қайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лаҷоми Рахшро кушода, ба ҷаро сар дод ва ҳудаш ҳам либоси ҷангиашро кашаида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданду аз пайи Рустам афтоданд, ки илоче ёфта ӯро набуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо тасвир шудааст, ки савори аробаю фило аспу дарандаву газандаву ҳазанда бо даҳшату ваҳшату мағалу ғавғои мурдҳои ба роҳ мебароянд ва баъзе девҳо мисли қарғасу қалхот бол мезананду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дариду барфу борон, тагаргу жола ва раъду барқ бар замин фуру рехт, девҳо наъракашон заминро замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустами Достон бошад, беҳабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш халос карда, ӯро аз хоби ғафлат ҳезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан сохта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд сохт, ки саҳт тарсидаасту фирор хоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас гашту мисли шери ҷаён ба девон дарафтод.

Охири достон боқӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти суғдии масалҳои «Қалила ва Димна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва суфтагар ҷолиби диққат мебошад. Ғайр аз ин дигар асарҳои адабии суғдӣ низ бисёранд.²⁶⁸

Ақоиди мазҳабӣ

Дар бораи ақоиди мазҳабии аҳли Суғд дар маъхазҳои гуногуни суғдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Вале муқоисаи ин маълумотҳо қори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндорӣ суғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари муқаммале таълиф нашудааст. Ба маъхазҳо мурочиат мекунем.

²⁶⁵ Бертельс Е.Э., 1960, с. 72.

²⁶⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 72.

²⁶⁷ Тафсилоти инро ниг. дар: Дьяконов М.М., 1951 (хаволаҳо ба маъхаз ва адабиёт низ дар ҳамин ҷо).

²⁶⁸ Ёунвүнстӣ Е., 1956; Ёуннинг В.Й., 1940., 1945; 1946; Брагинский И.С., 1955. с. 129-131, 207-215, 413-415.

Дар Суғд «арвоҳи Дэсиро мепарастанд ва аз дарёи ғарб (яъне баҳри Каспий–Б.Ғ.) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътикод доранд. Зоҳиран, ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад ғўсфандро қурбон мекунанд. Шумораи қурбонию-вардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарҷумаи ҳоли Сюан-сзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ мепарастанд».²⁷⁰ Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвоҳи бадқирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътикод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Суғд дар нимаи аввали асри VIII «эътиқоди арвоҳи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Суғд, инчунин «маъбади ниёгон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Берунӣ «Осор-ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳои тақвими суғдиён» боби махсусе ҳаст.

Дар асари олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Абӯрайҳони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он ҷашни моҳҳои суғдиҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухороро идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташқадае, ки наздики қарияи Ромиш аст, ҷамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар деҳе, ки бошанд, назди раиси худ барои хӯрдану ошомидан ҷамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшон дар ҷандин навбат аст». Ин иди Соли нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табиати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои суғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарк мекунанд ва аз он ҷӣ бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиру меваю набот меҳӯранд». Рӯзи дувуми моҳи дигар онҳо «дар оташқадаҳо ҷамъ мешаванд ва чизеро, ки аз орди арзан ва равшану шакар пухтаанд, дар он ҷо меҳӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соле як бор «аҳли Суғд бар мурдагони пешини худ ғиря мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои худро меҳарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҷамчунин расм дар байни Хоразмиён ва форсҳо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳои, ки дар бораи ин халқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар ғӯристонҳо ғизо мегузоранд».²⁷⁴

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ чунин бармеояд, ки парастии мурдагон низ маъмул буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршаҳӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш бахшида шудааст - дар Бухоро дар субҳидами Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурусеро қурбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршаҳӣ ва он маълумотеро, ки Вэй-сзе дар бораи Самарқанд додааст, муқоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва ғайр дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони муқаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш ғум шудааст. Вақте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пӯшида, пой луч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт тақопӯ мекунанд, то ки турбати ҷавони муқаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

²⁶⁹ Бичурин, II, с. 313.

²⁷⁰ «The Life of Hsuan-Tsaung», 1959; Chavannys E., 1903, p. 133.

²⁷¹ Бичурин, II, с. 310.

²⁷² Fuchs W., 1938, s. 452.

²⁷³ Бичурин, II, с. 281.

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, с. 284; ниг. низ ба с. 236, 255.

²⁷⁵ Дьяконов М.М., 1951, с. 36–37 (бо ҳавола ба маъхазҳо).

Вале парастии Сиёвуш на фақат танҳо парастии мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба ҳудои набот имон дошт ва он мемуру боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новуҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новуҳо аз Қофирқалъаи наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар ҳуди Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Қаттақўрғон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофтани таҳкурсии иморат соли 1971 дар Тошқанд падида омад. ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафрийи қадими Н.И. Веселовский боз як оссуарии пурнақш ёфт шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 ҳуди ҳамина олим истилоҳи «оссуарий»-ро қарор кард (аз қалмаи лотинии ossuārium, ки маъноаш устухондон мебошад), ки он дар илм маъмул гардид. Бо тадқиқи оссуарий ва маросими дафн дар оссуарийи пеш аз инқилоб Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд, К.А. Иностранцев барин олимони баъди инқилоб А.Я. Борисов, Ю.А. Рапопорт, Б.Я. Ставиский барин олимони машғул буданд.

Ба тӯфайли тадқиқоти ин олимони маросими дар оссуарийи дафн қадими суғдиёно чунин таъвил қардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои даврони сони зардуштия гуфта мешавад, ки ҳамаи зардуштиро ба ҳоле бояд бурд, ки он даҳма ном дорад ва дар ин даҳма «доимӣ» сағҳо ва паррандаҳои ҳастанд, ки гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунад» (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Чӣ тавре маълум аст, ин одат қариб бе ҳеҷ гуна тағйирот дар байни ғабрҳои ҳиндустан боқӣ мондааст, ки онҳо дар асрҳои миёна аз Осиёи Миёна ба он ҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардуштия имон доранд. Баъди ин устухонҳо қарор карда, ба ҳоли махсусе бурда мемонанд ва номи ин ҳоро устуодон (ё атодан) мебуфтанд. Дар маъхазҳои арабӣ, ки истилоҳи арабро ба қалам медиҳанд, он иншоот, ки дар боло зикр қардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, нову номида шудаанд.²⁷⁸

Маъхазҳои ҳатти бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешазинқилобӣ ҳам қайд қардаанд. Сафири Хитой Вэй-сзе, ки дар ибтидои асри VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҳоли алоҳида қариб дусад хонавода истиқомат доранд, ки махсус машғули дафн мебошанд, онҳо дар ҳоли хилват ҳамаи махсус сохтаанд, ки дар он ҷо сағҳои махсусро парвариш мекунад, агар ягон кас мурда, мурдаи ӯро ба миёни ҳамаи хилли бурда мемонанд ва сағҳо гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунад, пас аз ин устухонҳои мурдари қарор карда, дар зарфи махсус андохта мемонанд ва онро гӯр намекунад».²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ ва Наршахӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдари одамони махсус тоза мекардаанд. Ба қавли К.А. Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он фақат дар мавридҳои махсус ба ҳоли оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳо, ки дар новуҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори қадимон надоранд ва ҳатто

²⁷⁶ Толстов С.П., 1948 а, с. 202–204.

²⁷⁷ Кастальский Б.Е., 1909 (замима); Борисов А.Я., 1940 а; Ставиский Б.Я., 1961 б; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К.А., 1907 б; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 б; Ставиский Б.Я., 1952; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁹ Chavannes E 1903, p. 123.

²⁸⁰ Иностранцев К.А., 1909, с. 115.

пайванди сутунмӯҳра безарар мондааст - ҳол он ки агар гӯшти устухонро сағҳо меҳӯрданд, осори дандон ҳатман боқӣ мемонд. Дар ҳар як даҳмаи Панҷакент – ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдари меғузоштаанд. Дар даҳмаҳо ғайр аз оссуарийҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинату ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар боло дар бораи маросими сӯғвории сӯғдиён андак маълумот оварда будем. Дар ҳуччати В-8 Қалъаи Муғ (ки шартномаи ғуруши замин аст) гуфта мешавад, ки харидорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурда гузоранд ва сӯғворӣ кунанд.²⁸² Маросими сугвории хангоми дафн дар «Шоҳнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирии сӯғдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоидаҳои зардуштия хилоф мебошад, зеро зардуштия дар болои мурда ғияву нола карданро қатъиян манъ намудааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти қор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии халқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар давраҳои баъдина зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шадид бурд, вале дар ҳама ҷо - ҳам дар Байаннаҳрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибиҳо вуҷуд дошт. Дар болои мурда ғияву нола карда ва ҳатто «самоъ рафтани» (ки як навъи рақси маросими дафн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А.М.Беленитский роҷеъ ба он тамоми маълумотро ҷамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шахристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавии асри IX хабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сиёвуш оташкадае бино карда, ба он ҷо матни «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузошт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдунӣ) хароб кард ва ниҳоят, Тури Фрастак (Афросиёб) «хонаи худоёнро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой, дар Кушония маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шоҳони қадимии халқҳои гуногуни ҳамсоя кашида шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршаҳӣ ҳам аз «оташкадаҳои»-и Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари афсонавӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таърихӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ чунин хабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир кардаанд ва ин бутҳо ҷӯбини зарандуд, нукрагин ва тиллоӣ будаанд. Вақте ки бутҳои бутхонаи калони Самарқанд сӯхта шуд, аз ҳокистари онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об карда шудан 24 ҳазор мисқол нукра шуд. Наршаҳӣ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он буте ёфтаанд, ки аз нукра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллоӣ буда 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастии ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди ғалабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо ниҳоят бой буданд, тиллову нукраи бешумор, ҷавоҳироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳои доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

²⁸¹ Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В.А., 1962, 6, с. 47-48, 52-53.

²⁸³ Беленицкий А.М., 1954, сах 82

²⁸⁴ Widēngr̥n G., 1965, 5. 329-330, 339-340.

А.М.Беленитский ҳамаи ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «буткадаҳо» ҷудо аз «оташкадаҳо» вучуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А.М.Беленитский ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷон дорад. Дигар ақидаи асосии А.М.Беленитский ҳамин аст, ки дар Осиёи Миёна рӯхониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардуштӣ меномад, зидди бутпарастӣ мубориза мебуданд ва дар ин мубориза зардуштиён дастболо буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси казои надорад. А.М.Беленитский ба ақидаҳои худ ҳамоно қоидаву қонунҳои зардуштияро асос қардааст, ки дар Эрони сосонӣ маъмул буд. Вале зардуштияи Осиёи Миёна ба зардуштияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. Ҳанӯз В.В.Бартолд таҳмин қарда буд, ки ақоид ва русуми зардуштиёни Осиёи Миёна «аз ақоиди пайравони аслии Зардушт хеле фарқ мекунанд». А.Ю.Якубовский навишта буд: «Асоси ҳам зардуштияи Эрон ва ҳам дини суғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-чӣ хел эътиқоду ақоиду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами некӣ ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастии оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардуштия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақоиди мустаҳкам аниқ гардид ва ташкилоти мураккаби пешвоӣ роҳбарони он ба миён омад, ки ба қорҳои давлатӣ, алалхусус, дар ҷабҳаи идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиёи Миёна тақдирӣ зардуштия дигар хел шуд – яъне ақоиди аниқ мустаҳкам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро ҳудуди он давлати ягона набуд ва пешвоӣ роҳбарони он ҳам ба як ташкилоти тавонони мустаҳкам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардуштия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти қор, ба парастии оташ хеле мувофиқат доштанд.²⁸⁶ Барои ифодаи дини суғдӣ, ки ба он давраҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи махсус «маздоия» пешниҳод қарда шуд.²⁸⁷ Эроншиносии машҳури имрӯза В.Б.Ҳеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардуштро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарчанде ҳанӯз В.В.Бартолд хусусияти динҳои маҳаллии тоисломиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо ғайрароҳ ҳастанд. Масалан, ду муҳаққиқи мӯътамад – А.М.Беленитский ва А.Ю.Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардуштия ақидаҳои ба ҳам тамоман зид доранд. Муҳаққиқони таърихи маданият ва археологҳо материалҳои лингвистиро бояду шояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконографияро дуруст қор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ душвории мушкилоти зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян қарда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии суғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯи девор маъҳази хеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъҳази бениҳоят мушқилу мураккаб мебошанд. Дар Панҷакент суратҳо мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд, Масалан, дар толори чоркунча рост – рӯбарӯи дари даромад, ақ-

²⁸⁵ Беленицкий А.М., 1954, с. 52–62. Инчунин ниг.: Смирнова О.И., 1971, с. 103–106.

²⁸⁶ Якубовский А.Ю., 1954, с. 21–22.

²⁸⁷ Исроти ин даъво ниг.: Ставиский Б.Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ҳар ҳол, агар ин ислоҳро ба маънои дилхоҳ истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёи-миёнагӣ»-ро илова қардан бехтар аст.

²⁸⁸ Hünning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroastyr's t̄yachings in th̄y nativ̄y paganism of Sogdian̄y).

сар вақт андаруни тоқчаҳо «...мучассамаи калони худоро ҷой меоданду баъзан дар паҳлӯи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат—сӯғдиёни рост ё базонуистода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи тоқча кашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои паҳлӯи тоқча ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муқоробаҳои зиёфатҳо ва аксар вақт достонҳои муқаммалӣ пурмаъно тасвир мегардиданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳаҳои ҷоркунҷа суратҳои афсонавӣ ё маишӣ кашида мешуданд.²⁸⁹ Аз ҳуди ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии сӯғдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо ҷӣ гуна ба ҳам омезиш ёфта буданд.

Дини маҳалли Сӯғд соҳиби анъанаҳои муқаммалӣ тасвири динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо - худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат дохил шуда, инчунин парастии баъзе ғабрҳо низ вучуд дошт. Аз байни расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин – олиҳаи ҷордаста, худои урён, ки баданаш қабуд буда, дар миён лӯнгии пустипалангӣ дорад, олиҳае, ки дар тахт нишастаасту дар паҳлӯяш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю шашдастасе, ки соскан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъзе аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А.И. Беленицкий ва Б.И. Маршак, сӯғдиён дар муддати дароз со-ҳиби хати муайян ва анъанаи тасвири динӣ набуданд. Дар натиҷа ба туфайли рақобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, ғабрҳо анъанаи тасвири динии ҳиндуро андак дигар сохта, барои эҳтиёҷи худ мувофиқ намуданд. Ин ақида, ба назари мо, ба ҳақиқат хеле наздик аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар Панҷакент дар хонаҳои гуногун худоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як хона соҳиби худои «хуш» буд. Қамбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар қулбаҳои худ расми худоро кашанд, бинобар ин ҳар як қамбағал як бутчаи сафолӣ меҳариду ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як хонаи бой меҳробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи муқаддас дармегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамои динӣ па-растиши оташ аҳамияти қалон дошт.²⁹⁰

Тадқиқотҳои солҳои охири забоншиносон хеле маълумоти муфид дод. Дар никоҳхати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Бағ ва Митра ном худоҳо дода шудааст. Бағ ин ҳуди ҳамон худо аст, ки ҳанӯз дар «Ригведа» дар қатори Митра дучор мешавад ва худост, ки мартабааш андак поёнтар аст. Ба ақидаи В. Б. хеннинг, дар никоҳхати Қалъаи Муғ Бағ баробари Митра ва ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Бағчун худое тасвир шудааст, ки му-тасаддии муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳхат - В.А.Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин кор асос ҳам дошт. Муқоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои сӯғдӣ) В. А. Лившицро ба ҷунин ҳулосае водор кард, ки ин номи худои асосӣ, яъне номи Аҳуро Маздо мебошад, вале сӯғдиён одатан номи пурраи ин худоро (xōkmztʾβy «Бағ Ахуро Маздо») ба забон намеоварданд ва ба қалам намедоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят қам вомеҳӯрад).

²⁸⁹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–76,

²⁹⁰ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–86.

²⁹¹ Hünning W., 1965; p. 248-250 (дар бораи Митра ниг.: Gyrshyvitsh s., 1959); Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 133–134.

Аз чумлаи худоёни олимартабаи сугдиён Зарвонаро зикр кардан даркор, ки он ба худои олии ҳиндуҳо Брахма айният дорад ва дар матнҳои тарҷу-мавии сугдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Ғайр аз ин Вэрэтрагна (Wsyn– Вашэґн), Нанайя, Хварэнах (дар шакли ргп – Фарн), Тиштрийя (tys Тиш – ситораи Шаб – Оҳанг) ва дигар худоҳо низ маъ-мул буданд. Ба ин сил-силаи худоёни нақӯкор худои бадсигол - Аҳриман муқо-бил меистад, ки ба сугдӣ ба тарзи махсус Шимну (Smnr) талаффуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (ōw) бисёр дошт. Мо дар байни сугдиён бисёр мафҳуми тасаввуротеро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βγп) ном дорад. Муаррихони асрҳои X–XIII (ва дигар маъхазҳои даврҳои сонитар) бисёр деҳаҳои Сугдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи вағн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. хеннинг муқаррар кард). Чунинанд деҳаҳои Миёнбағн (дар Вобканд), Вануфағ (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувағн ва Хурбағн (дар Ғиждувон), Рустовағн ва Карасвағн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттакӯрғон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деҳа буд), Кукшибағн (дар қарибии Ургут) ва ғ. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Хуллас, дар топонимикаи Сугд бисёр номҳои бокӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои сугдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муаррихони имрӯза гумон кунем, ки мавқеи он ҷойҳое, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи сугди «маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар ҳоки Сугд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштиро айнан нишон медиҳанд, ба ҳаёти дағал роҳ хоҳем дод. Дар воқеъ, қонуният пайдоиши номҳои мураккаб хеле амиқ ва печ дар печ аст. Худи ҳамин гапро дар бораи он номҳои мураккаби маҳалҳо гуфтан мумкин, ки дар таркиби худ Ву, яъне «олиҳа», «худо»-и сугдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад вағнпат буд; ин истилоҳ дар «Мак-тубҳои қадими сугдӣ» ҳам воমেҳурӯд. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Ғайр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (A-5) муғпат зикр шуда» аст, ки маънояш пешвои муғон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Сугд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обрӯи казоӣ надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои ҳиндуён дар ҳаёти Сугд паст набуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳо, насрония хеле паҳн шуда буда-аст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияи несторӣ ме-нишаст, дар асри VIII бошад, ҷои ӯро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ хеле реша давонда буд.

Дар ҳаёти Сугди тоисломӣ чи мақом доштани монавиёро А.М.Беле-нитский муфассал тадқиқ кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миёна мазҳаби диноварии монавиён барқарор гардид, ки марқа-зи он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А.М.Беленицкий, агар тахмин кунем, ки расмҳои рӯидеории Панчакент расмҳои монавӣ мебошанд, ба ҳамин шарт мазму-ни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори хеле душвор мебошад.

²⁹² Бартольд В.В., 1964, с. 275.

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, с. 39–52, 62–81; Беленицкий А.М., 1959, с. 61–64.

Кирои таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфасссал чӣ қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Суғди асрҳои VI–VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттаҳида (синкретӣ) гардид.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструшан

Дар маъхазҳои хитой ин ноҳия Сао (Саои шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (Sfo-trâi-şa-nâ)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолии кӯҳи Боси (ё Поси) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад.– Б.Ғ.). Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобеъ буд. Ши (Тошканд) ва Кан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дуртар доништа мешуд. Ёе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбаствае дошт ва ба ин ғор сола ду бор қурбонӣ меоданд. Мардум ба даҳони ғор омада, рӯбарӯи он меистанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618–626 дар Су-дуй-ша-на малики ҷавоне ҳукмронӣ мекард. ҳамроҳи Кан (Самарқанд) ин малик ба Хитой хайъати сафорат фиристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шаванн, шаҳри Су-ду ҳам аз онҳо ҳамин ноҳия буд.

Сюан-сзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар.–Б.Ғ.) Сарҳадди шарқии ноҳия дарёи калонест (номи хитойи Сирдарё оварда шудааст, вале дар ин маврид Сюан-сзан ғалат рафтааст, яъне Сирдарё сарҳадди шимолии Уструшан аст, на сарҳадди шарқии он). Хӯрду хӯрок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврае, ки дар Сутулисена подшоҳ ҳаст, ноҳия ба туркҳо тобеъ мебошад. Дар тарафи шимолу ғарбии ноҳия биёбони бекароне ҳаст, ки на об дораду на алаф.²⁹⁶

Ба ҳамин тарик, худуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI–VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзаи Ўротеппаю Шахристон буд. Дар ҷануб ноҳияи болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти қор, то ба ёнаҳои шимолии қаторкӯҳи ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдарё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Хучанд ҳисоб мешуд (тахминан), дар шимолу ғарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доништа мешуд. Дар бораи номи ноҳия ҳаминаро гуфтан лозим, ки транскрипсияи хитойи он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамина шуд, ки даъвоҳои беасосу нодуруст ба миён омад ва баъзе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки «Уструшан навиштан дурусттар мебошад».²⁹⁷ Вале ин гуна олимони ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитойи ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар тала-

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як чанд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ниг.: Chavannys E., 1903, p. 138.

²⁹⁵ Бичурин, II, с. 138; Chavannys Y 1903, p. 37, 99, 136–139, 312.

²⁹⁶ Beal S., 1906, I, p. 31–32. Дар тарҷимаи ҳоли Сюан-сзан («The Life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

²⁹⁷ Неъматов Н., 1957, с. 16.

ффузи имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ноҳия «Истравшан» («Истаравшан») аст, яъне «т» до-
рад.

Нихоят ҳуччатҳои Қалъаи Муғ ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Уструшана²⁹⁸ ном дошт, вале сонитар ҳарфи «т» сокит гар-
дид. ҳокимони Уструшана соҳиби унвони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Уструшана ҳафриёти зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Уструшана андак дуртар аз посёлкаи ҳозираи Шахристон воқеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сойи Шахристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой до-
рад, ки деворҳои он нағз боқӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад – дар тарафи ғарб 8–10 м болотар аз майдони димна теппаи арк
қад афрохтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Уструшан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср толори
ниҳоят азим (вусъаташ 230м²) мақоми махсус дорад, Ин толор се қабат ва айвон-
чае дорад, ки дар он тахт меистод. Дар шафати он толор боз як толори қабул ҳаст,
ки он хурдтар мебошад, вале вусъати ҳамин толори «хурд» ҳам 95м² аст. Дар ин ҷо
инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои ҳоб, ошхона, нонвойхона, қўрхона ва ғ. ҷойгир
шудаанд. Так-таки деворҳои толор ва долон суфаҳои дароз сохта шудаанд ва дар
дахлезҳо, рўбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як навъ
«эстрада»-ро ба вучуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озуқа дар фарши хона
хумҳои бисёре шинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10м³ мебошад.
Девори толорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу нигори назаррабо ва лавҳаҳои ҷубии
кандакоришуда ӯшида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вучуд дошт ва ниҳоят тўмаи оташ гардид. Ба қасофати
сўхтор аксари ороиши он нобуд шуд, вале ҳамон қисми ночизе, ки то ба рӯзҳои мо
расидааст, аз санъати баланди Уструшани даврҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёнии долоне, ки кўндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст,
силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир
шудааст, ки дар болои кати қолинфарш нишастааст. Андак дуртар аз ин мард рас-
ми як зану як мард менамояд, ки кўдакero дудафта дошта истодаанд. Дар паҳлӯи
онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як чизи «дарёмонанд» кашида шуда-
аст ва дар рӯи он як махлуқи моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира
менамоёнд, ки ба тарафи чап, ба тарафи «дарё» рафта истодаанд. Ин қисми расм
хеле зарар дидааст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми мо-
дагурги калоне ҳаст, ки сарашро ба рост гардонда, ба қафояш менигарад ва ду
кўдак синаи модагургро макида истодаанд.

Н.Н.Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рӯякӣ шарҳ додааст ва гумон
кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V–VII эраи мо аз соҳилҳои баҳри
Миёназамин омадааст, вале гуфтан даркор, инчунин кайд кардааст, ки дар Осиёи
Миёна «барои азхудкунии анъанаҳои асотирии насронияи Ғарб заминаи муайяни
динӣ вучуд дошт»³⁰⁰.

Дар нашри русии китоб мо таъкид карда будем, ки халқҳои гуногуни Осиёи
Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрусскиримӣ хеле
монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин
донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шохзода (ё шохзодагон)

²⁹⁸ Лившиц В.А., 1962, 6, с. 87. 29

²⁹⁹ Бартольд В.В., 1964, с. 497.

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, с. 33–34.

дар Шарк дар давраҳои ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н.Н.Неъматов дар асарҳои минбаъдааш ақидаи ҳудаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри худро хеле мукамал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳоло ҳам ақидаи вай бахснок мебошад.

Дар толори хурд пораҳои расмхое гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композитсия маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дартоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар таги суми аспҳо мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву худоҳо ба назар мерасанд, масалан, расми худои чордаста, расми олиҳаи ҳоладор, ки дар болои шери лаҷомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки дандонхояшро гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи чордастаи шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор кӯш карда шудаанд. Худи ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр дигар расмхое низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагонии мардум (масалан, расми духтари уднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят аниқу дақиқ, равшану возеҳ ва бо маҳорати комил кашида шудаанд. ҳама расмҳо бисёррангаанд, тобиши рангҳо ниҳоят гӯё буда, бештар ранги кабуд ва зарду сурх-ча истифода шудаанд.³⁰³

Н.Н.Неъматов менависад, ки аз харобаҳои қаср қариб 200 пораҳои ҷӯбҳои қандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва варақаху лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукамалсҷозет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, коҳинон тасвир шудаанд. Инчунин арақаи аҷоибӣ тағи равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимизрнии муборизаи бадию некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шоҳзода Фаридун, Коваи оҳангар ва шоҳ Заҳхоки одамхӯри мордаркитф таҷассум ёфтааст.³⁰⁴ Ин пештоқ ва умуман, тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқиқи маданияти бадеӣ, асотир ва зисту зиндагонии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти ниҳоят калон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда теппаи дигар ҳаст, ки онро қалъаи Қаҳқаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қалъа тамоман дигар аст. Майдончаи (210x230 м) ҳамвори чоркунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз гӯшаҳои майдонча теппае ҳаст. Маълум шуд, ки дар таги ин теппа харобаҳои бинои сеошёнаи қасрмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои ташрифот ва хонаҳои истиқоматӣ ёфт шудаанд. Шифти хонаҳо хиштини гунбазӣ ва муқаррарии болорпӯши сутундор мебошанд. Бинои ёфтшуда қасри истехкомдор буда, деворҳояш пур аз нақшунигор ва болору шифту сутунҳояш қандакорӣ шудаанд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шаҳристон - Чилхучра, ки дар қарибии андароби Кулкутан ва сойи Шаҳристон воқеъ аст, ҷунон хуб боқӣ мондааст, ки қас дар ҳайрат мемонад. Ин бинои дуошёнаи қасрмонанд мебошад. Иморат таърихи дурударози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар сохта шудааст. Вале сарфи назар аз ин хонаҳои ошёнаи

³⁰¹ Оид ба тадқиқи муфассали ин масъала ниг.: Ёиндўт Г., 1964; инчунин тағризро, ки оид ба ин китоб барномадааст, ниг.: Assmuss'yn J., 1967; Ёivar A.D.H., 1967, p. 512. Мадракоти пурпарзиш дар маълумотномаи зерин ҳам ҳаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975.

³⁰³ Неъматов Н.Н., 1973.

³⁰⁴ Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975, с. 438-439.

³⁰⁵ Неъматов Н.Н. ва Хмельницкий С.Г., 1966.

якум ва қисми хонаҳои ошёнаи дувум чунон хуб боқӣ мондаанд, ки дар бораи сохти аслию аввалаи иморат ба мо маълумоти пурра медиҳад.³⁰⁶ Қасри Ҷртақурғон, ки дар қарибии Чилхучра воқеъ аст, низ қолиби диққат мебошад.

Мо расму суратҳо ва ҷӯбҳои кандакории иморатҳои Уструшанро дар боло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадеӣ мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошад, ки дар асоси он дар бораи идеологияи уструшаниҳо, аз ҷумла дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи баъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз рӯи муҳофизати ҷинояти ҳайдар ном афшин (асри IX), ки гуноҳаш пинҳонӣ парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба чунин ҳулоса омадан мумкин, ки дар Уструшан равияи осиймиёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва ин равияи зардуштия аз зардуштияи суғдӣ фарқи казое на дошт. Масалан, маълумоте ҳаст, ки маросими дар осуарӣ дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ мебошад. Дар Чилхучра ҳуччатҳое ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар тахтачаҳо сабт гардидаанд. Яке аз ин ҳуччатҳо пурра ба дасти мо расидааст ва онро В.А.Лившиц хондааст. Ин ҳуччат ҳам мисли ҳуччатҳои суғдӣ мебошад. Мазмунӣ он чунин аст: «Бипурсидам, ман Чийус, дар 39-ум рӯзи ҳсар карда] аз рӯзи ватӣ ҳрӯзи 22-юми моҳи суғдӣ] моҳи вағонич ҳмоҳи 8-уми соли суғдӣ] хархоро. Фарнарч овард онҳоро барои ман аз ҳдеҳаи] Атрипазмак ҳва 30 тан] байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои тахтача чунин ибора ҳаст: «Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарч». Услуби ҳат ба услуби ҳати ҳуччатҳои Қалъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Қолиби диққат аст, ки чунон ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам котибони касбӣ будаанд ва акнун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз дигар тараф, номи одамон ҳоси номи зардуштиён аст.

Дар бораи равнаку ривочи қосибӣ, зироат ва ғ. низ маълумот ба даст омадааст. ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

Фарғона

Дар маъхазҳои хориҷӣ Фарғона дар асрҳои VI-VII Фейхан, Бохан, Паханна номида шудааст. Дар асоси ин транскрипсия ва номи суғдӣ Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона Фарҳо]ғона ё Фрағона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

Мувофиқи ҳабари Сюан-сзан, Фарғона аз чор тараф бо қўхҳо ихота шудааст.³¹⁰ Ин гап далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона гуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюан-сзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серҳосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу говҳои Фарғона шўҳрати зиёд доранд.³¹¹ Хой Чао ба ин гапҳо боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу ҳаҷиру гўсфанд ҳаст. Пахта меқоранд, либосро аз пўст (яъне аз чарм ё пашм.– Б.Ғ.) ва пахта медўзанд.³¹²

³⁰⁶ Пўлодов Ҷ.П., 1968.

³⁰⁷ Пўлодов Ҷ.П., 1968, с. 20-21.

³⁰⁸ Chavannys E., 1903 P- 148.

³⁰⁹ Лившиц В.А., 1962 б, р. 85.

³¹⁰ Bea1 8., 1906, I, р. 30.

³¹¹ Ibid, р. 30–31

³¹² Fucsh W., 1938, 8. 452.

Силсилаи олии Фарғона дар муддати чандин аср гусиста нашудааст.³¹³ Фақат тақрибан соли 630 ноҳияи Фарғона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофиқи хабари маъхазҳо, ҳокимони зўртар ниҳоят тавоно шуда мерафтанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Қарибҳои соли 720 дар Фарғона подшоҳи муктадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ ўро Алутар гуфтаанд.³¹⁵

ҳокимони Фарғона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андаке сонитар, дар соли 726 дар Фарғона ду ихшид буд: ихшиди мулк-ҳояш дар ҷануби дарё буда ба арабҳо ва ихшиди мулк-ҳояш дар шимоли дарё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фарғона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фарғона, мувофиқи баъзе маъхазҳо, шаҳри Косон ва, аз рӯи як қатор дигар маъхазҳо, Ахсикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фарғона сарзамини тавоно буд ва дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтидори ҳарбӣ он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳкамҳои иқтисодӣ таъя мекард. Дар боло қайд карда будем, ки хоҷагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам ҷорводорӣ хеле равшан ривож дошт. Маҳорати қосибони Фарғона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. ҳамаин ҷиҳат ҳам хеле аҳамият дошт, ки савдои ҳориҷӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳамсоя аспҳои ҳушзот, доруворӣ, рангубор, маснуоти шишагии нилранг ва ғ. ба фурӯш мерафт.³¹⁹

Харобаҳои Косон дар қанори Қосонсой воқеъ буд, ки аз ду қисм - аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапетсия буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар ғӯшаҳо бурҷҳои мустаҳкам дорад. Арк дар ҷанубу ғарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофияи шаҳрро боз девори иловагӣ меафзуд, ки 15м дарунтар аз девори асосӣ сохта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андаке дуртар аз шаҳр дар баландии меистод (умуман, намуди ин ҷой Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристони ба хотир меоварад). Қалъа ин девори ғафсу мустаҳкаме мебошад, ки майдончаи вусъаташ 90x70 м бударо гирдогирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурҷи дигар мустаҳкамтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз афти қор, роҳи байни шаҳру қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваст. Тӯли умумии атрофи ҳамаи ин харобаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А.Н. Бернштам қаме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи Қушониён низ вуҷуд доштааст. Дар болои ана ҳамаин маскан ва ҳамаин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои

³¹³ Бичурин, II, с. 319.

³¹⁴ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттор меҳонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В.А. Лившиц, ҳатто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёҳ» мебошад (Лившиц В.А., 1962 6, с.85). Алутар талаффуз шудани ин номро О.И.Смирнова (1969, с. 213–214) мугаррар кардааст.

³¹⁶ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁷ Chavannys E., 1903, p. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фарғона дар ибтидои асрҳои миёна ва вобаста ба ин таҳлили маъхазхоро (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар ҳилоф аст) ниг.: Бартольд В.В., 1965 в, с. 529

³¹⁹ Schafyt E. H., 1963, p. 64-65, 212-236.

миёна Косон қомат афрохт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустаҳками худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Кува буд, ки дар он ҷо археологҳои Ўзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара – қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11–12 м андозааш 16X65 м. ҳангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е.А.Давидович роҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI–VII, дар вақти бардоштани таҳкурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳкурсӣ деворҳои кадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI–VIII ин қалъа дар болои таҳкурсии баланде меистоду деворҳои ғафси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки ҳоси санъати меъмории қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапоёҳои махсус дошту имкон медод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа чанд хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барпо шуда буд. Деворҳо бо поҳсаи муқаррарӣ ва хишти чорқирраи хоми андозааш 52x26x10 м бардошта шудаанд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳкурсии қалъа ҳам аз ҷунин масолеҳ сохта шудаанд. Деворҳо ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши хиштӣ доранд. Хонаҳои чоркунча бо сакфҳои шарафадори гунбазшакл пӯшида шудаанд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ сохта шудааст, дар райони Исфара дигар, яъне қалъаҳои кӯҳӣ низ буданд, ки дар рӯи мунчақӯҳҳои мусаттаҳ сохта мешуданд. Масалан, ҷунин аст Қалъаи Кофир, ки дар соҳили ҷаби рӯди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзёе як тарафи мунчақӯҳ рост то ба 50–60 м ба лаби дарё мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеҷ имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан душвор аст. Дар болои ин мунчақӯҳ дар майдончае (80x60 м) боқимондаи девори қалъа ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа печдарпечи қачукилеб буда, мувофиқан ба шакли сатҳи болои мунчақӯҳ сохта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъачаҳо дар қарибии деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ сохта шуда буданд. Онҳо гуё сипаре буданд, ки даромадгоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пеши роҳи душман садди раҳнаопазире мегардиданд. Дар айни ҳол, ҳуди ҳамон қалъаҳо тақияҳои мустаҳками феодалҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Қалъаҳои кӯҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ сохта шуда буданд, дар он давраҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Хоҷабоқирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) харобаҳои ҳавлии калони қадимии ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г.А.Брикина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падид омад, ки дар байни онҳо биноҳои хоҷагӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 хум будааст) ва хонаҳои истиқоматӣ ҳас-танд. Дар ибодатхонаи ҳавлӣ, ки деворҳояш пури нақшунигор мебошад, чанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои гачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби махсус сохта шудаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо се бухурдон ёфт шуд. Г.А. Брикина фаразияе

³²⁰ Бернштам А.Н., 1952, с. 233-244.

³²¹ Булатова-Левина В.А., 1961, с. 41-43.

³²² Давидович Е.А., 1958; Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, с. 144-147, 165-174.

пешниҳод кард, ки дар ин ибодатхона ба арвохи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кўчманҷӣ ва нимкўчманҷӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкўҳи Қурама, дар ҳамон қисми он, ки кўҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дафн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кўчманчию нимкўчманҷӣ тааллуқ дорад. Дар ин ноҳия аз посёлкаи Қуруксой сар карда, то ҳуди Ашт ва Понғоз бисёр гўрҳое ёфт шуданд, ки сангпўш мебошанд ва мардуми тубҷой он гўрҳоро «қурама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гўрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанду ба он сағона нақби маҳсус қанда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одамай ва асбобу ашёи маросими дафн - қосаву та-бақ, яроқу аслиҳа, зебу зинат ва ғ. ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо ҳатто ас-перо гўр қардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули қосибони Осиёи Марказӣ мебошад баъд дар асрҳои V–VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гўрҳо, аз ҷумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, бехуда нест, ки дар як ангиштарики биринҷие, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркии қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангиштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисёр ёдгории ҳаттии рунии миёнаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистони Фарғона, аниқтараш, дар кўҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории ҳати руний, гўрҳои туркӣ ва мадракоти маъхазҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсоияи Фарғона – ба Чоч ва, алалхусус, ба ҳафтруд ҳам пурра дахл дорад. Вале, мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо, ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркменистони ҷанубӣ ва ёдгориҳои аҷоибӣ он ҷойҳо таваққуф намоем.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқиронӣ буданд, инчунин забони маҳсули фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ мансуб буд.³²⁷

5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИЙ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии давраҳои аввали асримиянагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти воқеӣ намедиданд, ки сохти иҷтимоию иқтисодии асрҳои V–VIII Осиёи Миёнаро, алалхусус, рафти инкишофи онро муфассал тадқиқ қардан мумкин бошад. То ба қарибҳои муаррихон маҷбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муқолиға, ночизи маъхазҳои арабию форсии давраҳои сонитар қаноат кунанд.

³²³ Брикина Г.А., 1971 а; 1971 б.

³²⁴ Дар бораи муҳона (ё гурамаҳо) ниг.: Воронец М.Э., 1957; Спришевский В.И., 1956; Литвинский Б.А., 1959; Литвинский Б.А., 1972.

³²⁵ Кляшторный С.Г., 1959.

³²⁶ Заднепровский Ю.А., 1967.

³²⁷ Лившиц В.А., 1969, Литвинский Б.А., 1976, с. 55–61.

хатто дар чилди II-юми муфассалу макаммали «Таърихи халки тоҷик» (М., 1964), ки ба ин масъала бахшида шудааст, дар қисми маъхазҳои хаттӣ фақат таъвили маълумоти маъхазҳои арабию форсӣ ба назар мерасад.

Мо дар ин боб муфассал таваққуф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон давраҳо тааллуқ дошта, дар ҳуччатҳои суғдии Қалъаи Муғ ва дигар ҳуччатҳои суғдизабон, аз ҷумла, дар ҳуччатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳуччатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воқеаҳои Кӯча нақл мекунад, тамоми ҷамъият, яъне халқ (p'β, p'βw) аз се табақа - ашроф ("ztk'k), тоҷирон (γw' kku) ва «коркунон» (k'kuk'k), яъне зироаткорон ва косибон иборат аст. Ғайр аз ин чанд тоифаи ғуломон мавҷуд буд. И.Гершевич ва В.А.Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳуччатҳои Қалъаи Муғ тахмин мекунад, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII чанд тоифаи ғуломон ва бандогон вучуд доштанд – масалан, ғуломони муқаррарӣ (βntk ē syh), ғуломони гаравӣ (np'k), асирони ғуломшуда (wp'k') ва ниҳоят, «ба васигӣ додашудагон» (γγрс) буданд. Зимнан соҳибхона ҳақ дошт узви хонаводаи худро ба ғуломӣ диҳад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссуарийҳои Тўққалъа (Хоразм) истилоҳи хунаник (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии давраи истилои Осиёи Миёна рӯишорат ҳаст, ки дар Суғди ибтидои асри VIII ғуломон бисёр буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни коркунони шаҳру деҳот қувваи асосии истеҳсолкунанда буданд. Деҳқононе, ки барои иҷрои коре сафарбар карда мешуданд, дар ҳуччатҳо mktymkt («мардум») номида шудаанд. Ғайр аз ин 'kkk'kt номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забоншиносон маънои «мачбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин m'k'z ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонеро дар бар мегирифт, ки барои музде кор мекарданд.³³¹ Хокпошон ба ду тоифа – ба тоифаи кштичкорон (kšt ckk'k ва кашоварзон (kšwkyzy mky, ks wky'k) тақсим мешуданд ва ба ақидаи И.Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай fактўк ва Plfghman гуфтааст). Деҳқонони зироаткор кадивар ном доштанд. Ҷамоати деҳот (шояд агнатӣ бошанд?) мақоми муҳимро соҳиб буд ва дар ҳуччатҳо бо унвони p'β зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «кишвар» ҳам меояд).

Деҳқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон озодҳо дохил мешуданд.³³² Дар ибтидои асрҳои миёна (ва қисман дар давраҳои мутараққии асрҳои миёна) деҳқон заминдорӣ калоне буд, ки ба як вилояти калон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё худ ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «деҳқонони акбар» ё худ танҳо «деҳқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил деҳқонон, алаҳхусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд ва аъзои ин дастаҳоро ҷақирҳо (ё шақирҳо) меномиданд. Сюан-сзан дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскари он аз ҷжэ-гэ (ҷақирҳо) иборат мебошад. Феъли ҷжэ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нотарсу ҷасуранд.

³²⁸ Лившиц В.А., 1962 6, с. 34-37.

³²⁹ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О.И., 1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М.Н., Смирнова О., 1963, 1 с. 9.

³³² Ин калима дучори таҳаввулотӣ тӯлонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фағат ба маънои зироаткори оддӣ меояд.

Ба ақидаи онҳо, рехлат ба он дунё бозгашт ба хонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе садди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ан (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки чжэ-гэ «мардуми ғаюру часур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам чақирҳо бисёр номбар шудаанд. Ҳамаи ин мадракотро чамъбаст намуда,³³⁴ ба ҳулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озодаи мардум ташкил мешуданд ва онҳоро чақир меномиданд. Чақирҳо ҳарбиёни касбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори чақирҳои баъзе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

ҳам аз ҳуччатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ чунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуктаи ин дараҷот ихшид буд. Ҳанӯз дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» (ибтидои асри IV) ихшиди деҳаи Тамархуш зикр шудааст, ки деҳа дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX-X ҳам маълум буд. Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муаррихони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилохро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекарданд ва ба ин асос ҳам доштанд, маънои аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими оӣ» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршахӣ, мо воқиф шудем, ки деҳқонҳо либоси махсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршахиرو материалҳои иконографии на фақат Суғд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршахӣ ривоят мекунад, ки маликаи Бухоро дар арафаи истилои арабҳо дар тахт менишаст (аниқтараш аз номи писараш подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро баромада, болои тахт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо меод, аз ҷумла мукофоту мучозот низ дар ӯҳдаи вай буд. ҳар рӯз дусад деҳқонони навҷавон ба саломи вай меомаданд ва ба ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба деҳаҳои худ бармегаштанд.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад деҳқонии дигар ҳозир мешуданд. Ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар гурӯҳ сола чор бор навбат мерасид.³³⁵

Ба туфайли ҳуччатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Суғд тасаввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳайъати маъмурияти марказии мулкҳои калони Осиёи Миёна *тудун* ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти граждандӣ буд ва инчунин *тархон* дохил мешуд. Боз як мансаби оӣ *n' zt'kyw*, *n' zt'k' uw* («назди-кон», «ёрдамчӣ») буд. Мақоми *dp' ukrt* - дапирпат (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Корғузори хоҷагии дарбор – фрамандор ба дахлу ҳарчи маҳсулоти зироат, маснуоти косибон ва масолеҳи ҷанг мутасаддӣ буд, вай фармон мебаровард, ки фалон чиз фалон қадар ба фалон кас дода шавад, молу ашёро ба рӯяхат мегирифт ва ҳарчи онро қайд мекард. Мақоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқтараш вакилони махсус дошт), ӯро мисли худи малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гуён мурочиат мекарданд. Ғайр аз ин мансабҳои соҳибони мансаби «мири соқӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» ва-

³³³ Beal S., 1906; Pull'uyilank E. .G, 348–349.

³³⁴ Мандельштам А.М., 1954.

³³⁵ Наршахӣ, 1897, с. 15-16. Агар дуруст ҳисоб кунем, шумораи ба салом омадагон аз 18 ҳаз. меғузарад, вале, эҳтимол, ин муболиға бошад.

зифаҳои махсусро иҷро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (хуччати А-5). Дар хуччати В-4 бо истилоҳи 'wкпук'm амалдоре зикр шудааст, ки аз афти қор, ким-чӣ хел вазифаи политсияро бачо меовард. Инчунин амлоқдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим доништа мешуд. Дар хуччатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (š'ukn) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳаллӣ ҳам вучуд дошт. Маъмурияти маҳаллӣ сардорони деҳа ва заминҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деҳхудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмурӣ аз аҳли меҳнат кашида гирифтани хирочу андозу зақот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равшанхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми дахлу харчу нақлу ҳамли молиёт хеле аниқу дақиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар хуччатҳои сершумори дахлу харч қайд мегардид, аз тамоми хуччатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вақт ду нусха бардошта мешуд), зеро он имзо гузошта, ба хар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳое низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае муқаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳхате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки, эҳтимол, шахси рӯҳонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аёну ашроф ба дараҷаи ғушношунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Наршаҳӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абӯӣ ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро қасе намедонистааст.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин - Моҳиён ном суғдӣ аз Диваштич «се осӣбу анҳори он, бинову сангҳои онро» ба иҷора гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иҷора сола бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд меод.³³⁹

Мадрақоти археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардиданд) дар бораи тақсмоти амиқи иҷтимоӣ ва молумулқӣ равшан шаҳодат медиҳанд. Мо мебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои фақиронаи бенавоён иморатҳои бошукӯҳу пурдабадаи аёну ашроф ва қасрҳои хангомадори ҳокимон сохта мешуданд.

Ҳаёти серупур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аёну ашроф ҷӣ гуна қайфу сафо мекунанду дар болои кату кӯрпачаҳои мулоим якпаҳлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой меҳезанду ба ҳамдигар дар ғуштини шамшерзанӣ мусобиқа мекунанд. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноаёну назарногир хизматгори сарупобараҳнаи зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

Тадқиқи воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С.П.Толстов ва ҳамкоронаш Е.Е.Неразик, Б.В.Андреанов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пурқимати фаровон дод.

³³⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 62-69, 134-135, 164, 176-178.

³³⁷ Бичурин, II, с. 281.

³³⁸ Лившиц В.А., 1962 б, с.24, 26, 38-39.

³³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 57, 60.

³⁴⁰ Толстов С.П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Андреанов Б.В., 1969.

Ба туфайли шароити мусоиди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургутқалъа то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва зимнан на ёдгориҳои алоҳида хуб боқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти об-ёри кам вайрон шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашидааст (дарозииш қариб 40км, бараш тақрибан 4-5км).

Дар ҳар 200-300м якто ҳавлии истехкомдор ҷой дорад, ки дар воҳаи Бургутқалъа дар аввалҳои асрҳои миёна намуни асосии манзилгоҳи деҳот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳо хонаҳои мустаҳкаму калони деворхояшон ғафс сохта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Ғайр аз ин қалъаҳои мустаҳкам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8-13 гурӯҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гурӯҳ як қалъае буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гурӯҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳо ниҳоят гуногун буд ва фақат 1/3 қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои боқимонда вусъати казoi надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гурӯҳ андозаи майдони кишт ҳар хел мебошад ва ин ҳолат бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати деҳот тақсими молумулкӣ (ва иҷтимоӣ) вучуд дошт. Ҷолиби диққат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамин давра сохта шудаанд. Дар атрофи Бургутқалъа, ки калонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрчае ба вучуд омад, ки яке аз марказҳои қосибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гурӯҳҳои алоҳида, махсусан дар маркази воҳа босуръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII-VIII қалъаҳо ва дар атрофу наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештараи воҳа рӯ ба таназзул ниҳоданд.

С.П.Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургутқалъа ташаккули муносибатҳои феодалӣ инъикос мекунад. Ин ақидаҳоро тадқиқотҳои минбаъдаи археологӣ Е.Е.Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти қор, дар территорияи воҳа якҷанд ҷамоатҳои калони деҳот вучуд дошт, ки 7-8 ҳазор қасро дар бар мегирифт.

Дар ҳавлиҳо гурӯҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гурӯҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ коллективи ягонро ташкил медоданд ва ғайр аз ин оилаҳои калон, инчунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти қор, мақоми намоён надоштанд.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи деҳқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обёри сохта мешуданд ва ин қор ба деҳқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад - дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳиби об будан ҳамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли деҳот дар дасти қасе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихӣ мо дар солҳои 40-50-ум чунин ақидаи С.П.Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоти мадракоти наватарин тамоман хилоф аст. Ҳатто он маълумоти мунтахабу мухтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле раванку ривоч доштанд. Шаҳрҳо маркази қосибии тичорат, маркази маданияти баланд буданд (вақти ҳафриёти Панҷакент ин нуқта хеле равшан падида омад). Ба деҳоти он давраҳо сохтмони қалъаҳо хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристониҳо, арқҳо аён ашрофон - бойҳои зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳаттӣ зикр гардидаанд. Сохти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодуруна», дар ихтиёри аён ашрофи қалон мавҷуд будани

дастаҳои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далолат менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии он давраҳо дигаргуниҳои ниҳоят амиқ ба амал меомаданд. Ҷои форматсияи ғуломдориро дигар форматсия – форматсияи феодалӣ мегирифт.

Дар асрҳои V-VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидоӣ, дар шакли хоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дасти мо маълумоти бевосита ҳам нест, вале сарфи назар аз ҳамаи ин моҳияти масъала возеҳу равшан аст, яъне дар асрҳои V-VIII ноҳияҳои аҳолиашон муқимии Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодалӣ қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихӣ он давра пайдоиши ҷамъияти феодалӣ воқеаи муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм фақат ба туфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи форматсияи ғуломдорӣ мувофиқат намекард. Форматсияи феодалие, ки дар Осиёи Миёна ба вучуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр дигаргуниҳои муҳим ба амал пайваست. Аллакай дар давраҳои аввали феодализми Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таърихӣ - шаҳрҳои феодалӣ пайдо шуда, рӯ ба тараққӣ ниҳоданд, гарчанде мақоми деҳот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадиди синфӣ ва шӯришҳои мазлумон ба амал меомад (масалан, неҳзати Абруйро ба хотир оваред). Ф.Энгелс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат аз он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкашон зулми иқтисодӣ қардани ақаллияти хеле боимтиёзро таъмин намояд».³⁴¹ Ин тавсифи аниқу дақиқ ба Осиёи Миёнаи ибтидоӣ асрҳои миёна ҳам пурра дахл дорад.

³⁴¹ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 359.

Фасли чорум

**ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ
ВА УСТУВОРШАВИИ
СОХТИ ФЕОДАЛӢ**

Боби якум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафаи ислом

Дар асарҳои таърихшиносӣ аксар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафаи пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яктарафа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф.Энгелс навишта буд: «Дар ҷое, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебарданд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ,— зоҳиран, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва ғайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъмории онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологӣ аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф.Энгелсро қомилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муктадир, маданияти баланд ва ба худ ҳосе ба вучуд оварда будаанд.

Дарачаи тараққиёти иҷтимоӣ ва иқтисодии қисматҳои гуногуни Арабистон ба таври қуллӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва баъзе дигар вилоятҳои ин кишвар дар нимаи дувуми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шахрӣ раванг ёфта бошад, дашту саҳроҳои паҳновари он макони суқунати кӯчманчиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии онҳоро ташкил мекард. ҳарчанд ташкилоти тоифавии авлодӣ дар байни арабҳо хеле қавӣ буд, муносибатҳои феодалӣ ба зухур омада, дар ҷараёни тараққиёти таърих аз қабилаҳои пароканда ва иттифоқи қабилаҳои давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барои таҳлили сабаб ва шароити таърихӣ пайдоиши дини ислом ва бо як суръати ғавқулдор аз тарафи арабҳо тасарруф шудани кишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфӣ ҷамъияти он замон ва пешравӣҳои дар ҳаёти ҳамон ҷамъият ба амал омадари аз назар гузаронидан зарур аст. ҳамон амри воқеӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфӣ арабҳо ба вучуд омадааст, ҳеҷ як ҷои шубҳа надорад. Масъалаи муайян кардани хусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи истеҳсолоти, ки дар арабҳо ва кишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартариро ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани протсессии синтези мураккаби иҷтимоӣ, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушкилтар аст. ҳалли ин масъалаҳо, хусусан, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо на фақат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи халқҳои шарқро равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии қадомин синфҳо мувофиқ будани дини исломро низ аён месозанд. ҳалли масъалаи охирӣ барои таҳлили марксистии ҷиҳати мафкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд замина фароҳам оварад.

¹ К Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 210.

² Пигулевская Н.В., 1951, с. 260 ва мобаъд; Лундин А.Г., 1961, 1971; Бауэр Г.М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Niyōn D., 1927; Йовѳn R. le Baron and Aljright W. F., 1958; Ruckmans J., 1964.

Хеле кам будани манбаъҳое, ки доир ба сохти иҷтимоии Арабистони шимолии пеш аз ислом (дини ислом дар ҳамин чо ба вучуд омадааст) маълумот медиҳанд, хусусан таърихнигории асримиёнагӣ, ки диққати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолаӣ ва «муқаддас» равона сохта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯҳои мухталифи фолклорӣ омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳое мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдараҷа мураккаб гардониданд. Исломиносии буржуазӣ далелу мадрақаҳои зиёде доир ба он давра чамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решаҳои иҷтимоии ислом тамоман очизу нотаъвоҷ монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синфӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибқи нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Арабистон ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҳар ҳолат дар асри VI вучуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони шимолӣ, дар ҳичоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии қорвонгард воқеъ гардида буданд, ташаккули тартиботи ғуломдорӣ ба вуқӯъ меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, қўчманчиёни қорводор сукунат доштанд, низ вайроншавии сохти ҷамоати падаршохӣ шурӯъ мегардад, вале он хеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байни бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарватмандон – соҳибони рамаҳои қалон ва баъзан замин, миқдори зиёди асирони ғулом, аксар вақт бо роҳи қорвонӣ тижораткунанда ва, аз тарафи дигар, қамбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳаққи онҳо шоири тоисломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як панохгоҳ ва шабро дар панохгоҳи дигар мегузаронад, ҳамеша танҳост ва савора дар дӯши хатар аст».³ Ин қамбағалон ҳар чӣ бошад ҳам, ҳанӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи ғуломдорӣ то дараҷаи форматсияи ҳукмрон сабзидар нарасид, чунки дар айни бӯҳрони бавучуд-овардаи давраи гузариш ба ҷамъияти синфӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашқари моҳире буд, дар бораи ғазовот (ҷанги муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, халифаҳои Муҳаммад роҳи ҳалосиро аз бӯҳрон дар ҷангҳои истилоқорона медидаанд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «сарбозони ислом» ба сарзаминҳое, ки сохти феодалий босуръат роҳ меёфт ва ё қайҳо барқарор гардида буд, фуру рехтанд. Лекин дар кишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи ғуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин сохти ғуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз маҳфуз монд ва ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман, муносибати феодалий дар ҳилофат баъди футӯҳоти бузург дар охириҳои асри VII ташаккул ёфт, ғуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи қўҳнаи зиндагӣ боз вақти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувофиқи ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминаи ҷамъияти ташаккулёфтаи ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо баъди футӯҳот ҳамчун дини ҷамъияти феодалий қарор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е.А.Беляев, инчунин А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, И.П.Петрушевский ба миён овардаанд.

Тибқи нуқтаи назари дувум, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои ғуломдорӣ, балки феодалий ташаккул ёфта, то асри VII, яъне то футӯҳоти бузург мавқеи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тариқа, ислом аз аввалин қадамҳои пайдоиши худ дини табақаҳои болоиини ҷамъияти навбунёди феодалий ба шумор мерафт. Ин нуқтаи назарро

³ Фильштинский И.И., с. 29.

Н.В.Пигулевская, А.Г.Лундин, Н.А. Смирнов ва Л.И.Нодирадзе пешниҳод кардаанд. Пайравони ин нуктаи назар диккатро ба чоряккорӣ, ки дар ҳамаи шароити таърихӣ аз муҳимтарин зухуроти муносибатҳои феодалии буд, ҷалб менамоянд.

Ин ду нуктаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло фақат фарзияи ноқис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеҷ чои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири асри VII дар сурати маҳфуз мондани тартиботи ғуломдорӣ, ба дараҷаи хеле зиёд феодалии гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Хуросон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалии, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишинро ҳам давом медод, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои хоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқимӣ нақши худро мегузошт ва ба ин васила протесси феодалишавиро тағйир ва суръат медод.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд сухан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад пайғамбари Оллоҳи таоло ва яқваву ягона гардид. Ӯ аслан аз калонтарин маркази Арабистон – шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи худ ба чизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кӯчид, ки аз ҳамаи сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба итлоати худ дароварда, баъд сокинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати муътақидин» дохил намуда, як қатор қабилҳои дигари арабро, ки ба Оллоҳ ва пайғамбари ӯ – Муҳаммад эътиқод баста буданд, ба тахти тасарруфи худ даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънии «таслим ва итлоат»-ро дорад. Пас аз ғавти Муҳаммад (соли 632) Абӯбакр (632–634) халифа эълон карда шуд; баъди ӯ Умар (634 - 644) халифа гардид, ки дар замони вай қабилҳои арабро ба қулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказият қавӣ ба вучуд оварда, лашкари сершумор ва хеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъён ашрофи араб истилокорӣ, торочгарӣ ва ғасб кардани сарватҳои мамолики дуру наздикро орзу мекарданд. Дар ин сурат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми ғайримусулмон, яъне кофирон равона карда, ба ин восита диққати онҳо аз муборизаи синфии зидди истисморгарони «худӣ» дур кашида мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмате аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди Оллоҳ рӯҳбаланд намуда, ба сӯи қорзор мекашид. Барои асилзодагони араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки ба пинҳон доштани асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогарон кӯшуни худро қариб дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар сохтанд. Саъю кӯшиши лашкаркашонӣ охири намоёндаи сулолаи сосонӣ - Яздигурди III (632–651), ки пеши ҳаракати кӯшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муҳорибаҳои назди Қуддусия (Қадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642) кӯшуни араб қувваи яқояи форсхоро торумор намуда, ба мавҷудияти тақрибан панҷасраи давлати сосонӣ хо-

⁴ Петрушевский И.П., 1966, с. 7

⁵ Дар хусуси Муҳаммад, марҳилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: Беляев Е.А., 1965 ва Петрушевский И.П., 1966, ки ба маъхаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; Sauvagūt J., 1965, p. 116–129 ҳам феҳристи муфиде дорад).

тима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо хоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои сахт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

Яздигурди III муддати 10 сол тахти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб нишаста, бо нияти бар зидди истилогарон ҳезондани аҳоли дар шаҳро кишварҳои гуногун сарсону саргардон гашт. Вале ин кӯшишҳои ӯ ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати сосонӣ барзгарону хунармандон – аз тарафи амалдорони сосонӣ, феодалон ва рӯхониёни зардуштӣ зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табақотӣ азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо Ҳайтолиҳо, туркҳо ва румиҳо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашро табоҳ гардонида буданд. Ҷамаи ин боиси норозигии оммаи халқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёнро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати сосониро аз иқтидори пешинаи сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардонида буданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалӣ роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардид, атроф аз тобеияти марказ баромадан гирифт. Ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои ҷудогона дар вақти ҳуҷуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ мададгорӣ накарданд.

Мавридхое мешуданд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуктар гардидани аҳволи тоқатфарсои худ ба арабҳо ва дини онҳо, ки баробарии ҷамаи мусулмононро ваъда меоданд, умед мебастан. Ҳаёт ба зудӣ бар абас будани ин умеди халқро нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он сахван ҳамчун эҳёи анъанаҳои неҳзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели хурӯшони арабҳоро боздошта натавонистанд ва давлати сосонӣ аз по афтод.⁶

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҷамон рӯзе, ки ба Эронзамин қадам гузоштанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударё воқеъгардидаи Осиёи Миёна, яъне Мовароуннаҳрро мақсади асосии худ қарор доданд. Чӣ навиҷе ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ (асри X) ва «Муъҷам-ул-булдон» ном асари ҷуғрофидони араб - Ёқут (асри XIII) дида мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда, пешниҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи муқаддас ва бошарафи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҷамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҷанӯз дар асрҳои IV–V сар зада, дар авохири ҳукмронии Ҳайтолиҳо ва ҳоконии турк боз ҳам бештар қувват гирифта буд, аз сар мегузaronид. То чӣ андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзаи ба хоки кунунии Тоҷикистон дохил шудани арабҳо дар ин сарзамин миқдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд.

Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ўротеппа – Уструшан (Истаравшан) бо пойтахти худ - Бунҷикат (дар қарибии Шаҳристони

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафаи истилои араб ва ҷараёни ин истило ниг : Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 69-89; Колесников, 1970.

хозира) вокеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон ба ҳайъати мулки Буттом дохил мешуд. Дар шимоли он мулкҳои Масҷох ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакенти хозира вокеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи ҳисор мулки Чағониён сар то сари водии дарёи Сурхон (Чағонруд) ва қисмати ғарбии водии ҳисорро бо шаҳри бузурги худ - Чағониён (наздикии Дехнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Чағониён–Аҳорун ва Шумон; дар байни дарёи Кофарниҳон ва Вахш – Вашгирд бо пойтахти худ Вашгирд (Файзобод); дар сарғаҳи Кофарниҳон (дарёи Ромит) ва Вахш мулки Кумед арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Қўрғонтеппа тамоми паҳнои водиро мулки Вахш фаро мегирифт ва мулки Қубодиён бо шаҳри асосии худ - Қубодиён дар чараёнгоҳи поини дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон вокеъ буд

Дар ноҳияи Кўлоб – Хатлон (Хаталон – байни Панҷ ва Вахш бо пойтахти худ - хулбук ва шаҳри Мунк (Балҷувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабили Вашгирд, Қубодиён ва ғ. низ дохил мешудаанд.

Дар ноҳияи Ғарм мулки Рошт бо пойтахти худ шаҳри Рошт (Ғарм) ва мулки Дарвоз бо пойтахти худ - Қуррон вокеъ шуда буд.

Дар вилояти кӯхистони Бадахшон мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон, ки бо Бадахшон алоқаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

ҳокими ҳар як мулк ҳудадро мустақил ҳисоб мекард ва унвони махсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр қори муттаҳид намудани халқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилокорони араб хеле душвор мекард.

Ба сарҳади Осиёи Миёна расидани лашкари араб. ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, лашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с.642) кӯшуни шикастхӯрдаи сосониҳо таъқибкунон, гӯё то ғавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳақиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шурӯъ гардид. Соли 651 охири ҷангҳои сосонӣ - Яздигурди III аз таъқиби дастаҳои араб ғурехта, ба Марв расид. Хост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо ҳиёлати дастнишондаи худ – волиии Марв кушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осибонест, ки подшоҳи ғуреза ба ҳонаи ӯ паноҳ бурданӣ шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз се соли ин воқеа арабҳо нахустин ҳамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр сар карданд, аз ҷумла, дар манбаъҳо ҳуҷуми соли 654 ба Маймург, воқеъ дар Суғд хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Чағониён ҳамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи сахт доданд. Арабҳо ба амалиёти ҳарбӣ дар микёси васеъ ошкоро тайёри медиданд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ҳарбии сиёсӣ аз Басра ва Куфа ба Хуросон кӯчонидаи 50 ҳазор хонаводаи араб буд. Барои арабҳои муҳоҷир ба тариқи гарнизон дар панҷ нуқта иқоматгоҳҳо ба вучуд оварда шуданд.

Ба ақидаи Гибб, ки мегӯяд, ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва ҷамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

⁷ Гий Н.А.Р., 1923, р. 15

⁸ Гий Н.А.Р., 1923, р. 17

Наршаҳӣ мегӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр ҳучум оварданд. Маликаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироч ва дигар пешкашҳо сулҳ карда, мамлакати худро нигоҳ медошт.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қоиммақоми арабҳо дар Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳучум карда, Рометан ва атрофи Бухоро ба даст дароварда, тороч ва хароб намуд, вале ба муқобилати саҳти қувваҳои яққояи туркҳо ва бухороиҳо дучор омада, ба сулҳ бастан маҷбур гардид. Вай аз маликаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор қамонқашони моҳирро аз аҳолии маҳаллӣ ба ғуломӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шахсӣ ташкил карда), муваққатан ҳудуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Хуросон - Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз дарёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Маликаи Бухоро, мисли ҳарвақта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба ғарав гузоштани як гурӯҳ ҷавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Сӯғдиён бо тамоми шӯҷоат ва мардонагӣ муқовимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид ҷораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ӯ Тирмизро ба тасарруфи худ даровард.

Наршаҳӣ ва Балозурӣ дар хусуси рафтори ҷасурунаи ҷавонони ғаравии бухорӣ, ки Саид ба ғуломони худ табдил дода буд, ҳикоят мекунанд. «Эшон (ҷавонони ғаравӣ.— Б.Ғ.) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро.— Б. Ғ.) чӣ хорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва кори саҳт мефармояд. Чун дар истихфох ҳоҳем ҳалок шудан, боре ба ғоида ҳалок шавем. Ба сарои Саид андаромаданд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикӯштанд ва ҳештанро низ ба куштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи аҷибро нақл мекунад, ки дар бобати бо арабҳо ҷӣ гуна муносибат қардани аҳолии вилоятҳои қўхистонии Мовароуннаҳр ҳеле ҷолиби диққат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш хайма зада буд, бародарзодаи малики Хатлон меояд. ӯ ба халқи худ хиёнат қардааст ва арабҳоро ташвиқ мекунад, ки ба Хатлон лашқар қашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид ибни Муҳаллабро мефиристад.

«ӯ дар ҳудуди Хатлон,— менависад Табарӣ,— ба таври ҷудогона лашқаргоҳ биҳохт ва бародарзодаи малик — он малик Сабол ном дошт — ўрдуи дигар ба худ зад ва Сабол шабонгаҳ ҳамла ба ўрдугоҳи бародарзодааш овард. Чун аскарони малик бо лафзи араб садо медоданд, бародарзодаи ӯ гумон бурд, ки арабҳо хиёнат қарданд, аммо арабҳо, вақте ки ӯ қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ӯ хиёнат хоҳад қард. Сабол бародарзодаи худро дастгир намуд ва ба ҳисори худ бурда, ба куштан дод. Гўянд, ки Язид ибни Муҳаллаб қалъаи Саболро ба муҳосира гирифт ва ба ӯ сулҳ қард. Шарти мувофиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони ҷанг меод. Язид ин товон бигирифт ва ба ҳузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мақтул гардидани бародарзодаи малик модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристод ва бигуфт: «Ту ҷӣ сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз куштани бародарзодаи худ зинда хоҳад монд. Охир мақтул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар та-

⁹ Ривоятҳои маҳаллӣ доир ба ин воқеаҳо дар осори Балозурӣ, Яъғубӣ ва Наршаҳӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воқеаҳоро ба тарзи дигар нақл мекунад. Барои таҳлили нусхаҳои гуногун мувоҷиат шавад: Гий Н.А.Р., 1923, р. 17, 18

¹⁰ Наршаҳӣ, с. 49.

лаби хун ҳастанд. Ту бошй модари фарзанди ягонаи. Модари Сабол чунин ҷавоб бидод: «Шер кам бачча дорад, хук бисёр».¹¹

Баъд аз тохтутози Саид ибни Усмон қўшуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳучум накарданд. Арабҳо бори севум дар вақти ҳокими Хуросон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680–683) иттифоқ афтода буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хучанд расида, вале дар он ҷо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандиҳо ва бухороиҳо аз арабҳо шикаст хӯрда, мачбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде худро аз асорати истилокорон ҳалос намоянд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исёнкори Хуросон – Мӯсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, тақрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи пур-истеҳком гардид. Ӯ ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро ғорат месохт. Танҳо дар соли 704 ба қўшуни ҳукумати марказии араб муяссар гардид, ки бо қўмаки сарбозони суғд ва турк ин балворо аз байн бардоранд.¹³ ҳақ ба ҷониби А.Чалилов аст, ки мегӯяд: «... Аҳамияти ин ғалаба бар Мӯсо ду чанба дошт. Аз як тараф, он чи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи қўшуни хилофати Араб ҳокимияти Мӯсоро барҳам заданд, кори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали худ ба ҳукумати марказии араб барои ҳалос шудан аз балвогаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, қўмак расониданд».¹⁴

ҳамин тариқа, то замони қоиммақоми Хуросон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷанғҳое, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр кардаанд, хусусияти тасодуфӣ ва ночур дошта, фақат барои мақсадҳои ғоратгаронаи сардорони ҷудогонаи араб хизмат мекарданд. Қўшунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтутозҳои шадид ишғолнамудаи худро тороч карда ва ба харобазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

Муборизаи суғдиён, таҳористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон

Аъёну ашрофи араб фақат пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685–705) низоъҳои дохилии хилофатталабӣ барҳам хӯрда, шӯришҳои мардуми кишварҳои тобеъ ғуруш нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ қарар бастанд.¹⁵ Тақрибан дар соли 705 ҳокими Хуросон – Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангие, ки ниҳоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ӯ аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи дохилии ашрофи деҳқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балх ҳаракат намуда, он маҳалҳоеро, ки аз арабҳо рӯ гардонида буданд, ба худ итоат кунонид.

Ғайр аз Балх вилояти Ҷағониён (ки дар ин вақт ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳучум ба мулкҳои ҳамсоя ташвиқ мекард), Шумон ва ғ. ба итоати ӯ даромаданд. Дар соли 706 ӯ ба ҳоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод.

¹¹ Табарӣ II, с. 1040–1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, с. 242.

¹⁴ Чалилов А., 1961, с. 118.

¹⁵ Шарҳи мухтасари ин воқеаҳо: Беляев Е. А., 1965, с. 180 ва мобаъд.

Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз дарёи Аму гузашта, ба Пайканд равон шуд. Дар дохили қўшуни ӯ деҳқонони Балх ва Чағонхудоти хоин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд.

Пайканд дар он замон аз ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонон («мадинату-т-туҷҷор») меномиданд ва аз-баски қалъаи мустаҳкаме дошт, «шористони рӯин» низ мегуфтанд. Қўшуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамин ҷо ба муқовимати саҳти аҳолии дучор гардид. Дар мудофияи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки суғдиёни дигар ҳам, ки пайкандиро барои кўмак ба онҳо муроҷиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалҳо дасти онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Суғдиро муддати дуру дароз қўшуни арабро ба муқосира гирифта, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз ноиттифоқии байни ҳокимони маҳаллии арабҳоро аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба канор кашиданд. Сафи мудофиячиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, ғорат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муқосираи Пайканд, ба як ривоят, 50 рӯз ва, ба ривояти дигар, 10 моҳ давом кардааст.

ҳанӯз Қутайба 5 фарсах (яъне тақрибан 30 км) ҳам дуртар нарафта, аҳли Пайканд шӯриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамоман ба харобазор мубаддал гардонд, ҳамаи мардонро кушта, занону кўдаконро ба ғуломӣ дод. Арабҳо дар ин ҷо ҳамоно қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеҷ ҷо ин андоза ғанимат назиби онҳо нагардида буд.

Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ғаниматро анбори бузурги пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷае олӣ буд, ки то ҳол дар назми араб калимаи «суғдӣ» ҳамчун ташбе-ҳи хунармандии беҳамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд қўшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ғанимати тақсимшаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исроҳ карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқти-дори ҷангии қўшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Ҷоҷеаи Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чӣ гуна душмани бераҳм саруқор доранд. ҳокимони ҷудогонаи Суғд туркҳоро ба кўмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷанги шадиде ба амал омад. Қўшуни арабҳо ба муқосира афтод. Дар ин ҷо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ ба тарзи маҳфӣ кас фиристода, подшоҳи Суғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Суғд бадгумон карда, дар байни онҳо нифоқ андохт. Дар ҳамин вақт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин восита ӯ аз муқосира берун омад. Вале аз-баски лашкари араб талафоти зиёде дода буд, ӯ дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз нақшаи забт кардани Мовароуннаҳр муваққатан даст кашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди муқовимати шадиди аҳолии Суғд ба ӯ муяссар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои саҳте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамоно сол маҷбур шуд ба Хуросон ақиб нишинад. ҳокими Ироқ ҳаҷҷоч, ки

¹⁶ Гий Н.А.Р., 1923, р. 33, 34

Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хуросон ба вай итоат мекард, аз шунидани ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҷанги бухорхудо равад ва ба ҳар кимат, ки бошад, ӯро шикаст диҳад.

Инак, дар соли 709 Қутайба бо қўшуни пуршумор аз дарёи Аму гузашта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Аҳолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёно ба ёрдами худ даъват намуданд. Ҷанги хунине рӯй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад, сад дирҳам ба тариқи ҷоиза хоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҷанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вучуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоқунандагони Бухоро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезаданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳа-мон усули пештараи худ – макру хиёнатро ба қор бурд. Чи навъе ки Наршахӣ нақл мекунад, ӯ ба назди подшоҳи Суғд - Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро огоҳ кард, ки арабҳо пас аз ҷанде ин ҷохоро тарк мекунанд, туркон ин фурсатро ғанимат дониста, барои ишғол қардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшоҳи Суғд, ки аз ин гапҳои дурӯғ саҳт ба тарсу ҳарос афтада буд, маслиҳат пурсид. Ба ӯ чунин маслиҳати пур аз макру ҳиял доданд: бояд бо Қутайба сулҳ кард ва ба туркон хабар расонд, ки ба ёрии арабҳо қувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас хоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хӯрд ва қўшуни араб Бухороро ишғол намуд. Қутайба бо мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод ба ҷанд нафарро аз ақрабони подшоҳ ба гарав гирифт ва барои ҳар сол ҷизя муқаррар намуд.

ҳокимони баъзе вилоятҳои Тахористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарориҳои арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз итоати Қутайба саркашидани худро эълон қарданд.

Дар соли 710 Қутайба қувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар кашид. Аҳолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳоро рад қарда, ба муқобили қувваҳои баргаридоштаи онҳо ҷасурина ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибаҳои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шаҳрро тамоман ғорат қарда, ба та-рафи Насаф (дар наздикии Қаршии имрӯза) ва Кеш (Шаҳрисабзи кунунӣ) равон шуд ва он ҷохоро ба тобеияти худ даровард.

Мудофияи Самарқанд

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд - Тархун бо арабҳо сулҳ қард. Ӯ дар айни вақт ўҳдадор шуд, ки ба онҳо хироч медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдурахмонро барои гирифтани хироч ба Самарқанд фиристод. Тархун ба додани хироч маҷбур гардид. Ин боиси норизоятии ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши Суғд, гардид. Тархун бо дасти муқаррабони худ аз тахти салтанат фуруварда шуд ва ӯ дар ҳолати навмедӣ ва шиддати алам худро нобуд сохт.¹⁷

Дар соли 710 ба тахти подшоҳии Суғд Ғурак нишаст. Ин мард, аз рӯи баҳои донишманди воқеаҳои давраи истилои араб ҳ.А.Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437–438.

¹⁸ Гий Н.А.Р., 1923, р. 42.

Дар ин вақт чараёни ҳодисот ба қарори зайл сурат мегирифт. Дар Хоразм таҳти роҳнамоии Хурзод ном бародари Хоразмшоҳ неҳзати халқӣ сар зад. Қутайба аз ин муборизаи дохилии давлати Хоразм истифода намуда, бо баҳо-наи кӯмак расондан ба Хоразмшоҳ бо қўшуни худ ба он ҷо ҳаракат кард. Дар солҳои 710–712 Хоразмшоҳ бо Қутайба муоҳидаи сулҳ баста, ба ивази он ки шўришиёнро ба хун оғушта намуд, ба тариқи подош 10 ҳазор сар чорво дод. Ин амалан маънии ба арабҳо сари итоат фуруд овардани хоразмшоҳро дошт.

Қутайба ба осонӣ таслим нашудани суғдиёни чангчўро дар назар гирифта, ба-рои дар ғафлат гузоштани онҳо овозае паҳн кард, ки гўё бо ғаниматҳои аз ғорат бадастовардаи худ ба Марв хоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари Хоразмшоҳ ва бухорхудот ба Самарқанд ҳучум овард.

Қиҳати хоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон на фақат набу-дани фронти ягона ба муқобили арабҳо, балки бадтар аз ин, хиёнати ҳокимони Бухоро ва Хоразм мебошад. Дастаҳои сарбозони хоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор гирифта, дар сурате, ки самарқандиро яққаву танҳо бо азобу ма-шакқат ватани худро мудофия мекарданд, ҳамроҳи қўшуни душман бар зидди Са-марқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зимми ин, дар дохили Суғди Самарқанд ҳам яқдилӣ ва ҳамфикрӣ набуд. Пас аз марги Тархун дар Суғд гурӯҳи нерӯманди ашрофи арабпараст бокӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намоёндагони ин гурӯҳ ҳокими Панҷакент - Дивоштак бошад. Баъди худкушӣ қардани Тархун вай сарпарастии писари хурдсоли ўро ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуччатҳои суғдии Кўҳи Муғ маълум гардидааст).

И.Ю.Крачковский тахмин мекард, ки «албатта, мумкин аст, масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпарастҳо майли дар муқобили Ғурак ба сифати давомдихандагони «қонунии» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писа-рони Тархун пайдо шуда буд».¹⁹ Инро дар ҳаққи Дивоштак ҳам метавон гуфт, ҳар-чанд ки яқинан ў унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Қутайба риёқорона ва макқорона эълон кард, ки вай омада-аст, то барои марги Тархун қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ў тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Дивоштак бозид. ҳамаи инҳо вазъияти Ғурак ва аҳволи мудофиякунандагони Са-марқандро мураккабтар месохт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои ҳаттии оид ба чараёни истилои Самарқанд ба калами В.В. Бартолд тааллуқ дорад.

Манбаи асосӣ—Табарӣ—се ривоят ва ҳикояти чомеи дорад, ки аз рӯи чанд сар-чашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокато-вар зада шуд, мудофиякунандагони шаҳр қаҳрамони беназир нишон доданд. Подшоҳ Ғурак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисёр сарбозони мо кушта ва маҷрӯҳ гардиданд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо— Б.Ғ.) ниҳоят сер-шумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи деворҳои қалъа ақиб ништам, то ки он ҷо камин бигирам».²²

¹⁹ В.А. ва И.Ю. Крачковский, 1934, с. 70

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, с. 382-384.

²² Chavannys E., 1903, p. 205.

Аҳли Суғд аз муҳосираи арабҳо ба ҷон омада, аз подшоҳи Чоч, ҳокони турк ва ихшиди Фарғона кӯмак хостанд ва навиштанд, ки «агар арабҳо бар Суғд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Суғд мадад расонанд ва дастаи ҷанговарони савораеро аз «шаҳзодагон ва шучоатмандтарин сарбозони ҷавони подшоҳӣ» ба он ҷо фиристоданд. Сардори ин даста писари ҳокон буд.²³ Азбаски аскарони турк дар ин вақт ба наздикиҳои Суғд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёрӣ кунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодӣ писари хурдии ҳокони турк – Иналҳокон, ки вазифаи сарфармондеҳи кӯшуни ғарбии туркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ Ҳанӯз қувваи имдодӣ дар роҳ буд, ки Қутайба аз воқеа хабардор шуда, ба муқобили он кӯшуни баргузидае бо сардории бародари худ равона кард.

Арабҳо ногаҳон шабохун зада, дастаи иттифокчиёни суғдиёро торумор карданд. Онҳо ашрофзода будани сарбозони ин дастаро фаҳмида, сари кушташудагонро аз тан ҷудо карданд ва номашонро ба гӯшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабҳои иштирокчии ин воқеа нақл мекунад: «Аз мо касе набуд, ки дар камарбанди худ сари душмани номдорро надошта бошад... ва мо силоҳи олӣ, матоъҳои гаронбаҳо, камарбандҳои заррин, аспҳои бодпоро ғанимат гирифтем ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба ҳуди мо инъом кард. Бо ҳамин суғдиҳо ба шикаст рӯ оварданд. Қутайба ба тарафи онҳо манҷаник рост карда, ба тирпарронӣ шурӯъ намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухӯрд мекард. Сарбозони бухорӣ ва хоразмӣ тарафдори ӯ, ки (ба муқобили суғдиҳо.– Б.Ғ.) беамон меҷангиданд, барояшон намунаи ибрат буданд». ҳамоно вақт буд, ки Ғурак суханони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шӯру ғазаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародари ман ва аҳли хонадони ман ҷангида истодаӣ, кани арабҳоро ба муқобили ман гузор».²⁵ Ин муҳориба ва боз якҷанд муҳорибаҳои дигар (Яъқубӣ якҷанд «муҳорибаҳои шадид» мегӯяд), ки дасти арабҳо боло буд, суғдиёро маҷбур кард ба паси девори Самарканд паноҳ баранд (дар охири ҷанги хеле саҳти назди Самарканд суғдиён қариб ғалаба карда буданд, вале ба арабҳо муяссар гардид, ки ин муҳорибаро ба ғолибӣ анҷом диҳанд).

Муҳосира сар шуд. Ҳуди Ғурак чунин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабҳо шаҳрро муҳосира карданд. Онҳо дар муқобили девор 300 мошини деворшикан гузошта, дар се ҷо хандақҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардани шаҳри мо ва подшоҳии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самаркандро мекуфтанд. Арабҳо як ҷои деворро сӯроҳ карданд, суғдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Суғдиҳо аз камон тирхоликунон гоҳо берун мебароманд ва ба муҳосиракунандагон талафоти зиёд ворид меоварданд. ҳамин тариқа, онҳо як моҳи тамом шаҳрро мардонавор мудофиа карданд. Вале охири охири шаҳр таслим шуд. Ғурак ноилоч шартномаи барои Самарканд ниҳоятдараҷа вазнинро имзо кард. Мувофиқи ин шартнома ӯ мебоист якбора ду миллион дирҳам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ганҷи бутҳои маъбадҳои қадимаро ба арабҳо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазор дирҳам ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мувофиқи шарти пешакӣ, самарқандиҳо мебоист барои мусулмонон дар шаҳри худ масҷид месохтанд ва кӯшуни суғдиҳо аз Самарканд дур мекарданд. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони «Са-

²³ Табарӣ, II, с. 1247–1249.

²⁴ Кляшторный С.Г., 1964, с. 146–153

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannys E., 1903, p. 205.

марқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъйин намуд, Ғурак дар амал вассали ӯ гардид. Қутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастаи сарбозони худро гузошт.²⁷

Вале рӯи озодихоии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба муқобили ӯ (қоиммақоми арабҳо.— Б.Ғ.) сар бардошт ва ҳокон, подшоҳи туркон ҳам ба ӯ ҳамла намуд». Фақат расида омадани Қутайба бо қувваҳои асосии араб (баҳори с.713) гарнизони арабро аз шикасти ногузир наҷот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадракҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардории Суком ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи калоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии халқи Суғд» то ҳуди «дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Ғайр аз ин, чи навъе ки х.Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасарруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабхоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши самарқандиҳо бераҳмона пахш карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, халқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ ҳисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Қутайба аз хавфи ин мардуми озодихоҳ кӯшуни худро аз Амударё гузаронида, дар Марв ва дигар шаҳрҳои Хуросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ӯ дар ҳар дафъа ба ин ҷониб ҳучум карданах хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712–713 ба муқобили арабҳо иттифоқи ҳокони турк ва се давлати калони истиқлолияти худро нигоҳ дошта - Суғд, Чоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнихудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Дивоштак таслими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани уро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилокорони араб ғурсати муносиб дарёфта, Фатуфарн ном сафири худро ба Чоч ва вилоятҳои ҳамсоя фиристод. Дар кӯши кӯхи Муғ номаи аз Чоч ирсол доштаи ин сафир махфӯз мондааст, ки дар тасвири бевоситаи вазъияти ниҳоят мураккаб ва ғоҷианоки онвақта бехтарин ҳуҷҷатест. Фатуфарн ба Дивоштак «хоча» гӯён муроҷиат карда, менависад: «Хоча, ман ба ҳузури ҳукмрони Чоч расидам. Ва ман, хоча, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, яқта намонда, ҳамашро ба тудун (ҳокими Чоч— Б.Ғ.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, хоча, номаро ба ҳокон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутиқи фарғонӣ (унвон —Б.Ғ.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, хоча, ман дигар роҳи худро наметавонам давом диҳам, зеро, хоча, мегӯянд, ки ҳоконро дидан мумкин нест. Ва, хоча, ман аз тудун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтаам..., вилояти Уструшан тамом аз даст рафтааст. Ва, хоча, ман яккаву танҳоям, ҳамроҳ надорам ва, хоча, ба рафтан ҷуръат намекунам. Ва, хоча, ман ба ин ҷиҳат

²⁷ Ниг. тафсили ин воқеаҳо: Kurat A.N., 1948, p. 387-440; Смирнова О. И., 1957, с.119-134; Смирнова О. И., 1960, с. 69-79; Кляшторный С. Г., 1959, с. 151-152.

²⁸ Яъқубӣ, II, с. 344.

²⁹ «Едгорӣ ба шарафи Тонъюкук», 46–47.— Малов С. Е., 1951, с. 69.

³⁰ «Едгорӣ ба шарафи Гултегин». Катибаи калон, 39–40 — Малов С. Е., с. 41

³¹ Гий Н. А. R., 1923, p. 47

дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоча, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоча, тудун мувофиқи аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб кашид. Ва, хоча, мувофиқи аҳдномаи сулҳ Чомравоз ва форси лашкаркаш ба поин рафтанд – овоза ҳаст, ки барои гирифтани товон ва барои аз арабҳо дур кардани қўшун... Ва, хоча, тудун хаввал] бо Тарбанд шартнома баст ҳ«сулҳ кард»] ва, хоча, вай ҳамаи заминхоро ҳҳамту] ба даст овард. Ва, хоча, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охир роҳи маълумотрасонӣ ба Дивоштак, яъне ба воситаи Канд (Конибодоми ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфаҳра ба Мастҷоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивоштак расидани хабар нишон дода мешавад.³²

Номи тудун – ҳокими Чоч – аз дигар сарчашмаҳои хаттӣ низ маълум мегардад, ки Моҳэду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В.А.Лившиц тахмин дорад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Ўтрори ҳозира), ҳокими маҳаллӣ «хукмронии Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ дошт.³⁴ С.Г.Кляшторний, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «хукмрони Чоч»-ро як шахс медонад, ба ин нуқтаи назар муҳолиф аст.³⁵ Хокон аслан Инэлхокони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчии ин иттифок буд. Ба катори иштирокчиёни иттифок, албатта, ҳуди Дивоштакро низ ҳамроҳ қардан лозим аст.

Агарчанде Сугд ва, хусусан, ноҳияҳои кӯҳии Самарқанд ханӯз комилан ба тахти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Қутайба ибни Муслим қарор дод, ки аввал ба зўртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо – фарғониҳо, чочиҳо ва туркҳо зарба занад. Ў қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду ғавҷ ба роҳ мебарояд. Яке аз ғавҷҳо, ки аксаран аз «муттафиқон» – дастаҳои аз аҳолии Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тарафи Чоч равона гардид, ғавҷи дигар ба сӯи Хучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи амалиёти ғавҷи шимолӣ маълумоти хеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт карда, бисёр маҳалҳои онро оташ дод. Ғавҷи ҷанубӣ, ки ҳуди Қутайба сардорӣ мекард, пас аз якҷанд задухӯрд Хучандро ишғол карда, ба Косон расид. Дар ин ҷо ду ғавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти Ибни ҳавқал³⁷ ва Истаҳрӣ,³⁸ ки мутаассифона, хеле иштибохист, чунин бармеояд, ки Қутайба дар Уструшон, боз ҳам на фақат дар қисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои кӯҳистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гӯё Қутайба дар Фарғона қоиммақоми арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабнишин сохта бошад, вале асосҳое ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зеро шубҳа мегуздоранд. Қутайба ғалаба карда бошад ҳам, муқовимати фарғониҳо ва чочиҳоро тамоман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар аҳбори Фатуфарн мавҷуд аст, маҳз ба ҳамин маънӣ далолат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатуфарн дар айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

³² Лившиц В.А. 1962 б, с. 77–91.

³³ Бичурин, II 1950, б, с. 313.

³⁴ Лившиц В.А. 1962, б, с. 82–83.

³⁵ Кляшторный С.Г., 1959, с. 159–161.

³⁶ Кляшторный С.Г., 1960, с. 134; Кляшторный С.Г., 1959, с. 154.

³⁷ Ибни ҳавқал, ВОА, II. 1873. р. 328.

³⁸ Истаҳрӣ, ВГА, I, 1870, р. 383.

³⁹ Нёмагов Н.Н., 1954. с. 120.

Соли 714 Кутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он чоро ба қароргоҳи асосии худ табдил дода, ба тарафи Исфичо (Сайрами ҳозира, дар наздикии Чимкент) ҳаракат мекунад. Таваҷҷӯҳи Кутайбаро на он қадар аҳамияти тичоратии ин шаҳр, балки бештар ҷиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. Ӯ Исфичобро забт карда, ният дошт пеши роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифоқчиёни осийимиёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Кутайба ба Фарғона ҳучум карда, ба он зарбаи саҳт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба тахти хилофат Сулаймон нишаст, ки душмани Кутайба буд. Кутайба бар зидди ӯ исён кард, вале ин исён ба шикаст ва марги худӣ вай анҷом ёфт.

Арабҳо фугуҳоти Осиёи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Хуросон ва Мовароуннаҳрро дар бар мегирифт, дуртар аз Бухоро ва Самарқанди «ноором» – Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти хилофат дар истилои Осиёи Миёна чӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле мохирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз аввалин рӯзи ба Мовароуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тадбирҳоро пешбинӣ карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ба ҳам муттаҳид нашаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Кутайба чунин сиёсатро пеш гирифта буд, ки аввалан, ба яке аз давлатҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худӣ онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукуматҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди якдигар мубориза мебуданд. Кутайба барои тасхири Суғд илова бар қўшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва Бадхтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қўшунҳои хилофат дар ин ҷост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осиёи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Нихоят, арабҳо аз ҷиҳати ҳарбӣ бартарияти калоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати таҷовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, вале борҳо иттифоқ меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонфишониҳои халк мегардиданд. Аксари подшоҳҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи халк барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд оварданро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)

Аҳволи халқҳои Осиёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осиёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо пуштибонии онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ медоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

хукмронии хилофати араб дар Осиёи Миёна бар дӯши аҳоли бори сангине гардида буд. Чунончи, Кутайба дар вақти тарк кардани Самарқанд, пас аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеҷ як бутпараст, то вақте ки мӯҳр ба дасташ назананд, ичоза надихед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар мӯҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ўро бикишед ва агар теғе аз ў пайдо кунанд, ўро бикишед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастани дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикишед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худро ғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав мачбур карда, маданият ва урфу одатҳои мардуми ба зерӣ итоат даровардаашонро таъқиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки ҳангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст медароварданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, ононро водор мекарданд, ки оқоёни нави худро бо ғулом, қаниз, чорво, ғалла, маснуоти боғандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳоро бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аъёну ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда бехтарин заминҳои кишт ва ва-силаҳои обёриро ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳо хироч меандохтанд. Қисмате аз ҷанговарони араб дар заминҳои сабзу хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодиракардаи худ манзил гирифтанд.

ҳамон навъҳои молиёте, ки дар замони Сосониён буданд, дар ин давра низ вучуд доштанд. Масалан, хироч, ки нисфи ҳосили заминро ташкил мекард ва чизя, ки дар аввалҳо фақат аз қасони ғайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ қорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, ўҳдадорихои молӣ ва қорҳои иҷборӣ дар сохтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудхонаҳо ва ғ. бор карда мешуданд. Арабҳо қасонеро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба ҷазоҳои мудҳиш гирифтор мекарданд ва заминҳои онҳоро мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилокорони араб нимаи ҳавлиҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде гоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо бо баҳонаи зарур будани назорати до-имӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амрияти исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, вале дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои ғорат кардани аҳоли буд, алалхусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба хонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқӣ ҳавлиҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо қор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмият даровардани дини исломро қорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ меҳостанд ҳокимияти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дини ягона вучуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддой ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳамаи ин дину мазҳабҳо ҳучум намуда, онҳоро қуфр эълон карданд. Онон, махсусан, бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳар чӣ зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, хусусан китобҳои зардуштиро сӯхта нобуд карданд. Дар натиҷа, на фақат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии халқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори хаттии сӯғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

Аҳолие, ки дини исломро қабул карда буданд, соҳиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои кор ба ононе, ки зарурияти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул медоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол ҷизя мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти аҳолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввалаи худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722

Дар таълифоти таърихшиносӣ гоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳақиқат, чунон ки сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои Тан ҳокимони Осиёи Миёнаро ба муқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо ташаккур изҳор мекарданд ва мансаб мебахшиданд. ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳрик намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро ваъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ӯҳдадориашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам ҳам накарданд.

Чи навъе ки Л.Н.Гумилёв⁴¹ қайд мекунад, ҳукумати Тан аз дигар қисматҳои сарҳади худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба кӯмаки фарғониҳо ва суғдиҳо нафистод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «Империяҳои умедворӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгариҳои арабҳо ва тибатҳо аҳолии Осиёи Миёнаро ба оғӯши онҳо тела медиҳад ва ба онҳо факат сурати ташкилӣ додан мемонаду халос» (ибораи «сурати ташкилӣ» мебоист ба нохунак гирифта мешуд).⁴²

Суғдиён аз кӯмаки хитойҳо умеди худро канда, барои аз нав барқарор кардани иттифок бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Суғд оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дубора фурузон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз касони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, с. 355.

⁴² Л.Н.Гумилёв дар баробари мушоҳида ва мулоҳизаҳои пурарзиш доир ба муносибатҳои он-давраинаи Осиёи Миёна ва Хитой агидаеро ҳам баён намуд, ки тамоман хатост. «{окимони Осиёи Миёна,- мегӯяд ӯ,- меҳостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой.-Б.У.) лашкар фиристанд, аммо дар Хитой расидани гувваи имдодии онҳоро мунтазир буданд. {амин ки дар Суғд инро фаҳмиданд, муговиматро бар зидди арабҳо бефоида дониста гатъ карданд» (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с. 355). Ба ин тариқа, Л.Н.Гумилёв давоми муговимати халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо қомилан ба кӯмаки Хитой алогаманд мекунад. Пеш аз ҳама, хотирнишон мекунем, ки чунин хулосаи гатъии Л.Н. Гумилёв хилофи он маълумотест, ки ҳуди ӯ дар саҳифаҳои оянда аз хусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии суғдиҳо бо иттифоқи туркҳо дода, «харф дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан нахостани» кӯхистониёни суғдиҳо таъкид намудааст (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с.357). Воган ҳам дар охири соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Суғд Уурак ба императори Хитой нома фиристода буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки суғдиҳо ҳар сол гӯшуни зиёде фароҳам карда, ба мугобили арабҳо мечанганд, лекин император ягон бор кӯмаки ҳарбӣ нарасонидааст. Дар охири нома Уурак аз император хоҳиш карда буд, ки як мигдор сарбоз фиристад (Charannys Ҷ., 1903, р. 205). Чунон ки маълум аст, хитойҳо ин дафъа ҳам кӯмак нарасониданд. Вале, бар хилофи Л.Н.Гумилёв, суғдиҳо ҳеҷ гоҳ муговимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

араб, на хироч ва на чизя ситонида намешуд. Ў аз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аниқтараш зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба хазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироч мегардид. Аммо қоиммақомҳои Хуросон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аёну ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар ғами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин чихат дар байни аёну ашрофи маҳаллӣ ва намояндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулму ситам ва қатлу ғорати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозае паҳн гардид, ки дар соли 100 ҳиҷрӣ, мутобиқи солҳои 718–719 милодӣ, ба қудрати арабҳо завоҷ мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурак (махз дар ҳамин вақт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Диваштак бо таҳрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

ҳамон гурӯҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварида, тамоюлотӣ гуногунро пеш гирифта буданд, яқоя бар зидди арабҳо бархостанд. Туркҳо ҳам ба ёри даъват шуданд.

Суғдиҳо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Қўмаки туркҳо низ дар сари вақт расид. Ҳокими турк бо сардории Курсул қўшун фиристод. Иттифоқчиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар кишвари суғдиён қариб ҳеҷ маҳалле ва ё ҳокиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Фақат дар баъзе ҷоҳо гарнизони арабҳо боқӣ монда, он ҳам бо додани товои ва гарав гузоштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вақти ҳисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳол дар ин арасот аз қаҳру ғзаби бениҳоятӣ халқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Хуросон ҳарчанд саъй кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-ҳарошӣ, ки дар паҳш қардани шӯриши халқи Ироқ «шўхрат» ёфта буд, қоиммақоми Хуросон таъин гардид. Ў бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд - Ғурак ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ қангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасарруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вақт дубора тоҷу тахтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдиҳо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шучоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафта ба ӯ маъқул набуд. Ў нақшае пешниҳод кард, ки мувофиқи он ба қўшу-ни пешоҳанги араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сӯи Сирдарё, ба назди туркҳо рафта лозим буд. Лекин тоҷирон ва деҳқонони суғдӣ бо ин пешниҳоди ӯ розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исроқ карданд. Вақте ки фав-ҷи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо араб-ҳо гуфтугузор сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёнро ба дасти онҳо месупорад. Вале ба суғдиҳо хабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додаи ӯ пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вақт, ки ду тараф саргарми гуфтушунид буд, қўшуни араб ба

⁴³ Бартольд В.В., 1964 в, с. 382, 384-387.

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ӯ аз тарси Диваштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

Хучанд, ба қароргоҳи муваққати шӯришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишондаи арабҳо - Алутар ёрӣ расонданд ба одамони фиребдодааш рад намуд.

Ба арабҳо ишғоли Хучанд (баҳорон ё тобистони с.722) ба осонӣ муяссар нагардид. Суғдиҳо то дами охирин истодагарӣ карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр хандақ канда, болои онро пӯшониданд ва сипас, бардурӯғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабҳои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва дахҳо нафарашон ба хандақ ғалтида, асири суғдиён гардиданд. Аммо вақте ки қувваҳои сершумори арабҳо расида, мошинҳои деворшикан ба қор сар карданд, вазъияти ба муҳосира афтодагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабҳоро дар бобати баргаштан ба Суғд, пардохтани хироч ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Суғдиёни шӯришгар ҳама беяроқ карда шуданд. Арабҳо якеро гунаҳгор хонда, тамоми онҳоро қир карданд. Сарбозони суғдӣ дар охирин лаҳзаи ҳаёти худ ҳам часорати фавқуллода нишон медоданд. Табарӣ бо тааҷҷуб менависад, ки суғдиёни бесилоҳ калтак ба даст чангида, муқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Фақат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки чони худро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифтанд. Аҳолии Хучанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мӯҳри сурбӣ овехта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба куштан медоданд.

Ба гурӯҳи дигари шӯришгарон Дивоштак сардорӣ мекард. Ӯ бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба сарғаҳи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи тахмини ба ҳақиқат наздики А.Ю.Якубовский, Дивоштак ният дошт одамони худро аз ағбаи Шахристон гузаронида, ба Хучанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ӯ амалӣ нагардид. Дар қарибҳои кишлоки Қум кӯшке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кӯшкӣ Кӯҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Қўшуни араб дастаҳои чанде аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Қўшиҳои Дивоштак дар бобати гирифтани пеши роҳи душман бо ҷанги танбатан натиҷае набахшид. Даре нагузашта захираи озуқа ва лавозимоти фидоӣ ба муҳосира афтодаи ӯ ба охир расид. Дивоштак маҷбур шуд, ки бо арабҳо гуфтушунӣ сар кунад. Арабҳо барои нигоҳ доштани ҳаёти сад нафар, аз ҷумла, худи Дивоштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макру фиреби ҳамешагии худро ба қор бурданд: Дивоштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридаи ӯро ба ҳукмрони Ироқ фиристоданд.⁴⁸

Неҳзати зидди арабҳо бераҳмона пахш карда шуд. Бисёр деҳқонон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба дасти саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват гирифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиёи Миёна пас аз шикаст хӯрдани неҳзати зидди арабии солҳои 720-722 ҳам муборизаро қатъ накарданд. Дар байни онҳо, ҳатто касоне ҳам буданд, ки дар вақтҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар соли 723 подшоҳи Фарғона - Алутар бар зидди арабҳо лашкар кашида, бо ҳамроҳии фарғонӣҳо ва ҷочиҳо онҳоро дар тамоми роҳи аз Хучанд то Самарқанд таъқиб намуд ва ба истилогарон зарбаи сахт ворид овард. Аҳолии Суғд аз сари нав шӯриш бардошт. Оташи мубориза гоҳо хомӯш мешуд ва гоҳо забона ме-

⁴⁵ Табарӣ, II, 1445.

⁴⁶ Якубовский А. Ю., 1950, с. 39.

⁴⁷ Волин С., 1940.

⁴⁸ Табарӣ, II, 1447-1448; Ибн ал-Асир, V, 82.

зад. Амалиёти Ҳарбӣ гоҳ ба ғоидаи арабҳо ва гоҳ ба ғоидаи муборизони роҳи озо-
дӣ анҷом меёфт.⁴⁹

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодихоҳи Хатлон (Хаталон) ба истилогарони араб муқоби-
лати саҳт нишон доданд. Он вақтҳо Хатлон тамоми хоки гурӯҳи районҳои Кӯлоб
ва водии Вахшро дар бар мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон аз
ҷиҳати сиёсӣ ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор
қўшун дошт.⁵⁰

Арабҳо фақат дар соли 725 ба муқобили Хатлон амалиёти ҷиддии Ҳарбӣ сар-
кардани шуданд. Қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ пас аз барқарор наму-
дани Балх ба ин мулк лашкар кашид. Вале арабҳо ба қувваи муттаҳидаи подшоҳи
Хатлон ва ҳокони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ хабар
медихад, ки вақти аз ҷанги Хатлон шармандавор шикаст хӯрда, ба Балх баргашта-
ни Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балх дар ҳаққи ӯ суруди тамасхуромез меофаранд,
ки аз аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст:

Аз Хаталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушку низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муқорибаи Хатлон ҷунон саҳт шикаст хӯрда буданд, ки дар муд-
дати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гӯшаи хотир ҳам намеовар-
данд. Фақат дар соли 737 Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ҳуҷум кард. Аввалҳо
дасти ӯ қадре боло шуд. Вале ҳокони турк аз ҳуҷуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо қувваи
зиёде ба кўмаки хатлониро шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воси-
таи дарёи Панҷ ба тарафи Кӯҳи Намак (ҳоло Хўча Мўъмин меноманд) паноҳ бурд.
Дар вақти фирор арабҳо аз қофилаҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Қўшуни турк
ва хатлониро дар соҳили чапи дарё ҳам араб-ҳоро таъқиб мекарданд. Иттифоқчиён
комилан имкон доштанд, ки қувваҳои бесарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи
арабро тамоман мағлуб карда, Балхро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин ки
якҷоя ва фавран ба қўшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода,
мавзёҳои қамаҳамиятро забт мекарданд ва қувваҳои худро парешон менамуданд.
Инак, вақте ки дар Хористон байни қўшуни иттифоқчиён ва арабҳо муқориба ба
амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони
ҳоқон ва хатлониро торумор ҳам карданд. ҳокими Хатлон Бадр-Тархон⁵² ва сар-
бозони ӯ ба муҳосира афтада, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар
охир маҷбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо
ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо
дурӯғ буд. Бадр-Тархонро мисли Дивоштак аҳдшиканона ба қуштан доданд ва ӯ
ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Хатлонзаминро ба таҳти тасарруфи
худ дароварданд.

⁴⁹ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Родирова Т., 1965, с.80-85.

⁵⁰ Chavannys E., 1903, p. 200-201.

⁵¹ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1602-1603.

⁵² Дар бораи шахсияти ӯ ниг.: Смирнова О. И., 1969, с. 217-220.

Як нафар аз зурёти ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъкиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ӯ ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёреро ба Уструшан оварданд.⁵³

Чунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин меистод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдории деҳқонон—мулкдорони хурд ва, махсусан, ба хайрхоҳӣ ва муборизаи ғаёли заминдорони озодиҳоқ истинод намуда, истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

Дар соли 728 ва солҳои 736–737 аҳолии Тахористон ва Сугд бо ғимояи кӯшуни ҳокони турк бар зидди истлогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо, хусусан, дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин қиёми озодиҳоқона чунин аст: дар аҳди хилофати ҳишом (724–743) аксари аҳоли исломро фақат зоҳиран қабул карда, қизя намедоданд. Дар натиҷа даромади ҳазинаи давлати араб хеле кам шуд. Халифа ба мақсади дубора барқарор намудани даромади ҳазина амр кард, ки тамоми одамони мусулмоншуда боз андоза иловагӣ – қизя диҳанд. Адо намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони халифаном навишта, изҳори эътироз намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон ғирифтани қизя ғайриқонунист ва муҳолифи ваъдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ сӯғдиҳо аз ислом рӯй гардониди, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркҳоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимияти хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дараҷае вусъат ёфт, ки ғайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми хоки Мовароуннаҳр ба дасти шӯришчиён даромад.

Рӯз то рӯз хавфноктар гардидани вазъияти Хуросон ва Мовароуннаҳр халифаи арабро маҷбур сохт, ки дар як муддати кӯтоҳ якчанд қоиммақомро иваз кунад. Ниҳоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёр қоиммақоми Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. Ӯ вақти зиёде ба қорҳои давлатии Хуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738–739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фурӯ нишонид. Наср ибни Сайёр ғаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзамин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аъён ашрофи маҳаллӣ созиш карданро мечуст, то ки барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. Ӯ духтари бухорхудодро ба занӣ ғирифта, бо асилзодагони Мовароуннаҳр робитаи ақрабӣ пайдо мекунад.

Вале ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзамин яке аз беэътимодтарин ғӯшаву қанорҳои хилофат ба ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна

хангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихӣ аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз ҳама, мавқеи синфиро ҷид-

⁵³ Табарӣ, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: Беленицкий А. М., 1950 а, с. 113–120.

⁵⁴ Нёмагов Н.Н., 1954.

дан риоя намудан, гуногунӣ ва рангорангии ғайриоддии таркиби синфӣ ва тоифавии ҷамъияти феодалиро ба эътибор гирифтан зарур аст.⁵⁵

Шубҳае нест, ки маъмурони сосонӣ, аёну ашрофи динӣ ва ғайридинии маҳаллӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна ба кишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи халқ аввалҳо ҳукумати худро дар мубориза бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шиори ҳокимони арабро дар бораи баробархуқуқӣ ва озодӣ саҳван ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. Ҳамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотехони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хуросон мусоидат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмрони араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааддии дутарафа мегардонид.

ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сосонӣ, хусусан дар нимаи дувуми асри VII раҳой ёфта, ба зерӣ ҳукмронии маъмурияти боз ҳам бераҳмонатари араб афтоданд. Истилогарон сиёсати толону тороч ва ҷабру ситамро қорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баъдинаи истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилокорон сар бардошта, бо матонати тамом муқобилати мусаллаҳона карданд.

ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замону макон тағйир меёфт. Кӯшишҳои нахустини арабҳоро «нарма кардан» ва ба василаи андозу хироч аз дастӣ онҳо ҳалос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаддал мегардид. Таъйиқи арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табақаи феодалшудаи ҳилофат тағйир ёфта, баробари мустаҳкам шудани давлати бузурги ба тараққӣ рӯниҳода нисбат ба халқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо кӯмаки иттифокчиёни шарқии худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон муқовимати саҳт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шаронти таърихии Осиёи Миёна дар асрҳои VII–VIII.

Протсессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияи кишварҳои дохили ҳилофат ниҳоят-дараҷа мураккаб ва пуриштилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамаи ноҳияҳо ҳам, ки аҳолии забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро қорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро Куръон ва дигар адабиёти динияро фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамаи мавқееро, ки забони лотинӣ дар Европай ғарбии асримеёнагӣ дошт, дар дохили ҳилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумии илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои ҳилофат ё худ чи навъе ки баъзан истилоҳи нодуруст ба қор бурда, маданияти мусулмонӣ меғуянд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези қомеъҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинии ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасилии ин халқҳо бисёр ҷиҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқ ба ҳайати ҳилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои

⁵⁵ Фафуров Б.Ғ., 1963 а.

ичтимоию иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус, аз охири асри IX-X тадричан ба чудошавии (дизинтегратсияи) маданӣ оварда мерасонад.

Маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX–XII аз маданияти ҳамзамони аврупоӣ чандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихии халқ-ҳое, ки ба хайъати хилофат дохил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои улуми табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебароманд, барои тамоми инсоният «интиқол» намудан аст. Меҳнат ва фаъолияти ин донишмандон барои шинос шудани аврупоӣҳо бо қомеъҳои мардуми шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣи донишмандони Осиёи Миёна, аз қабилҳои Форобӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти нафақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пунарзӣишро гардиданд. Таълифоти оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нӯҷум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мӯтабареро адо мекарданд. Роли Шарқ дар инкишофи адабиёти Европайи ғарбӣ низ хеле қалон аст, ҳатто тахмин мекунанд, ки қофия ба назми рӯмӣ аз шеърҳои араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани таракқиёти феодализм, консолидатсияи қавмҳои Осиёи Миёна, қам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои қалон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба равнақи васеи равобити байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузургии маданияти Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX–XI ба вуқӯъ пайваст.

4. РОЛИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гуруҳҳои муҳолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимияти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои тахти тасарруфи арабҳо низ хеле пуркувват буд. Усули идораи халифаҳои араб на нафақат норизоияти оммаи меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зеро ашрофи маҳаллӣ тақрибан ба қуллӣ аз ҳуқуқи сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нафъи халифа ва аъёни қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтаи халифаҳои Банӣ Умавия на нафақат ба халқҳои мутеъ, балки инчунин ба ҳуди оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо протсессии ба синфҳо чудошавии қабилҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳамин вақт ба вуқӯъ меафтаст, вобаста буд. Дар сари ҳокимият нишастани Умавиҳо ро ду гуруҳи асосӣ ғайриқонунӣ медонистанд.

Гуруҳи аввал ҳориҷӣҳо буданд. Ин гуруҳ намояндагони ҳамаи табақаҳои ро дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёну ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба меҳнос бурдани тахти хилофат баромад мекарданд ва чунин қоида ро пешниҳод менамуданд: «Нест халифае, ки берун аз хости Худо ва майли халқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки халифаи аз тарафи ҷамоати интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора қарданаш аз тарафи ҳамаи ҷамоат назл

⁵⁶ Массэ А., 1962; Мец А., 1966; Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

карда шавад; бояд дар дохили ҷамоати мусулмон баробарии комил ҳукмфармо бошад. Аз ҳамин сабаб ҳам баъдҳо таваҷҷӯҳи доираҳои васеи аҳолии аслан ғайри-араб, хусусан барзгарон ба тарафи ин гурӯҳ кашида шуд.

Гурӯҳи дигар тарафдорони Алӣ (шиаҳо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин гурӯҳ ман-фиатҳои баъзе болонишинони хонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинавиро, ки усули меросӣ будани тахти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авло-ди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) ворисони ҳақиқӣ ме-донистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари кӯчаки ӯ ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилӣ кушта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас ихота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардиданд. Дар оянда мазҳаби шиа ва па-растиши Алӣ ба байрақи чандин чараёнҳои муҳолифатварзандаи дохили ислом табдил ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вуҷуд омадани худ, хусусан, дар миёнаи бо-лонишинони ҷамоаи халқҳои мутеи хилофат, ки онро ҳамчун василаи сулуст шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд.⁵⁸

Ғайр аз ин, тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври пинҳонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббо-сиён даъво мекарданд, ки ҳаққи хилофат аз онӣ Банӣ ҳошим, яъне хонадони пайгамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин хонавода ба тахти хилофат нишинад, дар ин бора одатан ҷизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба шиаҳо, ки гумон до-штанд Аббосиён ба нафъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоияти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чилуми асри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744–750) ниҳоятдараҷа қувват гирифт, ки ба ин афзудани хироч ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш иҷборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба ҳубӣ ҳис карда, барои таъмини беҳатарии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалан, ӯ тамоми аъзои хонаводаи Умавияро аз Димишқ ба шаҳри ҳаррон (пойтахти нави хилофат) кӯчо-нид; сониян, вай фармон дод, ки ғайр аз шаҳри Антиохия, ки ҷун маркази аз ру-миҳо муҳофиза кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истехкомот ба муқоби-ли ҳукумати Банӣ Умавия истифода набаранд. Вале дигар ҳеҷ як тадбире пеши ҳаракати пурэтирозро гирифта наметавонист. Норизоияти умумӣ ба дараҷае ву-сът ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таърихи хилофат аскарони ҳосаи дарбори халифа исён бардоштанд.

Яке аз шахсони соҳибнуфузи хонадони Аббосиён - Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охириҳои давраи ҳукмронии Умавиён роҳбарӣ кардани қорҳои таб-лиғотиро ба дасти худ гирифта, ба тамоми ғушаву қанори хилофат, махсусан, ба музофотҳои шарқӣ воизони маҳфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Умавиҳоро ҳеле пурқувват намуд.

Аббосиён изҳор медоштанд, ки тамоми бадбахтиҳои аз рӯзи пайдо шудани ис-лом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи халифаҳои Банӣ Умавия сар задааст. Онҳо ба халқ ваъда медоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо хироч ва соири молиётҳоро қам хоҳанд қард, дар би-нокориҳо ба тарзи маҷбурӣ қор фармудани барзгаронро барҳам хоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ бахшида, онҳоро низ ба умури давлатии хилофат қалб хоҳанд намуд.

⁵⁷ Пайравони мазҳаби шиа.

⁵⁸ Петрушевский И.П., 1966, с. 38-57.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, ғайр аз фиреб додани халқ чизи дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат меҳостанд, ки дар низоъҳои сулолаві бар алайҳи Умавиҳо оммаро ба тарафи худ кашида, муборизаро ба манфиати худ ташкил намоянд. Лекин он чӣ дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, Аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Умавиҳо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Умавиҳо бештар ба ашрофи заминдорӣ Мовароуннаҳр ва Хуросон, ки умедвор буданд дар сурати муваф-факият пайдо кардани табаддулоти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ хоҳанд ёфт, тақя менамуданд. Воизони махфии Аббосиён ҳанӯз дар вақти хилофати ҳишом (724-743) дар Хуросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои таърихӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) якҷанд намояндагони Аббосиёно дастигир карда, дасту пой онҳоро буридаанд. Дигар аз қоиммақомҳои Хуросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамон Наср ибни Сайёр (738-748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дувуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Умавиҳоро Абӯмуслим, ки мубтакири табаддулоти Аббосиён буда, баъдҳо шӯҳрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абӯмуслим

Абӯмуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баъзе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абӯмуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Хуросон – Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси бозътимоди хонаводаи пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамони норозӣ бо тамоми ҷиддият қор мебурд. Ин унвони бозътимодро ба Абӯмуслим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғоти ӯ ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абӯмуслим байраки сиёхро, ки аз он Аббосиён буд, барафрошта, халқро ба муборизаи ошкоро даъват намуд.

Даъвати Абӯмуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутеи хилофат муваффақияти калоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абӯҳанифаи Диноварӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абӯмуслимро ба ин тариқа фасеҳ тасвир менамояд: «Мардуми ҳирот, Фушанҷ, Марворуд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф бо аҷала ба назди Абӯмуслим ҳаракат мекарданд. ҳамаи онҳо ба аломати ҳамрайӣ либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурзҳои ҷӯбиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу ҳар ва ё пиёда ҳарҳои худро пеш давонида ва ба онҳо «Харро Марвон!» – гӯён фарёд зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхуркунон ба ҳар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд». ⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо чанде пеш фурӯ нишонда шуда буд, дар тахти байраки Абӯмуслим гирд меомаданд. ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табоҳи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Хуросон – Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ӯ афтода буд, дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин неҳзат хеле кӯшишҳои бефоида ба ҳарч дод. Аъёну ашрофи тоифаҳои ҷудогонаи араб, ки пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебуданд,

⁵⁹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 246-250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, с. 359-360.

дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб протсессии тақсимои синфӣ босуръат ба амал омада, бисёрии арабҳо, алаҳхусус онҳое, ки аз табақаҳои фақир буданд, ба тахти байраки Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёри маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмкунандагон гузошта, тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яке аз сарлашкарони Абӯмуслим, ки таъқиб қардани Наср ибни Сайёро ӯҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ӯ зарбаи ҳалокатовар расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто ҳуди ҳамин муҳориба ғалабаи асосии шӯришро таъмин намуда, тақдири хилофати Умавиҳоро ҳал қард. Агарчанде халифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор дароварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари умум ба қатл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз сукут начот дода натавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба қўшунҳои ӯ якҷанд зарбаи сахт дода, бузурғтарин маркаи хилофат - шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тариқ, он лашкаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо ташкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охири намоёндаи ҳонадони Умавиёро торумор қарда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, чунон ки интизор ме-рафт, дар бораи оммаи асосии шӯришчиён, ки бо ташаббус ва фаъолияти онҳо ба тахти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба халқ додаи онҳо иҷро нагардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Хуросон таъйин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вақте ки суғдиён дар бораи вафо қардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донистанд, дар Бухоро бо сардории Шарик ибни Шайх шӯриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шӯришчиён қўшуни дахҳазора фиристод. Аммо шӯриш то дараҷае пурқувват буд, ки фақат бо кўмаки бухорхудо Қутайба ибни Туғшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашкари бо нафароти қўшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона сохт, фуро нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз ҷангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост ҳукмронии худро дар Осиёи Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун ҳомии ғайри хилофати Аббосиён фаъолият нишон дод. Дар соли 751 дар муҳорибаи шадида, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри қунунии Чамбул рух дод, қўшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абӯмуслим ба торумор намудани лашкари императори Хитой муваффақ гардид.

Бо вучуди он ки Абӯмуслим чи бо душманони хориҷӣ ва чи бо ҷунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва ҳавф мебуданд, ки ӯ рӯзе ба тахти хилофат даъво хоҳад қард. Ин ҳавф ба дараҷае расид, ки дар соли 755 халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абӯмуслимро ба ҳузури худ талабида, ӯро дар қасри худ аҳдшиканона қатл намуд.⁶¹

⁶¹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 252–255; Якубовский А.Ю., 1954 а, с. 19-26, Moscoati S. 1949–1950; Spulŕ B., 1952, s. 34–50.

Шӯриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён аҳволи оммаи васеи халқ на танҳо бехтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳо боз бадтар гардид. Оидоти замини ичора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обёришаванда аз ҷаҳорак то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани таквими қамарии мусулмонон бо таквими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироч мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хирочгундорӣ қорандагони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдтар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани протсессии инкишофи муносиботи фео-далӣ, замин, ки исман моликияти халифа ҳисоб ёфта, вале амалан ҳиссаи умдаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд ҷудо карда, ба тариқи ичора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила аҳли озоди ҷамоат соҳибхитиёрии худро аз даст дода, дар қатори қадиварҳои мадюн, ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо ҷо додашуда ба ашхоси вобаста мубаддал гардиданд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёнро давом дода, ба ҳашамат ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ хеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қалъаҳо ва ғ. сохта шуданд. ҳамаи хароҷоти ин бинокориҳо ба зиммаи барзгарон буд. Аҳволи пешаварони шаҳр низ бехтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалӣ қарор гирифта, дар натиҷаи молиёти зиёд ва худсарии маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти чинсӣ, инчунин ба дӯши туркҳои бодиянишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

ҳамаи инҳо боиси афзудани эътироз ва иғтишоши халқ мегардид. Яке аз бузургтарин шӯришҳо дар он замон - шӯриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абӯмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абӯмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табақа тарафдорони бисёре ҷамъ карда тавонист. Инчунин гурӯҳҳои зардуштиён ва хуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар тахти байраки сурх гирд омада буданд, низ номи хуррамиҳоро доштанд. Шӯриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Хуросон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шӯришро фақат бо машаққати зиёде хобониданд. Сумбод шикаст хӯрда, дар Рай қатл гардид ва зану фарзандони ӯ ба ғуломӣ фурӯхта шуданд. Пас аз мағлубияти Сумбод пайравони ӯ аз тариқати муслимия ба таври пинҳонӣ фаъолияти худро давом медоданд. Онҳо ваъз мекарданд, ки Абӯмуслим боз хоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

ханӯз кӯшуни арабҳо шӯриши Сумбодро тамоан фуру нанишонда, дар гирду атрофи хирот шӯриши дигар ба вуҷуд омад, ки ба он «Устод Сис» ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шӯриш ҳазорҳо кас иштирок карда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии заҳматкаш ва рӯйдани ҳисси танаффурӣ онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа Маҳдӣ (775–785) ҷунбиши бузургӣ халкиро бар зидди Аббосиён ба вуҷуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд.

⁶² Бо номи зани Маздак Хуррама, ки тибгӣ ривояте дар вағти гатли оми маздакияҳо саломат монда, табилооти ӯяҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳи арабию форсӣ, айнан «сурхбайраг».

Дар сари ин шӯриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машғулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахси соҳибмаърифате буд. Чунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири хеле калоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гардида, ӯро дастгир намуд ва ҳамчун як марди ҷинояткори гузарои давлатӣ барои муҳокима ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҷамъ намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳоли ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот махсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷоҳо бештар суғдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пуршумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Суғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Суғд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳаллӣ ба хубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқуллода душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Суғд паноҳ бурд.

Дар ин вақт, чи навъе ки Наршаҳӣ мегӯяд: «андар Суғд ағлаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».⁶⁶

Наршаҳӣ дар бораи неҳзати Муқаннаъ сухан ронда, нисбат ба пешвои шӯриш назари душманона доштани худро рӯйроस्त қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодали хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот баргараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилокорони араб нигаронида шуда буд.

Дере нагузашт, ки ҷунбиши Муқаннаъ ба як шӯриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кӯтоҳе тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шӯришчиён дар деҳаи Наршаҳ, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. Ҳокими Бухоро ҳусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҳарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҷамъ карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аёну ашрофи Бухоро ба муқобили шӯришчиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори деҳаи Наршаҳ байни қўшуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муҳорибаи шадиде ба миён омад. Шӯришчиён шикаст хӯрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон карданд. Лекин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист. Ба зудӣ шӯриш боз бо қувваи тоза сар зада, киёмкунандагон мавзёҳои атрофи Бухороро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

⁶⁴ Муқаннаъ – калимаи арабист ва маънояш «ҷодарпӯш» мебошад. Ин лағаб ба ҳамин муносибат ба ӯ дода шуда буд, ки ӯ ба рӯяш ҷодари сабз пӯшида мегаштааст. Номи ҳагигии ӯ {ошим ибни {аким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: Айнӣ С., 1944; Якубовский А.Ю., 1948; Родирова Т., 1965, с. 117–132; Большаков О.Г., 1976; аз ҷумлаи олимони хориҷа Sadighi D.N., 1938, p. 165–186. Маъхазҳо дар бораи ҳам рафти ин шӯриш ва ҳам санаи он маълумоти ниҳоят пурмуҳолифат ва баъзан номаълуму маҷҳул медиҳанд.

⁶⁶ Наршаҳӣ, с. 79.

Халифа Махдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пуркуват кардани муборизаи зидди неҳзати Муқаннаъ дар як сурати таъҷилӣ аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кӯмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонанд.

Сардори қўшуни имдодии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршахро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришиён бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро ҷунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтҳазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақиятҳои шӯришиёнро дида, ҳатто барои дохил шудан ба муҳориба ҷуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиётии амири Хуросон, ки мебоист нафароти қўшуни ба Мовароуннаҳр фиристодаи халифаро ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид – шӯришиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ҳанӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба кулӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яҳё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурида шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришиён ҷамъ шуда буд, равона кард. Қўшуни арабҳо ҷор моҳ беҳуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил хеле ҳаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қўшуни арабҳо дар вақти бастанӣ муоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шӯришро хиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шӯришро бесар карда, мақсадро ба даст хоҳанд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Қўшта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш муқовимати шӯришиёнро ҷандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламр шӯришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дувуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гурӯҳҳои ашрофияи Суғд аз неҳзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дувум онҳо аз тарси вусъати ҷунбиши халқ комилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари Суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бўстони амиралмўминин» (Хуросон ва Мовароуннаҳрро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлакати аз хилофати араб мустақил табдил меёфт.

Халифа Махдӣ қоиммақоми Хуросонро ба ноҳдабарой айбдор намуда, маъзул кард ва ба ҷои ӯ Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв қўшуни зиёде ҷамъ намуда, ба кӯмаки қўшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шӯришиён ба аҳволи босе душвор афтода буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ, бо вуҷуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ хеле ғимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришиён дар дашти назди Пайканд ба лашкари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он ҷанд зарбаи сахт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Ҷафат дар соли оянда ба қўшунҳои халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи сеюм ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шӯришиён дар қалъаи кӯҳии Санам, наздикии Кеш, ҷамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ мачбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи саҳти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қонимақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикро собит менамояд.

Чунон ки Наршахӣ мегӯяд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайяб ибни Зухайр ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, ба туфайли ҳамин афзалияти калони худ баъди задухӯрдҳои хунини дурудароз тавонист муқобилати оммаи халқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 кӯшуни арабҳо қалъаеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиякунандагони қалъа ҳар касе, ки ба дасташон афтод, ба қатл расониданд. Аммо ҳуди Муқаннаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи ҷандин сол шӯришҳои ҷудогонаи «сафедҷомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, ҳилофати араб аз пуриқтидортарин давлатҳои он замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар таҳти байрақи Муқаннаъ солҳои бисёр бо ҷунин як давлати муктадир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаккилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъдоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шӯришҳои халқии давраи ҳилофати Аббосиён аз шӯришҳои замони ҳукмронии Умавиҳо фарқи калоне доштанд. Шӯришҳои халқӣ дар давраи Умавиҳо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шӯришҳо одатан аён ва ашрофи маҳаллӣ сардорӣ мекард. Аммо дар давраи ҳилофати Аббосиён мо тамоман як вазъияти дигареро мушоҳида мекунем. Дар ин давра оммаи халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳоли ва қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватгирандаи феодалӣ ташкил мекард. Ин аст, ки шӯриши Муқаннаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургеро дарбар кардааст. ҳарчанд шӯришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти оммаи заҳматкашро инкишоф дода, рӯҳи асоратнописандӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалии нав ба рӯи қор омадаистодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

Боби дувум

АНҶОМИ ПРОТСЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИИ Ё. ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН, САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (АСРҲОИ IX-X)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҲОИ IX-X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ

Шӯришҳои пай дар пайи халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди истилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукм-ронии арабҳо давом менамуд, пас аз ҳобонидани шӯриши Муқаннаъ ҳам қатъ нагардид.

Дар соли 806 шӯриши бузурге бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шӯришиён қоиммақоми халифаро дар Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вақт шаҳрро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шӯриш хусусан аҳолии Фарғона, Хучанд, Бухоро, Уструшан, Хоразм, Чағонийн ва Хатлон ғайболона ширкат намураданд. Туркҳои бодиянишин ҳам ба кӯмаки шӯришиён омаданд.

Ин шӯриши калони халқ дар соли 810 фурӯ нишонда шуд ва ин ҳам фақат ҳамон вақт ба арабҳо муяссар гардид, ки сардори шӯришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзаи мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шӯришҳои нав ба вуқӯъ меомаданд.¹

Ин ҳама шӯришҳо гувоҳи меоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Хуросонро фақат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора қардани ин мамлакат танҳо ҳамон вақт ба онҳо мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба қорҳои давлатӣ ҷалб намоянд.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат кашидани намояндагони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои истиқлолият суғат намуда, дар мубориза ба муқобили шӯришҳои халқ ба онҳо таъя кунанд. Бинобар он аз вақти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) сар карда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва ҳорунарашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намояндагони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Бармакиҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустаҳкам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имкониятҳои мусоиди аз тахти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзаминро хеле инкишоф дод.

Дар ҳакин вақт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зиддиарабӣ, эронпарастии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вуҷуд пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX шуубия асоси идеологии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар дар муҳити деҳот паҳн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии

¹ Родирова Т., 1965, с. 138–147.

² Петрушевский И. П., 1966, с. 248–250.

маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартарии маданияи худро нисбат ба арабҳо таъкид мекарданд, низ шӯхрати муайяне дошт. Дар айни замон ғайриаҷиб он гурӯҳҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба иқтисоди худ боварӣ дошта, барои қомилан ба даст даровардани ҳокимият ва мустақил шудан аз хилофати араб саъй мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

хорунарашид дар шахсияти Бармакиҳо беш аз пеш пурқувват шудани таъсири иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи ғайриарабро дида ва аз он хавф бурда, амр кард, ки тамоми намояндагони хонаводаи Бармакиҳо ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба такаҷоҳи худ табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ӯ заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат кашидани аён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармакиҳо, ки муддати 50 сол чи дар хилофат ва чи дар байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузурге доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағйир надовд. Вилоятҳои шарқӣ ҳамоно монанди аввала бо ёрии намояндагони аён ва ашрофи заминдори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аён ашроф махсусан аз соли 821, яъне вақте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ – аввалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пурқувват гардид.

Тоҳириён (821–873)

Ниёғони Тоҳириҳо шаҳри Фушанчи вилояти ҳиротро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Сарилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанч Тоҳир ибни ҳусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори қалон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони хорунарашид – Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври ҷиддӣ кӯмак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъйин гардид⁴.

Тоҳир мамлақати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмрони мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар ҳутбаи намози ҷумъа номи халифаро ёд накунад. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ӯро ифода менамуд. Пас аз чанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги ногаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ӯро ҷосусони халифа заҳр дода куштаанд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошкорони мустақилшавӣ дошт, халифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ӯ Талҳаро (822–828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир – Абдуллоҳ (830–844) дар ҳеҷ сурат худро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ӯ қароргоҳи Тоҳириён шаҳри Нишопур гардид. Халифа Муътазим (833–842) Абдуллоҳро хеле бад медид, вале барои сарқубӣ ва мутеъ кардани ӯ ҳеҷ як чора ва имконияте надовшт. Кӯшиши ба воситаи заҳр ҳалок сохтани Абдуллоҳ ҳам барор нагирифт.

³ Iarhold W., 1913, Бартольд В.В., 1966 в; Йоват Л., 1912; Sourdyt D., 1959, I, p. 127–182.

⁴ Барои тафсили воқеаҳои сиёсии аҳди Тоҳириён ва Саффорӣён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 265; инчунин ниг.: Spulgr B., 1952, в. 59 ва мобаъд.

Тоҳириҳо барои ташкил кардани ҳукумати мутамакази қавӣ ва ба тартиб андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо та-риқи беҳтар истифода бурдани обро ҷорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав сох-танд. Мувофиқи су-пориши Абдуллоҳ машхуртарин конундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳра-барии обро дар қорҳои зироат таҳти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мубоҳиса ва мочарои соҳаи об ва обёрӣ ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тоҳир ибни ҳусайн ба писараш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тариқи панду насихат масъалаҳои давлатдорӣ, муносибат бо фуқаро, усулҳои ан-дозгирӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тоҳир ба писараш маслиҳат медиҳад, ки андо-зро аз рӯи адлу инсоф бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиконашро озод накунад. Асли маънии ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшан ифода шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи фузун бошаду дар ҳазина бимонад, вале баръакс, мефизояд ва зиёдатар мегардад, вақте ки ба зарурати фуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рафои ҳоли халқ бо ҳамин восита таъмин мегардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шуқуфонии даврон аз ҳамин аст, шӯҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вақт ту ба шарофати ин барои ҷамъовариҳои миқдори лозимаи андозаи замин имкон меёбӣ ва боигарии ту афзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекуни, то барои худ қўшун ниғаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саховати ҳудро боз намуда, ҳама аз худ шод гардонӣ».⁶ Тоҳир ин ҷо ҳамчун ҷимоякунандаи манфиати синфи худ баромад карда, дар айни замон чун шахсе, ки ба ҷуз хонаҳароб қардан ва аз иқтидори пардохти молиёт маҳрум намудан дигар нафаъе надоштани зулму истисмори мардумро мефаҳмид, ба назар менамояд. Ў маҳз аз рӯи манфиатҳои синфи худ ба истисмори «оқилона» даъват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари ҳудро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ инчунин қўшиш намуд он худсарихоеро, ки дар маҳалҳо заминдо-рони калон ва маъмурони давлат нисбат ба барзгарон раво мебоштанд, то ҳадди имкон маҳдуд гардонад. Ў фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. «Худо ризқи моро бо дасти онҳо мерасонад, – гуфта мешуд дар фармони Абдуллоҳ, – ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ маълум аст, ки Абдуллоҳ як шахси ҷимоякунандаи манфиати барз-гарон набуд; вай фақат манфиати заминдорони калон ва бозургононро дар назар мегирифт. Ў «нранҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳоли ва хусусан барзгарон дар замони Тоҳириҳо низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарафи заминдорони калон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол маҷбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Чунончи, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзгарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирҳамро ташкил мекард. Шӯриши барзгарони Систон қариб ҳеҷ қатъ намешуд.

Тоҳириҳо барои маъмул гардидани дини ислом қўшиш карда, чунин ният до-штанд, ки рӯҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат ба таъягоҳи худ мубаддал намојанд. Дар аҳди Талҳаи Тоҳирӣ дар Уструшан, ки оини зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом ҷорӣ карда шуд. Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 840 ба ташкили муроғияи ҷиноятӣ бар афшини со-

⁵ Шмидт А.Э., 1925, с. 127–137.

⁶ Шмидт А.Э., 1925, с. 132–135.

биқи Уструшан ҳайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҳарбии халифа Муътасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин ҳайдар дар вақти муҳокима ба он гунаҳкор карда шуд, ки ӯ барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шӯриши Уструшан дар талаби истиқлол ва оини қадима тадорукот медид⁷. Ҳангоми мурофиаи суд маълум гардид, ки уструшаниҳо фақат дар зоҳир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии оини қадимаи худ давом медодаанд.

Давлати Тоҳириҳо ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин ҷост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи васеи аҳоли гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодаи ӯ Мансур, ки Марв, Омул ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳири II (844-862) саъй мекард, ки дар ҳар бобат ба падараш тақлид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид⁸. Аммо ин протсесс хеле мураккаб ва ихтилофмез буд. Гап дар сари ин аст, ки ҳуди намояндагони сулолаи Тоҳириён, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зуҳуроти он ихлос доштани худро бо исрор таъкид мекарданд⁹. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ нашъат пайдо карда, маҳз дар ҳамин вақт чунин асарҳои зардуштӣ, аз қабилӣ «Бундаҳишн» ва «Ден-карт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вучуд меоянд¹⁰. Тоҳириён ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонистанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳои таърихи мекарданд, ки аксари аҳолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба шоирон, алаҳхусус, мӯътақидони шуубия иҷозат медоданд, ки онҳоро бо подшоҳону қаҳрамонони Эрони пеш аз ислом киёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳириён дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаъмал буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.¹¹

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққи маданияти маҳаллӣ на Тоҳириҳо, балки Саффорӣҳо бозиданд.

Саффорӣён (873–903)

Дар асрҳои IX–X, ба мисли давраҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ дар воҳаҳои зироатии Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳучуми ғоратгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои махсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки онҳоро ғозӣ - муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозӣён аксаран барзгарон ва пешаварони муфлис дохил мегардиданд. Ин одамоне, ки ҷангро касб карда гирифта буданд, ба ҳамон ҷохое фиристода мешуданд, ки бо «кофирон» задухӯрд ба амал меомад.

⁷ Доир ба ин ҳодисаҳои аҷиб ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с.269; Sadighi G.H., 1938, p.287-305; Hürzfeld Y., 1948, s.138-152; Wright E.M., 1948. p.124-131; Spul̄r B., 1952, s.62-67; Нейматов Н., 1957, с.140-150. Муҳимтарин мулоҳизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҳодисаҳо алоғамандро дар асари {еннинг метавон дарёфт: Hynning W.B., 1965 a.

⁸ Spul̄r B., 1952, 8. 68-69, 231-235.

⁹ Йосворт С.Е., 1969 а.

¹⁰ Петрушевский И.П., 1960, с. 36-37; Fryy K. N., 1963, p. 238-241.

¹¹ Йосворт С.Е., 1969 й.

ҳокимони маҳаллӣ ин ғавҷҳои ғозӣро барои хизмат ба истехомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе олими ҷуғрофидони араб - Макдисӣ қайд мекунад, ғозҳо «ҳам тақягоҳ ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд, онҳо, аз як тараф, ба тааррузи бодиянишинон зарба дода воҳаҳои зироатиро аз тохтутози душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар нехзати халкии зидди аъёну ашрофи маҳаллӣ ғаёлона иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX ғавҷҳои мусаллаҳи ғозӣ асоси он ҷунбиши бузурги халкиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши халқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд¹². Ин ду бародар дар аввали қор як дастаи роҳзан ташкил доданд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз ғавҷҳои ғозӣ тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъдоди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии ғавҷро ба дастӣ худ бигирад. Ин ғавҷ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғаёлона иштирок намуд ва аз шӯриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими тоҳирӣро ронд ва маркази Систон шаҳри Заранҷро забт кард.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии хилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охирин намояндаи силсилаи Тоҳирӣ – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳирӣ шикаст дода, маркази Хуросон шаҳри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тариқ, ҳокимияти Тоҳирӣ дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрон кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтада, барои бештар паҳн нагардидани нуфузи ӯ баъзе чораҳо пешбинӣ карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб халифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, мачбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Хуросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охири ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии содда ва шикастанафс боқӣ монд, либоси оддии ресмонӣ мепӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишт ба рӯи сипари худ гузошта меҳобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои халқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ӯ интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Худи ӯ намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо қатъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳои рӯи ӯро бо шамшер зада ҷунон маъюб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта ҳӯрок меҳӯрд. Пас аз сикҳат шудан боз мисли пештара далерона ба қорзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии қўшуни ӯро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки гоҳо онҳоро бо оҳанги қароҳатомез «айёр» ҳам (ба маънии «қаллоб» ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табақаи махсуси «муҷоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи худро аз

¹² Аз рӯи баъзе маълумот Яъқуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор мегӯянд. Номи силсилаи Саффорӣ низ аз ҳамин бармеояд. Амр наҷҷориро қасб карда буд.

¹³ Муҳаммади Тоҳирӣ яке аз қалонтарин феодалони он замон буд. Мадракҳое боғӣ мондаанд, ки мувофиқи шаҳодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон дошташ ғариб як миллион дирам ғоида ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ҳазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: Ибни Исфандиёр, 1320/1941, ҷилди I, с. 74.

хисоби барзгарони безамин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба муқобили истилогарон бо матонати тамои мубориза бурданд. Зоҳиран ҳамон айёр-ҳоеро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гурӯҳи сархангҳо дохил мекарданд. Дар катори айёрҳо фарзандони деҳқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро «озодагон» меномиданд. Ғайр аз ин дар қўшун дастаҳои махсуси ғуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффорӣён ҳамагӣ 2-3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар солҳои 874-75 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскарӣ саворро ба корзор даро-вард. Қўшуни саффорӣ мошинҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вақти ҳуҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти калон дода мешуд. Сарбозҳо дар ҳар се моҳ маош мегирифтанд. ҳар вақт дар айёми Наврӯз тафтиши қўшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қўшун ба амалдори махсус аспу силоҳи худро намоиш медод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яъқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ӯ бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағйир надод. Яъқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалӣ таъя менамуд. ӯ дар вилоятҳои забт-кардаи худ тамоми тартиб ва қоидаи мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара боқӣ гузошт, ҳатто микдори молиётро, ки бар дўши барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яъқуб бо нияти ғасб кардани ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар кашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзеи Дору-л-Акул аз тарафи қувваи ҳарбии халифа ба шикасти саҳт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи навъе ки манбаъҳои таъриҳӣ нишон медиханд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яъқуб ибни Лайс қўмаки Алӣ ибни Муҳаммади Бурқайро рад кардани ӯ буд. Алӣ ибни Муҳаммад ба шўриши зангиёни ғулом дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869-883) давом намудааст, сардорӣ мекард. Яъқуб ибни Лайс, ки худ тарафдори ғуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба ғуломон ор кард ва аз ин сабаб қўмаки пешниҳодкардаи пешвои шўришиёнро напазируфт. Пас аз се соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффорӣён Яъқуб ибни Лайс вафот кард. Лашкариёни ӯ бародараш Амр ибни Лайсро ба тахт нишонданд.

Амр ибни Лайс (879–900) дар баробари ишғол кардани ҷои бародари худ ғавран ба халифа муроҷиат намуда, итоати худро бо маркази хилофат изҳор кард. Ин буд, ки аз тарафи халифа мансаби қоиммақоми Хуросон ва идора кардани як микдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ӯ супорида шуд. Лекин дар амал Амр ҳам мисли Тоҳириён истиқлолияти худро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шахси дар идора кардан соҳибтадбири доно ва лашкаркаши тавоно буд.

Дар асоси баъзе мадракҳо ҷунин тахмин кардан мумкин аст, ки Саффорӣҳо неҳзати мазҳабии шиаҳо, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо карда буд, ба дараҷаи хеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто ривояте ҳаст, ки ғўе Яъқуб «Мо ба ҷои Қабба парастии офтобро ҷорӣ мекунем», гуфта бошад).

Таъсиси давлати Сомониён

Сарилсилаи хонадони Сомониён – Сомон аслан аз вилояти Балх ё худ атрофи Самарқанд ва ё аз Тирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ӯ дини исломро қабул карда, дар шахсияти ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намояндаи халифаи араб

¹⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 272–280; Йосworth С.Е., 1968.

¹⁵ Семёнов А.А., 1954, с. 3 ва мобаъд.

буд, барои худ пуштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс. ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба корҳои идораи давлат кашида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яҳё ба Чоч ва Уструшан, Илёс ба ҳирот ҳоким таъин гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гӯё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшудае мебошад ва бевосита ба қониммақоми Хуросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониёро ба номи ӯ сикка задаанд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яҳё - Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин ҳулоса боварибахш аст, ки набераҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муқтадире медонистанд, ки истиклолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ӯ Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «ҷамъ кардани» замини бародаронаш ва собит намудани мавқеи аввалияти худ камар баст. Ӯ дар вақти зиндагӣ ҳукмронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падараш дар соли 864 сарилсилаи сомонӣ гардид. Соли 875 халифа ҳам Насро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимомии идораи давлатро ба дасти ӯ дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Хешовандони калонтари ӯ мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳиран бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу кӯшишҳои ҷудошавии бародаронаш на ба таври кофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Муҳаммад ибни Нӯҳ дар овони ҳукмронӣ карданиш дар Чоч, ҷиянашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ӯ сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вақте ки Чоч ба дасти бародари Наср - Яъқуб расид, ӯ сиккаҳоро ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср - Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттафӣ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтахти Фарғона - Ахсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносибати Наср хусусан бо бародараш Исмоил мураккаб буд. Исмоил фақат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. хангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгариҳои ҳоким шӯриш бардошта, ӯро пеш карданд, аъён ашрофи бухорӣ ба кӯмаки Наср рӯ оварданд. Наср Исмоилро қониммақоми Бухоро таъин кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нируи ақлу заковат, нармиву хушзабонӣ ва мақру ҳиял ҳокимияти худро дар Бухоро устувор ва халалнопазир гардонид.

¹⁶ Давидович И.А., 1954, с. 78–79.

¹⁷ Бартольд В.В., 1963, б. с. 281.

Бухоро дар дасти Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор мерафт. Тахлили матни Наршахӣ ба чунин хулосае имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (қариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр мустаҳкам карда, аз итоат ба Наср сар кашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз он худ намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вақтҳои охир муаррихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимиятгалабӣ мебошад, аммо сарчашмаҳо ин фикро тасдиқ накардаанд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминаи иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат меҳост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дасти худ нигоҳ дорад. Сабаби ҳар ду задухӯрде, ки дар миёни бародарон ба вуқӯъ омад, қисмати ба ҳазинаи Наср тааллуқдоштаи даромади Бухороро азхуд кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дувум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил тахтро аз Наср кашид нагирифт, зеро он вақт ӯ чунин даъво надошт. Ӯ фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки ҳосаи худ таъдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 қомилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз вафоти Наср, ба тахти салтанат нишаст ва мулки ҳосаи ӯ Бухоро пойтахти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоъҳои байниҳудии феодалӣ ва ҳобонидани исёнҳо дар пеши Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ӯ мебоист беҳатарии хориҷии давлати ташкилкардаи худро таъмин менамуд. Вазияти хориҷии мамлакат хеле пуртаҳлука буд. Қабл аз ҳама, иқтидори рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вуҷуд омадани нооромӣ ва изтироб дар маркази хилофат мегардид. Инчунин ҳуҷуми пай дар пайи қабилаҳои бодиянишини ҳамсоя ба иқтисодиёти воҳаҳои зироатии мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Хурсон - Амр ибни Лайси Саффориро истифода мебард. Дар соли 898 халифа хоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амри Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, хонд. Сипас, ӯ ин маншурро бо ҳадаҳои пурқимат ба Амр ирсол намуд. Халифаи араб Амрро ба муқобили Исмоил барангехта, меҳост ба ин васила қуввати ин ҳар ду ро заиф гардонад ва ҳокимияти хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Амр фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар кашид. Исмоил, чунон ки Наршахӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амр ба Балх ҳаракат кард ва пеши роҳи лашкари ӯро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амр ибни Лайсро мағлуб сохт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб муяссар гардид, ки ӯро оммаи халқ – мардуми авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Инро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайх²¹ ва боз ҳам равшану возеҳтар Наршахӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршахӣ нақл мекунад, ки Исмоил ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони бофандаро бо ҷиҳоз ва силоҳ

¹⁸ Давидович Е.А., 1954, с. 71–77.

¹⁹ Уафуров Б.У., 1958, с. 53–54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайх, р. 10.

таъмин намуд. Амр, ки назараш ин нируи бузурги фавҷи халқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршахиرو, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам қувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба чорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки: «Амр омадааст, то Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад!» Чун дарвоқеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо суханони «Марг аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амр равона шуданд».

Ин буд, ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба қор бурдани тадбири моҳиронаи ҷангӣ лашкари Амр ибни Лайсро ба муҳосира гирифта, тамомаи торумор қард ва ҳокимияти худро дар Хуросон барқарор намуд.

Муваффақиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ӯ бар Амр камтар набуд. Бодиянишинон як қатор зарбаҳои ҳалокатовар дида, вақти зиёде аз тохтутози воҳаҳои зироатии Мовароуннаҳр даст кашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳуҷуми бодиянишинҳо беҳатар монад, ҳанӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои ҷодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд кашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зиммаи аҳолии гузошта шуда буд. Чи навъе ки муаррихони асри X тасдиқ мекунанд, ин қор барои аҳолии ӯҳдадорӣ хеле саҳт ҳисоб мешуд. Ҳангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурӣ озод намуд. «То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» -мегуфт ӯ. Наршаҳӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вақт дар муҳорибаҳои шахсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мустақиле ба вуҷуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣ ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустаҳкам қард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳиб гардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташкилкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодалӣ калон буд, бо саъю кӯшиши тамома манфиатҳои аъён ва ашрофи феодалӣ маҳаллӣ ва гурӯҳҳои бозургонии мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манфиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳкими амнияти хориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи дохили он иқдомот ба амал овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Хуросон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомон қардани муносибати он бо бодиянишинон - ин ҳама ба тараққиёти зироат, пешаварӣ ва тичорати Мовароуннаҳр ва Хуросон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Соҳти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомонӣ Исмоили Сомонӣ ба ҳуҷӣ медонист, ки таъмин қардани истиқлолияти Мовароуннаҳр ва аз хилофати Араб озодона напъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вақт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати

²² Наршаҳӣ, нашри Техрон, с. 105.

марказиятпайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар роҳи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот қорӣ намудани усули мутаносиби идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосониён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии харбӣ-гражданӣ) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодалӣ ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда намешуд: одамони бонуфузи дарбор аксар вақт ба корҳои муҳофиза мекарданд, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

Чи навъе ки Наршаҳӣ қайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914-943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои олий барои девонҳо сохта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир - асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳоҷиби бузург, одатан яке аз намояндагони се хонавода: Чайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми қувваҳои харбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷиби бузург буд.

Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харчу даخلي мамлакатро пеш мебард.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи қоғазҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо идора мекард.

Девони соҳиб-уш-шурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озуқа, моҳона ва нигоҳубини лашкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-барид (сардори почта) ба расонидани мурсилоти давлатӣ маъмур буд. Аммо қорқунони маҳаллии ин девон на фақат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳокимон ва маъмурини маҳаллии давлатӣ ва рафтори онҳо хабарҳои махфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд, яъне вазифаи маъмури «махқамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо чунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳокимҳо итоат нанамуда, бевосита ба идораи марказии худ нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта он вақтҳо фақат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат менамуд ва барои аҳоли дастрас набуд.

Девони мӯҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай метавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нархи гарон фурӯхтани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадриҷан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки мӯҳтасиби худро надошта бошад.

²³ Бартольд В.В., 1963 б, с. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонҳо ҳанӯз дар Эрони сосонӣ вучуд дошт. Дар хилофати араб тарзи идора фарғат ҳамон вағт қорӣ гардид, ки Аббосиён ба сари ҳокимият омада ва намояндагони аёнӣ ашрофи заминдори маҳаллӣ ба қорҳои давлат қашида шуданд (Мец А., 1966, с. 70-73; Spul̄r B., 1952, s. 337; Sourdy D., II 1960, p. 589-605).

²⁵ Бартолд таҳмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девори хироҷи» Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963 б, с.289). Дар баробари ин, аз мавҷу-дияти «девор-ул-хироҷ» дар идораи Сомониён низ маълумот додаанд. (Йосворт С.Е., 1963, р. 28).

²⁶ Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин вазифаи ин девон назорати политсиягӣ бошад (Spul̄r B., 1952, s. 335-336; Йосворт С.Е., 1963, р. 29).

*Девони мушириф*²⁷ корҳои давлатӣ, хусусан харчу дахли хазинаро назорат мекард.

Ғайр аз ин девонҳо боз девони мулкҳои давлатӣ, девони қозӣ ва девони вақф мавҷуд буд. Ал-Хоразмӣ боз як девони дигар: девони умури ҳарбро ном мебарад, ки дар асари Наршаҳӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девонҳо, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат менамуданд.

ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аён ва ашрофи заминдори бонуфуз, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рӯҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия паҳн шуда буд. Саррӯҳонӣ, ки аввалҳо «устод» меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби «шайхулислом»-ро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузурге дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вучуд оварда буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаҳодат намедихад.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони ҷудогонаи феодалӣ қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ӯ, бо вучуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустақам намудани ҳокимияти мутамарказ мекунанд, усули мамлакатдорӣ марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва қанорӯ гӯшаҳои Осиёи Миёна қорӣ карда нагавонистанд. ҳарчанд вилоятҳои Хоразм, Ҷағонӣён, Хатлон ва ғ. дар ҳайъати давлати Сомонӣ бошанд ҳам, ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Хатлон дар зарфи қариб дусад сол (асрҳои IX– X) намоёндогони сулолаи маҳаллии Баниҷуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба хазинаи худ мегузоштанд, вале ба Сомониён ғайр аз пешкаш ҷизе намедоданд. Ба ин тариқа, тадбири пешгирифтаи Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони маҳаллиро барҳам додан ва онҳоро ба тарафи худ қашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб меод.

Усули феодалии инъоми мулк, ки дар замони Сомониён ҳеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто ҳоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Аҳли хонадони сомонӣ ва амалдорони қалон, ки ба тариқи инъом шаҳро вилоятҳоро соҳиб мешуданд, қўшиши соҳибхотӣ шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимияти марказӣ мустақилро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани муқовимати феодалони маҳаллӣ ва қурӯ нишондани шӯришҳои халқӣ ба қор бурда мешуд, низ оқибатҳои неқ набахшид. Саркардагони турк аз норизоияти феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синфӣ дохилӣ истифода намуда, гоҳо худашон бар зидди ҳокимияти марказӣ сар мекардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

²⁷ Аз қалимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷои қаланд»). Бинобар ин ағдае ҳаст, ки ин девон ба воғеънависи дохилӣ, яъне ҷосусӣ машғул будааст (Йосворт С.Е., 1963, р. 29).

²⁸ Йосворт С.Е., 1963, р. 29, 270. Дар рӯйхати Наршаҳӣ аз он сабаб девони ҳарб зикр наёфтааст, ки ин девон ҷои доимӣ надошта, бо гуваи асосии лашкар ҳаракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmūt R., 1925; Беленицкий А.М., 1950 а, с. 124–126.

**Низоъҳои байнихудии феодалӣ
ва суғустудани давлати Сомониён.
Истилои Қарохониён**

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с.907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907-914) якбора дар якҷанд вилоятҳои исён сар зад. ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шӯриш бардоштанд. Пас аз хобонидани ин исёнҳо дере нагузашта дар натиҷаи хеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шӯриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо машаққати зиёде ба паҳш кардани ин шӯриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо ҷанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вақти шикор аз тарафи ғуломони худ кушта шуд. Дар айёми подшоҳии писари ӯ Насри II (914-943) идораи қардани мамлакатро вазир Абӯабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Ҷайҳонӣ ба ӯҳдаи худ гирифт.

Ҷайҳонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазо-рати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоъҳои байнихудӣ ва ҷангҳои дохилӣ ҳамоно давом мекарданд. Чунончи, бар тибқи шаҳодати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охириҳои соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодаи Насри II - Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Чанде пас аз ин, саркардаи қалони ҳарбӣ ҳусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар ҳирот ва баъд дар Нишопур исён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл - ном заминдори қалон, ки қувваҳои ҳарбии ҳусайни Марвазиро торумор ва худӣ ӯро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исён фақат пас аз як сол фуру нишонда шуд.

Баъд аз марги ҳусайни Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар ҷараёни ғайбати худ муваффақиятҳои қалон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёро ба қабул қардани ақидаи қармата моил намуд, ки дар байни онҳо ҳоҷибӣ бузург, дабири ҳоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва

³⁰ {ҳусайн ибни Алии Марвазӣ бо ҳилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиҳо идора мешуд, алоғаманд буд, вале ӯ дар манбаъҳои таърихӣ одатан гарматӣ номида шудааст. Истеъмоли таърихӣ истилоҳоти «исмоилӣ» ва «гарматӣ» дар сарчашмаҳо ба сабабҳои зайл сурат ёфтааст. Дар вақти ҷанги зинҷиҳо ва шӯриши гармата дар охири асри IX ду давлати нисбат ба ҳилофати Аббосиён ҳусуматдошта ба вучуд омад: яке давлати гармата дар Баҳрайн ва дигаре ҳилофати Фотимиён дар Машиқ, ки баъдтар Мисро ҳам забт намуд. Сохти ҷамъиятӣ ва идеологияи ин ду давлат гуногун буд, аз ҷумла, дар масъалаи ҳокимият байни онҳо тафовутӣ ҷиддӣ вучуд дошт. Гарматиҳо дар вақти шӯриш ва баъдтар ҳам, ҳангоми тохтутозҳои худ, ки соли 930 Маккаро забт карда «санги сиёҳ»-и мугаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгузорони аз ҳама ҳасур ва ҷангҷӯ дар тамоми шарқ ном бароварданд. Дар асрҳои X-XI, ки Фотимиён ва гарматиҳо якҷоя бар зидди ҳилофати Аббосӣ мубориза мебуданд, манбаъҳои маҳкамэътиқоди ислом аксар вақт мубаллиҷони исмоилии Мисро «гарматӣ» меномиданд. Чун исмоилиҳо худро тарафдори Алий ва авлоди ӯ меҳисобиданд ва гарматиҳо ҳам таълимоти зоҳиран ба шиа монандро паёравӣ мекарданд, он вақтҳо истилоҳи «гарматӣ» маънии умумии «аҳли бидъат», «муборизи» → зидди мазҳаби ҳанафии сунӣ», инчунин «шиӣ» ва «роғизӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: Заҳодер Б.Н., Бертельс А.Е., 1959, с.52 ва мобаъд; Петрушевский И.П., 1966, с. 280 ва мобаъд).

ҳокими Элок низ буданд. Нахшабӣ ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонӣ роҳ ёфт.

Дар охирҳои салтанати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хоҳиши Нахшабӣ розигӣ дод ба ивази дар ҳабсхонаи Бухоро ҳалок шудани хусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷрокунандаи супоришоти махфӣи Фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динар товод диҳад.

ҳамаи ин ба норизоияти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намоёндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯиқасд ташкил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашкар кашидани амири сомонӣ базми шабнишинии саркардагони ҳарбиро барпо карда, дар ин базм Насро ба қатл расонанд ва тамоми пайравони қарматро бикӯшанд.

Лекин писари Насри II – Нӯҳ аз ин сӯиқасд хабардор шуд. Бо талаби ӯ Насри II саркардаи сӯиқасдчиёро бо фиреб ба ҳузури худ оварда, сарашро аз тан ҷудо кунонд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нӯҳ ба базми сарлашкарон ҳозир шуд. Дар айнаи авҷи базму тараб Насри II эълон кард, ки вай аз сӯиқасд воқиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашкарон ҳаво диҳанд. Ӯ дар ҳуди ҳамон ҷо аз тахти подшоҳӣ даст кашида, писараш Нӯҳро, ки ҳеҷ кас ӯро ба тарафдорӣи ҳаракати қармата айбдор накарда буд, ба ҷои худ таъин кард.

Мувофиқи шаходати воқеаномаҳои таърихӣ, Нӯҳ ибни Наср баъди расман ба тахт нишастани худ Нахшабиро ба ҳузураш даъват намуда, амр медиҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои худро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом ғолиби мунозира эълон карда шуданд. Нахшабӣ бо ғуноҳи ба манфиати худ сарф кардани 40 ҳазор динар аз маблағе, ки ба товони марғи хусайни Марвазӣ ба Фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нӯҳ дар майдони Бухоро ба дор кашида шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рӯзи қатл ҷасади ӯ аз дор ғоиб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиёми қарматҳо ва мусодираи молу-мулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вақт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна фақат ҳамчун ҷараёни махфӣ давом намуд. Вале ташкилоти махфӣи тарафдорони ин бидъат дар Бухоро хеле фаъолона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

Хатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қарохониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) аломатҳои таназзули давлати сомонӣ ба таври равшан падидор мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдорӣи Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ханӯз дар соли 942 аз аҳоли ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вучуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст кардани шиддати норозигӣ вазири худро ба сабабгори ин ҳама душворӣҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба бехтар шудани вазъияти молиявӣи мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ–Иброҳим ибни Аҳмад аз чунин вазъият истифода бурда, дар моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодалӣ калони Ҷағониён – Абӯалии Ҷағонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарбори Нӯҳ, ки аз марғи Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ маҷбур гардид, ки ба Самарқанд баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Ҷағониён баргаштани Абӯалӣ аз сари нав

тахтро ба даст оварда, ба чашмони амаки худ ва ду бародари ӯ, ки дар ин исён ширкат доштанд, мил кашида кӯр кард.

Нӯҳ ибни Наср дар солҳои охири ҳукмронии худ асосан ба муборизаи зид-ди шӯриши Абӯалии Чағонӣ машғул гардид. Вай пас аз кӯшиши бемуваф-фақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шӯриши Абӯалӣ ба баъзе гузашт-ҳо мачбур шуда, ӯро аввал ҳокими Чағонӣён ва, сипас (дар с.952), ҳукмрони Хуросон таъин намуд.

Давраи ҳукмронии писари калони Нӯҳ – Абдулмалики I (954-961) бо қув-ват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дасти онҳо гузаштани қариб ҳамаи қорҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодалӣ калон Алптегин ба сифати ҳоҷибӣ бузург сар мебардорад. Таъсири Алптегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ӯ, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дасти дӯсти Алптегин - Абӯалии Балъамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномии таърихӣ худ қайд кардааст, Алптегин ва Абӯалӣ аҳд карда буданд, ки ноиби якдигар бошанд ва Абӯалии Балъамӣ бояд ҳеҷ қореро бе маслиҳати Алптегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошӯбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шӯришкардаи пойтахт қасри амиро рош зада толон намуданд. Бо исрои Алптегин писари хурдсоли Абдулмалик - Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ӯ бештар аз як рӯз давом накард, зеро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба саво кӯшиши Алптегин дар бобати мустаҳкам намудани макеи худ дар ҳокимият тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нӯҳи Сомониро (961-976) ба тахт нишонданд.

Алптегин пас аз якчанд задухӯрде, ки дар байни ӯ ва сарлашқарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рӯй дод, ба Ғазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимияти он қоро ба дасти худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алптегин (с.963) ба Мансур ибни Нӯҳ муяссар гардид, ки ҳокимияти Сомонӣро дар Ғазнин барқарор наояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ӯ Нӯҳи II (976-997) ихтилофоти дарборӣ ва исёнҳои ҳокимону феодалони маҳаллӣ, ки вилоятҳои ҷудогонаи давлати сомонӣ, аз он ҷумла, бисёр маҳалҳои Хуросон ба дасти онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтидори давлат ба дараҷае суст гардид, ки вай наметавонист ба андак ҳучуми хориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо хонҳои аз қабилҳои яғмо меистоданд, ки ин сулола бо номи «Қарохонӣён» машҳур гардидааст. Қарохонӣҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр ҳучум овардани худ, ба водии ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ – Қошғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданиятӣ қабилҳои дар миёни туркони қарохонӣ қабилҳои қорлуқҳо ба шумор мерафт.

Тамомии кӯшишҳои Нӯҳи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди таарузи Қарохонӣҳо натиҷае набахшид. Азбаски туркони қарохонӣ ба дини ислом, ки ба туфайли равобии тичоратӣ бо шаҳр-ҳо ва воҳаҳои зироатқори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили ҳучуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондаи аҳоли имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҳимояи Нӯҳи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон - Абӯалӣ ибни Абулҳасани Симҷурӣ ба тарзи махфӣ бо Буғроҳони Қарохонӣ созиш намуда, кӯшуни Хуросонро ба мудоғибаи Мовароуннаҳр нафиристод.

Лашкаре, ки бар зидди Бугрохон фиристода шуда буд, дар натиҷаи хиёнати сардори худ Фоик шикаст хӯрд ва худи Фоик ҳамроҳи Бугрохон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки қў-шуни Қарохониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтахти давлати Сомонӣ – Бухороро ба осонӣ забт намуд. Нӯҳи II мачбур шуд, ки ба Омул фирор кунад.

Фавти ногаҳонии Бугрохон вазъиятро тағйир дод. Қўшунҳои қарохонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба саҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод: Абӯалии Симҷурӣ дар Хуросон ва Фоик дар Балх бар зидди Нӯҳи II исён намулданд.

Пас аз он ки Нӯҳи II ба Бухоро бозомад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои кӯмак ба ҳокими Ғазна - Сабуктегин муроҷиат кард. Сабуктегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори сомонӣ буда, истеъдоди ғавқуллодаи сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алптегин алоқаи хешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ӯ ҳокими Ғазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле вусъат дод. Сабуктегин хоҳиши Нӯҳи II-ро ба камоли майл қабул карда, фавран ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ӯ бо қўшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳрисабз), сипас, ба Нахшаб (Қаршӣ) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳии Нӯҳ ба муқобили Абӯалӣ ва Фоик ҳаракат кард. Баъди якчанд муқорибаҳо лашкари Абӯалӣ ва Фоик торумор гардида, худи онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Носир-уддин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабуктегин Маҳмуд, ки дар ҷангҳои зидди исёнкорон ғайбӣ калоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат») -ро гирифт ва ба ҷои Абӯалии Симҷурӣ ҳокими Хуросон таъин гардид.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи сомонӣ аз нав исён бардоштанд ва туркони қарохонӣ боз ба забт намудани хоки давлати Сомониён қасд намуданд. Ин бор ҳам Нӯҳи II бо мадади Сабуктегин исёнро паҳш намуда, аз ҳуҷуми Қарохониён ба Бухоро ҷилавгирӣ карда бошад ҳам, вале бо вучуди ин, вилоятҳои шимолӣ шарқии давлати сомониро, ки дар ҳавзаи дарёи Сир воқеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Ғазнавиён дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дараҷае расид, ки Нӯҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Писари Нӯҳи II - Мансур ибни Нӯҳ (997-999) тамоман дар тахти таъсири Маҳмуди Ғазнавӣ буд. ҳокимони Нишопур - Бектузун ва Фоик, ки ба қарохониҳо ғап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносибати Мансур ибни Нӯҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба ҷашмони Мансур мил кашиданд ва ӯ ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоик бародари Мансур - Абдулмалики II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст.

Маҳмуди Ғазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири сомониро мачбур намуд, ки қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ӯ бисупорад. Пас аз чанд вақт Маҳмуди Ғазнавӣ ба тамоми Хуросон соҳиб шуд. Дар дасти Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар худи ҳамон соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави Қарохониҳо ин тақяҳои охирин низ аз по афтод. Хони Қарохониён Насри Илоқхон пойтахти давлати сомонӣ – шаҳри Бухороро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намоёндагони хонадони салтанатиро ҳабс кард.

хилол-ас-Сабӣ, ки аввалин бор ҳикояти ӯро В.Р.Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора мухтасаран, вале хеле возеҳу равшан накл намудааст. Шоҳиди воқеа чунин меоварад: «Вақте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вақт хатибони сомонӣ ба минбари масҷидҳои чомеъ баромада, мардумро ба ҷиход даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармаӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Худо баракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳдоранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки ҷаҳеҳ меҳонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо ҷавоб диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ мебоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба теғ додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён.— Б. Ғ.) хеле хуб ва эътиқоди онҳо беғубор аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна муноқиша) худдорӣ кардан». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиятро ғасб кардани Хониён ва фирору нузули Сомониён».³¹ В.В. Бартольд дар вақташ дуруст қайд карда буд: «Дар бораи ягон муқовимате, ки дар вақти аз Исфичоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат кардани Бугроҳон ва ҳангоми пойтахти Сомониёро ишғол намудани ӯ ба амал омада бошад, (дар сарҷамаҳо) ҷиҳе гуфта наметавонам. Аз эҳтимол дур нест, ки мардуми аз низову кашмакашҳои доимӣ бисёртар азиятдида ба табаддулоти сулолави хунсардона ва бепарвоёна назар намудааст».³² Ба ҳамин тариқ, давлати сомонӣ тамомен аз байн рафт.

Чунон ки дар ҷараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида карда шуд, пеш аз ҳама, муборизаҳои тунду тези синфӣ ва инчунин муқобилатҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозҳои миёни подшоҳони сомонӣ ва саркардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намоёндагони дарбор ва маъмурони девонҳо, ки рӯз то рӯз шадидтар мегардиданд, давлати сомониёро заиф намуда, ба дараҷае оварда расонданд, ки дар охириҳои асри X аз иқтидори он танҳо номи бокӣ монда буд.

Дар чунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдоми ҳукумати марказӣ бо яроқи аслиҳа мубориза мебуданд ва аз итоат саркашӣ мекарданд, албатта, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогаронаи хориҷӣ ҳеҷ як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи халқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба ҷон омада, борҳо ба муқобили Сомониён шӯриш карда буданд, низ онҳоро ҳимоя накарданд. Гвардияи турк, ки ягона тақягоҳи тоҷу тахт ҳисоб меёфт, ақибгоҳи мустаҳкам надошт ва аз ин рӯ, ба дафъ кардани ҳамлаи душман очиз буд.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳуҷуми хориҷӣ муқовимат карда натавониста, аз майдони сиёсат ва мамлакатдорӣ берун рафтанд.

³¹ Розен В., 1888, с. 275.

³² Бартольд В.В., 1963 6, с. 319–320.

2. ХОҶАГӢ, МАДАНИЯТИ МОДДӢ, МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Хочагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хуросон ба ғояти равнақ расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обёрӣ самараи зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи хочагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX-X нисбат ба давраҳои пешина дар миқдори заминҳои кишт ва шумораи иншооти обёрӣ тағйироти ба назар намоёне шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX-X давлатҳои калони муташаккил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои сохтмони иншоотҳои калони обёрӣ ҳам имконият фароҳам омад ва чунин имконият дар давраҳои пеш аз оғози истилои арабҳо вучуд надошт, зеро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳидаи аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб мебоист, ки равнақу ривочи зироати обӣ дар асрҳои IX-X, нисбат ба асрҳои VI-VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин даъво мад-ракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол фақат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Муътасим (833-842) дар Шош канали нав канда буданд. Инчунин тарзи идораи шабакаҳои калони обёрӣ низ дигар гашта, ин гуна шабакаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, чунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обёрӣ дар ихтиёри як кас буд. ханӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тохир (830-844) дар боби танзими истифодаи корезҳо қонунҳои махсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароканда имкон намедиханд, ки дараҷаи равнақу ривочи зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргунӣ, ки бешак, дар асрҳои IX-X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умед ҳаст, ки ба туфайли дар вақтҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обёрӣ ва, инчунин тадқиқи ҳуҷҷатҳои қадимӣ санаи аниқтари сохтмон ё худ таъмири мукаммали бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати оби асрҳои IX-X Осиёи Миёна ва Хуросон фақат ҳамон тавсифотеро зикр намоем, ки В. В. Бартолд дар асоси мадракоти хаттӣ бо меҳнату машаққати зиёде чамъ оварда буд. Баъдтар ба ин маълумоти В.В. Бартолд маълумоти дигар муҳаққикон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқиқ кардаанд.

Ду қалонтарин дарёи Осиёи Миёна–Аму (ғайр аз поёноби он, ки дар воҳан Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёрӣ қариб истифода намешуданд ва обро на аз ҳуди дарё, балки асосан аз шохобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои обӣ дар водихои шохобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Қофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Мақдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан дарё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёноби Аму–дар байни Тирмиз ва Омул танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳрчаҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз ҳуди Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаходати Истаҳрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

³³ Мадракотро роҷеъ ба обёрии Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X ниг. ба: Жуковский В.А., 1844, с.12; Бартольд В.В., 1965, а, с. 199; Уломонов Я.У., 1957, с. 125 ва мобаъд.

Оби Сир низ барои обёрӣ хеле кам ба кор мерафт. Заминҳои ҳосилхези Фарғона фақат аз шохобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шохобҳои дарё пурра барои обёрӣ сарф мешуд ва то ба ҳуди Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру деҳоти Фарғонаро мукаммал ба қалам дода, борҳо нахру хавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзаи Сир ободтарин ҷо водии дарёҳои Элок (Охангарон) ва Парак (Чорғиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру деҳот дар як масоҳати хурд ин қадар зич ҷой гирифта бошанд. Маҳз дар нимаи аввали асри IX дар ин ҷо канали нави калон сохта шуд.

Шабакҳои обёрии ҳавзаи Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дараҷае мукаммал ва пурсамар буд, ки дар даврҳои минбаъда ҳам бисёр тағйир наёфт. Барои давом кардани кори шабакаҳои мазкур кифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муваққатан аз кор мондари ба кор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби дарё ҷои сари каналро дигар кунанд ва ғ. Аксар вақт баъди аз нав ба кор андохтани канали қўҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли даврҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаҳои обёрии Зарафшон дарёоти Варағсар буд. Аз ин дарёот се канал сар шуда, тамоми заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варағсар об мегирифт. Ноҳияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезӣ воҳаи ягона доништа мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720–21 намонд, ки лашкари вай душманро таъкибкунон ба Суғд дарояд, то ин ки мабодо «бўстони «амиралмуслимин» (яъне халифа) зарар ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳору каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакҳои обёрии ҳавзаи Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он даврҳо хеле мукаммал буд. Ривояте ҳаст, ки шумораи коркунони ин шабака гўё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст.

Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Хуросон асосан ба воситаи каналҳои обёрӣ мешуданд, ки аз дарё об гирифта, ба таври муқаррарӣ сохта мешуданд. Вале дигар тарзҳои обёрӣ низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба қандани канали муқаррарӣ имкон надихад, дар он сурат корез месохтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи ҷиғир мебароварданд ва ҷархи ҷиғирро одатан бо ёрии шугур мегардонданд. Дар маҳалҳои доманакўҳ одатан сойҳоро баста дарёот месохтанд ва оби баҳоронро ҷамъ карда, тобистон истифода мебарданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. Ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри калон ё худ деҳоти бисёреро пурра таъмин менамуд. Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби ҳарируд барои обёрӣ об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар чорводорӣ ривоч ёфт. Дар он ҷойҳое, ки оби дарё хусусан дар фасли гарми сол камӣ мекард, барои обёрии боғу полизҳо аз оби ҷохҳо истифода мебарданд.

Маъхазҳои ҳаттии асрҳои IX–X дар бораи шугли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тафсил маълумот дода, аксар вақт махсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо қадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли даврҳои пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои яқум буд. Пахтакорӣ низ хеле равнақу ривоч дошт. Дар ин бобат Осиёи Миёна дар тамоми Шарқи Наз-дик ва Миёна мавқеи махсусро ишғол мекард. Беҳуда нест, ки дигар вилояту шаҳрҳои ҳилофат маҳз аз Осиёи Миёна ба микдори калон газворҳои пахтагӣ мегирифт. Аз ҳама бештар дар вилояти Марв (пахтаи ин ҷо, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, ҷунон хушсифат будааст, ки ба сифати намуна хизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шош, инчунин дар дигар ҷойҳо пахта мекиштанд. Боғҳо, тоқзорҳо, полизҳо

дар атрофи шаҳрҳо майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе навъҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шўҳрат дошт, дар баъзе ҷойҳо рўян ва заъфарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон чорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳо ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои калон чарогоҳҳои сералафро дидан мумкин буд. Вале чорводорӣ ҳамчун соҳаи махсуси хоҷагӣ ҳам вучуд дошт ва алалхусус дар хоҷагии маҳалҳои даштӣ ва кӯҳӣ хеле инкишоф ёфта буд. Вале қайд кардан лозим, ки як ҳуди чорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додугирифт бо чорводорони кўчманчӣ, ки дар шимолу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти калон дошт.

Истехсоли маъдан ва кўҳкорӣ

Истехсоли маъдан низ хеле раванқ гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нукра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фирӯза, навшодир ва ғ. истехсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Хучанд нукраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кўҳи сим машҳур аст. Географи араб Ибни ҳавқал навиштааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар рустои Минк оҳан истехсол карда мешуд. Махсули ин кон на фақат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Хуросону Ироқ ҳам кашонда мешуд».³⁴ Дар китоби «хўдуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори калоне мешуд ва аз ҳама он ҷо ба гирду атроф ашёи оҳанӣ паҳн мешафт.³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани конҳои калони ангиштро қайд карда менависад, ки: «он ҷо кўҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месўзад».³⁶ Ҳуди ҳамаин муаррих қайд мекунад, ки дар асри X дар Осиёи Миёна дар қариби нафт бисёр истифода мешуд – масалан, ҳангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сўзони нафт партофта, шаҳро оташ мезаданд. Ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истехсоли оҳан, тилло, нукра, зок ва Дарвозу Рушону Шўғнону Бадахшон маркази истехсоли тилло, нукра, лаъл, лочувард доништа мешуд. Дар «Хучистон» ном ҷой (ҷои ҳозирӣ посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истихроҷ намуда ва бо он аҳолии Шош, Хучанд ва дигар шаҳрҳо таъмин мекарданд.³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар ин қор ҳеҷ як шароити табиӣ монеа нашуд. Истехсоли маъдан, ҳатто дар Помири Шарқӣ дар кўҳи Бозордари раванқ дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бузурги истехсолу истихроҷ ва хариду фурӯши маъдан вучуд дошт, ки онро археолог М.А.Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал ҳуди ҳамаин Самарқанд бошад, ки дар маъхазҳои ҳаттӣ номбар шудааст. ҳуҷҷатҳои ҳаттӣ, ки аз ин ноҳия ба даст омаданд, аниқ дақиқ шаҳодат медиҳанд, ки ҳам дар асрҳои миёна ва ҳам дар даврҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ фақат намоёнҳои халқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба тӯфайли тадқиқоти муфассали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ тасаввур карда метавонем, ки авзои ҳақиқии кўҳкории асрҳои IX-X чӣ гуна буд.

³⁴ Ибни ҳавқал, BGA, II, с. 384.

³⁵ {удуд-ул-олам, 1930, в; вараги 23 б.

³⁶ Истаҳрӣ, BGA, I, с. 334.

³⁷ Маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ оид ба истихрочи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои В.В.Бартолд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихию географии «Туркистон дар давраи истилои мушӯл» ва М.Е.Массон (1934 б, 1047, 1953). Инчунин ниг.: Беленицкий А.М., 1953 а.

Маъданшиносу кӯҳкорони тоҷик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва дар ҳама шароити вазнини душвор тамоми он аломату нишонаҳоеро, ки ба вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукаммал медонистанд ва чунон конҳоеро кашф кардаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯзро дар ҳайрат мегузоранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу мавқеи маъдан конҳои хурд ва ё конҳои калон сохта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунинанд Кони Мансур, Кони Гут ва ғ. Барои истихроҷи маъдан аввал ҷохҳои чуқури рост ё моил мекофтанд, аз ин ҷох баъд ҳуди нақб канда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта мерасид; агар маъдан рӯяк ҷой гирифта бошад, қабати хоки болои онро гирифта партофта, бо усули кушод истихроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чуқур шуда мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагии кашф шуд, ки чуқуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданкани одатан «усули оташкан» истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ мекарданд. Барои ин дар тағи деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамаин ки саҳт тасфид, ба болояш об мерехтанд. Пас аз чандин бор такрор шудани ин кор саҳтгарин чинси кӯҳи қафида ҷудо мешуд ва баъди ин кандани он кори мушкул набуд. Олоти маъданкани ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар хел мешуд – асосан дар он давраҳо фонаҳои ҷӯбину оҳанӣ, зогнӯлу метинҳои дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға барин чизҳоро кор мефармуданд.

Кӯҳкорони асримиёнагии тоҷик барои сарфаи меҳнат ва осонии кор фақат ҳамаин ҳокеро канда берун мекартафтанд, ки пеши маъданро гирифта бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он ҷоху нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу қилебу печдарпеч мебошанд ва аз баъзе ҷойҳои нақб фақат ҳазида гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин ҳолат ҷолиби диққат аст, ки конҳо бо ҳавсалаи тамоми канда, маъдани онҳо покиза истихроҷ карда мешуд.

Аксар вақт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, вале аз бисёр конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX–X маъдан мегирифтаанд. Набудани тиргак дар аксари конҳо маънои онро надиҳад, ки ба ин кор ақли кӯҳкорони он давра намерасид, балки сабаби асосӣ шаронии иҷтимоӣ иқтисодии он замон буд, яъне ҳаёти кӯҳкор ягон арзише надиҳад ва тиргак фақат ба ҳамаин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чуқур кардани кон ҳеҷ имкон надиҳад бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникаи кӯҳкорони қадимии тоҷик зикри ҳамаин як мисол қифоя аст, ки аллакай дар ҳамаин давраҳо тиргакҳои «чандар» ном навъи тиргакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамаин усули тиргакмонӣ вазни фишори ҳокро бардиҳад, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо ҷароғи сиёҳ равшан мекарданд. ҳавои он бо чанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиӣ ҷараёни ҳаворо истифода мебарданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М.В.Ломоносов кашф кардааст, ба кӯҳкорони асримиёнагии тоҷик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усулҳоро низ кор мефармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон тахтаҳои маҳсус мешинонанд, ки онҳо дами шамодро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти кор, дар ҳамаин давраҳо ҳам усули зӯран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи якунимҳазорсолаи қорезқоби истифода бурда мешуд.

Маъдани кандашуда аз кон ба воситаи сабад ё қавға (халтаи ҷармӣ) берун кашидани мешуд. Дар ҷойҳои фарози баромади кон зинаҳо месохтанд. Барои аз ҷох

баромадан болорҳои поймонақдор ё нардбонро истифода мебарданд. Дар солҳои охир, инчунин осори ғарғараҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз ҷоҳҳои Кони Мансур ҷархи калони ҷӯбини ғарғараи боркашӣ, танобҳои он ва ҳатто дар нӯги таноб ҷангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабад ё қавғаро илҳоқ карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро ҷида мегирифтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин кор ҳам асбобу олати махсуси мураккабро кор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мешустанд ва пас аз ҳамаи ин меғудохтанд. Кӯраҳои калони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, кӯраи калон аз Конжул ёфт шудааст.

Дарачаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъҳазҳои ҳагӣ ва осори кӯраҳои маъдангудозӣ, таҳлили даҷғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудохтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купелятсия ҷудо карда гирифтани нуқра барин протсессҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азхуд карда шуда буданд.³⁸

Истеҳсоли шиша ва сафололот

ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ бевосита дар болои ҳок ва ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайронаи бинову хонаҳо, ҷуқуриҳои ахлотпартоӣ ва ғ. бисёр шишаи «томуғулий» вомехӯрад, ки санаи онро ба асрҳои IX–XII нисбат медиҳанд. Ин навь шиша, ки дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершуморе дар ин бора ба таъби расида бошанд ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри IX то асри XIII ба таври хронологӣ омӯхта нашудааст. Агар ҳангоми кофтукӯи ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят тахминӣ умумӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X–XII ё X–XI меғунду мемонанд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқӣ вазъият ва хусусияти шишагарии асрҳои IX–X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакле нест, ки дар тамоми шаҳрҳои калон ва ҳатто миёна аз асрҳои IX–X сар карда, истеҳсоли шиша вучуд дошт ва онро истифода мебарданд, вале маснуоти шишагӣ, ки маҳз ба асрҳои IX–X тааллуқ доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагии асрҳои IX–XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Ҷафат шишаи ҷанд маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX–X истеҳсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоанд: димнаи Кулзортеппа (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Нисо⁴¹ дар яке аз гузарҳои шаҳри асримиёнагии Варахша⁴² ва ғ. Дар байни маснуоти шишагии ин маҳал аз ҳама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳафт. Шаклҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ ҷунинанд: ҷому қадаҳҳое, ки пояи борики баланд доранд, кӯзаҳои гуногуни тангдаҳану васеъдаҳан, ки баъзе дастадору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншакл, дӯлчаҳои дастадор, шишачаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

³⁸ Литвинский Б.А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1959; Исломов О.И., 1955; Бубнова М.А., 1962; Бураков Ю.Ф., 1965.

³⁹ Абдураззоғов А.А. ва диг., 1963; Абдураззоғов А.А., Безбородов М.А., 1936.

⁴⁰ Ставиский Б.Я., 1960.

⁴¹ Давидович В.А., 1949.

⁴² Кабаков С.К., 1956.

Маснуоти шишагӣ асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, вале маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шудааст, шишарангаро барои ороиши дигар хел зарфҳо низ истифода мебарданд.

Дар асрҳои IX–X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истеҳсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозукиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ мебармуданд – дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнан ба рӯи зарф мегузашт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арзону осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шудани нақшкӯбӣ барин усулҳои хоси ҳар як зарф далолат менамоянд, ки дар асрҳои IX–X истеҳсоли зарфҳои шишагии рӯзгор шакли оммавӣ дошт ва барои оммаи васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагӣ тақдидан ба зарфҳои сафолии асрҳои IX–X сохта мешуданд ва ин шохиди он аст, ки гарчанде масолеҳи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин протсессии ҳеле инкишофёфта буд.

ҳамин чиз ҳам ҳеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна шишаи тиреза месохтанд ва истифода мебарданд. Пираҳони шишаи тиреза (масалан, аз Нисо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули маълумро ба кор бурда, махсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои паҳну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарар надошт, зеро аздусар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои ғачӣ мешинонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшк қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пурдабдабӣ мӯҳташам муносибате надорад. Аз афти кор, вай дар манзили шахриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондавраро ҳеле беҳтар мекард.

Истеҳсоли сафолот дар асрҳои IX–X, дар Осиёи Миёна басо мукамал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, вале то имрӯз ягон асари ҷамъбастанандае нест. Вусъати бузурги ҳафрияи археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои томи қулолон ошкор карда шавад, чандин навъу намуди даму кӯраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто чанд устохонаву дӯкони қулолон кашф гардид, ки дар дар он асбобу анҷоми қулолӣ, масолеҳи қулолӣ ва ҳатто зарфҳои сикат боқӣ мондаанд. Ба тӯфайли ин қомилан тасаввур қардан мумкин аст, ки қулолони асрҳои IX–X аз аввал то охир, яъне аз ҳуди тайёр қардани лой то сохтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба кор мебарданд. Қулолии асрҳои IX–X аз дигар нуктаи назари технологӣ низ ҳеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан, муайян карда шудааст, ки ҷӣ гуна гил истифода мешуд, ҷӣ гуна онро анғоб меоданд, ба ҷӣ гуна ранг гул мепаптофтанд, таркиби сир ҷӣ гуна буд ва ғ.

Анвои зарфҳои сафолии асрҳои IX–X низ ниҳоят гуногун буд – аз хумҳои қалон то пиёлачау табақчаҳо сохта мешуд. Нуктаи олии қомёбии санъати қулолии он давра истеҳсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор ҳеле қалон буд ва бинобар ин бисёр истеҳсол қарда мешуд.

⁴³ Аҳроров И., 1966; Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н.Н., 1959; Лунина С.Б., 1962; Сайко Э.В., 1963; Тошхўҷаев Ш.С., 1967 ва диг.

Кулолони асрҳои IX–X навъҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонис-танд. Аввалҳо сири ишқорино ба кор мебуданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сири сурбӣ худ ранг надошт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу нигори дилхоҳ оро дода шавад. Кулолони он давра ба таркиби сир ба микдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрҳои IX–X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр кардани ин гуна зарфҳо санъати маҳорати баландро тақозо дошт. Аввал худи зарфро дар чархи кулолӣ месохтанд ва баъди хушконида рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд – барои ин ба рӯи он ангоб мемолиданд. Ангоб лойобаи махсус мебошад, ки аз хоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули махсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрҳои IX–X асосан ангоби сафед, сурх ва сиёхро истифода мебуданд. Баъди молидани ангоб рӯи зарф хеле силику суфта мешуд ва барои гулпартоӣ заминаи мувофиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи ангобандударо хушконида, баъд ба рӯи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охирон ба хумдон андохта мепухтанд. ҳамин ки пухт, баъди хушк шудан ба рӯи зарф сир медавониданд ва бори дувум мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё худ тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ донис-тан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масолеҳи зарф чи гуна тағйирот ҳоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX–X бештар аз ҳама косаву табакҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигар фарқи казоеӣ надошт, фақат баъзе чӯзҳои онҳо фарқ мекарданд ва асосан фарқ дар андозаи онҳо буд. Ғайр аз косаву табак бо усули мазкур, инчунин кӯза, чароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву чуйдаи рӯзгор истехсол карда мешуд.

Яке аз роҳҳои ороиши зарфҳои рӯзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табак ё худ дар мобайн ҷой медоданд. Катиба инчунин дар рӯи кӯзаву кӯзачаҳо ва чароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Катиба одатан бо хати зебову хоно, ки низ анъанаи худро дошт, анҷом дода мешуд. Мазмуни катибаҳо гуногун аст: «Хайроту баракот ба соҳиби ин чиз», «Баракот», «Хайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе ҷойҳо катиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҳиммату давлат аст» ва ғ.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳо нақши оддии исломӣ – яъне тасвири печдарпе-чи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар навъи нақш рангубори мармарӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча мемолиданд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувофиқати пораҳои ранг ва ҷилои он муҳим буд.

ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мармарӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX–X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилнокии меҳнат хеле ривож ёфта, бисёр дигар тарзу усулҳои кор азхуд карда,

таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбиҳо дастрас гардид ва миқдори истехсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои касбу ҳунар

Дигар намудҳои касбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё кулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои ҳаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои ҳаттӣ бошад, аниқ дақиқ хабар медиҳанд, ки дар асрҳои IX–X бисёр касбу ҳунар равнаку ривочи аъло дошт ва маҳсулоти аксари касбҳо басо хушсифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шӯҳрат доштанд. Чунин иддаои Истаҳрӣ низ беҳуда набуд, ки мардуми Мовароуннаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳама чизи заруриро худ фаровон истехсол мекарданд.

Бофандагӣ низ хеле равнаку ривоч дошт – моли бисёре истехсол мешуд, анвои матоҳои сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абрешим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навҳои олидарачаи матоъ мебошад. Бофандагони Осиёи Миёна, инчунин истехсоли баъзе намудҳои газворҳои хориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ мақоми махсус дошт. Номии ин матоъ аз Ведар ном деҳае гирифта шудааст, ки дар қарибии Самарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Талабот ба ин матоъ на фақат дар ҳуди Осиёи Миёна ниҳоят калон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли Ибни ҳавқал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мепечониданд ва дар Хуросон ҳеҷ амиру вазир, козию бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимистонӣ матои ведарӣ напартояд, барбастанӣ матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зеро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва хушчило аст, ҳуди матоъ ниҳоят бадост, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвории он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, ҳуди ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ироқ (Бобул) меоянд ва ба он ҷо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунанд».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи маҳсуси бофандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебои сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамои дошт. Аз номии деҳаи Занданеи қарибии Бухоро номии карбоси машҳури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фурӯш мерафт. За-моне карбоси занданечӣ аз абрешим бофта мешуд ва намунаи шохии занданечии он даврҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо ҳаттӣ суғдӣ низ ҳаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номии он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори занданечии асрҳои VII–VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX–X чи гуна буд, фақат тахмин меравад, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз наҳи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршаҳӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) ҳезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад, яъне аз деҳаи Зандане, ҳам некӯ бошад ва ҳам бисёр бувад».⁴⁶

⁴⁴ Ибни Ҳавқал, BGA, II, с. 403. Тарҷумаи русии ин порчаро ниг. дар: Бартольд В.В., 1965, с. 441.

⁴⁵ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961, с. 61–78.

⁴⁶ Наршаҳӣ, Техрон, с. 17.

Дар маъхазҳо бисёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбофт ва ғ.). Вале машхуртарин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машхур буданд, ки тақлидан ба онҳо дар дигар ҷойҳо ҳам истехсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фурӯш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX–X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қабрҳои асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ чанд пора катони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асри IX бофта шуда буд. Дар ин пораҳо хат ҳафт, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асри X ҷолиби диққат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ӯ яке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёни ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор кашида шудааст.

Зеҳи матоъ иборат аз чанд навори нақшин аст, ки дар онҳо ё хат навишта шудааст ё қорвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он ҳуди ҳамон нақшу нигорест, ки дар давраҳои пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукамал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулузӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фурӯш мерафт. Аз ҷумлаи чунин маснуоти фулузӣ Мақдисиё фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчиву сӯзанҳои Шош, яроқи аслиҳаи Фарғонаву Исфичоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқи аслиҳаи Фарғона ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки ба бисёр мамлакатҳо ва ҳатто то ба ҳуди Бағдод бурда мешуд.

Бо фармони халифа хорунарашид (786–809) ҷафат дар қоғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳои, ки ба рӯяш хат менавиштанд, аз истеъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шахре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дувуми асри VIII ва аввали асри X буд. Махз дар қорхонаҳои ҳаминаи шахр қоғазҳои латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро қоғазҳои самарқандӣ (ва баъзан хуросонӣ) меномиданд. Номи шаш навъи ин гуна қоғаз маълум аст. Дар асри X тарзи тайёр кардани қоғаз ошкор шуда, дар дигар ҷойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то ҳуди Сурия паҳн мешавад. Вале дар асри X ҳам Самарқанд ҷои асосии истеҳсоли қоғаз буд. Ал-Хоразмӣ ҳазломез менавидаст, ки яке аз дӯстонаш ба вай хат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва қоғаз ба вай басо гарон меафтад.⁴⁹

Чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти пашмӣ низ дар бисёр ҷойҳо равануи ривочи тамои дошт ва аз чарму пашм маснуоти зиёде истеҳсол карда мешуд.

ҳочат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу ҳунаро як-як номбар кунем ва ростӣ гап, дар маъхазҳои ҳатгӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оё мо гуфта метавонем, ки дар ҳамон давраҳо ҷамъиятҳои муташаққили қосибон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихӣ топографӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки вучуд доштани чунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

⁴⁷ Крачковская В.А., 1949, с. 4 ва мобаъд; 1958, с. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадқиқи мукаммалу муфассали таърихи бофандагии Шарги «исломӣ» ниг. ба: Sÿrjānt R., 1946, vol. IX–XVI (дар бораи газворҳои Хуросон ва Осиёи Миёна –vol. XI–XII).

⁴⁹ Grohmann A., 1954, s. 74–76; Мец А., 1966, с. 363, 364.

⁵⁰ Lÿwis B., 1937, Spulÿr B., 1952, s. 398.

Инаш хеле муҳимтар мебошад, ки хабари маъхазҳои хаттӣ дар бораи ба микдори зиёд содир шудани маснуоти косибӣ хунаремандӣ ва инчунин намунаҳои он маснуоти косибии асрҳои IX–X (сафолот, шиша, матоъ), ки ба мо дастрас шудааст, равшану возеҳ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли молӣ хеле тараққӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле хушсифат баровардани на фақат молҳои нодири камистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъмори

Дар маъхазҳои хаттӣ хабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX–X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, вале аз онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшк қасрҳо, сарою дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳои макбараҳо сохта буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва хишти хом буд. Чӯб ҳам бисёр истифода мешуд, сугуну болорҳои чӯбин барои меъмории асри IX–X хеле хос аст. Хишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамин давра биноҳои мӯҳташам ба вучуд омаданд, ки аз хишти пухта сохта шуда буданд ва ин қор қомебиҳои нав, қомебиҳои муҳим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мӯҳташами асрҳои IX–X ҳубтар аз ҳама макбараҳо тадқиқ шудаанд. Алҳол қор макбараи он давра маълум аст – макбараи Сомониён дар Бухоро, макбараи Арабато дар Тим, макбараи Мирсаидбахром дар Кармина ва макбараи Ок-Остонабобо дар қарибии Узун.

Мувофиқи эътирофи умум, макбараи Сомониён осори беназиру беҳамтои санъати меъмории асримиинагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳиран макбара шакли мураккаб надорад – ин як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи макбара ҳам қалон нест, вале басо босалоҳат ва бошукӯҳ менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқи девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар қор намои бино яқранг зебдоранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо ҳуди девор сар шуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст – дар мобайн як қорқунҷаи қалон, ки дар миёнҳои он равоқ ва дари даромад ҷой гирифтааст, аз ду тарафи ин қорқунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл қашида, то гӯшаи иморат мерасад, гӯшаи иморат бошад, ба шакли сутуни ғафсу мустаҳками як тарафаш бо девор пайваست сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз чанд қисм иборат аст – пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як равоқ ва дар паси ин равоқ боз як равоқи хурдтаре дорад ва ду пояи ҳарду равоқ ба сутунчаҳо таъя шудаанд – ҳамаи ин даромадгоҳи макбараро хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафҳое пайваста шудааст, ки ҳар як нӯги он ба қунҷе таъя мекунад ва бо ҳамин қорқунҷа ба ҳаштқунҷа мубаддал мешавад. Умуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян ҳудо карда шудааст – боз ҳуди ҳамон қорқунҷа, ки дар миёнҳои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфуқи равоқчаҳои боло. Дар байни шарафҳо ва қатори

⁵¹ Доир ба осори меъмории ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960; 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

равокчаҳои берун дар мағзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шином аст.

Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар макбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари Сугд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Макбараи Сомониён гӯё мучассамаи равнақу ривочи санъати чандин-асраи меъмории буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситаи асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъмрон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъмрон чунин имконро бо маҳорати тамоми истифода бурданд.

Макбараи Сомониён дар охири асри IX ва аввали X бино шуда буд, макбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори ҳуди макбара дар соли 977–78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казое надорад. Вале дар ҳамаин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи ҷиддии афкори меъмории боиси пайдоиши шакли нави макбара гардид, ки онро макбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Макбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мӯхташам зиннат дода шудааст, ки қади он аз қади девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештокро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳад. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Тарҳи даруни макбараро ҳам асосан ба се порча тақсим кардан мумкин (яъне сатҳи ҳуди девор, қисми тараф ва баъди он ҳуди гунбаз), лекин тарафи ин макбара сохти дигар дорад ва он дукабата мебошад. Барои ороиши макбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин макбара, ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан ва ҳам ғачкорӣ ва ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши ислимӣ ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин макбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии суғдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле тақмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам мегарданд.

Таҳлили таносуби ин ду макбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунамд ва он нисбати тарафҳои чоркунча ба диагонали он аст. Ин қонуниятӣ риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамоми мучассам гардида, намуди зебо ва мутаносиби Арабато ва алалхусус, макбараи Сомониёро таъмин намудааст.

Дар ин давра намуди ҳавлиҳои феодалӣ ҳам дигар шуда, ҷиҳати истехкоми он, яъне ҷиҳати мудофиавии он ба мадди сонӣ гузашта, ҷиҳати обод ва бароҳат будани он ба мадди аввал мегузарад. Яке аз чунин ҳавлиҳо ҳавли Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. ҳавлӣ аз хиштҳои калон-калони хом ва аз хиштҳои мукаррарии пухта сохта шудааст. ҳавлӣ даҳҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тарҳи Қирққиз низ чоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар ғӯшааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи рахнанопазирӣ ғафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тиркаш нест.

Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу нигор доштааст ва аз он пораи идораву аракаи рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Изора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунчаест, ки дар миёнчояш нақши колони ислимӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботӣ менамояд. Андоваи нақрдори қасри Сомониён далолат мекунад, ки гачбурони он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завқи баланд будаанд.

Намунаи чӯбҳои кандакорӣ низ ҷолиби диққат мебошад. Дар ин бобат меҳробӣ масҷиди Искодар, сарсутунҳои Сангистон ва сутунҳои болооби Зарафшонро ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳробӣ Искодар ҷолиби диққат мебошад – ин осори нодири санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар кандакорӣ карда шудааст ва кандакорӣ аз ҳошияҳои катибаи қуфӣ, нақши калон-калони занҷира ва резанақши ислимӣ иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Сангистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувофиқи анъанаи қадимии санъати суғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомаи ин сутунҳо бо усули чуқур кандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботӣ ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, гӯсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Сангистон зиёд аст.

Тичорат ва муомилоти пул

Калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X марказҳои тичорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тичорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тичорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою ҳунармандӣ равнаку ривож дошт, балки инчунин дар бисёр деҳаҳо низ (алалхусус, дар ҷое ки ин ё он намуди қасбу ҳунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршаҳӣ дар бораи деҳаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби диққат мебошад. Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки асосан барои фурӯш моли бисёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони калони ҳуди ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тичорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи равнаку ривож ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта тангаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқу дақиқи таърихӣ муомилоти пулӣ мадракоти ғураиш медиҳад.⁵³

Тангаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби диққат аст – мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда намешуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он

⁵² Наршаҳӣ, Техрон, с. 13 ва мобаъд.

⁵³ Давидович Е.А., 1966, с. 103–134.

қадар фарқи калон дорад, ки донабайъ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо тангаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI–XIII донабайъ не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, вале дар ин давраҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX–X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки Истахрӣ ҳам дар бораи тангаҳои Бухоро сухан ронда менависад, ки: «дар Бухоро бо динар тиҷорат намекунанд». Ибни Фазлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динарҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динарҳои тилло фақат василаи андӯхт буданд, яъне онҳоро чамъ карда, дар хазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тиҷоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин харидуфурӯшро бо пули нукра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX–X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нукра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хати арабии қуфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин тангаҳоро аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» менамидагӣ шуданд. Аҷоибаш ҳамин, ки тангаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Европайи шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганҷинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқиқи таркиби нукраи он ва вазни он иддаои болоии моро тасдиқ менамояд. Аввалҳо меъёри он олӣ ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабайъ ба кор мерафт ва дарвоқеъ, чунин ҳам буд. Вақте маълум шуд, ки аксари тангаҳои исмоилӣ аз дусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, тангаҳо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккаи онро камхарчу осонтар кунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ тамоман дигар шуд ва вазни тангаҳо аз ҳамдигар тафовути калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нукра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна тангаҳо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонистанд ва ин бевосита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохилӣ мавқеи казоеӣ надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.

Воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё китрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назрҳои муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикӣ суратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироч маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хирочи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ӯҳдадор буд, ки хирочи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шош, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хирочи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нукраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва марка-

зи он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироҷ бояд дирами муҳаммадӣ меоданд. Бухоро бошад, фақат дирами китрифӣ меод ва ғайра. Хироҷи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хироҷи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки меҳаҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқ дар таркиби онҳост⁵⁵. Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи ҳолис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни ҳавкал низ на-навишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост». Истаҳрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғайра дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи ҳолис набуданд. Тангаҳои китрифӣ фақат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар ҳел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами китрифӣ аз ҳама камтар чиз фурӯхта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои аҷоибӣ муомилоти пулии асрҳои IX–X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷӣ китрифӣ аз тангаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё худ фулус ба қор мерафт. Микдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар қарда мешуд, вале ин микдор дар ҳар ҷо ҳар ҳел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба қор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегашт. Чунончи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он қизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, китрифӣ ва фулус да-лолат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври қофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як қизи том набуд. ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба раванқу ривочи равобити тиҷоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти худро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ин давра равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо қўчманчиёни шимолу шарқ ҳеле авҷ гирифт. Ан-вои моли тиҷорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ ҳеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳое ба фурӯш мерафт, ки барои истеъмоли шахсии мардум ва барои эҳтиёҷи қасбу ҳунар лозим буданд. Роҳи қорвонгузар байни Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Баласогун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Иссиққўлро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Хитой гу-зашта мерафт.

Қорвонҳо баъзан ниҳоят қалон мешуданд. Масалан, Ибни Фазлон, ки солҳои 921–922 ба сифати қотиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар қар-да буд, менависад, ки қорвони сафир аз 5 ҳазор қас, 3 ҳазор асп ва уштури бешу-

⁵⁴ Markoff A., 1891; Лепх П. И., 1909; Walkѳ S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

мор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои муқаррарӣ ба ҳар ҳол ин қадар калон намешуданд. Аксар вақт ба корвон ғайр аз савдогарон, инчунин косибон, ҳунармандон, олимон, рассомон, сайёҳон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо корвоне мерафтанд. Дар ин ҳел вақтҳо корвон, дар воқеъ, ҳеле калон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи махсуси мусаллаҳ низ таъин мекарданд.

Равобити тичоратии Мовароуннаҳр бо Хуросону мулки Булғор низ ҳеле ривочу раванак дошт.⁵⁷ Ибни Фазлон роҳи тичоратиеро, ки Осиёи Миёнаро ба кишварҳои ҷанубу шарқии Европа мепайваст, ҳеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрон ба Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Хазар мегузашт. Вале дар ибтидои асри X дар аҳди халифа Муқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Хазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр кушода шуд. Ибни Фазлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то ҳуди маркази Хоразми ҷанубӣ - шаҳри Катрафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар ҳуди мулки Булғор анҷом меёфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлуи мулки Хазар гузашта, қад-қад соҳили ҷаби Волга тӯл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр корҳои саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусофирон истироҳат мекарданд. Микдори зиёди дирамҳои исмоилии Сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз ҳуди соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тичоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус ҳеле мустақкам ва бо раванку ривоч буд.⁵⁸ Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна мӯина, ҷарм, масолеҳи ҷармгарӣ (ба муносибати дар ҳуди Осиёи Миёна ривоч ёфтани ҷармгарӣ), чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба кишварҳои шарқии Европа биринҷ, меваи хушк, матоҳои гуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нуқраи исмоилӣ мебарданд.

Бухоро – маркази давлати Сомониён

Асри VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр асри бениҳоят вазнин буд. Наршаҳ дар «Таърихи Бухоро» навиштааст, ки арабҳо соли 709 Бухороро ишғол карда, на фақат нисфи ҳавлии ҳар як аҳолии шаҳро қашиди гирифтанд, балки як қисми калони шаҳро тамоман аз аҳолии маҳаллӣ ҳолӣ карда, дар он гузарҳо намояндагони қабилҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари араб-ҳое, ки дар Бухоро сокин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Қуҳандизи шаҳристон мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама беҳавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авҷи равоити тичоратии Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамом ба шаҳрҳои ободии феодалии табиӣ ёфтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид – гоҳе сохти дохили шаҳристон дигар мешуд, гоҳе шаҳристон мартабаи худро аз даст мебуд ва берун аз он маркази нави ҳунармандӣ ва тичорат барқарор мешуд ва ғайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсиси шаҳри ободии феодалии мебошад. ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристуни Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозору гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дўкониҳои нав, корвонсаройҳои зиёд сохта мешуданд. Ба қавли Наршаҳӣ, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро корхонаи калони бофандагӣ вуҷуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин корхона

⁵⁶ Ковалевский А.П., 1956, с. 128.

⁵⁷ Якубовский А.Ю., 1932, с. 12-15.

⁵⁸ Оид ба тадқиқоти бозёфтҳои тангаҳои Шарқ дар Европайи шарқӣ ниг.: Янин В.Л., 1956.

⁵⁹ Наршаҳӣ, Техрон, с. 63.

гуломон низ кор фармуда мешуданд. Моли ин корхона ба шаҳрҳои марказии хилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наз-дик ба фурӯш мерафт. Дар ҳудуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав сохта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани ҳуди шаҳристони Бухоро аз ибтидои асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт – аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Аттрон бозору рабӯти зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу ғарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави қосибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро ҳеле қалон шуда рафт ва солҳои 849–850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимолӣ шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои саршумори девонҳо намуни шаҳрро ҳеле дигар қард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодали мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои махсуси қосибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар дӯконҳо мол истеҳсол мегардиду ҳам дар ҳамон ҷо фурӯхта мешуд. Ана ба ҳамин сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гӯё як бозори қалоне буд ва намуни ҳуди шаҳр ҳам ҳеле тағйир ёфт.

Созмони инъомоти феодали ва заминдорӣ шартӣ

Асри X давраи феодализми мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони қалонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри раванки хоҷагӣ, ривочи зироат, қосибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз ҷунин маънӣ надорад, ки ин раванку ривоч боиси беҳтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодали қалон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодали, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадрақоти даврони пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамош қашт хӯрда хонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд заминҳои худро «ихтиёран» ба феодали қалон диҳанд⁶¹. Ин қор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодали низ вучуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Дарачаи раванки созмони инъомоти феодали барои хизмат ва заминдорӣ шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки қамъият «аз боло» то қадом дарача феодали қунонда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гӯё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодали ва ҳам заминдорӣ шартӣ мақоми қазой надошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсире надошт ва танҳо дар асрҳои XI–XII дар аҳди Қарохониён ва Салҷуқиён бо суръати тамош ривоч ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои

⁶⁰ Сухарева О.А., 1954, с. 28 ва мобаъд.

⁶¹ Дар хилофати араб соҳибони заминҳое, ки дар ҷойҳои забтшуда мемонд, ақсар вақт маҷбур мешуданд заминҳои худро ба халифа диҳанд, баъдтар он заминҳоро боз гаш-та мегрифтанд, вале ақнун замин молиқияти онҳо ҳисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегрифтанд (Lokkugaard U., 1950, p.68-70, Lamiton A.K.S., 1969, p.21,25-26).

⁶² А.Ю.Якубовский (1949, с.37, 38; ҳуди ӯ, дар китоби Тревер И.В. ва диг., 1950) дар қобе, ки қоръе ба асри IX–X аст, дар қораи созмони инъомоти феодали ва заминдорӣ шартӣ ҳарфе намеқанад.

хаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гӯё ҳамин нукта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазҳои хаттии давраи сонитар – «Сиёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хуросон иктаъ дода намешуд.⁶³ Ғайр аз ин дар маъхазҳо ниҳоят кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳо шуданаш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таърих ду давраи Осиёи Миёна – асрҳои IX–X ва асрҳои XI–XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созмони инъомоти феодалӣ қомилан ба Осиёи Миёнаро тасарруф кардани Қарохониҳо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихӣ нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкретӣ Осиёи Миёна ин масъала аз нуктаи назари нав дида шавад⁶⁴. Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме кашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳое, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабилӣ мулкҳои инъомии Симчуриҳои Кӯҳистон дохил намешаванд. Ягон инъоме ба назар нарасид, ки ба хизматчиё ё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар асри IX инъомоти басо калон ва пураризиш (деҳаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои том) фақат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо дар асри X, хусусан дар нимаи дувуми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони оддӣ ва ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барин хеле калон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX–X ба инъомгиранда ҳуқуқ меод, ки ба тамоми даромади мулкӣ инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале худ инъом на умрбодӣ буду на меросӣ. Касе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаро ҳам иҷро мекард, яъне худаш бояд соҳиби мансабе мебуд – одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳуқуқ ва имтиёзҳои калон дошт. Касоне, ки шаҳр ва ё вилоятро инъом мегирифтанд, баъзан ҳуқуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносибати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва инчунин дараҷаи озодии онҳо хеле муҳталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (чунин аст Самарқанд ва Шом дар чоряки сеवуми асри IX; Исфичоб дар ибтидои асри X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамон кас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, фақат ба нишони ҳурмат навишта накр гардидааст (чунинанд шаҳрҳои Фарғона – Аҳсикат, Насробод, Куба ва умуман тамоми Фарғона дар якҷанд даврҳои муайян). Боз як намунаи дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва фақат номи инъомгирфта ҳасту бас (чунинанд шаҳрҳои Аҳсикат ва Шом дар нимаи дувуми асри IX ва аввали асри X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирфта, ҳатто ба ном тобеъ будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумоте, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин гуна рафтору кирдор фақат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои калонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳое, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Волии ин гуна вилоятҳо (хоҳ аз оли Сомо-

⁶³ Дар бораи пайдоиш ва таҳаввулоти игтаъ дар Шарқи асрҳои миёна ниг.: Lokkÿgaard U., 1950, p. 58 ff; Cahen C., 1953; Lamÿton A. K. S., 1967, 1969, p. 28-30, 53 ff.

⁶⁴ Давидович Е. А., 1954, с. 69–117; 1950 6, с. 154–257 ва диг.

ниён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонҳое меҳонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалӣ – он муносибати тобеияту иттиҳоди зинабазонаи маъмурӣ ба вучуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шахр ва ё вилоятҳоро инъом мекунаду ҳуди он мансабдор қисми мулки инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулки инъом-шударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтаъдорон мекушиданд, ки ҳукуки худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин кӯшиши онҳо монеъ мешуд. Дар ин талош гоҳ як тараф, гоҳ тарафи дигар дастболо мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараи Исмоил ҳукук дод, ки як қисми хирочи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтани шуд. Кори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, вале баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ ғалаба кард. Куба ва Насробод ном шахрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳукуки худ ба задухӯрд даромаданд, вале ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳар ду шахрро аз дасти он амалдорон қашида гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои мулки умрбод ва меросӣ шудани Аҳсикат муборизаи шадиде мерафт. Гуфтан лозим, ки дар он давра Аҳсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Аҳсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт – солҳои зиёде дар шахр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ӯ шахрро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои тахт исён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ӯ қашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳдудтар Аҳсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Кӯхистон мулки инъомии чор насли Симҷӯриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созиши инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғ.) ва, инчунин баъзе дигар шахрҳо дар давраҳои гуногун мавриди инъом гардида, аксар вақт ба мулкҳои мустиқилу сарқаши дохили давлати Сомониён таъдир меёфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони ғарбӣ ва Ироқ ва, алахусус, шаходати ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомути подош дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаъ ва тӯма ном дошт. Ал-Хоразмӣ қотиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976–991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб диҳад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳанги тафсирии навишта шуда буд, ки доираи васеи донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомути подоши феодалии замо-наашро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тӯма инъомест, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тӯмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаъ инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби заминии инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаъ расман инъомии даромади замин бошад ҳам, чи тавре ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтаъдор дар асри X

⁶⁵ Крачковский И.Ю., 1957, с. 240.

⁶⁶ Родирова Т., 1965, с. 38, 42.

амалан ба ҳуқуқҳои калон молик гардид ва ҳуди иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба туфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардиданду онҳо дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтаъ ва тўма, ки ал-Хоразмӣ додааст, комилан мувофиқат мекунад. Дар аини ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон харч мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамоюл ошкоро муҳолифат доштанд – аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривоч меёфт, аз тарафи дигар, ҳукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекушид, ки ривочи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривочи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлакат ва ҳам барои ҳукумати марказӣ оқибати мӯҳлик дорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, ҳукумати марказӣ ҳаракат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиёнӣ аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ давраи гузаришро аз сар мегузаронд. Муборизаи он ду тамоюли мухталиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX–X амалдорони қаторӣ ва табақаи ҳарбиён аз иқтаъ ва тўма тамоман маҳрум карда шуданд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ҳанӯз дар мавқеи худ пойдор буд.

Дар бобати табақаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунад ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулки меросӣ нашудани ин заминҳо мубориза мебурд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае меод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои ғарбии ҳилофат (алалхусус, дар нимаи дувуми асри X дар давлати оли Бӯя) ин тавр феодалӣ шудани чамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии заминдорӣ феодалӣ ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазани» деҳқонон, ки онҳоро то ба дараҷаи ғулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурзор исёни Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳзати тавонои халқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А.Ю.Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён деҳқонон барои дафъи ҳамлаи кўчманчиён деворҳои қалъахоро таъмир намекарданд ва девори нав намесохтанд.⁶⁷ Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентаи феодалӣ замин ва истисмори феодалӣ кам ё суст шуда бошад. Инкишофи иқтаъ, бешак, истисмори феодалӣ деҳқононро хеле зўртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори муайяни хирочро дар вақташ ғундошта мегирифт ва ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироч мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX–X равнаку ривочи пуравчи муносибатҳои пулиро молӣ ҳам боиси хеле вуъсат ёфтани рентаи замин гардид. Дар назари аввал барои тасдиқи ин иддао гӯё ҳеҷ далеле нест. Дар воқеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX–X хирочи вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб

⁶⁷ Якубовский А.Ю., 1949, с. 35-36.

карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, дар ин давра гӯё ҳеҷ каму зиёд нашудааст. Вале ин фақат зоҳиран буд, дар асл бошад, миқдори хироч сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Инро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршаҳӣ⁶⁹ хирочи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нукра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами китрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нукра ба 6 дирами китрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хирочи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами китрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами китрифӣ боло рафта, қобилияти харидории он ба дирами нукра баробар шуд. ҳукумат мисли пештара хирочро бо дирами китрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки миқдори хироч дар як муддати кӯтоҳ 6 баробар зиёд шуд. Зиёда аз ин – дар аввалҳои соли 835 қурби дирами нукра ва китрифӣ боз тағйир ёфт – акнун 10 дирами нукра ба 20 дирами китрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами китрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нукра ҳамагӣ ба 7 дирами китрифӣ баробар шуда монд. Хуллас, агар миқдори пештараи хирочро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921 миқдори он ба 857 фоиз расид. Ин рақам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилхоро (тағйири нархи мол, озука ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифта аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX-X миқдори хирочи Бухоро зоҳиран тағйир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан чунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад – аниқ маълум, ки хирочи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд. Маъхазҳои давраҳои сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентаи феодалӣ одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироч ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX-X миқдори хирочро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироч бевосита аз ҳуди хирочдиханда гирифта мешуд ва ё миқдори хироч бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон миқдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз ҳуди хирочдиханда пули хироч гирифта шавад, бо имони комил гуфтан мумкин, ки намуди пулии хироч афзалияти том дошт.

А.Ю.Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX-X пардохти пулакии хироч қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А.Ю.Якубовский барои тасдиқи иддаои худ ба як ривояти Наршаҳӣ таъя мекунад. Мувофиқи ин ривояти Наршаҳӣ, соли 874 ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хирочи онро бо дирами китрифӣ рӯёнд ва баъд онро ба нукраи холис иваз карданд шуд.⁷² Чи тавре ки мубинем, дар он давра хироч, дар воқеъ, пулакӣ ситонда шудааст. Пулакӣ ситонда шудани хироч воқеаи ягона набуд – барои исботи ин даъво хирочи Бухороро мисол овардан кифоя аст – алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукумат баъди баланд шудани қурби дирами китрифӣ барои адои хироч ҳатто нукраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироч фақат бо дирами китрифӣ дода шавад. Пулакӣ рӯёндани хироч дар асрҳои IX-X дар бисёр музофотҳои Ироқ ҳам расм буд.⁷³

⁶⁸ Ба ин Е.А. Давидович ҳам диғати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршаҳӣ, Техрон, 43–44; дар тарҷумаи Н. Ликошин хеле таҳрифот ҳаст.

⁷⁰ Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ–1168567, Ибни Хурдодбех – 1189200, Мағдисӣ–1166897.

⁷¹ Якубовский А.Ю., 1932, с. 16.

⁷² Наршаҳӣ, Техрон, с. 92.

⁷³ Lamīton A. K. S., 1969, p. 31–49.

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тиҷорат буд. Тамоми вилояти Бухоро дар муомилоти пулию молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр деҳаҳои атрофи Бухоро истехсоли мол равнаку ривочи том дошт. Вале истехсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар таракқӣ накарда буд ва дар ҳама ҷойҳо муносибатҳои пулию молӣ ба як дараҷа раванқ ёфта буд. Дар аксари вилоятҳо, алаҳусус вилоятҳои аз марказ дур барои ривочи хирочи пулакӣ ягон заминаи реалӣ вучуд надошт. Он маълумоти конкретӣ, ки дар даст дорем, фақат ба вилояти мутараққии Бухоро дахл дорад. Дар асоси маълумоти як вилоят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироч ба намудҳои гуногун гирифта мешуд.

Дар асрҳои IX-X гурӯҳи асосии истехсолкунандагон бевосита ба ду тақсим карда мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Умуман гирем, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зеро на фақат деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин ҳам заминро ба иҷора гирифта, чорякдор мешуданд.

Дар адабиёти оид ба таърих чунин ақидае изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори деҳқонон буда, ҳуди деҳқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳоро ба назар гирем, бояд иқрор кард, ки дар шароити конкретӣ Осиёи Миёнаи асрҳои IX-X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳанӯз мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (хеле афзудани рентии феодалии замин: дар як сол ду бор хирочи солона ситондан; равнаку ривочи иқтаъ ва тўма; иҷора додани замин ва ғайра), ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамом побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат – деҳқонону касибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш хонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби халқ қасрҳои бошукӯҳ, мадрасаҳои бодабада ва масҷидҳои бокарруфар месохтанд ва тамоми хароҷоти он иморатҳоро аз аҳли меҳнат меситонданд. Ҳамаи ин зулму бедодиҳо боиси чандин шӯришу исёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгудоии феодалӣ равона шуда буданд.

ҳанӯз ҳуди Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳукмронии худ шӯриши калони деҳқонро пахш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриш Наршаҳӣ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон халқеро ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Баркад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шахр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо сухан аз шӯриши деҳқонон меравад. Вале ҳуди Наршаҳӣ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши халқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлӯчону роҳзанон» номидааст.

ҳаёти касибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯҳати-ми Варроқ, ки касби қоғазсозӣ дошт, дар поёни умри худ, баъди 50 сол қоғазсозӣ қардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавой шикавоҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шӯғли пасту ночиз аст,
Надрам рӯзгори хуш, забунбахтам.
Агар зистам, чу муфлис бенаво зистам,

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, с. 61–62; 1947.

⁷⁵ Наршаҳӣ, с. 95.

Ва гар мурдам, ҳамоно бекафан рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф – аз як тараф, деҳқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукм-рони онҳо ба миён омада буд.

Аксар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироч ва ғайра) сар мезад, ба худ пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатхоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зерӣ байраки ҳамин гуна бидъатҳо ба по меҳестанд. Ин гуна шӯришҳо дар Бухоро, Систон, Чағониён ва ғайра шуда буданд.

Дар омади ғап, қарматия ҳам як шакли динии эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои худ қарматия бисёр мазҳабу фирқаҳои тоисломӣ ва, аз ҷумла, баъзе ақидаҳои маздакиро ҳам дар бар мегирифт. Қарматӣҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучуд доштани ғуломдорӣ мардум бояд ба тарзи зиндагии қадимии деҳотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озоди он баробархуқуқ мебошанд. Тарғиби баробарии аъзоёни озоди ҷамоат ба сафи қарматия бисёр деҳқонро ҷалб намуд, ки онҳо дар зерӣ зулми феодалҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX-X дар Осиёи Миёна бисёр неҳзатҳои халқиро ба фирқаи қарматия мепайвастанд. Бисёр равшанфикрони он давраҳо қарматиро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъиятӣ медонистанд.

Вале қарматия аз оғози пайдоиши худ пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати халқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалӣ, аз тарафи дигар, баромади аъёнӯ ашрофи феодалӣ ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули халқи тоҷик

Дар ҳамон даврае, ки ҳокимият дар Мовароуннахру Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисёр анъанаҳои маданияи пештара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вучуд омад.

ханӯз хеле пештар аз оғози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати равнаку ривочи иртиботи иқтисодӣ ва маданияи байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, ба туфайли дар шароити муносибатҳои мутараққӣ хеле равнак ёфтани шахрҳо равшану возеҳ муайян шуда буд, ки баъзе халқиятҳои Осиёи Миёна, алахусус халқиятҳои муқимӣ, майл доранд, ки дар як халқ муттаҳид ва муттафиқ шаванд.

Протсессҳои этникӣ, ки аз давраҳои қадим дар Осиёи Миёна ҷараён дошт, боис гардид, ки суғдиён, хоразмиён, фарғониён, тахориён барин халқиятҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. ҳар як аз ин халқият соҳиби маданияти худ буд. Вале чунин иддао ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин халқҳо ҳар яке тамоман мустақилу махсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айнаи ҳол, онҳоро як чизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яки онҳо дар худ аз маданияти қалоне, ки ҳоси тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин халқиятҳо ба забони шарқиронӣ мансуб буд, вале мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқиронӣ бошад), забони «тахорӣ» ва забони «туркӣ». Худи он халқиятҳо аз мардуми муқимӣ ва кӯчманчӣ таркиб ёфта, кӯчманчиён ҳамон кӯчманчиёне буданд, ки то ибтидои милод бе истисно

ҳама тоифаҳои шарқизронӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кўчманчиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сақой дахл доштанд. Аз асрҳои охири то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гурӯҳҳои эронизабон, инчунин қabilaҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қabilaҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, фақат дар давраҳои Хокони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қabilaҳои туркзабон омада, маскун гариданд, аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

худуди байни халқиятҳо як чизи раҳнанопазири мустаҳками касногузар набуд, балки протесси аз як халқият ба халқияти дигар гузаштани унсурҳои гуногун авҷи тамои дошт. Ин протесс на фақат дар байни халқиятҳои ба ҳам наздик, балки байни халқиятҳои аз якдигар дур –масалан, байни халқиятҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тӯли ҳазорон сол кўчманчиён ба тарзи муқимии ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме дохил мешуданд, ки дар деҳаву шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё худ пурра ба вучуд меомад, халқият забони аслии худро гум мекард, дар шаклу усулу намудҳои гуногун унсурҳои хоҷагидорӣ ва маданӣ ва ё худ тамоми комплекси маданияи хоҷагиро қабул мекард, шаклҳои мутақобили укладҳои хоҷагиро барпо менамуд ва ғ. Механизм ва, инчунин вариантҳои ин гуна муносибати тарафайни халқиятҳои Осиёи Миёнаро забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқиқ кардаанд. Ба тӯфайли ин тадқиқот чунин ҳодисаҳои аҷоибу ғароиб ба назар мерасанд – масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ўзбекони кўчманчиро азхуд намудаанд ва ё қabilaи аслан кўчманчии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Кўлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии худро фаромӯш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклҳои гуногуну аҷоиб билингвизм дар байни тоҷикони Ҷуст ва Бухоро ҳам ба назар мерасанд.⁷⁶

Шакке нест, ки никоҳи байни халқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои ҳатти ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод – ба наҷоди мовароуннаҳрӣ, ё худ ба наҷоди помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шоҳаҳои наҷоди европоӣ буда, онро антропологҳои советӣ Л.В.Ошанин, А.И.Ярхо ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин типҳои антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони руҳсорҳо аён нест ва ҳуди рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на калону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳаст (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи косаҳои сар аз боло назар кунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки наҷодро «брахитсефалҳо» (яъне «каллакулӯлаҳо») меноманд. Намоёндагони ин наҷод асосан миёнақад (166-167 см) мебошанд.

⁷⁶ Кармышова Б.Х., 1957; 1960; 1961 а; 1962; Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х., 1953; Суҳарева О.А., 1958; 1966; Эшнӣёзов М., 1956; 1967 ва диг. Аз асарҳои забоншиносон: Боровков А.К., 1952; Расторгуева В.С. ва диг. 1964 ва инчунин материалҳои маҷмӯаи «Таъсири тарафайн ва аз ҳисоби ҳамдигар бой шудани забонҳои халқҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ ҷоп шудааст.

Ба нажоди мовароуннахрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зоҳирии нажоди онҳо дар симои тоҷикони кӯхистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои нажоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин нажод чанд фарзия ҳаст. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо нажоди мазкур дар натиҷаи омезиши чанд нажоди типи европоие пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, нажоди мазкур натиҷаи инкишофи такмили яке аз он нажодҳо мебошад ва ин протсесс дар ибтидои ҳазораи якуми милод қараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санаро хеле дуртар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омадомади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнажод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои нажод нисбат ба протсессии туркшавии забони он хеле суст-тар буд.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ инкишофи такмили нажоди мовароуннахрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар гаштааст ва дар ҳар як ноҳияҳои сукувати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин тағйиру дигаргуниҳо натиҷаи протсессҳои гуногуни такмилу инкишофи чандинасрӣ, натиҷаи омезиш ва ё худ баръакс, чудои мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидои истилои арабҳо сӯғдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоӣ барин забонҳои шарқизронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбизронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбизронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии Форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои гурӯҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсурҳои забони портиро ҳазм менамояд ва билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбизронӣ бо ҳам омезиш меёбанд.

Навиштаҷоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII-VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номидаанд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пурарзиши ал-Қаҳшӣёрӣ то ҳуди соли 742⁷⁸ дар Хуросон хати форсиро қор мефармудаанд (эҳтимол, ин хат дар асоси ҳуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан қотибонро муғон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Муқоффаъ ва Макдисӣ ҳам чунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллақай дар асрҳои VII-VIII мактеб ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар ҷануби Тоҷикистон хеле мустақкам шуд. Дар ин бора ғайр аз маълумоти ал-Муқоффаъ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Хой Чао дар бораи вучуд доштани забони махсуси тахорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Тахористон шикасти арабҳоро масҳарақунон ҳаҷвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII-X забони тоҷикӣ бо Хуросон, аз ҷумла, бо Балх илҳок қарда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он

⁷⁷ Ошанин Л.В., 1937; 1957; 1957 а; 1958; 1959; Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953; Гинзбург В.В., 1949; 1959; 1964; Дебец Г.Ф., 1948; Рычков Ю.Г., 1969 ва диг.

⁷⁸ Соли 742 забону хати арабӣ барои коргузориҳои идораи маъмурии Хуросон ва Мовароуннахр, ки маъмуран ба вилояти Хуросон итоат мекард, ҳатмӣ эълон қарда шуд.

забон ташақкул ёфта буд. Сабабҳои гуногуни сиёсӣ, таъқиб карда шудани маданияти маҳаллӣ – ҳамаи ин носозиҳо пеши роҳи инкишофи минбаъдаи забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва дигар забонҳои шарқизрониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра кӯчोकӯчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» гап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва маданияи Хуросони шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, ботадрич ҷои забонҳои шарқизронии Осиёи Миёна – суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро гирифт. Барои илм тафсилоти ин протсесс ва шароити аниқӣ ҷараёни он торик аст. Эҳтимол, забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои калони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI–VII ҷамоатҳои калони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни ин ҷо ҳам чун дар ҷамоатҳои монавиёни Туркистони шарқӣ ба забони форсӣ гап мезаданд. Истилои арабҳо, ба ҳайъати хилофат дохил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданияи Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои хилофат, паҳн шудани ислом – ҳамаи инҳо ҳам протсесси дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайъати лашкари арабҳо, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволӣ меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери тасхири арабҳо монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари волиёни Хуросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз ҳуди Хуросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони ҷоҳу давлатталаби ҳарису зархарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамои Мовароуннаҳрро тасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯрақӣ ҷорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароит ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии халқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон хеле васеътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европай ғарбӣ паҳн шудани забони латинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, Куръонро ба забони форсӣ қироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст қашидааст, ки забони форсиро ба хубӣ наметонист-тааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом каси исломовардари аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хуросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону қосибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азхуд кунанд.

Албатта, протсесси ба забони форсӣ гузаштани аҳолии суғдизабони Мовароуннаҳр протсесси тӯлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюан-сзан, ки соли 630 саросари Осиёи Миёнаро гашта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми кишвари нопаёдоканор – аз ҳуди Суёб (води дарёи Чу) сар карда, то ҳуди Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтари Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин кишвар ва ҳам хати он суғдӣ буд. Ҷи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони суғдӣ на фақат дар хоки ҳуди Суғд (води Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадарё ва ғ.), балки дар хоки ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойҳоро суғдиён ғайбона тасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки

аҳли водии Зарафшон дар чоряки аввали асри VIII ҳанӯз ба забони суғдӣ гап мезаданд, худӣ ҳамон ҳуччатҳое мебошанд, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омада буд. Тадқиқи ин ҳуччатҳо нишон дод, ки тамоми мукотибаи Деваштич ва дигар феодалҳои Суғд ба забони суғдӣ бурда мешуд. Мактубҳое, ки аз номи Деваштич фиристода шуда буданд ва тамоми мактубҳое, ки ба номи Деваштич меомаданд, ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Наршаҳӣ як воқеаи ачиберо овардааст, ки ба давраи истилои арабҳо тааллуқ дорад. Истилогарон аҳли Бухороро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебурданд, ки соли 713 сохта шуда буд. Азбаски бухориён (ё худ як қисми бухориён) дар он вақт на забони арабӣ ва на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қафоӣ намозхонҳо як одами махсус меистоду ба забони суғдӣ луқма медод, ки қай ба сачда раванд, қай аз ҷой хезанд ва умуман одоби намозро чи гуна ба ҷо оваранд.

Аз афти қор, ҷафат дар асрҳои IX-X қисми асосии мардуми шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Чи тавре маълум аст, ҳанӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар кишлоқҷойҳо, дар ҷойҳои дур аз шаҳр роҳҳои калон, дар ноҳияҳои дурдасти қўхистон забони суғдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Макдисӣ дар охири асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони суғдӣ гап мезаданд: «Суғдиён худ забон доранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; худӣ забон хеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама якдигарро мефаҳманд, он ҷо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба суғдӣ бисёр ҳарф мезад».

Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар сарғаи Зарафшон ва алалхусус, дар ноҳияи шохобҳои сарғаи он лаҳҷаҳои забони суғдӣ дар тўли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водии Яғноб (шохоби чапи Зарафшон) дар рўзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии суғдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони суғдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикӣ худро дохил мекарданд.⁷⁹

Айнан бо ҳамин роҳҳо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадимии Тахористон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқизерони аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар кишлоқҷойҳо паҳн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то худӣ асрҳои X–XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони суғдӣ гап мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳони асри X ва маъхазҳои ҳаттии ҳамон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва ҳатто шаҳрҳои калон бо лаҳҷаи худ гап мезаданд. Лаҳҷаҳои Самарқанд, хирот Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳҷаҳои шарқ ба туфайли ҷудо шуда мондани худ, ба туфайли махсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқизеронӣ аз лаҳҷаҳои ғарб фарқи калон дошт. Лаҳҷаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳҷаҳои ғарбро «ачамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро хеле баъдтар ба лаҳҷаҳои ғарб нисбат медодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллақай дар асрҳои X–XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки ҳоси забони имрӯзаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзаи форсӣ фарқ мекунонданд. Вале ҷафат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайяно гирифта тавонист.

⁷⁹ Лившиц В.А., 1957, с. 31 ва диг.

Бисёр масъалаҳои муҳими ташаккул ва тақомули забони тоҷикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони ташаккули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои хуросону осиймиёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ ташаккул ёфта, бо он забон шохасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнаку ривочи адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати ташаккулу тақомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX-X дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти қор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осиёи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде ташаккули халқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX-X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағйир набуд. Аз як тараф, протсессҳои консолидацияи халқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддӣ он ба амал меомад. Аммо истилоҳои аҷнабиён, парокандагии феодалӣ боиси протсессҳои мешуданд, ки баръакс протсессҳои болоӣ буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияти тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин халқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синфӣ ва истилогарони аҷнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми нехатҳои халқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намоёндагони ниёгони халқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду халқи наздику ҳамсоя – халқҳои тоҷик ва ўзбекро дар як саф, паҳлӯ ба паҳлӯ, китф ба китф мебинем. ҳар яке аз ин халқҳо ба ганҷинаи маданияти ҷаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор мебарем, ки онҳо бо ҳамдигар алоқаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

Хуллас, дар асрҳои IX-X дар Мовароуннахру Хуросон умумияти азими этномаданияи ташаккул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳайъати давлати Тоҳи-риён, Саф-фориён ва, алалхусус, Сомониён дохил мешуданд. Ин умумияти эт-никӣ фақат дар миёнаҳои асрҳои X-XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043-44 яке аз муқаррабони султон гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабхоро дар назар доштанд. Худи ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муҳорибаи назди Дандонақон (1040) ҳиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо часорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳои «тоҷик» номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон ташаккул ёфт.⁸³

⁸⁰ Баҳор М.Т., I-II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е.Э., 1950; Фозилов М.Ф., 1954; Болдырев А.Н., 1955; Семёнов А.А., 1960; Lazard, 1961; Лившиц В.А., 1962; Капранов В.А., 1964.

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, с. 725.

⁸² Дар ҳамон ҷо, с. 758–759.

⁸³ Мандельштам А.М., 1954 а, с.58. Чунин этимологияи халғӣ ҳаст, ки калимаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ақидаи аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном габилаи арабҳо вобастагӣ дорад. {амсоияи арабҳо ва пас аз он дигар халғҳо ҳам, арабхоро бо номи габилаҳои онҳо ном мебарданду фағат он номро ба талаффузи худ мувофиқ месохтанд. Аллакай дар асри I милод ин ном ба хитойҳо маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кар-

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии тоҷик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои нашъунамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меёбанд. Осори адабиёти бадеӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вучуд омаданд, дар ҳаёти маданияи мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ, ҳиндустони шимоли ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли калон бозиданд. Ба тавассути тарҷумои русӣ ва забонҳои Европайи ғарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷику форс сарвати маданияи бисёр халқҳои ҷаҳон гардидаанд ва ба ганҷинаи умумии дурдонаҳои киматбаҳое, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоишу интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад. Барои дурусттар фаҳмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихию маданияи Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори хаттии мардуми эронизабон мушоҳидаи кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунонии аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII-VIII ва давраҳои баъдина) пайваста бо нест кардани осори хаттии қадим ва алифбои мардуми гуногуни эронизабон – алифбои паҳлавӣ дар Эрон, суғдӣ ва хоразмӣ дар Мовароуннаҳр, бохтарӣ дар Бохтарияи таърихӣ (Тахористон) ва ба ивази онҳо зӯран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯъ меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Хоразм, Суғд) ва Туркистони шарқӣ хати паҳлавӣ, хоразмӣ, суғдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якҷанд асри баъд аз истилои арабҳо то дараҷае нигоҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадриҷан ба дини ислом гузаштани аҳоли имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани хатҳои ғайриарабӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳое, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як ҳуди шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи ҳилофи ислом алоқа пайдо намуда, бераҳмона несту нобуд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ – забони табақаи болои ҳилофат ва дини ҳукмронӣ он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 ҳ. (700-701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузори ва мукотибаи расмӣи вилоятҳои таҳти тасарруфи ҳилофат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ сабтшуда, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII-VIII тааллуқ доранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв тақягоҳи маъмурияти хуросонӣ ва мовароуннаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон ва

дани арабҳо ва ислом овардани мардуми он истилоҳи португалии «тоҷик»-ро ба аҳли мусулмони мутимии эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В.В., 1963 д, с. 455-457; 1963 г, с. 469-470; Лившиц В.А., 1962 в, с. 87-88; Ёилӣ Н.В., с. 20-21).

⁸⁴ Ниг.: Нуннинг В. В., 1958; Оранский И.М., 1960, с. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, с. 431-563, 556-565.

⁸⁵ Мурочиат фармод ба ахбороти ал-Берунӣ дар бораи аз тарафи Рутайба нест кардани ёдгориҳои хаттии Хоразми қадим. Ниг.: Берунӣ, 1957, с.48, 63. Муг. қунед: нагли дар «Тазкираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Хуросон Абдулло ибни Тоҳир (солҳои 828-844) нобуд кардани «мероси зардуштӣ» ва умуман «асарҳои ҷайриарабӣ» (Ниг.: И. М. Оранский, 1960, 257).

хати арабиро чорй карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Чаҳшиёрӣ, аз соли 742 донишони забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннаҳр, ки таҳти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, хатмӣ ва маҷбурӣ гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намоёндагони ҳокимияти араб, балки ҳокимони маҳаллӣ ҳам (лоақал хангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебарданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннаҳр ёфтшуда – номаи машҳури «шоҳи Суғд, ҳокими Самарқанд» Деваштак ба ҳокими араби Хуросон (718-719) низ метавонад тасдиқ намояд.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузорӣ, балки дар адабиёти илмӣ, дар назм ва дигар соҳаҳои маданияти хаттии мардуми эронизабон чорй карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадеии ба забони арабӣ навиштаи намоёндагони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, ҷунончи, Ибн ал-Муқаллаб (721-757, номи форсиаш Рӯзбех), Ибни Хурдодбех (820-қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780-847) ва ал-Берунӣ (973-1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурд (710-784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолабӣ (961-1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980-1037) аз Бухоро ва ғ. маълуму машҳуранд. Саолабӣ дар асари худааш «Ятимат-уд-дахр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аёнӣ ашроф ва доираҳои расмии ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абӯ Нувос (742-қариб 812), ки худ фарзанди форсдустар аст ва шеърҳои ӯ дар дарбори хорунарашид ба забони арабӣ эҷод кардааст, – мувофиқи маълумоти «Таърихи Систон» дар шеърҳои калимаҳои форсиро ҳазломезона дохил кардааст.⁸⁷

Ба маданияти хаттии мардуми эронизабон дохил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривҷ ёфта буд. Оммаи васеи аҳолии шахру деҳаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон, Эрони ғарбӣ бошад, ба забони модарӣ сӯхбат мекарданд, ба ин забон суруд ва достонҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, вале бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадеии мардуми эронизабон дар асрҳои аввали ҳукмронии ислом дар хат инъикос наёфта ва аз ин рӯ, осори хаттии онҳо барои наслҳои оянда боқӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихӣ маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозиддааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (хатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадеӣ дар хати арабӣ сабт нагардидааст, қариб тамоман номаълум монда, танҳо аз рӯи баъзе маълумоти парокандае, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муаррихони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Ҷоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форсӣ асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо каломи мавзуни форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

⁸⁶ Крачковский В.А. ва И.Ю., 1934, с. 52; 1955, с. 182–212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, ниг.: Эберман В. А., 1927. Муфасссал доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Абӯ Нувос ниг.: Шидфар Б.Я., Абӯ Нувас. М., 1978.

⁸⁸ Ниг.: Марр Ю.Н., 1939, с. 63.

В.В.Бартолд дубайтаи форсии ба харобаҳои Самарқанд бахшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) ҳифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартолд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Мароға, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) меҳондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи 727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балх дар бораи ҳучуми бебарори қоиммақоми араб дар Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи кӯхистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Қаринаи ин маълумот ва ҳуди характери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни халқ баромадааст. ҳамин тавр, шубҳае наместонад, ки дар ибтидои асри VIII забони зиндаи аҳолии Балх (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Инро ду порчаи шеърӣ ба хати монӣ навишташуда, ки аз рӯи ҳулосаи профессор ҳеннинг ба калами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллуқ дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ баромадани забони форсӣ ва барои дар хати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии ҳилофат – дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821-873), Саффорӣён (873-903), Сомониён (875-999) ба вучуд омаданд ва аъён ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ, забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забони давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқлолияти сиёсӣ ва мадании худро дар назди ҳилофати араб таъкид ва таъйид менамуданд. Аз ин рӯ, табиист, ки аввалин кӯшишҳои сабти ҳаттии ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон ба вуқӯъ пайваستاаст. Ба илм қай, дар қучо ва аз тарафи қай дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равшан аст, ки ҳуди зиндагӣ, шароити таърихии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систони то асрҳои IX-X бо забони маҳаллӣ ба вучуд овардани хат ва адабиёти ҳаттиро тақозо мекарданд. ҳарчанд маълумоти сарчашмаҳо қомилан саҳеҳ ва аниқ набошанд ҳам, ба ҳар ҳол метавонанд вазъияти муайяни таърихиеро, ки дар он протсессҳои забони адабии арабиро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯъ меафтааст, ҳеле равшан нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурустӣ акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳучуми Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба хирот (867) чунин оварда шудааст: «...шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шаҳриён ва рустоиёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафёб гардонид... Чун ин қабил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад ибни Восиф ҳузур дошт. Ӯ дабири девони сафир буд ва шахси муаддаб. Он вақт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад ибни Восиф шеърӣ порсӣ гуфтан гирифт ва аввалин қасе аз Аҷам буд, ки шеърӣ порсӣ гуфт...»⁹²

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836–838; ИАН, 1933, № 3, 270–271.

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Hynning W. B., 1962.

⁹² Ин порча дар чанд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумаи русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, с. 79–80; Оранский И.М., 1960, с.264-265; «Таърихи Систон», 1974, с.210-213.

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеърҳои арабӣ ба шеърҳои форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ ҷолиби диққат аст: ба намоёндаи ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеърӣ ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър мегуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон – вилоятҳои, ки дар ҳудуди онҳо протсессӣ ташаққули халқи тоҷик ба вучуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи пуршукӯҳи адабиёти классикии тоҷику форс, махсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рӯдакӣ (охири асри IX миёнаи асри X) ва Фирдавсӣ (933/934-1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абушақури Балхӣ ва дигарон асарҳои пурқимати бадеиашонро ба забони форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрии адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин замон ва маҳал тааллуқ доранд, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абӯмансурӣ»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тӯс (Хуросон) навишта шудааст;

2) «Дорушиносӣ»-и Муваффақи хиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нӯх (961-976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «худуд-ул-олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимолу ғарби Афғонистони имрӯза) ба таълифи он шурӯъ кардаанд;

4) Асари ҷуғрофии Абулмуъййиди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб-ул-булдон» ва ё «Китоби аҷоиботи баҳру бар»⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷику форс бо як қатор асарҳои оригиналии таърихӣ, монанди «Зайн-ул-ахбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таърихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назари мо, дар нимаи дувуми асри XI навишта шудааст) бой мегардад.

Майли дар адабиёти ҳаттӣ қорӣ кардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури «Таърихи Табарӣ» ва асари дигари калонҳаҷми ӯ «Тафсир» (тафсири Қуръон) аҳамияти бештар касб кардаанд. Тарҷумаи ҳар дуи ин асар (аниқтараш тарҷумаи асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллуқ дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ба қалами ходими намоёни давраи Сомониён Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ, ки чун ҳомии

⁹³ Rūmpis Ch. H., GDMG.

⁹⁴ Аз рӯи ҳисоби Л.П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, с. 29.

⁹⁵ Маҳз ҳамин асар аз ғадимтарин дастхатҳои бо хати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсӣ, ки то замони мо омада расидааст.

⁹⁶ Ин асари ягонаи Абулмуъййиди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоҳнома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала дохил мешуда бошад) чун игтибосҳои алоҳида дар асарҳои муаллифони дигар боғӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуъййиди Балхӣ ва асарҳои ӯ ниг.: Lazard G., Aylul Mu'ayyadī Yalkhi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», с. 30–31.

⁹⁷ Тахмин мекунам, ки гӯё тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 55, эзоҳи 37.

адабиёт низ машхур аст, тааллуқ дорад. Худи Балъамӣ дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарҷума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ гардонидам, то малик ва атбои ӯ битавонанд хондан ва фаҳмидан ва ба ҳар касе, ки бихоҳад маонии он дониш, мушкиле рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нӯх (961-976) ба забони форсӣ тарҷума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомонӣ⁹⁸ уламои Мовароуннахрро чамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Хоҷаимом Абулқосим ҳақими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва кулли уламо писандиданд. Пас амир «фармуд, ки ин китобро ба порсӣ бояд кард, то хоссу омро манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳо чунин бармеомад, ки сабаби асосии қорӣ кардани забони ҳаттии форсӣ асарҳои бо ин хат навишташуда-ро ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, яқбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби ҳатшуда надод. Адабиёти ҳаттии арабӣ ва адабиёти ҳаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд доштанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истеъмоли забони арабиро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти ҳаттӣ маҳдуд кардан гирифт. Таваҷҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ӯ шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб шеърӣ порсист, ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеърӣ порсӣ пайдо карда натавонем».¹⁰¹

Чунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳат «қонуниятӣ прогрессивии таърихӣ буда, муборизаи мардуми як қатор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳукмронии сиёсӣ ва мафкуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданӣ ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғул нишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар ҳат қорӣ кардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршаҳӣ «Таърихи Бухоро» бори аввал ба забони арабӣ (933–934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарҷума шуда, соли 1178 ин тарҷума дубора таҳрир ёфт.

Дар ин бора мутарҷимии асар дар муқаддимаи он чунин менависад: «Ба таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати балеғ... ва чун бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат наменамуданд, дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба форсӣ тарҷума кун. Дархости ишонро иҷобат кардам ва ин китобро баъд аз гузаштани яксаду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарҷума кардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннахр, Хуросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънои васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушмгир (976-1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (988-1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Қатрон) баъзе

⁹⁸ Аз афти қор, Наср II (914–943) ё Нӯх I (943–954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Анъанаи аз забони арабӣ истифода бурдан махсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, с. 310.

¹⁰² Болдырев А.Н., 1955, с. 87.

¹⁰³ Наршаҳӣ, «Таърихи Бухоро» (муқаддимаи тарҷумаи форсӣ), 1904, с. 3.

шоирон ба гуфтани шеърӣ форсӣ сар мекунад. Аз соли 1022 то соли 1037 ғазолияти донишманди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфохон мегузарад ва дар ҳамин чо барои ҳокими маҳаллӣ якчанд асар, аз ҷумла асари машхураш «Донишнома» ё «Донишномаи Алоӣ»-ро ба забони форсӣ эҷод кардааст. Дар ин чо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Хуросон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи халқ ғажо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои ҷорӣ аввали асри XII чунин менависад: «Ва шундаам, ки худованди мозӣ Алоуддава...»¹⁰⁴ ҳочааис Абӯалӣ ибни Синоро гуфт: – Агар илми аввал ба иборати форсӣ будӣ, ман битавонистаме доништан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донишномаи Алоӣ» сохт ва чун пардохт ва арза кард, аз он ҳеҷ дарнаставонист ёфтанд».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод кардани чанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма ғажо кардани онҳо алоқаманд кардааст.

Таъсир ва шӯхрати адабиёти хаттии форсӣ дар асрҳои миёна чунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳои, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ), балки дар кишварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Курдистон, Афғонистон, ҳиндустони шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти хаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияи мамлакатҳои гуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ на фақат барои мардуми тоҷик ва форс, инчунин барои халқҳои гуногуни ин нуқоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Хурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти хаттӣ ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиҳо, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рӯзгор ва катибаҳо танг кардааст. Аввалин хати ба забони форсӣ дар рӯи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллуқ дорад.¹⁰⁶ Дар хатти арабии рӯи сафолпораҳо, ки аз ҳафриёти археологӣ Марв ёфт шудаанд, ба гуфти М.Е.Массон, таъсири талаффузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар рӯи қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллуқ дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарчашмаҳо забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо чиро ифода мекунад? Калимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яъне дарбор (дарбори шох) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкретӣ маданияи таърихӣ он замон, замоне, ки адабиёти хаттӣ асосан дар дарбори ҳукуматдорони феодали ба вучуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори Сосониён дар Мадоин алоқаманд мекунад. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуби муайяни аввалин асарҳои ба

¹⁰⁴ {окими Исфохон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иггибос аз мағолаи Болдырев А. Н., «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкознания», 1955, № 5, с. 83.

¹⁰⁶ Маршак Б.И., 1976, с. 162.

¹⁰⁷ Массон М.Е., 1978, с. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфторҳои сертакаллуфи хоси забони адабии асрҳои минбаъда холианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ порсҳои (зандуштонӣ) Ҷазд ва Қирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли хаттии яке аз забонҳои расмӣ ин мамлакат –забони форсии қобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Балғамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳиран, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. ҳамин тавр, ҳеч як шубҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айнӣ як маъно қор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон – забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гӯё ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо хати арабӣ навишташудаи осори адабиёти тоҷику форс) ду давраи инкишофи пай дар пай як забон мебошанд, ки дар хатҳои гуногунсистема – паҳлавӣ, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам ҷудо мекунанд, хоҳу нохоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷику маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилои араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки якуним ҳазор сол пештар ба вучуд омада, ёдгориҳои хаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке – масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре – масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи яқум ба вучуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо, (асрҳои IX-X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихӣ маданияи Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозидааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, хирот, Тӯс ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зухур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём қифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ҷазнавиён ва Салҷуқӣён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фаррухӣ аз Систон, Анварӣ аз Сараҳс, Муиззӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувофиқи маълумоти тазкираи Муҳаммад Авфӣ (1221, 1222), ки қадимтарин тазкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омадаанд.¹¹²

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳучуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр,

¹⁰⁹ Семенов А.А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А.П. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 56.

¹¹¹ Ниг.: «СШ», 1975, с. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е.Э., 1950, с. 63.

Хуросон, Систон дар худуди вилоятҳое, ки асосгузори адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» (1065-1066) «луғати фурс - лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуросон» гуфтааст.¹¹³

ҳар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷику форсро аз давраҳои гузаштаи тараққиёти он, ки дар ёдгориҳои хаттии форсии қадим ва миёна мучассам шудааст, набояд ҷудо кард. Ин забон дар ҷои ҳолӣ ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шурӯъ мегардад, ки ин иддаоро ёдгориҳои хаттӣ тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ IX-X)

Тараққиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX барои тараққиёти адабиёти нави китобии тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии халқ қарор гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, вале ин шароит самараҳои худро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷику форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли хаттӣ зуҳур ёфтан ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии худ лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри воқеӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нарафтанд ва халқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққӣ кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ раванг ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷиконе буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, ғайр аз забони модарии худ забони арабиро ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори худ ҷамъ мекарданд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати худро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю кӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии маишат шоирон ва нависандагонро маҷбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодализм, ду тамоюлро қайд кардан мумкин аст: яке – майлҳои халқӣ, дигаре – майлҳои феодализм (ашрофӣ-клерикалӣ).¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷӯҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба худ ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои халқӣ бартарӣ доранд.

¹¹³ Иггибос аз «СП», 1975, № 8, с. 131.

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: Брагинский И.С., 1956.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳанӯз дар ҷавонӣ чун навозанда ва ҳофизи халқ шӯҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охири асри IX дар деҳаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алаҳуссус, роҷеъ ба давраи бачагии ӯ маълумот нисоятдараҷа кам аст.

Барои донишмандии қисмати Рӯдакӣ кашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С.Айнӣ аҳамияти ҳалқунанда дошт. С.Айнӣ пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсуҷӯи куҳансолони маҳаллӣ ба чунин ҳулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар деҳаи зодгоҳи ӯст. То ин дам касе инро тахмин ҳам накарда буд. Ин воқеият барои кушодани бисёр уқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кӯмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ҳимоятдида, чи навъе ки ривоят мекунам, солҳои охири умри худро дар хориҷи замири гузаронида, дар як деҳачаи номашӯри кӯҳистон аз дунё гузашт ва дафн карда шуд. Чунин буд қисмати шоир дар замони феодалӣ.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози хуш, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии худ шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914-943) ба дарбор кашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ӯ дар муҳити дарбор гузашт. Чи навъе ки Абулфазли Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеърӣ порсӣ (тоҷикӣ) дар замони худ, ки дар Араб ва Аҷам монандаш нест»; ӯ на фақат устои шеър, дар айни замон ҳофиз ва навозандаи забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ мураббӣ ва мувозиби шоирони навқалам буд, ки ин обрӯву эътибори ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вуҷуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пирии худ дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 ҳомӣ ва дӯсти наздики ӯ Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз кор дур карда шуд. Шоири куҳансоли нобино ё шояд зӯран кӯр кардашуда, ба гуноҳи дӯсти Абулфазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шӯриши халқии қармата хайрхоҳӣ карданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи худ баргашт.

Рӯдакӣ пас аз ин воқеа бисёр зиндагӣ карда натавонист. Чи навъе ки Самъонӣ дар китоби «ал-Ансоб» менависад, ӯ дар соли 941 (аз рӯи дигар далелҳо – дар соли 952) дар деҳаи худ Панҷруд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз як ҳазор байт омада расидааст. ҳамин шеърҳои боқимонда низ ба маҳорати баланди шоирӣ ӯ, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монанди марсия, қитъа, рубой, ғазал, маснавӣ (чун маҷмӯаи амсоли маъруфи «Калила ва Димна» ва ғ.) зоҳир гардидааст, метавонанд гувоҳӣ диҳанд.

Рӯдакӣ аз қабилӣ қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қасидаҳои ӯ бо тасвири возеҳи манзараҳои табиат, васфи сурури зиндагӣ ва ишқ шурӯъ мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима) назар ба мадҳия ҷозибаноктарин қисмати қасидаҳои вайро фароҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб таъмоман ҳолӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нухуфтаанд. Чунончи, бехтарин абёти ӯ роҷеъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муқоризаи наву кӯҳна

¹¹⁵ Айнӣ С. 1959, с. 30–36.

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ тадқиғот бисёр аст, хусусан ба муносибати ҷашни 1100-солагии таваллуди ӯ асарҳои зиёде таълиф ва нашр гардидаанд. Ниг.: Мирзоев А.М., 1968, ки феҳристи мукаммали адабиёти оид ба Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инчунин муҷрият шавад ба асари олимони Эрон Саид Нафисӣ (Техрон, ҷилдҳои I-III, 1309-1313 х.).

мисоли барчаастаи ҳамин навъ шеърхост. Дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ» шоир сабабгори фаро расидани пириро пурсида, худ дар ҷавоби он мегӯяд:

Ҷаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
ҳамеша то бувад онн-ш, гирдгардон буд.
ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Куҳан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, нақӯкорӣ ва далерию тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин бобат аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода мекунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷикӣ форсеро устувор намуда, жанр ва навиҳои асосии шеърро ба таомул медарорад. Дар ашъори ӯ қариб ҳамаи вазнҳои арӯзӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рӯдакӣ сармашки шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдакӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классикӣ шинохта шудааст, назме, ки дар асрҳои X-XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рӯдакиро устоди худ дониста, ӯро ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ дар деҳаи Ҷаҳидонаки Балх таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳо фақат ҳаминро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздиктарин шогирди Рӯдакӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балхӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Китоб-ул-фехрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-хусейн... дар ҳикмат бағоят мохир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдакӣ вафот кард. Шоирӣ куҳансол дар ғавти шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшақури Балхӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943-954) ӯро ба дарбор кашидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Офариннома», ки дар соли 944 навиштааст, шӯҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳиран, ин нахустин достони дидактикии адабиёти классикии тоҷикӣ форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшақур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз онҳо чизе боқӣ намондааст. Ӯ ба равиҳои рубоиёти халқӣ шеър гуфта, дар айни замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбаёнӣ низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёни ӯ чунон машҳур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, с. 19-20.

¹¹⁸ Олим ва табиби маъруф Абӯбакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (тағрибан соли 865-925) дар назар дошта шудааст.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар чанде аз тазкираҳо шеърҳои ошиконаи пурэхсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи фоҷиавии Робиа ва ғуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фаридаддини Аттор ба риштаи назм кашидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ӯ ягон маълумоти воқеӣ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рӯдакӣ буда, устод ба ашъори ӯ арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ (вафоташ тақрибан с.977). Ҷои таваллуди ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ӯро аз Тӯс (дар Хуросон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дақиқӣ фаъолияти худро дар дарбори ҳокими вилояти Ҷағониён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомониён ба шумор мерафт, сар кард. Шӯҳрати санъаткории Дақиқӣ то дараҷае расид, ки дар як муддати кӯтоҳ ба Бухоро – ба дарбори Сомониён даъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди таваҷҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамонии замонҳои гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти калоне дошт. Бинобар ин Сомониён ба ҷамъ намудани нақлу ривоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ-асотирий чи аз сарчашмаҳои таърихӣ паҳлавӣ, чи арабӣ ва хусусан аз забони мӯбадон диққати махсусе медоданд. «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нӯҳи II Сомонӣ (976-977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард – соли 977 ӯ дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ӯ қурбони фитнаву дасисаҳои шахсони тарафдори дини ислом гардида бошад, ки ба фаъолияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизаи байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ мавҷуданд: ҷунончи, муаллифи аввалин тазкираи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авфӣ ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон Абулқосим Фирдавсӣ байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тӯс, аз оилаи аъёни миёнаҳол таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ӯ ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азхуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳое, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳо сафар карда, бар иловаи «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» дар бораи гузаштаи халқҳои Эрон маълумоти муфассал ҷамъ овард, ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома» шурӯъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомониён ҳанӯз дар авҷи иқтидори худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамонии халқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии дostonи худ медонист. Ӯ ба эҷоди ин асар бехтарин айёми умри худро сарф кард. Ҷунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале ҳомаашро ба канор нагузошт:

Ман аз шасту шаш сушт гаштам чу маст,

Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Руҳи лолагун гашта бар сони коҳ,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ.
Зи пирӣ ҳам овард болои рост,
ҳам аз наргисон рӯшноӣ бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсро силсилаи гуфтори сакоию суғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сеяки дostonро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои суғдӣ хуразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи бохтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири фасли аввали дoston, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратёфта мушобеҳ мебошанд, низ аз манбаҳои осеёмиёнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди дoston) асосан аз маъхазҳои хатгӣ, махсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эронӣ мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми чараёни воқеаҳои ин асар халқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваи нек бар зидди қувваи бад – истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонавии дoston дар шахси шоҳи морон Заҳҳок зулми золимони аҷнабиро тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Коваи Оҳангар ва халқи бо даъвати ӯ шӯришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони дoston муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба дoston воқеаҳои таърихи аз лашкаркашии Искандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марги Яздигурди III низ дохил намуда, ғояи муборизаи халқро барои истиқлолияти кишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай дostonро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишқи Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ ороштааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоири бузург онҳоро бо беҳтарин сифатҳои инсонӣ – ҷавонмардӣ ва олиҳимматӣ орошта, тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фаҳмидани моҳияти меҳнати маздакия аз тамоми ҳамасрони худ пеш гузаштааст. Ӯ ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати муттасили чандинсола дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар камар баста буд, хеле вақт гузашт. Дар ин муддат давлати сомонӣ аз по афтода, аз ҳомиёни шоир касе намонда буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони хайрандеш «Шоҳнома»-ро ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Маҳмуд ин тӯҳфаи шоиронаро рад кард ва чунон ки нақл мекунанд, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони пеш аз ислом ба кофирӣ айбдор намуда, бифармуд, ки ба зерӣ пои шутур партоянд. Намояндаи сулолаи нави ба ҷои Сомониён омадаи турк Султон Маҳмуди Ғазнавӣ табиист, ки дар дoston, қабл аз ҳама, хавфи сиёсӣ дарёфт, зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷдо-

ди халқи тоҷик бар зидди Тӯрониён,¹¹⁹ ки дар аҳди ӯ ҳамчун аҷдоди қавми турк ҳисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии ҳилофати араб ва рӯҳониёни мусулмонро мечуст, ба муқобили васфи анъанаҳои қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он бархост. Вале муҳимтарин сабаби муносибати манфии Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фурӯ нишондани ҳаракатҳои халқро асли мақсади худ қарор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шоири гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии худ дар радифи барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон қарор гирифтааст.¹²⁰

Шоири бузург бақияи умри худро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадрақҳо – с.1025) дар Тӯс вафот кард. Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсиро кофир меҳонданд, ба қабристони мусулмонон дафн кардани ӯро манъ намунонд. Ҷасади шоир дар боғи ҳуди ӯ ба ҳок супурда шуд.¹²¹

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суханони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комебиҳои илму фанни давраи сомонӣ камтар аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ байналхалқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф кӯшиш менамуд, ки асарҳои худро ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои илмӣ кишварҳои Шарқ гарданд.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

Ибни Қутайба (828-829) ҳам дар соҳаи таърих ва ҳам дар соҳаи адабиётшиносӣ яке аз мумтозони замони худ буд. «Китоб-ул-маориф» ном асари доир ба таърихи ӯ аҳамияти ниҳоят калоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-уш-шеър в-аш-шуаро» ном асари адабиётшиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

¹¹⁹ Номи гадимаи тоифаҳои бодиянишини шарғизеронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоқи Советӣ нашри муқаммалӣ илмӣ матни «Шоҳнома» анҷом пазируфт, ки ба гадимтарин дастхатҳо асос ёфта, аз тарафи кормандони Институти Шарғишносии АФ СССР тартиб дода шудааст (ҷ. I-IX, 1960-1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: Османов М.-Н. О., 1959.

¹²² Намунаҳои адабиёти тоҷик, 1940, с. 28.

Абӯмуашшар Чаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфтарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба чамъ овардани ҳадисҳо шугъл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯъ намуд, сипас ба илми нучум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. Абӯмуашшар тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абӯбакри Наршахӣ (вафоташ с.959) яке аз муаррихони машҳури давраи сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ӯ ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абӯнаصري Кубавӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз бехтарин сарчашмаҳои таърихии доир ба ҳаёти вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр ва маҳсусан Бухоро мебошад.

Абӯнаصري Форобӣ (тақрибан 870-950) аслан аз Фороби қадимаи соҳили Сирдарё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Димишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ӯ ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро азхуд намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ӯро дар соҳаи фалсафаи Юнон устоди худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ микдори зиёди асарҳои таҷқиқӣ тааллуқ дорад. Маҳсусан, рисолаи «Доир ба ақидаи соқинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои ҳудӣ ӯро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ӯ дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абӯалӣ ибни Сино тахминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят васеъ ҳосил намуда, чунон ки худ мегӯяд, ханӯз дар синни ҳаждаҳсолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Маҳсусан, омӯхтани адабиёти доир ба риштаҳои мухталифи илму фан дар китобхонаи машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолиҷа кардани амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи китобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шахсии ӯ аҳамияти бағоят калоне дошт.

Вақте ки давлати сомонӣ ба таҳдиди Қарохониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Ғазнавӣ дучор гардид, Абӯалӣ мачбур шуд ҳоки Бухороро тарк намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардонии ӯ, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Хоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва ҳамадон, Исфаҳон ва боз ҳамадон – ин буд ҷойҳои муҳоҷирати «шайхурраис», чунон ки муосирони ӯ ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абӯалӣ ибни Сино давраи хеле пурқорӣ буд. Вай ба табобат ва дарсгӯӣ машғул мешуд, вазири ҳокими ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абӯалӣ ибни Сино донишманди ҳартарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсӣ.

Ягон соҳаи фанне набуд, ки ин энциклопедисти аҷоибӣ халқи тоҷик дар асрҳои X-XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ӯ «Ал-қонун фи-т-тиб» бехтарин асар дар илми тиб буда, дар давоми шаш аср (аз асри XI то миёнаҳои асри XVII) ҳамчун дастур барои духтурон ва китоби дарсӣ барои мактабҳои тиббии тамоми Европа хизмат кардааст. «Ал-Қонун» дар Европа чандин маротиба ба забони лотинӣ ва дигар забонҳо нашр гардидааст.

Ибни Сино дар шарқ ва ғарб чун бузургтарин файласуфи замон шӯҳрат пайдо кард.

Асари энциклопедии Ибни Сино «Китобу-ш-шифо», ки дар хусуси мантик, табиатшиносӣ, метафизика ва риёзиёт баҳс менамояд ва «Донишнома», ки ба забони тоҷикӣ навишта шуда, масъалаҳои оид ба мантик, илми табиат, фалсафа, риёзиёт ва нучумро дар бар мегирад, дар қатори «ал-Қонун» ва дигар асарҳои ӯ, аз бехтарин ёдгориҳои афкори пешқадами асримиёнагии қарнҳои X-XI ба шумор мераванд.

Ибни Сино дар омӯхтани мероси файласуфҳои қадим, махсусан Арасту, ҳамчун пайрави муқаррарӣ набуда, балки ба эҷодкорона инкишоф додани ғояҳои онҳо саъй мекард.

ҳарчанд Абӯалӣ ибни Сино кӯшиш мекард ва ё маҷбур мешуд ақидаҳои пурмулоҳизаи худро аз ягон ҷиҳат мутобиқи аҳкоми шариат ифода намояд, ки ин боиси дуият ва номустакилии ӯ гардидааст, вале бо вучуди ин, асли моҳияти фалсафаи ӯ ҳамчун пешқадамтарин суҳани машшоия ба шумор мерафт. Вай бар ҳилофи аҳкоми динӣ оид ба офариниши олам абадияти дунёро эътироф менамуд; баръакси ҳукми шаръӣ роҷеъ ба сарнавишти илоҳӣ таълимоти қонуни сабабиятро дар табиат пеш мебард. Дар айни замон, Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти Худоро эътироф карда ва мавҳумоти замони худ, рамзи арқом ва монанди инҳоро ҳақ пиндошта, дар мавқеи дуият монд. Аммо ин маҳдудияти ногузири таърихӣ аҳамияти осори Абӯалӣ ибни Синоро дар таърихи илму фанни тоҷик ва ҷаҳон кам намекунад.

ҳамчунин, ақидаи нисбат ба замони худ пешқадами Ибни Синоро роҷеъ ба ҳукуки мардум дар бобати бо силоҳ сарнагун кардани ҳокими мустабид низ метавон ёдоварӣ намуд. Ин ақидаи ӯ ҳамоҳанги ғояҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад.

Тараққиёти маданияти асри IX-X-ро ҷамъбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт қомебиҳои муҳим ба даст овардани халқи тоҷик ва дигар халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Хуросонро қайд кардан мумкин аст. Шароити фароҳамомадаи таърихӣ: барпо кардани давлати худ ва аз зулму ситами ҳилофати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани халқи тоҷик ва ташаккули забони адабии ӯ; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи хоҷагӣ ва маданияи халқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин қомебиҳо мусоидат мекард.

Боби севум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII. ДАВЛАТҲОИ ҒАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҲИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамари Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри XI, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарохониҳо лозим омад ба муқобили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯх, ки дар мухорибаҳои зидди Қарохониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Ўзген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарохониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими Қарохониро ронда, шаҳро соҳиб шуд. Боқимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарохониҳо ба Самарқанд ҷанҷол бурданд.

Ҷаъфартегин ном бародари хони қарохонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Самарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасирро шунид, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба муқобили ӯ равоӣ шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукумат қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарохонӣ Насри Илоқхон қувваҳои асосии худро бар зидди ӯ равона намуд, Мунтасир ба онҳо муқобилат карда натавонист ва бе ҳеч мухориба Бухороро ба дасти душман гузошта, ба тарафи Хуросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳар ду бар зидди Маҳмуди Ғазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе қомебиҳои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятона анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарохониҳо сар бардошт.

Дар Осиёи Миёна ғузҳо қабилҳои туркзбони аксаран бодиянишин буданд. Дар асри X манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои паҳновар – аз маҳалҳои ҷанубии назди Балхаш то поёноби Волга парешон гардида, фақат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарё ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вучуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шаҳру дехот ҷойгир шуда, ба қорҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии

¹ Доир ба таҳлили муфассали ҳамаи мадрақҳои паҳншавии рӯзҳо ниг.: Ошохонов С. Г., 1969, с. 49–85

онҳо шаҳри Янгикент (вокеъ дар поёноби дарёи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кўчманчиён ва зироаткорони қаториро беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷ гирифтани зиддиятҳои синфӣ дар муҳити ғузҳо сабабгори дар ҳудуди асрҳои X–XI аз по афтодани давлати сирдарёии ғузҳо гардид.

Чангҳои пайдарпай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дафъи ҳучуми онҳо дар гирдо-гирди воҳаҳо истеҳсомоти зиёде месохтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, мубодилаи озуқаворӣ дар байни хоҷагиҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита барқарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффақиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарӣ Насри Илокхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қарохониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байни Мунтасир ва саркардаҳои ӯ дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ муноқиша ва носозиҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр таъягоҳе надошт, аз тарси он ки рӯзе саркардаҳои ӯ ба Қарохониҳо созиш намуда, ба ӯ хиёнат накунад, ба ҷустуҷӯи иттифоқчиёни дигар қарор дод. Ӯ дар охириҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскарӣ савора ва пиёда аз дарёи Аму гузашта, хост мавқеи худро дар Абевард ва Нисо (дар қарибии Ашқободи ҳозира) мустаҳкам кунад, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии Хоразмшоҳ дучор омада, шикасти сахт хӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи худ боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъдаи зидди Қарохониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузаштаи Насро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффақияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав барқароркунии ҳокимияти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозиҳои Самарқанд ҳорис, ки бо лақаби Ибни Аламдор машҳур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи худ ба Мунтасир пайваст. Ғайр аз ин, шайхҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тариқ, Мунтасир лашкари худро пурқувват кард ва дар ҷанги назди Бурнамад ғалабаи калоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илокхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин, муваффақияти ҳарбӣ Мунтасир мавқеи худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илокхон фавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар ҷӯли байни Ҷиззах ва Хавос ба ӯ ҳучум овард. Ғузҳо, ки дар ҷанги назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан нахоста, ба маҳалли бодиянишинии худ ақиб гаштанд. Илова бар ин, дар вақти нозукии қор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ӯ хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илокхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қарохонихоро бартараф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Хуросон рӯ ба гурез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати сомонӣ даст накашид. Ӯ ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дафъаи чорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дафъа ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дасти яке аз роҳбарони қабिलाҳои бодиянишин қушта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳоли пуштибонӣ намедиданд, кӯшиш ва фаъолияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид.

Пас аз марги Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати сомонӣ фақат дар байни Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарохониён давом мекунад.

Халқи тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ханӯз аз аввалҳои нимаи дувуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Сабуктегин ҳамчун асосгузори сулолаи Ғазнавиён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зеро Сабуктегин на фақат истиқлолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи дарёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, ҳоки давлати худро васеътар кард. Илова бар ин, ба ивази кӯмаке, ки ба амири сомонӣ Нӯҳи II расонида буд, ҳокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ӯ гузашт. Сабуктегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ӯ буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабуктегин дар вақти касалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тариқ, пас аз вафоти ӯ Исмоил ба тахт нишаст. Аммо ҳукмронии ӯ зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёнҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз вазъият истифода намуда, бо қувваи лашкар ба Ғазнин равон шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вақте ки дар соли 999 давлати сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳучуми Қарохониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархоста, тамоми Хуросонро ба тахти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ӯ дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол кард.

Аввалҳо дарёи Аму ҳамчун сарҳади байни Ғазнавиён ва Қарохониён муқаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балх муҳорибаи шадиде дар миёни қўшунҳои ғазнавӣ ва қарохонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдорӣ Маҳмуд (998–1030) давлати ғазнавӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашкар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳо, ки дар тахти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат ғорат кардани Ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

Ҳамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои халқи Ҳиндустон харобӣ ва бадбахтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ӯ аҳолиро тороч мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихиро несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳоро вайрон карда ба яғмо мебурд, балки нисбат ба аҳоли низ аз ҳеҷ гуна ваҳшоният рӯй

2 Таърихи сиёсии Уазнавиён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В.В., 1963 б, с. 322 ва мобаъд; Йосworth С. Е., 1963, р. 35–47; 227–268; очерки мухтасар ниг.: Мас-сон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 242 ва мобаъд; Spul̄g В., 1952, 8. 111–124.

3 Маълумоти оид ба аслу насаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабуктегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути баъзе сарчашмаҳои асри миёнагӣ, аз ҷумла асари Муҳаммади Шабонгорай (асри XIV), «Мачма-ул-ансоб» (ба тариқи игтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабуктегин аслан аз тоифаи барсхони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти ғабилҳои турк-мани тухсӣ асир афтад, чор сол подаи онҳоро меҷаронад ва пас ба тоҷирони Мовароуннаҳр фурухта мешавад (ЛЮ ИВАН СССР. С-372, вар. 144,145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи марҳилаҳои аввали таърихи Уазнавиён ниг.: Йосworth С.Е., 1965.

4 Муфассалан ниг.: Якубовский А.Ю., 1934; Nasim М., 1931.

намегардонид. Масалан, ӯ дар соли 1019, пас аз ишғол кардани қалъаи Маҳован (ё худ Моҳобон), ба сабаби он ки ҳокими қалъа пеш аз омадани вай гурехтааст, тамоми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавохирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, миқдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр кифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба сохтмони биноҳои махсус шурӯъ намуданд.

Дар солҳои 1010–1011 Султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояте дар Афғонистони кунунӣ) ҳучум оварда, ба ивази додани талафоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ӯ дар соли 1017 аз кушта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин, ки меҳоҳад зулми Али-тегини Қарохониро аз сари аҳолии Мовароуннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Чағониён, Қабодиён, Хатлон ва баъзе ҷойҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабс гирифт ва ғаниматҳои дарёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тариқа, аз қисматҳои шимолӣ ва шимоли ғарбии ҳиндустон сар карда, то Чағониёну Хоразм ва дар ҳудуди Эрони имрӯза то Исфохон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ дохил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, махсусан ҷангҳои дар ҳиндустон бурдаи ӯ, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол халқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳо гирифтор мекарданд. Дар арафаи ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тариқа, андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки халқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман ҷудо мегардид. Аз ин сабаб хоҷагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳрҳои обёрӣ дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани хоҷагии қишлоқ соли 1011 дар Хуросон қатъӣ рӯй дод. Барвақт омадани сармои зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам сахтар кард. Мувофиқи маълумоти воқеаномаҳои таърихӣ дар як ҳуди Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фурӯш нарафта, дар бозор мемонд, лекин аҳоли то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои харидани он иқтидоре надошт. Дар соли қатъӣ мардум сагу гурбаҳоро кушта меҳӯрданд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамхӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг халос кардани аҳолии Хуросон тамоми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеҷ як чораи қатъӣ надид ва фақат барои намуд ба ҳокими Хуросон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ночизе кӯмаки пулӣ расонад.

Султон Маҳмуд гоҳо баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умруну обод намудани пойтахташ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машхури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои ӯст. Лекин сохта шудани ҳар як иморат ба сари аҳоли маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасанги мрамор ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва сахни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҳама аз ҷойҳои дурдаст бо қувваи халқ кашонида

шуда буданд. ҳатто харочоти ҳарсолаи боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воқеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ – ба қувваҳои мусаллаҳ ва халки оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона медод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ӯро бо садоқат иҷро кунанд. Вай барои ин ки гӯё халки мамлакатро бо қувваи аскари худ аз ҳучуми душманони хориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддӣ заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ӯро бе-гуфтугӯ ба ҷо оранд ва илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи ҷамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвате, ки аз ҳиндустон ва дигар ғушаву канорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун ҷамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирхонд дар далели ҳасисӣ ва ҳирсу ози Маҳмуди Ғазнавӣ чунин ҳикояти аҷибро овардааст: «Гӯянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурх ва анвои ҷавоҳири нафис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат ҷамъ оварда буд, ҳозир карданд ва дар саҳни сафҳаи ариз (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он саҳн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулавлан аз сурх ва зард ва бунафш ва ғайра орошта бошанд. Султон ба ҷашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирист ва баъд аз гирияти зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама ҷинс ва нақд ба мустаҳқиқе надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз ҷони ширин ба сад талхӣ хоҳад дод».⁵

Маҳмуди Ғазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои ғоратгарона мақсади асосии худро бо шиори ғазовот – ҷанги муқаддаси ислом меپӯшонид, ки ба туфайли ин аз тарафи халифа ҳимоят медида ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қўшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ худро пайрави мазҳаби суннӣ (ки дар он вақт мазҳаби ҳукмронии ислом буд) эълон намуда, ба муқобили ҳама гуна норозигиҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалӣ, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматӣ, исмоилиҳо, шиӣҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳо зоҳир мегардиданд, мубориза мебуд. Вай молу мулкҳои тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёрро ба дасти худ ҷамъ мекард. Ба ин тариқ, эътиқод ва тарафдорӣ садоқатмандонаи Маҳмуд нисбат ба мазҳаби суннӣ фақат як восита буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам мекард ва сарваташро меафзуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ ба корҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоятдараҷа аҳамият медод. Ғайр аз ҷосусони махфӣ, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузошта мешуданд, дар пеши ӯ маъмури махсус низ бо унвони «мушриф» қор мекард, ки аз вазъияти дохилӣ, қордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон хабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки валиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузошт.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба қўшуни сершумори хуб ташкил ва мусаллаҳшуда така мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъаи мошинҳои сангандоз, барои убури дарёи пулҳои шиновар мавҷуд буданд. Нафароти зиёди қўшуни султонро ғуломони зархарид ва таълими ҷангигирифта ташкил медоданд. Дастаҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва ҷанговарони дигар халқҳо фароҳам меомад, ки дар байни онҳо тоҷикон кам набуданд.⁶

⁵ Равзату-с-сафо, с. 38.

⁶ Дар бораи яроғу аслиҳо, таркиб ва ташкили қўшуни Маҳмуди Ғазнавӣ ва ворисони наздики ӯ ниг.: Йосворт С.Е., 1960; 1963, р. 98–128

Султон Маҳмуд ҳаққо, ки сарлашқари бузург ва ҳокими ғаюру соҳибиродае буд. Ӯ дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирии давлати худ ғамхорӣ карда, биноҳои зебову муҷаллал месохт, ба шоирону уламои дарбор сарпарастӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти хочагии кишлоқ ягон коре накард. Дар аҳди ӯ зироат ба харобӣ рӯ оварда, равобити иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонаи мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барпокардаи султон Маҳмуд, хусусан пас аз вафоти ӯ (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

Салҷуқиҳо ва суқути давлати Ғазнавӣ

Як гурӯҳ амалдорони олимаҳои дарбори ғазнавӣ бо сардорӣ ҳоҷиб ба васи-яти султон Маҳмуд амал намуда, писари хурди ӯ - Муҳаммадро ба тахт нишонданд. Вале писари бузурги вай - Масъуд аз ин ҳол бохабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Масъуд ба чашмони Муҳаммад мил кашида, ӯро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукуматдорӣ Масъуд (1030–1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ монданӣ надошт, тороч гардидани аҳоли аз ҳад гузашт. ҳокимони вилоятҳои ҷудогона ба воситаи ришвагирӣ ва андозҳои ғайриқонунӣ халқро тамоман хонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғуншуда ба тариқи тӯхфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ӯ на ин ки бар зидди ин қабил беадолатӣҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Масъуд нисбат ба Қарохониҳо ҳамон сиёсати падари худро давом медод ва кӯшиш менамуд, ки ҳама вақт бо онҳо муносибати дӯстонаи ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шӯришҳои халқ ва задухӯрдҳои дохили мамлакат қувват мегирифт, равияи душманона доштани Қарохониҳо барои давлати ғазнавӣ хеле хавфовар буд. Мактуби зерини Хоразмшоҳ Олтунтош, ки дар соли 1030 ба Масъуд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошкор аст, ки амири марҳум (Маҳмуди Ғазнавӣ) барои ба тахти хонӣ нишастани Қодирхони Қарохонӣ кӯшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. ҳоло зарур аст, ки ӯро ҳимоя кунем, то ки дӯстии байни мо ва ӯ мустаҳкам гардад. Онҳо (Қарохониҳо) дӯстони ҳақиқии мо нахоҳанд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дӯстии худро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати ғазнавӣ нахоҳанд шӯронид».⁷

Хоразм, ки зоҳиран дар тобеияти Ғазнавӣ бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати ғазнавӣ роли бағоят калоне бозид. Агарчанде Масъуд пас аз марги Олтунтош барои кам кардани ҳукуки ҳукмронии Хоразм чораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ӯ боқӣ гузошт. Масъуд унвони «Хоразмшоҳӣ»-ро ба писари худ дода, писари Олтунтош ҳорунро ҳамчун ноибусалтана ба ҳукмронии Хоразм таъин кард. Албатта, ин рафтори Масъуд ба фарзандони Олтунтош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки ҳорун бо Алитегини Қарохонӣ ва салҷуқиҳо муносибати дӯстӣ барқарор намуда, дар соли 1034 Хоразмро мустақил эълон кард ва номи султони ғазнавиро аз хутба бардошт. Дар баҳори соли 1035 ҳорун ба Хуросон лашкар кашид. Фарзандони Алитегин (худи Алитегин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати ҳорунро ҳимоя карда, аз тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавӣ ҳуҷум намуданд. Лекин вақте ки ҳорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғуломони худ, ки ба Масъуд фурӯхта шуда буданд, қатл гардид, фарзандони Алитегин ба Самарқанд

⁷ Байхағӣ, 1962, с. 108

баргаштанд. Масъуд ба музокироти ошғӣ бо Қарохониҳо шурӯъ намуд, ки ба ту-
файли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дӯстӣ ва ҳешӣ барқарор гардид. Ба
ҳамин тариқ, ҳавфи ҳучуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарохониён ба давлати
ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба муқобили туркони салҷуқӣ, ки
ба Хуросон ҳучумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи
мубориза бар зидди Қарохониҳо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи
Салҷуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Хуросон ба онҳо рухсат дода буд.
Қӯшиши озод шудан аз ҷабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани заминҳои чаро-
гоҳҳои нав борҳо боиси исён намудани Салҷуқиҳо гардид. Мубориза аввалҳо гоҳ
ба фоидаи Салҷуқиёни Хуросон ва гоҳ ба фоидаи ҳукумати ғазнавӣ давом ме-
намуд. Соли 1035 ҳучуми нави Салҷуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи
зиёди ҷарбиро бар зидди салҷуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агар-
чанде аввал аскарони ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салҷуқиҳо ба қарор-
гоҳи онон шабохун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи сахт доданд.

Баъдтар Салҷуқиён ба Ғазнавиён якчанд мартаба зарбаҳои сахт ворид оварда,
қисми зиёди Хуросон, аз ҷумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд та-
моми қувваҳои аскарӣ худро ҷамъ карда, ба сӯи истиқоматгоҳи Салҷуқиҳо ҳаракат
намуд. Баҳорони соли 1040 дар наздикии Дандонақон (Тошрабати ҳозира)
муҳорибаи ҳалкунанда ба вуқӯъ пайваست.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо мумкин аст онро яке
аз ҳунинтарин ҷангҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати
Ғазнавиҳо дар Хуросон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамоми шудани
ҷарбу зарб сардори Салҷуқиҳо - Туғрал дар майдони ҷанг тахте ораста бар он ни-
шаст ва худро ҳокими кулли Хуросон эълон намуд.⁸ Бояд қайд кард, ки аёнӣ аш-
рофи шаҳрҳои Марвӯ Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд
карда шуда буд, ба Салҷуқиҳо кӯмаки бузурге расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марвурӯд гузашта, ба Ғазнин омад, вале бо вучуди
ин, ӯ барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҷарбӣ бар зидди Салҷуқиҳо ҷуръат
накард. Зеро ба вай аён буд, ки дар миёни оммаи васеъ ҳимоят нахоҳад дид. На
аёнӣ ашрофи ба муқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хирочу андозҳои
бешумор муфлисгардидаи Хуросону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғаз-
нин, Систон ва мамлақати кӯҳистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати
Ғазнавиёно надоштанд. Дар муҳорибаи назди Дандонақон аз душман рӯ ба ғурез
ниҳодани гурӯҳ - гурӯҳ аскарон, ки Масъуд бо ҷашмони худ дида буд, ба ин ҳол
хеле равшан гувоҳӣ меод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҳар чӣ
зудтар ба ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин
восита боздоштани ҳаракати Салҷуқиҳо мумкин гардад.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба ҳиндустон сафар кардани худ
ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди Салҷуқиҳо аз ӯ кӯмак хост.
Сипас, вай амр дод, то бародараш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ӯ ба ҳиндустон
рафтани буд, аз ҷабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам забон як карда,
ба Масъуд ҳучум намуданд ва ӯро ба ҷабс гирифта, Муҳаммадро ба султони бар-
доштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дасти одамони Муҳаммад кушта шуд
(с.1041).

⁸ Доир ба ин муҳориба мағолаи махсусе ҳаст: Заходер Б.Н., 1943.

Мавдуд – писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас дар ҷанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҳарбии Муҳаммадро шикаст дода, ӯро тақрибан бо ҳамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на фақат муқобилати бародарони тоҷутахталаби худро бартараф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Ғазнин ва ҳам Тирмизу Балх дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар ҳиндустон кӯшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили Салҷуқиҳо равона намуд. Вале Салҷуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят Мавдуд бо подшоҳони ҳиндустон, Туркистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя иттифок баста, дар солҳои 1049–1050 бо қувваи зиёде ба Хуросон ҳаракат намуд, аммо дар роҳ касал шуда, ба Ғазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 Салҷуқиҳо Балхро забт намуда, алоқаи байни Мовароуннаҳр ва давлати ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз иқтидори худро гум кардан гирифт. Дар охири асри XII охирин султони ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур – давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кӯҳистониеро, ки дар сарғаҳи ҳарируд воқеъ гардида, аз хирот то Бомӣён ва ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, «мамлақати Ғур» меномиданд. Ин мамлақат аз тарафҳои ғарб, шимол ва шарқ бо сарзаминҳои меппайваст, ки аз қадимулайём, тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабिलाҳои кӯҳистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими мусоид ва обҳои фаровони ин мамлақат барои хеле таракқӣ кардани зироат ва чорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X–XII хангоми тасвири мамлақати Ғур дар бораи мазраҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дарахтони мева, галаву рамаҳои зиёде, ки дар кӯҳсор ва доманаҳои кӯҳ мечариданд, ҳикоят кардаанд.

Дар мамлақати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи хеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои ҷангии ин мамлақат бағоят шӯҳрат пайдо карда, аз чизҳои муҳими содиротӣ ҳисоб мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақоеъномаи таърихӣ худ дар асрҳои IX–X ба қабिलाҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам ҷангидани онҳоро зикр намудааст. Кӯшке⁹, менависад ӯ, бо кӯшӣ дигар дар ҳолати ҳарб буда, одамон доимо бо ҳисси адоват нисбат ба яқдигар зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлақати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлақати Ғур бақияҳои демократияи ҳарбӣ ба муддати хеле тӯлонӣ давом намуданд.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои ҷудогонаи ба сари худ мустақили мамлақати Ғурро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар ҳамчун пешвои қabila ва тоифаҳо буда, фақат аҳёнан якҷанд қабилаларо ба тахти фармонӣ худ медаварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули кӯҳнаеро риоя мекарданд:

⁹ Кӯшк ва истехкомот дар гарияҳои авлодӣ дар назар аст.

¹⁰ Ҷузҷонӣ, тарҷумаи Раверти, с. 318

¹¹ {удуд-ул-олам, 1930. в. 21 б.

дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар тақсим карда буданд.¹²

Муносибати феодалӣ дар ин ҷо нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон кадрертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X–XI дар ин мамлакат муносибатҳои нимпатриархалӣ ва нимфеодалӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. ҳокимони вилоятҳои ҷудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш «малик» ё худ «меhtar» (баъдҳо, ғуршоҳ), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанда», дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлакати Ғур ҳам ба мисли дигар вилоятҳои кӯҳистони тоҷик хеле сусти ҷорӣ гардид. Ба ҳулафои араб муяссар нашуд, ки ин мамлакатро ба тахти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидӯсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии ҳудро ниғаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабилҳо дини исломро қомилан қабул накарда буданд.

Истиқрори сохти феодалӣ дар мамлакати Ғур, ҷи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух меод, дар баробари муборизаҳои шадиди синфӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи ҳирот ва Ғур шӯриши халқии қарматихо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар хусуси ин шӯриш ҷунин менависад: «Дар доманаҳои кӯҳистони Ғур ва Ғарҷистон марде бо номи «Бӯбилло» пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ ҷамъ меомаданд... Аз вилояти ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони пуршумор ба ҳузури ӯ расида, савганд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд... Ёғиҳо дар доманаи кӯҳи ҳирот падидаи омада, ошқоро ақоиди қофирон ва қарматихоро эълон карданд, онҳо аксар ҷӯпон ва зорёе буданд».¹³ Ин шӯришро қўшуни Исмоили Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фуру нишонд. Ҷи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ин қабил шӯро ошӯбҳо дар маҳалҳои муҳталифи кишвари Ғур борҳо ба вуқӯ омадаанд.

Охири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносибати феодалӣ буд. Дар нимаи дувуми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вуъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, вале дар зарфи ҷандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориза бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати ғазнавиро фурсати мусоид дарёфта, истиқлолияти ҳудро аз нав ба даст оварданд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурий ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Баҳромшоҳ (яке аз охириин султони ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шӯҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс гирифта, пас аз ҷанде заҳр дода ҳалок намуд.

Бо вуҷуди ин, дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар ҷанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, якзайл шикаст хӯрд. Султон Алоуддини Ғурий дар охириин муҳориба қўшуни Баҳромшоҳро торумор карда, ҳуди ӯро ба ғурехтан маҷбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150–1151) ҳароб карда шуд.

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф.Энгелс дар бораи ду пешво доштани ироқезҳо дар шароити демократияи ҳарбӣ (К. Маркс ва Ф. Энгелс Соч., т. 21, с. 96, 129).

¹³ Низомулмулк, 1949, с. 218–219.

¹⁴ Bosworth C. E., 1961; 1968 a, p. 159–166; Массон В. М., Помодин В. А., 1964, с. 255–265.

Вале муборизаи Ғазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186–87 бародарзодаи Алоуддин - Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз ҷангҳо охири хонадони ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур - Хисравмалиқро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур - Фирӯзкӯҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Ғазнавиёноро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузург гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи ғуғуҳоти минбаъдаи онҳо хеле вуҷуд пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамоно Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо қўшуни пуршуморе буд, ки дастаҳои низомии қабилаҳо низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳо ашрофи феодалии тоҷик дар кўҳистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон) ва Ўзбекистони кунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Вахш, Ҷағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайъати давлати Ғур дохил карда шуданд.

Солҳои 1152–1206 дурахшонтарин давраи таърихи мамлакати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва маданияи давлати Ғур низ ба ҳамин давра алоқаманд аст. Лекин азбаски мамлакати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулк

Ҷанги Дандонақон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдирӣ давлати Ғазнавиёноро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Хуросон соҳиб шудани Салҷуқиён гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040–1063) пас аз ин ғалаба фавран ҳудудро «султон» эълон кард ва бародари худро дар Хуросон гузошта, ба тарафи Гургон лашкар кашид. Ӯ дар як муддати кўтоҳ нафақат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба тахти тасарруфи худ гирифт, балки як қисми вилоятҳои ғарбии Эрони кунуниро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дасти худ даровард ва салтанати давлати салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсро низ забт намуда, дар Кавказ ба қўшуни давлати Румия шикасти сахт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алпарслон (1063– 1072) ба тахт нишаста, ҳокӣ давлати салҷуқиро хеле вуҷуд дод. Алпарслон баъзе қойҳои Мовароуннаҳрро ба худ тобеъ кард. Вай инчунин императори Румия - Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Ҷалолиддини Маликшоҳ (1072–1092) ҳудуди давлати салҷуқӣ ба дараҷае тавсеа ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати императории Чин қариб тамоми мамлакатҳои исломии Осиё дар тахти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз вафоти Маликшоҳ давлати паҳновари салҷуқӣ аз ҳам пош хўрда, ба якҷанд мулку давлатчаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати салҷуқии аҳди Санҷар (1118– 1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургро ишғол менамуд, қаналҳои зиёди обёрӣ ва маҳаллаҳои қалони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданияи онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад: «Вақте ки ман онро (яъне Марвро.– Б.Ғ.) тарк кардам, дар он ҷо даҳ китобхонаи вақф мавҷуд

¹⁵ Бартольд В.В., 1963 в. с. 569–583; Заходер Б.Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқиён дар ин асар муфассалан тавзеҳ ёфтааст; Bosworth С.Е., 1968 а.

буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартарии китобҳои маҳфузгардида назири чунин як ганчинаи китобро дар олам надидаам».¹⁶

Дарачаи маданияти Салчуқиёни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мутеъгардидаи Мовароуннахр ва Хуросон хеле паст буд. Кормандони дарачаи дувум ва севуми давлати салчукиро як сӯ гузорем, ҳуди «Салчуқиёни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туғрал ва Алпарслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин вазъият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати Салчуқиён мардони сиёсии маданитарин халқҳои ин сарзамин - форс, тоҷик ва туркони муқимӣ роли муҳиме бозанд. ҳамеша дар чунин мавридҳо фотехон дар тахти таъсири халқҳои мутеъ, вале хеле маданӣ қарор мегирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди салчуқӣ Абӯалӣ ҳасан ибни Алӣ ибни Исроқ буд, ки дар Хуросон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063–1092) дар замони ҳукмронии Алпарслон ва Маликшоҳ хидмати вазириро адо кардааст. Ӯ дар дарбори ин подшоҳон, алаҳусус Маликшоҳ, обрӯй ва нуфузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди хеле оқил ва фозиле буд. Ӯ дар қорҳои мамлакатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён таъя мекард ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра кӯшишҳои зиёде ба ҳарч меод.

Бештар бо ташаббус ва ғаъолияти Низомулмулк усули идораи давлати салчуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи наъе ки тамоми сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салчуқиён то як андоза давраи таракқиёти оқошита ба ривочи тичорату иқтисодиёти феодали буд. Шаҳрҳо умруну обод гардида, дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастаҷамъӣ ва муташаккилона қор мекарданд, хеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъияти оммаи меҳнаткаш дар замони Низомулмулк низ ҳамоно бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешгири қардани торочгарихое, ки феодалон нисбат ба барзгарон раво меиданд ва ин ҳол оқибат боиси қам шудани оидоти давлат мегардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳоро ба ҳоқимони салчуқӣ пешниҳод намояд. Ин тадбирот худсарихои сардорони ҳарбӣ ва иқтадоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамоман муфлис нагардад ва дар айни қамон ба ҳукмронии ҳуди феодалон осебе нарасад.

Низомулмулк барои марказиятнок шудани идораи давлат ҳам чораҳои муасир пешбинӣ намуд. Вале ҳеҷ яке аз ин тадбирот бидуни ташкили дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалӣ намегардид.

Низомулмулк барои ташкил намудани мактабҳои олии диния – мадрасаҳо кӯшиши зиёде қард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз қумла, дар Бағдод, Нишопур, ҳирот, Балх, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи ташкилкунандаи худ унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Програмаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағдод дар баробари аз ёд қардани Қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намояндагони табақаи амалдорро дар рӯҳи эътиқод ба дини ислом тарбия қарда, ба ин васила зумраи соҳибмансабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яқсон намояд. Ғайр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати диниро анҷом дода, онҳоро аз равияи исмоилия дур мекарданд.¹⁷

¹⁶ Ёғур, IV, с. 509

¹⁷ Tritton A.S., 1957, p. 102 ўт sўq; Makdisi G., 1961; Tўyaw A.L., 1962.

Низомулмулк инчунин дар бобати тавсеаи тиҷорати хориҷӣ чораҳои лозима дид, аз ҷумла, ба бекор кардани бочҳои зиёде, ки ба тараққии бозаргонӣ мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмулкро берун аз ҳад ситоиш намуда, ҳамчун муборизи беҳбудии халқ ба қалам медиханд. Албатта, ӯ ҳеҷ гоҳ чунин шахс набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиникардаи вай худсарихои сардорони ҳарбӣ ва феодалонро маҳдуд намуда ва ҳуди ӯ барои ба вучуд овардани мадрасаҳо ғамхорӣ карда бошад, пас ҳамаи инҳо фақат барои мустаҳкам гардидани иқтидори Салҷуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани ҳазинаи давлат хидмат мекарданд.

Дар усули иқтаъ ва иқтаъдорӣ давлати Салҷуқиён, пеш аз ҳама, манфиати аъён ва ашрофи туркони салҷуқӣ ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути иқтаъ мадохили асосии мамлакат ба дасти аъзои хонадони салтанатии Салҷуқиён мебаромад. ҳар яке аз аъзои ин хонадон ба шахрҳо ва вилоятҳои ҷудогонаи зироатӣ соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф мекарданд. Хешу табори подшоҳони салҷуқӣ ва сардорони ҳарбии онҳо низ бо роҳи иқтаъ ба тамоми як деҳа ва ҳатто ноҳияе соҳиб буданд. ҳамаи ин, албатта, дар байни феодалони маҳаллӣ, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани Салҷуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, ҳисси эътироз ва норизоият ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилиҳо¹⁸ тақрибан муддати чорсад сол дар таърихи Осиёи Миёна ва Эрон роли калоне бозӣ кард. Ф.Энгелс навишта буд: «Оппозитсияи револютсионӣ нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрҳои миёна мавҷуд буд. Ин оппозитсия мутобиқи шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шӯриши мусаллаҳ зоҳир мешавад».¹⁹ ҳамаи ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия метавон мушоҳида намуд.

Дар асри VIII исмоилиҳо – тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин авлоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Ҷаъфарӣ Содик мардуд гардидааст, як фирқаи хурди сӯфияи шиаро ташкил мекарданд.

Дар охири асри IX ҳангоми шӯриши қарматӣ²⁰ ба исмоилиҳо муяссар шуд, ки дар Мағриб ҳокимияти сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти фирқаи исмоилия қариб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалӣ – хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрҳои X–XI исмоилия, ҳамчун қараёни бидъатомези ба мазҳаби суннии ислом муҳолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва Эрон паҳн гардид. Исмоилиҳо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи томи таълимоти ратсионалиро инкишоф медиханд ва ба ин васила зиёиён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи якмоҳаи қорвонист, халифаҳои фотимиро ҳокимони «ҷорикунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилӣ бовар мекарданд.

Дар охири асри XI исмоилиҳои Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимӣ алоқаи худро бурида, ҳасан ибни Саббоҳро сардори худ интихоб намуданд. Дар Исфохон, ноҳияи Қазвин ва дигар вилоятҳо шӯриши халқ ба

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: Беляев Е.А., 1957; Бертельс А.Е., 1959; Петрушевский И.П., 1966.

¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 361.

²⁰ Доир ба исмоилиҳо ва қарматҳо ниг.: Stjörn S.M., 1961–1962.

амал омад. Исмоилихо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қалъаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба такагоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти махфӣи террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоӣёни ин ташкилот ба ҷусту ҷолоқӣ ва ҷасорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аъёну ашроф аз ханҷари фидоии исмоилӣ ҷунон метарсиданд, ки ҳамеша аз тағи ҷома зиреҳ пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилӣ кушта шуд. Исмоилихо баъдтар султон Санҷарро ҳам ба дараҷае тарсонида монданд, ки ӯ фикри ба қалъаҳои исмоилӣ ҳуҷум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки неҳзати дар асрҳои X-XIII, дар шароити ҷамъияти гуногунтабақа ва гуногунсинфи феодалӣ ҷараёнғатаи исмоилия аз ҷиҳати синфу табақа яқранг набуд. Қувваи асосии «чанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматихо аввал ғуломони зангӣ, сонӣ деҳқонони безамин ва тоифаҳои кўчманҷии бадавӣ буданд. Аммо ғулуҳоти ин давра табақаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғуломдорро дар давлати қарматии Баҳрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати ғотимиҳои Миср низ истиғода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX-XI падидаҳои эътирози аҳли меҳнат, эътирози табақаҳои поини шаҳрро аз найрангбозиҳои табақаҳои болоии ашроф, ки доимо мардумро фиреб меоданд, бояд фарқ кард.

Дар неҳзати исмоилия ҷараёнҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳое, ки оммаи васеи деҳқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, шиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътирозҳои зидди зулму истибдод пайдо мешуданд. Дар вақти ҳамчун ҷамъияти махфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилӣ ва муқаррар гардидани якҷанд дараҷаи огоҳӣ аз назарияи исмоилия фалсафаи ратсионалистӣ ба он роҳ меёбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанафӣи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии Салҷуқӣён нафақат шарҳу басти озодонаи Қуръон ва масъалаҳои илоҳиётро, балки ҳама гуна таҳқиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайъат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътироз ба шумор мерафт.

Ҷиҳатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X-XI-ро бояд таърихан конкрет, дар заминаи воқеияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилӣ шоистаи таҳсин аст. Онҳо «дониши» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъқиботи ваҳшатангез нигоҳ накарда, табиғ ва интишор ме-намуданд.

Роли исмоилияи асрҳои IX-XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят калон аст. Бесабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкамэътиқоди асри-миёнагии ислом, аз қабилҳои ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Ҳазм, Низомулмулк исмоилиёнро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳвқунандагони он номидаанд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ соддадиллона гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом мубориза мебаранд». Бо ҷунин усул, яъне «баҳри покизагии дин» ҷорӣ намудани ғояҳои таодуль ба бисёр бидъатҳои халқии асри миёна хос мебошад.

²¹ Ғулуҳоти мууул ба давлати исмоилӣ зарбаи ҳалокатовар расонд. Соли 1256 ғалъаи Ала-мут аз по ағтод ва сардори исмоилихо - Ҳуршоҳ ба гатл расид. Пас аз ин исмоилихо ди-гар дар ягон ҷо ба сари ҳокимият омада натавонистанд. Дар {индустон ва кишварҳои ди-гар фирғаи мазҳабии аз ҷамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо боғӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неҳзати асримӣёнагии исмоилӣ ва давлати онҳо тадғиготи бисёре ҳаст, аз ҷумла: Hodgson M.G.S., 1955; Lywis Й, 1966; Hodgson M. G. S., 1968.)

Қарохониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарохониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаъҳои ҳаттӣ доир ба ҷараёни вуқооти сиёсӣ ва низоми дохилии давлати Қарохониён фақат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муаррихон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарохонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарохонӣ ҳамчун манбаи таърих хеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ эҳтиёт ва диққати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷеъ ба таҳқиқи аҳди Қарохониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алаҳхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯхта нашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI–XII муяссар гардид. Бо вучуди ин, на ҳамаи ҳулоса ва таҳминҳои муаррихон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло қорҳои бузург, бисёр кашфиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии Қарохониён мо ба асарҳои машҳури В.В.Бартолд, ки бехтарин намунаи таҳлили интиқодии ахбору маълумоти номуназзам ва зидди яқдигари сарчашмаҳои ҳаттӣ мебошанд, истинод намудем. Ҳамчунин баъзе ҳулосаҳои эътимодбахши сиккашиносон, ки ба саҳеҳ ва мукамал шудани мадрақҳои манобеи ҳаттӣ имкон меод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарохониён ва гоҳо Илокҳо) тамоман шартӣ буда, муаррихони асри XI аз ду унвони маъруф: қарохон ва илок гирифтаанд. Зоҳиран, ҳастии асосии давлати Қарохониёро қабилҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарохонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама олӣ Арслонхон («арслон» – шер – нишони қабилавии чигилӣ) ва Бугрохон («бугро» – шу-турнишони қабилавии яғмо) ҳисоб мешуд.²² Таҳминан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарохониён гардид. Дар вақти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарохониён Алӣ ва ҳасани Бугрохон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, ҳасани Бугрохон соли 992 ба юриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипа, Наср ибни Алӣ ин вилоятро комилан тасарруф намуда буд. Ин ду хонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди ҳасан («ҳасаниён»), ҳанӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои калонеро соҳибӣ мекарданд.

Дар ин давра умуман давлати Қарохониён ба чандин амлок тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағйир ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳуқуқ ва имтиёзҳои калоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи худ пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлок ва ҳам амлоқдорро иваз менамуданд. Алоқаи тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангу талошҳои байнихудӣ мебошад.²³

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ – «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардиданд, ки дар ғарбу ҷануб қад-қади Амударё бо ҳудуди давлати ғазнавӣ тӯл мекашид, дар шарқ баро-

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: Pritsak O., 1953, p. 21–22

²³ Масъалаи ному лагаб ва силсилаи маротиби феодалӣ, ҳамчунин тамоми дигар мадрақҳои сиккашиносии марҳалаи аввали таърихи Қарохониён муфассалан дар ин асарҳо мавриди баррасӣ гарор гирифтаанд: Vasmȳr R. 1930; Pritsak O., 1950; Pritsak O., 1953; Федоров М. Н., 1965.

дари Наср-Тўғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин ошон сардорони сулола гоҳо аз байни намоёндагони гуногуни хонадони «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта кори хонадони дигар, яъне «ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданд. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо, писари ҳасани Бугрохон – Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тўғанхонро ронда, Қошғарро соҳибӣ кард.²⁵

Тадричан хонадони «ҳасаниён» чунон иқтидор пайдо кард, ки пас аз ғавти писарони Али унвони ифтихорӣ ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори Қарохониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марги ӯ (с.1032) писараш - Сулаймон лақаби «Арслонхон»-ро гирифта ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарохониён гардид. Маркази амлоки хусусии ӯ шаҳрҳои Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ - Муҳаммад бо номи «Бугрохон», ки лақаби аҳамиятан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зохирии сулоладории онҳо ифода намеёфт. Онҳо ба тадрич «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нав ба нав соҳиб мешуданд. ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ўзғанди он пойтахти ғотеҳи Мовароуннаҳр - Наср ибни Али ҳисоб мешуд, ба тахти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ – Сулаймони Арслонхон ва Муҳаммади Бугрохон дохил гардид.²⁷

Мовароуннаҳри ғатҳкардаи Наср ибни Али ҳам ба ихтиёри «ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мовароуннаҳри марказиро ҳанӯз соли 1025 Алитегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ ҳар ду бародарон бо ҳам муросо намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз афзудани нуфузи Алитегин метарсид. Подшоҳи ғазнавӣ - султон Маҳмуд ҳам аз ӯ хавф мебуд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якҷоя ба Мовароуннаҳр ҳучум карданд.²⁹ Мулоқотҳои ду подшоҳи маъруфи онвақта, ки бо зиёфатҳои бошукӯҳ ва инъомҳои гаронбаҳо сурат меёфт, бо қарори аз Алитегин (ба ғоидаи Қадархон) кашида гирифтани Мовароуннаҳр ва пайвастании риштаи ақрабӣ анҷом пазируфт. Вале ин ҳар ду қарор ҳам амалӣ нагардид. Султон Маҳмуд он қадар қувват гирифтани Қадархонро ҳам намехост. Алитегин боз солҳои дароз дар Мовароуннаҳр ҳукм ронда, унвони бодабдабаи «Тамғоч Бугрохон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба ҳешовандони худ тамоман мустақил гардид. Аҷибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз

²⁴ Аммо дар байни олимони ағдаи ягонае нест, ки қадоме аз писарони Али ва қай сардори сулола ва дорандаи унвонҳои олий гардидааст. Душвории ҳалли ин масъала, бешак, боз дар он аст, ки мағомии зоҳирӣ дар силсилаи маротиби феодалий ақсаран бо ҳокимият ва нуфузи амалӣ мувофиғат намекунад, ки баъзе муҳаггигон инро фаромӯш мекунад.

²⁵ Vasmūt R., 1930, с. 93–94; Давидович Е.А., 1968 а, с. 70, 71; В.В. Бартольд (1963 б, с. 343) аз ин сиккаҳо хабар надошт, бинобар ин санаҳои ӯ дигар, яъне нисбатан дертар аст.

²⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 357.

²⁷ Марков А. К., 1896, с. 246, 256, № 348, 401; Vasmūt R., 1930, с. 95; Давидович Е.А., 1968 б, с. 69–74 ва табл. 1–2.

²⁸ Ба хонадони «ҳасаниён» нисбат доштани Алитегинро О. Притсак муғаррар намуд (Pritsak O., 1950, с. 216–224).

²⁹ Барои дониستاني тафсилии ин юриш ва оғибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, с. 344 ва мобаъд.

³⁰ Нисбати ин унвонро ба Алитегин (на ба хоҷаи ӯ, чунон ки В.В.Бартольд гумон дошт, Р. Фасмер ба таври боварибахш исбот намуд (Ниг.: Vasmūt R., 1939, с. 96-97).

Алитегин хеле дар хавф буданд. Дар доираҳои дарбори ғазнавӣ ўро душмани хатарнок, маккор ва ҳилагар мешумурданд ва зарурати аз ӯ хеле ҳушёрона муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳадии давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти халос шудан аз Алитегин дар соли 1032 Олтунтоши Хоразмшоҳро ба муқобили ӯ ба Мовароуннаҳр равона кард. Алитегин бо мулоҳизаи тактикий Бухоро тарк намуд. Олтунтош шаҳрро ишғол карда бошад ҳам, муҳорибаи асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯъ пайваст. Ба Олтунтош захми марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алитегин муоҳида баста, қўшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алитегин ҳамеша дар дили худ нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани баъзе мулкҳои соҳили Амударёро мепарварид. Ў дар шахси ҳоруни Хоразмшоҳ, ки аз Ғазнавиён ранҷиш дошт, иттифоқчи худро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алитегин муяссар нашуд. Даре нагузашта, соли 1034 ӯ вафот кард. ҳуҷуми муттафиқонаро писарони ӯ ба амал оварданд. Онҳо вилояти Чағониёнро забт намуда, Тирмизро ба муҳосира гирифтанд. Аммо ба сабаби қушта шудани ҳорун аз тарафи қўшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алитегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гӯё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тўлонии пирўзиҳои бузурги сиёсии «ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзаминҳои давлати қарохониҳо ба зери фармони худ дароварда буданд, дар манбаъҳои ҳаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Чунон ки аз сиккаҳои маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр - Муҳаммад ва Иброҳим фақат соҳибмулки ноҳияҳои хурде буда, дар айни замон ба қадом як узви олимақоми сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои ҳаттӣ бо номи «Айнуд-Давла» машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ў чанде аз шаҳру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзганд (собиқ пойтахти падараш), баъзан Ахсикат, Хучанд ва баъд Қубаро соҳибӣ мекард. Вале қариб ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати худро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоёнро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ў дар овони ҷавонӣ лақаби хоксоронаи «Бўритегин»-ро гирифта, мулки майдае дошт ва як вақт, ҳатто ба дасти писарони Алитегин асир ҳам афтода буд. Аз асирӣ фирор карда, назди бародараш ба Ўзганд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Ниҳоят, соли 1038 қўшун ҷамъ карда, ба вилоятҳои Хатлон, Вахш ва баъдтар ба Чағониён ҳамлавар шуд. ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуфузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди Салҷуқиҳо маҷбур шуд, ки ба тохтутози Бўритегин дар вилоятҳои худ тан дихад. Ғайр аз ин, ӯ ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бўритегин ва Қарохониёни Мовароуннаҳр (писарони Алитегин) аз ин сў ўро хотирҷамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданаширо аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёи Аму барои Бўритегин фақат ҳамчун мавзеи мувофиқи амалиётҳои ояндаи ӯ хизмат мекарданд. Ў аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳрро сар карда, бо суръати тамом ба ҳусули мақсад муваффақ мешуд. Бесабаб набуд, ки баъди пирўзии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алитегин ӯ лақаби худро иваз карда, ба ҷои Бўритегин унвони дабдабаноки «Тамғоч Бугро-

³¹ Давидович Е.А., 1968 с.67-74.

хон»-ро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннаҳр Алитегин дошт. Ғайр аз ин, ӯ унвони ифтихории «Муаййид-ул-Адл»-ро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, соҳиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннаҳр ба қаламрави ӯ даромад. Масъуди Ғазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Дандонақон (с.1040) аз салҷуқиҳо зарбаи саҳт хӯрда буд, ба ин ҳама болоравиҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ӯ пайдо кардани иттифокчии хуб барояш тӯхфаву инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро қорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қарохониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ӯ дар Мовароуннаҳр давлати мустақили Қарохониён қомилан ташаккул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Даре нагузашта, дар оғози нимаи дувуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар таҳти тасарруфи Қарохониёни шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати дохилии Иброҳими Тамғочхон низ хеле шоёни диққат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дараҷа мувозиби амният, оромиш ва эҳтиёҷоти раияи худ буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шӯҳрат дошт. Хусусан қасони ба молиқият даст дарозкардари беамон ҷазо меод. Дар ин бобат манбаъҳо як қилсила ҳикоятҳо доранд. Рӯзе роҳзанҳо рӯи дарвозаҳои қалъаи Самарқанд навиштанд: «Мо мисли пиёзем: ҷи қадре ки бидраванд, ҳамоно қадар мерасем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки қавобан ҷунин нависанд: «Ман ин ҷо мисли бӯғбон ҳастам, ҷи қадре ки сабзед, ҳамоно қадар мебаравам!» Ӯ гӯё муваффақ шудааст, ки дуздиро дар қаламрави худ барҳам диҳад. Вай нарху навои бозорро ҳам назорат мекардааст ва ба қимат-фурӯшӣ роҳ намедодааст. Ҷунин ҳикояти аҷибӣ оварда мешавад: рӯзе қассоҳо баландтар кардани нархи гӯштро хоҳиш карда, ваъда додаанд, ки ба ҳазина ҳазор динор тақдир мекунад. Хон розӣ шуда, пул гирифтааст, вале харидани гӯштро ба аҳоли манъ кардааст. Қассоҳо маҷбур шудаанд боз ҳамоно қадар пул дода, нархи пештарари барқарор кунонанд.³⁴

Аз рӯи мадрақҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ӯ дигар ҷораҳои беҳтар намудани шароити тиҷорат ва бозаргониро пешбинӣ кардааст. Ҷунончи, дар Фарғона то аҳди ӯ асоси муомилоти пулиро диҳам ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеҷ нуқра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу барқашада мешуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин қори тиҷорати пулиро душвор мекардо-

³² Масъалаи ба ин овон тааллуғ доштани унвони Тамиҷ Буироҳон аҳамияти на зоҳирӣ, балки хеле ҷиддӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роҳҳои қарор гирифтани давлати мустақили қарохонӣ дар Мовароуннаҳр. В.В.Бартольд (1963 б, с. 367) ва Р.Фасмер (Vasmūt R., 1930, с. 97–98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соҳибдавлатони Бӯритегин тааллуғ дорад (онҳо ба сифати соҳибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О.Притсак (Pritsak O., 1950, с. 222, 224) тахмин мекард ва Давидовиҷ Е.А. (1970 б) исбот намуд, ки ин унвон ба ҳуди Бӯритегин тааллуғ дорад (ӯ худро ҳеҷ гоҳ мугеи Қарохониёни шарқӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, яъне то истилои тамоми Мовароуннаҳр қабул кардааст.

³³ Фикру ағидаи зоҳиран мурағтаби О.Притсак (Pritsak O., 1950, с.227-228) доир ба Фарғонаи мустақил бо сарвари Мухаммад ибни Наср, вағт ва тариқи таъсири ду давлати қарохонӣ – яке қарбӣ, бо маркази Ўзғанд ва дигаре шарқӣ бо маркази Бала-соуун қомилан муҳолифи факту далелҳост (ниғ.: Давидовиҷ Е.А., 1968 б, с. 67–75).

³⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 374–376.

³⁵ Давидовиҷ Е.А., 1968 б, с. 76.

нид. Иброҳим ин пулҳоро бекор карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқрагӣ ва мисиро қорӣ намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даромада, барои пешрафти тичорати пулӣ шароити мусоид фароҳам оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд ҳам, вале пеши зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити давлати феодалӣ ҳуди ҳамин ҳам як ҳодисаи прогрессивӣ ба шумор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи ӯ Шамс-ул-мулк Наср, Хизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносибати байни ин подшоҳони қарохонӣ ва рӯҳониён саҳифаи хеле ҷолиб ва ҳанӯз кам таҳқиқшудаи таърихи Осиёи Миёнаро ташкил менамояд. Ин масъаларо бояд ҳамчун қисмати аз сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мардони порсо номида, нисбат ба рӯҳониён ва хусусан баъзе намоёндагони онҳо бо эҳтироми бузург муносибат доштани онро хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке аз ин подшоҳон маҳз бо рӯҳониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал омада, қор то ба қатлу қуштор мерасид.

О.Г.Болшаков дарёфт, ки «табаҳои» аз тарафи Аҳмад таъкибдида ва ба мусодираи молу мулк маҳкумшуда табақаи болоии ҷамъияти феодалӣ буданд. Ин нуқта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рӯҳониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализатсияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шӯҳрати зиёди баъзе аз ин хонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеҷ як асос мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии собитқадамонае намоён аст. Зоҳиран ин хонҳои қарохонӣ ба марказият додани давлати Қарохониёни Осиёи Миёна саъю кӯшиш доштанд. Табиист, ки дар ин қор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯҳониёни аз қувватгирии ҳокимияти хонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳо ҳудуди давлати худро васеътар карда бошад, ворисони ӯ дар соҳаи сиёсати ҳориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба чизе муваффақ шуда натавонистанд. ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Наср онҳо ба фишори Қарохониёни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. ҳудуди байни ду давлати Қарохониён аз болои Хучанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, маҳз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қарохонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи қанори давлати Қарохониён ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтутози худро сар карданд.³⁷ Дар охири охирон, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтахтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қарохониёнро барҳам надовданд; онҳо бо он қаноат карданд, ки метавонанд ба қори онон мудохила кунанд ва хонҳоро аз байни аъзоёни сулолаи қарохонӣ ҳудашон таъин намоёнд. Ягона низои ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонхони Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қарохониёни шарқӣ Мовароуннаҳрро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муқоробаи зидди султон Санҷар қушта шуд. Пас аз ин султон Санҷар абераи Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сонии Арслонхонро ба тахт нишонд. Муҳаммад

³⁶ ИТН, II, I, с. 239.

³⁷ Барои тафсили ин воқеаҳо ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 379 ва мобаъд.

кариб 30 сол ҳукмронӣ намуд ва бо ғаёлияти бинокории худ шӯҳрат ёфт. Ба вай мисли гузаштагонаш бо рӯҳониён муборида бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи сӯиқасди рӯҳониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ӯ барои кӯмак ба султон Санҷар муроҷиат намуд. Султон Санҷар бо қувваи зиёди аскарӣ ба Самарқанд омад, вале Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба кӯмак эҳтиёҷ надошт. Аз рӯи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои куштани Санҷар қотиле фиристод. Дар ҳар сурат Санҷар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз тахт фурувард ва дар оянда низ ононро, ки фақат дар умури дохилӣ соҳибхитӣ буда, аз рӯи садоқат ба ӯ итоат мекарданд, ба тахти хонӣ менишонд.

Қарохониён ва қарахитонҳо

Дар аввали чоряки дувуми асри XII мардуми сершумори кидонӣ ҳафтрудро бо шаҳри Баласоғун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимоли шарқии дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои боқимондаи Қарохониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарохониёни ғарбӣ, яъне мовароуннаҳр тахдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвақта ва муваффақиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитонро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 Қарахитонҳо дар наздикии Хучанд Маҳмуди Қарохониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содиқи султон Санҷар буд, ҳатто дар сиккаҳои худ номи ӯро ёд менамуд. Аммо ин бор султон Санҷар ба Маҳмуд дасти ёри дароз карда натавонист, зеро ҳудуд ба ҷанги Хоразм банд буд. Дуруст аст, ки қарахитонҳо дар ҷунин маврид барои ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале чанд сол нагузашта қарахитонҳо дар ҷанги саҳти ҳалқунанда ба қўшуни муттаҳидаи Маҳмуди Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ ҷунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваست. Қўшунҳои салҷуқиву қарохонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санҷар ва Маҳмуд ақиб нишастанд. Қарахитонҳо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннаҳри марказиро забт намуданд.

Таносуби қувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағйир ёфт. Қарахитонҳо ҳам, мисли Салҷуқиҳо, сулолаи Қарохониёнро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарохониён мебоист ба Гўрхон – сардори давлати Қарахитонҳо хироч меоданд. Султон Санҷар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшоҳ, ки пас аз муҳорибаи Катвон ва шикасти Санҷар хеле ғайрат пайдо карда буд, сарғарм шуда, ҳатто муборида бурдан бо Қарахитонҳо ва барқарор кардани нуфузи пешинаи худро дар Мовароуннаҳр аз гўшаи ҳаёл ҳам намегузаронид.

Қарахитонҳо ба қорҳои дохилии Қарохониён мудохила намекарданд. Баласоғун ҳамонро пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарохониён ҷунин вазъият ба амал омад: пас аз муҳорибаи дашти Катвони Самарқанд чанд вақт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарохонӣ фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дасти хонадони «ҳасаниён», яъне Қарохониёни шарқӣ буд. Вале аз нимаи дувуми асри XII (соли 1156) хонадони фарғонии Қарохониён Самарқандро ҳам ба итоати худ дароварданд. Аз ҳамин вақт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннаҳр дубора ба ихтиёри шоҳи шарқии Қарохониён гузашт, ки онҳо ду вилоя-

³⁸ Дар бораи Қарахитонҳо ва муносибати онҳо ба Қарохониён ниг.: Бартольд В.В., 1963 а, с. 48 ва мобаъд; 1963 б, с. 386 ва мобаъд.

ти пурсарват – Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғонаро дар таҳти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дувуми асри XII ва ибтидои асри XIII амалан ҳамчун ду мулки калони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон боқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Ўзганд муттасил, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданд, ҳар шахр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳои сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтахти тамоми давлат низ ҳисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокимони Самарқанд аз ҳокимони Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вақт ҳам, амлоқдорони хурди вассалмақом низ вучуд доштанд, вале онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтидои XIII, ки ба номи амлоқдорони хурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми махсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намоёндагони рӯҳониёни олирутба махсус меёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии рӯҳонии шахрро адо мекарданд, вале баъдтар ба умури идора низ бештар дахлат мекардагӣ шуданд. Бонуфзтарини онҳо на фақат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳиран ҳам мансаби ҳокими шахрро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қарохониёни Самарқанд ниҳоят мураккаб буд. Садрҳо ҳокимияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳоро ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимияти Бухоро тамоман ба дасти Қарохониён мегузашт, гоҳо баръакс, садрҳо соҳибхитёр шуда, худашон ба Қарахитойҳо хироч меғундоштанд. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудани сарвати худ аз роҳу воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебарданд, бо баҳонаи хирочгундорӣ боз ҳам зиёдтар ғанимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салҷуқӣ

Ғалабаи Қарахитойҳо дар соли 1141 Салҷуқиёро хеле заиф гардонид.

Дигар аз воқеаҳои қобили диққате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои рӯ ба суқут ниҳодани давлати салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сар бардоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшоҳӣ Ануштегин ханӯз дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануштегин ҳукмронии Хоразм ба тариқи мерос ба писари ӯ - Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби «Хоразмшоҳ»-ро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортарин ҳокимони султон Санҷар ҳисоб мешуд. Баъд аз сари ӯ ҳукумати Хоразм ба писараш - Отсиз (1127–1156) гузашт, ки ин шахсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшоҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ӯ аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба харҷ доданд, ки ба муқобили давлати салҷуқӣ истиқлолияти Хоразмро таъмин намоёнд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ӯ иштирок мекард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъ кар-

³⁹ Дар бораи Фарғона ва Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XII, хронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокимони Самарқанд) ва мулкдорони Фарғона ниг.: Давидович Е. А., 1957, 6, с. 108–119.

дани қабилаҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ӯ муяссар гардид, ҳатто он маҳалхоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинӣ хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои поини дарёи Сир ва нимҷазираи Манкишлокро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тариқа мустаҳкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141 – 1142 ва 1147 – 1148) бар зидди султон Санҷар сар бардошт, аммо муваффақият ба даст оварда натавонист. Ниҳоят, дар моҳи июни соли 1148 Отсиз ба пеши султон Санҷар ҳозир шуда, қомилан фармонбардори давлати салҷуқӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охири умри худ аз итлоати Салҷуқӣ сар напечид, лекин дар ҳар сурат барои истиклолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Хоразмшоҳӣ заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамон вақт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимияти Салҷуқӣ дар Хоразм мавҷудияти худро фақат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

Дар аввалҳои нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии шимоли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати салҷуқӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (оғузҳо), ки дар навоҳии Балх бодиянишинӣ мекарданд, ба муқобили султон Санҷар шӯриш бардоштанд. Сабзбӯи шӯриш ноинсофиҳои аз ҳад гузарои ҷамъкунан-дағони хироҷ буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободии зироатӣ ҳуҷум оварданд. Султон Санҷар барои сарқубии ғузҳо лашкар кашид, лекин шикаст хӯрда, худ ба дасти онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Хуросон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тохтутози худ бемонеа давом намуданд.

Султон Санҷар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 халосӣ ёфта, ба пойтахти худ - шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирии давлати марказият пайдокардаи салҷуқӣ низ аз миён рафт. Осиёи Сағир ва Кирмон ханӯз дар вақти Султон Санҷар истиклолият гирифта буданд. Баъд аз ҷафти ӯ дар Форс ва Озарбойҷон низ мулкҳои ҷудогонаи мустақил ба вуҷуд омаданд. Хуросон аз тахти тасарруфи Салҷуқӣ баромад. Халифа низ дар маркази хилофат - шаҳри Бағдод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

Ин вазъият барои таҳкими истиклолияти Хоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эларслон (1156–1172) аз ин фурсат истифода бурда, ба муборизаи байни қўшуни қабилаи туркии қарлук ва хонҳои қароқонии Мовароуннаҳр, ки итлоати Қарахитойҳоро қабул карда буданд, муҳофизат намуд.

Эларслон дар ин мубориза қарлукҳоро ғолиб кард. Дар соли 1158 ӯ бо лашкари Хоразм ба ҳоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар муқоробае, ки қарлукҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебарданд, иштирок намуд. Баъдтар ӯ бар зидди ғузҳои Хуросон мубориза бурда, баъзе муваффақиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар кашида, ҳаст ин шаҳро рабт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Хоразм баргашт.

Албатта, дар ҷунин шароити ихтилофоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани Қарахитойҳо ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Ғайр аз ин, ба Эларслон лозим меомад, ки барои ғолибияти қаламрави аслии худ тадбироти зарурӣ бубинад. Дар ҳақиқат, Қарахитойҳо бо баҳонаи ин ки Эларслон бӯи мамлакатро дар вақти худ намефиристонанд, дар соли 1171–1172 ба Хоразм лашкар кашиданд. Эларслон фақат ба воситаи вайрон кардани садди дарёи Сир тавонист пойтахти худро аз ҳуҷуми Қарахитойҳо муҳофизат намояд.

⁴⁰ Таҳқиқи муфассали таърихи давлати Хоразмшоҳӣро В.В. Бартолд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafıysoglu I., 1956.

Дар соли 1172 Эларслон вафот кард ва писари кӯчаки ӯ Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба тахти салтанати хоразмшоҳӣ нишаст. Писари бузурги Эларслон - Алоуддини Текеш, ки ҳокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимият камар баст ва дар ин кор аз қарахитонҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хирочи ҳарсолаи мамлакати Хоразмро бо Қарахитонҳо ваъда дод. Текеш дар ҳуди ҳамон сол бо кӯмаки Қарахитонҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, наҷот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172–1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, ғавран, бар зидди Қарахитонҳо сар бардошта, элчии онҳоро, ки барои чамъ кардани хироч ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ вокиф гардид, дарҳол ба пеши Қарахитонҳо рафта, хоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай кӯмак расонанд.

Қарахитонҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст надостанд, бо тамаи гирифтани бочи Хоразм хоҳиши ӯро қабул намуда, бар зидди Текеш лашкар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳҳоро ба зери об монанда ҳаракати кӯшуни Қарахитонҳоро хеле ба душворӣ андохт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва Қарахитонҳо, ки аҳолии Хоразмро ба муқобили Текеш шӯронидан буд, низ натиҷае набахшид. Баъд аз ин бемуваффақиятӣ Қарахитонҳо маҷбур шуданд, ки ба пойтахти худ пас гарданд. Ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро чунин дид, аз Қарахитонҳо хоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ӯ гузоранд. Ин хоҳиши ӯ низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Хуросон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодиянишинро шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тӯсро низ ба зери дасти худ гирифт.

Текеш пас аз ҳучуми бесамари Қарахитонҳо ҳокимияти худро хеле мустаҳкам кард. Ӯ ба Мовароуннаҳр ва Хуросон чанд дафъа бомуваффақият лашкар кашида, шахру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марги Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даровард.

Тақрибан дар ҳуди ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мудохила намояд. Султони салҷуқӣ Туғрали Сонӣ меҳост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри халифа фақат корҳои диниро воғузорад. Албатта, халифаи аббосӣ – Носир (1180–1225) ба ин розӣ намешуд. Ин буд, ки дар байни султон ва халифа муборизаи шадиде ба амал омад ва халифа аз Текеш кӯмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст надода, бар зидди Туғрали Салҷуқӣ лашкар кашид ва дар моҳи март соли 1194 ба қувваҳои ҳарбии ӯ зарбаи мӯҳлик ворид оварда, ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён ба зудӣ огоҳ шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салҷуқӣ хавфноктар аст. Аз ин сабаб халифа Носир ба воситаи вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму ташрифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар корҳои динӣ бояд итоати халифаи аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири халифаро бо суҳанҳои дурушт баргардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байни аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ҳарбии халифа муқорибаи сахт рӯй дода, бо ғалабаи Хоразмиён анҷом ёфт. Аммо халифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки кӯшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷавоб ба халифа чунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти

кувваи бузурги ҳарбии вай кифоят намекунанд, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятҳоро ба ихтиёри ӯ супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ӯ хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тӯл кашид.

Оре, дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтидори бузурге соҳиб гардид. Лекин, дар айни ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рӯҳониёни ислом ба манфиатҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ кӯшиш намуд, ки ба кӯшун таъя кунад. Ӯ барои бомуваффақият иҷро гардидани иқдомоти ҳарбии худ сардорони лашкарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гурӯҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю кӯшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар дохили мамлакат таъяҳои мустаҳкам пайдо карда натавонист.

Муншии Текеш - Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-тавассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоиммақоми Чанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоиммақом амр менамояд бо табақаҳои мухталифи аҳоли, ки ӯ мураттабан зикр намунадааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (ашхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) – «ӯ (қоиммақом) танзими манобеи оноро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ӯ қоре кунад, ки онон аз рӯи ниёз ба ҷизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо – «бигзор, ӯ ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайру эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат таъя ва фатво созад.

3. Қозиҳо ва ҳокимон – аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қозиро хира гардонанд».

4. Сӯфиён ва пайравони онҳо – бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири ҷамъ баҳри салтанати зафарманди мо машғули ибодат бошанд».

5. Оксаққолҳои бонуфуз – онҳоро бояд ҳимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоиммақом – бидуни муҳофиза «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низомиҳои байнихудии эшон» бар онҳо бояд ҳукмравӣ намуд ва барои дар вақти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳоли эҳтиёҷ пайдо накунанд».

7. Ғозӣён – назорати аҳолиро ба онҳо вогузошта, оноро аз ҳар ҷиҳат бояд пуштибонӣ намуд.

Ин номбарӣ ба қадом гурӯҳҳои истисморкунанда майли таъя қардан доштани Хоразмшоҳиёро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзгарон ва заминдорон ва ҳам дар хусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо заҳмати онҳо воситаҳои моддии кӯшун таъмин мегардад», ба онҳо таваҷҷӯҳи лозима намудан тавсия қарда мешавад. Сипас, лузуми ҳимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди маҷҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Ғайр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ қардан бо туркон ва тоҷикон ба таври махсус таъкид ёфтааст.

Дар хотима аҳоли даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвоз гиранд: «Бигзор, онҳо ба ӯ молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яқсавуми андоза ҷамъшуда қомилан бипардозанд, бигзор, аз шикоятӣ беасос нисбат ба ӯ, ки арзқу-

нандагон гӯё аз ӯ зулм медида бошанд, худдорӣ намоянд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ӯ, яъне қоиммаком, итоат кунанд».

Ин ҳуччат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсури туркизабон) аз тоҷикон иборат буданд. Қимати асосии он дар ин аст, ки силсилаи маротиби онвақтаи феодалӣ дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ӯ - Муҳаммад (1200–1220) ба тахти хоразмшоҳӣ нишаст. Дар соли 1203 султон Муҳаммад бо пуштибонии Қарахитойҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай ҳирот ва ғирду атрофи онро низ ба худ тобеъ намуда, дар соли 1207 ба пойтахти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшоҳ, пас аз он ки аз қори Хуросон хотирчамъ шуд, дар фикри забт қардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмиронии Қарахитойҳо афтод. Дар ҳуди ҳамон соли 1207 ӯ бо баҳонаи ғуруш нишондани шӯриши аҳолии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қўшуни пуршуморе ҳаракат карда, бо ҳамин васила ба тасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шӯриши Санҷар. Истилои давлати қарахонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

Чунон ки қайд карда шуд, ханӯз дар нимаи аввали асри XII дар Бухоро хонаводаи олинасаб – намояндагони рӯҳониёни дараҷаи олии ислом, ки унвони «Садри ҷаҳон»-ро гирифта буданд, нуфузи калоне пайдо намуданд. Ғайр аз миқдори зиёди заминҳои вақф, ба дасти рӯҳониён гузаштани даромади муассисаҳои тичоратӣ, бозор, андози заминҳои зироатии ғирду атрофи шаҳр, ҳамчунин молиёти пешаварон ва тоҷирон сарвати садрҳоро хеле афзуд. То чӣ андоза сарватманд шудани садрҳои Бухоро аз ҳамин ҷо ҳам доништан мумкин аст, ки яке аз садрҳо Муҳаммад ибни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600 нафар ҷамакро нигоҳдорӣ кунад. хангоме ки ӯ ба Макка сафар намуд, барои таъминоти роҳ зиёда аз сад уштур бор ҳамроҳи худ бурд. Вале ӯ дар ивази ҳирсу оз ва рафтори ноқобиле, ки дошт, лақаби «садри ҷаҳаннам»-ро гирифта буд.

Сарвати садрҳои Бухоро сарчашмаи дигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба ғирхонҳои қарахитой пардохтани хирочи солиёнаи мамлакат халқи заҳматкашро бераҳмона истисмор ва бо ҳар васила ғорат мекарданд. Зимнан, қисмати зиёди сарвате, ки ба ин тариқа ҷамъоварӣ мешуд, ба ҳуди садрҳо мерасид.

Албатта, ҳамаи ин беадолатӣ ва ғоратгариҳо ҳисси нафрат ва адовати оммаи васеъро нисбат ба садрҳо ба вучуд наёварда натавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳбарии Санҷар ном устои сипарсоз бар зидди ҳукумати садрҳо қиём намуданд.

Қувваи асосии шӯриши Санҷарро пешаварони шаҳр ташкил мекарданд. Сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи чӣ гуна сар задани шӯриш ва вусъати минбаъдаи вай маълумоти хеле кам медиҳанд. Мо дар хусуси он ки шӯришчиён пас аз ғалаба чанд вақт шаҳрро дар дасти худ нигоҳ доштанд ва қори ташкилии онҳо чӣ гуна ба роҳ монда шуда буд, ҷизе намедонем. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишғол қардани шаҳр, чӣ навъе ки вақоеънигорони дарбор менависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле «таҳқир» кард. Садрҳо бо як ҳолати ифтизоҳомез аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дасти шӯришиён даромад.

Садрҳои рондашуда аз Қарахитойҳо мадад хостанд.

⁴¹ Тавсифи муфассали ин асар (бо баёни ҷузъии мазмуни он) ниг.: Семёнов А.А., 1952, с. 17.

Дар чунин вазъият Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки барои аз Қарахитойҳо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат мечуст, воқеаи Бухоро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шӯришиён, ки барои мудофияи шаҳр ҳеҷ як чораҷӯӣ надида ва, ҳатто бо барзгарони ободихони атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи қувваҳои ҳарбии Хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 султон Муҳаммад қабл аз он ки Қарахитойҳо ба Бухоро расанд, шаҳрро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Муҳаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро фақат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи султон Муҳаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ӯ лозим меомад, ки аз байни ҳокимони худ ин сарзамин муттафиқ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти зиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳо аксаран муҳолифи якдигаранд.⁴² Барои равшан кардани бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадракҳои сиккашиносӣ кӯмак мерасонанд.⁴³

ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарохониён - Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ӯ - Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII–XIII ба тахти падар нишаста, пас аз чанде унвони дабдабаноки «султони бузурги султонион»-ро қабул намуд. Вазъияти ӯ дар байни Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Қарахитойҳо чунон буд, ки гӯё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ӯ то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Муҳаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳо фикри барҳам додани сулолаи Қарохониёнро надошт, ӯ фақат дар рафти мубориза бо Қарахитойҳо сиёсати худро дар ин бобат тағйир дод. Муносибати байни Қарохониён ва Муҳаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила ҷудо кард: аввал муносибати муттафиқона, сони муносибати тобеият ва, ниҳоят, таъқиб ва нест кардани ҳокимони Қарохонӣ.

Пас аз забти Бухоро Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ӯ даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳое, ки ҳатто аз унвонҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ дабдабаноктар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттифоқчиён, яъне Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз Қарахитойҳо шикаст хӯрданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ маҷбур шуд ба мамлакати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо Қарахитойҳо наздик шуда, духтари худӣ гӯрхонро ба занӣ хост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттифоқчӣ, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Муҳаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин ҳиёлати Усмон гӯрхонро ба ҳашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ӯ гардид. Қарахитойҳо Самарқандро гирифта ва як миқдор боч ситонида, аммо ба сабаби нооромии ҷиддии дар шарқи мамлакати худ баамаломеда маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк карда, пас гарданд.

Яке аз сабабҳое, ки то як андоза барои муваффақият пайдо кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ имконият ба вучуд овард, мавриди ҳучуми қабилҳои найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо ҳатто хазинаи гӯрхонро ғорат карданд. Усмон ин ноқомӣ ва nobaroriҳои кори Қарахитойҳоро дида, аз

⁴²Бартольд В.В., 1963 а, с. 420 ва мобаъд.

⁴³Давидович Е.А., 1957, 6, с. 93–108.

сари нав ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ мустаҳкам кардани садди мудофиаи Самаркандро фармуда ва дар назди Усмон намояндаи худро гузошта, худ ба қувваи аскар ба тарафи шарқ равона шуд ва дар муҳорибаи водии Талас бар қўшуни Қарахитойҳо ғолиб омада, сипаҳсолори ононро асир намуд.

Агарчанде ин муҳориба тақдири Қарахитойҳоро ба кулӣ ҳал накард, вале дар аини ҳол обрӯ ва эътибори Муҳаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ўро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дувум» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд карданд.

Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҷиҳат ҳам Мовароуннаҳрро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умедвор буданд, пас аз ронда шудани Қарахитойҳои «бугпараст» ва истиқрор ёфтани ҳокимияти Хоразмшоҳиёни ҳамдин вазияти онҳо беҳтар хоҳад гардид. Ин умедвории халқро султон Муҳаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. хангоме ки ў дар соли 1207 Бухоро-ро ишғол кард, зоҳиран, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳолӣ ҳеҷ гуна ҷавру зулм нақунанд. ҳатто роҳбари шўришиён - Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гўрхони қарахитой баромада буд, низ дар аввал саломат монда, фақат пас аз чанд вақт ба дарёи Ому фарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳр ба зудӣ тамоми саҳтиҳои ҳокимияти хоразмшоҳи «мусулмон»-ро ҳис карданд. Усмон, пас аз он ки Муҳаммади Хоразмшоҳ бар Қарахитойҳо ғалаба кард, ба духтари Муҳаммад хонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас ў ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмиҳо ва маҳрумият аз истиқлол боз ба Қарахитойҳо гуфтугузор сар кард. Ба ин тариқа, ў аз сиёсати пешинаи худ, ки ба тарафи зўро тавоно майл кардан буд, ин дафъа рӯ гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қарохонӣ ба манфиати халқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмиҳо дар муборизаи умумӣ онҳоро ба ҳам муттаҳид сохт.

Ҷабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузоштаи Муҳаммади Хоразмшоҳ то дараҷае саҳт буд, ки халқи шаҳр тоқат наёварда, дар соли 1212 ба муқобили ин ситамгарони нав шўриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои мубориза бурдан бо Муҳаммади Хоразмшоҳ қувваи кофӣ надоранд, бинобар ин Қарахитойҳоро ба ёрӣ даъват намуданд. Лекин Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҳодиса хабардор гардида, фавран ба Самарқанд омад ва шўришро дар як сурати бераҳмона фурӯ нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони бегуноҳ нобуд шуданд. Усмон ҳам кушта шуд.

Султон Муҳаммад, пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд чунин рафтор кард, ин шаҳрро ба иқоматгоҳи худ табдил дода, дар он ҷо ба сохтани масҷид ва қасри подшоҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мавқеи худ дар Мовароуннаҳр фармуд, ки дар вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ҳокимони қарохониро ба қатл расонанд.

Ў Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ ишғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Ўзганд - пойтахти калонтарин мулки Қарохониён ва дар Самарқанд – пойтахти давлати қарохонӣ сикка ба номи Муҳаммади Хоразмшоҳ зада шуд, ки ин маънии тамоман аз байн рафтани сулолаи Қарохониёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи Қарахитойҳо сардори найманҳои бодиянишин - Кучлук хотима гузошт. Кучлуки найман душмани муқтадире буд, вале фикру

⁴⁴ Искандари Мағдунӣ ва охири намояндаи маъруфи силсилаи салҷуғӣ султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

зикри хоразмшохи чоҳталаб ва шӯхратпарааст ба мулкҳои ҳамсояи ҷануб ва ғарби худ банд буд, ӯ орзу дошт, сарзаминҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо худи халифа ситезачӯӣ кунад. Чун вай дар худ иқтидори дар ду ҷабха ҷангиданро намедид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ӯ саъй хоҳад кард, аҳолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯчонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Муҳаммади Хоразмшоҳ Эрон ва Афғонистонро ба тахти тасарруфи худ дароварда, аз халифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ӯ вогузорад. Вале ӯ ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз тахти хилофат маъзул гардидани халифаро эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизиро халифа хонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар кашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва ахбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни халифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки султон Муҳаммад халифаро мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлакати худ аз хутба номи ӯро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, баръакс, бо халифа роҳи муросо ва мусолиमत ҷустани Хоразмшоҳро таъкид меkunанд. Муаррихон бештар тарафдори фикри дувум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳақиқат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар кашидани Муҳаммади Хоразмшоҳ ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи халифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз – зодгоҳи Алоулмулк ҳеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди халифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод номи халифаи «маъзул» дар сиккаҳо дида намешавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагардидааст. Обруёи эътибори халифаи Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бинобар ин султон Муҳаммад дар сиёсати худ собитқадамона ва то охир дар роҳи азли халифа мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши худ чизе бурд накард, балки бисёр чизҳоро аз даст дод. В.В.Бартольд дуруст қайд мекунад, ки дар ҷамъияти ягон синфе набуд, ки такаюҳи Муҳаммад бошад. Феодалҳо, рӯҳониён, мардум - ҳама бо сабабҳои гуногун аз ӯ норозӣ буданд. ҳатто аскарони кироӣ, ки тамоми ғалабаҳои ӯро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ӯ сар кашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшоҳ аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокорони муғул ба осонӣ аз по афтод.

2. ХОҶАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИӢ ИҚТИСОДӢ

Иқтаъ ва заминдорӣ шартӣ дар асрҳои XI–XII

Дар асрҳои XI–XII иқтаъ ва иқтаъдорӣ, яъне ба тариқи хизматона инъом карда шудани заминҳои кишт ҳеле ривоч ёфт, вале ин усул барои давлатҳои Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якрағ ва яқсон набуд. хангоми аз нуқтаи назари муайяни таърихӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии ҳар яке аз ин чор давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳукмронон ва арбобони давлатии дурбин ва оқибатандеши онвақта ба таназзули иқтисодӣ ва сиёсии ҳокимияти марказӣ оварда расонидани ривочи иқтаъро ба хубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунош қоиммақоми Хоразми аҳди

⁴⁵Бартольд В.В., 1963 6, 437–440.

⁴⁶Давидович Е.А., 1953 6, с. 51–53.

Маҳмуди Ғазнавӣ ҷолиби диққат аст. Хирочи Хоразм аз маоше, ки Олтунтош ҳамчун қоиммаком мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунтош ба вазири султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: «Хирочи Хоразмро ба ғоиди худ нигоҳ медорад ва бақияи ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтунтошро нафақат рад кард, балки ғапҳои талх ҳам зад: «Бигузор, ба амир Олтунтош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. ҳеҷ ғоҳ хироче, ки ӯ барои он масъул аст, ба ӯ дода нахоҳад шуд. Хирочро бистон ва ба ҳазинаи султон тахвил бидеҳ, пас мавочиб биталаб... Чӣ хавфи бузургест барои ғуломе, ки дар садади ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ ҳуқуқи ба ғоиди худ чамъ кардани хирочро соҳиб шудан аввалин шакли иқтаъдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «ғулом», балки барои подшоҳ «хавфи бузурге» дошт. Бинобар ин ҳукумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хидматона мавҷуд бошад, ҳамеша қўшиш мекард, ки ба ивази хидмат пули нақд бидиҳад.

Мувофиқи шаҳодати Низомулмулк, Сомониён ва Ғазнавиён «...иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз ҳазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонеъ ва хушнуд буданд. Омилҳо хироч чамъ карда, ба ҳазина месупурданд ва аз ҳазина бад-ин тариқ боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулк дар ин ҷо фақат роҷеъ ба қўшун сухан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулкро бо баъзе қайдҳои шартӣ асосан дуруст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривоч дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қўшун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Ғазнавиён қўшун ҳам аввалҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабуктегин (977–997) инро манъ карда, ба қўшун аз ҳисоби ҳазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ӯ низ давом кард.⁴⁹ Бо вучуди ин, дар аҳди Ғазнавиён ҳодисаҳои ҷудогонаи инъоми мулкҳои қалон воқеъ мегардид, лекин ин навиъи подшоҳ дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии онон, ҷи навиъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назар намоён надошт.

Ба ин тариқа, дар аҳди Ғазнавиён бахшишҳои феодалий, ҳатто дар айни авҷи нашествии ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмронии Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ худдорӣ карданиро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ таъия мекард.

Аммо вазъият дар аҳди Салҷуқийн тамоман дигар буд. ҳарчанд мисли Низомулмулк шахсони пешқадами замон оқибатҳои зиёновари васеъ қорӣ намудани иқтаъ ва иқтаъдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирии кардани он қораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривоч меёфт. ҳукмронии салҷуқӣ ба аёнӣ ашроф ва соҳибмансабон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ бахшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтаъдор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини киштро ба ғоиди худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба васеътар шудани ҳуқуқи худ саъй мекард. Низомулмулк чандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муқтаъ (иқтаъдор) набояд аз доираи ҳуқуқе,

⁴⁷Низомулмулк, 1949, с. 230–231.

⁴⁸ {амон асар, с. 106.

⁴⁹ Йосворт С.Е., 1963, р. 124-125.

⁵⁰ Бертельс А. Е., 1959, с. 31–33; Bosworth С. Ё., 1968 а, р. 230–244; Ламйтон А.К.С., 1969, р. 53-76 (дар ин ҷо роҷеъ ба таносуби усули иқтаи аҳди салҷуқӣ ва давлати Буийн маълумот дода мешавад)

ки ба ӯ дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад: «Иқтаъдорон, ки иктае доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё чун он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба вачҳе неқӯ ва чун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Аҳволи барзгарон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набошад ҳам, вале умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як ҷо ба ҷои дигар рафта наметавонистанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамоми, ки ҳоло дар ҷануби Туркменистон воқеанд, дар вақташ ба тариқи иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаъдорӣ дар давлати Қарохониён на он қадар равшан аст. В.В.Бартолд ва А.Ю.Якубовский чунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати Қарохониён усули амлоқдорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмронии заминдорони онвақта донист.⁵³ Ин ду муҳаққиқи маъруф аз рӯи қиёси давлати салҷуқӣ чунин натиҷа бароварда буданд.

О.Г.Болшаков⁵⁴ ба равиҳои умумии тараққиёти муносибатҳои феодалии Шарқи Наздик ва Миёна қомилан мутобиқ будани ин ҳулосаро тасдиқ намуда, дар айни замон дурустии чунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тафовутро аз байн мебарад, ба зерӣ шубҳа гирифтааст. Ӯ доир ба усули амлоқдорӣ дар давлати Қарохониён ин тариқа мулоҳизаро пеш меорад: аз рӯи далелҳои Е.А.Давидович, ҳатто дар айёми нашъунамои давлати сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабилӣ Хоразм, Чағониён ва Хатлон, мулкҳои калони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қарохониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкчаҳо тақсим шуда буд. Вале пас аз таъсиси давлати мустақил дар ин ҷо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеҷ як асосе нест, ки усули амлоқдории давлати Қарохониён ва давлати Сомониёнро (харчанд бо баъзе тафриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқиқ ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳеҳ ва илова қардан лозим меояд. Агар бахшишу инъомҳоеро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гурӯҳ: «хӯронидани» кӯшун ва бахшишҳои калон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба бахшиши гурӯҳи аввал дар аҳди Қарохониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкретӣ таърихӣ вучуд надоранд. Он чӣ оид ба гурӯҳи дувум бошад, аз сиккаҳои қарохонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қарохониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои калону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодали хеле равшан ба зухур омада буд. На фақат аҳли сулола, балки дигар намоёндагони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони калон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, вале тамоман аз байн намеравад. Дар замони асосгузори ҳақиқии давлати ҳоконии Қарохониёни ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочхон ҳам дар ҷанде аз сиккаҳо ному унвони соҳибони мулкҳои хурд-вассалони ӯ зикр

⁵¹ Низомулмулк, с. 34.

⁵² Lamiton A.K.S., 1969, p. 66–69.

⁵³ Бартольд В. В., 1963 6, с. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, с. 248; Якубовский А. Ю., 1949, с. 39–40.

⁵⁴ ИТН, II, I, с. 248–250.

ёфтаанд.⁵⁵ хатто дар нимаи дувуми асри XII, вақте ки давлати Қарохониёни Осиёи Миёна ба дасти хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ўзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳо соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Бинокат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авҷ гирифтани тамоили марказиятдихӣ пас аз таъсиси давлати мустақили қарохонии пойтахташ Самарқанд усули амлоқдориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, фақат ҳуқуқи соҳибони мулкро маҳдуд гардонид ва, аз афташ, миқдори ин қабил мулкхоро кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вақт сар карда фақат аҳёнан номи худро дар сикка сабт мекарданд. Ғайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили кӯшишҳои ба мулки меросӣ табдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳо муваффиқият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарохониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузаштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маъмул мегардад. ҳақ ба ҷониби О.Г.Болшаков аст, ки барои суҳан рондан дар бобати муқобилгузории давлатҳои Сомониён ва Қарохониён ҳоло ягон далел ва асосе мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандаи» минбаъдаи иқтаъ ва усули амлоқ, бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як қараёни муттасили бомайлон набуд, метавон суҳан ронд.

Баёни вазъияти давлати Хоразмшоҳиён басе осонтар аст. Дар асари ёдоваришудаи котиби шахсии Хоразмшоҳ - Текиш (1172– 1200) Муҳаммади Бағдодӣ якчанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вақтҳо дар ҳаёти сиёсии қанорҳои ҷануби давлати Хоразмшоҳиён феодалҳои ғуз мавқеи калон доштанд. Текиш ба яке аз феодалони номдори ғуз - Туғоншоҳ ноҳияи калонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаъ инъом намуд. Аз яриқ маълум мешавад, ки ба Туғоншоҳ ҳуқуқи комили масуният дода шудааст. Рӯҳониён, қозихо, уламо, давлатмандон, «хукамо», «саркардаҳо», заминдорон ва дигар табақаи одамон ба ӯ итоат мекарданд. Шихна – ҳокимони деҳ ва музофот, мутасаррифон – маъмурони молияву хироч (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандаи обёрӣ ва омилон – ғундорандагони хироч - ҳама дар зери итоати соҳиби иқтаъ буданд. Дар яриқ ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигуздор, ӯ ҷазояшро диҳад, то ки муставфӣи хироч ва мутасаррифон ба зевари инсоф ва эътимод орошта гарданд, то ки онҳо аз ғасод ва форигболӣ орь бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (манофеи аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва хирочи маълум дигар андозе (ягон молиёти наве) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он чӣ таъин мешавад) ҳамчун нави ошқорона намоқбулест, ки на Холиқ розӣ асту на халқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳоли, таъмини беҳатарии хонаву ҷой ва ғайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони ваколатдори иқтаъ, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону ғоратгарони ошқор буда, чунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаи Туғоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба мулки худӣ Хоразмшоҳ Текиш дохил мешуд. Текиш онро ба воситаи қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавоҷиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тариқи

⁵⁵ Марков А.К., 1896, с. 265-267, 451-453, 457-460 ва мобаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 б, с. 108-119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961 с. 189-190.

иктаъ инъом шуда буд. Дар ярлиқи ба қоиммақом тақдимшуда хотирнишон мегардид, ки ӯ дар заминҳои иктай худ метавонад барояш хироч ғундорад, ба ӯ «калиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри ичро ва манъ» дода шудааст, «Бигзор, ӯ ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба дӯши барзгарон андози (аз ҳадди) қарор берун ва вазнин бор накунад, дар ҳоле ки онҳо иқтидори таҳаммули мушкilotи ҳисобу китоб ва ихтилоли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шахрнишинон талаб мекарданд, ки нодории худро баҳона наоварда, тамоми андозу хирочро бисупоранд, қасони саркашидаро ҷазоҳои саҳт нигарон буд.⁵⁸

ҳамин тариқа, аз ин санадҳои воқеӣ манзараи мудҳиши зулму ҷабри оммаи халқ дар пеши назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва деҳқонон

Яке аз протсессҳои ҳоси иҷтимоии давраи мавриди таҳқиқ тағйир ёфтани ҳайъати заминдорони қалон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин деҳқонон буданд. Вале пас аз истилои араб деҳқонон ба муфлисӣ рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, деҳқонони камбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сӯиистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба моликони қалон ихтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аъён ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамои меҳариданд. Деҳқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурӯшанд. Мусодира ва зӯран ғасб қардани мулки деҳқонон низ воқеъ мегардид.

Ин протсесс дар замони Сомониён ҳам давом намуд: аҳли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибмансаб ва сарватманд заминҳои мулкиро меҳариданд. Ривож ёфтани бахшишҳои феодали дар асрҳои IX–X, аз як тараф, сарвати қасони бахшишгиритаро афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои хариди заминҳои меросии деҳқонон имкониятҳои фаровон муҳайё месохт, зеро бахшишҳои онвақта ниҳоятдараҷа қалон буда, баробари он мансаби қоиммақом – ҳокими шаҳр, ноҳия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти хусусӣ нисбат ба замин фақат бо деҳқонон маҳдуд нагардида, дигар доираҳои болонишини ҷамъиятро низ фаро мегирифт.

Бо вучуди ин, дар асри XI деҳқонон ҳанӯз табақаи пуриқтидореро ташкил намунаданд. Деҳқонони қалон ноҳия ва вилоятҳои тамоми соҳибӣ мекарданд. Баъзе аз ин қабил деҳқонон бо хоҳиши тамои ба тарафи истилогарони Қарохонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на фақат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номҳои онҳо бо унвони «деҳқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қарохониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қарохониён дар охири асри X – ибтидои асри XI деҳқонони Илак, ҳатто ба мавқеъҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

⁵⁸ Семёнов А.А., 1955.

⁵⁹ Аз ҷумла, ҳуди деҳқонон Буҷроҳони қарохониро даъват қарда буданд (Бартольд В.В., 1963 б, с. 318).

⁶⁰ Марков А.К., 1896, с. 218-219, № 192-193; Массон М.А., 1953, с. 81.

⁶¹ Муг. Бартольд В. В., 1963 б, с. 292.

То ибтидои асри XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор – ҳокимони вилоятҳои гуногуни сарҳадӣ устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чунонки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тӯҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироч намедоданд. Дар он ҷо замин моликияти феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кӯшишҳои зиёде ба харҷ дод. Ў Гарчистонро ишғол карда, кӯшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яксон намуд. Вай кишвари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба худ тобеъ кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеияти султон Маҳмуд дохил шуданд. Фақат Чағониён то солҳои 1038/39 соҳибхитиёрии сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он ҷо, ба қавли Байҳақӣ, моликони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Ғазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироч ҷорӣ карда шуд, ки барои мулкдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусоид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳиран, ҳамон протсесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то асри XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор меёфт.

Дар давоми асрҳои XI–XII дар давлатҳои Қарохониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён протсесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашрофу асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамом давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулкдорони ниҳоят калоне, ки аз байни аёну ашрофи нав баромада буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳибгардида, аксар вақт аз заминҳои худ андоз намедоданд.

ҳамин тариқа, заминҳои мулкҳои деҳқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузашт. Дар ин вилоятҳо деҳқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи кашфиёти А.Мухторов дар кӯхистони тоҷик – Мастҷоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI деҳқонон бақия монданд.⁶⁴

Дикқатро боз ба чунин як зухуроти инкишофи иқтисодии феодалӣ, аз қабили хариду фурӯши замин, мулкҳои хусусӣ қалб қардан лозим аст. Пайдо шудани нархи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қарохониён ва Салҷуқиён истило шудани Осиёи Миёна ва Хуросон, таъсиси давлатҳои нав, тағйири ҳайъати табақаи болои феодалӣ ва дигар ҳодисаҳои мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз хариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайъати нави мулкдорон гардид ва ин табaddулотро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои давраест, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна калонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои сершумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аёну ашроф,

⁶² Бертельс А.Е., 1959, с. 25–26.

⁶³ Давидович Е. А., 1970 б.

⁶⁴ Доир ба таҳаввули калимаи «деҳгон» ниг.: Бартольд В. В., 1923; 1963 б, с. 238–239; Бертельс А. Е., 1959, с. 16–26; Мухторов А., 1967 ва ҷайра. 65.

рӯҳониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истеҳкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави мӯхташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизи асрҳои XI–XII нисбат ба замони Сомониён хеле доман паҳн кард. Дар асри XI истеҳкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯкаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афрохт. Қисмати тиҷоратӣ пешаварии шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳои коргоҳҳои зиёди косибон ба вучуд меомаданд, аҳамияти маҳсус дошт.⁶⁷ Яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ пойтахти Хатлон – ҳулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъае вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Хатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни косибӣ, аз қабилӣ кулолӣ, фулузӣ ва ғ. вучуд доштанд.

Тараққиёти босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯъ пайваست: дар ҷойҳои, ки пештар партовхонаи шаҳр ва ё замини кишт маҳсуб меёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд.⁶⁸ Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ топографӣ дар асрҳои XI–XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам калони Туркманистони ҷанубӣ: Марв, Дандонақон, Омул, Замм, Сарахс, Майхона, Абевард, Нисо, Язир, Деҳистон ва ғайра хеле раванқ меёбанд.⁶⁹

Дар воҳаи Чу маҳз дар давоми асрҳои X–XII баъзе деҳаҳо ба марказҳои калони шаҳрӣ мубаддал мегарданд.⁷⁰ ҳатто ноҳияҳои кӯҳистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шоҳаи дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молиро пулӣ кашида мешаванд.

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз хоҷагии қишлоқ ҷудо шудани касбу ҳунар сабабгори асосии раванқи босуръат ва дар баъзе мавридҳо хеле пуравчи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари раванқёбии шаҳрҳо қувват гирифтани тобеияти деҳқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирор кардани оммаи деҳқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти модии шаҳр нақши ҳудро гузоштааст)⁷¹. ҳамин тариқа, назарияи К.Маркс ва Ф.Энгелсро дар бобати аҳамияти фирори деҳқонон дар таъсиси шаҳрҳои асримиёнагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёнагии Осиёи Миёна низ татбиқ кардан мумкин аст.

Касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII

Маркази асосии касбу ҳунар ва тиҷорат шаҳр буд. Касбу ҳунари шаҳрии он-вақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадракҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон, беш аз ҳама, доир ба тавлиди маснуоти кулолӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

Барои асрҳои XI–XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти кулолӣ ва дар айнаи замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, с. 164–165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, с. 31 ва мобаъд.

⁶⁷ Массон М. Е., 1938, с. 7–8.

⁶⁸ Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, с. 41 ва мобаъд.

⁶⁹ Пугаченкова Г. А., 1958, с. 190–199

⁷⁰ Кожемяко П. Н., 1959, с. 183

⁷¹ Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, с. 55 ва мобаъд.

⁷² К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 14–15; 50–51; т. 4, с. 425.

онҳо характернок аст. Дар истехсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табақҳои бесир, вале пурнакшу нигор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати хоси пешаи кулолии онвақта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI–XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар чунин ғӯшаҳои дурдасти кӯхистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX–X аз ин қабил зарфҳо асаре набуд ва ё хеле камёб буд, дучор омадан мумкин аст. Дигар тағйиротҳое ҳам, ки олооти кулолии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII-ро аз давраҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

Истехсолоти кулолии асрҳои XI–XII ҳам аз нуктаи назари техника ва технология, ҳам аз нуктаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин давраро дар харобаҳои тамоми шахристонҳои асримиёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як қатор маҳалҳо осори истехсолот мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартоӣ ва асбобҳои махсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам ҷудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истехсолот мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сири сиёҳчаранги шаффоф ва мисли пештара хиратоб ба қор бурда мешуд. Аз байни сирҳои ғайришаффоф хусусан сири фирӯзафои хушсифат ва зебо, ки дар вақтҳои охир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар баробари шаклҳои кӯҳнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вуҷуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX–X ҷароғҳо равшандони мудаввар ва нуги кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI–XII бо баробари ин шакл ҷароғҳое пайдо мешаванд, ки равшандони онҳо рахдор, нӯгашон тарошида ва дарозтар аст.

Дар вақти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо хатҳои ҷандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандагон) ороиш меёбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соф ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиёҳ низ васеъ қор фармуда мешаванд. Ранги тасвирот хеле гуногун: сиёҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурх, сабз ва зард, қабуд ва нилуфарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми қомебиҳои замони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағйир ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад, ки ҳатто аз як қалима иборат буда, ин қалима чандин бор такроран сабт мегардад; нақшҳои қаттибавие ба вуҷуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруфӣ фароҳам омада, ягон маъниро ифода намекунанд ва ҳонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ аломатҳои рамзӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳо истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вақт, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, фақат қаноти он такрор ба такрор тасвир мегардад.

Нақшҳои ҷандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тариқаи ин нақшҳо дида мешавад: яке нақшест, ки фақат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар заминаи фароҳ паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардранг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пӯшида, дар заминаш ягон ҷои ҳолӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо хатҳои нафиси сафед, сиёҳ ва норинҷӣ дар заминаи қаҳваранг қаша шудаанд, ниҳоятдараҷа назаррабоянд.

⁷³ Асарҳои И.Ахроров, О.Г.Болшаков, Н.Н.Вактурская, Э.Ууломова, Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский, С.Б.Лунина, Э.В.Сайко, Ш.С.Тошхочаев, Г.В.Шишкин ва дигарон.

Дар асрҳои XI–XII сафолоти кошинӣ тайёр карда мешуд. Сафоли он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луби кабудча ва ё нилобӣ медавониданд. Дар девораҳои тунуки он сӯроҳчаҳои гирда, секунча ё худ чоркунча мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо диққатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолии тунуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI–XII хеле ху-нармандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзаҳои даҳантанги гуногуншак-лу гуногуншакм иборатанд, ки танаи онҳо гоҳ гирд ё мурӯдшакл ва гоҳ мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техникӣ низ истифода бурдаанд. Чунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. ҳамчунин ба воситаи қолибҳои махсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳар гуна сурат ва нақшо мепартофтаанд. Дар ороиши олоти сафолӣ боз дигар воситаҳо низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои ҷандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёلى зарфҳои зарифи зевари онвактаро зебу оро додаанд. Тасви-роти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби на-ботӣ ва севумӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст. Оғтобаи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ ороишёфта маҳсули кори устоҳои асрҳои XI–XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоки Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши онҳо ва санъати кори устоҳост, инчунин дар он аст, ки дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дурахшони тараққии касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII маснуоти шиша-гист⁷⁵. Дар ин давра махсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар харобаҳои шахристони қадимаи Марв, як қатор мавзеъҳои Хоразм ва Фарғона, дар шахристони асримиёнагии Тароз ва ғайра осо-ри ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвакта аксаран беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалӣ дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби диққат аст. Дар панҷараҳои ин қаср по-раҳои зарфи шишагии рангин ҷида шудаанд, ки равшаниро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранги худ биноро зеб медиҳанд.

Чунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои X–XII тавли-ди шишаолот нисбат ба давраҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устохонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар харобаи бисёр шахристонҳои асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намудҳои ҳуди шишаолоти асрҳои XI–XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

⁷⁴ Мухторов А., 1965, с. 52

⁷⁵ Абдураззоғов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, мутаас-сифона, барои муайян кардани хусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI–XII кӯшише кар-да нашудааст, муаллифон ин соҳаи касбу ҳунарро маҷмӯан дар ҳудуди беш аз чор аср (IX – ибтидои XIII) мавриди таҳқиқ гарор додаанд, ҳол он ки бозёфтҳои бостоншиносӣ ба тав-сифи конкрети он дар санаҳои муайяни таърих имкон медиҳанд. Мигдори хеле зиёди осо-ри шиша-олоти асрҳои XI–XII бадастомада, дар бисёр наشرҳои бостоншиносӣ тавсифи ҳудро пайдо кардааст.

Истеҳсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар сохтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангин: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдтар гардид. Дар истеҳсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як тамоюл ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навъҳои зарфҳои шишагӣ, аз қабилӣ косаву табақ, чому қадах, кӯзаву сабӯ ва шишачаҳои атриёту адвиеъ миқдоран зиёд буда, дар ҳама ҷо вомерӯанд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, вале зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лӯлаҳои махсус дам кардан ва ба қолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш медоданд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникӣ, масалан, кандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори ҳулбук (Тоҷикистони ҷанубӣ) ва Кува (Фарғона) хеле ҳунармандона сохта шудаанд. Медальонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва савораҳо кашида шуда, катибаҳои хати кӯфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби диққат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (давог, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимиёгарӣ ҳам бисёр бошанд, вале мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷой будани истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногунии анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарабахш ва дар баробари он камзаҳмат ва арзонтари зеварбандӣ—ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI–XII назар ба асрҳои IX–X ба доираи васеътари харидорон хизмат мекардаанд.

Дар касбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истеҳсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари сохтани асбобҳои рӯзгор, олоти истеҳсолот ва аслиҳачот миқдори зиёди маснуоти нафиси ҳунарий—дегча, қаламдон, чароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвири гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёр карда мешуданд. Чунончи, қаламдони мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нукра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ба сурати мурғон зинат медиҳанд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл сохта шудани он зикр гардидааст.⁷⁷ Дар Бухоро дегчаи хеле зебои биринҷӣ бо мису нукра хотамкоришуда, ки моҳи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввир Масъуд ибни Аҳмад ва устои кандакор Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди ҳиротӣ сохта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи тахтниниш, бозӣ, шикор, рақс ва сахнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лағмон (водиҳои Вахш) ганҷинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамон асрҳост, кашф карда шуд.

Дар ин давра истихроҷи маъдан давом намуда, конҳои сершумор дар айни истифода буданд.

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д. 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956, Ахроров И., 1960; Аминҷонова М., 1960 1961; Ууломова Э., 1961 ва дигарон.

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, с. 217 ва мобаъд

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910

Муомилоти пул

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, беш аз пеш чудо шудани касбу ҳунар аз хочагии кишлоқ, инкишофи минбаъдаи истеҳсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қабिलाҳои бодиянишин боиси ривочи доду гирифт дар доҳили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо кишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин хусус чи мадрақҳои бостоншиносӣ (хусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои ҳаттӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрақҳои фаровони сиккашиносӣ аз мавҷудияти мубодилаи пулӣ далолат мекунанд. Аз асри XI то ибтидои асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатчаҳои гуногун (вобаста ба дохил шудани онҳо ба ҳайъати ноҳия ва вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна) роиҷ буданд. Сиккаҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввали дар Тоҷикистон, дувумӣ дар Туркманистони ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксаран дар ҳудуди Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистони шимолӣ сиккаҳои қарохонӣ вомерхӯранд. Сиккаҳои хоразмшоҳии Муҳаммад ибни Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвақтаро⁷⁹ метавон бо ду хусусияти асосии он тавсиф намуд: яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул мекунанд. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар мегардад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар хусусияти сиккаҳои онвақтаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки «бӯҳрони пули нукра» ном гирифтааст, алоқаманд мебошад. Аз асри XI дар давлатҳои шарқ иёри пули нукра ба поин рӯ мениҳад ва дар баъзе мавридҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои камиёр дигар ба Аврупои шарқӣ бароварда намешаванд. ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш фақат дар доҳили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунанд.

Чараёни таназзули пули нукра дар ҳар давлат ба таври гуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Ғазнавиён ин ҳолат нисбатан сулҳ ба амал меомад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писари ӯ - Масъуд аз Ҳиндустон ҷунон сарвате ба ғорат бурда буданд, ки чанд муддат қурби пули нукраро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70–76% нукраи ҳолис мавҷуд буда, дирҳамҳои пуриёре, ки 95% нукра доштанд, ҳанӯз роиҷ буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вақт дирҳамҳои қарохонии зарби навоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорои қариб 20% нукра буданд.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки тахти нуфузи Қарохониён шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенукра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб сохта шуда, ҳатто аз муомилоти ададӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки баъдтар сардори давлати Қарохониён ғарбӣ - Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби худ ба ҳисоби миёна 20% нукра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард. Дар асри XII Қарохониён дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нукра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти худро дар муомила давом медоданд. ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нукра амал намуда, зоҳиран дар тичорат пули нукраи ҳақиқиро иваз

⁷⁹Давидович Е. А., 1960 а, с. 92–117.

мекарданд. Бинобар ии қувваи харид ва нархи муқаррари онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққикон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва кам-ёб шудани ин фулузи гаронбаҳоро сабабгори бӯҳрони пули нуқра донистаанд. Ин, албатта, омили хеле муҳим аст, вале ба сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар давраҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунин захираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, фақат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағйир меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пуравчи шаҳрҳо, истехсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ чунон миқдори пул, яъне воситаи муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонеъ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камиёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

Аз ин тавсифи хоҷагии пулии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнаки молию пулии онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шудани ғӯшаҳои дурдаст, аз он ҷумла, навоҳии кӯхистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулии Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ то чи андоза мавқеи хоса доштаи давраи таҳқиқ қардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъмории мӯҳташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар теъдоди ин биноҳои таърихӣ бо маълумоти роҷеъ ба сохтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва ғайра муқоиса карда шавад, овони авҷи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз тазоҳурот ва далелҳои рушду тараққии шаҳрҳо, истехсолоти молӣ, тиҷорат, тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на фақат бо миқдори иморатҳо, балки бо раванги минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ва қомебиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёни таваҷҷӯҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи қалонеро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокории пешина, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалҳусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд ва ё девори аз хишти хом сохташударо бо хишти пухта рӯкаш мекунанд.

Намунаи хеле ҷолиби чунин сохтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин кӯшкқалъа, ки дар асрҳои VI–VIII бино ёфта, дар асри X хароб гардида буд, дар асрҳои XI–XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. хангоми таъмир хишти хом ва поҳсаро истифода намуда, бо хишти пухтаи дар маҳдуди гач хобондашуда рӯкаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввала (асрҳои VI–VIII) бо сохтани ду манораи росткунҷа дар тарафи даромадгоҳи шарқии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI–XII он аз як хонаи қалони расмӣ, ҳавлича

⁸⁰ Давидович Е. А., 1958, с. 83–90, 100–103 ва тасвири 70 дар с. 94.

ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолон иборат буд. Болои хонаҳоро гун-базҳои аз хишти хом сохташуда мепӯшиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тарҳи меъмории замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун хавлиҷаи чароғон масъалаи ба равшаной таъмин кардани хонаҳоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалъа шишаи мусаттаҳи тирезаи мансуб ба он замин ёфт шудааст. Он вақтҳо дигар васила ва заруроти зист низ вучуд доштанд, дар сахни суфа ҷоҳҳои амиқе барои рехтани ахлот ва партовҳо қанда, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпӯши ҷӯбии гиландуд мепӯшиданд.

Дар ин давра сохтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳокимони Хатлон, Тирмиз ва амирони ғазнавӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар ҳулбук (ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашкари Бозор кашф шудаанд, дар ин бора ғувҳои медиҳанд.

Қасри ҳулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр хусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфаи баланде сохта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ иқоматӣ ва ҳоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар баъзе ҷойҳо, дар рӯкаши току деворҳо ба қор бурда шудааст. Аз васоити зист ташноб ва ҷоҳи хокрӯбаи гунбазчадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармқунандаи манзилро, ки аз зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср ороишоти фаровоне дорад. Хусусан ҷойҳои қандакорӣ он, ки аз нақшу ниғори хандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле ҷолиб диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин ниғоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои қандашуда рангҳои нилобӣ ва сурх додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон ғувҳои медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вақти ба фарши хона «паркетвор» ҷидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти ҳудро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳои иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор ҷортаксим мешуд. Гурӯҳи иморатҳои шимолии қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебард, бурида мегузашт.

Системаи мудоғиавии қалъаи ҳулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри ҳулбук дар як вақт ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуни онҳоро муайян кардааст.

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васеи ҷой гирифта, ягон вазифаи мудоғиавиро адо намекарданд. Қасри берунишаҳрии дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки қароргоҳи Масъуди III Ғазнавӣ (1099–1115) буда, сохтмони он, бар тибқи яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукӯҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли узана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёнҳои майдони қаср ҳавлии қалоне воқеъ гардидааст, ки дарозии 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 X 23,5 метр мармар фарш намуда, дар гирди он низ аз тахтасангҳои мармарӣ роҳрави васеъ сохтаанд. Дар ҷор тарафи ҳавлӣ ҷор айвон сохта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун даҳлезӣ даромадгоҳи хизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебард. Дар ин айвонҳо 32 тоқи вуруд мавҷуд аст, ки ба устои манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу

⁸¹Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Уломова Э., 1961, 1962, 1964; 1968.

⁸²Scyrato U., 1959; Йомйаси., 1966.

нигорҳои тарафи беруни ин тоқҳо бисёр зебост. Қисми пойнтаи онҳо мармаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаққонии хандасию наботӣ ва катибаҳои куфӣ ороиш ёфтааст. хусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нафис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва гунбади тоқҳо бо гилгул ва сафолҳои кандакоришудаи зарду сурху кабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳрии дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз кашф гардид⁸³. Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои калони росткунҷае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунҷа онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо хиштҳои пухтаи нақшин ва кандакоришуда чунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пеши назар нақшу нигори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти хиштӣ бо гулғач пӯшида шуд. Нақшу нигори рӯи ғач ба лавҳаҳои васеи росткунҷа тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни хандасию наботӣ, тасвирҳои асотирии ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

Мо дар хусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашкари Бозор⁸⁴ таваккуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногунии ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо хусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диққат аст. Дар девори толори қабул қариб 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз гвардияи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу нигорҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки, зоҳиран, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳои сари ҳамидаи ҷавоне кашида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман хеле интишор ёфта будааст.

Яке аз бехтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз кулӯҳ, вале рӯйкаши он, инчунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз хишти пухта сохта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа андаке нишеб буда, бо нақшҳои раҳдор, ки нимсутунҳои фурунокро пеши назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороиши сардарӣ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтари форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анъана ва падидаҳои навин чунон мутаносибан ба ҳам омехтааст, ки маҳлути унсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеҷ эҳсос намегардад.

Осори динию парастиишӣ, аз қабилӣ масҷид, манора, хусусан макбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деггарони деҳаи ҳазора (наздикии Бухоро) бинои мукаабшаклест бо гунбази мобайнӣ, ки ба чор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои паҳлуии вай қуббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони кушоди сегунбаза буд, баъдтар миқдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пӯшида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутунпоя, дувоздаҳ қубба ва тоқи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашкари Бозор рӯи чор сутун қарор гирифта, паҳлударҳои он бо якчанд қуббачаҳо пӯшида шудааст.

⁸³ Жуков В.Д., 1945; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.С., 1965, с.190-192 (дар с. 406-407 рӯйхати адабиёт дода шудааст)

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, с. 91-93; Пугаченкова Г.А., 1963, с. 114-121.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб хеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва мӯшташам аст, манораи Вобканди наздикии Бухоро таносуби тамоман дигари бисёр мавзун ва муназзаме дорад. Сари манораи Чарқӯрғон (воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон) бо рахҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли ситора сохта шудааст. Манораи Чом дар асоси худ ҳаштрӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт бориқ шуда, то боло мерасад.

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омиё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди махсуси худро дошт, ҳамагон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Мақбараҳои султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), мақбараи Қарохониён дар Ўзғанд (Қирғизистон), мақбараҳои дехоти Сайёд ва Хоҷа Нақшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чорқӯҳ (Тоҷикистон) ва ғайра саҳифаҳои махсус ва дурахшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъморгон ва бинокорони асрҳои XI–XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққонии рӯи ғач, ҷӯб ва мрамор, инчунин сафолҳои қандақоришуда хеле олий ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирӣ ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе қардаанд. Нақшу ниғори хеле ҷолиб ва дилҷасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл ҷидани хиштҳо ва дар нақшо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаи давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоҳари устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омеҳиши анъана ва наваҷодӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақдорнашаванда бахшидааст.

Илму адаби тоҷик дар асри XI– аввали асри XIII

Тағйироти сиёсии охириҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарохониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир нақарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимолӣ ҳиндустон барои равнақи илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо қорҳои девон (идораи роҷеъ ба муқотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, акнун қомилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор

кашида шуданд. Аз ин чост, ки аз давраи Ғазнавиён сар карда калима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд чандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шӯҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани қорнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривҷ гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим ҳасан ибни Аҳмад Унсурии Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ӯ пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар аксарияти лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ӯро чун устои забардасти сухан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ӯ чанд маснавии ошиқона, ки порчаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомиқ ва Узро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни мураккаб ва пуристиораи қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу тоҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алиш Фарруҳӣ (вафоташ соли 1038) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯҳои мадеҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёро инкишоф медоданд. Онҳо ҳамчун воситаҳои тасвири бадеии адабиёти форсу тоҷикро ғанитар гардониди, сабку санъатҳои нави шеърро низ ба миён гузоштанд.

Нашъунамои илму фани асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. Намояндаи барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки тавсифи ӯ дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973–1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтааст. Аз рӯи нақлу ривоятҳо, ӯ тамоми умри худро барои азҳуд кардани дониш сарф намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилгундорӣ, 21 сентябр) дигар ҳама вақт машғули қорҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқи зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои илмӣ мусофират менамуд. Яке аз маҳалҳои, ки ӯ то як андоза бештар истиқомат кардааст, Ҷурҷон (Гургон) ном вилояти қанори баҳри Хазар мебошад. Дар вақти ба Ҷурҷон омадани ӯ Қобус ибни Вушмгир (976-1012) ҳукмрони он ҷо буд. Қобус яке аз одамони фозил, донишманди адабиёт ва ҳомии илм ҳисоб мешуд. Худи ӯ низ якҷанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999–1000 «ал-Осор-ул-боқия ан ал-қурун-ил-ҳолия» ном асари худро ба поён расонд. Ӯ дар ин асар тақвим ва санаҳо, инчунин ҷашнҳои суғдиён, хоразмиён қадим, форсҳо, юниён, яҳудиён, исавиён ва мусулмонро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин сарчашмаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебошад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад. Дар ин ҷо ӯ бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табодули сиёсии охири асри X аз Бухоро ва сирри шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон гурехта, ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулоқот кард. Сарчашмаҳои хотирнишон мекунанд, ки хоразмшӯх -Маъмуни Сонӣ аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба тахти ҳимояи худ гирифт. Вале дар соли

1017 султон Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт кардани Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тариқа, фаъолияти минбаъдаи илмии Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуд ва хангоми дар ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва хулқу атвори халқҳои ин мамлакатро омӯхта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-ҳинд мин мақала макбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, ҳандаса ва нучум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райҳона ном духтари ал-ҳасан (аз хонадони хоразмшоҳӣ) бахшида шудааст. Дигарӣ «ал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-ҳайъа ва-н-нучум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030–1036 ба номи султон Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани хариҷаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз чандин асари илмӣ ба вучуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нарасидаанд. Олими сайёҳи асримиёнагии араб Ёқут менависад, ки ӯ дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вақфномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳамомадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумораи асарҳои боқимондаи ӯро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе китобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ҳанӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ў ба воситаи як қатор тадқиқот ва кашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондавра чунон пеш гузашт, ки аксар вақт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имрӯза наздик мешавад. Чунончи, назарияи ӯ доир ба таърихи намуди сатҳи замин (ландшафти) пасти шимоли ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддао шаҳодат медиҳад.^{84a}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми ғайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба ҳиндустон бахшидаи ӯ аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар ҳиндустон ва Покистон шӯҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. Абӯнаصري Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ»⁸⁵ ном асар ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд бисёр маълумоти муҳимро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ⁸⁶ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-аҳбор» навиштааст.

^{84a} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963

⁸⁵ Маънои луҷавии калимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лагабҳои султон Маҳмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» гудрат ва гуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад.

⁸⁶ Гардез – номи ҷоест, ки дар масофати якрӯза роҳ дуртар аз Уазна, дар гадди роҳи {индустон вогеъ шудааст.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён - Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Абулфазл муддати нӯздаҳ сол дар девони расоили Ғазнавиён ва-зифаи мунширо адо намуда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давраро бо чашми худ дид, пас иборат аз 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин китоби муҳими таърихӣ фақат якҷанд ҷилди нокис ва парокандае боқӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Масъуд буда, бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдҳо танҳо камтарин қисмате аз он асари бузурги таърихӣ ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарохониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле акиб меравад. Чи навъе ки Муҳаммади Авфӣ дар таърихи асри XIII менависад, аз хонҳои қарохонӣ фақат як Қилич Тамғочхон ба тараққиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якҷанд асарҳои ӯ, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Чунинчи, «Таърихи мулки Туркистон»-и Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон ва ғайра, ки аз онҳо ба ҷуз баъзе порчаҳои ҷудогона то давраи мо чизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол, дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъдод, монанди Амъакӣ Бухорӣ (вафоташ соли 1149), Сӯзанин Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидӣ Самарқандӣ ва ғайраро ба камол расонид. Вале ин шоирон аз ҷиҳати аҳамияти эҷодиёти худ бо гузаштагонанон баробар шуда наметавонистанд.

Амъак ва Сӯзанин дар сабк ва тафаккури бадеӣ аз якдигар хеле тафовут доранд. Эҷодиёти Амъак, ки шоири дарбор аст, пур аз зарофат буда, шакли шеъриро ба авҷи тақомул расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адаб ашъори ӯро дар дастурномаҳои илми баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сӯзанин, баръакс, шоири берун аз дарбор, намоёндаи назми доираи хунардони шаҳр аст. Албатта, гоҳо ба ӯ ҳам лозим меомад, ки барои дарёфти маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ӯ беш аз ҳама бо ҳақиқати худ, ки бо забони сода ба сабки гуфтугӯ наздик навишта шудаанд, машҳур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодиёти ӯро шоирони даврони баъдина давом додаанд.

Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузургро ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқиён ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман ҳирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданий ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохт.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намоёндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Ғургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Албатта, эҷодиёти ин адибон аз ҷиҳати мазмунӣ ғоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои кулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Ғургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷастае доранд.

Носири Хусрав (1004–1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ӯ дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, баъд аз гуза-

⁸⁷ Дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумаи русии он: Абулфазл Бейҳақӣ, 1962, 1969

ронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯхтани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шуғл варзид.

Носири Хусрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Ғазнавиро дид ва чанд вақт дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ё ханӯз хангоми ҷавонӣ ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони кунуниро саёҳат намуд. Носири Хусрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии халқҳои гуногунро таҳқиқ намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати худ ҳичоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисрро дида, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилий вохӯрда, ҳудаш низ пайрави боғайрати ақидаи исмоилий гардид.⁸⁹

Носири Хусрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваққуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилиро таблиғ ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи чунин фаъолияти худ ӯ ба таъқиби уламои исломӣ ва умарои салҷуқӣ дучор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи пинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳолати гурезагӣ гаштан чораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта, дар ғурбат умр ба сар бурд.⁹⁰

Чи навбæ ки ҳуди Носири Хусрав хотирнишон мекунад, ин давраи зиндагӣ ба-роӣ ӯ хеле ба саҳтӣ мегузашт.

Озурда кард каждumi ғурбат чигар маро,
Гӯй забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯх ба сар маро.
Гӯям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди чоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Чуз бар мақарри мох набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз ҷону молу мулк,
Ин хотири хатир чунин гуфт мар-маро.
Бо лашкари замонаву бо теги тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.

Носири Хусрав пас аз мусофират асари машҳури таърихию ҷуғрофии худ «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилий рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавиҳои «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ё дар ашъори худ ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ бисёр фикрҳои пешқадами тарбиявӣ ва ахлоқиро ҷой додааст. Дар шеърҳои ӯ, инчунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дида мешаванд. Носири Хусрав дар яке аз шеърҳои худ ба Худо рӯ оварда, мегӯяд:

⁸⁹ Фарзе ҳаст, ки гӯё Носир то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиҳоро габул карда будааст.

⁹⁰ Дар бораи ҳаёти Носири Хусрав ниг.: Бертельс А.Е., 1959. Инчунин ниг. Носир Хисроу, 1954; Носири Хусрав, 1957; Насир-и Хусрав, 1935; Насир-и Хусрав, Сафар-наме; Ашуров У., 1965

⁹¹ Ниг.: Насир-и Хусрав. Сафар-наме;

⁹² Таҳмин мекунам, ки «Саодатнома» ба галями ӯ тааллуғ надорад, балки моли муаллифи дигар аст, ки вай ҳам Носири Хусрав ном дошта, дар асри XIV дар Исфохон умр ба сар бурдааст.

Касе гар тухми чав дар кор дорад,
Зи чав гандум наёбад бидравидан.
Ту дар рӯзи азал оғоз кардӣ,
Уқубат дар абад боист дидан.
Ту гар хилқат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?
Сухан бисёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс натвонам кашидан...
Агар мехостӣ, к-инҳо напурсам,
Маро боист ҳайвон офаридан.
Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз комам кашидан...
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
Ту додӣ раҳна дар қалби башарҳо
Фани иблисро баҳри макидан...
Агар реге ба кафши худ надорӣ
Чаро боист шайтон офаридан?...
Ба мо фармон диҳӣ андар ибодат,
Ба шайтон дар рағу ҷонҳо давидан...
Агар некам ва гар бад хилқат аз туст,
Халике хуб бояд офаридан.⁹³

Шоир дар хусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом сухан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, хусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Хусрав то охири умри худ аз таъқиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ӯ ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Хуросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадахшон азимат намуда, дар Юмгон ном деҳаи кӯхистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияи ҳаёти худро дар гӯшанишинӣ гузаронид.

Умари Хайём (1048–1131) дар Нишопур таваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо таҳсили худро ба итмом расонид ва яке аз бузургтарин олимони асри XI гардид. Ӯ дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайъат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба кори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умари Хайём, алалхусус бо рубоиёти худ шӯҳрат пайдо кардааст. Микдори рубоиҳои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуқтаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Хайём натиҷае дод, ки рубоиёти ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоиёте, ки зодаи табъи ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.
В-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.⁹⁴

⁹³ Хисрав Н., 1957, с. 40-45.

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодманише тасвир ёфтааст, ки на аз эътибори ҳукмдорони замон ва на аз ҳарзаҳои динӣ дар бораи охират андеша надорад.

Дар байни шоирони асри XI аз ҷиҳати қувваи ифодаи кайфияти доираҳои шахр ва танқиди феодалон мавқеи махсусро Фаҳриддини Гургонӣ ишғол менамояд. Дар достони романтикии «Вис ва Ромин», ки дар қарибҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти қадимаи ошиқонаи паҳлавии портҳоро нақл менамояд, ҳаҷву тамасхури тундутези хулқу атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо нухуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои дoston манзараи утопияи сотсиалӣ аз лиҳози тасаввуроти шахриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абӯнасро Асади Тӯсӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке аз дostonҳои қадимаи халқҳои эронинажод аст.

Асадӣ дар адабиёти тоҷикӣ форс аввалин касест, ки шакли мунозираро эҷод кардааст. Ў дар ин бобат панҷ асар навишта, дар онҳо заминро осмон, шабу рӯз, найзау камон, муғу мусулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова бар ин, Асадӣ луғате ҳам тартиб додааст, ки аз осори тақрибан ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. ҳоло аҳамияти таърихӣ ин луғат хеле бузург аст: вай намунаи бисёр асарҳои азбайнафтаи шоирони он замон ва гузашта, аз ҷумла, порчаҳои «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046–1121) шоири дарбори Ғазнавиёни охир буд. Ў қисми зиёди умри худро дар Лоҳур, шимоли ҳиндустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намояндагони адабиёти форсу тоҷик дар ҳиндустон ба шумор меравад, ки баъдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ хеле ривож ва интишор ёфт. Ў дар натиҷаи бӯхтони душманони худ чандин мартаба ба зиндони султонҳо афтада, умуман, бештар аз 18 соли умраш дар маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти худ ба эҳё кардани анъанаи мадҳу ситиши иқтидори Ғазнавиён саъй намуда, ҳатто дар шеърҳои аз Унсурӣ – маликушшуарои султон Маҳмуд иқтибосҳо меовард. Вале ӯ мадҳияҳои худро ба забони соддаву фасеҳ офарида, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасвири лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсӯзу гудози «ҳабсия» эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани худро баён менамояд ва аз беадолатиҳои замон забони шикоят мекушояд. Тақдирӣ ин шоири боистеъдод хеле фочиаангез аст. ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ таҳти фишори шиканчаҳои истибдоди феодалӣ қарор гирифтаанд.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибҳои соли 1140) аслан аз Нишопур мебошад. Аксари асарҳои ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санҷари Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Ў дар вақти ҳукмронии султон Санҷар ба мартабаи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «Маликушшуаро» сарфароз гардид.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ шоири ғазалсарои хуштабъе буд. Вай иҷборан ба хизмати султон Санҷари Салҷуқӣ кашида шуда, ҳаргуна супоришоти ӯро адо мекард. Рӯзе султон Санҷар бо коре ӯро ба Хоразм фиристод. Дар он ҷо бо фармони От-

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, с. 284–285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Мугаддима.

сизи Хоразмшоҳ вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салчуқиён айбдор намуданд ва дар соли 1151 ба дарёи Аму ғарқ кунониданд.

Адиб Собири Тирмизӣ девони ҷасоид ва ғазалиёт дорад.

Авҳадиддини Анварӣ (1126–1190) дар деҳаи Бадна, наздикии Майхона, воқеъ дар шимоли Хуросон, таваллуд ёфтааст. Ӯ ҳам монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илмҳои замонашро азхуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда, ба дарбори султон Санҷари Салҷуқӣ даъват мешавад. Анварӣ қасидаҳои зиёде офаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшиносон жанри қасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди камолоти худ мерасад. Қасидаҳои бо маҳорати ғавқулӯда эҷодкардаи ӯ аз тағаззулоти ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти оӣ ва дар баробари ин аз мадҳу санои султон Санҷар фароҳам омадаанд. Яке аз қасидаҳои машҳури ӯ, ки аз тарафи ғузҳо хароб гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватанпарварӣ фаро гирифта шудааст. Ғазалҳои Анварӣ ба лирикаи халқӣ ҳамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ беамзунӣ ва фасодии назми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва шеърҳои меофарад, ки ба муқобили мадҳиясароӣ нигаронида шудаанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик бехтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд меоянд. Чунончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Захирии Самарқандӣ ва «Мақомоти ҳамидӣ»-и ҳамидаддини Балхӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи ҳеле муҳими таърихист, ки муаллифи он тартиби идораи давраи Салҷуқиёно аз мавқеи тарафдори давлати марказиятноки феодалӣ танқид кардааст. Пас аз ғавти Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳрир ёфта, ба матни он иловаҳо дохил шуда буд. Бо вучуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори ҳеле пунарзиши насри охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва раван аст.

«Ҷаҳор мақола»-и *Низомии Арӯзии* дар таҳқиқи ҳаёти маданӣ ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи гаронбаҳост. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, мунаҷҷим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешахоро тавсиф намуда, доир ба намоҷандагони баргузидаи ин пеша даҳ ҳикоя ба тариқи мисол нақл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ходимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Хусусан ҳамон фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодалӣ бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеърӣ онвақта, алаҳхусус образҳо ва санъатҳои шеърӣ доқиқона тадқиқ ва тавзеҳ намуда, фикру мулоҳизаҳои ҳеле муҳими эстетикӣ дар бар гирифтааст.

«Синдбоднома»⁹⁷-и *Захирии Самарқандӣ* дар яке мавзӯҳои маъмули қиссаҳои ахлоқии адабиёти Шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тариқи нақли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр ҳикоятҳои тамсилӣ ба сюжети асар дохил намояд. Дар ин ҳикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «қилми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари онҳо сарзаниши ҳокимон ва истехзои нешдори ҳуқуқ атвори онон ба тариқи пардапӯш баён ёфтааст.

⁹⁷ Захирии Самарқандӣ, 1960

Китоби «Мақомоти ҳамидӣ» ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикмат ва ҳикоятҳои ибратомӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар катори адибони бузург хеле намоёндагони барҷастаи илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар таракқиёти фикрӣ хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148–1210) дар хирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайъат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замаҳшарӣи Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абубақр Абдулқоҳир ибни Абдулраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 ва 1137) бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад Ибни Ануштегин ба Хоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз ҷаҳи китоб иборат аст, ки дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзуссиҳа, ташҳиси беморӣ ва пешбинии чараёни он, усулҳои табобат, заҳру подзаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ба забонҳои яҳудӣ қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмӣ ба забонҳои аврупоӣ бо номи «суфизм» маълум аст, чараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синфӣ ғуноғуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вучуддоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯ карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар унсурҳои он баҳра бурд. Бо вучуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, хусусан дар марҳилаҳои аввали таракқии он, ба сабаби дигар навъ тавзеҳ додани аҳкоми ислом, як андоза ифодакунандаи афкори муҳолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодали ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуфро таҳти таъкиби бераҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 ҳусайн ибни Мансури ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна кушта шуд ва соли 1191 Шихобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндон ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI–IX дар Ироқ ба вучуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки муҳолиф зӯҳур намуда, ба муқобили таҷаммул ва риёкориҳои аъёну ашроф равона гардида буд. Он вақтҳо дар таблиғоти сӯфиёнаи даст кашидан аз суруру нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватгирандаи ҳунармандон ва табақаҳои поини шаҳру деҳот бар зидди зулму тааддии феодалон, бар зидди тақсмоти беинсофонаи неъматҳо⁹⁸ ифода меёфт. Дар таълимоти сӯфиёни аввала таъкид мешуд, ки моликияти хусусӣ, сарват, ҷоҳу ҷалол, таносой ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тариқат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба тан либоси оддӣ аз паҳми гӯсфанд

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 378.

мепошиданд, ки онро «хирқа» ё худ «суф» меномиданд. Тахмин мекунанд, ки номи сӯфиро гирифтани онҳо низ шояд аз ҳамин ҷо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хуросон ва Мовароуннаҳр паҳн гардид. Шайх Абӯсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма ҷорӣ кардани тасаввуф дар Нишопур хонаҷо сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва аҳли ҳикмат мувоҳишаҳо ташкил кард. Шайх Абулқосими Қушайрӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи махсус таълиф намуд.

Бо таъсири рӯҳониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки аҳли он мардумро фақат ба зӯҳду такво, итоаткорӣ ва риояи шариат даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва мувофиқи манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он махсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазалӣ (1058–1111) роли калоне бозидоаст.

Бар тибқи таълимоти пантеистии тасаввуф, тамоми анвои табиати зинда ва мурда зухури Худо ва ё ба истилоҳи сӯфӣ таҷаллии ҳақ мебошад. ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ гӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охири офаридаи ҳақиқати мутлақ аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба ҳақ саъй намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст кашада, дар нафси худ, ғайр аз кӯшиши илҳоқ ба ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафхоро фурӯ нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тариқат ба ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар қор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, иҷро намояд. Чунон ки дар кутуби сӯфӣ хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони сӯфия, пирони тариқат тадриҷан эътибори ҳеле зиёд ва қувваи бузургии сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридони фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ кашидани ин шайххоро зуд фаҳмида, дар ин бобат ҷораҳо меандешанд. ҳамин тариқа, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаддал мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон қасоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табақаи ҳунармандон алоқаи ҳеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташкилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳое ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тариқатҳои махсуси ҷавонмардӣ пайдо шуда, бар зидди «кофирон» ҷиҳод менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази шимоли, ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил меёбанд. Чунончи, Хоча Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дафн шудааст, ҳамчун соҳиби мулку сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, баръакс, бо қувваи ташкилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштара тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробарии молу мулкро боисрор талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайяне ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навъе ки ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV хангоми шӯриши сарбадорон ба ин қор муваффақ гардид.

ҳамин тариқа, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф дорои ду ҷараёни зидди яқдигар – феодалӣ ва халқӣ буд. Ҷараёни халқии тасаввуф бо доираи ҳунармандони шахр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Аҳли тасаввуф дар баробари тарқи дунё қардан ва даст кашидан аз нозу неъмат, ки шартӣ асосии аксари тариқатҳои равияи таҳайюлии ғайрифаъол ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабақ гирифтани мурид ба шумор мерафт, ғояи муҳаббат ба инсонро таълиф карда, дар роҳи ҳусули мақсади худ аз муборизаи мусаллаҳона низ худдорӣ намекарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи сӯфӣҳои дар даст силоҳ ба муқобили феодалон ва истилогарони

ачнабӣ сар бардошта, гӯё аз тасаввуфи риёзатии «аслӣ» тамоман қатъи алоқа карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътирози сӯфӣён, сарфи назар аз бисёр чихатҳои пураарзиши он, таҳти таъсири шаклҳои динию мистикии тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва ҳаёли инъикос мекард, хеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр давраҳои таърих баъзе ҷараёнҳои тасаввуфие, ки алоқаи худро аз доираи хунармандон ва табақаҳои поини ҷамъиятии шаҳр нақанда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихӣ худ равияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии давраҳои муайяни таърихро ташкил медоданд. Ин буд, ки фаъолияти аксари адибон ва мутафаккирони гузашта, аз қабилӣ Бобо Кӯҳӣ, Ансории ҳиротӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусравӣ Деҳлавӣ ва Абдулрахмони Ҷомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо ҷараёни феодалии тасаввуф алоқаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанай умумии адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра намонда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву раво, ибороту таркибот ва тамсилоту зарбулмасалҳои халқиро ба қор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва ба шардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин чихатҳо арзиши асосии назми тасаввуфиро фароҳам овардаанд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асри миёна гӯё ҳамеша фақат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфикрии худ истилоҳоту ибороти сӯфияро истифода карда бошанд, нодуруст аст (мо ин гуна истилоҳоту иборотро дар офаридаҳои Ибни Сино ҳам дучор мешавем). В.И.Ленин дар хусуси файласуфони қадим суҳан ронда, ба тарафдорӣ он баромад мекард, ки «таърихи философия ба ҷаҳтҳои таърихӣ қатъиян мувофиқ бошад, то ки ба философҳои қадим чунон «тақмили» идеяҳои нисбат дода нашлавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ҳанӯз дар философҳои қадим мавҷуд набуд».⁹⁹ Мутафаккирони гузаштаро ба таври кулӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо кардан амали ғайритаърихист. Маҳдудиятҳои таърихӣ ҳар як мутафаккири асри миёнагиро, ки побанди тасаввуроти динӣ ҳукмронӣ онвақта буданд, фаромӯш накарда, хусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ӯро бояд намуд.

Идеологияи сӯфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дараҷае васеъ паҳн гардида буд, ки ҷараёни иртиқоии феодалии тасаввуф тадриҷан, алалхусус дар охири асри миёна, дар қатори ҷараёни динӣ ҳанафӣ ва ислом мавҷеи дувумин ҷараёни асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ба таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишории худ чихатҳои ро, ки ба равоки илмӣ дунявӣ ва фалсафай ратсионалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нухуфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темурӣ ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодалий дар сари муборизаи зидди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар айни замон, дар назми тасаввуфии давраҳои гуногун таърихи ғояҳои муҳолифатқаронаю инсонпарвариро мушоҳида накардан мумкин нест. Парастии инсонӣ қомил ва Худо шумурдани он дар назми тасаввуфӣ аксар вақт дар шакли мистикӣ ба дараҷаи олий фаҳмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назарияҳои бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммади Ғазолий ва бародари ӯ - Аҳмади Ғазолий, ки назарияи маҳсули тасаввуфи ишқи ирфониро ба миён гузоштааст, инчунин шоирони баргузидаи мутасаввиф - Абдуллоҳи

⁹⁹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 38, с. 256.

Ансорӣ (1006-1077), Абулмачди Саной (1050-1131), Фаридаддини Аттор (1142-1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (1056-1111) дар шаҳри Тӯс таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шуғл варзида, махсусан дар соҳаи фикҳ дониши мукамал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байни рӯҳониён эътибори калоне ёфт. Даре нагузашта шӯҳрати ӯ то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯӣ машғул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазолӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён - душманони ашаддии Салҷуқӣ мунозира карда, носозгории таълимоти онҳоро бо мазҳаби ҳанафӣ ислом собит намояд. Вале Ғазолӣ фақат ба ин кор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алаҳқусус осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ӯ дар шароити муҳолифатҳои тундӯтези синфӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мафкуравии худро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман ҳоси асри миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказият-бахши Низомулмулк, дар роҳи ошӣ додани илоҳиёт ва фалсафаи ратсионалистӣ, ки аҳамияти бузурги онро ба ҳуҷ медонист, саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо ӯ дар ин роҳ ба ҷизе муваффақ нагардид ва, табиист, ки муваффақ шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ғазолӣ бӯҳрони саҳти маънавиро аз сар гузаронид ва соли 1095 аз дарси мадраса даст кашида, ба аҳли тасаввуф пайваст.

Ғазолӣ аз ҳаёт канора ҷуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли ҳудаш, «итминон ва осоиш» хоҳад ёфт. Дар солҳои баъдина ӯ бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират кайфияти сӯфиянаи ӯро боз ҳам қувват дод. Асари муҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси сӯфиянаи ирфониро асоси маърифат ва ишқи илоҳиро асоси дину мазҳаб доништааст, маҳсули ин мусофират мебошад.

Ғазолӣ баъди баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якҷанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯӣ кард. Пас аз он ба Тӯс рафта, ҳонақохро маскан намуд ва бақияи умри худро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ғазолӣ дар таълифоти худ ба василаи ғояҳои сӯфияна «фалсафаи ратсионалистиро дар кишварҳои мутасаррифи ислом хароб намуда», мабдаҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрона ба ҳам пайваст ва бо ин тариқа илоҳиётро аз безъитборӣ ва кӯчаи сарбастваи фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳақиқат ҳам, Ғазолӣ аз нуқтаи назари ислом муҳокимаҳои соф фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машшоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандаи ғояҳои Арасту ҳисоб меёфтанд, муҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду такво пӯшонид, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии аксари халқҳои Шарқи Наздик роли иртиҷой бозид. Ин аст, ки китобҳои ӯ дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байни аҳли тасаввуфи равияи феодали ва қисман ҳокимони ба таассуби сӯфияна майл дошта шӯҳрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ғазолӣ шахси хеле боқареҳа ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар баъзе бобатҳо роли мусбат низ бозӣ кардаанд. Чунонки, ӯ дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машшоия нуқтаҳои асосии ин таълимотро ҷунонаниқ ва дақиқ баён намуд, ки он бар ҳилофи хоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун беҳтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва ҳолисона ба интишори ратсионализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума

гардида, як вақтҳо дар Аврупои асри миёна беҳтарин нақли мухтасари ғояҳои фалсафаи машшои доништа мешуд.

Ғазолӣ дар асари баъдтар таълифкардаи худ «Ал-Мункизи мин аз-залол», зоҳиран, хавфи таассуби динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намояндагони иртиқои рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро баён мекунад. Масалан, ӯ Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуктаи назари ислом «кофир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузурги онҳоро дар бобати инкишофи мантиқи ратсионалистӣ хотирнишон менамояд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро ҳамчун як амри муболиғии роли улуми дақиқ сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаассибони ҷоҳили мусулмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи ваҳйи Қуръон «тозагии» мазҳаби ҳанафӣи исломро нигоҳ доштани мешуданд, маҳкум месозад. Ӯ ҳукуки олимонро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯӣ кардани вақти гирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), ҳукуки инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодаи тибби амалиро аз қувваҳои иртиқӣ ҳимоя мекунад. Ғазолӣ изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷинойт аст. Ӯ ба воситаи чунин сафсата, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба ҳудаш наздики илмро аз ҳамлаҳои аҳли таассуб наҷот бидиҳад. Вале ӯ дар охири китоб ҳудро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки худ ба худ, балки фақат ба иродаи Худо амал менамояд.

Тамоми роҳи ғаболӣи эҷодии Ғазолӣ фоҷиҳои мутафаккири боистеъдодеро пеши назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори ратсионалистро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиқӣ аз даст додааст.

Дар эҷодиёти Ансорӣ, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ӯ ба қор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсилии халқӣ омезиш ёфта, баъдтар дар такмили сохти достонҳои ахлоқӣ (офаридаҳои Аттор, Низомӣ, Ҷомӣ ва шоирони дигар) роли қалон бозид. Рӯбӯиёти ӯ, ки баъзан эҷоди халқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби диққатанд.

Саноӣ ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиф монд, вале дар баъзе мавридҳо аз доираи мавзӯоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиёти худ берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутаноқизи ӯ кайфияти ҳоли оммаи халқ низ ба як тарзи маҳсус мунъакис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «ҳадикат-ул-ҳақоик» суҳанони ғазболуди пиразани гадоро, ки ба султон Маҳмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба сулои султон, ки аз ӯ чӣ меҳодад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон.
 Гуфт: «Золе заифу дарвешам,
 Қас наёзорад аз каму бешам.
 Писаре дораму ду духтари хурд,
 Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд.
 Аз ғами нону ҷомаи эшон,
 Медавам бар тариқи дарвешон.
 Хӯшачинам ба вақти кишту дарав,
 Арзану боқилаву гандуму ҷав.
 Сол то сол аз он бувад нонам,
 То нагӯӣ, ки ман таносонам.
 Бар ман аз чист ҷаври ту пайдо,
 Охир, ин рӯзро бувад фардо?
 Чанд зулму раият озурдан,
 Молу мулки ятимагон хӯрдан?

Будам андар дехе махе муздур,
Аз барои яке сабад ангур.
Дй сари моҳ буду ман зи нишот,
Бистидам музд то равам ба работ.
Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
Хонд аз эшон яке бар пешам.
Бигрифт он сабад зи гардани ман,
Ман баровардам аз ано шеван.
Дигаре омаду задам чӯбе,
То зи ман барнахезад ошӯбе».
Гуфт: «Ин кисту ин кӣ шояд буд,
К-ӯ баровард аз тани ман дуд?»
Гуфт: «Ҷондори шоҳ Маҳмуд аст,
З-ин ҷазаъ мар туро чӣ максуд аст.
Бар худу ҷони худ маҳӯр зинҳор,
Роҳро пеш гиру бонг мадор».
Ман зи гуфтори вай битарсидам,
Роҳи шикори ту бипурсидам.
Ман туро ҳоли хеш кардам дарс,
Аз дуои мани заиф битарс!
Гар наёбам зи назди ту ман дод,
Дар сахар назди ӯ кунам фарёд.
Оҳи мазлум дар сахар бе якин,
Батар аз тиру новаку зубин.
Дар сахаргоҳ дуои мазлумон,
Нолаи зору охи маҳрумон.
Бишканад шери шарзари гардан,
Даркаш аз зулм, хисраву, доман!¹⁰⁰

Ин қабил маънихоро дар эҷодиёти Аттор ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф ба-амаловардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор омадан мумкин аст. Дар яке аз аввалин дostonҳои ӯ «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантиқ-ут-тайр»-и ӯ, сарфи назар аз он ки дар тариқи ҳикоябандии асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз бехтарин дostonҳои тамсилии ахлоқӣ ба шумор меравад. Дар ин дoston шакли қисса дар қисса бо омезиши масалҳои шавқангез ба кор бурда шуда, мазмуни баъзе аз онҳоро танкиди хулқу атвори феодалӣ ташкил намудааст. Маҳорати дostonсароии Аттор, чунон ки аз дигар офаридаҳои ӯ низ хувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттор доруфурӯширо пеша намуда, шеърғӯиро мояи маош қарор надода буд, девони ашъори ӯ аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ўро дар шарҳи ҳоли аҳли тасаввуф бо номи «Тазкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насри олий таълиф ёфтааст.

Дар инкишофи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (ваф. соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офаринандаи асари безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобиқаи хамсанависӣ, ки асрҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабилҳои Амир Хусрави Дехлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдуллаҳомони Ҷомӣ

¹⁰⁰ Саной, Техрон, 1329, с. 557–560.

ширкат варзида, ҳар яке асарҳои барҷастае ба вучуд оварданд ва дар тақвияти ин равия саҳми пурарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба ҷои «сабки хуросонӣ» услуби нави адабие, ки бо номи «сабки ироқӣ» машҳур аст, ба зухур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуросонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суханбозиҳои печ дар печ ва ташбеҳу истиораҳои мураккаб хос аст. Ин хусусият, ки ҷиҳати асосии назми давраи таракқиёти феодализм мебошад, алалхусус, дар ашъори мадеҳавии дарборӣ тазоҳуроти худро пайдо намудааст.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУҒУЛ. ХОҶАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҲО

хучуми ўрдуи Чингизхон ба Осӣи Миёна

Давлати хоразмшохӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар сабзида, ғайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат хеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ фақат зоҳиран тобеияти худро нисбат ба Хоразмшохӣ ён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зеридастии худро қариб мустақилона идора мекарданд.

ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшох устувор набуд: давлати ӯро на фақат оммаи заҳматкаш ва халқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи Хоразмшох ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ҳарбӣ ва рӯҳонӣ бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равиши душманона доштанд. Илова бар ин, дар дохили хонаводаи Муҳаммади Хоразмшох низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшох - Турконхотун, ки зани ғаюр ва омире буд, низ бо ӯ муҳолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчоқро, ки дорои қувваи бузурги ҳарбӣ буданд, ба муқобили ӯ барангехт.¹

Давлати Хоразмшохӣ дар чунин вазъияти душвори муҳолифатҳои дохилӣ ба хучуми ўрдуи Чингизхон дучор гардид.

Машғулияти асосии бодиянишинони муғул ҷорводорӣ буд. Онҳо ғайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифтӣ молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муаррих Ҷувайнӣ, қўшуни муғул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, хеле боинтизом ва ҷусту ҷолок буданд. Ҳамаи қабилаҳои муғул муваззаф буданд, ки ҳама вақт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар сохти ҷамъиятии муғулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К.Маркс ин протсессро чунин тавсиф намудааст:

«Дар Ёсо (мачмӯи қонунҳои муғулҳои қадим.—Б.Ғ.) дар бораи табақаи баландмақом, тарханҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҳар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди хони қабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ маротиба озод карда мешуданд.

¹ Хоразмшохӣ одатан духтари ягон саркардаи намоёни ҳарбиро аз байни пешвоёни аҷдоди гипчоғ (аз ғабилан қанғлӣ) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирғаи дарборӣ, ки ба ҳамгавмони ҷангҷӯи худ таъя мекард, ба атрофи малика (хотун) ҷамъ мешуд. Аз ин ҷост, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умури давлат роли муайяне бозиданд.

(Ин навъи ҳуқуқҳои феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммаданӣ дар натиҷаи тарзи зиндагии чанговаронаи онҳо ба миён меояд)².

Лашкаркашиҳои азими истилокоронаи Чингизхон иқтидори ҳукмфармоии феодалӣ бодиянишинро на фақат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамқабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо – оммаи захираҳои муғул охируламр ба ҳолати қашшоқӣ ва хонахаробӣ афтада, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи ҳукмрон мегардиданд.

Дастаҳои чангии муғул бо сардории «Чучӣ» ном писари калони Чингизхон «халқҳои чангалнишини» соҳили дарёи Енисейро ба худ тобеъ намуданд. Халқи уйғур бо ихтиёри худ ҳукмронии Чингизхонро қабул кард. «хубилой» ном сарлашқари Чингизхон қисми шимолии ҳафтрудро ишғол намуд. Худи Чингизхон ба Чини шимолӣ лашкар кашида, шаҳри Чжунду (Пекин)-ро, ки дар он замон пойтахти давлати Тзин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218-1219 қўшуни муғул бо роҳбарии «Чебе» ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни муқовимат, сарзамини Қарахитойҳо – ҳафтруд ва Туркистони шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшоҳиён наздик шуд. Дар бобати тадриҷан шиддат ёфта, ба худ ранги душманӣ гирифтани муносибати ин ду давлат – давлати Чингизхон ва давлати хоразмшоҳӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургонии Муғулистон ва Осиёи Миёнаро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, ҳанӯз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон аз мушовирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти дохилии давлати хоразмшоҳӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки дар он вақт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияи чангталабонаеро пеш гирифт. Дар соли 1218 чанговарони Хоразм бо иҷозати ӯ дар қалъаи сарҳаддӣ Утрор, ки дар канори дарёи Сир воқеъ гардида буд, як қорвони аз тарафи Чингизхон фиристодашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷосусӣ дорад, тороҷ намуданд. Бори қорвон аз 500 шутури тилло, нукра, маснуоти абрешими чинӣ, пўстҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аёну ашроф ва ашхоси мўътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумоштагони Хоразмшоҳ ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурўхта, пули онро ба маркази давлати хоразмшоҳӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Фалокати Утрор») хабардор шуда, аз Хоразмшоҳ талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва товони хасоратҳои воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чингизхон, ки бо ин талабот ба пойтахти давлати хоразмшоҳӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расид ва ҳамроҳони ӯ бо ришу мўйлаби бурида пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл карданд). Ин рафтори чангталабонаи Муҳаммад ҳучуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

Чингизхон ба масъалаи лашкар кашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти калоне дода, ба ин қор бо тамоми ҷиддият тайёрӣ медид. Вай ҳанӯз то оғози амалиёти чангӣ ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҳарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин ҷост, ки ҳучуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муаррихони буржуазӣ тасвир мекунанд,

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V; с. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Groussyt R., 1944; d'Ohsson C., 1834.

ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодиянишинони муғул набуда, балки ҳучуме буд, ки бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ўрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизӣ омодаи мудофиа набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иқтидори зоҳирии худ ба андозаи зиёде вобаста ба ашрофи ҳарбии феодалӣ буд. Вай ба сардорони ҳарбии худ ва ба аҳолии маҳаллӣ он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин ҷиҳат аз тарс қўшуни худро ба як ҷо ҷамъ накарда, онро ба гурӯҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҳарбии давлати хоразмшохӣ барои ғалабаи лашкари муғул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Ғайр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ хангоми тадорукоти ҷангӣ дар зарфи як сол аз аҳолии се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътироз ва норизогии халқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҳарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати қўшуни худро ба писаронаш - Ўқтой (Угедей) ва Чағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Чучӣ барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба тарафи шаҳри Чанд равона кард.

Худи ӯ бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуд.

Аскарони муғул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи баъзе ҳуҷҷатҳо — 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхири шаҳри Утрор ҳамаи мудофиакунандагони шаҳро қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари муғул, ки бо сардории Чучӣ барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сигнокро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами теғ гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кўтоҳе шаҳрҳои поёноби дарёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ ғорат ва хароб намуданд. Дигар дастаи қўшуни муғул, ки дар имтидоди дарёи Сир ҳаракат мекард, дар резишгоҳи Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳро кушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Бухоро ҳамла овард. Вале ӯ дар ин маврид ба муқобилати шадиди муҳофизат-кунандагони шаҳр дучор гардид. ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Бухоро мудофиа мекарданд, назар ба лашкари муғул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи сеvуми ҷанг мудофиакунандагони шаҳри Бухоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ночор аз муқовимат даст кашиданд. Аксарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосиракунандаи душманро раҳна карда, аз дарёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат комилан барҳам нахўрд. Чандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарк кардани шаҳри худро намехостанд, ба даруни қалъа паноҳ бурда, то дами марг бар зидди истилогарон мубориза намуданд. Фақат вақте ки хандаки атрофи қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳро куштанд ва боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бурданд.

⁴Манбаъҳои оид ба мавриди истилои мууул гарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В.В.Бартолд бо диггати тамоми омўхта шуда, воғеаҳои марбут ба он бо тамоми ҷузъиёт баён ёфтаанд (Бартольд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spuler B., 1955, s. 463-502.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудофиаи Самарқанд аҳамияти махсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузурге ҷамъ оварда буд. Истеҳкомоти шаҳр аз нав таъмир карда шуд. Гарнизони калони қўшун фароҳам гардид, ки, ба қавли Рашидаддин, 110 ҳазор ва, аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо, 50-60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат ҷашми умед ба сӯи Самарқанд дӯхта буд. Ба ақидаи шохидони давр, ин шаҳр метавонист ба муҳосираи чандинсола тоб оварад. Рӯзи севуми муҳосира мудофиакунандагони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳучуми ногаҳонӣ дастаи сершумори аскар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбаи саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳучуми бебарор ба рӯҳияи мудофиакунандагон таъсири ногуворе расонд. Аёнӯ ашроф ва рӯҳониён риёкор аз ин ҳолат истифода карда, қозӣ ва шайхулислормо ба назди Чингизхон фиристоданд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо хоинона дарвозаи шаҳрро ба рӯи муғулҳо кушоданд. Қўшуни чингизӣ ба шаҳр зада даромада, ба қатли ом ва ғоратгарӣ шурӯъ намуд. Фақат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудофиакунандагони қалъа ҳамоно сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилати саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шучоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили қўшуни ҷун мӯру малаҳи истилогарон дурудароз истодагӣ карда натавонистанд. Пас аз афтодани истеҳкомоти қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шудан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале мудофиакунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 30 ҳазор нафар қосибону ҳунармандон ба писарон ва ҳешу табори Чингизхон ва боз ҳамон қадар аз заҳматкашони шаҳр ба хидмати қўшуни муғул бахшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид. ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр фақат ҷоряки сокинони пештараи онро ташкил менамуд.⁵

ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарёи Аму нигарон буд. Вақте ки қўшуни муғул шаҳрро ишғол намуд, ӯ ба ҳудуди Эрон – ба Табаристон фирор карда, дар яке аз ҷазираҳои ҷануби баҳри Ҳазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили муборизаи зидди истилои муғул ҷорae наандешид.

Мудофиаи қаҳрамононаи Хучанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари муғул, ки барои забт кардани Хучанд фиристода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира гирифт, вале дар ишғоли он муваффақияте ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи калони аскарони муғул ба ёрии муҳосиракунандагони Хучанд омаданд ва, ба ин тариқа, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони чингизӣ ҷамъ шуданд.

Ба мудофиакунандагони шаҳр марди ҷасури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудофиакунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хучанд

⁵ Ҷан-ҷунъ, 1966 с. 311.

⁶ Бартольд В. В., 1963 6, с. 485 ва мобаъд; Айний С., 1944.

мачбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба қазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шахр) рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин қазира барои мудофия хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳуҷум кардан набуд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудофиякунандагони Хучанд ҷорасе наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба қазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбию водор намуданд, ки аз кӯҳ санг кашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тири душман рӯи киштиҳои худро бо намад пӯшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо чунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамони мудофиякунандагони Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили кӯшуни пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вақте ки захираи ҳуқуқдорӣ ба охир расид, Темурмалик мачбур гардид қазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро ҳалос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳо савор карда, шабонгоҳ ба кӯмаки рӯшноии машғалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун қарғасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик метохтанд ва онҳоро ба зерӣ борони тир мегирифтанд. Қаҳрамони Хучанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатари худро мепаёмуданд. Бар тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои ӯбури киштиҳои худ роҳ кушоданд.

Темурмалик дар наздикии шахри Чанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро ихота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо киштиҳои манҷаниқдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро бастанд. Ба диловарони Хучанд лозим омад, ки аз киштии пиёда шуда, бо душман охири дафъа ба ҷанг дароянд. Дар ин ҷанги ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд. Фақат ҳуди Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марғ раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи кӯшуни торуморшудаи Хоразмшоҳ ҷамъ омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангиру муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбию оғоз кард. Вай ба душман якҷанд зарбаи сахт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шахри Ёникентро, ки яке аз калонтарин шахрҳои поёноби дарёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшоҳ ваҳдат ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ӯ ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста мачбур шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Мухаммади Хоразмшоҳ - султон Ҷалолиддин ҳам ба муқобили кӯшуни Чингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба истилогарони муғул ҷандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷом ҳуди ӯ низ дар муқорибати наздикии дарёи Ҳинд дучори шикаст гардида, аз сахнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофияи шахрҳо ҳангоми ҳуҷуми Чингизӣ хеле бад буд. Фақат оммаи халқ шахру деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аъён ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳонӣ ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу

мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашкари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил гардид.

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифторм намуда, пас аз андак таваққуф ба тарафи дашти Қарши ва Тирмиз ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, соқинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин хунрезии Чингизхон аз дарёи Аму гузашта, ба ҳоки Афғонистони шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт карда, онро низ тамоман хароб намуд.

Дар ҳамин вақт писарони ӯ - Чағатой, Ӯқтой ва Ӯҷӣ бо сад ҳазор нафар лашкари муғул пойтахти давлати хоразмшоҳӣ - шаҳри Гургонҷ (Урганҷ)-ро муҳосира намуданд. Мудофиакунандагони Гургонҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибаи Гургонҷ ба дараҷае шадид буд, ки ғосибони муғул пас аз ворид шудан ба шаҳр низ ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузург ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва қаниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, ғосибон аз он ҳама талафоте, ки дар ҷанги Гургонҷ доданд, хеле ба ҳашму ғазаб омада, тасмим гирифтанд шаҳрро тамоман ба ҳок яксон кунанд, то аз он асаре боқӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили дарёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гургонҷро ғарқи об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон - Тулуй Хуросонро забт намуда, махсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна - шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв ғакат ҷандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳама қушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои қўҳистонии Тоҷикистони шарқӣ, инчунин ҷанде аз маҳалҳои Ғур, ки бо қалъаҳои мустаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти муғулҳо надаромаданд.

Аз муаррихони араб Ибн ал-Асир (1160-1244), ки шохиди манзараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонии онҳост, рафтори ғайриинсонии ғосибони чингизиро ҷунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз. — Б.Ғ.) ба қасе раҳм намекарданд, баръакс, занон, мардон ва кӯдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кӯдакони ҳанӯз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарораҳои ин бало ба ҳар тараф парида, офати он насиби умум гардид ва ҳамчун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайр намуд. Халқе аз қанори мамлақати Чин баромада, ба вилояти Туркистон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бухоро ва ҷоҳои дигар тохт, ишғол кард, хароб намуд, ба қатл расонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дасти тоҷорҳо саломат монда бошад, онҳо ҳама ҷоро вайрон мекарданд, аз наздикии ҳар ҷизе ки мегузаштанд, тороч менамуданд, ҳар як ҷизе ки ба назарашон ғайриқобили истеъмол менамуд, месӯзониданд. Масалан, онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел қоҳоро тӯда-тӯда тӯмаи оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари халқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои беҳадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороч ва сўторҳо шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Қорҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рӯхи халке, ки курбони он гардидааст, на фақат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва меҳушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба хайвон, замини зироат ва дехоти пурнуфусро ба чарогоҳ табдил медоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди тааррузи Чингизийён, ки бо муқовимати бар ӯрдуҳои муғул нишондодаи халқи кабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таърихӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Халкии Хитой ҳамчун ситоишгари ҷангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ӯ баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано меҳонанд. Онҳо ба тохтутозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогрессивиро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштани мешаванд. Масалан, Хан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, №3, с.1-10), бо ҳамон таърихшиносоне, ки «қатлу куштор ва харобиҳои дар ҷанг баамаловардаи муғулҳоро махсус таъкид намуда, аммо ба роли прогрессивии дар таърих бозидаи Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», муноқиша мекунад. Ӯ роли прогрессивии Чингизхонро фақат дар юриш ва ҷангҳои истилокорона мебинад: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истеҳкому қалъаҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва маданӣ мамониат мекарданд, ба ҳок яқсон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба раванқ даромад». Ба ақидаи Хан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиёи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гӯё ваҳдату ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмронии давлатҳои мухталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таърих мақолаи Ян Чжи-тсзю чоп шуд («Лиши цзяосюэ», 1962, №12, с.6-11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили иттиҳоди тоифаҳои муғул ба ӯ роли муттаҳидкунандаи Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Чжи-тсзю менависад: «Агар аз нуқтаи назари давраҳои дуру дарози таърих нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри муваққатӣ ва дараҷаи дувум будани харобӣ аён мегардад. Иттиҳод бо арзиши харобӣ ба даст меомад».

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи Халкии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо таҳти тасарруфи истилогарони муғул қароргирифта «илман» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин инъикоси сиёсати азаматталабонаи роҳбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташкилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

⁷ Марч К., Secret diplomatic history of thū yightyūnth cūntury, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, с. 17.

Писари калони ӯ - Чучӣ ханӯз дар соли 1207 ба идора кардани «халқҳои чангалнишин» ӯҳдадор гардида буд, ки ин халқҳо дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии ҳафтруд, тамоми хоки онвақтаи қазоқҳо ва қирғизҳо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба ҳиссаи мулки Чучӣ дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон – Чағатой аз мамлакати уйғурҳо то Самарқанд ва аз қисмати ҷанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вуҷуд дошт. Ӯрду – қувваи асосии хони бузург Ӯқтойхон дар Тарбоғатой воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулуй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Агарчанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил мешуд, вале амалан ин мамлакатро бевосита худи хони бузург Ӯқтой (1229-1241) дар тасарруф медошт ва фақат як қисми оидоти онро ба Чағатой ва хонаводаи ӯ медод.

Истилокорони муғул кишварҳои забткардаашонро бо қувваи худ идора карда наметавонишанд. Ин буд, ки Ӯқтой вазифаи идора кардани Мовароуннаҳрро ба бузургтарин тоҷир ва рибоҳӯри ин мамлакат - Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннаҳр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ӯ буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ басқакҳо, ки назорати аз аҳоли ҷамъ кардани молиёт ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ӯ амал мекарданд.

Истилои муғул сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир надод, вале ба авзои табақаҳои мухталифи мамлакат ба таври ғуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба тақяҳои ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII-XIV Рашидаддин меғӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ӯ Ӯқтойхон ва Гуюкхон (1246-1248) хонҳо ва шохзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон ярликҳои махсус («пайтези») медоданд, ки дар асоси он аҳоли мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи заҳматкаш, чи дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустой рӯз аз рӯз бадтар мегардид.

Барзгарон ва пешаварон ғайр аз хироч, ки ҳар сол аз заминҳои кишт ба давлат медоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде маҷбур буданд. Маъмурон, тоҷирон, намоёндагони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вақте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, ярликҳои махсусро ишон дода, аз аҳоли маскан, озуқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳоли маҷбур буд, ки ҳамаи ин талаботро ба ҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо хӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳро деҳот гузашташуда низ ба зиммаи аҳоли буд. Пешаварон дар феҳрасти махсус буданд ва ғайр аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайяни маҳсулот ҳам ӯҳдадорӣ доштанд. Онҳо мебоист дар мӯҳлати муқаррарӣ миқдори муайяни маснуоти худро барои ҳокимони муғул ҳозир мекарданд. Маҳсусан, аҳоли пешаварони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофанда хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна зарбаи сахт расонид. Сустеъмолкунии ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дараҷаи муқарраршуда якчанд мартаба бештар меситониданд, аҳоли халқро ба кулӣ тоқатнопазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондаи шаҳро кишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёқи пеш бурдани хоҷагӣ маҳрум сохт. Ин буд, ки вазъияти хоҷагии мамлакат дар даҳсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам харобтар гардид.

Дар ин бобат маҳсусан вазъи ҳаёти шаҳр ва тичорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чан-чун, ки аз қатлу ғорати муғулҳо

дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр қариб чор-яки аҳолии маҳаллӣ боқӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тичорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар аҳвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвақтаи Самарқанд аломатҳои афзудани бӯҳрони тичорати пулӣ, шакли бӯҳрон ва кӯшишҳои дар роҳи пешгирии кардани ин бӯҳрон баҳарчудои ҳукумат возеҳу равшан нақш ёфтааст.⁹

Дар Самарқанди пас аз истилои муғул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯйи оби нуқра медаводанд. Ин дирамҳои мисии нуқраандуд дар муомилот пулҳои нуқраи асилро иваз карданд. Осиёи Миёна «бӯҳрони пули нуқра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои муғул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳои онҳо на ин ки ба забони арабӣ, балки ба забони маҳаллии тоҷикӣ буд. Акнун зарурате ба миён омад, ки мардум пулро на фақат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони Ҷаҳми Самарқандӣ мардумро бовар кунондани мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудааст ва дар ҳамин ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нуқраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суҳанони «боваркунонанда», вале акнун бо оҳанги таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исро таъкид мешуд, ки ин тангаҳои худӣ Чингизхон аст. Аммо Самарқандӣ аз ин натарсиданд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳое пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷикӣ суҳанони ошкоро таҳдидкунанда сабт ёфта буд: «ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, ҷинояткор аст».

Аз ин чунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бӯҳрони муомилоти пулиро аз сар мегузаронид: касе наметавонист моли худро ба пули мисии нуқраандуд фурӯшад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз хоҳишу таҳдид чизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нуқраи асил барорад. Вале ин иқдом вазъиятро фақат бадтар кард: тангаҳои нуқра, ҳамин ки ба дасти касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта захираи ин пул ба итмом расид. Дар чунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нуқраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозаргонӣ хунардандии Осиёи Миёна ба «давраи беполий» қадам гузошт: тичорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тичорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле нашъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Чунончи, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Ҷағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои муғул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тичорати дохилӣ вучуд дошта бошад, тадриҷан ба дараҷаи содатарин доду гирифтӣ молӣ таназзул намуд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр ҷунбиши зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин ҷунбиш маҳ-

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

сусан дар Бухоро пурқувват шуд ва дар соли 1238 шӯрише дар ин ҷо ба амал омад, ки бо номи «шӯриши Маҳмуди Тороби» машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм қардан ба халқ аз хонҳои муғул ақиб намонданд, идора мекарданд. Бинобар ин, ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки аввалин душмани бархӯрдаи шӯришиён ҳукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Роҳбари шӯриш «Маҳмуд» ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, омро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. ҳукмронони Бухоро дар садади дастгир қардани ӯ афтоданд. Пас аз он ки кӯшиши фуру нишондани шӯриш натиҷае набахшид, онҳо хостанд, ки Маҳмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он ҷо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шӯришро бе раҳбар қунанд. Лекин Маҳмуди Тороби қасди душманро пешақӣ фаҳмида, хатари таҳдидунандаро бартараф намуд. Ӯ ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайравонашро бо худ гирифт.

Тарафдорони пуршумори Маҳмуд дар яке аз теппаҳои наздикии шаҳри Бухоро ҷамъ шуданд ва Маҳмуд дар ҳузури иддаи зиёди аҳолии заҳматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона даъват кард. Ин нутқи Маҳмуди Тороби хеле муваффақият пайдо кард. ҳамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Вақте ки Маҳмуд қувваи бузурге ҷамъ намуд, аз рӯҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ӯро халифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски халқ тамоман ба тарафи шӯришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул қардани талаби Маҳмуд дигар чорае надоштанд. Маҳмуд қасри пешвои қиёми халқӣ - Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 сохта шуда буд, иқоматгоҳи худ муқаррар карда, ба иҷрои нақшаҳои иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муаррих Ҷувайнӣ, ки шӯриши Маҳмуди Торобро аз мавқеи синфии худ бо назари манфӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфҳои ҳоким пеш гирифтаи Маҳмуд чунин менависад: «Вай ақсарияти одамони наҷиб ва мӯхтарамро таҳқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳ гурехта, худро аз ӯ халос қарданд».

Дар айни замон Ҷувайнӣ маҷбур шудааст эътироф намояд, ки ӯ (Маҳмуди Тороби) ба мардуми авом ва дарбадарони беҳонумон хайрхоҳӣ мекард... Одамоне ба хонаҳои тавонгарон мефиристод, ки аз он ҷо хайма ва қолин оварда ӯрдогоҳ созанд.

Аз ин сухани Ҷувайнӣ маълум мешавад, ки Маҳмуд барои марҳилаи минбаъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёри медидааст. Ӯ ба хубӣ медонист, ки «бузургони» Бухоро аз муқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аздастрафтаи худ, албатта, кӯшиш хоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии қувваҳои мусаллаҳи муғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шӯришиён ва аскарони муғул муҳорибаи сахте ба амал омад. Қувваи шӯришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шӯҷоат ва мардонагӣ мечангиданд. Маҳмуди Тороби шахсан ҳамеша дар миёни қорзор буд. Аҳолии деҳаҳои атроф бо каланд ва табар мусаллаҳ шуда, ба кӯмаки шӯришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шӯришиёноро тезтар намуд. Қўшуни муғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Шӯришиён онҳоро то Кар-

¹⁰ Бартольд В.В., 1963 6, с. 545-547; Якубовский А. Ю., 1936, с. 101-135.

мина таъкиб намуда, аксарашонро нобуд карданд. Чунон ки Ҷувайнӣ тасдиқ мекунад, дар ин муҳориба 10 ҳазор кас кушта шуд.

Лекин чараёни мубориба ба зудӣ тағйир ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он - Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина кушта шуд. Дигар аз роҳбарони боистеъдоди шӯришиён, дӯсти Маҳмуд – Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиёне, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати ярок камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа комилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бераҳмонае қатлу ғорат шуданд.

Ҷувайнӣ дар воқеаномеи худ бо ҳар васила кӯшиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон диҳад. Ў Маҳмудро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суҳанони душмани синфии шӯриши халқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои халқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на фақат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳониён, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки ӯ ба муқобили зулму ҷабри номаҳдуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни фақирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Ҷувайнӣ, ки «одами мутаассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шучоъ буд. Ў дар роҳи манфиати халқ аз ҳеҷ душворӣ рӯ намегардонд ва намеҳаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии

Мангузоон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии муқимии ноҳияҳои забтшуда ду тамоюл ба таври равшан падидаи гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоюл қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи муғул ва чи турк), аксари шохзодагон ва баъзе қоонҳо–соҳибдавлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо беиба мардумро талаву тороч мекарданд, ба оташ меандоختанд, ба асорат мебарданд ва ҳеҷ андешае надоштанд, ки дар натиҷаи чунин муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро хеле зуд аз даромадҳои беҳаддуҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тичорат маҳрум месозанд. Қисмате аз аъёну ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз ғорат ва яғмогарӣ ба зудӣ сарвати фаровон ба даст овардани буданд, низ ба ин гурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоюл баъзе қоонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯҳониён ва аксари тоҷирон буданд. Ин табақаҳои синфи ҳукмронро ҷидду ҳаҳд дар роҳи таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятноқ, мубориба бо кайфияти ҷудоихоҳии намоёндагони равияи аввал, ниҳоят равшану возеҳ фаҳмидани зарурати бас кардани ғорат ва хонавайрон сохтани аҳо-

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, с. 52–53; Петрушевский И.П., 1960, с. 48 ва мобаъд.

лии муқимӣ ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба таҳти ҳимояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умуми тичорат, аниқ муайян кардани ҳаҷми хироч ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоиёну шахриён, роҳ надодан ба зерӣ по шудани киштзорҳо ва хароб гардидани ободихо – чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он барқарор кардан ва ба роҳи инкишоф даровардани хоҷагии тамоман харобшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз тараққӣ додани хоҷагӣ аҳолии меҳнаткашро бештар ва бо самаран зиёд истисмор кардан буд. Намояндагони тамоюли дувум ба хубӣ мефаҳмиданд, ки пеш нагирифтани чунин тадбир ба маънии теша бар решаи манфиатҳои худ задан аст, зеро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеҷ вачҳ ба даромади фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз хоҷагии кишлоқ, шаҳр, соҳаҳои касбу ҳунар ва тичорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангукоон, ки соли 1251 ба сари ҳокимият омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч аз намояндагони барҷастаи ин тамоюл ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замони мо расидаи сарчашмаҳои ҳатти роҷеъ ба фаъолияти Мангукоон ба дараҷаи лозима диққат надода, амру фармонҳои ӯро ҳамчун кӯшишҳои истисноӣ дар роҳи маҳдуд кардани худсариҳои ҳокимони маҳаллӣ донистаанд.

ҳол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангукоон ба мадракҳои сиккашиносӣ муқоиса карда шавад, дар пеши назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ӯ намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоақал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангукоон андози сарикасӣ (сарона) ба низомии муайян дароварда шуда, дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллоӣ якиёра қорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва хусусан дар ҳолати ҳасорати хоҷагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллоӣ баландиёр шаклан хеле қалон буда, ба ҳаҷми тичорати дохилӣ ва савияи нархи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тилло василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишофи тичорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри паст (тақрибан 60 фоиз тиллоӣ тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозае ба ҳам «наздик» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабиниҳои Мангукоонро ба тариқи зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуякхон бисёр хонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярлиқу пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми ғушаву қанори давлат ғумоштаҳо фиристода, хосу омро ба хоҷири саруқор доштан бо онҳо дар тичорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангукоон бо фармоне ба ашхоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музофоти худ ҳамаи ярлиқу пайзаҳои аз Чингизхон, Ўқтойхон ва Гуякхон, ҳамчунин аз дигар шахзодаҳо гирифтаи одамонро пас бигиранд».¹²

Хирочу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангукоон тамоми ярлиқу пайзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфта-ро аз эътибор соқит намуд. Ў ҳамчунин аз аҳолии асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо нормаи нақлиёти почтаро муқаррар сохт. Ба ашхоси ҷудогона умуман истифодаи аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангукоон бесабаб ба шахру деҳот рафтани барои худ аз аҳли деҳа баҳудаву беҳуда чиз талаб қарданро иҷозат намедод. ҳатто таъкид мекард, ки аз аҳолии пасмонда ҷамъ нақунанд. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мангукоон фармонҳо ба забони ҳамаи халқҳое, ки

¹² Рашидаддин, II, 1960, с. 141.

фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати безътиноёна нисбат ба халқҳои мутеъ одаткарда ақдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандешона ба он водор менамуд.

Ба ин тарика, тадбироти чорикардаи Мангуқон ба таъини миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳоли ва роҳ кушодан ба нашьунамои ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат равона гардида буд. Худи амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоюли дувум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалкунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангуқон ба сарзамини паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм ҳукмфармой мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, чунон ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, қорӣ гардидани андози сарона ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳоли ягон сабуқӣ наовард. Аммо муайян кардани ҳадди хирочҳо ва бекор кардани баъзе андозҳои худсарона дар истиқрори хоҷагии Осиёи Миёна роли мусбат бозид. Он чи оид ба ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тичорати пулиро равнақ дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузошта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи хеле васеи тичорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яқсон хизмат кардани он ба хубӣ равшан хоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шаҳрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нукраандуд шурӯъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани қори зарробоҳонаҳои чунин шаҳрҳо, монанди Утрор ва Хучандро, ки аз нашьунамои дубораи чи худи ин шаҳрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футуҳоти муғул тамоман хароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат ғувохӣ медиҳад, махсус бояд қайд кард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар қоряки охири асри XIII онҳо ба авҷи тараққи ҳуд расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати ҳафтруд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷароғох табдил шуда, аксари шаҳрҳои он харобазор гардида буд.

Ислоҳоти пулии Масъудбек.

Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави хеле ҷиддӣ ва пайдарпаи тамоюли дувум ғувохӣ медод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан қорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрии шаҳру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нукраи аз ҷиҳати вазну иёр дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нукра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодали мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нукра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро хеле ба таъхир андохт.

¹³Рочев ба тафсили ин ислоҳот ниг.: Давидович Е. А., 1970 а.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нукра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривактии ин тадбир гувоҳӣ меод.

Зарби сиккаи нукра озод буд, ҳар кас метавонист нукраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул соzonaд. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нукра худро «маълум» кунанд ва нукраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки чараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яксон набудааст.

ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нукра кӯшишҳои махсус ба ҳарч дод, ин кор ба ӯ яқбора муяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати хеле ками зарробхонаҳо ба кор шурӯъ намуда, маҳсули онҳо ба дараҷаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80-90-уми асри XIII камаш дар 16 шаҳру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нукра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин чунин бармеояд, ки дар ин вақт аз худсариву ғорати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шаҳрҳо ва тичорати шароити мўътадил фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарёи Талас қурултой барпо гардида, дар он хонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту кӯҳсор, поймол накардани киштзорҳо, даҳлат накардан ба қори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ўҳдадорихо иҷро шуда будааст, вагарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дараҷа муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултойи соли 1269 ва амри ҷорӣ гардидани ислоҳот бо ҳам во-бастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани чунин ислоҳот, ҳатто ҳоҷати кӯшиш кардан ҳам набуд.

Муборизаи ду тамоюл ҳамоно давом мекард ва ғалабаи тамоюли дувум ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдири Бухорост, ки маҳз баъди қурултойи соли 1269 ва хангоми гузаронидани ислоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи хонзодаҳои ҳалоқувӣ ва чағатой ба ниҳояти харобӣ расид ва муддати ҳафт соли тамом аз ҷиҳати нуфус ҳолӣ монд. Дар ҷоряки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронаҳои зиёде дошта, боғоту тоқзорҳои он дар ҳолати харобӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд махсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободонии Бухоро ва барқарор кардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282-1283, ҳатто дар ин ҷо зарби муназзами сиккаҳои нукра шурӯъ гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки Туваҳон (1282-1283) дар Фарғона шаҳри Андичонро бино кард ва ин шаҳр бо суръати тамом раванқ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, ислоҳоти пул, чунон ки мадракҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охириҳои асри XIII нисбат ба вақти пештара муваффақияти қалоне ба даст овард ва дар ин замина истехсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман барқарор гардида, ба тараққӣ рӯ ниҳод. Зоҳиран, ваъзи шаҳрҳо ва тичорат дар ви-

¹⁴Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, с. 14.

лоятҳои шимолу шарқи Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми ҳафтруд (хусусан сик-каҳои Тироз, Ганчдех, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр сушт ба вуқӯъ меомад, бо вучуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти хоҷагии кишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам дорем. Яке аз ҳуҷҷатҳои, ки дар бобати равшан сохтани баъзе ҷиҳатҳои ин масъала аҳамият дорад, вақфномаи мансуб ба соли 1299 мебошад. Дар ин вақфнома гуфта мешавад, ки таъсискунандаи вақф аз наздикиҳои Бухоро (тахминан сӣ километр дуртар дар қисмати шимолӣ он) деҳаеро бо заминҳои зиёди обёришавандааш тамоман харида, боз як деҳқада, ду масҷид, манзилҳои хуб барои хидматкунандагон, осиб ва чанд (на камтар аз се) устохонаи бофандагӣ сохт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати дуру дарозе ҳаёти озоишта барқарор намегардид ва ба ҳарч қардани пул барои замин ва сохтмон дилпурие намебуд, харида заминҳои кишт ва ин ҳама бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то охири асри XIII, чунон ки тазаккур ёфт, эътибори худро гум накард ва ин барои қисман эҳё гардидани на фақат ҳаёти шаҳр, балки, зоҳиран, ҳаёти кишлоқ низ шароити мусоид муҳайё намуд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои ҳаробиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф нагардид, хоҷагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур меистод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор намудани хоҷагӣ мамониат мекард ва ҷараёни ин қорро ба таъхир меандохт. Юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балоу офат баробар қарда наместуд.

Ин ҳама маълумот ва мадракҳо диққати асосиро ба марҳалаҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳама, ҳаёти шаҳр ва тичорат ҷалб қарда, нуктаи назари аксари муаррихонро, ки гӯё барои раванқи шаҳрҳо ва тичорати дохилӣ фақат ислоҳоти Кабақхон (1318-1326) имконияти воқеӣ фароҳам оварда ва маҳз Кабақхон ҳарчу марҷи муомилоти пулиро барҳам дода бошад, рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Кабақхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамоман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Худи ӯ аслан бутпараст буда, дини исломро қабул накарда буд, вале бо уламои ислом доир ба мавзӯҳои динӣ бо майли тамом сӯхбат меорост. Баъзе далелҳои ҳастанд, ки кӯшишҳои гоҳо бобарори ӯро дар роҳи пешгирии қардани таъкиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба аҳолии муқимӣ нишон медиҳанд. Кабақхон дар наздикии Насаф барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабақхон ислоҳоти пулӣ ва идориро нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ӯ аз тарафи М.Е.Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии ҳулоқуӣ ва Олтинӯрда гузаронида шуда буд.

¹⁵Чехович О. Д., 1967, с. 75.

¹⁶Массон М. Е.. 1957.

Тангаи калони нукраи 8 грамм вазндошта динор номида шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввалин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробхонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таври хеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нукраро дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ӯ кори зарробхонаи Утрор ҳам хеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо микдоран кам мешавад.

Аксари муаррихон кушоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон муболиға кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар хоҷагии пулии мамлакат тағйироти куллие, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, дохил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тиҷорати ҳам дохили ва ҳам хориҷӣ шароити мусоид муҳайё намуд. Худи амри воқеии қорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарорихҳои давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вуъати худ дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яқсон набуд, умуман ба раванги шаҳрҳо ва тиҷорати пулӣ шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шахзодаи исёнкори ҷағатой Ясовур ҷангу пархоши саҳт кунад. Ин шахзода бо кӯмаки қувваҳои ҳарбии амирони хуросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии виллоёт ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) кӯчонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба харобазор табдил дод ва сокинонашонро ба асорат гирифт». Як худи амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хуросонии Ясовур ҳуҷум кардани шуд, шахзодаи ҷағатой ба сокинони Фороб ва Мурғоб амр кард, ки ба вилояти хирот кӯчанд. хангоми ин муҳожират чандин дахҳо ҳазор одамон аз хунукӣ ва гурӯснагӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316-1319, ки дар натиҷаи исёни Ясовур сар зада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарарҳои низоҳат калоне расонид.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326-1334) асосан сиёсати бародари худро давом дод. Ӯ ба анъана ва урфу одатҳои зиндагии муқимӣ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғайрат гардид ва дини исломро мазҳаби расмии давлати Ҷағатойён эълон кард. Эътироз ва норизогии феодалони саҳронишин ба ошӯбу исён табдил ёфта, низоҳат бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоъҳои байнихудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати ҳафтруд чунон зарбаи саҳт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазъият дар яке аз сарчашмаҳо аз рӯи нақли як марди сайёҳ бо чунин суҳбатҳои образнок баён ёфтааст: «Аз дур як деҳаи хушиморати гирду атрофаш сабзу хуррам ба назар менамояд. Нияти вохӯрдан бо сокинонаш тӯро ба он ҷо мебарад, вале чун менигарӣ, ҳавлиҳои он холист. Тамоми аҳолии мамлакат бодиянишин буда, ба қорҳои зироат ҳеҷ машғул намешаванд».¹⁸

Ислоҳоти идорие, ки Осиёи Миёнаро ба воҳидҳои хурди маъмурӣ – туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъсири муайяне мегузошт. Доир ба замони қорӣ гардидани ин ислоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон будани «қорикунандаи» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст. В.В.Бартолд тахмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318-1334 (яъне дар замон

¹⁷Бартольд В. В., 1963 а, с. 74–76; Строева Л. В., 1958., с. 210-216.

¹⁸Бартольд В. В., 1963 е, с. 264.

ни Кабакхон ё худ Тармаширин) гузаронида шудааст.¹⁹ А.Ю.Якубовский чунин изхори ақида карда буд, ки чорикунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вақти ба сари ҳокимият омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О.Д.Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро дар вақфномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин калима на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин ҳуҷҷат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вақт пеш аз Кабакхон вучуд доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмурӣ фаразан изҳор намудааст.²¹

Муҳаққикон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ муттаҳид кардани мамлакат донидаанд. А.Ю.Якубовский хотирнишон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие, ки дар таракқиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат бозидааст, эътироф намуд». Дар айни замон, ӯ чунин ҳисоб мекард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо моликонаш аз байн набурда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вақфномаи соли 1326 барои дурусттар дарк намудани аҳамияти ин ислоҳот ва донишгари тағйироти амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузаштаи бахшандагони вақф чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вақфро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² иҷора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулкдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз муғул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманҳоро амирон, яъне саркардагон ва аёну ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мафҳумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислоҳоти идорӣ, назар ба он чи ки пештар ангошта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағйироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислоҳот барҳам додани мухторияти мулкдорон – ҳокимони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин тахмини В.В.Бартолд ба ҳақиқат нисбатан наздиктар аст, ки ба туманҳо тақсим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлоки хоса ба намоёндагони хонадонҳои марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, қавгинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Хучанд, барлосҳо дар водии Қашқадарё ва ғайра ҷойгир шудаанд. Он чи ки ашрофи турку муғул на фақат дар ҳудуди амлоки худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам ҳуди ислоҳоти идорӣ ва ҳам протсессии ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислоҳот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки ҳуди туман чи воҳиди маъмурӣ буд ва дар вақти муқаррар кардани ҳудуди он чи меъерро ба асос мегирифтанд.

Низоҳои феодали ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеҷ мубаддал месохтанд. Дар солҳои 40-уми асри XIV Қазонхон равияи сиёсии Кабакхону Тармаширинро пеш гирифта, барои аз нав

¹⁹Бартольд В. В., 1963 ж, с. 153; 1964, с. 33.

²⁰«Таърихи халқҳои Ўзбекистон», I, с. 338–340.

²¹Чехович О. Д., 1967, с. 67.

²²Чехович О. Д., 1965, с. 107-108 (матн), 183 (тарҷума).

²³Бартольд В. В., 1964, с. 34.

барқарор намудани ҳокимияти хонӣ кӯшишҳои зиёде намуд. Ў бо нияти ба вучуд овардани такаюҳои мустаҳкаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дуртари тарафи ғарбии Қаршӣ кӯшкқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ӯ дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазаған, ки дӯстдори урфу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ў зимистон вақти худро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тоби-стон дар шаҳри Мунк гузаронида, бештар ба шикор ва ҳуҷумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз ҷунин тохтутозҳо ғанимати бисёре ба даст меоварданд, айни муддао буд. Писари ӯ Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю кӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандаи табақаи болои аҳолии муқи-миро ҷорӣ намояд, вале аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати ҷағатой тақрибан ба сӣ мулки ҷудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллуқот пайдо намуд. Масалан, Хучанд ба тахти ҳокимияти Боязиди Чалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Чунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони қадимаи Кайхусрав, дар Бадахшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати ҷағатой боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба худ номи Муғулистонро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Суюроғол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармоии онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати ҳулоқуиҳо ҳаматарафа омӯхта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва ҳулосаҳои муаррихони Эро-нро ба таври механикӣ ба шароити Осиеи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, ле-кин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардани баъзе мадракҳои ғайриму-стақими оид ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвақтаи Осиеи Миёна кӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муаррихон барои аз ҳамин нуқтаи назар ба таври конкретӣ-таърихӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиеи Миёна ҳанӯз ҳале кам қор кардаанд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносист. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарчашмаҳои маҳаллӣ бояд диққати махсус дод. Тадқиқи вақфномаҳои солҳои 1299 ва 1326-1333, ҳамчунин мушоҳидаҳои О.Д.Чехович до-ир ба мафҳуми баъзе истилоҳот то ҷи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замони муғулҳо заминҳои вақфӣи Осиеи Миёна на фақат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳиран, зиёдатар гардид. Хонҳои муғул, бо баъзе истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии ақоиди мазҳабӣ медоданд. Онҳо аксар вақт рӯҳониёнро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироч озод мекарданд. ҳатто дар вақтҳои истило ва ғорати са-

²⁴Бартольд В.В., 1963 а, с. 76-78; Строева Л.В., 1958, с. 216-219.

²⁵Ниг.: Ализода А.А., 1956; Бартольд В.В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petrushvsky I.P., 1968; Петрушевский И.П., 1948; 1951; 1960 (ҳамон ҷо феҳрист).

²⁶Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

росари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, хангоми тохтутозҳои истилокорона, чангҳои байнихудӣ ва ҳучумҳои ғоратгаронаи муғулҳо заминҳои вақф ҳам мисли дигар заминҳо зерӣ по монда, хароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти худро ҳамона давом медод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осиёи Миёна дахлат намекарданд ва кӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба чунин ҳулосае омад, ки фонди заминҳои вақф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти хоҷагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вақфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдураҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфичобӣ деҳаеро бо заминҳои шодобаш харида, хуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вақф тақдир дода, идораи онро ба зиммаи худ ва авлоди худ гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Бохарзӣ як ноҳияи тамомро аз тарафи ҷанубу шарқи Бухоро ба ғойдаи макбара ва хонақоҳи бобояш тақдир намуд. Чанде пештар аз ин хонзодаҳои муғул Сиюркӯктенӣ маблағи калонеро ба сохтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Хония) тахсис дода, онро бо вақфҳо таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасае сохт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он ҷост. Мулкҳои вақфи ин мадрасаҳо бояд ҳеле зиёд бошанд, зеро фақат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гӯё ки ба ҳазор нафар мерасидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе кӯшишҳои азхуд кардани заминҳои вақф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вақфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон иҷора надодани милки вақфро таъкид кардаанд ва он дар вақфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, беасос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вақф хангоми тавсифи китъаҳои ба вақф дохилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки хос), мамлакаи инчу ва мамлакаи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар кадоми ин категорияҳо дар Осиёи Миёнаи аҳди муғул маълум нест. ҳам мулки деҳқон ва ҳам мулки феодал дар феҳристи расмӣ фақеҳон замини милк номида шудааст. Давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкҳо аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати ҳулоқуиҳо заминҳои, ки ба сардори давлат, аҳли хонадон ва вассалҳои ӯ тааллуқ доштанд, замини инчу номида мешуд. Метавонистанд ин гуна заминро ба тариқи хизматона тақдир кунанд, ба вақф диҳанд, тӯхфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И.П.Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки ӯ замини инчуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мутааллиқ ба як категория медонист, фақат бо чунин тафовут, ки замини инчу дар ихтиёри сардори давлат, хонадони ӯ ва тобеонаш буду милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инчу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта намешуд. Заминҳои инчуи Эрон аз заминҳои дар вақти истило ва пас аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инчунин аз ҳисоби коммендатсия (замини худро «ба тахти ҳимояи» яке аз аъзои сулола вогузоштани шахсони ҷудогона) фароҳам омада, захираи онҳо ҳеле бузург буд. Зоҳиран, заминҳои инчуи Осиёи Миёна аз заминҳои инчуи Эрон фарқи казӣ надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вуҷуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунанд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки фақат Кабакхон ва баъзе вориҳои ӯ дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор ҷой гирифтанд. Дар ин вақт

²⁷Петрушевский И. П., 1960, с. 224–245.

муносибат бо аҳолии муқимӣ ва тартиботи маҳаллӣ назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин тахмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инчу набуд ва умуман захираи ин қабил замин дар ин ҷо он қадар аҳамият надошт. Ҳангоми тадқиқи боз ҳам дақиқтар ва муфасссалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, харидаи заминҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардани захираи заминҳои инчу бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дертари Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳои маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқаи муқаррарӣ бо хату мӯҳри қозихона ба расмият дароварда меҳариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи моликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки феодалӣ ва инчу, 3) замини вақф ва 4) милки деҳқон мавҷуд будааст.

Шубҳае нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалӣ вучуд дошта, беш аз пеш раванқ пайдо мекард. Дар Эрони онвақта ин подошҳоро бо истилоҳи қўҳнаи арабӣ иқтаъ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюрғол меномиданд. Ҳам иқтаъ ва ҳам суюрғол мумкин буд хурд ё калон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтаъро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тахсис дода шуданд. Ин навъи иқтаъ аз қисматҳои хурди мутааллиқ ба шахсони ҷудогона иборат набуда, балки масоҳати калонеро ташкил мекард, ки ба як воҳиди қўшун дода мешуд. Амири ҳазорӣ ин замини иқтаъро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтаъ на фақат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштаи соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтаъдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироч ситониданро ҳам меодод.

Суюрғол ифодаи равшантар ва шакли комилтари ҳукмронии феодалӣ ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони муқимӣ ҳисоб мешуд, ки дар худ маънии варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нухуфта буд. Ба суюрғолҳои калон мулкҳои фарогирандаи, ҳам воҳаҳои ободи зироатӣ ва ҳам даштҳои ҳомун дохил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси материалҳои конкретӣ таъриҳӣ мавриди тадқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як чиз маълум аст, ки Хучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ба шумор мерафтанд.²⁸

²⁸Ба ин муносибат ибораи «амирони туманҳо», ки дар вағфномаи соли 1326 зикр шудааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фағат воҳидҳои маъмурӣ ва соҳибонашон ҳокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати {алоқуиҳо мушоҳида мешуд, амирони туманҳо соҳибони калонтарин мулкҳои подошӣ (игтаъ ё суюриол) ҳисоб меёфтанд?

Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Ғуломӣ

Деҳқонон дар замони муғулҳо, мисли пештара ва давраҳои баъдина, гуногунтаркиб буданд. Гурӯҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мебардохтанд (зоҳиран, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ миқдоран хеле кам монда буд). Миқдори хеле зиёди деҳқонон заминро ичора мегирифтанд, ё худ ҳамчун барзгари кироӣ дар замини доро кор мекарданд. Ин қабил деҳқонон дар вақфномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вақфнома, деҳқонони иҷоранишини заминҳои зироати вақф сеяки ҳосилро медоданд. Аммо махсус таъкид шуда буд, ки замини вақф аз ду сол зиёдтар ба ичора дода намешавад.

Мадрақҳои ғайримустақими давраҳои баъдтар водор мекунанд чунин тасаввур намоем, ки истилои муғул бакияхои обшинагӣ – категорияҳои деҳқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳукуки «ичораи доимӣ» ва баъзе дигар ҳукуку вазифаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набурдааст.

Дар асрҳои XV–XVI чунин бозмондаҳои «обшинаи деҳқонон» дар категорияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вақф дида мешуданд. Аммо ҷиғунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII–XIV маълум нест.

Дар вақфномаи соли 1326 боз як категорияи деҳқонон ёд шудааст, ки онро кадевар меномиданд. Кадеварҳо асосан ба парвариши боғоти милк машғули доштанд. Вале аз ин санад равшан нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи деҳқонони иҷоранишин чи тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чи гуна аст. Зимнан, хидмати боғоти милкро на фақат кадеварҳо, балки боғбонҳо низ бачо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи санади мазкур, киштукори заминҳои вақфро ғуломон ҳам, ки аз тарафи вақфдихандагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом медоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вақфро тарк кунанд, дигар аз ҳар ҷиҳат бо деҳқонони иҷоранишин яксон буданд, зеро онҳо низ дар ҳамон шароити пардохти сеяк ҳиссаи ҳосилро додан хизмат мекарданд.

Ба замин вобаста шудани ғуломон ҳанӯз барои сухан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедихад. Дар Эрони замони муғулҳо деҳқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кӯчиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои асри XIII сар карда, деҳқонони кӯчидаро ба ҷойҳои пештараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярилики Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро фақат тасдиқ намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на фақат ба деҳқонони иҷоранишини заминҳои иқтаъ, балки ба деҳқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ дошт. И.П.Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми деҳқонони дар ҳар гуна замин нишаста дахл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани деҳқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини қорам намерасида бошад, пас аз қатлу ғорати истилокорони муғул миқдори аҳоли ва замини зироат хеле кам шуд ва бар замини ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашрофи ҳарбии феодалӣ деҳқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокишта монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани деҳқононро ҳамчун адоқунандаи андозу хироч, яъне манбаи даромад тақозо мекард, сиёсати ба замин баста мондани деҳқононро қорӣ намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуктаҳои асосии Ясои чингизӣ, ки ба

пешвоёни худ комилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набудани ҳаракати худсаронаи онҳоро талкин мекард, мутобиқат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам микдори аҳоли ва замини зироат кам шуда, хоҷагии деҳқонон хароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабилҳои Туркменистони ҷанубӣ), ки ба ҳайъати давлати ҳулоқуиҳо дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани деҳқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадрақҳои аниқе, ки ба мавҷудияти усули крепостной дар давлати қағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқӣ воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вақти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе хусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳрро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба қори идораи мамлакат дахлат намекарданд ва ҳудашон қитъаи замин ва иқтаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Масъудбек ва писарони ӯ) ҷамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллуқ дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вақт дар назди хонзодаҳо ва аъён ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз қирунидани оидоти замин, дар ҷои худ будан ё фирор кардани деҳқонон ҳеҷ аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вақфномаи соли 1326-ро дар бораи ин, ки заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба деҳқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашавад, набояд аз назар соқит кард.

Алалаҳусус, ин ҷо суҳан аз воҳаи Бухоро меравад, ки дар солҳои 1273 ва 1276 тамоман хароб шуда, то соли 1326 ҳам дар ҳар сари қадам қӯшқҳои вайрон ва боғоти ба харобазор табдилёфтаре дучор меомаданд.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳоли, ки муғулҳо ҷорӣ мекарданд, маҳсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеҳу равшан зоҳир мегардад. Дар ин бобат шаҳодати яке аз маъхазҳо ҳеле ҷолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Кубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсимои зеринро муқаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор қас ба Боту (яъне Ҷучиён) ва 3 ҳазор қас ба Сиюркуктенибегӣ (модари ҳулоқуиҳон, Мангухон ва Кубилойхон) тааллуқ дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, ки ӯ бо онҳо ҳамчун моли шахсии худ муносибат мекард. Дар соли 1263 ҳулоқуиҳон, ки бо Ҷучиён ҷанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сар буридани 5 ҳазор аҳолии ба ин хонадон тааллуқдоштаи Бухороро фармуд ва дар ин ҳангом на андешаи молумулк ва на раҳме нисбат ба зану кӯдакони онҳо дар дили ӯ пайдо нашуд. Муҳаққиқон дуруст тахмин мекунад, ки инҳо пешавароне буданд, ки ба ихтиёри хонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва хизмати онҳоро ба ҷо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд мекунад: «Дар мулки саратсионҳо ва дигарон, ки дар ин миён онҳо (муғулҳо.—Б. Ғ.) гӯё ки ҳокиманд, ҳамаи бехтарин пешаваронро соҳибӣ карда, ба тамоми қорҳои худ истифода мебаранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҳафтае се бор поре гӯшт медиҳанд. Инро ҳам ба он пеша-

²⁹Петрушевский И. П., 1960, с. 327–337.

³⁰Петрушевский И. П., 1949, с. 103, 114–115.

вароне раво мебинанд, ки дар шахр иқомат доранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шахр ҳаёти ғуломона ба сар мебурдаанд, маҳсулоти бавучудовардаи онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо ҳуроки бадаста медодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шахр, ки озод ё ғулом буданашон маълум нест, бо ихтиёри худ кор карда, аз оидоти касбашон андоз мепардохтаанд.

Рашиддадин ҳам хангоми ном бурдани тadbироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Манғукоон, зоҳиран, дар, бораи ҳамин гурӯҳи пешаварон сухан рондааст: «...Манғукоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабилӣ) тоҷирон, дукондорон ва косибон ба дастёрони худ лутфу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъматҳои худ бахшоянд, то ҳар яке маблағи лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Аҳволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағйир ёфта меистод. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дучор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғулистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шахрҳои Эрон ва Осиёи Миёна корхонаҳои хунармандие ба вучуд омаданд, ки ба табақаи ҳокими муғулҳо тааллуқ дошта, дар он ҷо пешаварон мисли ғулом кор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ кор карда, дар айни замон, ба хонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз касбу тичорати худ ба онҳо андоз медоданд. Гурӯҳи нисбатан озоди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба хазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мепардохтанд. Зоҳиран, миқдори ин гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмурони девон ва ё иҷорадорон ҷамъ мекарданд.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеҷ як асосе надорад. Баробари таҷдиди сохтмони шахрҳои харобшуда ва эҳёи истеҳсолоти молӣ мебоист, инчунин коргоҳу устохонаҳои хунармандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар хоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯхтанд. Чун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истеҳсолот бепарво мувофиқи чашмдошт манфиат набахшид, чи навъе ки вақфномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шахси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодалӣ ва аъёни бодиянишин, балки дар байни табақаи болои феодалон, инчунин рӯҳониён, бозургонон ва судхӯрон, аз як тараф, деҳқонон ва бенавоёни шахр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯҳониёни ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, хусусан роли гичкунандаи сӯфияи дарвешӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизаи оммаи истисморшавандаи тоҷикро бар зидди асо-ратгарони маҳаллӣ (тамоман пешгири карда натавониста бошанд ҳам) бо ҳар васила бозмедоштанд.

³¹Плано Карпини, 1911, с. 36.

³²Рашиддадин, II, 1960, с. 141.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Меъморий. Касбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати ғаёлияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вуқӯ пайваст, ба ҳолати муқаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман хоҷагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули сохтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони ҷудогонаи табақаи ҳукмрони муғулҳо мепардохтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъмории ин давра анъанаҳои маҳаллӣ, ҳамчун таҷассуми комёбиҳои меъмории Осӣи Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиёти минбаъда ва мантикии ҳудро пайдо намуд.³³

Аз ин давра микдори ҳеле зиёди осори меъморий боқӣ мондааст, ки аксаран аз макбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII–XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мӯхташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаҳои ҳатти маълум мешавад, ки мадраса ва кӯшкҳо низ бино меёфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии Насаф кӯшк (қаршӣ) бино кард. Дар Кӯҳна-Урганҷ (Хоразм) манораи бошукӯҳе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел манора дар ибтидои асри XX фуру рехт. Ин ду манора қисми таркибии масҷиде буданд.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра макбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони ҳеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

Ӯ дар соли 1258 вафот кард. Авлоди вай бар сари мадфанаи макбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои ҳеле бузург» тавсиф намуд. Макбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи ҳуди макбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирофтаи макбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври оддӣ сохта шуда, дар айни замон ҳеле мӯхташам мебошад. Гунбади хурдтари ҳуди макбара, гунбади калони зиёратхона ва сардари баланди дорои ду манорачаи пурнакшу нигор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Макбараҳои қаблазтемурии асри XIV ҳеле бисёранд. Чанд макбара дар маҷмӯи Шохизинда (зиёратхонаи назди макбараи Қуссам ибни Аббос, макбараи соли 1360, макбараи Хоча Аҳмад ва ғ.), макбараи Буёнқулихон дар Бухоро, макбараҳои Начмиддин ва Турабекхоним дар Кӯҳна-Урганҷ, макбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, макбараи ҳоло харобгардидаи Тубохон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари макбараҳо аз ҷиҳати тарҳу меъморий ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: гурӯҳи нисбатан сершумори онҳо, макбараи якхонагии гунбаддор буда, гурӯҳи дигар, макбараҳоеанд, ки мисли макбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави сохтмони макбара ба вуҷуд меоянд, ки бар боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бинокардани макбараҳои дугунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

³³Доир ба санъати меъморий ниг.: Бачинский Н. М., 1939; Беленицкий. А. М., 1950; Бретаницкий Л. С., 1958; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965; 1961; Шишкин В. А., 1966 ва ӯайра.

Ороишоти меъмории ин давра хеле муҷаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулкорихои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Дар ороиши биноҳо сафолӣ сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба қор бурда мешуд. Гоҳо зеро мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат медоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ ҷида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи ғачкоришудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисёр зебо ӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, кандакориҳои (беминои) асрҳои XI–XII дар амали меъмории асри XIV низ ба назар мерасанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафолӣ сирдор ва нақшу нигори деворӣ диққати касро беш аз ҳама зебоӣ ва гуногунии мураккабтарин тасвири наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. ҳунари ихтироъкоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъморию, ки аз маҳфуз мондани ҳунари хаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки ҳунари хаттотӣ ва нақшоӣ осори бисёр зебои худро на фақат дар соҳаи меъморий, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми он замон низ боқӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилӣ, ки танаи нокшакли онҳо бо хатҳои нақшу нигори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бисёр ҷолиб мебошад. Дар яке аз ин хатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдурахмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати катиба, ки хеле зебост, дар ҳар ду кӯза як хел аст, аммо нақшу нигори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафололоти сирдор, ки аз Хоразм ва Туркменистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти калони бадеӣ мебошанд³⁴. Аз нақшу нигори маъбадҳои буддони Марв фикраҳои зиёде бо тасвири харгӯш, аждаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ўрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар тахти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, раванг меёбад. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекуҷанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Румӣ (1207-1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии халқи тоҷик шаҳри Балх мебошад. Ў қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14-солагӣ

³⁴Вактурская Н. Н., 1959; Массон М. Е., 1949; Литвинский Б. А., 1953 в; Атагарриев Е. А., 1967.

³⁵Путаченкова Г. А., 1954.

бо падари худ аз ватан ҳичрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, ҳичоз, Сурия ва Осиёи Сағир рафт ва дар Куния (Осиёи Сағир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Куния, сипас, дар ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон муқаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ӯ бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва роҳбарии корҳои тариқати суфияро ба халифагони худ воғузор карда, худ ғӯша-нишин гардид.

Чалолиддини Румӣ аз бузургтарин олимони ва шоирони мутасаввиф аст. Асарҳои хеле машҳури ӯ яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ – 26 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафии тасаввуфиро дар бар гирифтааст. Вай бо ин асари худ наъми маснавии ирфониро то ба охирин дараҷаи тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардидани асарҳои худ услуби содда-ро ба кор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикро, ҷунончи, дар ғазал сурудҳои лириқӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шурӯъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавқи ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, нооромии ҳаёт, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ӯро ба мусофирати дуру дарози кишварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 30-40 сол давом карданд, ҳичоз, Бағдод ва Африқои шимолиро саёҳат намуд.

Ӯ дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаккул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вучуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна офаринандагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик дохил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Ғулистон» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин наъми назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари офаридани намунаҳои муқаммали наъми ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устодии худро нишон дод. Аз тарафи дигар вай усули панду насихатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кард ва наъми асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро таълиф кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкорӣҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷашми эҳтиром ва қадриносии назар кунанд. Ӯ ба кам қаноат карданро талқин менамуд ва молпарастиву тачаммулхоҳиро мазаммат мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоири бузург аз маҳдудиятҳои таърихӣ ва синфӣ ҳолӣ нест. Ҷунончи, ӯ зарурати дар пеши зӯрмандон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як наъми ба худ ҳоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таълиф ва талқин мекунад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) дар яке аз шахрҳои шимоли Ҳиндустон таваҷҷӯҳ ёфтааст. Падари ӯ аслан аз шахри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил

³⁶Одилов Н., 1964.

шаҳри Дехлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаъолияти эҷодӣ гардид.

Ӯ илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди халқи Озарбойҷон Низомӣ «Хамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ зиёдтар ҳасorat намуд. Аз асарҳои достонии ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (қалиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тариқа асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорои аҳамияти бузургӣ таърихӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавии ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шаҳзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, ҳеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони урдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Нахустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар соли 1221-1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он Муҳаммад Авфӣ аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансури бо унвони «Чавоме-ул-ҳикоят ва лавоме-ур-ривоят» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, Муҳаммад ибни Қайси Розӣ мебошад. Вай низ ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи ҷанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мӯҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре доир ба арӯз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори онон намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XIII таърихнависӣ ҳеле ривож гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони ҳинд баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва махсусан табaddулотӣ муборизаи зидди исмоилиро муфассал баён мекунад ва донр ба таърихи давраи асри миёнаи Ғур беҳтарин сарчашмае ба шумои меравад.

Аз асарҳои таърихии он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ (ваф. 1283) «Таърихи Ҷаҳонқушо» ва асари Фазлulloҳ Рашидаддин (дар соли 1318 кушта шудааст) «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари охирино В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридаҳои «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна мешуморад.

Боби панҷум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ҶУНБИШҲОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои муғул батадрич дини исломо қабул карда, ба атрофи худ намояндагони уламо ва тоҷиронро ҷамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳокимияти ҳомиро пеш гирифтанд. Чунин рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилҳои муғул ва туркро ба вуҷуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдараҷа шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабилҳо хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳокимияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилҳои барлос - Темур зуҳур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳамчун сардори кондотйерҳо сар мебардорад»¹ ва, сипас, ташкилкунандаи давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғор, ки дар қарибии шаҳри Кеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вуҷуд дорад. Падари ӯ - Тарағай аз аъёни қабилҳои барлос буд. Барлосҳо ханӯз дар аввалҳои асри XIV дар водии Қашқадарё маскан намуда, дар баробари ба сар бурдани ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагонии муқимӣ мегузаштанд ва ҳамчун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урфу одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин омезиш ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол гоҳ ба тарафи як феодалӣ ҳукмрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, мечангид ва дар айни замон барлосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон - Туғлуқ Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хидмати Туғлуқ Темурро қабул намуд ва бо кӯмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир ҳусайн, ки бо Туғлуқ Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалин худ хиёнат намуд.

Амир ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда, маҷбур гардиданд, ки Осиёи Миёнаро гузошта, ба Систон гузаштанд. Темур дар Систон ҳангоми яке аз мочароҳои ҳарбии худ аз даст ва пойи росташ захмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони «Темурри Ланг» низ ёд карданд.

¹«Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, с. 184. (Кондотйер – аскари кироҷро гӯянд, ки баҳои ҳар як кори серпул ба ҷон бохтан ҳозир аст.)

Дар соли 1364 амир хусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннахрро аз тахти тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Халқ ҳар ду амирро, хусусан хусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медид. хусайн хангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпари оҳаниро дошта меистод. Аксар вақт ӯ ба ҷои ҷавоб ба додхоҳ дарафтода, ӯро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлуқ Темур Илёсхоча ба мақсади дубора ғасб қардани Мовароуннахр бар зидди хусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир хусайн ва Темур аскар ҷамъ намуда, дар соҳили дарёи Чирчик ба қувваҳои ҳарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Мухорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «чанги гилий» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд ҷунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд. Дар ин муҳориба Темур ва хусайн қомилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабزو ба ҳоли худ гузошта, худҳоро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қўшуни хони муғул Илёсхоча рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, ҷӣ қор қардани худро наредонистанд, чунки қувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир хусайн ва Темур ғурехта буд.

Ҷунбиши сарбадорон

Дар ҳамин гуна як вақти наредӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш ташаббуси мудофияи шаҳрро ба дастӣ худ гирифтанд.³ хангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди ҷомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шогирдони мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ӯро ғурӯҳе бо шамшерҳои бараҳна ихота қарда буданд, ҷунин арз қард: «Фавҷи беҳисоби лашкари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат ғурӯ рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падиқдор шудани душмани мо, мусулмононро партофта, аз қофирон ғурехт ва ҷони худро халос қард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намеёбанд. ҳоло қист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани аҳолии шаҳро қабул қарда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ӯҳда бигирад? Мо дар пеши ҷунин шахс сари таъзим қуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».⁴

Аъён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд. Он гоҳ Мавлонозода бо ризогии ҳамаи ҳозирон вазифаи сардорӣ мудофияи шаҳрро ба ӯҳдаи худ гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ӯ савганд ёд қарданд. Дар ташкили мудофияи шаҳр ғайр аз Мавлонозода боз ду нафари дигар – Мавлоно Хурдаки Бухорӣ ва Абӯбақр Қалавии Наддоф низ роҳбарӣ намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шӯришгарон - Мавлонозода дам нағирифта қор қард: мудофияро ташкил қардан ва ба ин мақсад қувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта, шаҳрро ба

²Ниг. Бартольд В. В., 964 д, с. 369. Тавзеҳи 44 (матн), с. 370.

³Роҷеъ ба ҷунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асарҳои махсус: Бартольд В. В., 1964 д; Ғуравич А. М., 1935 (дар мулҳағот тарҷумаи манбаъҳо аз тарафи А.А.Семёнов ва А.А.Молчанов анҷом дода шудааст); Солеҳов П., 1936; Набиев Р., 1942; Строева Л. В., 1949.

⁴Абдураззоғ, в. 76 б; Бартольд В. В., 1964 д, с. 371.

қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир кардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудофиаи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштанд. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон – кӯчаи ом дигар ҳамаи дарвозахоро бастанд. Дар ду тарафи ин кӯча сангарҳои мустаҳкам сохта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштанд. Дар охири кӯчаи ом худи Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд, ки хоб накунанд ва дар қитъаи таъиншудаи худ хушёрона машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони муғул, ки аз фирор кардани амир ҳусайн ва Темур вокиф буд, боварӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудофиа мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешчанги ӯ ба Самарқанд расида, бе ҳеч як эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба даруни шаҳр равон шуданд. Ҳангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтаи дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудофиакунандагони шаҳр ишораи ҳучум дода шуд. Дастаҳои мудофеин аз се тараф ба аскарони муғул ҳамла намуданд. Мудофиакунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, муғулҳоро ба зерӣ борони санг гирифтанд. Онҳо на фақат бо даст, балки бо фалаҳмон низ душманро сангборон мекарданд. Муғулҳо аз кушта ва захмӣ талафоти калон дода, маҷбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар қўшуни муғул дубора ба Самарқанд ҳучум овард. ҳарчанд муғулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии худро (чунончи, бардурӯғ ақиб гурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба кор бурда бошанд ҳам, вале муваффақият ба даст оварда натавонистанд. Он гоҳ муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷае набахшид. Пас аз чанд вақт дар урдугоҳи бодиянишинони муғул марази тоуни асп пайдо шуд ва, ҷӣ навъе ки яке аз муаррихони он давра хотирнишон кардааст, «муғулҳо дандонҳои худро ҳарисона ба ҳам фишурда» маҷбур шуданд, ки аз муҳосира даст кашанд ва фақат ба ғорати атрофи шаҳр қаноат намуда, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи фақирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи заҳматкаш аз судхӯрони манфур ва дигар залимони худ ниқор гирифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «чунбиши сарбадорон» шўҳрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шўрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз чунин шиори шўришиён бархостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, бехтар аст, сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи мураккаб аст, ки аз ду калима («сар» ва «дор») бо илова кардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темур ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исёнӣ, яъне муҳолифони ҳукумати «қонунӣ»-и мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд кардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегӯяд: «Гурӯҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд.– Б.Ғ.), ки зўру тавоно ва ошўбгару ҷинояткори гузаро буданд, ҷуръати гузастан аз ҳадди муҷоз намуданд, ҳокимиятро гирифтанд ва ба ситам шурўъ карданд». Ӯ қадре поинтар аз ин навиштаҳои худ илова мекунад: «Сарбадорон муртақабӣ ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар ҷӣ зоҳир гардидааст, ҷизе намегӯяд ва фақат бо ҳусни назар қайд мекунад, ки ҳусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро. - Б.Ғ.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдиҳандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани ҳучуми муғулҳо ба эътироф намудан маҷбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бӯхтономез медиҳад: «Пас аз он ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи ҳучуми муғулро.— Б.Ғ.) бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дастӣ ғорат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум боди ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан ҳасрат намуда, дастони хунрези ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеър тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, мағузор, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд. Бинобар, ин тамоми иқдомоти онҳо муҳолифи манфиатҳои аён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вақте ки хабари аз муҳосираи Самарқанд даст қашида, ақибнишинӣ кардани муғулҳо ба ғуши Темур расид, ӯ феврал ба пеши амир ҳусайн қосид фиристода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир ҳусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зеро онҳо, зоҳиран, аз дучор шудан ба муқовимати саҳти мудоғиёкунандагони шаҳр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошкорои зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру ҳила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғайрат гузоштани мудоғиёкунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудоғиёи шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳрро ба ӯ воғузор кардаанд ва ҳеҷ яке аз сокинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳира ва тӯҳфаҳо фиристоданд ва инчунин бо ҳамроҳии элчиҳои хушзабон намояндагони махсуси худро равона карданд, ки ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии ҳайъати сарбадорҳо истифода баранд.

Қувват гирифтани ғайолияти ҳосусони амир ҳусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шаҳрро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустувора на кор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашхоси бонувузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиш ихтилоф ба вуҷуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир ҳусайн ва Темур бо лашкари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтани дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «Мо ба шумо боварии қуллӣ дорем ва бо шумо беҳтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суханони маккорона бовар карда, ба лашкаргӯҳи амир ҳусайн равон шуданд ва ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, қушта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо хоҳиши Темур ҳалосӣ ёфт. Ба ҳамин тариқ, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд беараҳмона ғуруш нишонда шуда, амир ҳусайн ва Темур дубора ҳукмронии ин шаҳр гардиданд.

Ҷунбиши солҳои 1365-1366, зоҳиран, на фақат Самарқанд, балки деҳаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таърихӣ дар ин бора хеле

⁵Мирхонд, ҷилди VI, с. 12–13; Хондамир, ҷилди III, ғисми 3, с. 9.

⁶Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадрақхоро овардааст. «Баъд аз он ки амир ҳусайн Самарқандро ишғол намуд,— мегӯяд ӯ,— дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазириро тарк карданд».

Маълумоти манбаъҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ин ҷунбиш, ки дар таълифоти таърих-нигорони феодалӣ оварда шудаанд, хеле ноқис ва ниҳоят бадғаразона мебошанд. Дар бораи программаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз чанд ишорае дигар ягон мадрақ мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамон тадбироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе наметонем.

Одатан дар асарҳои умумии илми таърих ва, ҳатто дар тадқиқоти махсуси оид ба масъалаи мавриди баҳс ҷунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун аксуламали аҳолии шаҳр нисбат ба ҳавфи ҳучуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар чанд рӯз бар зидди душмани сершумор ва хеле кордида ин тариқа мудофияи мустаҳкамро ташкил карда тавонистани шахриён амри маҳол аст. Бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳучуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр ташкилоти пуриктидори сарбадорон ва қувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадку-нанда мавҷуд бошад.

Чӣ навбате ки маълум аст, дар ғарби Хуросон солҳои 1337-1381 тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудияти худро нигоҳ дошт, солҳои 1350-1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вучуд омад. Ҷунбиши сарбадорони Самарқанд (1365-1366) ва Карминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайяни онҳо, албатта, ба шакли маҳфӣ, дар миёна ва ҷорӣ севуმი асри XIV ба Осиёи Миёна низ нуфуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам мисли дигар давлатҳои ҳамсоя бар принципи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. ҳокимияти давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони хурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии деҳқонону пешаварон вобастагӣ дошт. Қувваҳои ҳарбиро сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва деҳқонони озод даъватшуда ташкил медоданд. Феодалон ва дастаҳои ҷангии онҳо ба ин кор ҷалб карда намешуданд. На фақат қўшун, балки идораи он низ демократӣ гардид. ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирии он тамоман дигар буд. ҳокимон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ ҷорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизохӯрии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор ҳонаи ҳоким «барои ғорат»-и мардум воғузор мегардид. ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамоюли баробарии қаноти радикали сарбадорон мутобикшавии аъёну ашроф буда, дар зери фишори оммаи халқ ба амал меомаданд.

Чунон ки И.П.Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократияи деҳқонӣ набуд, вай давлати заминдорони хурд буд, ки танҳо ба туфайли гузаштҳои муҳим ба деҳқонон мавҷудияти худро нигоҳ дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳириро дарбар намегирифт. Гуфтан кофист, ки тамоми андоз ва маҷбуриятҳои ғайришаръӣ умуман бекор карда шуданд. Заминовони феодалони калон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин заминҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳиран, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи тадбирҳои бо фишори оммаи халқ амалишуда аҳолии меҳнаткаши шаҳр барои худ шаронти нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳое, ки ба таркиби давлати сарбадорони Хуросон дохил

мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам қишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

хатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чӣ андоза барои мардуми Мовароуннаҳр қувваи ҷазбкунанда доштани ин ҷунбиш равшан мешавад. Аз афташ, ҷунбиши сарбадорон дар Самарқанд решаҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин, Темур бо начот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондӯстӣ»-ро зоҳир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш кӯшиш кард, ки ҳусни таваҷҷӯҳи аҳолии шаҳрро нисбат ба худ ба вучуд оварад. Аммо ин кӯшиши ӯ бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи халқ муттасил бар зидди ӯ сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пуркуvvати ҷунбиши сарбадорони Самарқанд чунин далел ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ӯ дуртар сафар кунад, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаҷдаҳ сол (1370-1388) аз ин қабил шӯру ошӯб нӯҳ мартаба сар зада,⁸ самарқандиҳо бо вучуди он хама рафторҳои бераҳмонаи Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебуданд.

Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қаршӣ буда, ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебуд. Муборизаи махфӣнаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ӯ дар Самарқанд табдӯлоте ба амал омада, амир ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

Азбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод»)-ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир ҳусайни мақтулро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кӯмаки хонҳои козиб Суюрғотмиш (1370-1388) ва писари ӯ, Султон Маҳмудхон (1388-1402) идора мекард.⁹ Вай аз қабिलाҳои ба худ наздики ҷағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи бозғатимода ташкил дод. Ба барлосҳо ва умуман ба тоифаҳои ҷағатой ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбӣ, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба таъягоҳи асосии ҳокимияти Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ - Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтари хотироти худ чунин навиштааст: «Ҷағатоӣҳо аз подшоҳ имтиёзҳои махсусро соҳиб шудаанд: онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки хоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз ҷароғоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд, онон озоданд ва ба подшоҳ андоз на-

⁷Таҳлили таърих, базаи иҷтимоӣ ва идеологияи ҷунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.:Петрушевский И.П., 1956.

⁸Ибни Арабшоҳ, 1868–1869, с. 16. Дар бораи шӯриш – Строева Л. В., 1949, с. 280-281

⁹Бартольд В. В., 1964 г, с. 42, 47–48.

медиҳанд, чунки дар вақтҳои лашкаркашӣ бо даъвати ӯ хизмати аскарро бачо меоранд.¹⁰

Темур шӯриши оммаи халқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустақилшавӣ доштанд, шурӯъ намуд. Гурӯҳи бонуфузи аҳолии шаҳр – тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтисодии мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ зинафъ буданд, аз ғайрияти Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулкдорони хурди феодалиро, ки аз қудрати ӯ пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар пойтахти чараёни дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Ёрда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисулолавии Оқ Ёрда муҳолима карда, Тӯхтамишхонро, ки яке аз муддаёни тоҷу тахт буд, ҳимоя намуд. Тӯхтамишхон баъдҳо бо қўмаки Темур ҳукумати Олтин Ёрдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ӯ панҷ мартаба ба муқобили шӯриши хоразмӣ лашкар кашид ва охирин бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вақти ин ҳуҷуми охир пойтахти Хоразм – шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тижорати байни Аврупои шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Соқинони шаҳрро ба Самарқанд қўчонида, дар вайронаи шаҳри собиқ ҷав қаштанд. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯхтамишхон сар кард. Вай дар соли 1392 ба ҳоки Қафқоз ҳуҷум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҳарбии Тӯхтамишхон шикаст дода, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон ба ҳоки давлати рус дохил гардид ва то Елтс расид. Даре нагузашта Темур пойтахти Олтин Ёрда – шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ шуда буд, забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати хонии Олтин Ёрда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

ҳамаи ин, ба қавли А.Ю. Якубовский, ба Олтин Ёрда «зарбаи ҳалокатовар» расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Ёрда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Тормор гардидани Мамай соли 1380 дар қорзори Қуликово зарбаи нахуст ва ҳалқунандае буд, ки ба Олтин Ёрда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва ҳоку туроб гардидани Сарой зарбаи дувум гардид. Темур бо Олтин Ёрда баҳри манфиатҳои Осиёи Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ӯ объективона на фақат барои Осиёи Миёна, балки барои Русия низ қори муфиде кард»¹² (ҳарчанд ки дар ҳамаи соли 1395 якҷанд шаҳрҳои ҷануби Русияро ғорат намуд).

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Ёрда амалиёти ҳарбиро ба муқобили Эрон вузъат дода, он қоро низ ба ҳайъати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба ҳиндустон се мартаба ҳуҷум оварда, дар соли 1398

¹⁰Клавихо, 1881, с. 220.

¹¹Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., с. 316–373.

¹²Якубовский А. Ю., 1946 а, с. 64.

шаҳри Дехлиро ишғол кард ва ганчинаҳои зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарканд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисрро торумор намуд ва соли 1402 дар мухорибаи Анкара ба қўшуни султон Боязид шикасти мўхлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба пойтахти худ - шаҳри Самарканд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамои тадорукоти ҳарбӣ дида, дар соли 1405 лашкари худро ба тарафи шарк ҳаракат дод. Лекин ӯ ба мақсади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин ҳама лашкаркашӣ ва футухоти пуршумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге таъсис намояд. Давлати ӯ на фақат Моғароуннахр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Хазар (Каспий) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Қасқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи ғарбиро дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгарона доштанд. Масалан, вақте ки ӯ бо Тўхтамишхон ҷанг мекард, ободиҳои лаби дарёи Волгаро ҷунон тороч ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Маҳалҳои ободи шимолӣ ҳиндустон низ ваҳшиёна ба харобазор табдил дода шуданд. Ёрдуҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандоза ба даст дароварда, пас аз рафтани худ фақат шаҳро деҳаҳои хароб, вабо ва гуруснагиро дар ҳиндустон боқӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, ҷӣ навъе ки як шохид менависад, «бо қаҳтӣ, бо дами теғ, бо асорат, бо азобу уқубати гўшношунӣ ва муомилаи ғайриинсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ваҳшигарӣҳои мудҳиш низ худдорӣ намекард. Ё дар соли 1387 хангоми забт намудани шаҳри Исфохон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сарбурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар кадоми онҳо як сари буридаи одамӣ оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора сохтанд. Дар ҳуди ҳамон сол Темур шўриши Бағдодро фурӯ нишонда, рўзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор касро кушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кўдакони маъсум ва инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сарбуриданд. Шарафиддин Алии Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар доҳили давлати васеи императории Темур ин тариқа «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шаҳри Осиёи Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки ҳамаи кўдакони ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиш гўшткўбиро мемонд, – навиштааст яке аз шохидони онзамона.

Воқеаҳои фоҷиавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин ҳама ваҳшигарӣҳои Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии хунхоронаи Темур шўриш бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шўришро хобонида, аҳолии он ҷоро ба ҷазоҳои сахттар аз марг дучор кард: бо амри ӯ одамони зиндари дар байни хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо оҳак ва гил рехта, деворҳои баланд сохтанд. Ҷуни ҳодиса низ рӯй медод, ки аскарони Темур душманони асирфтодаро зинда ба зинда гўр мекардаид. ҳатто рўзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби фаҷеъ нест карда шуданд. «...Сиёсати Темур, – навишта

¹³Фома Мецопский, 1957, с. 62.

буд К.Маркс,— аз он иборат буд, ки ҳазорҳо занону бачагон, мардону ҷавононро азобу шиканча диҳад, қир кунад ва ба ин тариқа, дар ҳама ҷо воҳима андозад...».¹⁴

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва истисмори бе-рахмона дучоркардашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаъҳои таърихӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми китъаи маскуни олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бошад».¹⁵ Дар ҳақиқат ҳам, Темур дар баробари тороч ва истисмор намудани аҳолии кишварҳои забтшуда саъй мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам барқарор намояд. Вай аз нав ташкил кардани давлати императории азиёфтаи муғулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандаи давлати азҳампошидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ӯ дар мамлакатҳои таҳти тасарруфаш ҳатто усули идораи як қадар муттаҳидшаклро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданияро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давлати ўро ташкил медоданд, кӯшиш кард. Бо амри ў дар ин маҳалҳо қорҳои обёрӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунарманд, ходимони илм ва санъат хусусан ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табақаи болоии феодалони ба тичорат алоқаманд ва бозургононро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин маркази тичоратӣ табдил ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд.— Б.Ғ.) барои ба тартиб фуруштани ҳамаи чизҳои калоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кӯчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фуруштани молҳо дукон ва хаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин кор бо усули ҳоси қордории Темур анҷом пазируфт. Бо фармони маъмурони ў ҳавлӣ ва дигар биноҳое, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт, аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногуворӣҳо ба ҳар сӯ гурифта рафтанд. «Кӯчаи хеле калон сохта шуд,— менависад Клавихо,— ки дар ду тарафи он дӯконҳо сохта, хайма ва хиргоҳи зада буданд... рӯи кӯча ҳамчун тим пӯшида шуда, аз ҳар кӯчи он барои равшанӣ панҷараҳо гузошта буданд. Баробари тамоми шудани қорӣ сохтмони хаймаҳо ғавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фуруштани ҳар гуна молу ашё шурӯъ намуданд».¹⁷

Темур меҳост роҳҳои тичоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тичорати байни Аврупо ва шарқ, ки аз роҳи Олтин Ўрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тичоратии худро гум кунанд.

¹⁴«Архиви Маркс ва Энгельс, ҷилди VI, с. 185.

¹⁵Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, с. 306.

¹⁶Клавихо, 1881, с. 316.

¹⁷{амон ҷо, с. 317

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тичорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.¹⁸ Акнун бо-заргонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи ҳирот ва Балх ба Са-марқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон мерафтанд.

Муборизаи сулолави Темуриён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ӯ аз по афто-да, Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои хунини сулолави табдил ёфт. Темур ханӯз дар вақти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш - Ҷаҳонгир, Умар-шайх, Мироншоҳ, Шохрух ва набераҳояш - Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иб-роҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд.

ханӯз аз ҷавони Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар кадом аз Темуриён худро мустақил эълон карданд. Набери Темур, ҳокими Тошканд- Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонгир – Пир-муҳаммад, ки ӯро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтахти давла-ти темурӣ - шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои барқарор кардани ҳукуки худ кӯшиш намуд, вале муваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба Темуриён лозим омад, бо намояндогони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар ғарб ва шимолӣ ғарбии Эрон намояндогони сулолаи туркмани Қарақунонлу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. хангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халил-султон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод кӯшуни муғул ва қалмиқро мут-таҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳучум овард. Ӯ Самарқандро забт карда, ҳатто дар вақти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле хавфоваре дучор гардиданд. Писари Темур - Шохрух, ки ҳокими ҳирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, ҷавран лашкар ҷамъ намуда, роҳи Мовароуннаҳрро пеш гирифт. Шохрух кӯшуни Худо-додро торумор карда, ҳуди ӯро бо дастӣ ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳукуки вориси салтанат маҳрум сохта, ӯро ҳокими Рай таъин намуд ва идора кардани Самарқанд ва, умуман, Мо-вароуннаҳрро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ - Улуғбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. Ӯ тадриҷан авлоди се писари бузурги Темур – фар-зандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ - Су-юрғотмишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндогони сулолаи туркмани Қарақунонлу ба иқтидо-ри маълум соҳиб гардида, на фақат ҳоки қабл аз футухоти Темур дошташонро дубора ба даст дароварданд, балки худди қаламрави худро хеле вусът доданд. Шохрух ба муқобили Қарақунонлу се дафъа лашкар кашид, аммо ба ғалабаи қатъӣ муваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора кардани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намояндогони ин сулола воғузор намуд.

Дар замони ҳукмронии Шохрух (1405-1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум кардани ҳоки худ, ханӯз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт.

¹⁸Дар муқотибаи Темур бо ҳукмронии давлатҳои Аврупои ҷарбӣ–подшоҳи Франция Карли VI ва подшоҳи Англия Генрихи IV масъалаи инкишофи тичорат мавҷи муҳими ишти-ро менамояд. Ниг.: Умняков И. И., 1956; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969, с. 173–189

Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини тахти тасарруфи Шохрух амалан ду давлат: яке давлати ҳуди Шохрух бо марказаш ҳирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш Самарқанд ба вучуд омад.¹⁹

ҳукмронии Улуғбек

Вақте ки Шохрух писари понздаҳсолаи худ - Улуғбекро ҳукмрони Самарқанд таъин кард, зимом ҳокимият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шохмалик буд. Аз вақти ба тахт нишастани Улуғбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо кӯшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улуғбек мачбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шохрух ба маҳзи воқиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар мухориба феодали исёнкор саҳт шикаст хӯрда, базӯр ҷон ба саломат бурд, вале пас аз ду сол оқибат кушта шуд.

ҳокимияти Шохрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улуғбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳар гоҳ ба падари худ арз мекард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пас хондани Шохмалик-ро талаб мекард (ў дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шохрух хоҳиши писарашро ба ҷо овард. ҳамина тариқа, аз соли 1411 Улуғбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимияти олий ҳамоно дар дасти Шохрух буд. Улуғбек соле чанд бор барои сачда ба ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардахоиш ба ў ҳисобот меод ва ғ. Бо вучуди ин, ҳамзамонаш Улуғбекро ҳокими мутеъ ҳисоб намекарданд. Ў тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибхитӣ буд, вале корро ба ҷое намерасонд, ки боиси бадғумонии падар ва ҳалалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улуғбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона - шахзода Аҳмад амалиёти муваффақиятнокӣ ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улуғбекро, махсусан, ўзбекони қувватирифта ва Муғулистон ба ташвиш меандохтанд. Аввалҳо ў ба гузоштани ғумоштаҳои худ дар сари ин давлатҳои кӯчишҳои муваффақ гардид, вале баъдтар онҳо торафт аз итоати ў баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улуғбек дар ноҳияи Исикқул ва наҳри Или амирони муғулистониро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба макбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамина ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воқеа навиштаҷоти дараи Челонӯтӣ (дар роҳи байни Қиззах ва Самарқанд) мебошад, ки дар он Улуғбек аз ҷуриши худ ва «аз он мардум сӯҳат ва саломат ба ин ҷониб баргаштаниро» хабар додааст.²¹

Аммо пас аз ду сол лашкари Улуғбек аз ўзбекони бодиянишин саҳт шикаст хӯрд, ки ба ин, беш аз ҳама, форигболи ва белаёқатии ҳуди Улуғбек ва сардорони лашкари ў боис гардида буд. Ғолибон мамлакатро тамоман ғорат карданд. Шохрух бо кӯшуни сершумор ба кӯмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг ши-

¹⁹Тадғиги муфассали таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Шохрух ба ғалами В.В.Бартолд тааллуғ дорад (1964). Инчунин ниг.: Аҳмадов Б.А., 1965

²⁰Массон М. Е., 1948.

²¹Лерх П. И., 1870, с. 26.

кастхӯрда бо калтак чазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият дур карда шуд. Вале падараш аз рӯи илтифот ҳокимиятро боз ба ӯ пас гардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард ва он дастаҳое, ки ӯ ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақияте ноил намегардиданд. Ўзбекони бодиянишин на фақат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки чандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолии Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирӯзҳои ҷангӣ ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тадбироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низоми даровардани муомилоти пулӣ ва тиҷорат, ки ба андозаи манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли мушбат бозид (доир ба ин ислоҳот пойнтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳиран, дар аҳди Улуғбек андозаи замин назар ба давраи пас аз ӯ, яъне нимаи дувуми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ - Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоя намуд».

Улуғбек аз Шохрух, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии ҳудро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шариат ва ба ин амр маҷбур кардани табаъҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри ҳирот – пойтахти давлати теурии аҳди Шохрух қоидаҳои саҳт ва зӯҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар ҳироти онвақта адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирӣ хеле раванг пайдо намуд. Писари Шохрух шахзода Бойсунқар китобхонаи бузурге сохта, бисёр хаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳофон, мусаввирон ва ҳатто мутахассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ӯ дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир қорҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Таҳияи матни ҷомеи «Шохнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи чунин иқдоми муҳимест. Ғайр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи мукаммале низ навишта шуд. Ин нусхаи «Шохнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислом базмҳои меорост, ки занҳои раққоса ширкат мебариданд. Рӯзе яке аз пайравони мутаассиби шариат аз ӯ пурсид: «Шайхулисломи беислом, кадомин тариқати дин яққо нишастан ва бо ҳам нӯшидани марду занро раво медонад?»

Саргарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ӯ ва аҳли таассубро боз ҳам тезтундтар намуд.

Аввалин мураббии Улуғбек дар овони кӯдакиаш қиссагӯ, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ӯ устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шўхрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотунӣ замон» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вуқуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиро ба хубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусикиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамчунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ӯ дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо сеҳни хориқуллодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт. Бо вучуди он ки ӯ қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукаммалеро соҳиб гардида буд, беш аз

²²Бартольд В. В., 1964 г., с. 120-121; Ромаскевич А. А., 1934, с. 14; Якубовский А. Ю., 1946, с. 20-21; Бертельс Е. Э., 1960, с. 169-170.

ҳама, риёзиёт ва, алалхусус, илми нучумро дӯст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ў тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро ба Самарқанд ҳамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мукаммал таҷҳизонидашударо ба вучуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки худи Улуғбек бевосита ширкат намудааст, ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу мӯҳташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машхури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоҳҳои феодалӣ

Улуғбек пас аз вафоти Шохрух (1447) муддате чанд шаҳри пойтахтии хиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вақт ўзбекиони бодиянишин ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳрро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин, Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ў гардид. Аҳоли, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтидори гирифтани пеши ҳучум ва ғоратгариҳои душманро надорад, изҳори норизоӣ мекард. Аз ин норизоии мардум истифода бурда, писари худи Улуғбек - Абдулатиф бо таҳрик ва ташвиқи рӯҳониёни иртиҷой исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоман шикаст хӯрда, аз тахти салтанат фуруварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябри соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

Абдулатиф дер боз орзуи соҳибӣ қардани тоҷу тахтро дар дил мепарварид. Рӯҳониёни мутаассиби ислом ва шайхони тариқати дарवेशӣ, ки Улуғбекро бад медиданд, ин майлу иштиёқи салтанатҳои вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро кушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои тахти салтанат бародарашро ҳам нобуд сохт. Лекин аз байн шаш моҳ нагузашта, худи ў ҳам аз тарафи сӯиқасдкунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни Темуриён бо қувваи нав шиддат ёфт. Аз низоҳҳои байниҳудии ин хонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли хонадони темурий ба Абӯсаид муяссар гардид, ки бо кӯмаки қувваҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишини ўзбек бо сардории Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии султон Абӯсаид (1451-1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ рӯ ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассуби динӣ ривоч гирифт, нуфузи рӯҳониёни иртиҷоъпараст ва пайравони дарवेशия беш аз пеш афзуд. На фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлакати пешқадами шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарवेशияи иртиҷой ба дараҷае баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхи тариқати дарवेशӣ, феодалӣ хеле калон Ҳоча Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии ҷилсолаи Улуғбек ба ҳукмро-

²³Массон М. Е., 1941; Рорй-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкин В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Рорй-Ниёзов Т. Н., 1965; Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., Шишкин В. А., 1965.

²⁴Пугаченкова Г. А., 1965.

нии чилсолаи Хоҷа Аҳрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳиб шудан ба ҳокимияти олӣ дар Хуросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки тахти хиротро ба даст дароварда, сарзамини паҳновареро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи ҳинд ба зери ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан фақат дар зоҳир буд, зеро ба муқобили ҷудонохонии феодалони калон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамоми ба шумор мерафтанд, мубориза кардан имкон надошт.²⁵

Муаррихи он замон Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи то ҷӣ андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвақтаи феодалӣ, хусусан дар Хуросон, ба тариқи зайл нақл менамояд: «Аҷибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дасти фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Хуросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намоёнҳои ин хонадон Султон ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро буд, ки дар хирот ҳокимияти кавии худро барқарор намуда, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ХОҶАГӢ.

МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИӢ ИҚТИСОДӢ

Вазъи умумии хоҷагӣ ва истисмори деҳқонон

Дар замони Темуриён вазъияти хоҷагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Ҷангҳои Темур харобиовар буданд, ӯ мардуми бисёро нобуд сохт, хусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигарӣҳои бемислу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обёрӣи вайронкардаи муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои кишт дар ҷанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиётӣ ӯ низ барои вусъат ва инкишофи зироат шароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои ҷангу ҷидоли байнихудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

Маълум аст, ки Темур дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб қорҳои зиёди обёрӣ ташкил намуд. Ӯ фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимсанб аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20-тоашро ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми калонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони аҳди темурӣ

²⁵Дар аҳди Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ҷарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уёнуси {инд, ки пештар як ғисмати давлати Темур ҳисоб мешуданд, ба дасти сулолаи туркмени Рарагунлу дармаданд. Дар соли 1458 Ҷаҳоншоҳ ҳатто кӯшиш кард, ки {иротро забт намояд, вале ба ин муваффақ нагардид. Соли 1459 дар байни ӯ ва Абӯсаид муоҳидае баста шуд, ки бар тибқи он ғисмати ҷарбии Эрон бар тахти тасарруфи Ҷаҳоншоҳ монда, Хуросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марги Ҷаҳоншоҳ хост ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ҷарбии Эрон дубора баргарор намояд, лекин ба ҷунин нияти худ расида натавонист: дар яке аз муҳорибаҳо ба дасти душмани худ асир афтада, кушта шуд (1469).

Ба ин тариқа, ғисмати ҷарбии Эрон ҳамоно дар дасти сулолаи Рарагунлу боғӣ монд.

²⁶Бартольд В. В., 1964 е; Якубовский А. Ю., 1946.

²⁷Жуковский В. А., 1894, с. 71; Бартольд В. В., 1964, с. 62; 1965 а, с. 151-152; 194-195; Махмудов Н., 1966, с. 13.

номида шудаанд. Баъдтар Шохрух дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи «Султонбанд» машҳур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лой-зеркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон ҳусайн обёрӣ карда шуд. Корҳои обёрӣ дар баъзе дигар вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии хирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи обёрӣ нишон додашуда мавриди тақдир қарор мегирифт, касони заминҳои бекорхобидаро азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи асри XV ҳанӯз ҳал нагардидааст ва баъзе аз онҳо, ҳатто пеш гузошта ҳам нашудааст. Аммо таърихшиносони советӣ роҷеъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд ва самаранокро анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст қонуниятҳои асосӣ, протсессҳо ва воқеаҳои ин давраро назар ба давраи гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темуриён хироч буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд.²⁹ Хироч асосан ба шакли мол рӯёнда шуда, ҳаҷми муайяне дошт. Аз рӯи баъзе мадракҳо, молиёти замин, одатан, як савуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои сӯиистеъмол ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо медодаанд, гоҳо ҳатто маҷбур ҳам мекардаанд, ки андоз баъзе баъзе ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан ба муносибати ҷашнҳо вилоятҳои ҷудогона ба муддати чанд вақт аз додани хироч озод карда мешудаанд.

Вале дар ҳуди ҳамон сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ аз аҳоли дар як сол чанд бор хироч меғундоштанд ё ҳаҷми онро зиёд мекарданд ва илова бар навъҳои мавҷудаи он бо ихтиёри худ молиёт меситониданд.

Ба ин муносибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи ҷамъ кардани хирочи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масоҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби диққат мебошад. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ маълум мегардад, ки ин норма дар замони Улуғбек назар ба вақти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰

Аммо дар хусуси тағйироти хирочи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил ситонида мешуд, ҳоло чизе маълум нест. Ба ҳар ҳол, ба вуқӯъ омадани ин тағйирот аз эҳтимол дур нест, зеро тағйири нормаи хироч яқинан ба ҳамаи навъҳои он дахл мекард.

Ғайр аз хирочи оидоти замин дар асри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба

²⁸Азимҷонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Махмудов Н., 1966; Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва ҷайра.

²⁹Аммо на ҳамеша хирочи дар манбаъҳо ба тариқи пул ифодаёфтаҳо ба таври механикӣ шакли пулии даромади солони замин ҳисобидан мумкин аст. Масалан, ба гумони Н.Махмудов (1966, с. 70) хироче, ки яке аз ҳокимон ба Темуриён мепардохт ё худ хироче, ки гумоштаҳои Темуриён аз хирочиундорандагонии Хуросон ҷамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии худро доштааст. Дар ин ҷо дар бораи воқеа, шакли пулӣ доштани даромади замин сухан рондан на он гадар ҷоиш аст. Ин ҷо шояд ҳамон ҳодисае зикр ёфта бошад, ки одатан хирочро ба тариқи мол ҷамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гардонида, пулро ба хазинаи ҳукумати марказӣ мефиристонданд.

³⁰Бартольд В. В., 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303–304 ва диг.

шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамин қабил андозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши соҳибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дарахтони мева низ андоза махсусе мавҷуд буд, ки онро «сардарахтӣ» меномиданд.

Андоза сарикасӣ, ки муғулҳо қорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дудӣ» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ўҳдадориҳо ба зиммаи аҳолии гузошта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андозаи почта—«улоғ» (мувофиқи он аҳолии маҷбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта диҳад) ва «пешкаш» (ба тариқи тўҳфа ва бахшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ўҳдадориҳо ҳаде муқаррар нагардида буд, барои сўиистеъмол ва қабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Беҳуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вақти ҷанг аз аҳолии андозҳои иловагии махсус гирифтани мумкин буд, вале амалдорон гоҳо ин қабил андозро дар айёми озоиштагӣ низ рӯёнидани мешуданд.

Дар замони Темуриён барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу қорезҳо ва ғайра қор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар нугувориҳо онро аз қори асосиашон мемонанд.

Ба ин тариқа, истисмори оммаи халқ аз тарафи табақаи ҳоким умуман ба ҳади низои расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққиқон чунин фактро, ки Темур ва баъзе Темуриён дар сиёсати молиётӣ худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва ҳатто гоҳо пеши роҳи сўиистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат доништаанд. Ин амр барои тараққиёти хоҷагии деҳқонон ба дараҷаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз ҳароби тамоми нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки ҳуди аҳолии шаҳру деҳот низ хеле ғаёл буд ва ҳусусан дар мавридҳои сўиистеъмол ва андозгирӣҳои ғайриқонунии маъмурони хироҷ ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои муҳталиф изҳори эътироз менамуданд. Баъзан оммаи деҳқонон ба вилоятҳои дигар кўчида мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукумат маҷбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдаро бекор кунад. Дар сарчашмаҳои муқовимати ошқори оммаи халқ, ки дар вақти ҷангҳои байниҳудии шахзодагонии темури аз андозҳои иловагии беохир хонаҳароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вақте ки Султон ҳусайн Хуросонро забт карда, ба девони муставфӣ ду амалдори навро таъин намуд, онҳо ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд. Халқи хирот бо ҷунон як қуввае эътироз намуд, ки ба Султон ҳусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор наояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад.

ҳодисаи бекор кардани андозҳо ба мўҳлатҳои гуногун боз чанд бор ба вуқӯъ пайваст. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва ҳусусан аз худсарӣ ва сўиистеъмоли маъмурони хироҷ ба низои қашшоқӣ расида буд, андозаи таъмини маоши аскарӣ чандин мартаба бекор карда шуд. Темуриён барои барқарор намудани қудрати молиётпардозии аҳолии ба гузашт ва маҳрумиятҳои муваққатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маъмурон низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмурони худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон баъзе вақтҳо, ҳусусан дар овони ҷангҳои байниҳудӣ, ки боиси чандин мартаба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва қорӣ намудани андозҳои наваз мебариданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Бар зам-

ми ин, сӯиستهъмоли маъмурони хироч, ки фоидаи худро дар назар дошта, андозхоро аз норма зиёд чамъ мекарданд, як фалокати доимӣ ҳисоб меёфт. Бо вучуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва кӯшишхое, ки Темур ва баъзе Темуриён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати хазина пешгирӣ кардани худсариҳои маъмурон ба харч медоданд, умуман, вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози асри XV захираи заминҳои милки деҳқонон хеле кам гардид. Дар аҳди муғулҳо маҳз ҳамин навъ хоҷагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал хароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар асри XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзноки деҳқонон вучуд дашт. ҳаҷми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солонаи замин ба давлат мепардохтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии деҳқонро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзгарони ҷамоатӣ ташкил мекарданд.

Агар мо барои аҳди муғулҳо аз хусуси мавҷудияти ҷамоати деҳқонон ё худ бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зехнӣ сухан ронда бошем, пас барои асри XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадракҳои муайян мавҷуд аст. Е.А.Давидович аз рӯи мадракҳои асри XVI муқаррар намуд, ки яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё худ бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қаряҳо) мебошад. ҳангоми харидуфурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудогоноро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки худуди як қитъа, балки худуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан сухан дар бораи андози оидоти солонаи ҳамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабеҳи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои асри XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин бахшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур, «сеяки нотақсим»-и деҳаи Рифон ва «чоряки нотақсим»-и деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф бахшида шуда буд. Дар айни замон, бар ҳилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, худуди ин нима ба таври ҷудогона тавсиф меёбад. Дар ҳуди ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин тоқзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдорӣ ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Фақат ҳамин равшан аст, ки ҳамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳуқуқи баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми харидуфурӯш, бахшиш ба вақф ва ғ. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. ҳатто ба тоқзор ҳам ҳуқуқи умумӣ вучуд дошт. Албатта, шудгору кишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогона сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин қисм ҳиссаи худро мегузошт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо худуди муайяне ҷудо шудани қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллуқ доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи деҳқони ҷамоатиро нисбат ба деҳқони иҷоранишини нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки деҳқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на фақат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсони ҷудогонаи заминдор низ мепардохтанд. Ба таври дигар ғуём, он вақт заминдорӣ ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни замин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодалӣ дахл ме-

³¹Давидович Е. А., 1961 а, с. 37.

³²Чехович О.Д., 1965 а, с. 346.

³³Чехович О.Д., 1951 а, с. 62, 65-66.

кард. Бинобар он деҳқони ҷамоатиرو фақат ба заминҳои давлатӣ алоқаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди деҳқононро иҷоранишинони сахмкор ташкил меоданд. Дар вақфномаҳо таъкид шудааст, ки муҳлати иҷора набояд аз се сол гузарад. Зарурати иваз кардани замини иҷора боиси беш аз пеш афзудани ғойдаи заминдорони иҷорагузор гардида буд.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Суюрғол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи ҳукуки моликият ба ҳамон категорияҳо, ки собикан вучуд доштанд, тақсим мешуд. Мо дар боло милкҳои деҳқононро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вақф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темуриён фаъолияти бинокориро хеле вуҷъат доданд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди гуногун: мадраса, масҷид, макбара, хонақоҳ ва ғайра зеб ёфтанд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Чанд вақфномаи маҳфузмонда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар бахшишҳои калон манбаъҳои хаттии нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вақф дар ихтиёри мутавалли буд. Аксар вақт вақфгузoron худро ва авлодашонро мутавалли таъин мекарданд. Муассисаи махсусе буд, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меистод. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф молиёти махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур сарф карда мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва молиёти ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ӯ саъй мекарданд, ки аз оидоти вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тунду тезе ҳам ба вуқӯ меомад. Ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳоро аз вазифа дур мекарданд.

Дигар навъҳои андозу молиёт аз ҳамаи заминҳои вақф, ба истиснои онҳо, ки бо амри махсуси подшоҳ аз пардохт озод шуда буданд, ба ғойдаи ҳазинаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темуриён, хусусан дар аҳди Темур, ин тарика озодкуниҳо аз пардохти молиёт бисёр воқеъ мегардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд. Аммо чун дар замони Темуриён расми ба тариқи инъом ва подош тақсим карда додани замин хеле вуҷъат ёфт, фақат як ҳиссаи андози оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ дохил мешуд. Суюрғоли асри XV ягона ва дар як шакли мустақим набуд. Дар ин давра ҳам мисли пештара навъҳои мухталифи подош вучуд дошт, ки акнун ҳамаи онҳоро суюрғол мегуфтанд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол милки хосаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шаҳру вилоятҳои бузурги ҳамчун инъом бадастовардаи худ амалан соҳибхотирӣ комил буданд. Ин тарика инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб мешуданд ва дар вилояту шаҳрҳо ба таври худ ҳукмфармой мекарданд. Дар амал ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран ҳусусияти меросӣ ҳам ба худ гирифта буданд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меноманд. Вале бояд қайд кард, ки ирсият як ҷузъи ҷудонашавандаи ин қабил суюрғолҳои бузург набуд. Вақте ки ин суюрғолҳоро ба мерос гузоштани мешуданд, ҳукумати марказӣ онро бо санади ҷудогона ба расмият медавард. ҳамчу-

³⁴Мигдори зиёди ин қабил мадракҳоро Н. Маҳмудов (1966, с. 56–59) ҳам овардааст.

нин маҳдудиятҳои дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба хазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридҳо масунияти казоӣ ва маъмурии соҳибони суюрғолро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмурони худро ба назди онҳо мефиристонид. Гоҳо ин суюрғолҳо тамоман кашида гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Дар айни замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмронии соҳибхитёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ аз муборизаи зидди онҳо очиз мегардид.

ҳамин тариқа, ҳатто калонтарин суюрғолҳои асри XV аз ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ якхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳукуки соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Темуриён ва хусусан дар аҳди ҳуди Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг корнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Ин суюрғолҳо ҳаҷман хеле гуногун буда, метавонистанд аз вилояти калон то деҳаи хурде бошанд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд. Умуман, ҳамаи инъоми подошҳо, аз ҷумла, тӯҳфаи пуркимат ҳам бо истилоҳи «суюрғол» ифода меёфт.

Заҳираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Сарчашмаҳои номи як қатор ашхосеро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургро фаро гирифта ва беш аз пеш вусъат меёфтанд. Ба тариқи мисол амлоки Хоча Аҳрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ӯ 1300 қитъаи замин дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Албатта, ин қитъа на аз пораҳои хурди замин, балки аз минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андозаи оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Хоча Аҳрор аз заминҳои дар як ҳуди вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар хоҳад шуд.³⁶ Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти ин заминҳо ба ғайри Хоча Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул доништа шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла хоҳад шуд.

Вакте ки дафтардорони Хоча Аҳрор рӯзе барои ҳисобот додан гирд омаданд, аз гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30-40 ҳазор ботманӣ ғалла ҷамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи ҷамъовариқардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо аз боғу полизҳо ба даст овардаанд, аз ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки кадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор аз 200 то 800 тонна ғалла ҷамъ оварда будааст.

Аз оидоти заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ аз чунин ӯҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи оидот ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин гуна озодшавиҳо ба василаи яриқи тархонӣ ба расмият медаромад. Феодалони калоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, боз ҳукуки иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодашон аз ҷазои нӯҳ гуноҳ озод мегардиданд, онҳо бе ҳеҷ мамониат ба

³⁵Набиев Р. Н., 1968, с. 35 ва мобаъд.

³⁶Давидович Е. А., 1970, с. 90. Дигар муҳаггигон як манро 8 пуд ҳисоб кардаанд, ки нодуруст аст.

назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале касоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешуданд, ба худ унвони «тархон»-ро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо наметонем, ки дар асри XV протсессии пайдоиши моликияти комил ба замин бо чӣ суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳақиқат рӯй меод. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуқуқи тархонӣ, балки аз ҳуқуқи моликии комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттии замони баъдина ин категорияи замин бо номи «милки хурри холис» зикр ёфтааст. Роҳи асосии ташкил ва тақмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки хусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки хусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ӯ гардид). Дар бораи чунин тариқи тақсими каналҳо санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мафҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо кардани феодал истилоҳи «мутлақ» кор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилро метавон моликияти мутлақ ҳам номид.

Тичорат

Падидаи аз ҳама шоёни таваҷҷӯҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар ва тичорати пулии дохилӣ буд. Чӣ навъе ки аз таҳқиқи қиёсии мадракҳои сиккашиносии асрҳои IX-XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар чоряки охири он ва чоряки аввали асри XVI муносибати молино пулӣ ба ҳадди ниҳони тараққиёти худ расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни ҳоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (хусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносибатҳои молино пулӣ кашида шуданд. Ҳеч вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли мол, тичорати пулӣ ва андозаи ба муносибати молино пулӣ кашида шудани табақаҳои васеи аҳолии ба дараҷаи онвақта нарасидааст.³⁸

Тахассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи касбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва имконияти хеле вуҷъат додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин менамуд, бо ҳамин амри воқеӣ робитаи бевосита дорад.³⁹

Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепаиваст. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 ҷорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Мақсади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдои ҷаҳонаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

³⁷Маҳмудов Н., 1966, с. 52-58

³⁸Давидович Е. А., 1965, с. 83-91

³⁹Беленицкий А.М., 1940, с. 44.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд, онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шахрҳо: дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохрухия, Андиҷон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро ба амал омада, зарробхонаи дигар шахрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улуғбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии якхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағйир намеёфт: дар ин сиккаҳо, сарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидани фармони ислоҳоти Улуғбек сабт меёфт. Ҳамин пулҳои Бухоро тичорати тамоми давлати осийимӣ-нагии Темуриёнро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи ғушаву канори Осиёи Миёна мол харидан мумкин буд. Шакли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониатро дар муомилот аз байн бурда, пеши роҳи сӯиистеъмол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин ташкили тичорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшаванда ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективи тичорати дохилӣ ниҳоятдараҷа мувофиқ афтада буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунандаи оддӣ ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улуғбек анҷом дод. Қорӣ гардидани ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тичорати доираи гардиши молҳои сермасриф шароити мусоид муҳайё сохт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, хусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳар чӣ бештар ғоида ситонидан ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Алаҳхусус, ҳокими ҳисор - Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густохона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти ҳисор ба ҷои сиккаҳои мухталиф ва безътиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Хусравшоҳ ба тағйир додани гардиши ин пули нав дигар ҷуръат намекард. Зарробхонаи шахрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробхонаи ин се шахр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тичорат сиккаҳоро ба се арзиш – якдинора (он вақтҳо сиккаи мисиро динор меғуфтанд), дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тичорати байналхалқӣ низ бисёр раванқ пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривож ва вусъати робитаҳои тичоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю кӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Франция ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайъати намоёндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст. Ба хирот – пойтахти Темуриён низ аз ҳар ғушаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хориҷиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Тичорати байналхалқӣ яке аз анғезаҳои инкишофи баъзе намудҳои касбу ҳунар ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривочи тичорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

⁴⁰Давидович Е. А., 1965, с. 274-299.

⁴¹Давидович Е. А., 1965 б, с. 44-48

Шаҳр ва касбу ҳунар

Маҳз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди таракқиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ як ҳодисаи ҷудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавқеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳӣ медиҳад. Барои ҳаматарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом ме-намуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дасти худ фақат миқдори каме аз тадқиқотеро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида бахшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои ноқис ва мушоҳидаҳои ҷудогона ҳам имкон медиҳанд чунин ҳулоса барорем, ки тамоми муҳолифатҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалӣ, дар силсилаи сохти феодалӣ ҳамоно дар асрҳои XV-XVI ниҳоятдараҷа тундугез гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, ғаёлшавии табақаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққиқон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди мугулҳо маъмулгардидаи аҳли касбу ҳунар, ки то ҳолати мамлуқӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV қомилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст медод. Акнун симои асосии пешаварӣ қосибӣ озод ва шакли асосии ташкилоти пешаварон қорғоҳи умумии қосибон мегардад. А.М.Беленитский дуруст қайд кардааст, ки қорғоҳҳои умумии қосибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо хеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирии аҳамияти ин қорғоҳҳо дар ҳаёти шаҳр иштироки муташаққилонаи онҳо дар ҷашнхӯест, ки Темур ва Темириён барпо мекарданд. ҳар як қорғоҳи қосибон дар ин ҷашнҳо ба сари худ ширкат ме-намуд.⁴²

Тадқиқи идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадеӣ ва, умуман, дар ҳаёти маданӣ акс ёфтааст, материали боз ҳам конкреттар ва боварибахштар медиҳад. А.Н.Болдирев далелу санадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қонёқунанда нишон дод, ки нимаи дувуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданӣ ва эҷоди бадеӣ тавсиф меёбад. Табақаи миёнаи аҳолии шаҳр – пешаварон ва бозаргонон, амалдорон ва рӯхониёни миёнаҳол истеъмолкунанда ва офарандаи сарватҳои маданӣ мегарданд. Дар тазкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисёр шоирони аз байни қосибон, бозаргонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле қами онҳо шоири қасбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯи шоирӣ дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳои ва шеърҳои мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлагӯён на фақат дар қорғоҳи аёнӯ ашроф ҷамъ меомаданд, балки дар дӯқонҳои саҳҳои ва қитобфурӯшӣ, дар қорғоҳи қосибон ва дар майдону бозорҳо низ бахсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин қабил маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар хирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари давлати Темириён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табақаҳои миёнаи шаҳрнишинон дар ҳуди адабиёти бадеӣ низ инъикос меёфт. ҳатто махсус «назми доираи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии қосибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳо луғату истилоҳоти қасбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии

⁴²Беленицкий А. М., 1940 а, с. 189 ва мобаъд.

нисбат ба феодализм муҳолифи он дар осори барҷастатарин намоёндагони равияи пешқадами адабиёти асрҳои XV-XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрҳои XV-XVI ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV хубтар тадқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати комил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ мисли деҳот ҳамон категорияҳои моликияти заминро дучор меорем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалони ашрофию динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истехсолкунандаи бевосита фақат як қисмати ночизи он тааллуқ дошт. Аз ин ҷунин бармеояд, ки дар шаҳр истехсолкунандаи бевосита, агар дӯкон, коргоҳ ва ё манзили ӯ на дар замини худааш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мебардохт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳкон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тичоратӣ ҳам ба феодалон тааллуқ дошт. Протсессии яқҷоякунии муассисаҳои ҳунармандию тичоратӣ ва ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин ҷунин бармеояд, ки косибон ва дӯкандорони камбизоат на фақат заминро, балки ҳатто коргоҳ, дӯкон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам ғарантар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст ҷамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сурат мегирифт. Масалан, истехсолкунандаи бевосита метавонист дӯкони вақфиро иҷора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳайъати косибон яқранг набуд. Ба ҷуз косибони озод гурӯҳе ҳам вучуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеиятӣ «ғайрииктисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз кишварҳои дигар оваронидаи Темур амалан дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар мебарданд. Мадракҳои тобеияти баъзе гурӯҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибқи як фармон, гурӯҳи ин қабил косибон ба ихтиёри сардори кӯрхона дода шуд ва ӯ мебоист ба кори он назорат мекард. Маъмурони давлат ҳақ надоштанд, ба кори ӯ мудохила кунанд ва аз ин косибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гурӯҳҳои косибоне дахл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин косибон дар коргоҳи умумӣ ҷамъ омада, таҳти роҳбарии халифа қор мекарданд. Халифа, ки аз тарафи ҳукумат таъин мешуд, қорро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт. Қайд кардан муҳим аст, ки халифаҳои ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки барои бозор қор мекарданд, ҳуди косибон интиҳоб накарда, балки ҳукумат таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳоеро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабилҳои андозии сарона ё дудпулӣ), мепардохтанд. Онҳо ҳатто аз қорҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тичорат ва касбу ҳунар вучуд доштанд. Дар асри XV ҷунин андозии асосии аз муғулҳо меросмонда «тамға» номида

⁴³Болдырев А. Н., 1957, с. 253 ва мобаъд.

⁴⁴Иванов П. П., 1954, с. 42–43; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

⁴⁵Беленицкий А. М., 1940, с. 45–46.

мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустақим, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин ҷо аз ҳама диққатангез он аст, ки феодалон муҳолифи ин навъ андоз буданд. Аз ҷумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андози ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебуданд. Аммо дар асл ин аксуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт – ин навъ андоз бар хилофи манфиати синфҳои онҳо буд. Ба феодалон фақат тарзҳои соф феодалии истисмори шаҳр, касбу ҳунар ва тичорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморе, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеҷ ваҷҳ муносиб намеафтод.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна худидоракунии ҳақиқӣ набуд. Шаҳрро қоиммақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои феодалӣ ба шумор мерафтанд.

Ба ин тариқа, муҳолифати асосии ҳаёти иҷтимоию иқтисодии шаҳрҳо, ки алаҳусус, дар ҷорӣ охири асри XV ва ҷорӣ аввали асри XVI шиддат пайдо намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, тараққиёти прогрессивии шаҳрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи касбу ҳунар, вусъати беназири тавлиди коло, вазни ҳоси баланди истеҳсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ кашида шудани аксари аҳолии шаҳр ва қисман деҳот, фаъолтар гардидани табақаи миёнаи шаҳр ва дар заминаи ин ҳама ҳодисоти муҳим ба зуҳур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба тараққиёти шаҳрҳо мамониаткунанда, аз қабилӣ истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткаши шаҳр ва боло рафтани шаклҳои феодалӣ истисмор; ба дастӣ ҳамоно як феодал даромадани моликияти ҳам кишлоқ ва ҳам шаҳр; ба ихтиёри ҳамоно як феодалӣ ашрофӣ ё динӣ–молики заминҳои шаҳр деҳот гузаштани биноҳои тичоратию пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шаҳр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалӣ идораи шаҳр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқиқи амиқи конкретию таърихиро талаб менамоянд. Муаррихон ба таҳқиқи шаҳрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоию иқтисодии онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, диққати хеле кам мабзул медоранд. Асарҳое, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ҳаёти шаҳр бахшида шуда бошанд, дар фосилаи солҳои зиёд ва ҳатто даҳсолаҳо ба вуҷуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нуқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба худ ҳоси феодализми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти хусусияти заволи он аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъмори

Аз асри XV ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои мӯхташами меъмори боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таърих ба вуҷуд омада буд. Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин қор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темурӣ – Самарқанд ва хирот бинокорӣ ба авҷи худ расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову муҷаллал ораста гардиданд.⁴⁶

⁴⁶Доир ба санъати меъмории давраи Темуриён тадқиғот ва нашриҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбасти зеринро ғайд мекунем: Булатов М. С., 1969;

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оксариои Шахрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, махфуз мондааст.⁴⁷ Бо вучуди ин, аз таърифу тавсифи пурвачди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истёдод ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ӯ ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамои боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дарахтони сара бо завқу саликаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истахрҳои пуроб ва чӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро серун ва фораи мекарданд ва ин манзараи фараҳбахш сахнаи сайргоҳи дилфореберо ба назар чилвагар месохт; дар дарунтари боғ кӯши бошукӯхе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро меёфт.⁴⁸

Дар бораи осори меъмории граждони ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо сохтмони ин навъ биноҳо ба микёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарканд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҳои умрун обод табдил дода шуд. Клавиҳо хатто аз дидани сохтмони нотамои ин бозори хиёбонии тоқу равоқдор ва панҷаракоришуда ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шохрух ҳам дар хирот ҳамина гуна як бозоре сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабакаи дӯконҳо сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пӯшонида буданд, дар маҳалли якдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпӯшида бинои гунбазноки Чорсӯ сохта шуда буд, ки вай низ дӯконҳо дошт.⁴⁹

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи қомеъҳои муҳандисӣ, лоихакашию биносозӣ ва ороишгарии меъморони асри XV тасаввуроти пурра ва вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе қорҳои марбут ба тақмили усули қўнаи сохтани қомҳои гунбазнок, вале баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор қарда мешуд, ки ин ба хеле қам шудани қутри гунбаз имкон меод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои қалону васеъро ҳам гунбазпӯш қардан мумкин буд. Аз қўи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на қарат мураббаъ, балки қарозрӯя ҳам имқони гунбаз ниқодан қароҳам меомад.

Дар ороишоти ёдқориҳои меъмории он давр қайлҳои ҳашаматқўи ва таҷаммулқисандӣ тақохуроти равшани худро қайдо намудаанд. Василагои ороишгарӣ хеле гуногун ва муқаммал буданд. Дар ин қобат низ қомеъҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истиқода қарор меқирифтанд. Дар асри XV хотамқории маҷмўии хеле қарон ва таҳматталаб, ки он вақтҳо ба қарақай беназири тақомули худ расида буд, ба таври васеъ ба қор бурда мешуд. Тасвири нақиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиқоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои қабуду сафеду нилобӣ), тарқи ақибни луоби нилгун, ки дар қамини ялтаросии он тақайюлотни беинтиқони мусаввир нақшҳои зебои меоқарад, аз хусусиятҳои барқастаи хотамқории

Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарқанд», қилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пуғаченқова Г. А., 1951; 1957; 1958 б; 1965; 1968; Пуғаченқова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961. Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз қумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷Массон М. Е., Пуғаченқова Г. А., 1953.

⁴⁸Пуғаченқова Г. А., 1951.

⁴⁹Беленицкий А. М., 1946, с. 181-183.

он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андудаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллоӣ месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу нигори ачиб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва бесабаб нест, ки мутахассисон ин навъи ороишро ба парчаи зардӯзӣ монанд кардаанд.

Дар ороиши бино мармари суфта ё бо катибаву тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва василаҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву ҳаёлотҳои ороишгарӣ бетағйир намонданд. Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу нигор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули чидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъморӣ он замон, беш аз ҳама, масҷиди Бибихонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд сохта шудааст, дар худ мучассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҳавлии васеъ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ихота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи сахни ҳавлӣ бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавоӣ гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбазӣ пунақшу нигори баланде сохта шуда буд. ҳоло аз ин масҷид фақат як харобае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинаи он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.⁵¹

Макбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъморӣ гуногуннавъ ва басо диққатангезанд. Макбараи начандон калон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шохизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² макбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум,⁵³ ниҳоят, Ғӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба шумор мераванд. Аз ин миён Ғӯри Мир (1403–1404), ки Темур ва авлоди ӯ дафн шудаанд, хеле ҷолиб аст.⁵⁴ Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҳаштгӯша, устувонаи мавзун ва гунбади чиндори бо хиштҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин макбараи машхурро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори чаҳоргӯшаи тоқчаноки он бо салобати мутантани худ касро дар ҳайрат меғузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ўст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар чор тарафи ҳавлии даруни чорравоқа қатори манзилҳои дуошӯна, дар гӯшаҳои он чор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пештоқи боҳашамате сохта шуда буд. ҳоло чор гунбазӣ болои дарсхона, як манора

⁵⁰Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтааст.

⁵¹Рочъ ба масҷиди Бибихонум ниг: Массон М. Е., 1929; Ратия Ш. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1953.

⁵²Булатова В. А., 1965; Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968

⁵³Пугаченкова Г. А., 1962.

⁵⁴Массон М. Е., 1929 а; Масҷиди Ғӯри Мир, 1905; Пелтнев И. Е., 1968; Семенов А. А., 1948, 1949; Шишкин В. А., 1946.

⁵⁵Веймарн Б., 1946; Массон М. Е., 1929 б, 1950 в.

ва ошёнаи дувуми манзилҳои ин мадраса вучуд надоранд. Аммо бо он чи ки акнун ин ёдгории куҳан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пеши назари бинанда як асари олии хунари меъмориро мучассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, вале бисёр босалобати худ таассуроти фаромӯшношуданӣ ба вучуд меоварад.

Дар асри XV боз як нави мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби чандхонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабил мақбараҳои Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқчадори он андаке тарҳи салибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масҷид, ва аз тарафи дигар, миёнсарои сеҳонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмӯи иморати мақбара бо хоначаҳои дуошёнаи идорӣ ба худ шакли тамом гирифта, дар ин асари меъморӣ усули нави куббасозӣ намунаи барҷастаи татбиқи худро пайдо намудааст. Техникаи нави нигориши кундал ҳам дар ин бино хеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебу зинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу нигори хеле содаи қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъморӣ кӯмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он диққати кас на ба ҷузъиёти, балки ба ҳалли умумии композиционӣ кашида мешавад ва ба ин восита то чӣ андоза сабук ва муназзам будани сохтмони ин иморати мӯҳташам аёнтар мегардад.⁵⁶

Бинои расадхонаи Улуғбек, ки дар доманаи баландии Ҷўпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳои ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як теплача ва ғўдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути ҷўбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарчашмаҳои ҳатти маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олоти асосии расадхона – асбоби дуқўшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳои қор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нўги асбоби зовиясанҷ дар ҷуқурии 11 метр даруни хандаки дар шах кандашуда ва нўги дигари азбайнафтаи он тахминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шашаки доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсҳои самти дақиқи ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо тахтаҳои мрамари сайқалёфта рӯкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равшанаи хурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузошт.⁵⁸

Аз бинокориҳои ҳироти асри XV хусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни тавачҷӯх мебошад. ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз ғўшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.⁵⁹

⁵⁶Массон М.Е., Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958

⁵⁷Доир ба ёдгориҳои Ҷўпонато ниг.: Уломоов Я. У., 1948.

⁵⁸Рӯҳе ба ҳафрийети расадхона ниг.: Вяткин В. Л., 1962; Массон М.Е., 1941 Шишкин В. А., 1953, 1965; Уломоов Я.У. ва Бураков Ю.Ф., 1968. Таҷдиди бинои азбайнафтаи расадхона мавриди баҳсу мунозира гарор гирифтааст, ниг.: Нильсен В. А., 1953; Пугаченкова Г. А., 1969.

⁵⁹Пугаченкова Г. А., 1963, с. 147–157

Санъати наққошӣ ва миниётур

Чунон ки манбаъҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукӯҳ, алалхусус, қасрҳои Темур ва Теуриён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирой ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, махсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарилсилаи теуриё тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвири худро пайдо карда буданд.

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои худи Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони теуриё ҷузъҳои хатмии он сюжетҳои мураккаби тасвиrotи рӯи девори иморатҳои онзамо на ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи ҷанде аз мақбараҳои Шохизиндаи Самарканд дар бораи он санъати бошукӯҳ тасавури умумӣ ва тақрибӣ ба вуҷуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дарахтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот ҳавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусхаҳои хаттии оӣ, ки аз коғазу ҷилд то китобату тасвиrot – ҳама намунаи санъаткории беназирест, ҳада намуд.⁶¹ Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги теуриё хаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва муҳташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривочу равнақи ин ҳунаро ба ҳар ҳол хирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеҷ як шаҳр наметавонист бо хирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек – Бойсункар ҳамчун донишманд, кадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат маҳзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо беҳтарин миниётурсозҳо, хаттотҳо ва саҳҳофҳо кор мекарданд (як худи хаттотҳо ҷил нафар буданд). Ғайр аз ин, дар хирот китобхона – коргоҳи дарбории Шохрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори хаттотӣ ва миниётурӣ ба вуҷуд меовард.

Дар нимаи дууми аср Алишер Навоӣ ва Султон ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони кадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунардонии мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Хусусияти миниётури шарқ, хоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва хоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) сохта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умк ва дури надорад. Чизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: чизҳои наздик дар поён ва чизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

ҳаҷми чизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне ҷизи дур назар ба ҷизи наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниётурро на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун хусусияти ҳоси ин навъи эҷодиёти тасвирий донистаанд. Нафосати тасвир, обуранги фаровон, ба василаи рангомезӣ ва сохти композитсионии сурат ифода кардани ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пураризиши миниётур ҳисоб меёфт. Дар сарчашмаҳои хаттӣ номи бисёр миниётурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони худ буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки

⁶⁰Денике Б. П., 1939, с. 200–208; Ремпель Л.Н., 1961, с. 318–325, 332–337; Бородина И. Ф., 1965

⁶¹Адабиёти ин соҳа хеле зиёд аст. Ин ҷо фағат баъзе асарҳои характери умумидоштаро ном мебарем: Денике Б.П., 1938, с. 68–120; Семёнов А.А., 1940; 1946 б; Пугаченкова Г.А.; Ремпель Л.И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, с. 6–17; 3(с. 6–7; Stchoukin I., 1954; Utinhaus R., 1960; Gray B., 1961 (ҳамон ҷо феҳристи муфассал).

миниётурсозон, одатан, дар асарҳояшон имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом меёбад.

Дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар китобатшуда бист миниётуре, ки чанд нафар ҳунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққикон онҳоро аз бехтарин намунаҳои марҳалаи аввали раvнақи мактаби миниётурсозии аҳди темурӣ ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшании ранг ва қисматбандии махсус, ҳатто дар мавзӯҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарқкунандаи ин миниётурҳоро ташкил менамоянд.

Мактаби миниётурсозии хирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон Камолиддини Бехзод (тав. байни солҳои 1450-1460 - ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон - Мираки Накқош аз қобилияти ғавқулуддаи писарбачаи ятим - Камолиддин огоҳ шуда, ӯро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Накқош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду миниётури имзогузоштаи ӯ маълум аст). Дар камолоти Бехзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шоиста намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданӣ роҳ ёфтани ӯ имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Бехзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо муфид ва самарбахш расонид.

Барои миниётурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Бехзод бештар рангҳои банур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур қардани ҷо хос аст. Чунончи, миниётурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ сохтаи ӯ аз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷӯшу хурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қўшун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандие надорад. Дар ин ҷо ду қўшуни баробар баҳамназдиқшаванда не, балки тўфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як ҷеҳраи тасвиршуда фардист, задубархўрди ҷанговарон ногаҳонӣ, пуршиддат ва хеле гуногун аст. Миниётури сохтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону қандақорон дам нагирифта қор мекунанд, назораткунанда қорғурезеро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар киёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуди қори сохтмон қомилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққикон бо имони қомил ва баъзе муҳаққикон бо андак шакку шубҳа якҷанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлақати мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Бехзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи санъатшиноси советӣ О.И.Галеркина, якҷанд миниётурҳое, ки дар Китобхонаи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Бехзод гуфтан мумкин аст⁶³. О.Ф.Акимов, А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат хеле бо мулоҳиза изҳори ақида мекунанд ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Бехзод тааллуқ дорад ва мувофиқи услуби худӣ Бехзод қашда шудаанд. Ба ин миниётурҳо композицияи шинаму мутаносиб, назокату латофати ҳар як печутоби ҳат, таъсири муқаммалу дилошӯби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар мешавад. Ба

⁶²Акимов О. Ф., Иванов А. А., 1968, с. 17; Ашрафӣ М. М., 1974. с. 22

⁶³Gal'rkina O., 1970

гуфтаи муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ, миниётурҳои аслии Бехзод соҳиби чунон композитсияи мукамал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу дақиқи математикӣ тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм чунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гӯё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Бехзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳои ӯ бошад, баръакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Бехзод ба қоидаву қонунҳои маълуму муқаррари расмҳои эҷодкору муносибат мекард, ӯ қоидаву қонунҳоро аз нав месохт, тағйир медод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкорунаи Бехзод ва дар айни ҳол, идроки ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ миниётурҳои ӯро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд.

Мақтаби миниётурҳои асри XVI Табриз аз эҷодиёти Бехзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Бехзодро ба Табрез бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба миниётурҳои дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуби миниётурҳои мақтаби Табрез дар асоси услуби композитсиясозӣ ва рангбордҳои равиӣ ҳирот инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассомӣ асри XVI Содиқбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Бехзод зич омезиш ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мақтаби ҳирот дар миниётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Бехзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин қайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Бехзод ифодаи ҳеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Бехзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз миниётурҳои Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон ҳусайн Бойқароро гирифтааст. ҳамчунин миниётурҳои ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёнро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шоҳкорҳои Бехзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Бехзод дар санъат равиӣ тоза ба вуҷуд оварда, устои як мақтаби махсуси нақшоии замон гардид. Ӯ шоғирдони бисёре дошт. Яке аз нақшоҳои машҳури он аср - Қосим Алӣ низ, мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шоғирдони вай ҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устои санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз миниётурҳои, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мақтаби миниётурсозии ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағйирёфтаре ба амал таъбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар миниётурҳои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардиқунонӣ ва ҳатто

⁶⁴Садиг-бек Афшар, 1963, с. 6.

ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди тақомули худ мерасад. Асарҳои мохирона офаридаи минӣ-эпикҳои забардасти асри XV яке аз қуллаҳои маданияти бадеии шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар муҳофизаҳои илмӣ дарборӣ ӯ ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умарӣ Тафтозонӣ* (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умри худ дар Ғиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, хирот ва Сараҳс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабишӯ* (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагии дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон ҳеле ҷасурона мазаммат мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф *Низомиддини Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарафиддин Алиӣ Яздӣ (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ тараққӣ карда, адабони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик *Шамсиддин Муҳаммад ҳофизӣ Шерозӣ* (ваф. 1389) ва *Қамолӣ Ҳуҷандӣ* (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургеро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар ғояҳои тараққиҷонаи замона мунтақис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ ҳеле барвақт аз падар ҷатим монд. Модараш, ки имконияти ҳонандани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин ҳофиз ба зудӣ ҳонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарвешона ба сар бурда, муттасил ба касби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шӯҳрат ёфт.

Шеърҳои ҳофиз ҳанӯз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ ҳеле паҳн шуда, тадриҷан як қисмати онҳо ба фольклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ӯро бо шавқу завқ мехонанд. Роли ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олиӣ тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти ҳофиз дар баробари мавзӯи ишқ ва май, зебӣ ва хушғилӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ ҷиҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи муқориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, ғолибан ба худ ниқоби риндӣ кашидандро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои худи зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ во-

намуд карданӣ мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки ҳисси нори-зоғӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоеӣ одамиро иброз намуда, дурӯғу риёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои инсонро талкин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки пур аз мачозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шохиду соғар кунам,
Мӯхтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо мачмӯи гулро ба оби лутф шуст,
Качдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргиру наргис масту бар мо номи фикс,
Доварӣ дорам басе, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фурӯ бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолуди фақрам, шарм бод аз ҷимматам,
Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар гадой ганчи султонӣ ба даст,
Кай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
Ошиқонро гар ба оташ меписандад лутфи дӯст,
Тангчашмам гар назар бар чашмаи Кавсар кунам.
Аҳду паймони фалакро нест чандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавой рӯ сияҳ бодам, чу маҳ,
Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
Ман, ки имрӯзам биҳишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зохидро чаро бовар кунам?!

Шеваи риндӣ на лоик буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?...⁶⁵

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, ўро ханўз дар вақти зиндагиаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе рӯҳониёни му-таассиб пас аз марги Ҳофиз шеърҳояшро соф аз нуктаи назари динию тасаввуфӣ маънидод кардани шуданд⁶⁶. Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазали-ёти ў гӯё аслан маънии мачозӣ доранд: «ёр» ишора ба Худост ва ғайра.

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зӯҳду риё дарк намуд. Ў дар «Девони ғарбию шарқӣ»-и худ китоби махсуси шеърҳояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид.⁶⁷

Мачозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондӯстии ин шо-ири бузург хизмат менамуд.

Камолӣ Ҳуҷандӣ. Айёми кӯдакии худро дар Хучанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итмом расонида, сипас ба Табрёз рафт ва дар дарбо-ри ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ўрда- Тӯхтамишхон Табрёзро забт намуд, Камол ба асирий афтода, ба Сарой (пойтахти Олтин Ўрда) бурда шуд. Ў пас аз чанд соли маҳбусӣ ба Табрёз баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

⁶⁵ {офиз, 1893, с. 284–285.

⁶⁶ Дар баъзе байтҳои {офиз ба риштаи назм кашида шудани оятҳои ҷудогонаи Рурён шояд ба ҷунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷ Брагинский И., 1966, с. 220–253.

Камоли Хучандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ғазалҳои ҳофизро, ки Камол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими кӯи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб.
Чун кунад бечораи мискинтани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар ғурбат наафтоӣ, ҷӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати ғурбат надонад ҳеҷ кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист –
ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар ҷунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ ҷон ба саҳтӣ медиҳад мискин Камол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба ҳофиз ва Камол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо бар ҳилофи қасидасароинҳои расмӣ, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шӯру ошӯбҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис мегардид. Қимат ва арзандагии махсуси ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқӣ тоҷик шӯҳрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб махсусан дар аҳди салтанати Улуғбек раванку ривож пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба фаъолияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ё, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намоёндагони афкори илми нучум ва ҳандасаи замонро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоти мукамал мучаҳҳаз сохт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баъдҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқи исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, ҷи дар шарқ ва ҷи дар ғарб, дар зарфи чандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои қавакиб хидмат намуданд. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пурқимате мебошанд.

Улуғбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият медод.

Дар ин вақт Самарқанд ва ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. ҳирот, ки ханӯз аз замони Шохрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон ҳусайн Бойқаро (1469–1506)

⁶⁸Камоли Хучандӣ, 1955, с. 14.

ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми гўшаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намоёнҳои адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ* (1414-1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар ҳирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. Ӯ якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равияи «Ғулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз бехтарин намунаҳои насри асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навҳои адабиёро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири ҳосеа расонидааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Лудӣ чунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нӯх китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Тӯрон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузург мисли достонҳои «Ҳамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сетоаш: «Тӯҳфат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Ҳамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ӯ ғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои ӯ ғояҳои динию тасаввуфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ном яке аз достонҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати Темуриён, ки давраи ташаккули адабиёти бадеии ўзбекизабон низ мебошад, протсессҳои таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳои адабиёти ўзбек - *Мир Алишер Навоӣ* (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ӯ шоирон, мусиқичиён ва хаттотон ҳам буданд.

Ӯ аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шўҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти ҳирот нишастани Султон ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. Ӯ бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қариб тамоми умри худро дар ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навоӣ муносибати дўстона ва алоқаи эҷодии ӯ бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозиддааст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ ҳисоб мекард.

⁶⁹Рӯҷеъ ба он ниг.: Айнӣ С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдураҳмони Ҷомӣ, 1964.

«...Мулоқоти Навой ва Ҷомӣ,— менависад Е.Э.Бертелс,— дар воқеъ, дӯстиеро ба миён овард, ки то охири умри Ҷомӣ давом намуд. Решаи ин дӯстӣ, албатта, на фақат бар чиҳатҳои фардии ҳислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «ҳафт авранг»-и Ҷомӣ назираест ба силсилаи достонҳои шоири бузурги асри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр суҳансароёни забардаст ба равияи Низомӣ «Ҳамса» навишта, дар офаридаи ин навъ асарҳо анъанаи шоистаеро ба вучуд овардаанд.

Навоӣ дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму таъдӣ, хирсу оз ва ҷоҳталабӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдуллаҳмони Ҷомӣ вафот намуд, Навоӣ ба дӯстони ӯ як соли тамом азодорӣ қарданд. Навоӣ барои абадӣ ғардонидани хотираи дӯсти бузургвори худ «Ҳамса-ул-мутаҳаййирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба ўзбекии қадим тарҷума қард.

Дӯстии Алишер Навоӣ ва Абдуллаҳмони Ҷомӣ тимсоли дурахшони дӯстии ду халқи бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навоӣ дар охири умри худ (ваф.1501) маснавии «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомӯзи «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр чиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрӯза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар аини замон олим ва мутафаккири забардаст, мусиқидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ.

«Навоӣ марди бузург аст. Истеъдоди гуногунҷанбааш ўро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои ӯ қайҳост, ки дастраси тамоми инсоният ғардидаанд. Роли онҳо маҳсусан дар инкишофи адабиёти туркизабон бағоят қалон аст.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Маҳдумқули, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навоӣ илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ӯ пайравӣ намудаанд. Навоӣ дар миёни шоирони Туркия низ шўҳрати зиёде дорад.

Хизмати Навоӣ дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ӯ ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навоӣ бо офаридаҳояш барои халқи ўзбек имконияти ба забони модарӣ тараққӣ додани маданияти худро фароҳам сохт.

Қувваи истеъдоди Навоӣ дар он аст, ки офаридаҳои ӯ асрҳоро паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рўҳ ва илҳом мебахшанд».⁷¹

Дар ин давра адабиётшиносӣ низ бисёр тараққӣ қарда, дар бораи қофия, вазн, мувашшаҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои қабир», «Рисолаи қофия»; Қамолитдин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфӣ бо номи «Арўз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки ақсар вақт аз сўҳбатҳои Ҷомӣ ва Навоӣ баҳрааманд

⁷⁰Бертельс Е. Э., 1965 а, с. 124.

⁷¹Қор-оглы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навоӣ иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.

мегардид, асари машҳури худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бояд таъкид кард, ки ба якдигар наздик шудани адабиёти ду халки ҳамсоя–тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин ҷо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классикӣ, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, иҷмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибдоди тоқатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои мадания баҷомонда ҳаёти адабӣ дубора ба раванг даромад. Тадричан ҳамон гуногунии жанрҳо, ки ба давраи якум (асрҳои IX–XI) хос буд, хусусияти асосии адабиёти ин давраро ташкил дод ва равияи оппозитсионии гуманистӣ, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбастандани «адабиётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авфӣ, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба миён овард. Мадеҳагӯӣ ба насри таърихӣ пуртумтарок, ки ба ситоиши Темур ва ворисони ӯ бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадҳия низ аз нав раванг гирифтанд (Хусрави Дехлавӣ ва диг.). Назирагӯӣ ҳам ба воситаи «Ҳамса»-и Хусрави Дехлавӣ, «ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Ҳамса»-и Навоӣ (ба забони ўзбекии қадим) умри дубораи худро шурӯъ намуд. Дигаргунӣ дар назми тасаввуфӣ аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва воситаҳои тасвир) сӯфӣёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун ба вучуд омаданд.

Комебӣи басо пуразмиши назми ин давра ғазалиёти ҳофиз ва Камол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин давраро ҷамъбаст намуд. Ў тамоми навъҳои адабро инкишоф дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабро ба вучуд овард ва консепсияи бадеии инсонӣ комилро қор карда баромад. Аммо дар назми асри XV унсурҳои тақлид низ беш аз пеш роҳ ёфта, диққати асосӣ ба ороиши зоҳирии шеър, шаклпарастӣ ва суҳанбозӣ равона карда шуд.

Тараққии адабиёти бадеӣ дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсир накарда наметавонист. Хусусан дар миёнаҳои асри XV санъати мусиқӣ ва рақс хеле ривоч гирифт. Дар ин давра на фақат мусиқачиён, балки ба-стакорони ҳубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусиқӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вучуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Абдурраҳмони Ҷомист, ки дар бораи омӯхтани санъати мусиқии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Ҷалолиддини Давонӣ* (1426-1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Ҷалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 *ҳусайн Воизи Кошифӣ* дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро офарид, ки аз чил боб иборат буда, ба шохзода Мӯҳсин бахшида шудааст. Ғайр аз ин, ӯ китоби машҳури «Калила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Суҳайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комебҳои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-таворих»-и ҳофизи Абрӯ (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихро то соли 1427 расонидааст. Абдураззоқи Самарқандӣ, ки давомдихандаи қорҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» китобе навишт, ки аз вақти таваллуди Абӯсаиди ҳулоқуӣ то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихӣ байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Муинниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-чаннот фӣ авсофи мадинат-ул-хирот» асаре ба вучуд оварда, на фақат таърихи шаҳри хирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон ҳусайнро тасвир намудааст.

Муҳимтарин асари таърихии давраи Темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Муҳаммад ибни Ховандшоҳ* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи «*Мирхонд*» шӯҳрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар хирот гузаронидааст. Ӯ яке аз иштироккунандагони фаъоли ҳаёти маданияи хирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла, Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан давраи Темуриёнро то охири ҷилди салтанати Султон ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне ҷилди ҳафтуми он, ки нотамои монда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф - Хондамир ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комёбиҳои маданӣ ба мо асосе намедиханд, ки вазъияти давлати Султон ҳусайнро зиёда ситоиш кунем. Чӣ навъе ки дар боло қайд гардид, ҳуди султон ва маъмурони ӯ халқи меҳнатиро бераҳмона ғорат мекарданд. Тамоми харчи бинокориҳои шаҳри хирот чун бори гарон бар дӯши оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибдоди давраи темурӣ ва айёми ҳукмронии Султон ҳусайнро мушоҳида мекунем.

Фасли панҷум

**ТОЧИКОН ДАР ОХИРҲОИ
АСРИ МИЁНА**

Боби якум

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониҳон

Дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодянишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳон Мовароуннаҳри марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёно забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунандаи худ – «Шайбонӣ» машҳур гардид. Худи Шайбониҳон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобои ӯ- Абулхайрхон дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар пахноҳои бекарони дашту сахрое, ки домони он аз поини дарёи Сир то Сибир рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз ғавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониҳон хост, таҷрибаи бобояшро такрор намояд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизиеҳо ҷоҳталаб ва ихтиёрҳои ғоҳ ба ғоида ва ғоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Ҷарчанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониҳон дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Ӯ дар яке аз ҷангҳо мағлуб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва, аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо, ҷиддан машғули андӯштани илму дониш гардид.

Душмани ашаддии Темуриён дар қисмати шимоли мамлакат моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкандро маркази худ ихтиёр карда буданд. Онҳо ҷандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннаҳри марказӣ ҳамла намуда, молҳоро толон ва аҳолиро тороч мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили моғулҳо истифода карданӣ шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифокчии бад баромад: ӯ фақат аз пайманфиати худ шуда, аксаран ҳилофи ваъдаи худ амал мекард, ғоҳ тарафи Темуриёно мегирифт, ғоҳ тарафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳуҷумҳои ғоратгарона менамуд. Ниҳоят, ӯ чунин шаҳрҳои истехкомӣ, мисли Утро, Сайрам ва Ясаро ба таҳти тасарруфи худ дароварда, ҳамқавмони худро даъват кард ва дастаи қавии аскарӣ ташкил дода, бо моғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осиёи Миёна - шаҳри Самаркандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо қўшуни худ ба

¹ Муфассалан ниг.: Семёнов А. А., 1954, 6; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

* Бо истилоҳи «мууулҳо» як дониста нашавад, зеро ин ҳалғест, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти ӯрбӯ русӣ бо номи «моғолы» машҳур буд (мутарҷим).

тарафи Самарқанд равона шуд, Шайбониҳон аз муҳосира бархоста, ба муқобили ӯ шитофт ва дар роҳ ин қувваи аскарро торумор намуда, ба сӯи Бухорои заифгардида ҳаракат кард. Аз муҳосира ҳатто се рӯз нагузашта, аёну ашроф ва рӯҳониён шаҳро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофи Самарқанд ва шахзодагони темурӣ тамоман саргарми нифоку низоҳои байнихудӣ буданд. Гурӯҳе саршоҳаи Темуриёни Осиёи Миёна - Султон Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар хешованди вай – Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳро ба ӯ ваъда медоданд. Ҳангоми Самарқандро муҳосира кардани Шайбониҳон ин низоҳо боз ҳам қувват гирифт. Баъзе намоёндагони хеле бонуфузи рӯҳониён ҳисси нафрат ва кайфияти мағлубиятро падид меоварданд. Султон Али дар ҳама ҷо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбониҳон равона шуд. Ашрофи Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тӯҳфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ба ин тариқа, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бақое наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарқанд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ӯ нахустин сӯйқасдро фош намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами теғ гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилон ӯ боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбониҳон шахзодаи ҷавони темурӣ, асосгузори ояндаи давлати Темуриёни хинд - Бобур гардид. Қароргоҳи Шайбониҳон дар ҳаволии Самарқанд буд. Аёну ашрофе, ки пинҳонӣ бо Бобур мукотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳро кушоданд ва ӯро подшоҳ эълон намуданд. Даре нагузашта дар баъзе шахрҳо ва истехкоми дигар низ пирӯзӣ насиби тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муқорибаи кушоди соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарқанд ақиб иишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳои аз тарафи Шайбониҳон моҳҳои дароз муҳосира шудани Самарқандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддии шахр, пешаварону қосибон аввалҳо дар муҳофизати шахр бисёр ғайилона иштирок доштанд, ҷасорат ва қасамҳои нишон дода, нақшҳои ҳуҷуми фикркардаи Шайбониҳонро вайрон мекарданд. Аммо соқинони шахр манфиатҳои сулолави Бобурро, чунон ки ӯ соддаҷавона гумон мебуд, ҳимоя намекарданд. Самарқандро яқин таҷрибаи қалон ва талхе доштанд: хиёнат ва сӯйқасдҳои аёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шахр боиси ғорат, қатлу қаштҳо ва қаштиву гуруснагӣ мегардид. Лекин ин бор манфиати шахриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вучуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқи аслиҳа надоштанд. Дар шахри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармоӣ мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале қасе ҳосили наф меовард. Рӯзҳои муҳосира тӯл кашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; қор ба ҷое расид, ки бенавоён ва мӯҳтоҷон гӯшти сагу харро меҳӯрагӣ шуданд. Чун еми асп қамб шуд, одамон ба ҷои он барги дарахтро медоданд»³.

Бобур барои қумак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдод нарасид. Ӯ чунин хислати Темуриёнро, ки манфиати умум барояшон бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба қумак ва пуштибонии моликони

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ {амон ҷо, с. 109.

хамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт⁴. Хусусан, қўтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон - Султон ҳусайн, ки на фақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳон ҷоплусӣ намуд, ўро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Ниҳоят, ҳуди Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дасти Шайбониҳон даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қарокўл муқовимат карданд. Баҳорони соли 1501 дар ин ҷо шўрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи халқро, зоҳиран, сардори шўришро нишонданд. Номӣ ӯ маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ўро таҳқиромезона «гадо» ва «ҷоҳил» номидаанд.

Шайбониҳон худ бо қўшуни зиёде ба ҷанги зидди Қарокўл рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шўришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарк кардани Шайбониҳон мардум боз шўриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шўришро ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсои Темури мадад хостанд. Шайбониҳон дубора ба Қарокўл қўшуни сершуморе фиристод. Муҳорибаи ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охирон Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба кушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани ҷашми мардум бо амри Шайбониҳон аз сари қарокўлиҳои мактул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате чанд Шайбониҳон барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ ҷораҳои лозима дида, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии қувваҳои ин хонадон ба истилокорон мадад расонид. ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. ҳисси нобоварӣ ба якдигар, иғво, сӯикасд ва хиёнати ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳон аз чунин вазъият ба ҳубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош меод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тохтутозҳои бемалол, тороч ва ғорати мардум очизӣ ва нотавонии Темуриёнро нишои меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро ҷорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ӯ ба дараҷае иқтидор пайдо намуда, ба худраъӣ ва сарватмандӣ шўҳрат ёфта буд, шахзодагони Темури дар ин лаҳзаи душвор барои кўмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ӯ нисбат ба вазъияти мавҷуда нодонӣ ва нофаҳмии тамом зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кўмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа комилан дар ҳолати ҷудой ва танҳои монда, аз аввалин хабари ҳаракати қўшуни Шайбониҳон ба ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ӯ, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷануби Ўзбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба тахти тасарруфи Шайбониҳон даромад. Даре нагузашта, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи қўшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён – ҳирот расид. Султон ҳусайн фақат акнун то ҷӣ андоза ҷиддӣ будани ҳатари таҳдидкардаистодаро дарк намуда, бо

⁴ {амон ҷо.

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13–14.

кувваи асосии худ ба муқобили Шайбониҳон равона шуд. Вале ӯ, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа, якбора ду писари Султон ҳусайнро ба тахт нишонданд, ки онҳоро ду гурӯҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониҳон аз ин дигар шароити мувофиқро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест ғариб: ҳеҷ гоҳ касе нашунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То чамъ кардани кӯшун, то тамои шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониҳон Балхро забт намуда, ба ҳок яксон кард ва зуд ба тарафи хирот раҳсипор гардид. Ӯ дар наздикии шаҳр кӯшуни ба ҷанг хуб омода нашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амируну амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. ҳар ду подшоҳ ҳам-яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рӯҳониёни олимаком ва аён ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониҳон хати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари калони таърихи «ҳабиб-ус-сияр» - Хондамир иншо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи хирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рӯҳониён шарту шароити супурдани хиротро пешниҳод карданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тариқи тоов маблағи калоне мепардохтанд, аз аён ашроф ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуб ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда то ҳуди Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқаи темурӣ – Самарқанд, Бухоро, Марв, Сараҳс, Балх, хирот, Машҳад, Нишопур, Тӯс, Нимрӯз ва Астаробод пулҳои нуқраро ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониҳон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ӯро дошт.

Шайбониҳон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи сарзамини бузургро дар дил парварида, ба ҳуҷи ангошта буд ва дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ӯ намоёндагони хонадони Темуриёро бераҳмона таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Зоҳиран, ин усул ба ӯ бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирӯзӣ овард. На фақат ҳуди ӯ, балки наздиконаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайниддини Восифӣ, ки шоҳиди хиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷолиби диққат аст. Як амири ўзбек ӯ ва ҳамроҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат хоҷае бо хоҷаи дигар иваз шудаасту халос. Хоҷаҳои нав барои зудтар барқарор шудани хоҷагӣ саъй мекунанд, зеро акнун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубин»-и деҳқонони дигар дар ӯҳдаи онҳост⁸.

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти {ирот ва воғеаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва даво-маш.

⁸ Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки аннун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. ҳатто тадбироти, зохиран, мусбати ӯ ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, мукаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин си-поҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулки Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳони тарафдори онон ва ҳамаи касоне, ки ба суикасди зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти хешовандон ва амирони номии худ супорид.

Чихати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мудохилот на ба хазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулкдорони шаҳру вило-ятҳо мебаромад. Истилогарон зуд хис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаро дуру дароз беҳаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шаҳр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани чизҳои харидаро фаҳмиданд. Бино-бар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидаи худро ҳамчун моли харида ба расмият мебароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран кашидагирифтаре пас гашта додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашро-фи ўзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморатҳои шаҳр, осибҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. ҳамин як мисол кофист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (зани писари) Шайбониҳон барои вақфи мадраса бештар аз 40 дўкони косибӣ, тимча, 8 осиб, устохонаи коғазрезӣ, анборҳо, ҳавлиҳо, тақрибан 150 китъаи замин, пурра ё қисман 6 деҳа ва ғ. дода тавонист.¹⁰

ҳамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калон-тарин феодалони заминдор ба шахсони манфиатбари касбу ҳунар ва тичорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони аш-рофӣ ва рӯҳони ирсии Осиёи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шахрии пешинаи худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ наме-кард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбониҳон дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокар-даш ва ба ин васила васеъ намудани базаи синфии худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тичорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охири намоёндагони су-лолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беиба истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тичорат дур гардида, ба инкишофи мўътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намонд. Ин бар зарари манфиати на фақат пешаварон ва майдасавдога-рон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодали Осиёи Миёна феодал дар айни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби за-мини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои мухталифи ҳунармандӣ ва тичоратӣ ҳам

⁹ Мукминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомаш.

¹⁰ {амон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

дошт ва, аз ин рӯ, дар тичорати дохилишаҳрӣ ширкат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи куллиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи сиккаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вуҷуд оваранд, қурби онҳоро мувофиқи табиӣ худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсири бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартарии чорабиниҳои фотеҳи навро иисбат ба ғайриқавмӣ молиявии намоёндагон охири Темуриён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислоҳот ғавран пас аз сукути ҳирот – дуумин пойтахти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар чорабиниҳои нисбатан ҷузъии Шайбониҳон, ки барои муътадил гардонидани ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ ҳалалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон меод, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар دیدанд, балки бурд карданд, зеро Шайбониҳон манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт – ҳам аз шимоли шарқӣ ва ҳам аз ҷануби ғарбӣ ин оромӣ ҳалалдор карда шуд. Бодиянишинони қазок, ки замоне аз Шайбониҳон саҳт шикаст хӯрда буданд, бо муғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамаин вақт подшоҳи Эрон - Исмоили 1 аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотеҳона ба сӯи ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили 1 аслан аз хонаводаи суфӣи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайхони ин хонадон, хусусан, Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзои тариқати дарवेशия ба худ номи «сафавӣ»-ро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи «Сафавиён» шӯҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Онро ба озарӣ «қизилбош»–«сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хотири 12 имомии шиа саллаи 12 - раҳи арғувонидоштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайриисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурӯъ намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили 1 муяссар гардид, ки пирӯзӣ ба даст оварад: ӯ Табреро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи «Эрон»-ро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардории Исмоили Сафавӣ аз низоъҳои байниҳудии хонадонҳои муҳталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42–43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

Ду давлат – Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоияи якдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ меоданд: Шайбониҳон дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебард, дар сурате ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбониҳон барои муқовимат қардан бо шоҳ Исмоил қалъаи Марвро тақиягоҳ интихоб намуда, қўшуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва ғавран аз қувваҳои ҳарбии ҳамқаҳмонаш кўмак хоста, худ ба мустаҳкам қардани истехкоми шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин қор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марвро бо ҷанг ғатҳ қардан хеле душвор буд, шоҳ Исмоил фиребе ба қор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунон вонамуд қард, ки ғўё ақибнишинӣ мекунад. Шайбониҳон ин қор саҳви барои қарлашқари қорозмуда афвнопазире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро таъқиб қард, дар натиҷа ба ихотаи душман афтада, тамоми қарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг қўшта шуд. Исмоил аз қосахонаи қарандудаи сари Муҳаммад Шайбониҳон барои худ қоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на қарат бо қилоҳ мубориза бурд, балки тамоми тадбироти дипломатии худро ба қор андохт. Ӯ бозмондагони ҳонадони теуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобоёни худ талош қунанд. Дар ҳоле ки намоёндагони бонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи қориси тахти салтанат қарғарм буданд, Теуриён Қарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мавқеи худро дар Қобул мустаҳкам қарда буд, ғавран бо роҳи Қундуз ба қўи ҳисор ҳаракат қард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он қое, ки ҳоло стансияи электрии оби Норақ сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марқазии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султонҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст қашид, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қаршӣ ва ғ.-ро ба ихтиёри Бобур воғузошанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдода Бобурро рўҳбаланд ва дар айни замон як дарача қоригбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати қарҷашмаҳо, Бобур ва наздиқони ӯ, ҳатто қарбозонаш ҳам ба базму зиёғат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб меқард ва Бобур барои пайдо қардани он аз ҳеҷ қиз рўй намеғардонид. Як мисоли нисбат ба ваъи худ хеле бепарвоёна муносибат қардани Бобур дар қарби сикка ҳилаву найранг ба қор бурдан ва меёри муомилоти пулии муқаррарқардаи Шайбониҳонро вайрон қардани ўст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои ба ҳаридуқурӯш саруқордоштаи қамъият қарар қашиданд. Қўшуни қандинҳазорнақарайи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби аҳоли муқаррар гардида буд, тамоми буду бозёғти мардумро ба қорат бурд. Вале Бобур, ки аз талхҳои рўзқори гузаштаи худ сабақ гирифта буд, ба қам қардани қарбозони худ қуръат намеқард. Маҳсусан, дастаҳои қизилбош, ки шоҳ Исмоил ба кўмаки Бобур қаристода буд, боиси норизоияти аҳоли меғардиданд. Қайфияти шиапарастии Бобур ва инро бе-қона намоиш додани ӯ ба онҳо ҳеҷ маъқул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари қор омадани Бобур ва қирӯзиҳои ўро бо хушнудӣ истиқбол қарда буданд. Вале ним сол ҳам нагузашта, вай аз қунин пушту паноҳи муқтадир маҳрум гардид ва қашми умед қарат ба қўшуни гуногунҳаёли худ дўхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба дарди ӯ барнахўрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодаи Шайбониҳон, қавони хеле ғажор ва шучоъ - Убайдулло султон ба дигар намоёндагони ҳонадони шайбонӣ аз ваҷҳи қар

кардани чанги нав баҳри Мовароуннаҳр чизе нагуфта, худ бо қўшуни начандон калон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар қўшуни микдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки қўшуни пуршумори қизилбош ба ёрии ӯ расид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннаҳр охириин қўшиши худро ба кор бурд. Қувваҳои аскарӣ ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мӯру малах ҳаракат мекарданд, гӯё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар ҷое, ки по мегузоштанд, сокинонашро аз дами теғ мегузaronи-данд. Хусусан, қатли оми аҳолии Қаршӣ ба худ манзараи даҳшатангезеро гирифта буд. Ниҳоят, дар назди Ғиждувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро комилан торумор намоянд.¹⁴

Қатлу қуштори ваҳшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва эътирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вуҷуд овард. Ба зами ин, боз овозае паҳн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир карданианд. ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо хусни таваҷҷӯҳ ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузашта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна: Тошканд, Фарғона, ҳисор ва ғ.-ро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиёи Миёна тамоман ба ҳаробӣ рӯ ниҳода буд. ҳучуми қизилбошҳо, истибдод ва ғорати муғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо, маҳсусан, аҳволи табоҳи мардуми вилоятҳои ҳисор ва Самарқанд батафсил баён ёфтааст.

Муғулҳо вилояти ҳисорро ба кулӣ ҳароб намуда, тамоми ғалла ва чорвои аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёр мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд¹⁵. Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он беҳтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур - Зайниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебурд, аз зимистони сард ва қаҳтии соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки ҳалоик ба ҷуз қурси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагони фақир шабҳо ба ҷои хӯшаи гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани Парвин хӯша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърояш ин қаҳтӣ ва гуруснагию тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида ҳайрхоҳию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва қароҳат иброз доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунад

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври дигар тасвир менамоянд, вале бояд ба муосирон ва шохидони воқеа бештар бовар кард (Семёнов А. А., 1954г., с. 127–131). Қатбаи Бобур ба ҳамин давраи ҳаёти ӯ тааллуф дорад (ниг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Ҷузъиёти ин воқеаҳо дар ҳар манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954 г., с. 131–136; Болдырев А. Н., 1957, с. 115–121),

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139.

Аз зарби мушт рустаи дандони вай тамом¹⁶.

Дар тимсоли зоғи ҳарису форигбол худӣ Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба чониби сахро гузар кунӣ,
Аз ман калоғро бубарӣ тӯҳфаву салом.
В-он ғаҳ бигӯ, ки қоқ чаро мекунӣ зи хирс,
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири хучиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидех ба фақирон ба расми вом¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин бехтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шохиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳояшон борҳо ба муҳосира афтода, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хоҷагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. ҳанӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар қори пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбонӣ ба ҷои он ки оқибатҳои суиистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, қардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа, тангаҳои нуқра аз сахнаи тижорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоман тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт қасод мешуд.

ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаёти хоҷагии онвақта инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ўзбек бехтарин ҷайлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиҳо ҳам танг қарда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки, умуман, дар асри XVI масоҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбонӣ, шахси аз ҳама қалонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиёи Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимият на ин ки Убайдуллоҳон – обрӯмандтарин намояндаи хонадони шайбонӣ, балки Қўчқунҷихон омад, ки обрӯву эътибори қазой надошт, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегузаронид. Баъди ӯ писараш - Абӯсаидхон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Убайдуллоҳон (1533–1539) имкони ба тахт нишастанро пайдо намуд.

ҳанӯз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимоат боз ҳам расмитар гардида, мулкҳо тамоман ба ихтиёри намояндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури дохилии қаламрави худ истиқлолияти қомил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулкҳо ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байниҳудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошқанд, Балх, ҳисор ва амсоли инҳо амлоки қалонтарин маҳсуб меёфтанд. Соҳибони ин мулкҳо дар вақтҳои гуногун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро муштакиман пойтахти давлати Шайбонӣ гардид.

¹⁶ Иғтибос аз Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вағоеъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, - 1961, с. - 92.

¹⁸ Абдурахимов М. А., 1966, с. 260.

Се чоряки аввали аср давлати Шайбониён як давлати хоси амлоқӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва хокон идора менамуд. Ў фақат имтиёзҳои зоҳирӣ дошт: ба вай унвонҳои олий меоданд, хутбаро ба номи вай меҳонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин кӯида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлоқдорон гоҳо сиккахоро ҳатто аз номи худ мебаровардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибхитӣ гардидани онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Кӯчкунҷихон, Абӯсаидхон ва Убайдуллоҳон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. ҳукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, ҳудашон алоқае дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат, хусусан, ислоҳоти пулие, ки дар замони ҳукмронии Кӯчкунҷихон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки кайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои ҳаробкунандаи хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказанӣ ба вазъи бӯхронӣ афтода буд. Ин ҳолат, умуман, ба кори тичорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро ҳалалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худӣ Шайбониёро аз тичорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити сохти амлоқии давлат ва соҳибхитирии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир қор ба ҷое расид, ки Кӯчкунҷихон дар Самарқанд ва Убайдуллоҳон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ қорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳими ин давра юришҳои Шайбониён ба Хуросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллоҳон ба вуқӯъ пайваст, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани ҳудуди аввалии давлати Шайбониёро мебарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темуриён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои қалон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро хирот ба худ мекашид. Дар воқеъ, онҳо се дафъа хиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбониён хиротро муҳосира карданд, вале барояшон ишғоли он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои қалон то Астаробод ба тахти тасарруфи онҳо даромад. Охириин юриши Убайдуллоҳон дар солҳои 1535–1537 сурат гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа хиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў ба мақсади мустаҳкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати сафавӣ зарбаи сахт ворид оварад. Лекин султонҳои шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ўро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб нишастанро авло донистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати чунин ҳукмрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка чунон аломатҳои муҳими ҳокимияти олий ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои ҳатгӣ хангоми баёни воқеаи ба сари ҳокимият омадани қасе ин ду лаҳза ҳатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106–120.

²¹ Тафсиلى онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97–106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

Юришҳои хуросони Шайбониён аслан қасди ғоратро надошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебурданд. Илова бар ин, чунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байнихудии Шайбониёро бозмедоштан. Ин буд, ки давлати Шайбониён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои ҷандинкарата ба сӯи Хуросон, тадорукот ва таҷхизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Осиёи Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусоидтар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои ҷилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Оташи нифоқ аввал дар байни амлоқдорони калон фурӯзон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро гирифт: яке ғами муҳофизати мулки худро меҳурд, дигаре дар садаи тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама ҷангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозии султонҳо ҳолате нест.²⁴ Фақат ҳаминро хотирнишон мекунем: султонҳои шайбонӣ аксар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонистанд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар ҷангҳои байни феодалон иштирок менамуд. Гоҳо чунин воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш меҷангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меҳонданд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунонданд. Гоҳо чунин ҳодисае ҳам рӯй медод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимият ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими ҳисор - Темур Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки тазаккур ёфт, ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбониён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошканд - Наврӯз Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, ҷангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидихандаро бозид, балки ҳудаш ташаббускори сар задани низову нифоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи якдигар ба вучуд омад: хонадони амлоқдорони тошкандӣ бо сардории ҳокон - Наврӯз Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло султони ҷавон меистод. Дар ҷандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулки падараш – вилояти Миёнқолро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁵

Пас аз ғавти Наврӯз Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ, волии Балх ва амаки Абдулло - султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон тағйироти ҷолибе медароваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду ҳоконро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони

²³ ИТН, II, 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсиلى онро ниг. Вельяминов – Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

²⁵ Вельяминов – Зернов В. В., 1859, с. 379–386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27–36.

амлоқдорони тошкандӣ ҳокими ҳисор - Темур Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш - Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирон пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дар воқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоки хонадони ҳуди - Миёнколро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз нифоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шахрро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ӯро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади ҳоконӣ мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва, аз ин рӯ, барои дубора баргардонидани тахти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло - Искандар фақат исман ҳукмрон буд, амалан зимомӣ ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашадии сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошканд маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз истиқлолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо ҷидду ҷаҳди тамоми ба қори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкандро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз ғайби падар, Абдулло (ки бо номи «Абдуллоҳони II» маъруф гардидааст) бар ҳилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди калонии хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳукуки ҳукмрони мутлақӣ салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни ҳоконҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вуҷуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳоеро, ки замоне сарсилсилаи ин хонадон - Муҳаммад Шайбонихон ғасб карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар ҳилофи пешгузаштагонӣ бетолеаш, ӯ дар ин роҳ пирӯзӣҳои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нуз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 ҳирот ва пас бисёр шахрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ даромаданд. Фатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ӯро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашкар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусоид фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ходими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде, аз қабилӣ сохтмони ин-

²⁷ Чунин русуми варосати тахти салтанатро шохиди воқеаҳои он замон {офизӣ Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нагъл намудааст. В. В. Вельяминов – Зернов (1859, с. 392–395) дуруст гайд мекунад, ки баёноти муаррихи асрҳои баъдина Муҳаммадйосифи Муншӣ тамоман ӯалат буда, аз таҳрифот иборат аст. Барои тағвияти ин фикри В. В. Вельяминов – Зернов бояд илова кард, ки мадрақҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниг. хулосаи ахбори охири: Lowick N.M., 1966) нагљи {офизӣ Танишро, фағат бо гадре возеху равшантар сохтани баъзе маълумоти ӯ комилан тасдиг менамоянд.

шоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, корвонсаройҳо, тимҳои тичорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

Дар сарчашмаҳо баъзе қорҳои обёрӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешгирии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обанбори қанори дарёи Кушка, пули дар наздикии Ёждувон будаи Зарафшон, ки, аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалаи тичорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободониҳои роҳҳои қорвонгард ва, умуман, беҳтар намудани шароити тичорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ пайвастанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективи он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Чангу низоми муттасили феодали, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миёна давом карданд, барои тичорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустақилонаи худро қорӣ қардан меҳостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳар ҷӣ зиёдтар қоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводи нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар ҷунин шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса ғустохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тичоратӣ тадричан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид: як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон қарда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи қоидае ба хориҷа мерафт. Ин тариқа қоҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут қардани арзиши бозорӣ ва расмии давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки муҳолилан ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараф намуд. Дар манбаъҳои ҳаттӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и ҳофизи Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробхона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллои асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳими ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробхонаҳои амлоки хоса ба-ста шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳое, ки асосан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «сади мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд. Нархи бозорӣ ва расмии пули нуқра бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила қоҳиши нуқра дафъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфиати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба хазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

²⁸ Бартольд В. В., 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120–141.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳукуки моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорихои Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддие ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти навро бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамоно аз калонтарин категорияҳо махсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдорӣ шартӣ феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои саҳронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои заминҳои давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамоман ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ «суюрғол» меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масуниятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиғти заминҳои инъомгирифташон комилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Тадричан қор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми заминҳои давлатии мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аъёну ашроф, рӯҳониён ва намоёндагони табақаи ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, силсилаи дараҷаҳои инъоми замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI возеҳу равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо истилоҳи «суюрғол» ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомеро, ки барои хидматҳои ҳарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран «танҳо ва иқтоъ» (иктаъ) меномиданд.³²

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳукуки моликият – милки феодали (яъне замин, ки қисми оидоти он ба ғайри давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона – феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбониён ва табақаи болои тоифаҳои саҳронишини ўзбек тамоми саъю кӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодараи Темуриён, ашрофи темурӣ ва амалдорони ғурсати ба тарафи Шайбониён гузаштандро нафъта ва ҳатто дар мавридҳои ҷудогона тавассути мусодараи рӯҳониён ба дасти истилогарон мебаромад. Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва табақаи болонишини тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харидани милкҳо хеле вусъат доданд.³³

Тамоюли дувум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзия»-и заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мута-

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Набиев Р. Н., 1959, с. 26-28.

³² Иванов П. П., 1954, с. 26-27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алогаманд ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст.

³³ Иванов П. П., 1954, с. 24-25.

носибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади замини милк ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимот аз се ду қисми замини милк ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри ҳолис (яъне мулки хусусӣ) тақдир ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимот захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи коҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост (аз ин хусус дар поин суҳан хоҳад рафт).

Ва, нисоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захирае барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милк инъом мекард³⁵. Ин наваъ подошро аз «сафедкунӣ»-и замини милк, ки давлат милкдорро аз хироҷи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом кунад. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи милки ҳурри ҳолис дар асри XVI он қадар калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои қомилан моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсими заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон харида шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷуҳ аст, ки харидаи заминҳои давлатӣ ҳамчун тақдир додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои милки ҳурри ҳолис ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаҳо хонаҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама, замин таъмин мегардиданд, ба ин иттиҳод гувоҳӣ медиҳанд. Ғайр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти асли, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахси ҷудогона нисор шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳ ҳиссаи худро мегирифт ва гоҳ не. Вале ҳокимон аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимопазир ва, умуман, дастнорас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои таъшишу изтироб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «...(ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоёд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, қасони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеҷ вақҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯидаи ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, с. 28–32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29–30.

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966 с. 293.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутавалли буда, ҳадянома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯхониён яке аз воситаҳои истисмори бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати сӯфияи хеле бонуфузи Осиёи Миёна – «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёреро ба даст оварда буданд. Масалан, дороии хочагони Ҷӯйборӣ ҳадду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II - Хоҷа Исломи Ҷӯйборӣ дорои галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Ислом ба сайёди шугл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сӯҳбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ӯро ба ҷо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи махсусе вучуд дошт. Хоҷа Ислом ба тичорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. ҳамаи ин ҳукмронони тоҷдору бетоҷ – ашрофу рӯхонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин – китъаи хурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худӣ қорандаи замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои деҳқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонон замини худро ба феодалони давлатманд мефурӯхтанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки тахти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ночории иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат, хусусан, роли судхӯрӣ ва ғаравмонӣ калон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагии онҳо нисбат ба он ҷӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтавор шаванд.

Аҳволи деҳқонони безамин – иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хочагон ҳамоно хочагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони иҷоранишин яқсон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт иҷорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои иҷорагирифтаи феодалон кироиянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироиянишинӣ хеле ғарон буд, зеро феодали иҷорадор аз деҳқони кироиянишин ба андозаи дилхоҳи худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони иҷоранишин ва кироиянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асоси онро манфиатҳои моддӣ ва қўшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ҳамчунин роҷеъ ба усулҳои фирефтани мардум ниг.: Семёнов А. А., 1040 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32-33, 41.

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33-34.

мӯҳлати ичора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба ичора гузошта шавад.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI заминдорони ҷамоавӣ (обшинагӣ) ва боқимондаҳои маҳками ҷамоа ханӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони ичоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «ичораи доимӣ» истифода наояд ва «бемӯҳлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузашт, метавонист дохили милк ё тобеи вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «ичораи доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҳама муҳимтар он аст, ки дар вақти харидуфурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на харидуфурӯши худӣ замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қорандаи он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба чанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбонӣ қазоват кунем. Ба ҳубӣ исбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳо то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Ғайр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай ақсаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмурони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи ичора аз боғоту тоқзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор қарда додан адо намудани андози замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқимии худро гузошта фирор қардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабилӣ ба замин банд қардани деҳқонро пешбинӣ наояд. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби таваҷҷӯҳанд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ суҳан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои молиқияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аъёну ашроф ва рӯҳонӣ олиутбаи феодалӣ ҷамъ шудани молиқияти замин мебошад. ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби хонахароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ меомад. Баробари ин, дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар – ба дасти феодалон даромадани дӯконҳои қосибӣ, қоргоҳҳои ҳунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат заминро, балки акнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба ичора мегирифтанд. Ин боиси афзудани нормаи истисмори қувваҳои қории шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хирочҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Љенкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки арзиши ҳама гуна молҳои қурӯшии ҳунармандон ва тоҷиро-

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36-38.

⁴² {амон ҷо, с. 30-32.

⁴³ Набиев Р. Н., 1964, с. 95-96; Мукминова Р. Г. 1966, с. 52, 55, 56.

про меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Бори хирочҳои шаҳр боз аз ан сабаб ҳам чандин мартаба вазинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шахриёро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу ҳунар, тичорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истехсолоти ҳунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муҳолиф баён ёфтааст: баъзе муаллифон чунин мепиндоранд, ки касбу ҳунар пас аз истилои Шайбониён рӯ ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истехсолоти ҳунармандӣ ва тичорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникии истехсолоти молӣ кам дахл дорад. Таҳассусёбии касбу ҳунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV ҳамоно маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин таҳассусёбӣ дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро миқдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ – санадҳои харидуфурӯш, вақфномаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дӯкону устохона ва коргоҳҳои гуногуни ҳунармандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуди моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу ҳунар ба ҳамоно дараҷаи ҳаддиимкон баланди замони феодалӣ воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй наод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти кулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон коғази самарқандӣ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти ҳунармандии Осиёи Миёна шўҳрати пешинаи худро нигоҳ дошта, ба хориҷа содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истехсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техникӣ ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат комилан ба ҳолати пешинаи худ боқӣ монд.

Бо вуҷуди ин, назар ба нимаи дувуми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза камшавии ҳаҷми истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ (ҳам дар соҳаи ҷаҳанафурӯшӣ ва ҳам дар савдои калон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падидаи наомада, фақат дар ҷорҳои дувум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорати пулӣ (ислоҳоти Шайбониён, Кўчкунчиён ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро тамоман аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқиқи сабабҳои тадриҷан, вале устуворона кам шудани истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ дар асри XVI ва босуръати бештар дар асрҳои XVII–XVIII хеле қобили тавачҷӯх аст. Муаррихон ин масъаларо ҳанӯз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу ҳунар ва тичорати пулии асри XVI таъсир мерасонид, таваккуф менамоем. Дар ин бобат тағйироти тичорати хориҷӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати чандин

⁴⁴ Ченкинсон., 1937, с. 183.

⁴⁵ Шишкин В. А., 1947, с. 25-26; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–44.

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401 – 402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90–91.

аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, шарку ғарбро ба ҳам мепайваст, вале дар асри XVI, пас аз кашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тичоратӣ дар канор монд ва ин ҳолат ба истехсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунар гардид, хусусан он соҳаҳое, ки моли худро ба тичорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати корвонҳои ояндаву равандаро анҷом меоданд.

Албатта, робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривоч ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекии анвои гуногуни молҳое, ки ба миқдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гурӯҳи муайяни корхонаҳои ҳунаремандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлокии давлати Шайбониён ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуқтаҳои ҳеле муҳим ба шумор мераванд. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанашиавандаи нишони пулӣ ҳос аст. ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шаҳру вилоятҳо саъй мекарданд, ки аз қори пулбарорӣ ба ҳар васила ғоидаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра, хусусан, дар сикказанӣ ва муомилоти пули мисӣ бетартибӣ ва худсарии зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар ҷаҳонафзӯрӣ истифода мешуд. ҳам қосибоне, ки на олооти зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шаҳр-нишин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам ҳуди шаҳриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дукони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои калон, ки, пеш аз ҳама, табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусоид ба вучуд меомад ва ин, дар навбати худ, ба таври ғайримустақим ба касбу ҳунар ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулие, ки дар зарфи ҷорӣ аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шароити мусоид барои тичорати пулӣ буд, воҳеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шароит, тавре ки мебоист, имконпазир нагардид. Ҳеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дувум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронии мулкҳо дар давраҳои баъдина ба муомилоти баробари пулии умумидавлатӣ торафт монетаҳои нав ба нав ба вучуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Кӯчкунҷихон, ки соли 1525 ба анҷом расид, ғоидаи аз зарбу гардиши пул бадасторандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислоҳот қоидае расмӣ пайдо кард, ки мутобиқи он даромади мулкдорони калон аз сикказани, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке – пардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре – оидоте, ки аз мақру найрангҳои ошқорои табдили қурби нуқра ба даст мебаромад. Маънии манбаи охирӣ аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқраи ҳамвазну ҳаммахак ба ду гурӯҳ–сиккаи «кӯҳна» ва сиккаи «нав» ҷудо карда шуда, ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд (чунонки, қобилияти хариди 10 тангаи «кӯҳна» баробари 9 тангаи «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимияти давлатӣ тақия карда, дар ҳар сари ҷанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кӯҳна» эълон карда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба хазинаи давлат мебаромад ва соҳибии пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Љенкинсон, ки дар солҳои 1558–1559 ба Бухоро сафар карда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати онро дар тичорат ҳеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳ дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай

аз ҳоли мардум парвоя надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мегардонад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умумидавлатӣ мамониат мекарданд. Онҳо ҳар чӣ бештар даромад ба даст овардани шуда, пеши роҳи дар каламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бесабаб нест, ки дар чоряки сеवуми асри XVI Осиёи Миёна боз як бӯҳрони ҳеле саҳти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Серумун нуктаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба хоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтугозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадорукот ва таҷҳизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳоли бисёр гарон меафтад. Хусусан, ҷангҳои байниҳудии феодалон, ки қариб ним аср мутасил давом намуд, аҳволи мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳро мулкҳо заминҳои кишт зерӣ по, шаҳрҳо тороч ва хирочу андозҳо зиёд мешуданд. Ба ҳамин тариқа, шароити ин замон ҳам ба раванг ва ҳатто як дараҷа мӯътадил гардидани вазъи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорат кӯмак нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байниҳудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тиҷорат як қатор тадбирҳо пешбинӣ кард, вазъият тағйир ёфт ва хоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тўлонии истиқрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба касбу ҳунар ва тиҷорат ворид омада буд, қифоят накард. Ҷараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳуласае, ки се чоряки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати дохилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳо муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави мӯхташам ба вуҷуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тиҷорат, қорвонсаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешаванд. Бухоро дар нимаи дувуми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбониён мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тиҷорати Осиёи Миёна, маҳалли омадурафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тиҷорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои сухан рондан аз боби инкишофи беш аз пеши саноати ҳунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедихад.

Тиҷорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихӣ Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дувуми аср, ки рафтуомади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алаҳусус сафирони осӣёмиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гар-

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; 1965; Юлдошев Ш. Ю., 1964; Ҷамолов Р., 1966.

дид. Он вақтҳо сафирон ба қорҳои тичорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо қорвонҳои худ на фақат тўхфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тичоратӣ низ мекашонданд. Аз тичорати подшоҳӣ ва хонӣ боч гирифта намешуд. Бинобар ин, султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳои қорвонҳои пурбори худро бо қамолӣ майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам қардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вуҷуд ва инкишофи ҳаҷми тичорати хусусӣ бештар буд. ҳарчанд аз қорвони тоҷирони ҷудогона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боч гирифта мешуд, аммо ин боиси қамшавии тичорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия ҷунун зарурат пайдо қарда, ба таомул қаромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осиймиёнагиро «тезикҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалла буд, ки бо номи «мавзеи тезикҳо» шўҳрат дошт.

Тичорат ба самти дигар – ба тарафи Сибир ҳам вуҷуд ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон ҳел боч намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичоратии Осиёи Миёна талабот, махсусан, ба матоҳои гуногунавъи пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пусти хом, зарфҳои ҷўбӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ меҳариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбонӣ ва давлати Темурӣ ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вуҷуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эрони сафавӣ ҳеле қамла гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои қорвонгард), низоҳои мазаҳбии байни Эрони шиа ва Осиёи Миёнаи суннӣ ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамоно муносибатҳои сиёсии байни Шайбонӣ ва Сафавӣ буд, ки дар натиҷаи лашкарқашӣ ва тохтуғозҳои пайдарпайи султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати хирот, Машҳад, Исфароин ва ғ.) беш аз пеш тезу-тунд мегардид. Љенкинсон, ки солҳои 1558–1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат мароқ зоҳир қардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо ҳиндустон ва Эрон ҷунун менависад: «ҳиндуҳо матоҳои сафеда нафисро, ки то-торҳо ба гирди сарашон меҳечонанд, ҳамҷунин дигар навҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дўхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид ме-қунанд, вале онҳо на тилло, на нуқра, на ҷавохирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсуҷу қарда фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи укёнус будааст, ҷун-ки ҳамаи маҳалҳои истеҳсоли ин молҳо дар тахти тасарруфи портуғалиҳо воқеъ аст.

ҳиндуҳо аз Бухоро шоҳиворӣ, пусти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба қариди пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Банғола ва қаро-наҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод қардам, вале наҳостанд молашонро ба ҷунун матоъ, мисли моҳут, иваз қунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, қатон, шохии алвон, аспӣ зотӣ ва ам-соли инро оварда, аз ин ҷо пусти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногун-

нажод харида мебаранд, аммо матоъ намехаранд, зеро ҳудашон ин навъ молҳоро ба ин чо меоваранд»⁵⁰.

Манбаъҳои дигар рӯихати молҳои ба Ҳиндустон содиркунандаро (аз қабилҳои себу нок, мавизу бодом, харбузаи хоразмӣ, мӯинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, баръакс, аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна воридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус – тангаҳои нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556–1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриёни Ҳинд низ бо муваффақият инкишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобурро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ карданаш саъю кӯшиш намуданд, муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кӯчкунчиҳон ба назди Бобур сафорати босалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне ҳуди Кӯчкунчиҳон, балки аз тарафи баъзе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба хубӣ пазироӣ намуд ва ҳангоми руҳсат ба онҳо тӯҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кӯчкунчиҳон 70 ҳазор пули нуқра, ханчари қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзӣ инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмӣ шинохтанро надошт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Ҳурӯсон ҳуҷум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ, хусусан, дар байни ду ҳукмрони барҷаста – султони шайбонӣ - «Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон» - Акбар хеле муваффақиятмез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар хайъати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тӯҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадахшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон ғалабаҳои калон ба даст овардани кӯшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке – гирифтани пеши роҳи ҳаракати минбаъдаи кӯшуни Ҳинд ва дигаре – ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ӯро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодаи Акбар бо ҳусни тавачҷӯх ва иззату эҳтироми бузурге пазируфта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЁЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ёзбек фақат дар илми таърихнигории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони тоинкилобии рус ва ҳамчунин хориҷӣ нуқтаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гӯё таърихи халқи ёзбек аз асрҳои XV–XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ёзбек пайдо шудани тоифаҳои истилокор оғоз меёфта бошад. Тавзеҳи моҳиятан нави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ӯ дар чараёни тадқиқ ба чунин ҳулосае омад, ки ёзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ёзбекҳои саҳронишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи

⁵⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537-538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139-140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325–328.

Ўзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он аҳолии туркзабон, яъне кавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин чо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар чараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаккул ёфтаанд. Ўзбекҳои саҳро-нишин ба ҳайъати аҳолии туркзабон ҳамчун қузъи охири дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 банда дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуктаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст: «...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миён чараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба аҳолии қадимии Осиёи Миёна давом менамояд. Амалиёти якҷояи туркҳо ва суғдиён ҷиҳати ҳосил муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи чандин аср, пеш аз ҳама, табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадричан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо суғдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сақоиву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тариқа ташаккулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос халқи ўзбек ташаккул ёфта, дар чараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияи сокинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI чараёни ташаккули халқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимоли Осиёи Миёна беш аз пеш ба ноҳияҳои ҷануби он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсири давлати Қарохониён ва инкишофи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллуқ дорад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсурҳои асосии наҷодии аҳолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳанӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқимии Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳои дар Фарғона, Хоразм, Чоч ва дигар ноҳияҳои муқимии зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқимии зироатии Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарохониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва туркқунонии аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздикшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои халқии

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Воеван, баъзе муаррихон қўшиш карданд, ки ин нуктаи назарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзабон хеле барвағт вогеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф чунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оммавӣ сар даровардани гавму тоифаҳои туркзабон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ паҳлуи ҳам истодани нияғони ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсоя – тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми махсуси ба ганҷинаи маданият гузоштаи ҳар яки ин халқҳоро омӯхта, дар айни замон робитаи мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба зами ин, замони сурат гирифтани ин воқеа – асри XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф – А.Ю.Якубовский) нашри аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар нашри охири-ни «Таърихи РСФСР Ўзбекистон (1967) ифодаи возеҳу равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳуқуқи на фақат воқеаҳои ҷорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тўлони таърихи ин сарзамин мебошад.

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сарҳ ва равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақида ро фароҳам сохт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян қардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона доништан нашоёд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазияро мухтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣ турк суҳан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз қардани қаломӣ туркӣ бо қўчиши азими қабилҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва шимолӣ шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шурў гардида, муддати қандин аср гоҳ суёт шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом қардааст, алоқаманд мебошад Як қисми ин қабилҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар қараёни қўчиш ва тохтутозҳояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалҳусус, аз нимаи дууми асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш меёбад. Аз ҳамин вақт сар қарда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққи қавмҳову забонҳои Осиёи Миёна (хусусан, дар вилоятҳои шимолӣ ва шимолӣ шарқӣ он) роли ба назар намоёне мебозанд. А.Н. Бернштам оғози ин протессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е.А. Давидович ва Б.А. Литвинский қунин мешуморанд, ки ин протесс дар ин маҳал андаке барвақт (асрҳои VI–VII) ба вуқў пайвастааст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамин Хой Чо маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726–727 тааллуқ дорад.

Дар вилоятҳои шарқӣ Осиёи Миёна (хусусан дар ҳафтруд) ва дар Туркистони шарқӣ, ки аз давраҳои қадим қасабаҳои сершумори суғдиён воқеъ гардида буданд, тадричан қои қаломӣ суғди ро қаломӣ туркӣ ишғол менамояд.

⁵⁷ Уафуров Б. У., 1949, с. 223–224.

⁵⁸ Тревер К. В., ва диг., 1950, с. 10–12.

⁵⁹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380–381.; ниг. инчунин Ваҳҳобов М., 1961, с. 3–85.

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1956, с 207–208. Зоҳиран, аз нугтаи назари қатибашиношӣ намунаи қадимтарин хатҳои туркӣ – навиштаҷоти бостонии туркии шимолӣ Фарғона ва умуман, Осиёи Миёна ба нимаи дууми асри VI – ибтидои асри VII нисбат дорад.

Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X–XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғ. мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вучуд меоянд. Дар охири асри X– ибтидои асри XI мавҷи пушумори ба Осиёи Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои муҳталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва эликхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охирин, яъне эликхониҳо Сомониёнро торумор намуда, давлати бузургеро, ки Мовароуннаҳр, ҳафтруд ва Туркистони шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи «давлати Қарохониён» ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайъати давлати Қарохониён қabilaҳои уйғур, қарлук, чигил, яғмо, арғу, туркеш ва ғ. дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлукҳо ва уйғурҳо мавқеи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қарохониёнро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ грамматикӣ дорост, ки дар «Қутадғу билик»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони лугат ат-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ ва ғ. ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳди қарохонӣ чи бо сӯғдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳои, ки ҳамоно ба забонҳои шарқиронӣ гуфтугӯ мекарданд) ва чи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI) соқинони шаҳрҳои ҳафтруд, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати туркони қабул карданд», онҳо ҳам ба сӯғӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезаданд ва ҳеҷ қасе набуд, ки фақат ба сӯғӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфаҳон низ чунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дувми асри XI сӯғдиёни ҳафтруд дузабона будаанд ва тадриҷан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи «ҳардурӣ» гурӯҳи хурди этникие ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шеваи он калимаҳои ўзбекӣ хеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, хоҷагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсояи ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони ҳоразмиро танг карда бароварда буд) ва туркон мезистанд. Дар васиқаҳои Текешӣ Хоразмшоҳ (1172–1200) ҳокимони шаҳрҳои сарҳадии Сирдарё фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд⁶⁵.

Мувофиқи шаҳодати олими бузурги Осиёи Миёна - Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» ҳоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII–XIII низ қалимаву ибораҳо, ҳатто муқолаҳои тамоми ҳоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот қалимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба миқдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадракҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо қумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ қардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба ҳоразмӣ ва

⁶² Шербак А. М., 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300–301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

⁶⁴ Эшнӣёзов М., 1956.

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952 с. 24

ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба ҳоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII–XIV мо дигар аз мавҷудияти забони ҳоразмӣ ҳеҷ як мадраке дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоман аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм қомилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони ҳоразмӣ инкишоф меёфтанд, як миқдор калимаҳои қадимаи ҳоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна – канали калон, уав – канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилӣ ҳазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои ҳаттӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI–XII нуфузи туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияи Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шахрнишинон саҳм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоти сафолӣ). Забони туркии онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлукию уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисмҳо ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёна пас аз давраи муғул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо ба пешгузаштаи худ – асосзабон алоқаи хеле наздик дошт⁶⁶.

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ўзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI–XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анҷом расида, минбаъд ба худ номи «ўзбекҳо»-ро мегирад⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозеро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқимии туркзабоншуда ва ҳам аз он кўчншинони туркзабон, ки ханӯз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ӯзбекии қадим буд⁶⁸.

Футуҳоти муғулҳо ба ҳаритаи этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кўчида омадани миқдори зиёди бодиянишинони муғул дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғулии манғит, ҷалоир, барлос ва ғ. пас аз суқунат ёфтанд дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик нашуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадаи муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишинӣ буд, ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин ҷараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯъ пайваست, ба чунин ҳулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурнуфузи туркҳо афтода буданд.

Дар асрҳои XIV–XVI забони ӯзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олиии тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вучуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ханӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намоёндагони се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлукиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва кипчоқӣ

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108–109.

⁶⁷ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221–222

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннаҳр, ки дар баробари иқтибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вақт 40–50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ хоснабуда мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (чунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инчунин ҳуди асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонан» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV–XV ба таври оммавӣ туркқунонии аҳолии муқимии шахру деҳот хусусан Хоразм, ҳафтруд, воҳаи Тошканд ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳо ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» вомехӯранд⁷³ ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафриқаи назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ўзбек» бошад, ҳама гуна кӯшишҳои бо ҳукмрони Олтинўрда-Ўзбекхон (1312–1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV тахти ин ном аҳолии турку муғули Дашти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он ки иттиҳодияи қабिलाҳои бодиянишин бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннаҳр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба «аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт»⁷⁵, яъне халқи ўзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кӯчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки баърои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаи асосӣ ва принципаалии таърихи халқи ўзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ўзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннаҳр омада аксаран аз ҳуди ҳамон қабиларо буданд, ки ханўз дар замонҳои пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллақай дар асрҳои XIV–XV сохти грамматикӣ ва захираи асосии луғавии забони қавми ўзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рӯзҳои мо арз андом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннаҳр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ўзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типии этникии халқи вучуддоштаи ўзбекро тағйир наод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ўзбек бо чанд роҳ чараён ёфт. Бо ташаққули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадричан аз байн рафтани хусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин протсесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудои қабилавӣ ва қавмию тоифавӣ ҳамоно давом мекард. Аммо дар он ҷойҳое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидо-

⁷⁰ Щербак А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ {амон асар, с. 211.

⁷² {амон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: Остроумов Н. П., 1908; Самойлович А., 1910; Бартольд В. В., 1964 ж, 1964 з, Вахҳобов М. Л., 1961, с. 31–33.

⁷⁴ Семёнов А. А., 1954, б. с. 3–37; Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–12. Муг. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., 1950, с. 298–302.

⁷⁵ Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–17. Роҷеъ ба таносуби истилоҳоти «ўзбек» «газог» дар асрҳои XV–XVI ниг.: Иброҳимов С. К., 1960 а, 1960 б.

⁷⁶ Щербак А. М., 1956, с. 109–110.

рии муқимӣ ба вукӯъ меомад, ин чараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ бо турккунони аҳолии маҳаллии тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то кулӣ) ва дар айни замон тоҷиккунони гурӯҳҳои ҷудогонаи ўзбекон давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлоти мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба бартараф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидани халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқимии эронизабон, ки чандин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваст шуда ва гурӯҳҳои туркшуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳое, ки бо кӯмаки онҳо муқаррар кардани таносуби миқдории ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муамморо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологӣ низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамин кӯчиданашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоҳизаи таҳминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни се халқи туркзабони нисбатан сернуфузи шимоли Осиёи Миёна – ўзбекҳо, қазоқҳо ва қирғизҳо ду халқи охирӣ аз лиҳози шаклу шамоил муғулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнаҷод) ва ўзбекҳо европоинаҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳирӣ дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин иборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типи наҷодии қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фақат изофа шудаасту бас» (В.В. Гинзбург). Ҷунин аст нуктаи назари Л.В. Ошанин, А.И. Ярхо, В.В. Гинзбург⁷⁷. Типи наҷодии тоифаҳои кўчншини ўзбек гоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Ҷунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлуқ, шамоили муғулии ҳудро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон тафовуте надоранд⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфай муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намеронад, таҳаввули симои наҷодии ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони помирӣ, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои боқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омеза мушоҳида мешавад: бештар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, ҷунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтан бо қавмҳои типи наҷодии ҷанубисибирӣ як андоза қиёфай муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуктаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ўзбек, агар онро ба таври кулӣ гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна мебошад. Туркони қисмати он хеле барвақт, дар даврҳои аввали асри миёна шурӯъ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, чараёни аз ҷиҳати забон туркони назар ба

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93–100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132–133.

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34–35.

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316–331.

чараёни биологии муғулони тезтар ва васеътар сураи мегирифт. Ба ин чараёнои гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии кашода мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун муғулӣ ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисурати эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромактани чараёнои гуногуниро мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯъ омада, манзараи умумиро боз ҳам мураккабтар месохтанд.

Чунин аст мухтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизаҳоро қомилан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала батафсил таваққуф нахоҳем кард, хусусан ки равобити адабии тоҷикӣ ӯзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиёти ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ӯзбек - Абдуллоҳи Чомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ бағоят муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани чараёни муносибатҳои байни тоҷикон ӯзбекон қўмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б.Ҷ. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то чӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозираи халқҳои тоҷик ва ӯзбекро нишон медиҳанд ва ин наздиқӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам, муайян кардан мумкин намешавад. ҳамсоғии чандинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ӯзбекӣ нуфуз ёфтани қаллимоти тоҷикӣ ва ба забони тоҷикӣ дохил шудани қаллимоти ӯзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили ҷашмрасеро дар сохти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикиро ӯзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷик ва ӯзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ дошта бошад ҳам, бунёди аслии наҷодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихӣ ин халқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногусастанӣ дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ӯзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорои хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқиронӣ, тоҷикон, ӯзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар ҳоли як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳқада паҳлу ба паҳлу зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ қанғидаанд, дар муборизаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадҳодӣ ҳам рух медод, вале заминаи муносибатҳои байнихамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкориҳои аҳлона фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутҳои наҷодӣ, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузориҳои як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умумиинсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд. ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо моёи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан, сохтмони биноҳои маъмурӣ, хоҷагӣ ва маданияю маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шахрҳо ва роҳҳои қорвонгард кӯпрукҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва тичоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мӯҳташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳ низ ба вуҷуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанду фақат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта шуданд.⁸² Бемуболиға гуфтан мумкин аст, ки симои Бухорои охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунанд. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт хеле вусъатёфтаи онро ихота менамуд, ба вуҷуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз аа давлатманди ҷӯйборӣ тамоми амлоки бузурги ононро ба ҳудуди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ ва навин хоси сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосиро тамоюли нав ишғол менамояд.

Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан, гунбаз ва қуббаҳо хеле зебо ва муганосиб сохта шуда, бо ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср чанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки, зоҳиран, ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонақоҳ ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонақоҳи дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонақоҳи охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарози қуббадор сохта шудаанд, ки дар шароити иқлими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пеши бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар – мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вуҷуд омада, расмӣ пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовути ҷиддӣ дошт ва бештар ба ҷиҳатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъморон имкони зиёд кардани микдори ҳуҷраҳо ва ба вуҷуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи «назар мадрасаи Мири Араб ва, алаҳусус, мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои тавсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъбастананда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93–96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитрим В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш.Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950. Бакланов Н., 1944;

⁸⁴ Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194–210.

мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андаруни мадраса ҳавлии росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа ҳучраҳо ихота кардаанд. Дар миёнаҳои чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар муқаррарӣ манамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплексҳои ҷудогонаи манзилҳои иловагӣ пайвастаанд ва ғайриқонуни до-ранд. Яке аз ин комплексҳо ҳавличаи дарунист, ки ҳашт ғӯша дошта, болоиш бо гунбаз пӯшида шудааст ва атрофашро ҳучраҳо ихота кардаанд. Микдори умумии ҳучраҳои мадрасаи Абдуллоҳони II аз нақшаи муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти ҳудро ба сар мебарданд. Хотамкорӣ рангубарангӣ қимат ва пурзаҳмат хеле васеъ ба кор бурда мешуд, хиштҳои қошинқорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби қабуду сафеду нилобӣ ҳамона асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои сирдори поини деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зеб дода мешуданд, нақшҳои барҷастаи зарандуду нилобии бо усули қундал дар ниҳояти нафосат ва зебоӣ қашидашуда ҳар бинандаро моту мабхут ме-сохт.

Чунин тариқи ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабили Масҷиди Ка-лон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд ва Масҷиди ҳоҷӣ Зайниддин, дар мақбараи Сиёнҷихони Тошканд, Мадрасаи Абдулатиф Султон (Қўқунбаз) дар Ўротеппа ва ғ. низ дида метавонем. Маҳсусан, Масҷиди Баланд ва Масҷиди ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ниҳоят зебо ва муҷаллалӣ худ касро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири рангубаранг орошта гардидаанд: дар ин ҷо сафолтахтаҳои минокорӣ бо нақшҳои заррин зина-тёфта, хотамкорӣҳои нафиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои қундалро мета-вон дид.

Дар нимаи дувуми асри XVI ҳусни зоҳирии иморатҳои бошукӯҳ тағйир ме-ёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва қамзаҳмати ороиш ба кор бурда ме-шаванд. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъмории та-наззул руҳ дода бошад. ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳои шохкорӣҳои ҳайратангезе ба вучуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шохкорӣҳои гун-базҳое мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч ҷидани хишт ба худ сурати зебӯе гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи сеқираи мушаффа намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳо тавассути сохтани ғӯшаҳои яқлӯхти ғачӣ ва бо хиштҳои муқаррарии сайқалӣ пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати дохили биноҳоро ғачи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан ғачро ба девор ду бор меомӯшанд (дафъаи аввал ғачи ранга, дафъаи дувум ғачи сафед), сипас дар рӯи ғачи сафед ҳар навъ нақшҳо мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал ғачи сафед молида, онро бо тасвири оро меомӯшанд ва пас аз он ғачи рангаро ба шакли нақшҳои қан-дақорӣ «рӯйқаш» мекарданд. Бехтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳоуддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои ҷудогонаи бошукӯҳ ва ҳам мӯхта-шами қомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо, аз қабили Масҷиди Калон ва мад-расаи Мири Араб аз қалонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар чор тарафи ҳавлии қалони росткунҷаи дарунии Масҷиди Калон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар су-тунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадҳои асосии масҷид дар тарафи қўча воқеъ

гардида, худи иморати он дар пешгаҳи ҳавлӣ ҷой гирифтааст ва бомашро гунбази нилобие, ки бар устувонаи баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мири Араб, ки рӯ ба рӯи Масчиди Калон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масчид аз ҷиҳати тарху сохт таносуби комил хеле мохирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони кунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбақр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композитсионии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда – хонако, масчид ва айвони пайвастанандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа ҳучраҳо сохта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин маҷмӯи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводагӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. ҳисор дар асрҳои XV–XVI ба авҷи раванки худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вуҷуд пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Кундуз), инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи ҳисор, аз қабилӣ Мадрасаи Қўҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам ва ғ. шохиди санъати баланди меъмории ҳисори онвақта мебошад⁸⁵.

Сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масчиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар чорроҳи баъзе хиёбонҳо бинои чорсу бардошта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва қорвонсаройҳо месохтанд. Маҷмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кўчаҳо ва чорроҳҳо мегардид. Қалонтарини ин қабил ансамблҳои меъмории дар ду маҳалли Бухоро ба вуҷуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар чорроҳи ду кўчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристон давом мекард (аз он ҳоло се чорсу ва токи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳар ҷи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чунин навиҷҳои қасбу ҳунари амалӣ, мисли қандакории рӯи санг ва ҷўбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа қомебии устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмӯи иморати номбурдаи Чорбақр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари қандакории он давр маҳсуб мегардад. Ин сангҳо бо қатиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гўшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди макбараи қуббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои қандакории рӯи ҷўб ҳаққонии сақфи Масчиди Баланд, дари чанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁸⁶ Китобхонаҳое, ки дар дарбори баъзе султонҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазиҳои қорғоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он замон бисёр министурсозон ва ҳушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки чанде аз онҳо ба ин сў аз хирот омада буданд. Микдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI ҳушнависони маҳаллӣ китобат кардаанд ва министурсозони он давр зинаи додаанд, ба замонӣ мо расидаанд. Дар байни ин ҳушнависону министурсозон қасоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қареҳаи олии худ шўҳрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченко Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 б ва ҷ.

Баъзе муҳаққиқон ба чунин ҳулосае омадаанд, ки минӣётури Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама, Г.А.Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (ҳарчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд) баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осӣёимиёнагии минӣётурро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) – давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи минӣётурсозон ба анъанаи Бехзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасариро бештар меписандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро бештар аз ҳама минӣётурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи корномаҳои Шайбониҳон баҳшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯъ пайваستاаст. Минӣётурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла ҳуди Шайбониҳон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозоти комилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Тасвири дигар асарҳои таърих низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо фақат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо минӣётурҳо «модернизатсия» шудаанд: либосҳо, ҷиҳат ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯи ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра протсессҳои эҷодӣ бадеӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки минӣётурҳои ҳирот ниҳоят муфассал омӯхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳои маълум, ки рассомони Осиёи Миёна аз расмҳои даврҳои пешини ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе композитсияҳои томо айнан кӯчонда мегирифтанд. Яке аз чунин композитсияҳои том, ки хеле маълум буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна анъанаҳои маҳаллии расмкашӣ вучуд дошт (маркази ин анъанаҳо, масалан дар Самарқанд ва Тошканд буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби ҳирот қариб ҳис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии конкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дувум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои бехтарин минӣётурсозон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвири онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки тасвири он ба килки устоди машҳури минӣётур - Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад. Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат минӣётурае, ки дар он шӯриши Коваи оҳангар тасвир ёфтааст, ҷолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40–70-уми асри XVI) яке аз пурсамартарин даврҳои санъати миёнурунӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтахт – шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати минӣётуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ба худаш хоси ривочу раванг буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин

⁸⁷ Gal'yrkina O., 1976 c. 180-193.

давраи ташаккули мактаби нави миниётуранигорӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби хирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораш ҳамон тағйироти дигаргунӣ ба назар мерасад, ки худӣ вай ба ин санъат дохил карда буд ва ё таъсири анъанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳу суроби расмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд ва дар сохтани композитсия ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Миниётурахое, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунанд, ки Абдулло пайравони бешуморе дошту онҳо ба устои худ тақлид мекарданд ва аз вай нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехраи Маҳосин ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамаи давра ҷараён ёфта, ба пояҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар офариниши портрет иборат аз ин аст, ки миниётурсозон дигар аз тасвири шартӣ подшоҳ даст мекашанд: портретҳои офаридаи онҳо подшоҳонро идеализатсия намеkunанд, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳади имкони миниётур ба таври воқеӣ нишон додани қиёфаи шахс, балки ҳамчунин аён сохтани кайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Ҷалолиддини Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шўҳрати зиёде касб карда буд. Ў карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насри классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзўҳои «доими»-и ба сурати қолаб даромада ҳам, ҳунаромандони забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешиниён нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯҳи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадеӣ ва таърихнигорӣ тоҷик дар асри XVI

Чи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марги ў дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рўҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ, маҳсусан, дар аҳди султон Абўсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат ғароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам сахттаре расонид. Роли рўҳониёни иртиҷоии ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин хирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти ҳудро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дувуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданӣ сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омўхта мешуданд. Бо вучуди ин адабиёт ва илму фанни дунявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Ҳоча ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкираи назми Бухоро, ки дар нимаи дувуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ўро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле раванқ ёфтани афкори адабиву илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт эҷодиёти фақат иддаи каме аз онон аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра, маҳсусан, ғаболияти Восифиро баяд хотирнишон намуд.

Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар хирот зиста, пас аз сукути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашъор асари хеле ҷолиби таваҷҷӯҳи саргузашти бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамонаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии хиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатписанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуксонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ *Қамолиддини Биноӣ* (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар хирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар - Табрез дар дарбори султон Яқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри хирот баргашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои аҳли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ – шоири боистеъдоди аз табакаи «паст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳиҷрат намуд. Ӯ дар он ҷо шоҳиди ҷангу низоъҳои байни вориҳои салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонихон ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба хирот бозгашт намуд. Пас аз ғавти Шайбонихон (с. 1510) ва хиротро тасарруф кардани Сафавиён ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо хангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биноӣ шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснавии «Бехрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустиҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуксонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоки вайронӣ аҳли ҷоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибро ба зерӣ тозиёна мегирад ва хулқу аъвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати касби илму донишро боисрор таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърӣ ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғанӣ дошт, Биноӣ дар маснавии худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиёти Биноӣ асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеър лаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танкиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири наваҷод намоян мегардад.

Аз асарҳои таърихии Биноӣ, қабл, аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи такмилёфтаи он «Футухоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504–1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикраҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбонихонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихии он замон ин аст, ки дар онҳо рӯҷӯҳои пандуахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табакаи ҳукмронӣ замони худ таъсир намуда, то ҳади имкон пеши зулму тааддӣ ва худсарии ононро бигирад.

Биноӣ намояндаи типии табакаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуксонҳои маҳфили ҳукмронӣ замонашро танқид мекард. Ӯ давомдиҳандаи бо-

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айнӣ С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ ниг.: Мирзоев А., 1957.

истеъдоди бехтарин анъана ва суннатҳои адабиёти классикии форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳои вазъи таърихи Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI ба таври возеҳу равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биноӣ иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки ӯё Биноӣ муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биноӣ ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳои баланд меод, пас аз ғавти Навоӣ дар таълифоташ ўро ба некӣ ёд мекард ва ҳатто ҳудаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. ҳаёт ва эҷодиёти Биноӣ, баръакс, шӯҳиди муносибатҳои хеле наздики дӯстона дар байни арбобони маданияти ду халқи бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқареҳаи он давр *Бадриддини ҳилолист*.⁹⁰ Ў низ монанди Биноӣ ба доираи маданияти ҳирот мансубият дорад. ҳилолӣ тахминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба ҳирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ў дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Ўбайдуллоҳон навиштааш ба шиагарой айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони фасеҳ, санъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалҳои ў ҳусни махсусе бахшидаанд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се дoston – «Лайлӣ ва Маҷнун», «Сифот-улошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суҳанороиҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназзули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самараи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дувуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вучуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зухур намуданд, ки аз байни онҳо, пеш аз ҳама, *Абдуллаҳомони Мушфиқиро* (1538–1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқӣ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шӯҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кӯшишҳо намуд, вале ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Деҳлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шӯҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ў ба васфи ин ҳукмрони ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқӣ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон қашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

Мушфиқӣ бо вучуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасароӣ (ўро охирин шоири бузурги мадеҳасарои Осиёи Миёна мешуморанд) ҳамчун суҳанвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли худ, пеш аз ҳама, шоири лирик ва ҳаҷвгӯ буд, ҳусусан, ғазалҳои ошиқона ва рубоӣҳои ҳуби ў шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдабанокаш қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади деҳқонон ҷуръат намудааст.

⁹⁰ Дар бораи ў ниг.: Айни К., 1957.

Девони ҳаҷвиёти Мушфиқӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истехзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машҳур аст. Мушфиқӣ дар фолклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, қаҳрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни хунармандон паҳн шуда, сипас тадричан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқӣ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдоркунандаи оромӣҳо» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеърӣ ҳаҷвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробархуқуқии занон ифшо гардидааст:

ҳамшира, харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману тараддуди ғавғо аз они ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз они ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз они ту.
В-он ҷои хоби мондаи бобо аз они ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз они ту.
Дастор, чома, фӯтаи бобо аз они ман,
Бетоқативу нолаи шабҳо аз они ту.
Кафгиру дегу дегчаи бобо аз они ман,
Дастгиру дегхонаи бобо аз они ту.
ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Чумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бӯрӣ аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «ҳабиб-ус-сияр фӣ ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумаи ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охири муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбеҳон, «Абдуллонома»-и ҳофизи Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. ҳофизи Таниш шоири соҳибдевор ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

⁹¹ Мушфиғӣ, 1958.

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ ХУП – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байнихудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён - Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш - Абдулмуъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ монанди падараш дар мамлакатдорӣ таҷрибаи кофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарвари аён ва ашрофи феодалиро натавонист ба ба тарафи худ кашад ва на дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Даре нагузашта, ҳуди ҳамон сол, вай аз тарафи нӯқари зархариди як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охири намояндаи сулолаи Шайбониён - Пирмуҳаммадхони II фақат ба як қисмати ночизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Хева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ - шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто хиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодаи Абдуллоҳони II - Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ - Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва, ҳамин тариқа, ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо чанд шаҳр, аз ҷумла қалонтарин мулки Шайбониён - Тошкандро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо - Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самаркандро ҳам ишғол намуд. Фақат шикасти назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гардидани Таваккалхон футухоти қазоқҳоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллоҳони II бо сад машаққат ба зерӣ итоати худ дароварда буд, дубора истиқлолият ёфт. Кӣ будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аён ва ашрофи феодалӣ маснади хониро ба Ҷонимуҳаммадсултон (Ҷонибексултон) пешниҳод намуданд. Ӯ хоҳари Абдуллоҳони Шайбониро ба занӣ гирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамон Чингизие буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки

¹ Барои донишҷӯи тафсиلى ҳаводиси муборизаи салтанатҳои гуногун ниг.: Вельяминов - Зернов В.В., 1864; Абдурахимов М.А., 1966, с. 56–57. Вале бояд дар назар дошт, ки М.А. Абдурахимов сахван намояндаи охири Шайбониён - Пирмуҳаммади Сониро бо амуи Абдуллоҳони II-Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке донистааст. {ол он ки Пирмуҳаммади Сонӣ амузодаи Абдуллоҳони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадҷусуфи Мунширо, ки баёноти ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носоҳеҳ ва печида аст, ба таври мусбат ва ҷайритангидӣ тавзеҳ менамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ҷониён аксар вақт Аштархонӣ ном гирифтааст.

Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек гурехта ба назди Шайбониён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибексултон пешниҳоди аъёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ - Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ҳанӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш - Боқимуҳаммад (1599–1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Боқимуҳаммадхон, яқинан, аввалин подшоҳи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дасти мутахассисони ин соҳа хеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошканд зарбшудаи Ҷонибексултон расидаанд.⁴ Аз ин чунин бармеояд, ки амалан ӯ исман подшоҳи аввал худи Ҷонимуҳаммад (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Ҷониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳамаи кӯшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва мубориҳои зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳимме набахшид.

Дар соли 1605 Боқимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш - Валимуҳаммад (1605–1611) ҳукмрон гардид. Чун ӯ ба маишат дода шуда буд, аз ӯҳдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аъёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе ҳангоми дар дашти Қаршӣ машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон - Имомқулихон (1611–1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ панох бурд. Шох Аббос ӯро хушпазирона намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳорибаи лашкари Эрон шикаст хӯрда, худи Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо ғаввои уламо кушта шуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки худуди давлати худро васеътар намояд: ӯ бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкандро бо зӯр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар – қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Ҷониён наздик мешуданд, низ бомуваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам ҷангу низоъҳои байниҳудии феодалонро боздорад. Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи гуё пур аз рафӯҳият ва озоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдории тӯлонии ӯ бо давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далolat мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе қорҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамон рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ - Надирмуҳаммадхон (1642–1645) ба тахт нишаст, вазъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аъён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намоёндагони бонуфузи табақаи ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аъён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сиёсати пешгирифтаи ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суиқасд карда, ба тахти салтанат писараш - Абдулазизхонро (1645–1680) нишонданд.

³ Абдурахимов М. А., 1966, с. 64; История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 550 ва и.

⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 12-14, 243–244.

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошканд давом мекард ва ҳокими он ғаввои исман ба Имомқулихон итоат менамуд. (Абдурахимов М. А., 1966, с. 112–115).

⁶ Абдурахимов М. А., 1966, с. 267–268.

Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, ҳудашон низ ба талоши ҳокимият ва мулк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба харобӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ коре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмрони сулолаи Темуриёни ҳинд - Шохичахон муроҷиат намуд. Шохичахон, ки мисли гузаштагонаш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мепарварид, ин фурсатро барои расидан ба қасду нияти деринаи худ ғанимат дониста, хоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардории писаронаш - Аврангзёб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, феврал фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороҷ карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз ҷабру ситам ва қатлу ғорат ба танг омада, рӯ ба гурез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қатлӣ ва гурӯснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари ҳинд бархоста, дар натиҷаи муқорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама тороҷгарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳоятӣ табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти харобгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вуҷуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмрони Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ӯ шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас қўшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати сахт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва хоку туроб гардид.

ҳокимони Хева аз ҳамаи ин ҷангу ҷидолҳои дохилии сулолаи Ҷониён ба манфиати худ истифода намуданд, онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Моваруннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680-1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тоҳутози хевагиҳо ҳамоно давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аъёнӯ ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғармати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят, Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қоиммақоми худро нанишонад, тоҳутози хевагиҳо тамом нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аъёнӯ ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ўро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоени сиёсатмадорӣ ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳамаи қорҳои боқимондаи мамлакатдорӣ ба ҷизе қомеъ шуда натавонист.

Низоҳои байниҳудии феодалӣ қайҳо аз доираи ҳонадони салтанатӣ берун баромада буданд. ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Худи Субҳонқулихон ҳам дар бисёр мавридҳо нуфузи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ин вачҳ бо амри падараш ба қатл расид, ӯ ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабилҳои юз супорид.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбии атолиқ⁷ аз қабилаи катаған ғавқулдда баланд гардид. Субҳонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба қўмаки вай рӯ оварда ва ғурӯ нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолиқ супорида, сипас ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъйин карда буд.⁸

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшӣ - Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан, пас аз ишғол намудани водии Кундуз ба тохтутози худ ба сарзамини Бадахшон вуҷат доданд. Бадахшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардории ӯ ба истилокорон муқовимати саҳт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолиқ бухориёро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолиқ, ки барои қомилан мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ӯ маркази Бадахшон - шаҳри Файзобод (Ҷузғун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале ғатҳ карда натавонистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супорида, фармонбардории ҳукумати хони Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ӯ як ҳокими мутлақи он ҷо буд ва тамоми мустақилона қор мебурд.

ҳокими Балх - Маҳмудбии атолиқ истиқлолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулихон аз қувваи ғавқулдда пайдо кардани Маҳмудбӣ дар хавф афтада, бо тадбири ўро аз Балх ронд ва набераи худ - Муҳаммадмуқимсултонро ҳокими Балх таъйин намуд.

Субҳонқулихон муқобилати феодалони маҳаллиро бартараф карда натавонист. Чангҳои мутғасиле, ки ӯ мебурд, боиси ҳолӣ шудани хазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои чангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субҳонқулихон пешақӣ аз аҳолии ситонидани андозӣ ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат қорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолии ниҳоятдараҷа вазнин буд. Ришвахӯрӣ ва суиистифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъоварии андоз мекарданд, халқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтада мекард.

Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллоҳон

Дар давраи ҳукмронии қўтоҳмуддати Убайдуллоҳон (1702–1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллоҳон охири қас аз хонадони салтанатии Қониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарихон феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъю қўшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо шахсияти Убайдуллоҳон ва сиёсати дохилии ӯ ноҳаққона солҳои дароз аз доираи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ӯ ҳатто ҷунин тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо

⁷ Атолиқ - аз ҷиҳати мансаб понздаҳумин ва олитарин рутбаи давлати хонии Бухоро буд, ки пас аз хон мағоми аввалро ишқол карда, вазифаи нахуствазирро адо менамуд.

⁸ Муҳаммадҷусуфи Муниш, 1956, с. 153.

⁹ {амон асар, 1956, с.158-159.

онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллоҳон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутакаббир ва худписанде буда бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дасти амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаъҳои хаттии он замон қомилан ба тасвири муфассали низоъҳои байни худии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои ҷудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор меоянд.

Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллоҳонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоисаи ин мадрақҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки ҷидду ҷаҳди Убайдуллоҳон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми даври салтанати сулолаи Қониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фаҳмиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нирӯҳои табакотӣ асос ёфта, на ҳамеша пайғирона бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамом зуҳур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вақт барои марказонидани давлат ҳанӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам намода буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти сахте ба мерос монд. Амирон – сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамоман соҳибхитӣ ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамон шахру ноҳияе буданд, ки таъмини маишати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори қалон табдил меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибхитӣ амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабिलाҳои худ така карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегиританд. Онҳо байни худ хусумат мепарвариданд, гурӯҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни қофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудоихоҳии ин феодалон мубориза барад. Ба ин сабаб ў мачбур буд, ки дар мубориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода намояд. Аммо, воқеан, дар ҷунин мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мегардид. Аксар вақт амире, ки ба ў така мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамин сабаб ҷанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳе ҷунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қўшиш мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ў дар ин қор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равиши ҳаракати ў набуд. Мадрақҳои ҷудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф, ба мустақкам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ў ва, аз тарафи дигар, ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

Синфи феодалон яқсон набуд. Дар ин вақт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва, умуман, феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону қосибон арзи вуҷуд мекард. Ҷангҳои байнихудии амирон на фақат оммаи халқро хонабардӯш ме-

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадрақҳо аз тарафи муаррихон таҳлил ва таҳқиқ шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фаҳмиш ва арзишдиҳии онҳо яқсон аст. Ниг.: Чехович О.Д., 1954, с. 68–69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е.А., 1964, с. 148–156; Абдурахимов М.Л., 1966, с. 136 ва давомаш.

сохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамин гурӯҳи дувуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гурӯҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд. Феодалони рӯҳонӣ ҳам ба ҳамин вачҳ аксар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дувуми феодалон, ки Ёбайдуллоҳон ба онҳо таъя менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намояндагони ҷудогонии ин гурӯҳ хусусан дар ҳамон ноҳияҳое, ки амирон иқтидори бештар доштанд, гоҳо, баръакс, амиронро ҳимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шаҳру деҳот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байниҳудии феодалон ба ҳоли табоҳ афтада буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Ёбайдуллоҳон, агарчи на ҳамаеша амали собитқадамона дошт, ин авзоъро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ё беш аз ҳама ба ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байниҳудӣ манфиатдор буданд, таъя мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилии Ёбайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузори худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурӣ буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Ёбайдуллоҳон ба умури идора фарзандони косибон ва тоҷирон, одамони «пастнасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки кӯшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Ёбайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки кишт-зори мардумро поймол накунад ва ба аҳоли ягон зараре нарасонанд. Ё дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошкоро хувайдост, ки Ёбайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Ҷунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII–XVIII оммаи халқҳои Осиёи Миёна хеле ғаёл шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафиқ гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Ёбайдуллоҳон ҷӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ё бо амирон душманона ва муборизаҳои бо онҳо рӯиност ва ошкоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ё ба ҳамон амироне, ки таъя мекард, пулу мол ва замин ҳадя менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаш ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин ҷизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳчанд фурӯхтани «ҳадя»-ро ҷорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале қори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ё анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеҷ асос кашиди гирифтани заминҳои танҳо дарк карда, як тадбири маккоронае ба қор бурд. Ё ин заминҳоро ба моликияти қомили муқаррабон ва маъмурунаш дод (яъне, албатта, фурӯхт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ё ва афзудани нуфузи худ буд, пуштибонӣ медид. Ин тарзи мусодираи танҳо ҳамҷунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Ёбайдуллоҳон боз як манбаи афзоиши даромади ҳазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хироҷи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле ҷасуруна ва шояд ҳатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳамон гурӯҳи ўро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои ҷиддӣ ворид мекард. Аз эҳти-

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ {амон асар, с. 227.

мол дур нест, ки Ubайдуллохон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ менамуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ӯ масунияти хирочи бузургтарин феодалони рӯхонии Осиёи Миёна – шайхони Ҷӯйбориро бекор карда буд.

Ubайдуллохон дар бобати инкишофи тичорати байналхалқӣ низ чорахое дид. Дуруст аст, ки ривочи тичорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора меҳариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фурӯхта шудани мол мепардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарият, моли фурӯхтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Ubайдуллохон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади ҳазина низ зиёдтар шавад.

Ubайдуллохон ба ислоҳоти пул умеди калон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи комил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамоман ҳолӣ шудани ҳазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад доништа, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро гоҳ паст ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккахоро ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буду ҳалос. Ubайдуллохон бошад, пулҳое баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. Ӯ дар давоми ҳафт сол, дар чӣ вазъияте ки бошад, ба тағйири пул ҳамчун манбаи даромад роҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ӯ сиккахоро вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳамаи гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо така мекард; аз тарафи дигар, чунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит менамояд, ӯ ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва пароканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар ҳазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вуҷуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтидори хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гӯем, Ubайдуллохон хост дороии ҳазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеҷ вақт рӯй надода буд. Одатан иёри нуқраро 5–10% поин мефураварданд. Ubайдуллохон ба чунин тадбири ғайримуқаррарӣ ҷуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ ҷони худро ба хатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. Ӯ бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам ҷони худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои неқ бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақаи фавқонии феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоеро, ки дар даст пул доштанду аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва қосибони шаҳр дӯкону қорхонаҳои худро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гурӯҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор ҷизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вуҷуд овард. Тӯдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шӯриш бардошта, ба таҳдид ва фарёд ба арқ ҳучум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳро талаб намуданд. Шӯриши халқ охири фурӯ нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамом набуд. Ubайдуллохон ба созиш маҷбур гардид ва

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135–147.

маънии ислохотро тағйир дод. Акнун пули кӯҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин коида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Убайдуллоҳон ҳам боқӣ монд). Ба ин тариқа, дороии хазинаи Убайдуллоҳон на чор мартаба, балки фақат ду маротиба афзуд. Ислохот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоеро, ки пештар Убайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сиёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душмани то дараҷае расид, ки хангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Убайдуллоҳон кушта ва дарбори хонӣ тороч карда шуд.

Пас аз ҳалокати Убайдуллоҳон бародараш Абулфайзхон (1711– 1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охири намоёндаи асосии сулолаи Ҷониён ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим мегардад. Қорҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба кулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳақимбии атолиқ мегузарад, ки ӯро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизоятии аъёну ашроф Муҳаммадҳақимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қаршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз харҷумарче, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, сухан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони ҳарис ва ҷоҳталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи табиӣ худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байниҳудии хонҳо ва бедодгариҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Вазъи хочагӣ. Даромади замин. Андозҳои шахр

Ҷунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ, дар воқеъ, иқтидори ҷиддие надошт. Ҷониёнро ҳатто расман ду пойтахт буд – Бухоро ва Балх. Дар Бухоро ҳуди хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолиқ ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоман ба аъёну ашрофи феодалии қабила, ки амалан зимомии ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбонӣ бағоят афзуд. Умури идораи қомилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастҳои давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Қувват гирифтани иртиқҳои феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи дохилӣ, ҳолӣ мондани шахрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хирочи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвонҳои тичоратӣ – ин ҳама хусусияти ҳоси ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқӣ

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охири намоёндаи ин ҳонадон Абулқозӣ ҳамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавонист.

¹⁶ Дар бораи сохти идороти давлати Ҷониён ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а, с. 137 ва давомаш.

иктисодӣ рӯй дод. Хоҷагии қишлоқ ақиб рафт. Шабакаи обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз шохидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева ғалларо бисёр намеқоранд, аз ин рӯ то охири сол ғаллаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмии даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 ҳиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонқулихон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба зами ин, боз анвои мухталифи бочу хирочҳои дигар вучуд дошт ва суиистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳоли гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. ҳафтдоҷанд ба қалами дево-ниён ва арбоб харочот мебаромад».¹⁹ Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу чихот, хироч) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хирочро милкона меғуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкона гӯён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор, балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ҳанӯз боқӣ монда буд. Протсессии камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён, алаҳхусус, дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоман хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андозӣ нав чуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади хазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши калоне таҳдид менамуд.²⁰

Деҳқонон, умуман, аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Хоҷагии онҳоро на фақат ғоратгариҳои хангоми ҷангҳои дохилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. ҳамчунин як протсессии амиқи иҷтимоӣ – барҳам додани бақияҳои обшина, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат қорқунанда ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишин ба амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардид, замини ҷамоатро лоақал чунон як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2–3 сол иҷора гирифтани замини нав лозим намеомад. Ў ҳақ дошт дар замини ҷамоа тамоми умр қор қунад (ва қори худро ба авлодаш боқӣ гузорад).

Қосибон ҳам аз тарафи феодалони қалону хурд ҳар навъ зулму ҷавр меиданд. Ба қасбу тижорат худсарона ҳар гуна боч ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеҷ як қамонат барои моликияти ху-

¹⁷ Абдурахимов М. А., 1966, с. 260.

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадини Бухорӣ, 1957, с. 157.

сусии косибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардидани аҳолии ҳатто марказҳои шахрии қадим ба амал меомад.

ҳукмронони давлати хонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зеризаминӣ боиси ҳучуми ҳамсояҳои ҳарис хоҳад шуд, қандани қонҳоро манъ карданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон чамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони қалони ҷудогона ва шайхони бонуфуз чамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алалхусус, амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Қониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Қунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангушбӣ ҳусусан дар вилояти Самарқанд, ки чандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳукмронӣ кардааст, масоҳати беҳадду қанори заминҳои киштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Қониён, ба зами ин, заминҳои ўро аз пардохти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «озод» карданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараш Оллоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо чамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамона шайхони қўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ карда наметавонист, қунон ки дар давраи Шайбониён буд ва аёну ашрофи қabila ба дороии онҳо қашм меёхтанд, шайхи қўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ накарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аёну ашрофи феодалӣ ва саркардаҳои ҳарбӣ мисли пештара ба номи суюрғол ва танҳоқ подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавочиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон тахсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди ҳукмронии Қониён хеле зиёд ва ба ҳаҷми қалон на фақат заминҳои давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона баҳшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногун, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, қунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII–XVIII, ҷи навьё ки муҳаққиқон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васиқа, вақфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки харидор ва ё идораи вақф бояд мегирифт, дода мешуд.²⁴

Лекин ба дасти феодалони қалон чамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати ҳоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамоми мегардиданд. Боиси тавачҷӯх аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фурӯш мерасиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Ҳолӣ шудани ҳазина хонҳои Бухоро ро зуд-зуд ба фурӯхтани замин водор мекард ва илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи

²¹ Чехович О. Д., 1954, 6, с. IX–XII.

²² Иванов П. П. 1954, с. 68–80.

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

²⁴ ИТН, II, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 6, с. XV–XVIII.

подош тақдим карда мешуд. ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмийат мебаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсим шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои ҳолис мубаддал гардидани онҳо) хеле босуръат ба вуқӯ меафтаст. Ин, албатта, фаҳмост. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмор вазъияти феодалӣ милкдорро хеле номусоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани миқдори камтари замин – милки ҳолисро, ки худ ихтиёрдори комил бошад, авлотар медонист. Дар чунин ҳолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон чӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи ҳудро рӯёнида метавонад ё не, ҳеч алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони калон, хусусан аён ашрофи тоифаҳои ўзбек чамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт кам шудани деҳқонони замини ҷамоат, афзудани замини милки ҳолис, босуръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фурӯштани заминҳои давлатӣ, ба амлоки шартӣ тақсим карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ (аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардани заминҳои давлатӣ ва аз хусусиятҳои махсуси асрҳои XVII–XVIII ба шумор мераванд. Дар натиҷа, барои ҳазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андози мадохили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин ҳусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шохид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо чашми худ дидаанд, иқтифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар ҳазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шохон аз зарби сикка ва бочу хироч пуле дар ҳазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ намерасад». Ф. Беневени: «Аз чехраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк мароми олие дар ўст, аммо чун ҳазина ҳолист, ўро иқтидоре нест... Он чӣ оидоти ҳазина хоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони калони соҳибихтиёр, алалхусус амирон – сардорони қабिलाҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯхонӣ ҳам баланд гардид. Чунончи, дар вақтҳои гуногун шайхони тариқати дарвешӣ дар Фарғона ва Тошканд ҳокимиятро ба дасти худ гирифта буданд.

Чунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва ҷақру гуруснагӣ норозигии оммаи халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯру ошӯбҳои халқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ӯ Сайиди Насафӣ, шӯриши калоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин чунбиши халқӣ ба да-

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63–71; Абдурахимов М. А., 1956, с. 64–72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221–223; Давидович Е. А., 1964, с. 135–145; ИТН, II, 2, с. 44–47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579–580.

рачае буд, ки худи Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шӯришро фурӯ нишонд ва Дахбедро оташ дода, ба хок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ӯ ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин чунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре хангоми ба Балх ҳучум кардани Субҳонқулихон тамоми аҳоли дар зарфи 21 рӯз қаҳрамонона ҷангида, шаҳро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолик буд, аз бухориҳо ғиба намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳуҷум мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳро ишғол наояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлӣ қарор хоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷангу низоми дохилии феодалӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар ҳисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Ҷўткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми ҳисор дучори бедодгарии Ҷўткан гардид. Аз низоми хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии ҳисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва ҳимояи худро талаб карданд. Амрон бо вакилони халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амрон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеанигоре ин ҳодисаро чунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи ҳисор берун омаданд, сипоҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтада буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии ҳисор, юзҳои қавми шодӣ, худро ба торочи хиргоҳу шомӣёнаҳои бухороӣ шитобон фироркунанда дарандохтанд ва анда-руни қалъа ҷунон талотубе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқимии вилояти ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам хӯрдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзамини сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятмези халқро тарафдорӣ карда, қори торумор намудани бухороӣро ба анҷом расониданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар чунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гурӯҳ феодалони қаблаи кенас ба сардории Иброҳим атолик ба мақсади иҷро кардани табодули дараҷаҳои хост ба арқ дохил шаванд. Халқ ба ҳимояи ҳукумат бархос-та, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. ҳамина тарика, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислоҳоти пул халқи Бухоро, баръакс, бар зидди Ҷўддуллоҳон шӯриш бардошт. Норозиӣ табақаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро гирифта, аввал ба шакли муқобилати ғайрифайзо зухур намуд: дўкону қорхонаҳо баста шуданд: қори савдо қатъ гардид, дар бозор қизе ёфт намешуд. Баъдҳо норозияти мардум авҷ гирифта, ба як шӯриши ошқорои мардуми фақирона бенаво фуру рехт. Ба қавли, яке аз муаррихони онвақта – Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмона пахш карда шуд, қанд қасро ба дор кашиданд, ислоҳот қомилан қорӣ гардид ва ҳама қори итоат фуруд оварданд.³¹ Қанд вақт таърихшиносон ин баҳои қаразнокӣ шӯришро ғайританқидӣ қабул карда буданд.

²⁸ Муҳаммадҷосуфи Муншӣ, 1956, с. 162.

²⁹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 68.

³⁰ Абдуллоҳони Толеъ, 1959, с. 60-63.

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадии он давр нишон дод, ки ин ҷунбиши халқӣ муваффақияти калоне пайдо карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтода, мачбур шудааст, ки маънии ислохотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII ҷунбишҳои халқӣ ҷунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯпӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Ғайр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713–1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тошканд шӯру ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти ҷунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ наместонд, ки дар шароити иртиҷо ва истибдоди феодалӣ оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди сохти беҳукукиву ситамкорӣ, зидди ҷангҳои дохилии феодалӣ бармеҳостанд.

Касбу ҳунар, тичорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шароит барои тараққиёти касбу ҳунар ва тичорати дохилию хориҷӣ хеле номусоид буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва ҷангҳои феодалӣ боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамоми ҷунон дучори тороч ва харобӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи касбӣ, пешаварӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайиди Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳунарро ном бурдааст. Харобии иқтисодие, ки ҷангҳои дохилӣ, тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мўътадили истеҳсолоти молӣ ва тичорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гуруснагӣ, хонавайроншавӣ – ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайиди Насафӣ, ки дар айёми пирӣ ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба набудани харидор, тамоми аз равак бозмондани бозор дар охири асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар таҳи гарди касодӣ шуд матоам поймол,
Рӯзгоре шуд ҳичолат аз дукон бошад маро,

Ё худ:

Гоҳе матои худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) водии Зарафшон тамоми ба харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳр сар шуд, қасони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шахру вилоятҳое, ки аксаран дар ғўшаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалӣ, тохтутозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро қосибону ҳунаремандон барои эмин мондан аз хавфу ҳатр ва пайдо намудани имкони қори осоишта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тичоратро тарк карда, ба ин ғўшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тичорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои душвории аз

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77–78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72–73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100–134.

хилаву найранги курб ба миён омада, ки ханӯз дар асри XVI чун бори гароне бар дӯши касбу ҳунар ва тичорат афтода буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. ҳар бор, ки иёри пул паст мефуромад, хазина фоида мебурду аҳоли зарар медид. Аз ин рӯ, аҳоли ба муқобили шикастани курби пул ғаёлона мубориза мебурд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил»—пули маҳкаму устувор ва ҳамеша якхелаву баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуб меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чоряки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоман қатъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, чунон ки дар боло оварда шуд, Убайдуллоҳон миқдори нуқраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятomez анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул карда мешуд, чун бори боз ҳам гаронтар ба дӯши аҳоли меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нуқраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» чудо мекарданд. ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтидори харидаи пули «кӯҳна» дар бозор қомилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нуқра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. ҳамин ки ин пулҳоро «кӯҳна» эълон карданд, фавран 40% иқтидори харидаи он аз даст мерафт, яъне аҳоли дарҳол 40% зарар медид. Агар таври дигар гӯем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он чи, ки Ҷенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз карда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти касбу тичорат имкон намерод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо ҳусусан аз охири асри XVII сар карда саҳт қоҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетаъсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа ваъи бехтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард. Аз ин қиҳат муносибатҳои тичоратии торафт мустаҳкамшаванда ва вуъатёбанда бо Россия аҳамияти маҳсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тичорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осиемиёнагӣ тадричан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлақати паҳновар тичорат кунанд. Ҳусусан, пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибир имтиёзҳои зиёде дошт – дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боҷ мегирифтанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боҷ ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истеҳсоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади қалб қардани тоҷирони Осиёи Миёна қанд муддат дар ин ҷо савдои бегумрук эълон карда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансӯҷоти паҳтагӣ мебурданд. Аз дафтарҳои гумрукии тичоратхонаҳои Сибир ва Аштархон метавон дид, ки ба он мамлақат қӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯйхати муфассали ин дафтарҳо анвои муҳталифи газворҳои истеҳсоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбенӣ, бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадракҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими хом (ҳатто ба хориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ хоҳиш ёфтани истехсоли шоҳивориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шуғл доштанд, ҳамчунин талабгори матоҳои шоҳӣ ва шоҳивориҳои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, колин ва ғ. аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тичорати хонӣ, яъне он молҳое, ки сафирони тоҷир мебурданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истехсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истехсоли аслиҳаҷот ва, умуман, маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа раванқ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олоти сафолии онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истехсол мешудаанд. Дар асри XVII касбу ҳунари амалӣ низ аз раванқ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакориҳои рӯи ғач ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан катъ гардид.

Дар соҳаи тичорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиرو низ мебурданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

ҳодисаи нав дар таърихи тичорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор ғайралола ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкдорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2–3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инҷоиро мебурданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна на фақат ба ашёи таҷаммулӣ (мӯина, чарм, моҳут ва дигар ҷизҳои қиматбаҳо) балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, чарчинворӣ ва ғ. низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осиёи Миёна ҳамчунин бо ҳиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тичоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ханӯз ба дараҷаи қофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари маҳсули савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тичорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи бехтар гардидани он чораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани ҳаробии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, масъалаҳои тичоратро маҳсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тичорат вучуд надорад.³⁷

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов Р., 1966.

³⁷ Беневени Ф., 153, с. 376, 380–381.

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАӢНАВӢ МЕӢМОРИ ВА САНӢАТ

Хусусиятҳои ҳаёти хоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII–XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алалхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамои ғоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои сохтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ меҳостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил аҳли қибора Ялангушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро вусъат дод ва ҳамон маҷмӯи имороти муҷаллалеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлақунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусхаи рӯи мадрасаи Улуғбек аст: дар марказ – сардар, дар ғушаҳо – манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои тегадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Баъдтар Ялангушбӣ аз тарафи севуми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шудааст, онро Тиллоқорӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ ҳуҷраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серқубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

ҳамин тарика, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш қушоду се тарафаш бо се бинои мўҳташами хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз, қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъморӣ ҳавзи қалон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабиҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ–мадрасаи Қўқалтош ханўз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нагирифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар қалони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи дигари он Лабиҳавз ва дар паси Лабиҳавз хонаҳои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин хонаҳо мувозана надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намекарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на табъе аз худ зоҳир накардааст. Биноқориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷўхе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисёр муҳим ва ҷолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди қомил расида, ороишоти он сода ва дар айни замон хеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асар аз

таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, канораҳои рӯи иморат, баръакс, бисёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бодабда ба пуркарруфар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин, беш аз ҳама, ба ороишоти биноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанаи ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффақиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алалхусус, қомебиҳои устодони қандакории рӯи ғач ба назар намоёнтар буд. Шӯшаҳои ғачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ касро дар ҳайрат мегузорад. Дар ороиши иморатҳо аз хунари хотамкорӣ ва қошинкорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшҳои пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV–XVI дурушт ва ҳашиштар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон қор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои хаттии асри XVII, ки бо минҷуруҳои расомони Осиёи Миёна зинаи ёфтаанд, миқдори ҳеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минҷури осиёимиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан, минҷуруҳое, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд қитобат шуда, 12 минҷуруро дар бар мегирад.³⁹ Минҷурусози забардасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яке он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки хиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одаӣ ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минҷури дигар, ки лашкар қашидани Темур бар зидди хони Олтинӯрда - Тӯхтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи ҷазми Темур низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли қибора, сипоҳиён, мурибон, ҳофизон, ровиён ва соқӣноро метавон дид. Саҳнаҳо ҳеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Ҷунончи, тасвири фасеҳи Имомқулихон, ки соли 1642 қашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъмори ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи ҳаробии иқтисодӣ, ҳуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳро деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози ҳевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт, махсусан, ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар диданд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор кардани аҳоли ҷунин марказҳои маданӣ, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин замони ошуфта ва тира ҳеҷ як ёдгории муҳими меъмори ва хунарӣ боқӣ намондааст.

Адабиёти бадии тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII – ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод.

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358–359; «Среднеазиатское миниатюры XVI–XVII вв.», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А., 1956, с. 3–16.

⁴⁰ Пугаченкова Г. А., ва Ремпель Л. И., 1965; с. 360–361. Дар хусуси санъати мусигӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба хиндустон ҳичрат карданд.

Дар сурате ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузaronид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва, хусусан, Миробид Сайиди Насафӣ шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. ҳамаи ҳешу ақрабӣ ӯ дар касби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва худ ӯ ҳам ин пешаро ба ҳубӣ азхуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва машаққат мегузафт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки ҳавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро фиреб дода, ҳавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот кардааст.

Соҳибони тазкира ӯро устои ҳам назм ва ҳам наср донистаанд. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Толиб ва Матлуб», як ҳаҷвия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд, бо чашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади пайдо кардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намоёндагони табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва Субҳонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фисқу фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур кашид:

Қадам аз кӯчаи арбоби давлат кӯтах авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хуне.

Сайидо халқи худро бисёр дӯст медошт. Ӯ на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанашро то метавонист ҳимоят мекард:

ҳар кучо афтодае бином ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъён ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғ. навиштааст, аз ҳамин қабиланд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳими «Баҳориёт» («ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симои намоёндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш меронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мӯрчагон ба зерӣ по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифоқ кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ харобии шаҳру деҳот, маҳрумият ва азоби бекарони аҳолиро дар аҳди Субҳонкулихон – даврае, ки, аз як тараф, муфлисӣ ва бенавой зиёд шуда, аз тарафи дигар, сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пири ҳамида мемонад,
Чаҳон ба деҳаи торочдида мемонад..
Зи баски аҳли чаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипеҳр ба нори макида мемонад.
Даруни чомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман, Сайиди Насафӣ дар давлати хонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, сохти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ӯ ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омоли табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан ҳунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни кайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои халқи меҳнаткашро ситоиш карда, бартариҳои онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамоми изҳор мекард, ки иқтидори аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиенаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯ ва шакли шеър баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навиҳо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золиро сарзаниш ва вайронҳои мулкро бо дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯоти ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи ҳунармандон қасидаҳои офарид. «Баҳориёт»-и ӯро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайиди жанри «шаҳрошӯб» раванқи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манфӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ӯ асари сабки мураккаби ҳиндиرو ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба нигаҳ доштани меъёри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ саъй менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинаи худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамоми анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модаринашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намояндагони бузурги адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манокӣб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихӣ он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёро дар бар мегирад.

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954. с. 18.

⁴² {амон ҷо, с. 159–162.

Дигар асари муҳимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихиро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машхур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

ҳамчунин асари Муҳаммадамини Яроқчӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихиро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфасссал таваққуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вуҷуд омадааст, асари Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар, асосан, таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорист, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702– 1711-ро фаро гирифтааст.

Боби севум

ҲАЁТИ ТОЧИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД (АЗ МИЁНАҶОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҶОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Ҳева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осиеи Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ пароканда ва аз харобихои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба ҳуҷуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.⁴³

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осиеи Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намояндаи сулолаи Ҷониев - Абулфайзхон (1711–1747) меистод. Муаррихи бухорӣ - Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад: «Абулфайзхон бошад ба лиҳози тиҳияти фиросату заковату қобилият аз аспӣ айшу тараб поён намешуд, аз сӯҳбати писарону духтарони маҳлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеҷ кор шугл намеварзид. Ин буд, ки қори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳқомӣ шариат аз доираи риоят маҳрум гардид. ҳар қас тамаи сардорӣ дошту ҳар фард қарази раҳбарӣ...».⁴⁴

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.⁴⁵ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723–1730) водии Зарафшонро ба харобазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснагӣ сар шуда, соқинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардиданд.⁴⁶

Ба қавли Муҳаммадвафои Карминағӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу омор ба қорат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳиҷоби тираи ҷабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва марқабҳои худ мазрааву киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва ҷароғҳои мамлакат дар зерӣ суми ҷорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биё-

⁴³ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилокорихои ӯ ниг.: Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 316–325.

⁴⁴ Сомӣ, 1962, с. 41

⁴⁵ Абдурахмони Толеъ, 1959, с. 69

⁴⁶ Чехович О.Д., 1954, с. 71–73

бон мубаддал шуданд. ҳосили ғалла ниҳоятдараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳои бераҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармой мекард... Нон қурси моҳро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁴⁷. А.А.Семёнов ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузарои давлати охирини Аштархонӣ, ки аз бенизомӣ ва худсариҳои гурӯҳи ҳукмрон – амирони худком, тамаъкор ва фосиқ руҳ дода буд, дар давлати хонӣ чӣ андоза ба таназзул расидани қувваҳои истехсолкунанда ва чӣ дараҷа қашшоку хонабардӯш гардидани аҳолиро ба таври возеҳ аён месозад».⁴⁸

Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи бештаре пайдо мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аъёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро ба амал меорад. Абулфайзхон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате надошт. Ин вазияти ҳарҷумарчи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниятҳои худ майлҳои ҷоҳталабонаи феодалони осийимиёнагиро моҳирона истифода мебурд, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба замми ин, лашкари ӯ хеле беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳақим атолиқи мардуд – Муҳаммадраҳимбии ҷоҳталаб ба истикболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи Муҳаммадҳақим, ки аз тарафи Абулфайзхон барои музокирот ба ҳузури Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳақим ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ - Муҳаммаддониёлбӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бухоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ муқовимати ғаюрунаи Элбарсхонро дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоймаҳои худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираҳои озуқа, пул ва дигар ҷизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қўшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳақимбии атолиқ писари ӯ - Муҳаммадраҳимбӣ қўшуни пурқувват ва боинтизоми ташкил дода, исёни амирони муҳолифро фуру нишонид ва дар дарбори Абулфайзхон мавқеи асосиро ишғол намуда, амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дасти дарбориёни худ кушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ӯ фавран рӯ ба заволи ниҳод. Аҳмадхон, ки аслан аз хонадони хонии қабилаи абдолии афғон буда, яке аз сарлашкарони Нодиршоҳ маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилаҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати кунунии афғонхоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикинишин, аз ҷумла вилояти ҳирот ба ҳайъати давлати Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750–1752 Аҳмадшоҳ аз ҳирот қувваи зиёди ҳарбиро барои тобегӣ намудани музофотҳои тоҷикинишин ва ўзбекинишини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон муяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе вилояту музофотҳо, аз қабили Балх, Андхӯй, Маймана, Ахча, Шибирғон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд. Дар Балх гарнизони афғонӣ гузошта, волие аз қаъми афғон нишонда шуд (дар аксари вилоятҳо ба тариқи вассал моликони маҳаллӣ фармонравой мекарданд). Баъдтар Бадахшон ҳам

⁴⁷ Муҳаммадвафои Карминагӣ, дастхат, с. 18–19.

⁴⁸ Ниг.: ба сарсухани А.А.Семёнов дар асари Абдурахмони Толеъ, 1959, с. 6-7.

таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму воқеъгардидаи тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайъати давлати Афғонистон дохил гардид⁴⁹. Дар натиҷа миқдори биёсери тоҷикон аз ҳамқавмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштаи худ ҷудо шуданд. Феодалон деҳқонони тоҷикро аз заминҳояшон ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад ҳаётхон дар асари машҳури худ «ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи деҳқонони тоҷик чунин навишта буд: «Қайҳост, ки онҳо аз ҳукуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба деҳқони кироиянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁵⁰

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табақаи ашроф ва рӯхонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

Ӯ барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қabilaҳои бодиянишини ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъин кард. Аксар вақт гуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеияти ҳукумати марказӣ сар кашаи қabilaҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти ҳисор бо зӯрӣ тобеъ карда шуд. Муҳаммадраҳимхон ба ҳисор ду дафъа (солҳои 1756–1757) лашкар кашид. Дар воқеоти он давра Қубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар ҳисор истехкоми то нав сохта, истехкоми пешина дубора ба қор андохта шуданд. Чун ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти қалон доштанд ва феодалони ин маҳалҳо тобаи саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ - Дониёлбиро ҳокими ҳисор ва вилоятҳои қўхистон таъин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шахрисабз, Тошканд ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари қор овард. Фақат Ўротеппа, ки дар нимаи дувуми асри XVIII ба ҳайъати он шаҳрҳои Хучанд, Қиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғ. дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.⁵¹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай биёсёр воқоҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ - Дониёлбӣ атолик (1758–1785) ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш

⁴⁹ Мир Ууломмуҳаммади Уубор, 1959. Масъалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асарҳои шарҳиносони советӣ, ки ба концепсияи марксистии ин масъалаи муҳим асос гузоштаанд, хусусан дар асарҳои Рейснер И.М., 1954; Ганковский Ю.В., 1958 а; Массон В.М., Ромодин В.А., II, 1965, муфассал тадқиқ шудааст

⁵⁰ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

⁵¹ Мухторов А., 1964, с. 18–19.

маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъяс мекард ва барои таъмини он чизеро дарег намедошт. Ин буд, ки дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофии қабилаҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чӣ бисёртар ғоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёлбӣ аз рӯҳониён ва шайхони дарवेश низ ҳимоят ва пуштибонӣ медид.

Чи навъе ки адиб ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Махдуми Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ хеле андозҳои нав, монанди аминана, ниқона, мӯхрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. ҳамаи инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табоҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табақаҳои меҳнаткаш аҳоли мегардиданд ва, ба қавли Аҳмади Дониш, «фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракат ва сукун набуда аз ғарти зулму заҷр ва олуху солук, мисли аминана, вақилона, арзонии ниқоҳ ва қимати ниқона. Масалан, мӯҳри муаҷҷал даҳ дирам, ниқонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққумизон понздаҳ танга ва ғайра.⁵²

Худкоми аъёну ашроф ва табоҳии ҳоли мазлумон, алалхусус, дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. ҳукмрони қуҳансол диғар аз ӯҳдаи ба сари итоат овардани вассалҳои саркаш ва ғуруш нишондани шӯру ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодалӣ, беш аз ҳама, дар тангшавии ҳудуди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охири асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо хонии мустақили Хӯқанд ба вуҷуд омад, ки дар сари он намояндагони қабилҳои ўзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаккули хонии Хӯқанд дар миёна ва нимаи дувуми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбӯта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII давраи хеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байниҳудиро аз сар меғузаронд, ба замини ин дар солҳои 60-ум саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Андаке ба ифода омадани тартибу низоми ин хонӣ бо фаъолияти ҳукмрони он - Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қабилҳои ўзбеки қунғрот буда, ба сулолаи Қунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора кардаанд, асос гузоштааст.

Мулкҳои қўхистоние, ки дар сарзамини қуниии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии ҳисору Қўлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Қониён дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Ўротеппа ҳам, ки сарғаи Зарафшон – аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамоно дар ҳайъати он буд, истиқлолияти худро ниғаҳ медошт.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҲИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Қунон ки дар боло қайд карда шуд, норизоятии оммаи халқ тамоми аморати Бухоро фаро меғирифт. Дониёлбӣ на фақат худсарҳои феодалонро баргараф карда наметавонист, балки ҳадаш торафт бештар мутеи қушбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ - Шохмурод худро тамоман ба тариқати сӯфия баҳшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарवेशи мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармоиши шайх ҳатто дар бозор ҳаммоли мекард. Содагӣ ва дастрасии зоҳирӣ,

⁵² Аҳмад Махдуми Дониш, 1960, с. 13; Аҳмади Дониш, 1967, с. 27.

тарзи зиндагии шикастанафсонаи шахзода, ки ба куллий хилофи зиндагонии айёшона ва пурдабадаи аъёну ашроф ва худӣ Дониёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва аҳли зӯҳду такво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шохмӯрод, махсусан, ба рӯхониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо чидду ҷаҳди тамои таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашро ба назар нагирифта наметавонист ва шахзода дар умури давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. Ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳо низ муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъин кардани ӯ дигар чорае намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ӯ либоси тавба дар тан фарёдкунон дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳиссаи худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба касоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва, аз ин рӯ, боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зӯҳду такво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ (либоси факру фока мепӯшид ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда дариданаш аз тан намекашид, таоми оддӣ ва хеле кам меҳӯрд, ҳеч гоҳ ҳадя намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиёҷоти худ фақат як танга харҷ мекард ва ғ.) муосиронашро дар ҳайрат мегузоштанд. Ӯ барои таҳдиди синфи хочагон ва ашроф кушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сураи мегирифт, дар қори соҳиб шудан ба тахти салтанат ва ба тарафи худ кашидани тавачҷӯҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.⁵³

Ин тавачҷӯҳ барои Шохмӯрод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) косаи сабри аҳолии Бухоро лабрес шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Аз ин рақам ба хубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то ҷӣ андоза вусъат доштааст. Шохмӯрод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухоро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоки масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушкӯ холи ва фақат василаи аз ғзаби халқ раҳой ёфтан буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, меситониданд.

Аҳди салтанати амир Шохмӯрод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Манғития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шохмӯрод ба мақсади бартараф намудани норизоятии умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳот қорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро бокӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боч ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷизя – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодири карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рӯхониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустақкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебурд.

Ислоҳоти пулие, ки ӯ дар оғози ҷулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин

⁵³ Соддагӣ ва порсоии Шохмӯрод ба дараҷаи афсона расида, номи аслии ӯ «Амир Маъсум» (ба маънии «амири бегуноҳ») машҳур шудааст – ниг.: Семёнов А.А., 1953, с. 41–42. Аммо золимии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутаҳайир сохтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд – ниг.: Семёнов А.А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

амирони манғит сиккаҳои нукраи камиёр бароварда, аз тафовути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо ғоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шохмӯрод иқдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нукраи пуриёр мебаровардагӣ шуданд. ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нукра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд.⁵⁴ Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнии иқтисодиёт ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Ба Шохмӯрод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз қор барқанор карда, ҳокимони нав таъин намоёнд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони ҷудогона дарҳам шикаста шуд. ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзалӣ, ки дар вақти Дониёл худро дар Шаҳрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шохмӯродро қабул намуд.

Шохмӯрод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки бар тибқи он агар қасе нисбат ба молиқият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои қамъиягии ӯ, ба саҳттарин қазо гирифта мешуд. Чунин тадбирот як андоза пеши роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои оқоиншталаби аҳоли буд. ҳама медони-станд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунанд, барои дуздӣ дастӣ ростро мебуранд ва ғ. Шохмӯрод ин қорабиниҳоро таҳти ливои мубориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои мураккабат ва мухофизати расму оин мансаби раисро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.⁵⁵

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар қарабонаи ислоҳоти пул барои равнақи тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Хоҷагии воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзиш ниҳод. Дар қобати афзудани нуфуси ноҳияҳои қамодам қораҳо дида шуданд, қаналҳои нави обёрӣ ақун на аз они феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб меёфтанд ва аз ин ҳам мадохили ҳазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ протессии ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар қаминҳои нақобод қувват гирифт.⁵⁶

Амир Шохмӯрод риёқорона қиёфаи дарवेशи порқоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривоч меод ва аз он ба мақсади қорӣ қардани сиёсаташ истифода менамуд. Ў таҳти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар қидди шиҳо» қандин мартаба ба Хуросон лашқар қашид ва қиср маҳалҳои онро тороч намуд. Умарои Манғития дар ин лашқарқашихо ҳар як қаси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир қарда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин қосита қозори ғуломқурушии Бухоро ҳеле авҷ гирифт. Дар охири қасри XVIII, вақте ки Эрон сарқарми қанғҳои доҳилии худ буд, Шохмӯрод дубора Марвро ишғол қард. Қас аз қанде вай ба муқобили қарадарии худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳуқм ронда, қараи ҷудо шудан аз Бухоро қушиш мекард, доҳили муқориба гардид ва сарқанди дарёи Мурғобро ба қулӣ вайрон намуд. Ў

⁵⁴ Давидович Е.А., 1964, с. 164–168.

⁵⁵ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

⁵⁶ Бартольд В.В., 1963 в. с. 281.

тадричан қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кўчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтаи Шохмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шохмурод якҷанд дафъа ба тарафҳои Ўротеппа лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Ўротеппа, Хавос, Зомин ва Ёмро зўран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.⁵⁷

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз ғавти Шохмурод писараш - амир ҳайдар (1800– 1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикҳ ва мунокашаҳои бемаънии шарҳу хошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирмARDони бухорой ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби ҷўб ҷамъ менамудаанд, зеро касе бо ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан намехостааст.⁵⁸ Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдории рӯҳониёнро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир ҳайдар Қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд – аз сад қанизи ҳарамсарои худ якеро интиҳоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанони қордида қасони махсус ба ҳар гўшаву қанори мамлакат фириастода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибқамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳуқмронии амир ҳайдар ба қўшуни Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи ҳеле шадид расонад ва аз ин қониб хавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, қонҳои Хева боз мутғасил ҳучум намуда, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шаҳрисабз ва давлати қонии Хўқанд ҳеле тўлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир ҳайдар дар қанги Ўротеппа ғалаба карда, Қиззах ва сарғаҳи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд.

Амир ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи ҳисор ҳам лашкар кашад. Ў дар ин чо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. ҳокими ҳисор, ки акнун ҳусури амир ҳайдар гардида буд, унвони атолиқро соҳиб шуд ва гоҳ ба амир пешкаш ва қувваҳои ҳарбӣ мефиритод. Вай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г.Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри ҳисор – нишемангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шуқуфони қорой заминҳои ҳосилхез (ҳусусан мазрааҳои қаровони шолӣ) ва қароқҳои сабзу ҳурам қой гирифта буд. Ғайр аз ин, Деҳнав, Қаратог ва Регар низ аз

⁵⁷ Мухторов А., 1964 с. 45

⁵⁸ Семёнов А.А., 1954 а, с. 3.

калонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими ҳисор ҷанг мекард.⁵⁹

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи заил баён менамояд: Мовароуннаҳр «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриқтидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона - Умархон мегирад. Севумӣ волии Ҷиртеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад. Ӯ исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузошт, ки ба номи Мир ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас, Миризатулло ҳокимони ҳисор, Кубодиён ва Қўрғонтеппаро зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шўғнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд: «ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».⁶⁰

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир ҳайдар ҳисси норизоятӣ мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.⁶¹ Амир ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоёғони ҳусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аёну ашроф эҳтиёҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадъяқуб, бародари амир ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд». ҳар сол аҳвол торафт хатарноктар мешуд.⁶² Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яксарӣ, ҷўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғ. дубора ҷорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба зами ин, ғоратгарихое, ки хангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумият ва мусибатҳои зиёде оварда, ӯро боз ҳам кашшоку бенавоатар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шӯриши хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнқол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин навъ ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шӯриш поёнтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» батафсил сухан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир ҳайдар писараш - Насрулло (1826–1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллуқ дорад. Ӯ менависад, ки амир Насрулло аз болои ҷасади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат ҳусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ рӯзе 50–100 касро ба қатл мерасонид.

⁵⁹ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 176–177; 1826, с. 130–131. Чунин хусусияти муносибатҳои байни амир {айдар ва ҳокими {исорро Миризатулло ҳанӯз дар соли 1813 гайд карда буд –ниг.: Соколов Ю.А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815–1816 амир {айдар метавонист амр кунад, ки тоифаҳои Узор ба ҷароғоҳои {исор равои шаванд –ниг.: Абдурахимов М.А., 1961; с. 70–103 (номаи №1 722). Доир ба таърихи {исор –ниг.: Давидович Е.А. ва Мухторов А., 1969, с. 35–37.

⁶⁰ Соколов Ю.А., 1957, с. 199–200.

⁶¹ Сомӣ, 1962 в, 63 а-б.

⁶² Муҳаммадъяқуб, дастнавис, в. 157 б.

«...Ў бо ғаддорӣ ва хунхории ғавқулудда фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва ҳирсу ози гӯшношунида ном баровард»⁶³.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Ўротеппа, Қўқанд ва Хева муттасил чанг мекард. Қўшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайъати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷае набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. ҳақим қўшбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат махсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамоди форс, ки ба ин вазифа таъин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлу илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андаке норизоятӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намојанд, кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н.В.Хаников, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳими раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тўл ва тарозу таъин шуда буд, дар қори решақан қардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби ҷўб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки ғурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд; сипоҳиён ҳам ғаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».⁶⁴

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт қўшун аз ду қисмат иборат буд: яке н ў к а р х о, ки бидуни мўҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки ғавҷҳои ғайримуназзами сершумореро ташкил медоданд. Ғайр аз нўкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии қўшунро адо карда, сипас ба нўкарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нўкарҳо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом медоданд. Нўкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерғанҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерғанҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд, бо найза мусаллаҳ буданд. Силоҳро ҳукумат медод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тўп ташкил медод, ки ба он тўпчибошӣ фармонфармой мекард. Нўкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз қитъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои ҳазина пардохташаванда рўёнида мешуд. Қўмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номурааттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир ҳайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор бему каланд ба даст бигиранд». Чӣ нерӯи размоварӣ доштани чунин қўшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми қалони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталёни 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тўпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсули низомӣ қорӣ карда шуд. ҳамаи сарбозон бо туфангҳое, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳама маҳсус аз ҳориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тўпчиён аз таппонча ва шамшери русӣ иборат

⁶³ Семёнов А.А., 1954, а. с. 3-4

⁶⁴ Ханыков Н.В., 1843, с. 231.

буд. Сарбозон дар хоначаҳои махсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «ка-зармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақтҳои озоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи қўшуни Бухоро махсус меёфт, дар вақти ҷанг ба таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони озоишта аз он метарсид.⁶⁵ Ин мустабиди хунхор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз ҳавф мебуд ва дарвоқеъ, ҳудаш ҳам зўран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳои маълум мешавад, ки зани бо зўр гирифтааш – духтари воли Шайхисабз – Кенасасном хангоми ҳоб ба гўшаш симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷоннок бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷо партоянд.

Пас аз ғавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ӯ - Музаффар (1860–1885) расид. Донандаи маъруфи таърихи Манғития А.А.Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло - Музаффар меҳри падарро ӯгон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеҷ намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш – ин шахси мисли ҳуди ӯ бераҳму хунхор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳах ин қасди ҳудро ба таъхир меандошт».⁶⁶

Дар замони ҳуқмронии амир Музаффар Осиёи Миёна ба Россия ҳамоҳ карда шуд.

Давлати ҳонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX

Таърихи ҳонии Хўқанд бо вучуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаҳои маълумат, мадрақҳои мустанади ва хотироти сайёҳон ханӯз ба дараҷаи кофӣ тадиқ нашудааст.⁶⁷

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошқанд вазъияти афзалиятноке дошт, зеро бисёр ҳодисоти ҳаробиовар, аз ҷумла футуҳоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона ҳеле афзуда, иқтисодии иқтисодии он зиёд мешуд. ҳамина буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800–1810)⁶⁸ гузошт. Ӯ ба мақсади баромадан аз тобеияти ашрофи ҳарбии феодали дастаи махсуси низомӣ ташкил намуд, ки қомилан аз тоҷикони қўҳистон – дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шўғронҳои фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзноқро соҳиб гардида, дастаи асосии қўшуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидаи давлат қидду ҳаҳди бисёре ба ҳарч дода, ҳарчанд муҳолифати доираҳои бо-нуфузи аъну ашроф ва рўҳониёнро баргараф карда натавониста бошад ҳа, ба ҳар

⁶⁵ Муфассалан ниг.: Вяткин В.Л., 1928; Троицкая А.А., 1953. Инчунин ниг.: Галкин М.Н., 1968, с. 210–222. Роқеъ ба гўшуни Бухоро маълумоти пурақзише дар баёноти асирони дар гўшуни Бухоро ҳизматкардаи рус, ки пеш аз рафтани аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

⁶⁶ Семёнов А.А., 1954, с. 4

⁶⁷ Таърихи сиёсии на ҳамаша дағиг, вале пурутатар – ниг.: Навиликин В.П., 1886. Аз муҳимтарин тадиқоти на – ниг.: Иванов П.П., 1939, 1958; Рақомов А.А., 1961, 1961 а; Набиев Р.Н., 1961, 1966; Усенбоев К., 1961; Ромодин В.А., 1963; Муҳторов А., 1964; Ҷувонмардиев А., 1965; Ҷамгарчинов Б., 1966; Плоских В.М., 1968; Троицкая А., 1969.

⁶⁸ Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои огоҳтар бештар мутобиғат дорад, ҳарчанд аз эҳтимол дур нест, ки соли анҷоми ҳуқмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В.И.Навиликин (1886, с. 76–77) оқози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки тамоман ҳақост.

хол баъзе муваффақиятҳоро ноил гардид. Ӯ худуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Ӯротеппа барояш муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охириҳои ҳукмронии Тошканд ва қabilaҳои қазоки ҳамҷавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

ҳамаи ин иқдомоти Олимхонро бародараш - Умархон (1810— 1822) бо муваффақият идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии давлати хонӣ қомилан ташаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам қардани иқтисодии табақаи ҳукмрони хонии Хўқанд тавонист ихтиёрооти бузургеро соҳиб гардад. Ҷанги бебарор барои Ӯротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашқар қашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати паҳновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то ҳафтрӯд ишғол намуд. Қалъаҳои Оқмаҷит (ҳоло шаҳри Қизилўрда), сипас Авлиёто (Ҷамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри қунунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. ҳамина тариқа, як қисми қabilaҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хўқанд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ - Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822—1842) зимомии умури хонии Хўқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. Ӯ чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашқар қашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зеро даст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Ӯротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Қошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Қошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди наҷот сӯи Фарғона фирор қарданд ва дар ҳамина ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло як марди золим ва бетарахҳуме буд. Ӯ ягон меъёро роият накарда, одамони гунаҳқору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун ишратпарастии фосиқ умр ба сар мебард, айшу нӯш ва қайфу сафо шуғли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В.П.Наливкин ин «хунқори ҷавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фақат ба фисқу фучур ва қатлу қуштор машғул шуд». ⁶⁹ Ӯ аз пуштибонии аъёну ашроф ба қуллӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст нигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хўҷанду Тошқандро ҳам дубора ба даст овард.

ҳанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, ҳеҷ набошад дар нимаи дууми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бӯҳрони дохилӣ ба зуҳур меоманд. ҳангоми ҷангҳои бешумор ва табaddулоти дарбор тоифаҳо тамоми несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қabilaвӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмонаи аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин – ин буд хусусияти ҳоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Хўқанд то охири лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

⁶⁹ Наливкин В.П., 1886, с. 125, 144.

Нобудшавии аҳоли ва харобии хочагӣ дар натиҷаи чангҳои байни давлатҳои феодалӣ

Мо ҳангоми баёни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Қўқанд борҳо чангҳои барои Ўротеппа сарзадари ёдоварӣ намудем.⁷⁰ Дар нимаи дуввуми асри XVIII Ўротеппа мулки калоне буд, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳавзаи Шаҳристону Ўротеппа, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитёр буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи Ўзбек барои маҷбури менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Ўротеппа гўё ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Қиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Чангҳои беинтиҳо барои Ўротеппа сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Ўротеппа А.М.Мухторов ду сабаби асосии ин чангҳо дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал – аҳамияти калони стратегӣ доштани забти Ўротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Ўротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфузи Ўротеппа барои хазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Ўротеппа ба Самарқанд 250 000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиёми асри XIX давлати хонии Хўқанд дар талоши Ўротеппа саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ўротеппа даҳ маротиба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани қўшуни асосии онҳо аҳолии Ўротеппа (инчунин Хучанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841–1848 Ўротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати охири шурӯъ мегардиданд. Дар арафаи ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ўротеппа дар ҳайъати аморати Бухоро буд.

ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуни даҳсола ба Ўротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилхароши ваҳшоният ва қушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамаҷуза гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Ўротеппа Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шаҳро тороч кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи хаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз ҳоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Ўротеппа, марду зан бо пой луч ва тани урён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва ҳууроқу пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру малах» фуру рехтанд ва дар шаҳро атрофи он «ғайр аз ҳоку санг ҷизе боқӣ намонд». Шоираи ўротеппагӣ Дилшод, ки шӯҳиди яке аз мавридҳои истилои қўшуни Хўқанд қарор гирифтани Ўротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Пас аз шаш

⁷⁰ Дар хусуси мулки Ўротеппа ва чангҳои барои Ўротеппа дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баамаломада – ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

рӯзи муҳосира ва ҷангҳои кӯчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, нӯкарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороч мекарданд, фосикӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорхо сохта буданд.⁷¹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамои валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806–1807 ҳуди шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хӯканд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳуҷуми душман дуди оташ, кӯраи хокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳоли гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои ғочангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Ёротеппа ба дасти амирҳои Бухоро медаромад, пулҳои хӯкандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳоли муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хӯканд мебурданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳо истифода мекарданд. ҳар гоҳ ки Ёротеппа ба дасти хонҳои Хӯканд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро махсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зерин ҳукмронии ҳокимони аз қабилҳои кенагас баромадаи ўзбек ҳаёти мустиқилона ба сар мебуд».⁷² Қабилҳои ўзбеки кенагас, кунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилҳои худро пуштибонӣ намуданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоеро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок доштанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст.⁷³ Қалъаи муштаққаи шаҳро фатҳ кардан ба кӯшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «ҳар сол баҳорон ў (амир Насрулло–Б.Ғ.) барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯроқвориҳо бағоят баланд мешуд.⁷⁴ Дар соли 1856 пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом на камтар аз Ёротеппа хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хӯканд, лашкаркашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хӯканд ба мулкҳои қазокон⁷⁵, қирғизон⁷⁶ ва тоҷикони қўхистон⁷⁷ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳнопазир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои фавқулодда оварданд.

⁷¹ Мухторов А., 1964, с. 43–44; 1969, с. 77.

⁷² Кун А.Л., 1880, с. 205.

⁷³ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

⁷⁴ Яворский И., Л., 1883, с. 46.

⁷⁵ Иванов П.П., 1939.

⁷⁶ Усенбоев К., 1961, с. 13–16.

⁷⁷ Искандаров Б.И., 1960, с. 49–55.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Қувваҳои истехсолкунанда

Масоҳати аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.⁷⁸ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолии яқсон набуданд: водихои Зарафшон ва Қашқадарё сернуфус ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водихое ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳолии имконпазир наметавонем. Мувофиқи таҳмини Е.Ф.Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дувуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н.В.Хаников (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-дувуним миллион нафар аст.⁷⁹ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфузи аморат якуним – ду миллион кас будааст.⁸⁰ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухоро 2 миллион кас таҳмин кардан дуруст бошад. Қисмати асосии аҳолии аз ўзбекон ва тоҷикон (тақрибан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳолии), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хўқанд мавҷуд буд, дар бисёр ноҳияҳо онҳо яқоя бо ўзбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар аксари маҳалҳои тоҷикнишин ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.⁸¹

Ин ду ҳалқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишин ва шаҳру деҳотро фақат ба таҳмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кўчӣ ва нимкўчии ташкил медоданд,⁸² аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳудуди кўчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳолии, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани ғизои одамони нимкўчии ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат ҳаҷми аҳолии, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфузи деҳот назар ба шаҳр бартарии мутлақро соҳиб буд.⁸³

⁷⁸ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380–386.

⁷⁹ Мюйндорф J., 1826, с. 196–197; Хаников Н.В., 1843, с. 75–76.

⁸⁰ Мо ба масъалаи сукувати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои солҳои сивуми асри XIX М. Элфинстон (Elphinstone M., 1839, 1, р. 403–422) манзараи хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н.А.Кисляков тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои шимолӣ ва ғисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дувуним ҳалқи ин мамлакат ба шумор мераванд – тақрибан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Кисляков Н.А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон ғариб се миллион тоҷикон иқоматдоранд – ниг.: Массон В. М., Ромодина В.А., 1, 1964, с. 10.

⁸¹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁸² Аз рӯи ҳисоби Мирандулқарими Бухорӣ дар ноҳияи Миёнкӯл ва Самарқанд ҷӣ гадар, ки мугимиҳо бошанд, ҳамон гадар кўчиҳо буданд (Mir Aïdoul Kûrim Yûkhary, 1876, с. 77).

⁸³ Барои хонии Хўқанд ба сабаби ноустувории ҳудудаш овардани ҳатто чунин рағамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рағами якуним – ду миллион аҳолии, ки дар қитоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўканд қорҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабақаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вучуд омаданд. Бо номи қўшпулӣ андозаи махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои кандани каналҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу ҷўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисмори деҳқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми кандан ва тоза кардани каналҳои давлатӣ мардуми гирду атрофро маҷбуран ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарёти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷазорқасӣ ба қори маҷбури бурда мешуд.⁸⁴

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебҳо ва доманаи қўхҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардони се-панҷқитъавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намендаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Ду нави омоч ба қор бурда мешуд: омочи калон барои шудгори мазраҳои сахро, ки онро барзагов мекашид ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба ҳар мебастанд. Ба воситаи омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон эҳтиёҷе наменомд.⁸⁵ Сипас, бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Қ а л а н д аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиёи Миёна хеле васеъ ба қор бурда мешавад. Якчанд нави бел вучуд дошт, вале доираи истифодаи он назар ба қаланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Деҳқонони қамбағалтар ҳосили даравқардаи худро дастӣ бо қўба ё тўхмоки вазнин меқўфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшоҳи ҷўбиро ба қор мебуданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар қўхистон чигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазифаи нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзўр кардани замин ба киштзор қору ва хоки теппаҳоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин қорро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд қору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба қои қору ахло-ти қўхнаи пўсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадрақҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, қамтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан 14% майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи қойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обқакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунин тақсими зироат аксаран ҳоси водихост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои қудогона тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар

его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рағами се миллион → аҳоли, ки тағрибан барои ҳамон вағҳо Волф зикр намудааст (Wolf J., 1846, с. 353) ба тағтиши дағиг эҳтиёҷ дорад.

⁸⁴ Радлов В.В., 1880, с. 12.

⁸⁵ Омоч заминро ба қуғурии 40–45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро қовок ва нарм ҳам менамуд. Академик А.Ф.Миддендорф (1882, с. 229) чунин ағиде дошт: «{анғомии шудгори ағиг вай, албатта, зерқокро ҳаво меғидад ва аз сипори гардон чунин барғариин муғимро дорост, ки хоки замин пас аз шудгори омоч дар зери офғоби сўзон он гадар сағт муғшқ намеғавад».

махалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷақорӣ раванк меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олиӣ худ шӯҳрат пайдо карда буданд.⁸⁶ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

Дар асарҳои тадқиқи таърихшиносӣ аксар вақт таъкид мешавад, ки техникаи хоҷагии қишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Бешак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба кӯтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба хоҷагии қишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадрақҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ дар ҳамон дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати ӯ ба замин ба вучуд омада, дар амал ҷорӣ гардида буданд. Усули зироати обии ба шароити ҳоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбинии ҳалқии ӯ ба ҳавои сол сар карда, то савияи боздошти оби зеризаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Дехқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месохт. Барои равшантар гардидани ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваккуф мекунем: Пахта дар замин кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лӯбиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ ҷунон ки меғунд «оғтоб меҳӯронданд». Сонӣ, яҳоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии об пешакӣ заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пори пошида, дафъаи якум шудгор мекарданд, аз паси он об мемонданд. Баъди даҳ рӯз дувумбора аз қаду бар такроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ, мола мекарданд. Пунбадонро 4–5 рӯз дар дегҳои калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рӯяш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешинонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқони пахтакор заминро дафъаи дувум каланд мекард, вале ин бор андаке чуқуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Киштзори пахтаро хишова карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолҳои дар натиҷаи обёрӣ ба вучудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси ҷуртаҷриба тақрибан чил амали заҳматталабро анҷом додан лозим меомад, то ба чидани пахта шурӯъ намоянд.

А.Ф.Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ сохтани табиат ва ба воҳаҳои биҳиштосо табдил намулдани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории махсусро парваридааст...».⁸⁷

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафикони ҳамсолам дар ин қорҳо иштирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки дарави дастии ғалла ва бисёр қорҳои дигари зироат хеле душвор ва ҷурмашаккат буд. Ҷавонони рустоии имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнашон як луқма нони худро бо ҷӣ миқдор арақи ҷабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқӣ-ёни ман устодони моҳири хоҷагии қишлоқ, агрономҳои модарзодӣ таҷрибаи садҳо

⁸⁶ Муфассалан ниг.: Ханьков Н.В., 1843, с. 121–123, 129–130, 137–139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

⁸⁷ Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

наслҳоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавони-станд обу ҳавои соли ояндаро пешгӯй кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, об-монӣ ва дигар корҳои зироат кадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олита-рин навъҳои дарахтони меваро медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шугли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои кӯҳистон канал сохтан душвор буд, муддати кӯтоҳи расиши растанӣ ва замини санглох корро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёхони рус дар ҳайрат афтода буд, ки мардуми кӯҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг ҷамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи ғании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он ҷашм пӯшид, ки дониши илмӣ ҳозиразамон, аз ҷумла, илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ намерефт, техникаи хоҷагии кишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодалӣ сурат мегирифт. Бино-бар ин, ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарои хоҷагии кишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморати Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хоҷагӣ 1–2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзагов ва хеле кам аз бузу гӯсфанд иборат буд. Дар хоҷагии тоҷикони кӯҳистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, қомилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил хеле кам мерӯид, бе чорво қорҳои хоҷагии кишлоқ анҷом намерефт, вай ба мардум хӯрок ва пӯшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва гӯсфанду буз муто-биқан ҷойҳои дувум ва севумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози кӯҳистон омода сохтани хӯроки чорво ба сари ҳар охур бо душворииҳои зиёде муяссар мегардид, миқдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкӯҷишини ва алаҳхусус кӯҷӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷӯпонҳо аз як ҷаро-гоҳ ба ҷарогоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар ҷарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати қалон, донишмандии чорво ва ҷарогоҳ ҷасорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлук ҳамчун гӯсфандпарварони моҳири шӯҳратёфта дар байни халқ мегуфтанд: «Қарлук забони гӯсфандро медонад» ё ки «Қарлук модари гӯсфанд аст». Қунғорҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар асппарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басадо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо миқдори чорвои онҳо бисёр набуд. ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ гӯсфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳоли амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон ҷандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (ма-салан, дар байни қарлуқҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20–25 ҳазор сар гӯсфанд дошт). Миқдори гову гӯсфанди чорводорони қамбағал ба дараҷае кам буд, ки ба-роӣ то охири сол таъмин кардани хӯроки хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар натиҷаи ҷа бастани ҷарогоҳ ва аз ҳад зиёд боридаи барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои даҳшатангезе буд.⁸⁸

⁸⁸ Вазъияти хоҷагии гишлогӣ Осиёи Миёнаи онвақта ҳанӯз тадқиқкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадрақҳои муҳим дар ҳисоботи сайёҳон, ҳуҷҷатҳои архивии Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба

Аҳолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тичорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В.В.Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандиҳо ба саноат кам шуғл доранд, дар ин ҷо ҳамагӣ чанд фабрикаи бофандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳоли боғдорӣ, истехсоли абрешим ва пахта аст»⁸⁹. Дар навбати худ дар деҳот истехсолоти ҳунаромандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т.С.Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии деҳоти Бухоро «мисли шахриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои махсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М.Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоъҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибхитӣ мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиту ҳомсуф мебофтаанд...»⁹⁰.

Мувофиқи ахбори сайёҳон, касбу ҳунари деҳот ба дараҷаи кофӣ ривоч ёфта буд.⁹¹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомулоти техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истехсолоти ҳунаромандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вачҳ рӯй додааст, ки мушоҳидони он-вақта ба воқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикаю заводии рус (ва ё Европай Ғарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ, истехсолоти ҳунаромандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мадракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошканд, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хўканд, Хучанд ва Ўротеппа барин шаҳрҳои қалон маркази касбу ҳунар ба шумор мерафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О.А.Сухарева дар Бухоро 75-90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳрнишини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидаи Н.В.Хаников дар соли 1841 тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухороро ташкил медоданд».⁹² Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁹³ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати қорбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки мегӯяд: «Тоҷикон қоргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунароманд ва ҳам деҳқонанд ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо ҳонда ва навишта метавонанд ва ба истиснои рӯҳониён, қисмати маданияти аҳолии Бухороро ташкил мекунанд».⁹⁴

Россия додаанд, ҳамчунин нашрияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муҳиме доранд. Аз ҷумла, ниг.: Бродский М., 1872, 1875; Миддендорф А.Ф., 1882; Шохназаров А.И., 1908; Юфев В.И., 1925; Кисляков Н.А., 1947; Кармишева Б.Х., 1954; Сухарева О.А., Бекчонова М.А., 1955; Раҳимов М.Р., 1957; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958; Ершов Н.Н., 1960; Усенбоев К., 1961; Таджики Каратегина и Дарвоза, вып. 1–1966, вып. II – 1970, вып. III – 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁸⁹ Радлов В.В., с. 39; Семёнов А.А., 1960 а, с. 1001. 48.

⁹⁰ Бекчурин М.. 1916. с. 303–304.

⁹¹ Семёнов А.А., 1960 а. с. 1002.

⁹² Хаников Н.В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи мураккаби ташаккуло паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани ўзбекон ниг.: Сухарева О.А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁹³ Мейендорф Е.Ф., 1975, с. 95.

⁹⁴ {амон ҷо, с. 105.

Истеҳсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз косибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳро ташкил медоданд.

Касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. О.А.Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадракҳои хеле ҷолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ хавола карда,⁹⁵ фақат тақсиму гурӯҳбандии зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пешаи ҷудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохту пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббохӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) куфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) мехчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандии зиёде дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадракҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунароҳои мардуми Хучанд ва Ёротеппаи асри XIX – ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁹⁶ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хучанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, тахминан чоряки аҳолии шаҳро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунармандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ равнаки бештаре пайдо карда буд. Хучанд дар қатори Бухоро ва Хӯканд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁹⁷ Ин хусусияти иқтисодии Хучанд хеле барвақт ба зӯҳур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзон «Роҷеъ ба вазъияти кунунии баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Хӯканд ва Хучанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома меоранд.⁹⁸ Қулолӣ дар истеҳсолоти ҳунармандии Хучанд назар ба Бухоро мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Ёротеппа аз 1041 дӯкони косибон 187-тоаш дар деҳаҳои қалон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда, маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁹⁹

Дар Тошканд, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тичорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар назар ба Бу-

⁹⁵ Сухарева А., 1958; 1962; 1966.

⁹⁶ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁹⁷ Пашино П.И., 1868, с. 139.

⁹⁸ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 177–178.

⁹⁹ Мухторов А., 1964, с. 72, 75.

хоро камтар буд, вале ба ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истеҳсолоти чӯянрезӣ ривоч дошт.¹⁰⁰

Таҷҳизоти техникии истеҳсолоти ҳунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кӯҳнаву анъанавӣ буд. Касодии техника чихатҳои хоси тарзи истеҳсолоти феодалист. Чунон ки В.И.Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истеҳсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара тақрор кардани протсессии истеҳсолот аст...» хоҷагии натуралии деҳқонон, истеҳсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.¹⁰¹

Истеҳсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиконию меҳнат (ҷарҳи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда мешуд.¹⁰² Бе сабаб нест, ки маҳз истеҳсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодали гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.¹⁰³ Ҳунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаққоқӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводи хомро барои истеҳсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манфӣ медоданд (Е.Ф.Мейендорф, Хорунжий Н.И.Потанин, П.И.Неболсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла, оҳан, тилло, нукра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия кашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, вале ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардида ни тариқи истихроҷ ва ҳеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Микдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршӯӣ ҳосил карда мешуд.¹⁰⁴ Дар кӯҳҳои ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кӯҳи Танг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (қӯрғошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нукра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқӯрғон, райони ҳозираи Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Ғузор, намаки кӯҳи Хочамӯмбини наздики Кӯлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шӯра (селитра) ва гӯгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кӯхистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, аз қабилӣ лаълу ёқут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуданд.

Ҷамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъдан¹⁰⁵ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зерзаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конҳо иштирок намулдани инженерҳои маъданшиносии рус, ки бо даъвати ҳукмронони давлатҳои хонӣ

¹⁰⁰ Маев Н., 1876; Хорошхин А.П., 1876; Гейнс А.К., 1898; Добромислов А.И., 1911; Озодаев Ф., 1959; Ҷочиев Э., 1960; Набиев Р.Н., 1966.

¹⁰¹ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 58

¹⁰² Петровский Н.Ф., 1874; Бродовский М.И., 1875, с. 15–17; .29–31

¹⁰³ Сухарева О.А., 1962, с. 142.

¹⁰⁴ Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7–8.

¹⁰⁵ Иванов П.П., 1932, с. 44–75; Бубнова М.А., 1975.

ба Осиёи Миёна омада буданд,¹⁰⁶ ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу ноҳоҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқиқи сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудогонаи кори пурмахсули саноати маъдан ба ташаккул шурӯъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки конҳои тилло, нукра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои киматбаҳо доштанд, яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.¹⁰⁷ Дигар аз чунин ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиёи Миёна ҷазираи Чилкон буд.¹⁰⁸

Чамъиятҳои пешаварон (сеҳҳо) – коргоҳҳои пешаварон ба вучуд омада буданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс дар «Идеологияи немис» ба чамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европай ғарбӣ, аз ҷумла, чунин тавсифот додаанд: «Таксими меҳнат дар шахрҳо байни чамъиятҳои пешаварони ҷудогона ҳоло (комилан) ибтидоӣ буд, вай дар дохили худ чамъиятҳо ҳам байни коргарони ҷудогона тамоман гузаронида намешуд. ҳар як коргар мебоист чанд корро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар коре, ки бо асбобу абзораш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тиҷорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шахрҳои ҷудогона, бенавоии аҳоли ва камии талабот ба таксими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар касе, ки усто шудан меҳост, мебоист касби худро ба ҳадди аъло аз худ мекард»¹⁰⁹.

Ин тавсифотро комилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки моҳияти чамъиятҳои пешаварони осӣёимӣёнағӣ, бо вучуди тафовуташон аз чамъиятҳои Европай ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусоҳои қосибону ҳунармандон амиқтар дарк қарда шавад. Дар доираи чамъияти пешаварон чанд навъи ячейкаи ибтидоӣ вучуд дошт. Оддитарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли ҷамоатӣ-хонаводагии ташкили истехсолот ишғол менамуд, аммо чамъият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дуузва (усто–шогирд) ё худ сеузваи ташкили қор (усто-халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат ҳӯроқ меғирифт, баъдтар андак музд ҳам меғирифтағӣ шуд. Аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истехсолоти бештар ривочёфта – бофандағӣ, қашдӯзӣ, ҷўян-резӣ) аз вуъати зиёди истехсолоти молӣ шаҳодат меод. Дараҷаи боз ҳам баландтари тараққӣёти он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои қоргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён меғардад. Дар давлати хонии Хуқанд, дар арағайи ҳамроҳ шудан ба Россия, қўрхонаи давлатӣ бо милтиқхона ва тўпхонааш вучуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва ҳўроқворӣ (нон, гўшт, ҷой ва ғайра) меғирифтанд, баъзан аз андози замин ҳам озод мешуданд¹¹⁰, шояд ин яке аз шаклҳои (иловағии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи қоргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Ҷунончи, П.И.Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истехсолоти бофандағӣ, маса-

¹⁰⁶ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С.В., 1915, с. 112–113; Маслов О.В., 1955, с. 47–48; Халфин Н.А., 1974, с. 47–60 ва ӯйра.

¹⁰⁷ Маълумотро дар ин ҳус аз таҳғиготи гуноғуни роҷеъ ба хонии Хўтанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. {амчунин ниг: Богословский, 1842, с. 21. Обозрение., 1849, с. 124–125; Потанин Н.И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А.Б., 1868, с.137; Краузе Ч.И., 1872 ва бисёр таълиғоти дигар. Махсусан сандҳои бо қори маъдан алогаманд аз архиви хонҳои Хўтанд қолиби дигат мебошанд– ниг.: Троицкая А.Л., 1968, с. 353–354, № 2507–2522.

¹⁰⁸ Литвинский Б.А., 1949.

¹⁰⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., том. 3, с. 52.

¹¹⁰ Троицкая А.Л., 1968, с. 278–279, № 1878, 1879, 1883; с. 311–322 (№2160–2272).

лан, як хўчаин «...ба хонаводаҳои шиносаш— ба яке тоза кардани пахта, ба дигаре нахресӣ, ба севумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангресӣ ва амсоли инро тақсим карда медихад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекорнишинии коргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди заҳмат ба зиммаи занон ва наврасон меафтад, ки онҳо бо тоза кардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд.»¹¹¹ Ба қавли П.И.Неболсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мепартоянд, ҳам ба бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дӯхтан ҷомаҳои буридаро тақсим карда медиханд».¹¹²

Миқдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле афзуд. Николай Григорьевичи юнонӣ, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин аср чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Раҳимбӣ —Б.Ғ.) мебошад ва он ҳам на он қадар калон буда, шохворӣ ва маҳмал истехсол мекунад...».¹¹³

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба кулӣ тағйир ёфт. Гурӯҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои ҳунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дасти худ ҷамъ намуданд. Қисмати косибони оддӣ тамоман дигар буд. «Коргари бофанда,— менависад А.Д.Гребенкин,— аз соатҳои 3–4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах кори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад».¹¹⁴

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истехсолоти ҳунармандӣ ҳамоно феодализм буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он ки шогирд аксар вақт писар ва ё хеши хўчаин будо, дар хонаи вай меҳўрду мезист, ҳолаш бештар намешуд. Халифа ҳангоми даромадан ба қор аз хўчаин маблағи зиёд бунақ мегирифт ва дар сурати тарқ кардани қор мебоист онро баргардонад.¹¹⁵ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди хўчаин шуда мемонд. Умуман сармояи ғойдахӯрӣ мавқеи калонро ишғол мекард. Судхўрҳо аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қариб 25%, яъне 250 сўм фоида амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдатар мешуд.

Чи навъе ки С. Айний шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар деҳот судхўрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга ба фоида мемонданд».¹¹⁶ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхўр ба ивази он бо зўр духтарони ўро мегирифт.¹¹⁷ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхўрон нафрат мепарвариданд.¹¹⁸

¹¹¹ Пашино П.И., 1868, с. 139–140. Инчунин ниг.: Пашино П.И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобеҳи аз ин барвағттар дар бораи давлати хонии Ҳўғанд дар ҳисоботи Хорунжий Потанин Н.И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводи хиштсозии хон» ва «фабрикаи қолазбарорӣ» «қорхонаи мануфактурӣ» номида шудаанд. Обзорение., 1849, с. 213.

¹¹² Небольсин П.И., 1865, с. 36. {амин тариқа, ҳаг ба ҷониби Бунаков Е.В. нест. Ў нодуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандаи 1138-саноатӣ фағат дар Пашино П.И. мавҷуд аст, ниг.: Бунаков Е.В., 1969, с. 97.

¹¹³ Вельяминов–Зернов В.В., 1853, с. 20, 71.

¹¹⁴ Гребенкин А.Д., 1-872 а, с. 31.

¹¹⁵ Роҷеъ ба бунақ дар ҳоҷагии гишлог ҳамчун байёна ниг.: Иванов П.П., 1937, с. 38–40.

¹¹⁶ Айний С., 1970, с. 156–157.

¹¹⁷ Айний С., 1961, с. 97.

Чунон ки К.Маркс хотирнишон менамояд, сармояи ғоидахӯрӣ истехсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин ки қувваҳои истехсолкунандаро таракқӣ диҳад, онҳоро фалач мекунад, дар айни замон шароити ночизи ҷамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилонокӣ ҷамъиятии меҳнат, мисли истехсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби ҳуди меҳнат намеафзояд».¹¹⁹

Косибону ҳунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи ҳунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабилӣ корпартоӣи шогирдону халифакоро ба худ мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳои гурӯҳ-гурӯҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Хучанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқӣ Қалъаи Нав ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошканд ҳам аз рӯи касбу хирфаашон маҳалли сукувати худро муқаррар карда буданд.¹²⁰

Чӣ навъе ки Ф.Энгелс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт,— дуруст аст, ки вай бо рӯи сеҳии бюргерӣ ҳеле оғушта ва маҳдуд буд,— сармояҳои нахустин ҷамъ мешуданд, эҳтиҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш қардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...»¹²¹

Тичорат

Н.В.Хаников таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарканд ва Қаршӣ марказҳои асосии тичорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд.¹²² Ба радифи ин марказҳо Шаҳри-сабз ва дар Бухорои Шарқӣ ҳисор ва Қўлобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонии Хўқанд калонтарин марказҳои тичорат Хўқанд, Тошканд, Марғилон, Андиҷон, Намангон, Ўш, Ўротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт протсесс аз саноат ҷудо шудани тичорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дўкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи косибонро адо мекард,¹²³ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа «косибону ҳунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд».¹²⁴

Дар шаҳрҳои тичорат дар бозорҳои маҳсус сураҳои мегирифт. Бозор масоҳати қалонеро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошканд, ба қавли А.П.Хорошхин «...бисёр қалон ва оригиналист. Фақат дар рӯзи дарози тобис-тон метавон тамоми гўшаву қанори онро паймуд». Бозори Хўқанд ҳам «...ҳеле қалон ва покиза аст, мисли бозори Тошканд ҷо-ҷо тим дорад».¹²⁵ Бозори Ўротеппа низ қариб тамоман

¹¹⁸ Дар бораи судхӯрҳо ва мардумро иорат қардани онҳо ҳамчунин ниг.: Айнӣ С., 1960, с. 524–531.

¹¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

¹²⁰ Озодаев Ф., 1959, с. 24–25.

¹²¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

¹²² Ханыков Н.В., 1843, с. 161.

¹²³ Аминов А.М., 1959, с. 50–51; Бунаков Е.В., 1960, с. 99.

¹²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 50–51.

¹²⁵ Хорошхин А.П., 1876, с. 41, 96; Роҷеъ ба бозори Хўқанд ва хусусиятҳои он ниг.: Федченко А.П., 1875, с. 48.

пӯшида буд,¹²⁶ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О.А.Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти хоси тарҳи шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ин иборат буд, ки дар чорсуи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози гунбаздор сохта мешуд ва аз байни он кӯча мегузашт ва дар ду тарафи он андаруни тим дӯконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнаки тичорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанду Шаҳрисабз «чорсу», дар Бухоро «ток» мегӯянд».¹²⁷ Маркази шаҳри Бухороро тамомен бозорҳо ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дӯконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дӯконҳо на он қадар калон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасонтар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дӯкон, устохона, саисхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор мерафт ва қисми боқимонда аз онҳо шахсони ҷудогона буд.¹²⁸ Корвонсаройҳо дар ташкили тичорат роли ҳеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Ханников (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12–15 ҳазор шутур корвон меомад¹²⁹ ва он ҳама борҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошканд 16 корвонсарой ва тақрибан 2400 дӯкон дошт (дар сурате, ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дӯкон мавҷуд буд). Бозор тақминан сӣ растаи махсусро дар бар мегирифт.¹³⁰ Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Чунончи, дар шаҳри Хўканд соли 1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш соқинони шаҳр тичорат мекарданд ва боқимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро бачо меовард».¹³¹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.¹³² Миқдори он дар шаҳри Ўротеппа сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Ўротеппа М.С.Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шахсони ҷудогона мебошанд. Дар яке 28 дӯкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кўтарафурӯши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чун маскани тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхўрони ҳиндуи соқини Ўротеппа иқомат доштанд.¹³³

¹²⁶ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81–87.

¹²⁷ Сухарева О.А., 1966, с. 43.

¹²⁸ Илова ба асарҳои Сухарева О.А. ниг.: Семёнов А.А., 1960, с. 1009–1010; Ремпель Л.А., 1962, с. 237–247. Миқдори корвонсаройҳо ҳама вағт таъйир меёфт, яъне меафзуд (мутоиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

¹²⁹ Ханников Н.В., 1843, с. 163.

¹³⁰ Тетеревников А.Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С.Н.Трубинков – 20 корвонсарой ва бозорҳои сарпӯшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

¹³¹ Обзорение..., 1849, с. 213.

¹³² Кушакевич А., 1872, с. 52.

¹³³ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-дувуним баробар кам буд¹³⁴, дар давраи Ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дӯкон (Ҳамроҳи 712 дӯкони корвонсаройҳо) дошт.¹³⁵

Дар марказҳои бузурги тичоративу Ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ раванг меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳо ба маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.¹³⁶ Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафъи эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истехсолоти Ҳунармандӣ маводи хом оварда мешуд. Шаҳр ба чунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроиктисодиро ташкил мекард.¹³⁷

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Ҷамбӯи рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, анвои молҳо ва хусусияти харидуфурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В.В.Радлов мегӯяд: «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду ҷизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».¹³⁸

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру деҳот, Ҳамчунин савдои нисбатан қалони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо ба навъи муайяни маҳсулоти Ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, ҳисор ба Ҳанҷар ва Ғусфанд, Ёротеппа ба қорд, Ҳучанд ба адрасу шохӣ, Қарши ба алоча ва ғайра).

Қалонтарин бозорҳои вилоятӣ, умуман, маркази тичоратии давлатҳои хонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алаҳхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳўқанд ва Ҳева раванги зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Ҳиндустон, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои хонӣ мақоми маҳсусро тичорат ба Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудогона суҳан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои қалон муҳимтарин марказҳои тичорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тичорат хусусияти кўтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдои қалони хориҷӣ ҳуқмронҳо, ҳешу ақрабони онҳо, амалдорони олимақом, Ҳамчунин савдогарони «қасбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи маҳсули худро доштанд. Рӯиҳати маҳсули хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия қорвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интиҳоб қардидани қорвонбошӣ ба фармони амир тасдиқ карда мешуд. Қорвонбошӣ сардори қулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва ҳурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Ақсаран аз рӯи принципи қонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони қалон -мирзоҳои худро доштанд. Ҳангоми харидуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.¹³⁹ Савдогари қалон дар шаҳр нишаста, ақсар вақт

¹³⁴ Рағами қарои соли 1820 овардаи Е.Ф.Мейендорф – панҷох қазор (Mügendorff J., 1826, p. 160) ба назар муқобилиаомез менамояд.

¹³⁵ Қостенко Л.Ф., 1871, с. 23–24.

¹³⁶ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60–61.

¹³⁷ Ҳаньиков Н.В., 1843, с. 93, 105.

¹³⁸ Радлов В.В., 1880, с. 18–19.

¹³⁹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26–30; Суҳарева О.А., 1966, с. 236–240.

танҳо амалиёти тичоратро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳар гуна ходимони тичоратхона анҷом медоданд. Масалан, Миралибон Хўқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хўқанд ихтиёри харида тамоми пахтаи мамлакатро ба дасти худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тичорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия аксаран на худӣ савдогарони калон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдогар медоданд.¹⁴⁰ А. Гребенкин навишта буд: «Бо кори тичорат тавассути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозиҳо, амлоқдорҳо ва оқсаққолҳо – алқисса, ҳамаи касоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд»,¹⁴¹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимақоми Бухоро Муҳаммад Давлатбии иноқ буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вақфи фақат як худӣ мадрасаи Улуғбек 123 дўкон ва ҳамчунин каппону анборҳо васият намуд.¹⁴²

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллолони калон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дўкандорони хурдафурӯш «...ба фоидаҳои ночиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфте, ки барои серии худ ва хўроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁴³

Харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пеши тараққиёти тичоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу чони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Бочу хироч ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Ғайр аз ин, доимо хавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиноси мангит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онӣ подшоҳ аст, раоёро моликият ба ашёе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҳр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁴⁴

Заминдорӣи феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорӣи феодалӣ дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX, умуман ҳамон тавре ки дар замонҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁴⁵ Вале бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мўҳтоҷи омўзиш мебошад.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Рожкова М.К., 1963, с. 38.

¹⁴¹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26.

¹⁴² Файзиёв А., 1970, с. 58–59.

¹⁴³ Гребенкин А.Д., 1872, с. 30.

¹⁴⁴ Ин ғигра дар ҳамаи нусхаҳои дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 33–34 (тавзеҳи 4).

¹⁴⁵ Дар ин хусус ниг.: Брагинский И.С., Рачапов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 25.

¹⁴⁶ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васигаҳо (матбуъ ва номатбуъ), материалҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна додаи сайёҳон ва гайдҳои этнографӣ (аз худӣ мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омўзиши ин масъала Бартолд В.В. ва хусусан Семёнов А.А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳои, ки хусусияти ҷамъбасти ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳо мавриди баррасӣ гарор гирифтааст, аз ҷумла ниг.: Абдурахимов М.А., 1961;

Дар ҳаёти иҷтимоии ин давр усули танҳоқ — тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани китъаи замин, як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он комилан дар ихтиёри танҳоқдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танҳоқ ғайр аз молиёте, ки ба ғоидаи худ чамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз ҳазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танҳоқ метавонист, на ин ки тамоми даромади солони замин, балки як ҳиссаи онро ташкил намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шакли нафақаи пулиро мегирифт.

Усули танҳоқ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғития ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони калон ивази мавочиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст медароранд».¹⁴⁷

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷойҳое, ки исёни қабिलाҳои ҷудогона ва шӯриши халқҳо рӯй мебуд, «аксари умарои элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁴⁸ Дар яке аз фармонҳои амир хайдар дар бораи таъин кардани ҳокими вилояти Нурато ва ҳам дар хусуси он ки ӯ бояд хирочи чамъоваришавандаро ба эҳтиёҷоти қўшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁴⁹ Аммо дар бораи ба ҳазинаи давлат супурдани қисми боқимондаи хироч чизе гуфта нашудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танҳоқ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на чандон калон ба тариқи танҳоқ ба шахсони ғуноғуни соҳибмансаб, аз он ҷумла, ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Микдори танҳоқдорон дар ҷорӣ аввали асри XIX фақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танҳоқдор ба ҷои дигар қўчад, танҳоқи нав дода мешуд. ҳаҷми танҳоқ ба рутбаи шахс алоқаманд буд: соҳибони рутбаи поинтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабилҳои саркардаҳо як деҳаи тамомиро бо садҳо гектар замин, осеб ва дигар дороиҳои ба даст медароварданд.¹⁵⁰ Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танҳоқи ӯ низ соҳиб мешуд. Гоҳо пас аз марги танҳоқдор замини инъомии ӯ ба ворисони бепарастормондаш низ тақдим мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳоқ вучуд доштааст.

Дар мулкҳои қўҳистонии Бухорои Шарқӣ танҳоқ дорои хусусиятҳои ба худ ҳосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагиҳои деҳқонӣ ба танҳоқ дода мешуд. Шахсони поинрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додҳо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳаро бо садҳо хоҷагиҳои деҳқонӣ ба сифати «танҳоқ» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба қорҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоқи гузаштани хоҷагиашон ба деҳқонон ниҳоятдараҷа рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Баҳромов З., 1957; Искандаров Б.И., 1960, 1962; Юлдошев М.Ю., 1959; Кисляков Н.А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К.М., 1954; Мухсинова К.З., 1969; Мухторов А., 1964; Плоских В.М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О.А., Бекҷонова М.А., 1955; Троицкая А.Л., 1969; Усенбоев К., 1961; {амроев М., 1959; Чехович О.Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсуфов Ш.Т., 1964 ва ӯ.

¹⁴⁷ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁴⁸ Аҳмади Дониш, 1967, с. 39.

¹⁴⁹ Ин ҳуҷҷат дар китоби Абдурахимов М.А., 1961, с.100, (ҳуҷҷати 690) оварда шудааст.

¹⁵⁰ {учҷатҳо, 1954, с. 209-217. Инчунин ниг.: Вяткин В.Л., 1928, с. 17.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шохмурод сар карда, хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф қор қардан низ барои деҳқонон пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом қор қарда, танҳо аз қор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд ва бештар ба мугаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таври васеъ қорӣ гардидани усули танҳо ва ба ғоидаи танҳоқдор ҷамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади ҳазинаи давлати хонӣ таъсир нақарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яргӯ – мусодираро ба роҳ андохт.¹⁵¹

Дар Бухоро ҳаҷм ва миқдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860–1885) қор ба дараҷае расид, ки на фақат аз замини зироат, балки аз замини ноқорам низ хироҷ меситониданд ва дар ин маврид чунин баҳонаеро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии деҳқон нокишта мондааст.¹⁵²

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обҷақорӣ андозе ба номи «танобона» ситонида мешуд. Дар ибтидои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хоستانд ин навь андозро ба хироҷи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир ҳайдар соли 1807–1808 чунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ситонед»¹⁵³. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки хироҷ бо пул пардохта шуд.¹⁵⁴ Дар хонии Ҳуқанд дар миёна ва нимаи дувуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯнда мешуд, ки ба ин вазҳ онро «танобпулӣ» мегуфтанд. Дар ин ҳо аз тоқзор назар ба обҷақорӣ дувуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироҷ як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб замини кишт як тангаву севуним килограммро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5–7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро хироҷ ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хироҷро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842–1843 хироҷи замин дар давлати хонии Ҳуқанд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошканд андоз заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3–4 баробар зиёд қард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироҷ дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад»¹⁵⁵

Рӯйдани ҳосили фаровон боиси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист қор ботманаширо ва аз ҳафт ботман панҷ ботманаширо ба хироҷ диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо қўфта, ба хирман мерехт. Ҷамъкунадагони хироҷ ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди

¹⁵¹ Айнӣ С., 1966, с. 40

¹⁵² Аҳмади Дониш, 1967, с. 87.

¹⁵³ Абдурахимов М.А., 1961, с. 45, 95 (хуҷҷати 483). {амчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст - ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В, ки ҳамроҳи гӯшунҳои рус будааст, дар вағти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фарат ба шакли пул меситонидаанд (Радлов В.В., 880, с. 92).

¹⁵⁴ Бунаков Е.В., 1960, с. 98.

¹⁵⁵ Ниг.: Айнӣ С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О.Д., 1961; Мӯҳсинова К.З., 1969.

маҳалла чудо мекарданд. Агар хироч аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бакии ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайянро барои саркор, мироб, оқсақол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъкунандагони хироч ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодири карда, ҳуди деҳқонро саҳт чазо меоданд. Аксар вақт чамъоварии хирочро ба ягон шахс ба орият мефурӯхтанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт.¹⁵⁶

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки ҳуди деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд – вай дар ҳама ҷо дар як вақт шурӯъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан барои амлоқдор осонтар буд. Бандҳои гандумпоёро дар майдони дарав ғарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходимонаш – доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға баъди аз назар гузаронидани ғарамҳо барои кӯфтан иҷозат меод. Ғаллаи кӯфта ва бодлодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд ҷои болои онро аз паҳлӯҳояш гил мемолиданд ва доруға дар нуки он бо аломатҳои худ як пора кулӯҳ мегузошт. Ғалла муддати дароз дар хирмангоҳ меҳобид, деҳқонҳо ғуруснагӣ мекашиданд, аммо дар ҳамин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле гарон ба фурӯш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Миқдори ғалларо бо таҳмини худ ошкоран аз будаш зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба киёси таҳмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй меод, ки деҳқон ва ё оқсақол ба таҳминан аз будаш зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мебартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини касони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаш хеле кам нишон меод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқонро ғорат карда, насибаи худро мерӯёниданд».¹⁵⁷ Мақоми амлоқдори Бухоро ё саркори Хўқанд бағоят сердармад буд. «Мадоҳили» ҳарсолаи саркорони Хўқанд дар нимаи дууми асри XIX 10–15 ҳазор сўмо ташкил менамуд.

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳашон заминҳашонро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳашон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳашонро ба бойҳо фурӯхта, «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳашонро бо номи «духтархона» ва писарҳашонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд».¹⁵⁸

¹⁵⁶ Семёнов А.А., 1929, с. 12-25; Семёнов А.А., 1960, с. 999-1000; Абдурахимов М.А., 1961.

¹⁵⁷ Дар бекии Рӯионтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ҳар ботман як пуд мегирифтанд (Гавеский П., 1919–1923, с. 65)

¹⁵⁸ Айни С., 1960., с. 88.

Аҳволи корандагони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо, одатан, бояд то сеяки ҳосилро мепардохтанд, вале чунин расм гардида буд, ки барои корандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки коранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ӯ бо чорво ва олоти худ кор кард ва ё аз он ҳуҷаинро истифода намуд). Ба замми ин, ҳиссаи коранда аз қисмати баъди адои хироч мондан ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилҷон китъаи заминеро ба иҷора гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд: «...ба ӯҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор карда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хуррам ниғаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз он ман ва нисфи дигар аз он Фозилҷони номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунучаро ба ҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ карда, дар ин замин кор накунам, бигуздор замини зикршударо аз ман пас бигиранд...».¹⁵⁹ ҳамчунин ду дафъа ситонидани хироч ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дувум аз ҳиссаи корандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби заминро бегуфтугӯ иҷро намояд. Хусусан, вақте ки корандагон дар ихтиёри иҷорагирони замин кор мекарданд, ҳоли боз ҳам табохтаре ба сари онҳо меомад: иҷорагирони китъаҳои калони замин аз онҳо ба ғоидаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Иҷорагири замин на фақат деҳқонони ҷудогона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайкол) кишту-кор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти кишоварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайкол дар байни ширкаткунандагони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайкол, ки араки ҷабин рехта кор мекард, кути лоямугеро соҳиб мегардид.

Дар қатори деҳқонон, безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафпулӣ» (барои юнучқазор), «қўшпулӣ» (барои ҷуфти гов), «яксарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабилӣ асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои чидани ҳезум, гузаштан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, аҳволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро боз бештар вазнин мегардонид. Чунон ки А.А.Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки ба дўши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹⁶⁰

Барои аҳолии кўчӣ ва нимкўчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «закот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз чил як қисми чорворо ташкил медод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шохидон, ҷамъ кардани закот «... дар Хўканд бо чунон сўиистеъмомҳо сурат мегирифт, қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро медоданд»¹⁶¹.

Дар миёнаҳои асри XIX закотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳои иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати хонии Хўканд ҷамъ кардани закот ба як навъ азимати низомии омилони хироч ба нишемангоҳи қирғизҳо табдил ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили ҷамъкунандагони закот сар мебардоштанд. Дар

¹⁵⁹ {уччатҳо, 1954, с. 192-193 (хуччати 42).

¹⁶⁰ Семёнов А.А., 1960, с. 1000. Уайр аз андозҳои зикршуда бисёр хирочу маҷбуриятҳои дигар низ вучуд доштанд - хуччатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд - ниг.: Ягонӣ А. И, 1968, с. 29-30.

¹⁶¹ Обзорение..., 1849, с. 209.

ин сураат дастаҳои калонтари низомӣ фирис-тода, ғайр аз закот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹⁶²

Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон қорҳои маҷбуриеро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамин қабил қорҳо ба шумор мерафт. Гоҳо дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хонии Хўқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хўроки одамон ва хошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, харҷи хон аҳёнан риоят мешуд. Ба ҳар ҳол, бисёр далелҳои воқеа мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хўрок меҳўрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз мекашид. ҳашар ҳам як воситаи ғойдаи иловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айний дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком хеле хуб нишон додааст¹⁶³.

Ба зами ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёда пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои ғавқуллода ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Як муаллифи мўътабари рус дар давраи хонии Хўқанд дар овони ҳамроҳ шудан ба Россия чунин навиштааст: «...дар вақти ҷанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хирочҳои аз ҳад зиёд маҷбур карда мешаванд, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунад ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оксаққоли деҳ ё маҳалла медуздад, ҷамъкунандаи хироч медуздад, бек медуздад, ҳазинадори хон медуздад, хон ғавқат бо ҳамин қаноат мекунад, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра ҷамъ оварда ва супурда шавад»¹⁶⁴.

Дигар аз андозҳои аз ҳама гарантарин «ҷўбпулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонии Хўқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар саҳро рӯидаро ҳам наметавонист ҷамъ кунад.

Дар мулкҳои кўхистонии Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки ба-рои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хўқанд давлат ҳатто аз ақди никоҳ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ медоданд). Аз осиеб ва ҷувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва чорво «боч» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳру деҳот дар вақти чизеро фуруҳтан ғайр аз «закот» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагии бозор «тағичой»-ро ҳам мебардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба ғойдаи ҳукумати маҳаллӣ андоз ҷамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намояндагони ҳукумат пул додан лозим меомад. ҳамчунин барои рўхониён ва масҷидҳо андозҳои гуногун вучуд доштанд, хусусан «дахяк» ё «ушр» ба андоздихандагон гарон меафтод¹⁶⁵.

Дар яке аз манбаъҳои ҳаттии Хўқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хўқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобиқи он уламо, қозиҳо, си-

¹⁶² Плоских В.М., 1968, с. 107-111.

¹⁶³ Айний С., 1960, с. 77-78.

¹⁶⁴ Хорошхин А.П., 1876, с. 45.

¹⁶⁵ {укумат дар амал оидоти ин навъ андозро ба мағсадҳои гуногун харҷ менамуд. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28, 98-99.

похиён ва навкарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучка ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонҳосилӣ ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофан ҳосил гирифта мешуд¹⁶⁶.

Чамъовариҳои андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомегузоштанд. Ба қавли А.К.Гейнс дар давлати хонии Хӯқанд, ки ҷабру ситам, бедодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тариқа чамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштанашиаванда ва аз назорат берун қарор гирифтани халқ баҳонае мегардид¹⁶⁷. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Хева ҳам нисбат додан мумкин аст¹⁶⁸.

Зикри тамоми хирочу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо ғунҷониш нахоҳанд ёфт. Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шаҳриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддии шаҳр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла, тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шахсони бомаърифати Хучанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат ононе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам чамъкунандагони андоз аз ҳоли худ қонеанд¹⁶⁹. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба хубӣ шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст: «...ҳуди халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дороии худро аз соҳибонашон (ҳокимон–Б.Ғ.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар номади қор мавриди ғорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз чизе андеша намеkunанд, худсарона ва бевичдонона ба дороии тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹⁷⁰. Худи ҳаёти одамӣ ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари миҷгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибдод ва бедодгарӣ ҳадду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама саҳттиву талхҳои рӯзгор хурофот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Хӯқанд хангоми сохтмони канал об қитъаеро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба қори сохтмон назорат мекарданд, аз байни қоргарон ҳамаи қасони «Тӯхтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин ғӯронанд, то роҳи қараёни об боздошта шавад¹⁷¹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо,— гуфтааст К.Маркс,— қандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва харҷ кардани андозҳоро бояд

¹⁶⁶ Набиев Р. Н., 1961, с. 38–39; инчунин ниг.: Ягонӣ А.А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонии Хева. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28.

¹⁶⁷ Гейнс А.К., 1898, с. 720–721. Дар бораи ба иҷора додани чамъовариҳои андоз инчунин ниг. Обозрение., 1849, с. 208, 216.

¹⁶⁸ Речъ ба зулми феодалӣ дар хонии Хева – ниг.: Кун А.Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26–29, 51–121; Юлдошев М.Ю., 1959, 1966; {учқатҳо, 1967, с. 25–55, 79–296.

¹⁶⁹ Набиев Р.Н., 1961, с. 40.

¹⁷⁰ Иггибос аз Халфин Н.А., 1960, с. 24.

¹⁷¹ Набиев Р.Н., 1961, с. 41. Дар бораи гурбонӣ кардани одамони хангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурофӣ ниг.: Богомолова К.А., 1952, с. 112–115.

дар назар гирифт. Тарзи ситондани андозҳо дар ҳиндустон нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хирочи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз ҷамъоварӣ дида бештар нобуд мегардад. Он чӣ оид ба харчи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтан кофист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷамъиятӣ, ки назар ба ҳар ҷои дигар, барои кишварҳои Осиё заруранд, ба халқ барнамегардад»...¹⁷² Ин суҳанони пураарзиш барои Осиёи Миёна низ комилан мутобиқат доранд. Даромади солони замин, хирочу молиёти ҷамъшуда ҳама тамоман барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олати фуру нишондани норизоятии оммаи халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони манғит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла, дар соли 1758 барпо гардида, шӯришчиён дар кӯчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намоёндагони синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹⁷³.

Соли 1810 дар Бухоро қатъӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазияти ниҳоят сахти аҳоли ягон чорае надид. Он гоҳ шаҳриёни баошӯбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳаросе афтода, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошӯби халқ бо зӯрӣ фуру нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадрақҳои ғайримустақим шӯру ошӯбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯъ омада буданд¹⁷⁴. Ҷунбиши калони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкал) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкӯчиӣ ўзбек хитойкипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қабिलाҳо – ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнкалро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитойкипчоқҳо лабрес шуда, норизоятии онҳо ба шӯриши ошкоро фуру рехт. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттақўрғон ба зерӣ ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришчиён маъмурони амирро ронда, Каттақўрғон, Чалак, Янгикўрғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аъёну ашроф барои кўмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттақўрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хўқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир ҳайдар мадад хоستانд. Аммо иттифоқчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитойкипчоқҳо хоستانд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришчиён кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришчиён аз ҳам пош хўрд ва онҳо усули мудоғибаи пассивро пеш гирифтанд.

¹⁷² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531–532.

¹⁷³ Чехович О.Д., 1954, с. 76–77.

¹⁷⁴ Мухторов А., 1963, с. 34–46.

Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёро ишғол намуд¹⁷⁵.

Дар солҳои 1840–1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезтунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хони Хўқанд аз хавфи ҳучуми қўшунҳои Бухоро ба тарс афтода, Хучандро дод, дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Хоча Қаландари мисгар сардорӣ мекард. ҳазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба хок яксон карда, сафирони Бухоро низ эмин нагузоштанд.

Чи навъе ки таърихи Хўқанд иттилоъ медиҳад, ҳамаи амалдорони низомӣ ва ғайринизомӣ «ба ғушаҳо пинҳон шуданд». Сипас, шӯришчиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фурӯ нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хони ба харос афтода аз Хўқанд фирор кард. Ҷунбишҳои халқӣ дар Хўқанд соли 1842 вақти ҳучуми қўшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹⁷⁶.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошканд барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошканд таҳти тасарруфи хонии Хўқанд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ ништаи киҷчоқ - Азиз парвоначӣ ҳукмронӣ мекард. Ў борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дурударози тоқатфарсо хазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб, дар машварати ҳоким бо аёну ашрофи Тошканд қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тариқи ғаврий андозии ғавқуллодаи пулӣ ҷамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазйиқи бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исён омода буданд. Қаҳру ғзаби халқ ба ниҳояти худ мерасид. Ҷамъовариҳои андозии нав косаи сабри мардуми Тошкандро лабрез намуд. Сокинони шаҳр ба ҷамъкунандагони андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашида гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳими шӯриш растаи мисгарони бозори Тошканд буд. ҳоким шаш рӯз бо кўмаки тўпу туфанг зўр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фурӯ нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав ҷамъ карда, тамоми шаҳро ишғол намуданд. ҳоким фурсати гурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи қўшуни ҳокими ноҳияи ҳамсоия Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нерӯи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намояндагони ҷудогонаи аёну ашрофи аз ҳукумати Хўқанд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле ғаронро бекор кунонанд ва гумоштаи нафратангези Хўқандро аз шаҳр берун кунанд¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Дар таҳғиги ин шӯриш Иванов П.П., ки ҳамаи манбаъҳои мавҷударо ба дигат омӯхтааст, хидмати пуярзише дорад–ниг.: Иванов П.П., 1937 а.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н., 1961.

¹⁷⁷ Барои тафсили шӯриш ниг.: Набиев Р.Н., 1966, с. 62–76.

Тоифаҳои чануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ чандин бор бар зидди ӯғи асорати Хўканд сар бардошта буданд. Дар чараёни ин шўришҳо меҳнаткашони кўчниниш аксар вақт бо деҳқонон ва шахриёни мазлум муттаҳид мешуданд¹⁷⁸.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кўҳистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамои давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шўғнон, Рӯшон ва Вахон шўриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шўришгарон нишешмангоҳи мири Рӯшон Қалъаи Вомаро ба даст дароварданд. Сипас, онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шўғнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, кўшунҳои торумор намуданд. Тамоми дорони ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шўриш фақат пас аз он ки ҳукмрони кулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хўрд¹⁷⁹.

Яке аз калонтарин ва ғарбонамтарин шўришҳои асри XIX шўриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855–1867 мебошад. ҳамчунин шўриши деҳқонони Бенаво бо сардории маздур Муҳаммад Фаноро, ки солҳои 1858–1859 дар хонии Хева ба амал омада буд¹⁸⁰, метавон хотирнишон кард.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳо ва лаҳзаҳои муборизаи синфӣ дар нимаи дууми асри XVIII–нимаи аввали асри XIX чараён доштаи давлатҳои Осиёи Миёнаро зикр намудем. Мавҷи ғарбонамтарини шўришҳои халқӣ гоҳо саросари Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давр онҳоро нодида меангаштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиносии машҳури советӣ П.П.Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқии аҳди амир Дониёл суҳан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеахоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лаҳзаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёнӣ ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамоми ба ғавҷҳои деҳқонон таъа менамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба ғавҷиҳои онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ, фарз кардан мумкин аст, ки бештарини лаҳзаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳдуди синфӣ худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебарданд»¹⁸¹. Ин фикри бағоят амиқ ва ғарбонамист. Бо вучуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин ғавҷҳо ба нимаи аввали асри XIX низ қомилан нисбат доранд.

Чӣ навиҷе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондара, асосан, хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонони тоҷикӣ аксаран бо қавмҳои кўчӣ ва нимкўчӣи ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табақотӣ бар зидди қомилони умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва наҷодиро шикаста, меҳнаткашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шўро ошўбҳои аҳолии деҳот шўришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Ҷунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шахр ба таври стихиявӣ ва ғайримуташаккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шўришҳои шахриён гоҳо унсурҳои муташаккилӣ падида мегардиданд. ҳамаи шўришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми ҳоки давлати хониро фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии

¹⁷⁸ Усенбоев К., 1961, с. 44–51; История Киргизской ССР, т. 1, 1968, с. 293–298.

¹⁷⁹ Искандаров Б.И., 1960, с. 39–42.

¹⁸⁰ Юлдошев М.Ю., 1966, с. 112–113.

¹⁸¹ Иванов П.П., 1958, с. 112.

аҳолии мамлакат аз муборизаи фаъолона дар канор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фурӯ нишондани ин ва ё он ошӯби халқ имкони мусоид фароҳам меовард.

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо кам маълум аст. Одатан, шӯришгарон дар назди худ мақсад мегузоштанд, ки ба барҳам додани сӯиистеъмол ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёди намоёндагони ҳокимияти давлатӣ, аз сари қор дур кардани амалдорону ҳокимони ҷудогона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузоштанд. Ақибмондагии шуури синфӣ хоси он замон дар ин соҳа низ возеҳу равшан зухур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии сафрат муайян кардани имконоти инкишофи тичорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россия қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁸² Дар навбати худ бухороӣҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тичорат кардан дар тамоми хоки Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, чи навъе ки Е.В.Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осиеи Миёна аввалин бор дар сиёсати хориҷии ҳукумати Россия мавқеи ҷиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тичорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузошта мешуд.^{140a} Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сӯм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сӯм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сӯм) маснуоти наҳӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сӯм) ҷарм ва бақияи онро пӯсти қароқӯлӣ, решаи ревоҷ ва соири қолаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осиеи Миёна наҳӣ пахта, газворҳои наҳӣ ва ҳуди пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин гурӯҳи қолоро ресмон ташкил меод. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Струков хеле ҷолиби диққат аст, ки соли 1810 дар хусуси тичорати Россияву Осиеи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истеҳсолоти худ наҳӣ пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се навъи ришта аз Осие дарёфт менамояд. Илова бар истифодаи басо муфид дар ҷароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоҳҳои гуногунавъ ба қор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осие воридшавандаро ҳар ду ҷинси мардуми омӣ бо дилхушии тамоми истифода мекунанд, зеро вай нарм ва бадошт аст ва аз ин рӯ, матои зағирпоягиро, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиёҷи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁸³.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар қамтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридоти ҷарвоҳҳои тилло (40%), мохут ва дигар матоҳҳо (21%), қаламфур, қирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташкил меоданд.

¹⁸² Ниг.: Бекчурин М., 1916.

^{140a} Бунаков Е.В., 1941, с. 6–8.

¹⁸³ Рожкова М.К., 1949, с. 41.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мириззатулло маҷбур шуд эътироф намо-
яд: «Тичорат бо Россия барои Бухоро тичорати асосист». ҳар сол аз Россия як кор-
вони иборат аз 4–5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як корвон ба Россия ме-
рафт¹⁸⁴.

Дар нимаи аввали асри XIX таназули хоҷагии феодалии крепостной шиддат
ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вуҷуд пайдо мекунамд. Коргоҳҳои хурди қосибӣ
беш аз пеш ҷои ҳудро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истеҳсолоти
фабрикаҳои сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори корхонаҳои
саноатӣ аз 2402 ба 15. 338 расида, миқдори коргарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то
565,1 ҳазор қас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дувуми солҳои
20-ум ва нимаи аввали солҳои сивуми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот
барорандаи русро ташкил мекард, ҳеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз
соли 1825 то соли 1832 адади дастгоҳи бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодиёти Россия имкон надо-
рем ва ба ин ҳолат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ
қарор гирифтааст¹⁸⁵. Мо ин ҷо фақат дар баъзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф мена-
моем. Саноати ба тараққӣ рӯйходаи Россия ба бозор эҳтиёҷ дошт. Инро бисёр
арбобони онвақта ба ҳубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г.Неболсин ин иддаоро
ҳеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте ки фуруши молҳои мануфакту-
рии мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба раванқ даромад, ин тичорат барои
саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁸⁶. Чунон ки В.И.Ленин хо-
тиришон кардааст: «...капитализм бе пайваста васеъ кардани доираи ҳукмронии
худ, бе колонизатсияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад».
Ва боз: «Барои фабриканти бозор фавран даркор аст ва агар қафомондагии та-
рафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад, дар
ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ хоҳанд
кард»¹⁸⁷.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводи хоми Осиё сабабго-
ри асосии вуҷуд ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиёи Миёна буд.
Ба ин ваҷҳ маҳдудиятҳои аз Россия ба кишварҳои Осиё содир кардани тилло, фи-
лизоти сиёҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиҳа) ва ғалла аз байн бар-
дошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо қардан бо Осиёи Миёна ва
ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифти мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва
дигар тадбирҳо ба раванқи тичорат шароити мусоид фароҳам оварданд. Қолоҳои
Россия ҳатто ба Афғонистон, Қошғар ва соири ноҳияҳои машрикзамин низ роҳ
ёфтанд¹⁸⁸. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои қорвонгард ба тараққии тичорат
монанеи саҳте гардида буд. Аксар вақт қорвони тоҷирон, хусусан онҳое, ки аз Рос-
сия роҳӣ мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид¹⁸⁹. Қорвонхоро
ҳамроҳӣ қардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан,
қорвони пуршумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824– 1825 ба Бухоро ҳаракат

¹⁸⁴ Соколов Ю.А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁸⁵ Хромов А., 1946; 1950; Ляшенко П.И., 1947; Пажитнов К.А., 1958; Халфин Н.А., 1960, 1974; Очеркҳо..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁸⁶ Неболсин Г.П., 1835, II, с. 176.

¹⁸⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613–614.

¹⁸⁸ Бобоҳочаев М.А., 1965.

¹⁸⁹ Ниг.: Масалан, тасвири иорати қорвони соли 1803 – Гавердовский Г., 1823.

мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд¹⁹⁰.

Аз маводи хоми Осиёи Миёна махсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки кашондани пахта муттасил меафзояд.¹⁹¹ Дар оғози асри XIX аз Осиёи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия кашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ним аср 18 баробар афзоиш ёфт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тичорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабили чўян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи кисаи шахриён сар карда, то тўп - ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

П.И.Неболсин навишта буд: «Мо ба Осиёи Миёна чунин молҳоро мефири-стем, ки дар тамоми Тўрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳоли маҳсуб меёбанд. Тилло, нуқра, мис, чўян, оҳан, ҳар гуна маснуоти филизӣ, пўст, ранг, шакар, мохут, чит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, чарм, мохут ва чит барин молҳои моро муҳол аст, ки бо ҳамии нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад»¹⁹².

Мувофиқи мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чўян, 25 ҳазор пуд ғўлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нуқра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна, махсусан, ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ, вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тичорати Осиёи Миёнаву Россия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоч мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тичоратии Англия ва душворихое, ки солҳои сивум ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фаромада, нисбат ба воридот якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тичорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилӣ дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносибатҳои тичоратии Россия ва Осиёи Миёна чунин далел гувоҳӣ медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати киштзори пахта чандин баробар афзоиш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тичорати Россияву Осиёи Миёна ҳар ду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тичорати хориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2–3 ғоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд,

¹⁹⁰ Ниг.: Рожкова М.К., 1949, с. 46–48; Кайдалов Е., 1828; Халфин Н.А., 1974, с. 176–198.

¹⁹¹ Дар дастуроте, ки ба мутарчим П.И.Демезон дар соли 1833 хангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданиш дода шуда буд, аз ҷумла фаҳмидани он ки «оё имкони зиёд кардани» истеҳсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад, то чӣ андоза» тавсия мешуд (Чабров Г.Н., 1957, с. III).

¹⁹² Небольсин П.И., 1865, с. 22–23.

дар сурате, ки қисми асосии молҳои содироти Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард. Қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шудан ба Россия тахти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд¹⁹³.

Манфиатдори ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро нисбат ба инкишофи муносибатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар саъю кӯшишҳои аз нимаи дувуми асри XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зери назорати худ даровардани Осиёи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия – ҳатарноктарин ҳарифи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифон¹⁹⁴ ҳангоми таҳқиқи ангеаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозимӣ намедиданд.

Муносибатҳои самарабахши тичорати аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Ҳўқанд аз як тараф ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи фаъолияти ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш раванг меёфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамин қабил масъалаҳо ҳамона мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд бочҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осиёи Миёна содир кардани маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт кашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия чой диҳанд ва боисрор дархост мекарданд, ки барои дар шаҳрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осиёи Миёна имкон дода шавад.

ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва бехтар шудани шароити тичорати савдогарони рус ҳавасманд буд ва чунин меангошт, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиёи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор мешуданд, вазиҳои тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамин мисли ғуломон зиндагикунандаи Россияро низ мегузошт.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Хева муддати чандин соли нимаи аввали асри XIX Петербургро ба ташвиш меандохт. Вай ба мақсади тахти назорати худ қарор додани тичорати Россияву Осиёи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурдани мешуд. Хони Хева ба роҳи қорвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боч меситонд ва дар сурати эътироз карданашон онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонё кардани талаби ин дастаҳо низ қорвон аз тороч

¹⁹³ Маълумоти солиёнаи нисбатан муфассал доир ба тичорати Россияву Осиёи Миёна дар нашриҳои Вазорати молӣ, ки ҳар сол бо унвони «Тичорати хориҷии давлатӣ дар навъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. {амчунин бисёр таълифоти пурарзиш низ мавҷуданд: Мейендорф Е.Ф., 1826 (нашри франсавӣ, нашри русӣ–1975); Небольсин П.И., 1835; Ханьков П.И., 1843; 1851; Семёнов А., 1859; Небольсин П.И., 1856, Кушева Е.Н., 1934; Бунаков Е.В., 1941; Рожкова М.К., 1949, 1963, Мухаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957, Аминов А.М., 1959; Михалева Г.А., 1965; Халфин Н.А., 1965, 1974 ва ӯ.

¹⁹⁴ Ниг.: масалан, Рожкова М.К., 1963; {идютов Г.А., 1969.

эмин наместонд. Ғайр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазок, ки кайҳо тобеи-яти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зеризаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро хоҳиш менамуданд. ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т.Бурнашев ҳамроҳи А.Безносиков ба Бухоро омад. Д.Телятников бо ҳамон А.Безносиков ва баъдтар Т.Бурнашев ва М.Поспелов ба Тошканд, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охири кофтуковҳои геологӣ (табӣӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошканд Юнусхоча роҷеъ ба он манбаҳои табӣӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадрақҳо пешниҳод карда шуд ¹⁹⁵.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро – девонбегӣ Азимҷон Мӯъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва кӯрчибошӣ Мирзо Муҳаммадҷусуф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820–1821), ки ба ҳайъати он табиатшинос Э.Эверсман, капитани штаби генералӣ Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат ташрифи ҷавобӣ овард. ҳарчанд бастани ягон ҳел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъй мекард), муяссар нагардид, сафари А.Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шинос шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи нава аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндогони мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Хӯканд низ дорои чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама, ба водии Фарғона сафар кардани Ф.Назаров (солҳои 1813–1814) ва Н. Потанинро (солҳои 1829–1830), ки илмро бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашхӯр ғанӣ гардониданд, бояд хотирнишон намуд. Дар солҳои 1823–1829 сафирони хони Хӯканд Муҳаммадалихон – Турсунхоча Найзаҳочинов ва Хоҷӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тичоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо мудохилаи қувваи севум ба мушкilot рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи худро дар ҳиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Хӯканд ҳамхӯдуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти тачовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳои тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад.

Ф.Энгелс таъкид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва ҳислати ба худ хоси мардуми он ба ин мамлакат дар қору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти

¹⁹⁵ Доир ба наشري маълумоти ҳангоми ин сафар чамъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», г. 4, 1818, с. 111–180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», г. 1, СПб, 1851, VI, с. 1–44.

сиёсӣ бахшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁹⁶. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиклолияти худ зидди асоратгарони англис саҳт мубориза барад. ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамоно дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нав буданд. Ба ин ният онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусонро мефиристоданд. Вазифаи ҷосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои махсуси мулкҳои британияи Ҳиндустон таҳсилдида ва ҳам англисҳои гоҳо мақоми баланди идориро ишғолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи кунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил сохтани доираҳои ҳукумронии давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъдаи кӯмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ медоданд ва дар айни замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳрик менамуданд.

Дар солҳои 1812–1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусалмонони Ҳинду бо роҳбарии Мириззатулло гурӯҳи ҷосусон фиристода шуд. Ин гурӯҳ маълумоти ҳарбии стратегӣ ва тижоратӣ ҳам мекард ва инчунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали солҳои 20-ум фаъолияти миссияи В.Муркрофт ва Ч.Требек ба вуқӯ пайваست, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-юм ҷосуси машҳури британи, Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҳарбию тижоратӣ машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англис аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чанд вақт инҷониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тижоратӣ саёйкунанда» ба наздикӣ боз ҷосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордоде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои бухориён хеле муфид муҳайё созанд»¹⁹⁷.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тижорати Россия бо Бухоро, Ҳева ва Ҳўқанд ба шумор мерафт, дар хусуси ба давлати хонӣ бо нархи хеле арзон мол овардани соҳибкорони британи хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷае арзон фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он мехостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъние дошт, ки таҳдиди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҳама нозуки он – ба муносибатҳои тижоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармехӯрад. Ба ин вазҳ губернатори ҳарбии Оренбург В.Перовский қарор дод, ки ба калонтарин давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мўтамади худро фиристонад.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амирӣ азимат намуданд. Я.Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур ҳулосаи андаке таскиндиханда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдодаи В.Дал изҳор мегардид, ки инкишофи тижорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳиме надорад. Дар аморат ҷизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани оҳан ва маснуоти филизӣ, ки бухориён эҳтиёҷ доранд, барои англисҳо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тижорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я.Виткевич гузоришоти худро бо чунин суханон ба поён мерасо-

¹⁹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14, с. 77.

¹⁹⁷ Иггибос аз Рожкова М.К., 1949, с. 221. Инчунин ниг.: Жуковский С.В., 1915, с. 109.

над: «Мо, баръакс, метавонистем доираи тичорати худро то худи Мўлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машхуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашъи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша ҷои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то худи Ҳиндустон, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁹⁸.

Аммо амалдорони олимаҳои ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушҳолӣ истикбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувоқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Қобул шоҳи лўхтакмонанд Шучоулмулқро нишонда, қисмати муҳимми Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 – 1842) хеле тундӯтез гардид. Англичҳо ба Осиёи Миёна на фақат ҷосусони зиёдеро мефиристоданд, балки гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомӯхтанд. Дар байни доираҳои ҳукмронии Британия масъалаи забти маҳалҳои шимолӣ Ҳиндукуш ва «ҳаракати минбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁹⁹ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қўшунҳои британи – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд²⁰⁰.

Дар ин вақт шаҳри хирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англичҳо таъдил ёфт. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Ҳўқанд ва нишешангоҳҳои мардуми кўчӣ сар мебароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англичҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стодарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти яқҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин ба Хева ва Ҳўқанд рафта буд). Дигар ҷосуси британи Д.Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англичҳо эътино надошт, таҳрик кардан мехост. Аббот ҳамчунин доир ба ҳатти сарҳадҳои русҳо маълумот ҷамъ мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англичҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхўрда Р.Шекспир ном шахси дигарро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард²⁰¹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти қалон ба даст оварда натавонистанд. Стодарт ва Конолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи қофӣ назокати дипломатӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид (1842).

ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти фаъолони ҳарифони ҳатарноки худ ба давлати хонӣ ҳайъати сафорат фиристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Ҳочараис муфтий ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П.Никифоров, ки баъдтар ўро Г.Данилевский иваз намуд ва К.Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фиристода шуданд.

Дар солҳои 1841–1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран,

¹⁹⁸ Ар. Аф СССР, Ленинград, ф. 56, оп. I, д. 19, в. 30–37.

¹⁹⁹ Rawlinson H., 1875, с. 157/

²⁰⁰ Wolf J., 1846, с. 346–348.

²⁰¹ Дар ин бора ниг.: Халфин Н.А., 1958.

хама кор мувофиқи дилхоҳи онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимкул, ки пас аз ғавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мӯҳр гузоштан ба «ӯҳдадоринама»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дӯстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; бочи молҳои тичорати Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо бо-лотар нахоҳад шуд, корвонҳои «транзит» бошанд, тамоман аз боч озод хоҳанд буд.

ҳукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромӯшӣ супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Хева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осиё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд²⁰².

Хабарҳое, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навақас дар лашкаркашии навбатии худ ба Ҳўқанд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ӯҳдадоринамаи» мушобех саркашид, вале умуман К.Бутенев ва ҳамроҳони ӯро бо қамоли меҳмоннавозӣ пазирай карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ ташриф баранд. Вай ҳамчунин изҳор намуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми вақолати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вучуди ин, ҳукумати Россия хеле дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло - Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамагӣ фақат унвони қаравулбегӣ (унвони нисбатан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва намерхост қоидаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин дере нагузашта ӯ маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

ҳукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷатии ягон мувофиқат бо ҳукмронии давлатҳои хонӣ ғоидае надорад. Дар муқотибаи амалдорони олимакоми Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронии мустабидди шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозимӣ сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азде надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардории Н.Игнатов ба Хева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоиятӣ ва ташвишу изтиробӣ Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи империяи Британия аз нақшаҳои пайдор намудани ҳукмронии иқтисодию сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамоман даст нақашаида буд. Баръакс, дар солҳои 40-ум экспансияи тичорати соҳибкорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна хеле тақвият ёфта, ба ғурушӣ молҳои Россия душворихои ҷиддӣ ба миён овард.

Масалан, П.И.Неболсин пас аз сўҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамоман қасод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи навъе ки меғўянд, ҳатто бар зиёни худ) ба ғуруш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтода, дигар ба ҷиту ҷалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда,

²⁰² Ар. внеш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошканд, с. 106–107.

пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд»²⁰³.

Капиталистони Лондон, Ливерпул, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна, хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846–1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии ҳиндустон баромад, пайгирона ба роҳ андохта шуданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс «ҳамлаи тичорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дувуми солҳои чилуми асри XIX махсус таъкид кардаанд. Ф.Энгелс хотирнишон менамояд: «Метавон бо ҷуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тичорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Акнун қор ранги дигар гирифтааст. Зарурати ҷиддии муттасил вусъат додани тичорат – ин Fatm (қисматест), ки мисли рӯё Англияи имрӯзаро таъкиб мекунад... ин зарурати ногузир тичорати Англияро водор месозад, ки дар як вақт аз ду тараф ба Осиёи Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи ҳинд ва аз тарафи баҳри Сиёҳ. харчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин китъаи олам маълумоти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба ҳулосае оем, ки эҳтимол тичорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»²⁰⁴.

Ф.Энгелс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле тазйиқ намуд. Департаменти тичорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осиёи Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан арзонтари Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 чунин суханон зикр шудаанд: «Созгории молҳои англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Ҳева ба фурӯши фойданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»²⁰⁵.

Ин ҳучуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дарёғ надошта... ба Осиёи Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳо молҳои англисиро бисёр вомахӯрем»²⁰⁶. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳамин гуна ташвишҳо иброз гардидаанд. Экспансияи тичоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдоми ҷиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавҳам буд.

Дар солҳои 50-ум ин хавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликаҳои британий дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осиёи Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукмрони Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мебарвариданд. Ҳанӯз дар соли 1851 намояндагони Туркия ба мақсади сохтани истехкоми туркҳо дар давлати хонии Ҳева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истехкоми англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алалхусус, ба муносибати ҷанги Қрим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони махфии Туркия он вақтҳо баёнии султони туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳучуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд.

²⁰³ Небольсин П.И., 1865, с. 216.

²⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12–13.

²⁰⁵ Рожкова М.К., 1949, с. 311.

²⁰⁶ {амон асар, с. 314.

Англия ва Туркия иғводидаи вай борҳо саъю кӯшиш намуданд, ки шиори «ғазовоти» иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хева ва Хўқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ба зами ин, хавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба макру хила ба вучуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия одатан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини таҳти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сӯи дарёи Аму кўмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи дарёи Аму (ноҳияҳои шимолӣ Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ ҷудо шуда монданд.

Инро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли муҳомилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 хангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вуҷуд додани экспансияи тичоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намоёндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»²⁰⁷.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

Таҳқиқи илмӣ давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намоёндагӣҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Хўқанд қонун нагардида буданд. Кӯшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва махсус наздик шавем. ҳатто агарчи сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеши мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Мухимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоёндагӣҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудогонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксари қасоне, ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзеи онҳо забонҳои шарқро медонистанд²⁰⁸. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география ва геология, геодезия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртаҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводу иттилооти гуногуне, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарисабади илму фанни ва-

²⁰⁷ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло игтибосшуда): Терентьев М.А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская З.Д., 1934; Попов А.Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е.Л., 1950; Халфин Н.А., 1959, 1965, 1974; Мухаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957 ва ӯ.

²⁰⁸ Бехтарин шарҳи иҷмолии саёҳат ва экспедитсияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715–1886 таълифоти зерин аст: Жуковский С.В., 1915; Маслова О.В., 1955, 1956, 1962, 1971.

танӣ, аз он чумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, мӯъҷизае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (tūqqa incognita) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И.В.Мушкетов, экспедитсияҳои нимаи аввали асри XIX дар тадқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонро соҳиб гардонид: «...Онҳо материалҳои комилан илмӣ медиханд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин тадқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихӣ ҳавзаи Туркистон шинос менамояд»²⁰⁹.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мураттаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурӯъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои мухтасиф ва каммашҳур пароканда ва ё дар ҷуздонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти модӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазокҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсӯс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар тадқиқоти этнографии муосир ҳале кам ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омӯзиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба тадқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузошта шуд. Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В.В.Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудогонаи санъати меъмории Осиёи Миёна бисёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурарзиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ ваъзу тартиби идории давлатҳои хониро каму беш батафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н.В.Хаников «Тавсифи давлати хонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н.В.Хаников ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ӯ ҳанӯз ба 22 нарасида буд. Ў баъди хатми литсейи Сарскоселск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрӣ, кунҷковӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд, асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандаи худ – тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро – қасро то кунун ба вачд меорад.

Дар китоби Н.В.Хаников ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шахрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таърихӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфтаҳо низ бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интиҳобан (матни асли, тарҷумаи фаронсавӣ) бо шарҳи О.И.Сенковский ба таъб расонида шуд. Ба

²⁰⁹ Мушкетов И.В., 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардории Осиёи Миёна –ниг.: Федчина В.Н., 1967, с. 78–103.

қавли В.В.Бартольд, ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоиён муддати дарозе ҳамчун ягона манбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд²¹⁰. Дар соли 1834 академик Х.Д.Френ барои кӯмаки сайёҳони рус фехристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷӯи дастнависи асли ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин фехрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъовариҳои дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н.В.Хаников низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайъати намоёндагии дипломатии Н.П.Игнатйев шарқшиносии машҳури рус П.И.Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Тадқиқи таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намоёндаи маъруфи ин равия академик Х.Д.Френ мадракҳои пурарзиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шачараи туркон ва муғулон»-ро ба таъб расонид. И.Н.Березин «Шайбонинома» ва Н.И.Илминский «Бобурнома»-ро ҷоп карданд. В.В.Григорйев, В.В.Веляминов-Зернов, Я.В.Хаников бисёр манбаъҳои пурбаҳои русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳу тафсири худ интишор намуданд. В.В.Веляминов-Зернов, В.В.Григорев, В.Г.Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавассути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи давраҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеши назар ҷилвагар гардид. Н.Я.Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Хулласи калом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX як зумра донишмандони рус дар соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна қорҳои пурсамаре анҷом доданд²¹¹. Тоҷикон, ўзбекон, қирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси тадқиқи илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дӯстии халқҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдомоти шоистае кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин давраҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои мухталиф тақсим шудани халқи тоҷик анҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд²¹². Аксарияти тоҷико-

²¹⁰ Бартольд В.В., 1977, с. 430.

²¹¹ {анӯз асари муқаммале, ки саҳми дар таҳқиқи Осиёи Миёна гузоштаи илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ нишон меода бошад, ба вучуд наомадааст: Баёни мухтасараи нисбатан бозътибор – Бартольд В.В., 1925; Крачковский И.Ю., 1958.

²¹² Мо дар боло роҷеъ ба кӯшишҳои амирони Афғонистон барои истило намудани заминҳои соҳили ҷаби дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуғ доштанд, суҳан ронда будем. Амалиёти ҷиддии ишғолгарии феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ҳайъати давлати Афғонистон ҳамроҳ карда шуданд, шурӯъ гардид. Бо вучуди муговимати далеронаи тоҷикон ва ўзбекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин ҷо парокандагии феодалӣ ҳукумфармо буд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам ҳу-

ни Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили кӯхистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Вахон, Шугнон ва ғ.), миқдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ (Авлиёато, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон – дар давлати хочағони Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои тоҷикнишин мавҷуд буданд.

ҳамин тариқа, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳои, ки тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд.²¹³ Дар миёна ва чоряки сеуми асри XVIII бӯҳрон ба нуқтаи баланди худ расид. ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятдӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъи обёрӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ба амал омад, кадрҳои зухуроти шадидаи ин бӯҳронро ғуруҳи нишонда бошад ҳам, онро тамомен аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёда дар байни оммаи забун ва ғумроҳ пайдокардаи рӯҳониёни ислом, хусусан шайхони дарवेशӣ ба заволи ёфтаи ва пӯсидани низоми феодалии мусоидат мекард. Чунон ки И.С.Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «...вазъи фавқулодаи саҳти хочағӣ ва маданӣ ва ҳоли табоҳи оммаи заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зухури аз қарз заволиёни муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зухури ба худ ҳоси зиддиятҳои байни қувваҳои истеҳсолкунандаи бо вучуди ҳар гуна душвориҳо пешрафта ва муносибатҳои истеҳсолии ишқелзанандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба харобшавии қувваҳои истеҳсолкунанда оварда мерасонид»²¹⁴.

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иҷтимоӣ ва хочағӣ ақиб рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодиёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқтисодии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозиданд. Дарачаи баланди тараққиёти касбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин равнаки тичорат нишон медиҳад, ки дар системаи форматсияи феодалии Осиёи Миёнаи асри XIX истеҳсоли мол ва гардиши пул мавқеи калонро ишғол менамуд²¹⁵. Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқими деҳот ҳамоно дар шароити хочағии соф натуралӣ ва ё нимнатуралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истеҳсолот ва муносибатҳои иҷтимоӣ асосан феодалии буд. Баъзе падидаҳои муносибати буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷеъ ба қомебиҳои соҳаи истеҳсолот ва тичорат суҳан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф.Энгелс, ки қомилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоту муомилот, дар воқеъ, аз рӯи мафҳуми имрӯза ҳа-

сумат варзида, ҷангу пархош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо пештар тобеи он буданд, худ дар натиҷаи низомиҳои феодалии заиф гардида, ба ин мулкҳо қумаки қидии ҳарбӣ расонида наметавонист.

²¹³ Брагинский И.С., Рачаев С.А., Ромодина В.А., 1953, с. 23–26.

²¹⁴ Брагинский И.С., 1955, с. 434.

²¹⁵ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифони (масалан, ниг.: Нейматов Н.Н., 1959, с. 71–73) ба қалонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна, мисли Бухоро низ қомилан тааллуф дорад.

рактари хеле маҳдуд доштанд. Истеҳсолот дар ҳамон шакли қарахти сирф устохонаи ҳунармандӣ боқӣ монда, бинобарин, ҳадаш ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тиҷорат низ маҳдуд буданд²¹⁶. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зухур меояд, вале ин ҳам ба кулӣ сурат намеёбад.

В.И.Ленин хотирнишон карда буд: «Фақат дар давраи нави таърихи рус (таҳминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжествҳо ҳақиқатан ба сурати воқеӣ дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ ҳам охишта-охишта меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин протсесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои милли танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»²¹⁷.

Дар миёнаҳои асри XIX ин протсесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароите, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодиё сиёсӣ ҳукмфармоӣ мекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодалӣ нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф.Энгелс тавсиф намуд: «Вале дар ҳама ҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, микдори чунин унсурони аҳоли, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаънии пайдарпай, бас кардани низоъи нифоқи байни феодалон ва ҷангҳои муттасили дохилӣ, ки ҳатто дар мавридҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам қатъ намегардид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардаи харобиоварии доимӣ ва қомилан бемақсадро талаб ме-намуданд, зиёдтар мешуд»²¹⁸.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Нооромиҳои замона ва ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳои офари-нандагии халқҳои Осиёи Миёна поён намеёфт, вале он дар даврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназзули иқтисодӣ ва то ҳадди охир фишор овардану инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиндагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, қомилан ба зухур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъмори

Дарачаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное сохта намешуд. ҳатто дар лаҳзаҳои, ки аз охири аср қори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамоно дар савияи нисбатан паст қараён меёфт»²¹⁹. Баъзе офаридаҳои меъмории барҷаста, аз қабилӣ бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки

²¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 407.

²¹⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163–164.

²¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 409.

²¹⁹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 376.

бештар бо номи Чорманор машхур аст ва силсилаи иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарчии сохтмон ва соддагии сабки меъмории, аз он ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъгаштаи худ мувофиқати комил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд якчанд биноҳои калон сохта ва ё сохтмони нимқорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дувуми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳое, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева бо вусъати тамои сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморӣ таърихӣ гуногунранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаи масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Ҷунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи хавлии Қӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвоне дорад, ки бо зарофати сугунҳояш аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри душӯнаи Тошхавлӣ (1832–1841) яксаду шасту се хона, се хавлии калон ва панҷ хавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле калон ва мураккаб бо як маҳорати ғавқуллода тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар хонии Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мӯхташам: қасрҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони ҳозира бинои душӯнаи хишти ва хеле зебост, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғҳову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гилии ихота гардидааст». Дар нимаи дувуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнамуд» (таъбири А.П.Федченко)²²⁰ сохта мешавад, ки қорҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870–1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектураи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо қошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар ороиши он қандакорӣ гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди орошоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мӯхташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андичон, Ҷуст, Қонибодом, Намангон, Ўротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Мақбараи Модарихон ва Даҳмаи Шохон (Хӯқанд) тақлидқорона сохта шудаанд, рӯйқаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб риоя нашудааст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики I дар Хӯқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбараи Хоҷамини Қабрии Намангон (нимаи дувуми асри XVIII) дар санъати меъморӣ асрҳои XVIII–XIX-и на фақат Хӯқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми ҳосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанаи меъморӣ классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъмории ва орошоти мучаллал ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ўротеппа, ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Қорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъмории ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат қандои онҳо аз ҷиҳати меъмории мавриди таваҷҷӯҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъморӣ Ўротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои қошинқорӣ он бо

²²⁰ Федченко А. П., 1875, с. 44.

суратҳои дар пештоқи иморат кашидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошона буда, 49 хучра дошт, дар ду гӯшаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ўротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокории пойгоҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони ҳисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-додхоҳи Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъмории ба чунин ҳулосае меорад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникии ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна қомилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино–манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Қор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти қалоне дошт, зеро соқинони он аксари рӯзҳои солро дар зерӣ сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавлӣ мегузаронданд. ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлиии дарун ва ҳавлиии берун. Дар ҳавлиии дарун хонаҳои зист, саисхона ва ғ. ҷой мегирифтанд. Гоҳ ҳавлиии махсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғ ҳам ҷудо карда мешуд. ҳамчунин дарвозахона бо дари қандақоришуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мекардид. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат яқшоёна, балки дуошона ва гоҳ соёшоёна ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилии ихота гардида, раборт ва ё қўрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Бехтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд ²²¹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки қасро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои ҳуҷрақазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ қандақорӣ чӯб, гачқорӣ, нақшу нигор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҳамоҳангии тоҷ пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Қамол Қалилов ва ҳайдар ном бои Ўротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар қулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкану тахонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мӯхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки дар боло зикр гардид, бо ранҷи дасти онҳо ва бародарони ҳамқисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеър, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ӯ ҳам тарҳандоз, ҳам меъмори, ҳам наҷвор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъмории, алаҳхусус А.К.Писарчик, В.Л.Воронина, Л.И.Ремпел ва П.Ш.Зоҳидов мактаби меъмории Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман

²²¹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

фарқкунандаи тоҷикони кӯҳистонро мавриди тадқиқи ҳамаҷониба ва хеле дақиқ қарор додаанд ²²².

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини қандакорону ҳаққон, бофандагону дӯзандагон, қуллон ва со-ири ҳунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, қомеъҳои муҳимро ноил гардидааст. Тафриқаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳида гардид, ба маданияти модӣ низ нақши хеле равшани худро гузоштааст.

ҲАӢТИ ИЛМӢ ВА АДАБӢ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯҳониёни иртиҷоии ислом беҳад пурқувват мегардид, дар бораи та-раққиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дасто-вардҳои илмии замониҳои гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тира-тарин давраро ҳаст. Дар ин вақт фақат омӯхтани илми фикр, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривож ёфт. Ба ин са-баб муддати таҳлили мадраса ниҳоят дароз шуда, боиси аз донишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илмӣ баён, ҳафотӣ, риёзиёт, ҳайъат дар прог-рамҳои мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Хостгорон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалияи худро дар дастҳои давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳои таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад ²²³. Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гу-зашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳафти оид ба адабиёти асри ХУШ-ро дар даст надорем. Мувофиқи девонҳои ҷудогонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, адабиёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII – ибтидои асри XIX алалхусус, дар Хӯқанд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷӯш хуруш мебарояд. Шоирони зулассонайн (амир Умархон, Макнуна, Гулҳанӣ ва ди-гарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳои онҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо ме-карданд. Охангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онҳо хеле заиф гардида, таъсири та-

²²² Дар асарҳои қамъбастанандаи Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958– 1965; Ремпель Л.И., 1961, Сухарева О.А., 1958; 1962; 1966; инчунин дар таълифоти диғар этнографҳо мадрасҳои хеле муҳим ва ҷолиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат диғар асарҳои тадқиқотии махсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: Денике Б.П., 1928, Лавров В.А., 1964 Рем-пель Л.И., 1936; 1937; 1960; 1969; Писарчик А.К., 1937; 1954; 1956; 1970; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958, Полупанов С., 1937, Кисляков Н.А., 1939; Уломоов Я.У., 1941, Ба-чинский Н.М., 1947; Веймарн В.В., 1948, Воронина В. Л., 1949; 1951 а; 1951 б; 1953; 1956; 1959 а; Бретаницкий Л.С., 1950; Абдурасулов Р.Р., 1960; Ноткин И.И., 1961; Зоҳидов П.Ш., 1965; 1969; Мухторов А., 1965; Рӯзиев М., 1967 ва ӯ. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотҳо гадре бошад ҳам, муфасссалтар таваҷҷуф намоем.

²²³ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро ҳондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдиғар ошноӣ пайдо кардани ду халқи баро-дар – тоҷикону ўзбекон аҳамияти қалоне дошт.

саввуфи ғайрифаъл қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII чараёни тозае ба зухур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилизм машҳур аст. Намояндагони ин чараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вукуфи комил пайдо намекарданд.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644–1721) яке аз охири намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримиёнагии ҳиндустон ба шумор меравад. Ӯ дар сарзамини ҳинд ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар ҳилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди нифоқ ва адовати мазҳабии байни ҳиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ӯ ақидаҳои ҳудро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зерӣ таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки махсус навишта шудаанд. Ҷояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони ҳудро пайдо намуд. Лекин, мутаассифона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар шакл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият надовдаанд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданияи Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксаран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба ҳуд кашидаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон (дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соири шаҳрҳо нашъунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард ²²⁴.

Бо вучуди ин, чараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони қўхнапараст намояндагони пешқадами ҳудро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил одамоне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти ҳудро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, ҷояҳои нисбат ба он замон мутараққиро таълиғ мекарданд. Накибхони Туграл, Асирии Хучандӣ ва Ҷавҳари Истаравшанӣ аз зумраи чунин шоирон маҳсуб меёфтанд.

Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ӯ оҳангҳои озодфикрӣ ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намояндаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли танқиди сохти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухоро аз қабилы Ирсии ҳисорӣ, Хичлати Бухороӣ, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Хўқанд мисли Гулханӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдан, ҳозик ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷодӣ аз дигар муосирони ҳуд тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба ҷабру ситам ва бедодгарӣҳои ҳокимони феодалӣ ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои онд ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба ҳуд гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як идда сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вучуд омаданд, ки дар масъалаи омўхтани ҳаёти асрҳои XVIII–XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳои асари Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ «Тўхфаи хонӣ» ё ҳуд «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721–1767 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад

²²⁴ Айний С., 1954; Айний Х.С., 1956; Бедил, 1955.

Яъқуб «Гулшану-л-мулук» мебошад, ки дар солҳои сивуми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад. Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахабу-т-таворих» ном асари Муҳаммад ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Норбӯта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Аттор «Ҷаҳоннома», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд бахшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабili «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Маҳдуми Дониш «Таърих-чаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло ҳамуӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX) қобили қайд мебошад.

Фасли шашум

**ТОЧИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН**

Боби якум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҶОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тичоратию сиёсии Россия бо давлатҳои Осиеи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осиеи Миёна мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Хўқанд пойдор гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX қўшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба ташвиш андохта, дар вай хавфи чиддии аз даст рафтани бозори осиеи миёнагии молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осиеи Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ дар он сарзамин иқдоми ҷарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 қўшуни ҳукумати подшоҳӣ ба сохилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҷо бо унвони Раим истехоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехком ва дигар қалъаҳои сохили баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи қорвонҳои тичоратӣ ба дарунтари Осиеи Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибир ба Осиеи Миёна ҳаракат мекард, ба ҳафтруд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҷарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф – аз Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлокии аз қазокҳо ва қирғизҳо қашидагирифтаи давлати хонии Хўқанд наздик шуданд.

Ишғоли қалъаи Оқмачити Хўқанд (истехкоми Перовский, Қизил Ўрдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи ҷанговарони рус таҳти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯ пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ марҳалаи муҳимме гардид. ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осиеи Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи дарёҳои Сир ва Аму шурӯъ намуданд. Пас аз ин қад-қадӣ сохилҳои дарёи Сир як қатор нуктаҳои муқовимат сохта, хатти истехкомоти Сирдарё ба вучуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осиеи Миёна хатти истехкомоти Сибир ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазокҳо ва қарақалпоқҳо, ки дучори зулму тааддии давлатҳои Хўқанд ва Хева гардида буданд, ба қўшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолона кўмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдоми ҷарбӣ саъю кўшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи ба Хева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идома меод. Баъди тамом шудани ҷанги Крим, ки як муддат диққати доираҳои ҳукмрони империяи Россияро аз Осиеи

Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонии Хева бо сардории полковник Н.П.Игнатов намояндагии дипломатӣ фиристода шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатов муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хӯқанд чанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус хайъати сафоратро ба хушӣ пазируфт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дарача душвор гардид. Худи Игнатов ҳам фаҳмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама, ҳукумати Хева) ба мушоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиханд: дар Хева ҳатто матни қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ ташриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба ҳулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба қор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққикардаи аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пеши назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибқорони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти сареи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дувуми асри XIX, хусусан пас аз бекор кардани ҳуқуқи крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Қорхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меомаданд. Муҳимтарин соҳаи саноат – бофандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом вусъат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаъҳои нави маводи хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти ғайлоҳои давлати Рус дар Осиёи Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро бартараф мекард, балки, баръакс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Қримро гирифтани ва мавқеи худро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сар даровардан ба дарунтари Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помешикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи ғайлоияти худ нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дарачаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В.И.Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия» маҳз дар давраи баъди ислоҳот бештар авҷ гирифтани мустамликакунии кишварҳои қанорино бесабаб хотирнишон накардааст. Ӯ менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибир як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ва андозаи бузург тараққӣ ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бесабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардидани мавқеи империяи Россия таваҷҷӯҳи аз ҳад зиёди доираҳои тижоратӣ саноатиро ба худ кашида, дар ташкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

¹ Ниг.: Халфин Н.А., 1972.

² Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

Ишғолгариҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақои подшоҳӣ, помешикҳо, дворянинҳое, ки дар хизмати граждани ва ҳарбӣ мансабҳои калонро соҳибанд, ба як тӯдача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғойданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX, ба сабаби он ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилӣ дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа қашондани пахтаи америкой қатъ гардида, бӯҳрони саноати боғандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун манбаи маводи хоми пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сӯм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сӯм расид.

ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна

Дар соли 1864 ҳуҷуми қатъии қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас қўшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошканд ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз ғўппарронии шиддатнок қўшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудуфиаи Тошканд роли калоне мебузид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадида қўчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз қалонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна суқут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавуқф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии ҳонии Хўқанд ва ҳамҷунин муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези қўшунҳои подшоҳӣ шароити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки ақсар вақт боиси сар задани задухўрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мебардид, аморати Бухоро ва ҳонии Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундутизе мебарданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири ҳалокатбор мерасониданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар кашид. Қўшуни Хўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳуҷуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқи Хўқанд-Худоёрҳои ҳарис ва золими аз тарафи халқи шўришгар рондашударо дубора ба тахти ҳонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори қор рўҳбаланд гардида, ба Тошканд ҳайъати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки феврал шаҳрро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокирати дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрди қўшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М.Г.Черняев дар моҳҳои январу феввали соли 1866 қалъаи Қиззахро фатҳ кардани шуда, ҷанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат ҷунин натиҷае дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д.И.Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Қиззах ва Хучанд қўшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикасти қўшуни Бухоро ба сўи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Хучанд (24 май

³ {амон асар, с. 386.

соли 1866), қалъаи Нов ва истехкоми Ўротеппаро (12 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Ўротеппа ва Нов аввалин шахрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайъати Россия дохил шудаанд.

Д.И.Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ—амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад, ба ҷанги зидди қўшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828–1897) тадuru-коти муҳорибаи Ҷиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз ҳадду ҳаср бад-ин насақ чамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мардум ба ни-яти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин ҷамъи-ятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юруш то Петербурх – пой-тахти импротур фатҳ хоҳад шуд; чу медид, ки тўлу арзи қўшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёяд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз иқомат намуда, овози кўсу ной ва нафир ба қурраи асир расонида, Фаридун ва Аф-росиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сир рафта, дар соҳате мусаммо ба Сассикқўл нузул фармуд. Ҷозиёни муаскари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гашта, дар тараддуди гурез ва маҳлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол оид гар-дида буд»⁴.

Тасвири минбаъдаи ин воқеа боз ҳам рангинтар аст: «Ва аз чое, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи китол ним фарсах камо-беш буд, ки овози нақораи аскария мерасид. Амир дар сояи шомӣёна ба лаъби ша-транҷ машғул буд, ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал мегуфтанд, худи амир усули нақораро ба фаҳзи худ нигоҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тўбхона Салимбӣ ва амири аскар Шералӣ-иноқ таъин ку-нанд, ки ҳазинаи Русия ба дастӣ нўқария афтода талаф нашавад ва бисёр мардуми Русияро ноқушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низомро қорӣ доранд.

Ва дар ҳошияи лашкар Яҳёҳочаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафохат фаҳши аммома аз ақби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардо-шта, фазоиلى ҷиход ба ҳалқ талкин мекард, ки «ҷиход кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш Русия омада тўпхоро соҳибӣ кард ва ду-се соҷма тўбча ба сўи ғозиён ҳадя фиристод. ҳама мунтазири фирор буданд. Якбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал қасе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яҳёҳочаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби қантарӣ ва зини ҳолӣ нишаста, фурсат

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39–40.

наёфт, ки аммома ба сар кунад ё чома бипӯшад – ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин барнишаст ва асб меронд»⁵.

18-октябри соли 1866 қўшуни подшоҳӣ пас аз муҳосараи чандинвақта қалъаи Чиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонид, ба дувумин шаҳри бузургӣ он –Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравии минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ

ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адъютанти подшоҳӣ К.П.Кауфман қарор гирифт. Ӯ ба ин вазифа бо «ярилиқ заррини» Александри II таъин шуда, соҳиби ваколати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждони ба вучуд оварданд ва дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашидандро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукумрони Хўқанд-Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидаи сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидани худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Хўқанд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани қорвонсаройҳои махсус ва нигоҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Хўқанд аскарони рус тахти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тарафи Бухоро, ки дар садаи танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Чиззах тақдирӣ яке аз калонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна –Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд – дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳрро ба муносибати шӯриши халқ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодалӣ сар зада буд, ба маҳрумӣ ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амirro торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофӣ Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтахти аморат – шаҳри Бухороро пеш гирифт ва охири шаҳри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъгардида – Каттақўрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охири кувваи худро ҷамъ намуда, дар Зирабулоқ истехком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз тахти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳхоҳона ба

⁵ Аҳмади Дониш, 1959, с. 40–41.

назди генерал Кауфман элчй фиристод. Ва ҳудаш ба Бухоро рафта, дар интизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тарик, дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Осиёи Миёна – хонияи Хўқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо ҳукумати подшоҳй корро то ба ҳамроҳ кардани хоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳама хонияи Хўқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқй монданд. Ин кор чй бо мулоҳизаи дипломатй ва чй бо мулоҳизаи дохилии сиёсй карда шуда буд. ҳукумати подшоҳй, аз як тараф, аз мудоҳилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳуҷуми ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ҳавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида, як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳй ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷй маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сўм барои хароҷоти ҳарбии Россия ризоият дод. ҳама тариқа, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳй мубаддал гардид. ҳукумати подшоҳй ба ҳуқуқи аз хоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштиронй дар дарёи Аму соҳиб шуд, амир бошад, таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонй кардани онҳоро ба ўҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки ғайримутаҳаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамаин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боҷ ситонда шавад.

Тадричан ноҳияҳои сарғаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба тахти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайъати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кўхистонии Моғиён, Фон, Киштут, Фалғар, Мастчоҳ, Ягноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедитсияи Искандаркўл» (апрел-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарканд баромада буд, дастае тахти фармондихии Деннет аз Ўротеппа ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркўли сарғаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқиқи захираҳои табиии сарғаҳи Зарафшон ба ҳайъати экспедитсияи Искандаркўл олими табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мишенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёнй ҳарбию сиёсй) Л.Н.Соболев ва донишмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмй ва тиҷоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиии ин кишвари душворгузари кўхистонй ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониходаи дастаҳои ҳарбии подшоҳй ба номи «Туманҳои кўхистонй» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравии қўшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «бу-фер», яъне бетараф дар байни минтақаҳои тахти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидаи мустамликадорони англис, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кардани мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Дарёи Аму бояд сарҳади байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтақаи тахти васојати худ табдил додан мехо-стааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва Рос-сияи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиёи Миёна хомӯшона чунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими до-ираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳучуми қўшуни подшоҳӣ ба Хева шурӯъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи фаъоли юриши нави ишғолгарона К.П.Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ қомилан тарафдорӣ медид. Зарура-ти «чазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳое, ки аз вақти куштори ҳайъати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зоҳир мегардид, барои ҳамла ба кор-вони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намоёндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю қўшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даро-вардани манбаъҳои нави маводи хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қўшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева-Муҳаммад Раҳими 11 кайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ӯ-Атоҷонтўраро, ки ба сўйқасди зидди хон гунаҳкор карда, ба зиндон партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К.П.Кауфман бо Атоҷон саруқор доштанро нахост ва аз паси хони фи-рорӣ қосид фиристода, ба боргоҳи худ баргаштани ӯро талаб кард. 2 июни соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифтихорӣ гар-дид. Кауфман шартҳои муоҳидаи сулҳ ва муносибат бо давлати хониро пеш ме-ниҳод ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳо розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидаи байни Россия ва Хева, ки аз 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон намекунад. Заминҳои соҳили рости дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба ивази кўмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба қўшунҳои рус расондаи амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шўъбаи Амударё бо маркази Петро-Александровск (ҳоло ш. Тўрткўл) ташкил гар-дид, ки ба ҳайъати вилояти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибкорони рус барои фаъолият-шон дар давлат имтиёзҳои васеъ меоданд. Мувофиқи ҳамин муоҳида хон вази-

фадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва инчунин барои харочоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сӯм «ҷарима» мепардозад⁶.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўқанд хеле тундутез гардид. ҳокимони феодалии Хўқанд қариб ҳамаи заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбодрафтаро аз ҳисоби ҳар чи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурун ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сердаромади худ дар водии Чу ва ҷараёнгоҳи миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Ёротеппа ва дигар маҳалҳо махрум гардида буданд, ба ин ҷо фурӯ рехтанд. Ҳарчи ин аъёну ашрофи феодалӣ низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтода, боиси афзоиши хироч ва молиёт гардид.

ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмрони давлати хонии Хўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худойрхонро ба ивази нармию хушмаҳзарӣ ва гузаштхояш нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардонид ба буданд. Онҳо норизоиятӣ ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўқанд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро нодида меангоштанд. ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти нооромии давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба моҳи майи соли 1874 тааллуқ дорад, аз ҷумла чунин гуфта шудааст: «ҳозир вазъияти давлати хонии Хўқанд пурташвиш аст. Аҳоли аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвонсарое бино кардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан хоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад,— ҳамеша дар амалӣ намудани тамоми ин гуна қасду ниятхояш аҳоли ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқиқ қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти политсия, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз қўл ҷамъкунанда ва ғайра» меситониданд, суҳан ронда мешуд⁸. Баъзе ҳуҷҷатҳо дар худ ҳулосаҳои хеле сареху равшан низ доштанд. Масалан, дар «Мадракҳои наватарин роҷеъ ба давлати хонии Хўқанд» чунин изҳор гардида буд, ки тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кӯҳнаи пӯсида омодаи афтодан аст»⁹.

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шўромезии водии Фарғона мудохала намояд, Вале ў «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷўҳ надоштани худро боз якбори дигар нишон дод. Генерал – губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз ҳавфи сар задани ошўби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ 8 июли соли 1874 ба Худойрхон номае навишт: «Бехтарин қасон зидди шумо амал мекунам, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надиҳед, он гоҳ ман бароятон анҷоми нохушро пешгўй мекунам»¹⁰.

⁶ Матни пурраи муоҳидаи байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С.В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1915, замиаи III, с. 178–183 нашр шудааст.

⁷ Терентьев М.А., 1906, ҷ. II, с. 266-281

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 243-а лл. 18-19.

¹⁰ {амон ҷо, д. 242, лл. 46-47.

Хони Хўқанд ин номаи генерал – губернаторро комилан мувофиқи тарзи тафаккури худ таъбир намуда, оташи чабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурӯзонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напояд. Баҳори соли 1875 шӯри ошӯбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои назди кӯҳистони Помир-тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба зами ин вазъияти умумии сиёсии давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи солҳои 70 – ум асосан шӯришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худӯрхон як гурӯҳ намоёндагони аъёни олимақоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурахмони Офтобачӣ, бародари Худӯр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони калон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғзаби халқ гирифтор нашаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худӯрхон-Насриддин ҳам ба сафи муҳолифи падари худ дохил гардид. Намоёндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кӯшиши худро ба он равона сохтанд, ки равияи иҷтимоии муборизаи халқро суст намоёнд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи мазҳабии миллатчиғӣ дароваранд. Бинобар ин, вақте ки Худӯр аз тахт афтод (ва ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба химояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ўро на ба зулму ситам ва қатлу ғорати мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардиданаши гунаҳкор донишанд. Онҳо «ба муқобили кофирон чиҳод» эълон намуда, барқарор сохтани ҳудуди пешинаи хонияи Хўқандро талаб карданд ва Насриддинро хон бардоштанд. Дастаҳои ҷудогонаи шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчиӣ феодалону рӯҳониёни мутаассиб ба стансияҳои почта ва деҳаҳо ҳуҷум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба ғоратгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба тахт нишастани Насриддинро шунида изҳори ризоият намуд, ки ҳукумати ўро ба расмият хоҳад шинохт, фақат ба шарте ки хон қарордоду муоҳадаҳои байни Россияву Хўқандро риоят кунад ва ба табааҳои руси аз ҳамлаву ғоратгарии зарардида товод бидиҳад. Насриддин ба рӯҳониёну феодалони калон таъя намуда, ба ин талаби генерал-губернатор эътино накард ва танҳо пас аз он ки дастаҳои Хўқанд 22 августи соли 1875 дар муҳорибаи назди қалъаи Маҳрам шикаст хӯрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонид, ҳамаи пешниҳодҳои ўро қабул кард. Вале акнун он талабҳои пешина ба назари генерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хўқанд аз ҳуқуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде ҷарима ва товодони ҷанг меод. Мулки бекии Намангонро аз давлати хонии Хўқанд ҷудо намуда, ҳамчун шўъбае ба ҳайъати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвақта корсозону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезутунд ва пурташвиш буд. Феодалону рӯҳониёни иртиҷоъпараст ҳамона мардумро ба «чиҳод» даъват мекарданд. Ба ҷои Насриддин ба тахти хонӣ Пўлодбек нишонда шуд. Дар навоҳии Андиҷон ва Намангон байни сарбозони Хўқанд ва аскарони подшоҳӣ задухӯрдҳои шадид ба амал омаданд. ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғоидаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеҷ имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шӯро ошӯбо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба водии Фарғона қувваҳои иловагӣ фиристод. Ниҳоят манбаъҳои шӯришу исён паҳш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибо-

нии Вазорати ҳарбӣ мамониати вазорати қорҳои хориҷиро, ки аз ақсуламали Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба қомилан аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Ҳўқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фармони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 ҳоки давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайъати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар қануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти қангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли қамъомад ва тақияҳои қўшуни Бухоро Қаршӣ ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро қамъ намуда, дар охири соли 1866– аввали соли 1867 ба Бойсун ва Дехнав ҳуҷум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардории беки ҳисор қарор гирифта буданд.

Тўпхонаи ҳар ду тараф ҳам хеле заиф буд. ҳисориҳо ҳамагӣ 4 тўп (2 тўпи қўяний ва ду тўпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфишони ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобар ин, дастаҳо ақсар вақт ба қангии тан ба тан мегуза-штанд. Қўшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Дехнав ба муқосира гирифт ва сипас шабохун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳша-тангезе шурӯъ карда, ҳар қаси ба дасташон афтодаро набуд сохтанд.

Ба қанде аз ҳисориҳо ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва Қўлоб гурехта, қон ба саломат баранд. Аз он қумла беки ҳисор Абдулқарим-додхон ба Қўлоб паноҳ бурд. Аммо беки он қо Сараҳони сиёсатмадори маққор ӯро ҳамроҳи қанд нафар муттафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сараҳон ният дошт ба ин васила таваҷҷўҳи ҳуқмрони Бухороро ба худ қалб намояд ва ҳуқмати бекии Қўлобро дар даст ниғаҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти шарқ ҳамоно давом мекард. Он гох Сараҳон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Қофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза таҳти ҳоқимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барои дар атрофи худ муттаҳид қардани ашрофи феодалии қабिलाҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Дехнав-Улуғбек ба қўмаки ӯ шитофт ва онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намудан дар муқобили бухориҳо даъват қарданд. Азбаски Сараҳон шиори дар байни мардум машҳури муқоризаи зидди андозҳои қорикардаи амирро ваъз мекард, ба зерӣ байроқи ӯ боз фавқи сершумори ихтиёриён қамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қув-ва тайёрий меиданд. Аз қумла бо сардории Яъқуббек қушбегӣ қўшуни маҳсус ташиқ дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонақулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини ҳисорро ба ҳаробазор табдил дода, сипас роҳи Балқувон ва Қўлобро пеш гирифт. ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳру деҳот ва қатли оми мардуми беғуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди ҳисор панҷ ҳазор қас ба қатл расид ¹¹.

ҳарқанд ки сарбозони амир қасеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳру қишлоқҳои муқобилатнақардаро ҳам несту набуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» хироқ ҳам меситонданд. Мақлағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратариҳои рўирист қамъ омада буд, барои афзудани сарвати сар-

¹¹ Стремouxов Е., 1875, с. 685.

кардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир ғиристода шуд.

Ба мақсади комилан аз байн бурдани истиклолияти бақияи мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими ҳисор Абдулкаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сарахон аз кушта шудан тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба ҳоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо, ӯ баъдҳо волии Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

Сарони қabila ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамоне, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яқуббек қушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои ҳисор ва Кӯлоб тахти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яқуббек дар ҳокимият ихтиёрооти тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи киикчӣ-беки Балҷувон ва Начмуддинхоча-беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав ба мақсади хушхизматӣ намудан дар назди амир, қорро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин норизоятӣ ва эътирози мардумро бераҳмона фуру менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳтар гардид ва аз ин рӯ ба қатлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоятӣ дар деҳоту шаҳрҳо беш аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалӣ табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилоқоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома меод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт тахти нуфузи давлати хонии Хўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухўрдҳои дохилӣ истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир чоплусӣ карда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Хўқанд гардид. ҳарчанд ҳукмрони онвақтаи Хўқанд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезтунд шуда, ошқоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухўрдҳои саҳт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд иштирок намуданд.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хўқанд солҳои дароз қатъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ соҳибихтиёр гардида, Бухорову Хўқанд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошқанд, ки Туркистонро тамоман ба тахти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳоро давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиатдорӣ худ таваҷҷўҳ зоҳир менамуданд. Ба ин вачҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хўқанд задухўрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ўро огоҳ қунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хўқанд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. ҳокими Қаротегин-Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиклолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли ӯ мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

¹² Сомй, 1962, - в. 102–103; Маев Н., 1879, с. 175–176; Кисляков Н.А., 1954, с. 63–70. Искандаров Б.И., 1960, с. 56–60; 170–189; {амроев М., 1955, с. 26-29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29-32.

ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавияи сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедитсияи фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд, ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедитсия мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳӣ акнун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Хуканд ба ноҳияҳои кӯҳистони-Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ӯ барои аскарони империяи Россия комилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ӯ Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳӣ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дувуми солҳои ҳафтодум амири Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси ғарби кӯҳистони Помир, аз қабилҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахон сарфи назар карда шавад, Дарвоз охирин мулки ниммустақили соҳили рости Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1676 амир барои тобеъ намудани ин мулк бо сардории бехтарин лашкаркаши худ Худойназар-додхо кӯшун фиристод. Бухориҳо бо тазйиқи сиёсӣ ва макру фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сирочиддинхонро барои мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ӯ дар он ҷо фавран ба асорат афтод.

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи начандон калони бухориҳо, баъд кӯшуни якунимҳазораро, ки бо тӯп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар-додхо ба сӯи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ӯ ярадор шуданд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир нобуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгирӣ намудани шӯришҳои умумӣ фавран ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо, амир ҳатто нияти шахсан ба он сардорӣ кардан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кӯлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастаи сершумор ба қалъаи Ғарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз-Қалъаиҳумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд.

Вале муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашқарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба ҳарч додани ҷаҳду кӯшишҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёри онҳо дар қалъаи дастнораси Рошорв ба камин ништа, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалии ба амир фӯрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба бухориҳо боз

кард. Аксари дарвозиёни мудофиакунандаи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо рохҳои махфӣ ба соҳили чапи Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаффар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар кано-раҳои чанубии он мавзеъ гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

ҳукумати амирӣ муқовимати дарвозихоро қомилан бартараф намуда, за-минҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмон-қулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодихоҳӣ ва истиқлолталобии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона ҷунон зарар ва хасоратҳо дид, ки то ғалабаи Револүтсияи Кабири Сотсилистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин ҳаробихо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. Ӯ навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаратоғ ҳама боғу чаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобёш шудани Регар ба амираи Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б.Ғ.) даромада дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои гилии нимвайрона масоҳати васеи ҷорғушаеро ихота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба бутлоқ табдил ёфтааст»¹³.

Чунин манзараи хузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳое ҳам, ки хангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони харису вичдонфурӯш ва торочгарихои амлоқдорону ҷамъкунандагони хироч гардиданд.

Чаро сокинони озодипарастӣ маҳалҳои кӯҳсору водихои Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеъҳои имтиёзнокашон дар айни сахтии мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба қори умум хиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфӣ онҳо назар ба эҳсосоти миллию ватандӯстиашон кавитар буд. ҳукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шохону ҳокимон, хонҳову бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ моил месохтанд. ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгирӣ, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар барори истилокорихои он аз аҳамият ҳолӣ набуд.

ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон

Нимаи дувуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX давраест, ки доираҳои ҳукмрони Россия амалиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помешикҳову дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққиқунанда низ, ки

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

барои ба воситаи бахри Каспӣ роҳ ёфтан ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне кушодани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдории худро зохир менамуд. Ғайр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия– Англия ба шумор мерафт. Офитсерон ва ҷосусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркменистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи март соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққати идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома, шӯбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шӯбаи мазкур ба ихтиёри волии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии бахри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ муқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шӯба торафт бештар ба Туркменистон ва вилояти ба он ҳамсояи Эрон роҳ ёфтани намояндагони англис – В. Марч, В. Бейкер, Нэпир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбинӣ кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дуру дароз қарор кард, ки кӯшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи май соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале ҳуди ҳамон сол сардори шӯбаи Моварои Каспӣ генерал-майор Н.Ломакин ба сабаби дурӣ аз қароргоҳи асосӣ –шаҳри Красноводск амр кард, ки он чоро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 русҳо дар Атрек истеҳкоми Чатро бино карданд ва ба он така карда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо – Кӯктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаҳкамаи Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Бинорма ва Арчманро ишғол кунад, лекин дар қарибҳои Кӯктеппа ба муқовимати сахти ватандӯстони туркман дучор омад. Ў дар ҷангҳои шадиди 28–29 августи соли 1879 шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти кӯшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷангҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоятҳои саҳт ба миён овард. Вазъияти Моварои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шӯбаи махсуси Вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондеҳи кӯшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М.Д.Скобелев, ки дар ҷанги солҳои 1877–1878 воқеъгардидаи русҳоро туркҳо ном бароварда буд, таъин карда шуд. Ў барои забт намудани Кӯктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамоми тайёри дид. 12 январ соли 1881 пас аз ҷанги саҳти серӯза қалъаи Данглитеппа ба таслим маҷбур гардид ва кӯшунҳои подшоҳӣ Кӯктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январ соли 1881 ба калонтарин маҳалли иқомати тегинҳо – Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи май ҳамон сол шӯбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Моварои Каспӣ таъдил дода шуд.

Мағлубияти қавитарин тоифаи туркман – тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тӯлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмени вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январ соли 1884 дар воҳаи Марв паи маслиҳат ҷамъомади куҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас

¹⁴ Ниг: масалан, Тихомиров М.Н., 1960; Халфин Н.А., 1965; {идютов У.А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (материалы из архивов)». 1960, с. 142– 151.

иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсоияи Иолатан низ ҳулосаи ин маслиҳатро пазируфтанд. Моҳи март соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳайъати империяи Россия дохил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи таъби Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб кардани шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳади Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббӣ» ва «мушовирон»-и англис ба минтақаи мавриди баҳс кӯшун даровард. Дар моҳи март соли 1885 аскарони рус таҳти фармондеҳии сардори вилояти Моварои Каспӣ А.В.Комаров кӯшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Мавриди таваҷҷӯҳ аст, ки В.И.Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русҳову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегӯяд: «... Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶.

ҳар чи ҳам бошад, дар ҷараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимолӣ ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охири муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар ваҳлаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Кӯхистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикинишини Вахон, Шугнон ва Рӯшонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кӯчии қирғиз сукунат доштанд.

ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба қисми Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан намохост, ҳам экспедитсияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷӯҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва илмӣи Россия ба ин сарзамин ин идора собит менамоянд.

Вале муваққатан аз иқдоми амалии мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайриҷашмдошт овард. Амири Афғонистон-Абдураҳмонхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878–1880 бо Афғонистон «ҳомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида, Вахон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низоми бераҳмонаи катли оморӣ ҷорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамин вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитой синӣ кӯшуни сарҳаддӣ худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоия, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯъ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба ҷудо кардани қуввае аз кӯшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусусан дар Туркменистон

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

¹⁷ Искандаров Б.И. 1960, с. 98-99.

амалкунандаи худ, имкон надошт. Ётирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеҷ натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Ғарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта дар сурате ки ҳокимони маҳаллӣ-Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шугнон) аз тарафи Абдураҳмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамом ба дастаҳои афгон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ кӯчиданӣ шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шугнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хирочситонандагони афғонро, ки ваҳшигариро бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рӯшон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Ғарбӣ ба Туркистон чанд ҳайъати намоёндагии тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуччатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳаллҳоро супурданд, ки дар онҳо ба тобеияти Россия қабул кардани Вахон ва Шугнону Рӯшон хоҳиш карда мешуд (Ин қабил ҳуччатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезтунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон иқдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шӯриши тоҷикони Шугнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба қор барад. Ӯ ба назди шӯричиён қосид фиристода «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои ҷорӣ намуди худмукторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шугнон яке аз намоёндагони «хонадони ҳукмронии маҳаллӣ Мухаммад Акбаршоро таъин намуд. Дар ҳамаи шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илоҷи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамоно бедодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошканд ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фурӯ рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму таддии ғосибон шикваҳо карда, арз менамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳоятӣ қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро тачовуз мекунанд, молу амволро зӯран мегиранд, андозҳои муфлисқунанда меситонанд, бачагонро ба ғуломӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидашон пас меоянд»¹⁸.

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883-1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ва маҳалҳои ҳамсояи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам чун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушоданд.

Соли 1891 Англия вилояти кӯҳистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Ақнун нияти вай дар бобати қомилан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зухур меомад. Ин ба ҳамаи авзое, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои таҳти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркменистон дар ғарби Осиёи Миёна рух дода буд, шабоҳат дошт. Аммо чун истилокорони Афғонистону Хитой бо

¹⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 680 лл. 14-15; иттилои Росиди ҳокими Шушон Акбаралихон аз 27 январи с. 1889 (ниг. Халфин Н.А. 1965, с. 385).

¹⁹ Тасвири ошқорои ин тачовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Ниг. инчунин Рустамов У. А., 1956.

тахрики Англия барвакт заминҳои тоҷику қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин ҷо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

ҳукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар калони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иктишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангкӯл ва Қаракӯл сайр намуд ва то кӯтали Байк расид. Ӯ дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд, Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо теъдоди зиёди мулозимонаш ба водихои Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедитсияи Ионов масъалаи Помирро тақон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ оварданд. ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус чамъ омаданд, ки қомилан ба «масъалаи Помир» бахшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз қўшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят қомилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳи қушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар қанори дарёи Оқсу дидбонҳои Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шоҷон 250 нафар казакҳоро аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъала гузошта шуд, ки қўшунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869–1873 вучуд дошт, ки дар асоси он қараёнҳои боло ва миёнаи дарёи Аму сарҳади доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин баҳонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду қанори дарё воқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 қотиби оид ба қорҳои қориҷии идораи мустамликадорӣ Англия ва ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташрифи сиёсӣ ба Қобул омад. Ӯ ноилӯҷ ба Абдураҳмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шугнон, Рӯшон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои қароб ва қашшоқи кӯҳистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар қаронаи чапи дарёи Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз қанораҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон қўшунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз мукотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафири рус дар Лондон ва вазири қорҳои қориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмӣ даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухта-

²⁰ Тағрибан айни ҳамин вақт дар натиҷаи гуфтушуниди намояндагони Россия бо ҳукумати Хитой постҳои қарбии империяи Син аз Помири шарқӣ бардошта шуданд.

лифи англису рус сарҳади охирин қитъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николаи II хатти сарҳади империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна комилан ба ҳайъати Россия дохил гардид. Қисмати муҳимми хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон)²² таъшиқ мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеияти вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро ниғаҳ медоштанд.

ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, ҳудудҳои идораи худро муқаррар намуд. Принсипи этнографии ҷо додани халқҳои ҷудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Қаспий кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат ғузз наёфтанд, шимоли Тоҷикистон (Хучанд, Ўротеппа, туманҳои қўҳистони кишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, тахти истибдоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содиқи худ таъин дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилҳои Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Хўқанд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қорӣ кард, ки дар назари аввал номаҳфум ме-намуд. Вай мулкҳои Рўшон, Шурғон ва Ваҳони Помири Ғарбӣ, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, тахти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ ғўӣ меҳост «қусури» заминҳои аздастрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз ҷизе маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамоно дар зимаи афсари ҳукумати подшоҳӣ –сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба замини ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорӣ худ ба дарёфти ғоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебад. Ва дар воқеъ ба ин васила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна ғумонбар буданд, ба андозае худро ҳалос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамоно амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санҷиш ғузашта буд. Вале ҷунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъини ҳудуди маъмурӣ риоя нашудани принципҳои этнографӣ, ки оқиба-ти ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат ташаккул ёфтани онҳо монӣ гар-дид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ қомилан мувофиқат мекард. Ҷунин рафтори зиддихалқӣ ва иртиҷой нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар Россия, револютсияи сотсиалистӣ дар Туркистон ва револютсияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллии сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омили халқҳои Осиёи Миёна тақсимои миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом до-данд.

²¹ Ниг.: Искандаров Б.И., 1960.

²² Барои тафсили ин воқеа ниг.: Халфин Н.А., 1965.

2. АҲАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАЪРИХИИ БА РОССИЯ ҲАМ- РОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осиеи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармо буданд. Давлатҳои Осиеи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҳарбии онҳо гардида буд. Россия назар ба Осиеи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осиеи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳон кашида шуд. Тадриҷан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва рағанкашӣ ба вучуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиеи Миёна қадами бузурге ба пеш буд. Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиеи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей қушода шуда, қори матбуот рӯ ба тараққӣ ниҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин қомебиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро оммаи халқ аз сабаби бесаводии саросар аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривочи маданият, ки бо қўмаки интеллигенсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёиёни маҳаллӣ қўмак расонид ва ин зиёиён баъдтар дар ҳаракати револютсионӣ ва пас аз ғалабаи Револютсияи Октябр дар инқилоби маданияи Осиеи Миёна роли бузурге бозиданд.

ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осиеи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи револютсионии табақаҳои демократӣ ва сипас пролетарии он ошно шаванд.

Осиеи Миёна тўмаи империяи Британия нагардид, ки меҳост ин қисмати Осиеи мустамликаӣ худ созад ва ё онро ба ягон давлати хонии мустабиддаи қалон, вале ақибмондае ҳамроҳ намурад, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осиеи Миёна ба мустамликаи Англия табдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати револютсионии рус ва пешоҳанги марксистӣ -ленинии он ҷудо мешуданд.

Чи навъе ки маълум аст, К.Маркс ва Ф.Энгелс дар солҳои 60–80-ум дигар дар Англия вучуд надоштани пешомади револютсионӣ ва дар Россия наздик расидани револютсияро хотирнишон карда буданд. Чунончи, Ф.Энгелс дар мактуби худ ба К.Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи револютсионӣ нест шуда ва пролетариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К.Маркс ҳанӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар револютсияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок хоҳад кард».²⁴

Ӯ баъдтар бо пешбинии дохилнае таъкид намуд: «Ин бор револютсия дар шарқ (дар Россия.– Б.Ғ.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 34, с. 230.

аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революсионӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайъати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низоъҳои дохилии феодалии ва ҷангҳои муттасилро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайъати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғуломдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғуломдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

ҳукумати мутлақии подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканча ниғаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонаро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму тааддии дутарафаи истисморкунандагони маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифтӣ гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддии худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи революсионӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати наватшкिल्ёфта, косибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помешкиви буржуазӣ ва истисморкунандагони маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкаме ба миён омад. Ғояҳои пешқадами революсионии пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазоқ, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд таҳти роҳбарии партияи болшевикӣ ба ҳаракати революсионии пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бўхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳуҷуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода карданӣ мешаванд, «суолҳои» сафсатаомези зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияи феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққиқарда буд, оё барои халқҳои Осиёи Миёна бехтар намебуд, ки дар ҳайъати империяи Британия бошанд» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамликаи Англия будан бехтар намебуда бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хоҳ мустамликаи Британия бошад ва хоҳ мустамликаи ҳукумати подшоҳӣ, дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваккуф намудан маъние дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои характери яқранга бошад ва ҷунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К.Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ӯ роҷеъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромўш кунем. ҳарчанд гумон аст, ки қори бунёдгараони англисҳо дар ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амаловардаи тачовуз ва торочғариҳои бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шуруъ шудааст, — навишта буд К.Маркс. Самарайи ин қор, берун аз майлу иродаи мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминаи ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст, хотирнишон карда буд К.Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳу равшан таъкид мекард, ки аҳолии ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 419–459.

ҳукмронии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи халқии зиддимустамликавӣ дар ҳиндустон метавонанд баҳраманд гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнини ногувори истисмори дуру дарози мустамликадорон: харобии қувваҳои истехсолкунанда, қашшоқӣ, гуруснагӣ, муромурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳоро, ки ҳукмронии тўлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои ҳиндро мустамликадорони англиси аз ҷиҳати иқтисодиёи сиёсӣ қавитар ғорат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861–1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмрони Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вуҷути бузурге истисмор мекарданд. Инро В.И.Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кӯҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, буғӣ карда наметавонистанд», дар ҳолате ки намояндагони буржуазии англису америкой «буғӣ карда метавонанд ва то охир буғӣ мекунанд».²⁸

В.И.Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазии ғарб», баробар ҳашмигона мазаммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дувум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шаванд, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайъати империяи Британия, балки ба ҳайъати империяи Россия дохил шудан на чизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба зами он ки пролетариати Англия дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX бештарин ҳиссаи фаъолияти пешнаи револютсионии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи муборизаи сиёсӣ ғанӣ гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир наметавонист.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоман акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои револютсионии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону мустамликадорон – хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканчаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна протсессии диалектика тазод аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллий ва маданӣ, чи навъе ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллатҳои мазлумро, озодӣ аз ҳар навъ истисмори одамеро аз тарафи одами дигар, синфиро аз тарафи синфи дигар, миллатро аз тарафи миллати дигар низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайъати Россия дохил шудани халқҳои

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130–136.

²⁸ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

www.ansor.info

Осиёи Миёна на фақат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия, балки барои тамоми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

Боби дувум

АХВОЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна ҷорикардаи ҳукумати мутлақаи подшоҳиро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали ғулуғот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дувум аз замони барқарор гардидани давраи империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустанлика ба истеҳсолоти Осиёи Миёна ханӯз ғаёлона даҳолат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳдуд гардида буд. Воридоти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқӯлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дувум бо даҳолати ғаёлонаи сармоядорони давлати соҳибмустанлика ба ҷараёни истеҳсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиёти соҳаҳои махсуси хоҷагии қишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Кашида шудани ҳатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустаҳкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустанликакунӣ ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати тараққиқардаистодаи Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустанлика табдил меёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на ин ки боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати бофандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намеронд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кушодани муассисаҳои бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилати саҳти соҳибони қорхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдорони рус дар ин ҷо ба ташкили плантатсияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантатсияи «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошканд ва Самарқанд низ плантатсияҳо ба вуҷуд омаданд.

Бо вуҷуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникаи хеле ақибмонда ба қор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани хоҷагиҳои плантатсионии фаровонҳосилу ғоиданок муваффақ гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантатсияҳо қор карда, музди ночизе мегирифтанд, бар акси деҳқонони чорякқор ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки қори ташкили плантатсия барор накард, соҳибони саноат роҳи истифода намудани пахтаҷаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тариқа, дар соҳаи пахтақорӣ амалан ҳамон муносибати кӯҳнаи нимфеодалӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70-80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдории пахта навъҳои нави нисбатан сермахсул қорӣ гардид. ҳукумати подшоҳӣ барои ёр расонидан ба тараққиёти босуръати пахтақорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи қалон андохт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани ҷаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нархи пахта ғоидани зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва, қабл аз ҳама, барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Қосибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия қашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст мехӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия бояд мепайваст, аҳамияти махсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси ҳангомаю майлу рағбати ҳасудомези пурғарази соҳибқорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм қашидани роҳи оҳан барои дарёфти пулу ғоидани зиёд имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери фаронсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи канали Сувайс – Ф.Лессепс ҳамқорӣ мекард ва ҳуди Ф.Лессепс ҳам тақлиф карданд, ки байни Лиссабон ва Қалкатта роҳи оҳани транс-континентие сохтан дарқор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои қалон қудрат надошт. Қашидани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррарии ҳукумати подшоҳӣ – тақозои футуҳоти Туркманистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспӣ, аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиёҷи қўшунҳои ба Аҳлтегин ҳуҷумкунандаи М.Д.Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошканд қашид шуд. В.И.Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон махсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспий барои капитал Осиёи Миёнаро «қашф» қардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиёҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан кам буд. Ба замми ин, роҳи оҳани мазкур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бево-сита наепайваст – борро хатман аз поезд ба қишті ва ё аз қишті ба поезд ҳамл қардан лозим меомад, ки ин қорро ниҳоят душвор мекард. Ғайр аз ин, аз поезд ба қишті, аз қишті ба поезд баромадану фаромадани мусофирон ҳам ноқулай буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри XX сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5. с. 85.

бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон – Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ босуръат пеш мерафт ва инак соли 1905 ҳатти мовароикаспии роҳи оҳани кишвар бо ҳатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки табакаи дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона – шаҳрҳои Хўканду Андичону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва қосибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба тӯфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани моварои Каспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якчанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии кашондани мол, суст будани муносибатҳои молию пулӣ ва баъзе дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водии Тоҷикистон ба фурӯш мерафтанд, аммо ҷои асосии фурӯши молҳои русӣ ҳуди Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва ҳуди амир аз саноатчиёну савдогарони рус харидҳои калон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтуомадаш душвор буд, ҳаннотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Қўҳистониён бо рағбати тамоми молҳои арзони фабриқиро меҳариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нархи беҳад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски қўҳистониён пул надоштанд, савдогарон инро дастак карда, барои як сарбанди оддии фабриқӣ аз деҳқони бечора 4 пуд гандум ва 1 гўсфандашро кашида мегирифтанд. Шамъ, гўгирд, собун, карасин, яъне он чизҳое, ки мардум пештар қариб истеъмол намекард, нағз ба фурӯш мерафт. Одамони бекҳо ва ҳуди бекҳо ҳам аз ҳаннотиву савдогарӣ рӯ намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама гўсфанд оварда фурӯхт ба пули он бисёр молҳои русӣ харида, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули калон фурӯхта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вучуд овардани такягоҳи миллӣ ба миқёси васеъ дар Осиёи Миёна муҳочирони русро ҷойгир намуд. ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси пешрафти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна хеле кам ғамхорӣ мекард. ҳамчунон ки вай барои сохтмони системаи обёрӣ дар воҳаҳои асосии пахтакорӣ ҳеҷ як чорае намедид, хоҷагии муҳочиронро низ аз эътибор соқит намуда буд. Муҳочирон дар ҳама ҷо маҷбур мешуданд, ки аз системаи қўҳнаи каналҳои обёрикунанда истифода баранд.

Аҳволи муҳочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора муосирон чунин навиштаанд: «Дар мобайни дашти шўрҳои сўзон деҳе сохтаанд... Чанд кулбаи амонатӣ, ки телбақорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабзае..., фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Муҳочирон гурўх-гурўх ба сафи бекорон дохил шуда, дар ҷустуҷўи ризқу рўзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулакҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд. Меҳнаткашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанўз дар ҳамон вақтҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки коргарон ва деҳқонони камбағали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз ҷабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд. ҳукумати помещикию буржуазии подшоҳӣ аз муҳочирони рус

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

барои худ такагоҳи миллию синфие сохтани буд, вале беихтиёр мусоидат кард, ки барои тавлид ва ривочи иттифоки синфию миллии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо деҳконони камбағали рус, бо батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равған шароит фароҳам ояд.

ҳукумати подшоҳӣ дар ғушаву канорҳои империяи худ тартиботи асорати патриархалию феодалий, дар воқеъ қорӣ будани ғуломдорӣ ва бесаводию нодони мардумро қасдан барқарор медошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳоҷирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангаи низои миллиро боло мекард. ҳукумати подшоҳӣ ба ривочи маданияи мардуми Туркистон мутлақо аҳамият намедод ва ноҷизтарин падидаҳои афкори инқилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии ба истилоҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят – Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, ҳафтруд (Семиречье) ва Моварои Каспӣ (Закаспий) тақсим мешуд. ҳар як вилоятро, ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставихо ва вулусҳо ҷудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъин мегардиданд. Тадричан дар қатори феодалий кӯҳна одамони аз табақаҳои давлатманди аҳолий, аз он ҷумла ононе, ки ба табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ «бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмурӣ ҷалб карда шуданд. Аммо намоёндагони халқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли кишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи халқ дар ҳуди интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гардида буд, шояд он ҷунун нақл мекунанд: барои интиҳоби оқсаққоли вулуси Қистакӯз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти атроф бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба кишлоки Қистакӯз ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддаии давлатманд - Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобкунандагон» 2 ҳазор сӯм, ҳарифи ӯ бошад, ба ин мақсад 3 ҳазор сӯм пул ҷудо кард. Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққолий «интиҳоб» гардид.

Як ғурӯҳ бойҳое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, дастнишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фиристоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани губернатор чанд ҳазор сӯм пул ва тӯҳфаҳои киматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ӯро губернатор қабул карда гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсаққоли вулус ҳоҳӣ буд». Ҳанӯз Муллобой ба Қистакӯз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсаққоли вулус тасдиқ гардидани ӯ расид.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй мебуд. Синфҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интиҳобӣ» таъин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

Оқсаққолон, ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривоч гирифта буд. Қори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шариат пеш бурда мешуд.

ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидани табақаи давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд,

³ Пасттарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 хоҷагӣ интиҳоб мешуд.

барои заиф гардонидани мавқеи иқтисодии ашрофи кӯҳнаи феодалӣ низ чораҳо пешбинӣ намуданд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфро истифода мебарданд ва аз соҳибони мулки хусусие, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳукуки ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабилӣ вақфномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва бартариҳои молиётӣ маҳрум гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳояшон чоряккорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамаи вилоятҳои, ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳукуки мулки хусусӣ дар камтар аз саяки тамоми заминҳои кишт ҷорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замин аз рӯи қоидаи нав дар асоси заминдорӣ ҷамоатии хонаводагӣ кор мекарданд, маишати худро ҳеҷ таъмин карда наметавонистанд. Онҳо ба дасти судхӯрҳо афтода, хонаҳароб мешуданд, дар сурати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи чорякқорон ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷорӣ карда шудани усули ҳимоякунии якдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон гирифтӣ шудани деҳқонони камбағал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

ҳукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ қомилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар кишлоқ ҳўҷаини мутлақ гардида буданд.

Кори нимафеодалӣ ва нимағуломии иҷоравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон чоряккорӣ ва панҷяккорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд кор мекарданд, беҳ аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити кори онҳо касро ба даҳшат меовард. Кор то 12-16 соат тӯл кашида, рӯзе ҳамагӣ 40-60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакӯнаҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯқаи пӯсидаву гандида медоданд аз музди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва ҳуллас ғоидаи калон ба даст меоварданд.

Аҳволи қосибон

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна қосибӣ ба андозае ривож ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскарӣ афсарони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад, ҳама ҷизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои қашондани ин қадар ҷиз нақлиёт намерасид. Барои илочи кор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор сарбозону афсарон баъзе ҷиҳзҳои лозимаро аз қосибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки

косибӣ ба андозае чон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар сохти саноати косибӣ дигаргуниҳое ба вучуд омаданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолоти беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин падидаҳо дар марказҳои калони косибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан دیدан мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи косибӣ вучуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Ёротеппа, Панҷакент, Конибодом, ҳисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳо косибӣ умуман хеле раванқ дошт.

Косибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад – соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯхи Бухорои шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли косибӣ муомилоти байни усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир фақат ба тавассути натура анҷом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истеҳсоли ин ё он мол тахассус ҳам ёфта буданд.

Косибони ҳисор асосан намаду моҳут меомиланд, шолу арғамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои ғарбии ин маҳал дар алочабофӣ, корсонтарошӣ, сабадбофӣ, хӯрчиндӯзӣ, чуроббофӣ ном бароварда буд. Шофу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротог шӯҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Қофарниҳон чармгарӣ ривоч ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, абрбандҳо, шоҳибобон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибобӣ, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вучуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Ёротеппа гузарҳои махсуси кордгарон, дегрезон, кулолон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз калобаи кӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суфи кӯлобӣ ва ҷомаҳои карбосии кӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашӯи хоми маҳаллӣ барои қанору хӯрчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу чуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсурати киматбаҳо бо супориши бойҳо махсус дар ҳавлии онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хомак, кемухтӣ, саночу далвоҳ, машқҳо истеҳсол мешуд. Мӯзадӯзию маҳсидӯзию кафшдӯзию лачомсозӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Косибони бойи Чармгарони Поён аз чорвофурӯшон пӯсти зиёде харида, онро чарм карда мефурӯхтанд.

Дар Мӯминобод ҳам чармгарону мӯзадӯзону лачомсозон бисёр буданд. Шоҳибобию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле раванқ дошт.

Дехқонони Кӯлоб ҳам кирмақдорӣ карда, пиллаи худро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашида ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳими касбу тичорат шуд. Дар бисёр дӯкониҳо аз ашӯи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривоч ёфта буд. Аслиҳасозон милтиқу шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули кори мисгарон

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127–130.

⁵ Суҳарева О.Д., 1966, с. 190.

тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу касибӣ дар ҳисор ҳам басо маъмул буд. Ғайр аз карбосу яроку аслиҳаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шӯҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тӯби як навъи он 20 сӯм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чархи осӣ ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони ҳисор (хусусан занони моҳири кӯхистон, ки бо кулолӣ шӯл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам, бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шахрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривочи тичорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки ҳисор онро бошишгоҳи тобис-тонию худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зингарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тичорату савдо моли касибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорои шарқӣ ба фурӯш мерафтанд.

Истеҳсолоти серсоҳаи касибони Бухорои шарқӣ бо маснуоти бадосту назаррабои устоёну чеварони гулдасти худ шӯҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамаи анъанаҳои инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истеҳсолоти касибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамчун сирф истеҳсолот бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамаи даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кӯҳна шуда буд.

Истеҳсолоти давраи феодализм, ки дар ҷорҷӯбаи рисолаҳои ҷамъиятҳои касибон маҳдуд буд, дар ҳамаи шакли кӯҳнаи анъанавии худ монда, дар муддати мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Қорхонаҳои касибон ягон ҷиҳози техникӣ надоштанд ва қор асосан дастӣ аҷом дода мешуд. Тайёр қардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, қарои ҳамаи ҳамаи аризии аслии моли касибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба қамми ин ҳукуматдорони феодали ба касибон хироҷу андози бешумор меандоштанд, ки ин ҳама аризии моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз қаркази Россия омадани моҳҳо вазъияти касибон якбора табоҳ шуд. Дар қарқалаи аввал соҳибқорони рус– соҳибони фабрика, завод, савдоқарони қалон – талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анови моли худро маҳз ба ҳамаи талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна қитҳои гулдор, қойниқу пиёлаву қосаву табақҳои қинӣ, маснуоти қисин, сӯзан, собун, қарасин, қарчинворӣ қарин моҳҳои фабрикӣ омадан қирифтанд, ки қарқи онҳо аз қарқи моли касибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр қарда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 моҳҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер қарда қирифтанду ақсари моҳҳои қосибони маҳаллиро танг қарда қарварданд.

Пеш аз ҳама, қасби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шоҳидон навиштаанд, ки қити алқони русӣ,⁸ матоъҳои қатонию лифию қуттии русӣ маҳсусан нағз ба фурӯш

⁶ Маев Н.А., 1879, с. 191.

⁷ {амроев М., 1959, с. 43.

мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ 2/3 ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта - ҷомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли масковӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ – сим, меҳ, ғулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинию мисин ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқи аслиҳои русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯии русиро меҳариданд. Бисёр косибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар кишвар бекорию бенавой зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамои сар медаварданд.

2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ХАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримиёнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуда, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳое, ки тахти истисмори феодалони маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷоъпараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дере нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон калони коркарди ашё кушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибкорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ кушода шуд. Соли 1873 дар кишлоки Деҳмоӣ қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ кушод. Ғайр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Ўротеппа) ва меваю арақ сохта шуданд. Солҳои 1891-92 аввалин заводҳои пахта ба қор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд аллақай 16 корхонаи саноатии заводмонанд қор мекарданд, ки 125 қорғар доштанд. Дар охири асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вуҷуд дошт, ки дутои онҳо аз он бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

Вазъияти аҳоли дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишвари Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеҷ гуна тағйирот давом кардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфтий аз тарафи амир таъин карда мешуд. ҳоким мебоист қорҳои давлатӣ, маъмурӣ ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шариат қорҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, раис аз тарафи аҳоли иҷро шудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфтий ҳамчун «донандаи» қонунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ҳодиса ва иқдомотро фаҳмонда медод. ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукм-рон ва ғайраҳои шахсии худро таъмин мекарданд. ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ қорҳои замин ва молия, ҷамъ кардани хироч, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин

⁸ Губаревич-Радобильский А., 5 ҷ., с. 79

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

¹⁰ Рачапов С., 1954, с. 17-19.

масъалаҳо комилан худсарона амал мекарданд, аз аҳоли чӣ ситондан ва ба хазина чӣ супурдани онҳоро касе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оксаккол ва арбобҳо, ки ба сифати намояндаи аҳоли таъин мешуданд, одатан ба кирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривоч ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам сахти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатнопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳоро тоҷикон ташкил медоданд. ҳукумати амири аслан Бухорои шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи сахтаре қорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯкарҳо, рӯҳониён, заминдорони калон ва бойҳо ба такаҷӯҳи аморат таъдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморкунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Фарм аламон) то додҳох¹² ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин деҳқонон комилан дар ихтиёри танҳохӯр буданд. Соҳиби танҳох бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқононро қашида мегирифт ва боз ҳар чӣ ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйро ба хариду фурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табохтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмуродбии парвоначӣ (1842-1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фурӯши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собик амлоқдори ҳоит - Мирзо Нуруллобек хабар додааст, ки барои нӯкари оддӣ шудан 1200-2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯкар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» хоҷагии деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯкар ҳудаш ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намендод. Мансаби қаровулбеги хеле қиматтар, 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбеги 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир бошад дар айни ҳол молу мулк замин ҳам дошта бошад, ўҳдадор буд, ки ба фоидаи хазинаи амир ушр (дахяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хирочи заминро ҳам диҳад.

Мансаби мирохур 3-5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мирохур 4-10 «буна» дода шуда, ҳудаш ғайр аз ушр аз тамоми хирочу андозҳо озод карда мешуд.

Тӯксабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5-10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад, то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикоғобаш ба соҳибаш 6-15 ҳазор танга меафтид, вале 150-200 «буна» мегирифтанд андозе намендод.

Нихоят мансаби «бий», ки онро ҳуди амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро ҳуди беги Қаротегин мефурӯхт ва аз ин хариду фурӯш ҳуҷаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард), ба соҳибаш ба пули калон – 10-20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо қабру зулми гӯшношунид онҳоро истисмор карда, қусури хароҷоташро мебаровард.

¹¹ Баҳодур ё аламон – аз поин нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

¹² Додҳох - яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздаҳумин аст.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол хариду фурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «таксимои меҳнат» вучуд дошт, яъне мансабҳои поёниро бек таксим мекарду мансабҳои болоро худӣ амир мефурӯхт. ҳуқуқи додани мансабу унвони козиқалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат худӣ амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфтан даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбарӣ ташкилӣ бар ин сифатҳои шахс мутлақо ба эътибор гирифта намешуд. ҳар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдири садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тираи аморат чун ғуломони бе-забон умр ба сар мебарданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазъият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмури амир маъқул ва мувофиқи таъб буд. Онҳо ҳатто дар хурдтарин мансаб нишаста, дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре ҷамъ мекарданд. Хотирнишон бояд қард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаашон маоши муайян муқаррар қардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин ҷунон мавҷи эътироз ва норизоиятиро ба вучуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунин нияти худ маҷбур гардид.

ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорои шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир қардани аҳоли ягон ҳадду ҳудудро наметавонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навиштааст: «Ин як солномаи тамомест аз қирдуқори бераҳмона ва худсарии бениҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқонро ба адои қорҳои роғон маҷбур мекард. Ё устоҳои дуредгарро дар Ғарм чанд моҳ дар сармои зимистон бемузд қор фармуда буд.

ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милк таксим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони қалон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе, ки дар қитъаҳои хурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазъияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «ҳашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони қалон тамоман бемузд қор фармуда мешуданд. Онҳо бо номи «бегор» низ ба қорҳои сохтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза қардани ҷуйборҳо ва ғайра қалб менамуданд. Деҳқонон ӯҳдадор буданд, ки маҷбуриятҳои гуногуни ҳамоҳангиро ҳам ба ҷо оваранд. Тамоми қорҳо аксаран аз қор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигариҳои собиқӣ ҳисор чунин навиъҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои обӣ ҳумс, яъне панҷаки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳаки ҳосилотро меоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнат»-и худ дар қори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадок) ва замини лалмӣ нимқорак (8 қадок) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи қавсан мӯҳрона мегирифт. ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оқсаққол аз ҳар ботман нимқорак, ё худ панҷаки нимхӯрд дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадок «ҳаққи Оллоҳ» ва қавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар ҳел андозҳо аз қабилӣ зақот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнда мешуд, зақоти ҷағона, андози қох, дала

¹³ Ниг.: Юсуфов Ш., 1964. {амроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А.С., 1904

(савсор), яъне андози мӯинае, ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўрғонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороч шудани деҳқонро хеле ачиб тасвир кардааст: «Одатан, ҳамин ки деҳқон ҳосилро даравида дар хирманчо кўфта, зери назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада онро мўҳр мекунад. Тарзи мўҳргузорӣ чунин аст: доруға дар болои пораҳои кулӯх мўҳр монда, он кулӯхпораҳо дар болои тўби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тўби гандум андак даст расад, ҷои кулӯхпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошкор мешавад.

Пас аз мўҳр кардани ҳосил онро амлокдор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ чўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин ҳел мавридҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирем, дар ин сурат мувофиқи конун ҳосилро баркашида санчидан даркор, вале ин корро дар ҳеч кучо намекунанд. Баъзан чун шохидони ҳолис оқсаққол, ё амини деҳро ҷеғ мезананд, вале одатан ҳуди амлокдор дафтарчаашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Микдори умумии ҳосил ана ҳамин ҳел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд қор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нарҳи бозорро мекурсанду вале онро 10-15 фоиз кам карда ба деҳқон ҳабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидаи амир ҳафтяк ё панҷяки ҳосил гуфта, сеяк ва ҳатто нисфи онро қашида мегиранд. Бар замми ин агар андоз ба шакли пул талаб карда шавад, ҳама гандуми худро ба бозор мебароранд, ки талабот ба он зиёд нест ва нарҳи гандум якбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам микдори умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта буданд), деҳқон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурушад».¹⁵

Ин толону торочи рӯиности ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Деҳнав ба Қаротог сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50-60 ҷақрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеч чиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба қасофати хирочу андозҳои миёншикан мардум кишлоқҳои худро партофта, ба қўҳҳо гурехта рафтаанд. Дар қўҳсорон онҳо қорво парварида, барои эҳтиёҷи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанду бас. «На молу мулк ва ҳуди ҳаёти табааи амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд, – менависад Покотило ва илова мекунад: – натиҷаи ин авзои нохуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намоёндогони ин ҳукумат – беқхо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дар воқеъ, вақте тоҷикон - ин мардуми меҳнатдӯст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки заминро ҳавливу ҷойҳои худро партофта, қариб ҳаёти нимкўчӣ ба сар баранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

ҳатто П.М.Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштаи сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеч ҳавас надошт, дар «Қайдҳои оид ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозҷамъкунӣ бисёр сӯиистеъмолу ҳудсарӣҳо

¹⁵ АВПР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8–11.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72-75.

мешавад, микдори ҳосилро тақрибию бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаш хеле зиёдтар рӯёнда мешавад».

П.М.Лессар маҷбур шудааст иқрор намояд, ки «хатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта, ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бақияҳои беохирӣ андоз раҳо ёбанд. Ононе, ки илоҷи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шудӣ худро, хатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фурӯштанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П.М.Лессар гапашро давом дода менависад: «ҳамаи ононе, ки ба водии За-рафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, хабар оварданд, ки ҳоли мардум та-боҳ аст. ҳоли мардуми бекиҳои кӯхистони Бухорои ҷанубӣ ва шарқӣ бошад, аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳвали мардум ҳеҷ қор қарда нашудааст. Ин қасофатро рафъ кардан муҳол аст»—ғамгинона суханашро ба поён мерасонад П.М.Лессар.¹⁷

Дар воқеъ, ҷанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Қўлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шӯриш қарданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоҷе ёфта, аз Бухоро ҷудо шудан дарқор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

Ҷангу ҷидолҳои дохилии феодалӣ ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони ҷанг ба вазъияти ҳазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур қардани ҷои ин хароҷотро ҷустуҷӯ менамуд. Қисми заминҳои вақф ба ғойдаи аморат мусодира қарда шуд. Илова бар ин, амир ба қозихо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳоли пул ҷамъ кунанд. ҷамчунин фармоишоте буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўхфа, молу мулки бесоҳиб ва бақияҳо ба худӣ амир дода ша-вад. ҳамин тариқа, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз торочи халқи меҳнатқаш ва фуроӣ нишондани ҳама гуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

ҳар он қасе, ки изҳори норозигӣ мекард ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат нақардани мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтӣ мекардид. ҳар як ҳоким метавонист одамоне бе ҳеҷ як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтада буданд, дар шароити тоқатфарсое зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндонҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту қардани ишқелбанд дар замини мартуб ва ё рӯи як бўрёе нишаста ё хуфта аз ҳисоби бахшишҳои ҳешовандони худ ва садақаи ҳайрку-нандагон рӯз мегузаронданд. Қасоне, ки ҳешу ақрабо доштанд, гоҳо ба воситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале ақсаран одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебарданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳқорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо мебуданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳқорро ҳафтаду панҷ ҷўб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамом ба тахтапушти бараҳна расонда мешуд.

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118–119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу куштор, ба мисли овехтан, буридани гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва ғарғара қин карда куштан хеле бисёр ба амал меомад.

ҳукумати подшоҳӣ ҳокимияти худро дар Осиёи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барои тағйир додани сохти истибдоди Бухоро ҳеҷ гуна чорае наид, балки зиёда аз он, қасдан ин сохтро боз ҳам пайдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартибот»-и аморати Бухоро изҳори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ин пуштибонии ҳукумати подшоҳӣ аз амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт.

Чунин буд хусусияти асосии авзои сиёсии Осиёи Миёна. ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву пӯсидаи феодалию асримиёнагии Бухоро ва Хеваро ғайбона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар зидди он тадриҷан иттиҳоди меҳнаткашон ва оммаҳои истисморшавандаи ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П.М.Лессар иқро мекард, ки: «Калонони Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳаи кӯшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон - Самсонов дар маълумоте, ки ба номи Раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро қор мефармояд: «Ягона монсаи аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро – Б.Ғ.) сарнайзаҳои кӯшуни русҳо мебошад».²⁰ ҳукуматдорони подшоҳӣ ононро, ки тоҷикону ўзбекҳоро дигар меҳнаткашони Бухоро бугӣ мекарданд, ҳарчониба дастгирӣ намура, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангаи ғазоби халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори штаби асосӣ - Н.Н.Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошканд гирифта буд, ин ибораҳо дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли кину азобу чазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ – илова мекунем мо – Б.Ғ.) имкон ёфта, алангаи шӯру ғазоби мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фурӯ менишонад. Дар нахустин номади қор революсия мешавад, ки он на ба ҳуди амир, на ба писараш – вориси тахт Сайид Абдулаҳадхон тараххум намекунад».²¹

Воқеияти Осиёи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта қомилан дуруст будааст.

2. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар ҳоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осиёи Миёна ғайбона иштирок доштанд. Шӯришгарон участкаҳои полitiesияро хароб мекарданд, ба рабату ҳавлиҳои феодаҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳадду ҳисоб надошт, зуд-зуд шӯришҳои халқӣ ба вуқӯъ меомаданд.

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, лл. 2–3.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

Сабаби асосии шӯришхое, ки тамоми бекигарихои Бухороро фаро гирифтанд, хамин буд, ки андозу хирочҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, микдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба зами андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои ғойдаи худ бисёр сӯиистеъмом мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуччате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ карда, аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудаи аморати Бухоро аҳли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба кадом дараҷаи қаҳру ғазаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳо охирин қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрез менамуд. Баъзан чунон худсариро бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шӯриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ҳодимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ чунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шӯришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфассал таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан чунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳониён ва феодалони аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар ғолимон равшаншуда ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин, ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки манфиатҳои оммаи меҳнаткашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорои хусусияти миллатчигии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

Шӯриши соли 1898-и Андиҷон маҳз хамин гуна шӯриши иртиҷой буд. Аксари муаррихони республикаҳои Осиёи Миёна шӯриши соли 1898-ро ба шӯриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ ҳол он ки тадқиқи муфассали шароити муҳити ин шӯриш касро ба чунин ҳулосае меоварад, ки ин шӯриш шӯриши иртиҷой, шӯриши зиддихалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули кӯҳна) «халифа Муҳаммадалӣ» ном пешвои тасаввуф, ки бо номи «Дукчӣ Эшон» низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб овозу садое набароварда, тамоми аскаронро дар ғафлат мононда, ҳучум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабохун 2 унтер-офитсери 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукчӣ Эшон шаҳрҳои Ўш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шӯриш нашуд, яъне мардум ба сардорони ин сӯиқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо – пайравони ашаддии тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф, мурид бояд аслиҳаи мутею ғапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ўро ба иҷро расонад. Ана барои хамин ба Дукчӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайра-

²² Мӯҳсинова Р. З., 1965, с. 12.

²³ Дар наشري аввали «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (1947) мо ҳам ин шӯришро нодуруст тафсир дода будем. Дар наشري дувуми китоб ва дар мағолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) чоп шуда буд, ин ҳамаи худро ислоҳ кардем.

вони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди қўшунҳои рус, ки кори ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳди хонҳои Хўқанд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукчӣ Эшон 2 додхо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳое ҳастанд, ки Дукчӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нӯги риштаи ин дасиса дар дасти империализми Англия буд. Шиори балвогарон – «ғазовот» шиори иртиқой буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гӯё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон доданӣ шуда чашм мепошанд, ки Дукчӣ Эшон ва ақраби вай пайравони худро доимо фиреб медоданд. Яқин аст, ки Дукчӣ Эшон бо ҳилаву найранги бис-ёр «валӣ» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон доданӣ мешуд.

ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро ҳарчониба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне кор мекарданд, ки онҳоро ҳуди Дукчӣ Эшон таъин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат менамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барои андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтаккорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсарихои Дукчӣ Эшон аҳамият намедод ва гумон надошт, ки фаъолияти Дукчӣ Эшон зидди ҳудаф низ нигаронида шудааст. Пирӯшайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда меғуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра риоя накардани шариат, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «кофирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нархи пахта бошад, аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта касод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, яқбора паст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897-98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқонро тамоман табоҳ намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукчӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шахру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукчӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса кардааст. Мақсади балвои Дукчӣ Эшон барқарор кардани ҳокимияти хон буд. ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодаи ноболиғи Дукчӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукчӣ Эшонро дар соли 1898 ҳаргиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мебартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиқой буд.

Ошўбҳои халқӣ дар бекии Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бекии Балҷувон ошўбҳои пурзўри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор деҳқонон аз худсариро зиёд шудани миқдори хирочу закот ба шўр омада, қалъаи Балҷувонро муҳосира карданд. Яке аз қосале-

сони амир «Абдулкаримбек» ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ - Шералии иноқ буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хирочу закот ҳам ҳудаш буд. Ба ҳар ҳол, бек аз ғзаби халқ тарсида ба ҳисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташаққил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошӯбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими ҳисор - Яъқуб қушбегӣ пахш кард. Чанд ошӯбгарро ба дор кашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулкарим боз ба Балҷувон баргашта, мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад, аз нияти деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ӯро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошӯбҳои халқиро ба фоидаи худ ба қор барранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиклоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балҷувон боз ошӯб шуду сабабаш боз ҳамон худсари амлоқдорон дар бобати хирочу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шӯриданд. Аз нодонии сиёсии шӯришгарон истифода бурда, онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоянд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин мобайн сардори дастаи кӯшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шӯришро дастгир намуда, ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шӯриш анҷом ёфт.

Моҳи марти соли 1871 дар Ғузор шӯриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошӯб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 марти соли 1871 деҳқонони гуруснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳрро гирифта, бозорро тороҷ карданд. Ин ошӯб ҳам стихиявӣ буд.

Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Пашӣ ном деҳаи Ўротеппа ошӯбҳои қалон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Ўротеппа ҳам мардум саҳт ошӯб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёди хирочу андоз буд. Ошӯбгаронро баъзе қорқунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав хилофи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанду Ўротеппа боз мардум ба шӯр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин қор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошӯб - Раҳмонқулқочӣ, Тиллоқочӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳабс карда шуданд.

Дар солҳои 1885-86 мавҷи тавоноии шӯришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Деҳқонони вилояти Шӯробод, Мўминобод, Қўлоб, ҳисор, Балҷувон ва Деҳнав ба шӯриш хестанд. Вазъияти вилояти Шӯробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо деҳқонон тамоман хонаҳаробу хонабардӯш шуданд. Амалдорони поёнии маъмурияти вилоят ниҳоят пур-

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175–176. {амроев М., 1959, с. 80–81. Стеценко И.А., 1963, с. 103-104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51–52.

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 236, л. 22–270 б. Рапорти И. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И-Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1-2, X-13, 17; Мухторов А., 1964, с. 147–150.

тахлука будани вазъятро доништа фаҳмиданд, ки хоҷагии вилоят ба ростӣ ҳам хароб шудааст ва ба ин сабаб ошӯбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кӯҳистониёни Дехпаркент охири октябри соли 1885 ба амлокдорон андоз надоданд ва аз номи худ ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикоятӣ деҳқонон андозро бори дигар ҳисобу китоб карданду вале чунон карданд, ки талаботи мардум қонун нашуд, бинобар ин ошӯбгарон аз додани андоз боз сар кашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро «ясовул Бобочон чебачӣ» ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамом қозию ҳоким гузаронданд, намоёндагони ошӯбгарон ба дурӯғгӯӣ муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошӯб тақрор шуд, ки ин дафъа ба ошӯбгарон баъзе намоёндагони синфҳои доро – хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурдани буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз деҳқонон 50–60 фоизи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошӯб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мирохур омада фармуд, ба дасти деҳқонон маншуре диҳанд, ки миқдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тариқ, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо ғӯё ба расмӣ даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо муваққатан гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад, аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро қанда ҳавлию заминҳои худро партофта, баромада рафтани гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қутӣ лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯъминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва чанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зироат аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах нобуд кард. Соли 1885 пас аз чанд соли беҳосилии бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлокдорон қарзҳои солҳои пештарро ҳам талаб карданд. Ғайр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонро, ки барои шикоят ба Кӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯъминобод барои андозгундорӣ омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта, ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паноҳгоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балҷувон нахост, ки ба қори ҳамсояш даҳлат кунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои худ расид. Деҳқонон аз касе напурсида, аз хирманҳо ғалларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фирис-тоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решаи ин касофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. ҳокими Кӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб пахш гардид, вале ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз қор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои заминҳои об, муборизаи зидди асорати андозу хироч бо муборизаи шадиди қосибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротог қосибони бофанда, ки қироия қор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯришро қосибони муздури Солех Олимбой³⁰

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126. оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

³⁰ Маҷлисоев А. номи ин одамро ҳамин ҳел зикр кардааст, 1967, с. 294; {амроев М. мегӯяд, ки номи ин одам Солех Одинабоев буд, 1959, с. 81–82.

сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш косибон ва дӯконҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез паҳн мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Косибон зидди муомилаю муносибати ваҳшиёнаи соҳибкорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи кор мубориза мебуданду бар замми ин музди кор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоён»-и ҷамъияти бофандагон миёнаравӣ карду вале натиҷае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якчанд соҳибкорои беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. «Саид мингбошӣ» ном амалдори ҳукуматӣ ҳам ба миён даромада, тарафхоро оштии додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенаҷиб монд. Дар ниҳояти кор соҳибони дӯконҳо маҷбур шуданд, ки гузашт карда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) карда шуд.³¹

Айнан дар ҳамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми ҳисор на фақат аз додани андозу закот саркашӣ карданд, балки ба замми ин яке аз амлоқдорони ҳарису бе-рахмтарини амир – Абдулрахмон мирохурро дошта заданд.

Тираномии соли 1886 баромадҳои деҳқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яхсу якбора авҷ гирифт. Кӯҳистониён ҳам аз додани андозҳои беҳад сар печида, ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лаҷоми нӯкарони зарҳарида худро кашида мекӯнад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари деҳқонон дастаи ҷазодихандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир карда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб доништа шуданд, ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёнро барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна ҷазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, ҷашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдиршон тан диҳанд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдири шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 деҳқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хирочи чорво, мӯйина ва ғ. бар хилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном чизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд карда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодалӣ бархоста бо як андоза содадилӣ ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби генералии Россия Лилиентал, ки дар охири асри XIX ба ҳисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсарии амалдорони амир чанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиентал дар бораи сафари худ ба ҳисору Қабодиён асаре навишта, онро ба таъъ расонд. Вай дар ин асараш менависад: «ханӯз соли севуми қорам мерафт, ки он кӯҳистониён ба назди ман омада, аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯҳистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дӯстона не»– меғӯяд ин афсари армияи подшоҳӣ.³³

ҳочати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси қасофат нашуда бошад ҳам, якпула ғоида ҳам нарасонд. ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамом бо амираи Бухоро ва қалоншавандаҳои табақаи феодалҳову хонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнав шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар ги-

³¹ {амроев М., 1959, с. 82.

³² Маҷлисав А., 1967, с. 294.

³³ Лилиентал, 1894, с. 314.

рифтаанд. Ба Бухоро аризае фиристонданд, ки онро баробари деҳқонон намояндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз кор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозҳоро ҳуди амлоқдорон ба қиса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар қардани амлоқдорон зиндагии деҳқононро дигар накард, зеро иллат дар ҳуди ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Деҳнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном деҳқоне ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Деҳнав - Абдурахмон пахш карда, 48 кас ба дор кашида шуд, ки ҳуди ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

ҳамаи ин шӯришу ошӯбоҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гӯё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ – чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр чараён дошт.

Бо сардории Восеъ деҳқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба ҳок яксон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фирис-тод, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин даъвати Восеъ ҳазорон деҳқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарвари Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шӯришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намояндагони шӯришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди деҳқонон бошад, чанд муллоҳо фиристоданд, ки дар байни шӯришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насиҳат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифот»-и ҳоким бошанду аз паи зиндагии худ шаванд. Вале деҳқонон ба ин панду насиҳат гӯш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозаи қалъа во шуду ба сари шӯришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фуру рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шӯришро ба якборагӣ пахш қардани шуданд. Вале Восеъ фавран деҳқононро саф орошта, ба мудофия омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузашта, сарбозонро гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоче надошт.

Шӯришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндагони худро, ки нӯкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна калтакорӣ карда, ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд кӯрхонаи қалъаро кушода, аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарӯз қалъаи Балҷувон дар дасти шӯришгарон буд. Хатои калони шӯришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳн гардидани шӯриш ба дигар маҳалҳои водии Кӯлоб, ҳамчунин ба ҳисору Қўргонтеппа ҳеч тadbире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда, қадаме аз Балҷувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балҷувон ба Кангурт расида, аз он ҷо ба ҳокимони Кӯлобу ҳисор ҷопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, ҳудаш бошад, сарбозони худро ҷамъ қард, савдогарон, хизматгузори намоишӣ маҳаллӣ, рӯхонӣ ва дигар душманони шӯришгаронро ҷамъ овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балҷувон тохт ва қалъаи Балҷувонро гирифт.

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Уафуров Б.У. ва Прохоров Н.И., 1944, с. 154–156; Искандаров Б.И., 1954; Стеценко И.А., 1963; с. 105–111.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балчувон ақиб гашта, деҳаи Кангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Кангурту Қизилмазорро ҷамъ карда, бори дувум қалъаи Балчувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балчувон ва амалдорони амир ба кӯҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шӯришгарон на ҷафат ба Балчувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз ҳисор омада дар қарибҳои Кангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балчувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар «Сарипул» ном қишлоқи кӯҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудуфиа мавқеи басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тadbир шӯришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шӯришро ба хун ғарқ карданд. Восеъ дар кӯҳҳои пинҳон шуда чанд маротиба ба қўшунҳои ҳокими Балчувон ҳамла кард, вале тамоми дўстони вай паси ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; ниҳоят, худ Восеъ бо роҳи хиёнат фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балчувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъзир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади қўшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани ҷаҳми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронаи Оксарой ба дор кашида шавад.

Қатли пешвои шӯриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рӯҳафтода накард. Муваффақиятҳои рӯзҳои аввали шӯриши соли 1885, қалъаи Балчувонро ғайр қардани шӯришгарон мардумро мутмаин сохт, ки муборизаи зидди амир беқиёбат нахоҳад монд. Ва халқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мекест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият нотинҷ буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба қўшунҳои Россияи подшоҳӣ таъа мунаму, ҷаҳми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригадаи корпуси махсуси посбонони сарҳаддӣ Амударё «...ба сабаби муносибати ниҳоят пуркинаи мардуми қишлоқҳои кӯҳистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба йигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошонаҷамъкунӣ ба қишлоқҳои атроф фиридад.

Д.Н.Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассуби асримиёнагии феодалии он ва ҷазову қушонаҳои синфҳои ҳуқмронӣ онро мазамаат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои шарқӣ ҳуқмронӣ қардани амирро ба андозае ҷамъбаст намуда, навишта буд: «Чандин шӯришҳое, ки дар кишвари ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқӯ пайвастанд, ҳуқмати Бухороро бағоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳуқмат мардумро ба шикаҷаи оҳанин дароварда буд, ба дўши мардум бор қардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошӯбҳои нав меғардиданд, ки ҳамаи он ошӯбҳо паҳш меғардиданд, ошӯбгарон ва тарафдорони ошӯбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар қалонтарин шаҳру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балчувону Қалъаиҳумб, алаҳусус, дар Қўлоб гарнизонҳои сершумори асарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Таҷрибае дар боби тавсифи бекии Қўлоб» М.А.Варигин ҳеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои доҳилии мамлакат нотинҷ шуда монад, ба қор меғаванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амираи Бухоро таҷҳо бо қувваи лаҳқари худ аз ўҳдаи қоре набаромад. Агар нўқарони зарҳариди ҳуқмати

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, д. 228, л. 30, 1898, игтибос аз қитоби Раҷабов З., с. 199.

³⁶ Логофет Д.Н., 1911, с. 263.

³⁷ Варигин М.А., 1916, с. 800.

подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад, филҳол кӯшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефиристониданд, маълум, ки кор чӣ ранге мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо мурочиат карда, ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н.В.Чариков ханӯз соли 1886 ба генерал-губернатор чунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амирро иҷро кунему ақаллан ҳеч набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анча бардошта мешавад, рафъи бӯҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорем».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан даркор, то гумон равад, ки генерал-губернатори Туркистон ба амири Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслиҳа медод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Деҳнав ба шӯр омад. Сабаби ошӯб гирифтани харитаи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин корро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи ҳарбии Туркистон анҷом медоданд. Мардум бо кинаву адоват ба кори харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ чунин мепиндоштанд, ки ин кор ҳам барои «кулли явмин бадтар» шудани зиндагии деҳқонон боз як омиле мешавад. Мардум харитагирҳоро калтаккорӣ мекарданд ва аз деҳаҳо меронданд, намонданд, ки онҳо кор кунанд. Моҳи майи соли 1898 вазъият яқбора шиддат гирифт. 18-уми май аҳолии деҳаи Қатчоглик, 20-уми май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толё (?) пеш карданд. Аз Патта ҳисор аскар ҷеғ зада шуд. Ошӯбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошӯб омаданд. Ошӯб дар бозор сарзад ва баҳона гӯё ҳамин шуд, ки миқдори тарозупулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки кирдори маъмурияти амир косаи сабри ҳамаро лабрёз гардонд. Дар ошӯб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳволи мардуми бекиҳои Помир – Шугнон, Рӯшон ва Вахон ниҳоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикастҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои беҳадду бешуморе сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «... обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши чашми мардум рехт. Агар бухориён ба ин ё он дараҷа расмиятчиғӣ кунанд, ғавран боиси ошӯб мегардад. Бухориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи худро надоранд, бисёр худсарӣҳо мекунанд ва дилашон пур аст, ки барои ин худсарӣҳо ҷазое нахоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшоҳӣ тазйиқ медод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии хӯрокворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро мачбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд кор кунанд, аспҳоро қашида мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолии андозҳои иловагӣ меандоштанд. Ин кирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошӯбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, д. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, игтибос аз китоби Рачабов 3., 1957, с. 100.

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. 3, д. 50, л. 112, игтибос аз китоби Рачабов 3., 1957, с. 103.

Материалҳои шӯро ошӯбҳои нимаи дувуми асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуктаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорои шарқӣ - дар ин кишвари соф аграрӣ қувваи асосии истехсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯро ошӯбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешини феодалий буд: деҳқонон дар зер асорати феодалий монда, тамоми қару ғазби худро маҳз ба сари феодалий фуру мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯро ошӯбҳо нафақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти зиддифеодалий доштанд. Онҳо ба решаи итоати феодалий теша мезаданд, вале дар айни ҳол аз тамоми нуқсу иллатҳои ҷанги деҳқонон – стихиявӣ будан, номуташакилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти ҷуртаҷибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯро ошӯбҳои деҳқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон содадилони бовар мекарданд, ки ин худсарӣ бедодихоро амир наметонд. Бинобар ин рӯйро мусаллаҳона зидд феодалий маҳаллӣ шӯриш мекарданд дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристоданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гуё манфиати деҳқононро ҳимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бенӯштасудаву обрӯрехта, амлоқдорони беҳад ҳарису носерамро аз қор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори камшумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати худ амир андак зиён расида бошад ё неҳзати халқ ба бунёди ҳокимияти худ амир таҳдид наметонд ё ҳавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман набуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикоятҳои деҳқонон нафақат ғоиде наметонд, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо метавард.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омил буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро гарант мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин, бедодӣ худсарӣ, ки дар маълумотномаҳои ғумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғам мардумро меҳӯра бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта, фақат аз ҳамин метарсанд, ки қор ба устухон расида, ғазби халқ тартиботи мавҷударо барбод доданиш мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят дармад гирифтани ҳавф дорад, ин ба қор зарар меоварад ва қор аллақай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амирро дастгир мекарду бо қувваи аслиҳои худ неҳзати халқро фуру менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фуру мерехт, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуҷҷатҳо, дар зарфи солҳои 1896–99 дар Туркистон 647 шӯро ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898–99 ба вуқӯъ омаданд.⁴² Алҳол мо дар бораи тамоми шӯро ошӯбҳои халқ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихи он давра равшану возеҳ аст.

⁴⁰ Муғоиса шавад: Мӯҳсинова Р.З., 1959, с. 94–99.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯру ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номуташаккил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шӯру ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯру ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқононро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ рохбар интиҳоб мекарданд, маҷлису машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муайяну расмӣ дароварда, ба сурати шикаст ба амир мефиристонданд ва бедодию худсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро фош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорои аҳоли, намоёндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба манфиати худ истифода карданӣ мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, байни шӯришгарон низоъ меандоختанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин неҳзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди ҳуди аморат ҳамчун як давлати калони феодалӣ таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба тӯъмаи оташ медоданд, рохбарону иштирокчиёни шӯришро ба зиндон мебартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир мадад мерасонданд, ки шӯришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар зананд.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шӯру ошӯбҳои зиддифеодалие деҳқонон аллакай ҳосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905–07 ба ҷараёни революсионӣ ҳамроҳ гардиданд.

Боби севум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ

Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россияи подшоҳӣ ба марҳалаи олӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнаро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи хоми империяи Россия ва ҷои фурӯши маснуоти фабрика завоҷҳои Россияи монанданӣ буд, ба ҳар ҳол равнақу ривочи саноат, алалхусус равнақи саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба қор даромадани қорхонаҳои коркарди нахусти ашёи хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самарайи конҳои ангишт бештар шавад. Махсусан, конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона – Сулукта, Қизилкиик, Шӯроб, Андиҷон ва ғ. аҳамияти қалон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ қони ангишт амал дошт – конҳои Н.А.Овсянников ва шариконаш, Е.М.Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва қўҳқор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангиштканиӣ ва ба конҳо қашида-ни роҳҳои оҳан миқдори истеҳсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз қони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн.-у 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нефт ривоч ёфт. Бойтарин қонҳои нефт – қонҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва қони ҷазираи Чалақони баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз қони нефти Чалақон нефт қашида шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нефт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз қонҳои намақу озокерит, баъзе қонҳои хурди истихроҷаш дасти тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтақорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳо бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷои якум меистоданд. Дар ҳоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 қорхонаи пахта қор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷои дувумро саноати равған меги-

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

² Муфассалтар ниг.; Бобоқонов М., 1975, с. 94–95.

³ Гулишамбаров С.И., 1913, с. 73.

рифт, ки дараҷаи ҷиҳозоти он ниҳоят паст буд. Маҳалли асосии ин корхонаҳо ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду ғоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хучанд меоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои чармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан аз онӣ ширкати немисии «Дюршмидт» буданд).

Дар марҳалаи монополистии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳо мақоми махсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми калонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин хел дар шаҳрҳои Тошқанд, Самарқанд, Андиҷон, Хўқанд, Бухорои Нав (Когон) ва дигар шаҳрҳо Банки давлатӣ он тараф истад, шўъбаю шўъбаҳои мухталифи корхонаҳои гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳо асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан, «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тижорати хориҷӣ») асосан ба савдои пўсти қароқўлӣ ҷаспида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») соҳтмони роҳи оҳани Бухоро ро пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро калонтарин иҷора-ғири замин буд; «Азовско-Донской банк» («Банки Азову Дон»), ки ба он арқони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхитиёрӣ мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахусти онро ба даст гирифт; дар ин қор шарик ва дар айни ҳол, рақибӣ он «Сибирский-торговый банк» («Банки тижоратии Сибир») буд; дар ин ғўшаи дури империяи Россия «Московский учетно-ссудный банк» («Банки ҳисобию бунақдихандаи Москва») ҳам тақопӣ зиёде дошт.

Дар як ҳуди шаҳри Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шўъбаи банкҳо (1 шўъбаи банки давлатӣ ва 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ) қор мекарданд; муомилоти шаштӯи онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сўм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои қорчаллони харис шароити басо мусоид муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тижорату саноатии мануфактураи қалони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тижоратии бародарон Крафт, ширкати тижоратии бародарон Вадяевҳо, ширкати тижоратии бародарон Шлосберг, ширкати саҳмдорӣи газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тижорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ҳоказо.

ҳамаи ин даррандагонии капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатчаҳо»-и аз худ хурдтар таъя доштанд, деҳқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, қосибонро бераҳмона талаву тороч мекарданд. Халқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи қофӣ равнақу ривоч надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истехсолоти молӣ ривоч меёфт. Аммо ин протсессии прогрессивӣ дар шароите ҷараён дошт, ки дар ҳоҷагии кишлоқ муносибатҳои то-капиталистии истехсолот пурра ҳуқмфармой мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнатқашон беш аз пеш толону тороч мешуданд, тақсимои аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ сурат мегирифт.

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Аминов А.М., 1959.

Яке аз офатҳои мудҳиши иқтисодиёти Туркистон судхӯрӣ буд, ки ба ривочи он банкҳо хеле мусоидат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои калони пахта ва дигар хоҷагӣҳо пул қарз медоданд. Дар болои ин пул ҷангу ҷанҷолу мочарову хархашаи зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вакилу миёнраву ҷаллобу даллол гузашта, ғоизи худро зиёд мекард. Кор ба дараҷае мерасид, ки агар банк ба шартҳои 6-6,5 ғоиз ғоида қарз дода бошад, пул то ба дасти истехсолкунандаи бевосита, то ба дасти деҳқони пахтакор расидан ғоизи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 ғоизи ғоида мерасид.

Тарозудору пахтакашҳо дар хариду фурӯши пахта як навъ гумоштаҳои банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро меҳарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтаҷаллобҳои хурдтар – байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо ғоидаи қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пуду ҳам аз тор зада, ба сари деҳқони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

хоҷати ғап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумраи як олам судхӯрон табдил медод. Миқдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чи қадар ба қарз ғӯтидаанд – дар охири соли 1912 ин қарз ба ҳадди беҳад бузург–қариб ба 160 млн. сӯм расида буд⁶. Деҳқононе, ки замини худро ба ғарав монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд, аксар вақт қарзи худро дар мӯҳлаташ дода наметавонистанд аз замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонони хонабардӯш ё батрак ё чоряккор ё худ коргари оддӣ мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

хукумати подшоҳӣ ҳарҷониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар равак бошад. Масалан, хоҷагие, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сӯму 64 тин андоз медод. Дар айни ҳол, хоҷагӣҳое, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сӯму 96 тин андоз медоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилҷомдаро харида мегирифтанд. Ба ҳамин тариқ, ғайр аз заминдорони калони феодалӣ заминдорони нимфеодалӣ боӣ ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якҷанд боӣ садҳо десятина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000 хоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар кишлоки Қистакӯз (ҳозира вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии боӣ муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон бошанд, аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Ёротеппа, Нов ва Конибодом нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сӯм буд. Деҳқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд ё хизматгори дари бойҳову савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтаҷаллобҳову судхӯрон аз бесаводию нодони деҳқонон истифода бурда, онҳоро фиреб медоданду талаву тороч мекарданд. Масалан, ба деҳқон 100 сӯм қарз медоданду ба қимати 500 сӯм векселро имзо кунанда мегирифтанд. ҳамаи ин таҷзияи синфӣ деҳқонро суръат медод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Деҳқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролета-

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

риати маҳаллӣ ба вучуд меомад. Ин коргарон дар конҳои мутлақо бечихози ангишту маъдану намак ва ғайра меҳнат мекарданду шароити кори онҳо, бемуболиға, аз шароити ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 ғоизи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил медоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 ғоизи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан қорҳои вазнини зӯрталабро ба ҷо меоварданд. Дар рубой ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо сухан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамо ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамо бубину аз ҳазонам ёд кун!
Дар сари кабрам нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафта, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдобии ҳаёти ҳозираи ҷамъияти мекашад»⁷. Ин хулосаи В.И.Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус воমেҳурданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисмори капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли калони революсионӣ бозид ба буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили золимони исёнҳои номуташаккил сар мезаданд. Исёне, ки соли 1885 дар қонҳои ангишти Завронкиштут ба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Коргарон назоратчиёро дошта зада, таҷхизотро вайрон карданд ва устои қону назоратчиёро гирифта, ба Панҷакент равона шуданд, ки барои муомилаи бераҳмона ба ҳукуматдорон шикоят кунанд. Дар исён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беқибат мемонад, ошӯби коргарон фуру нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбҳои коргарони қироя, ки алалхусус дар ибтидои асри XX тез-тез ба вукӯ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнаткашон алалхусус дар ибтидои асри XX ниҳоят вуҷъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ин, ғазбаи халқ танҳо дар шакли шӯру ошӯбҳои ҷудогонаву стихиявӣ зоҳир мегардид. ҳамаи ин шӯру ошӯбҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона паҳш мекарданд.

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

2. ВАЪЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқлолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Россия» таъсис меёбад, ки он ба вазири корҳои хориҷӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорӣ ҳокимияти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри XX дар қаламрави аморат қўшуни ҳаштҳазорнафарии подшоҳ мавҷуд буд, ки он ҳатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегияи аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади бочхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳукуки сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шўъбаи банки давлатии Россия кушода мешавад. Шўъбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳо иқтисодиёти мамлакатҳоро тадричан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, ғўсфандҳои қароқўлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодиёти аморати Бухоро, алаҳусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Чилликўл як заводи хурди пахта кор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки ғўё андаке ҷон гирифтани мешуд, саноати истихрочи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зерӣ замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ночиз буд. Вале ҳаминро ҳам ғуфтан даркор, ки ба шарофати заҳмати олимону сайёҳони машҳури чоряки охири асри XIX Россия қонҳои калони ангишт, тилло, оҳан, қўрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин қонҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монев мешуд. Ғайр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдо»-и ношиносу номаълум маблағе гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи қонҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз қормандони боғайрати ин арса инженерӣ кўҳқорӣ П.Н.Жоравко – Похорский буд. Бо дастгирии «Агентии сиёсии императории Россия» дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳукуқ пайдо кунад, ки қонҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко–Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон қони тиллоро ба қор андохт, ки аз он соли 1900 5 қодоқу 18 нахўд ва соли 1909 16 қодоқу 23 нахўд тилло гирифта шуд.

Дигар намудҳои маъданро асосан ҳуди аҳолии маҳаллӣ истихроч мекард ва ба хўҷаинҳои худ ҳаққи қалони иҷора меоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарҷониба пеши роҳи соҳибқорони Россияро мегирифтанд ва намемонданд, ки онҳо ба қонҳои тилло қордор шаванд). ҳаққи иҷозати истихрочи тилло баъзан чоряки тамоми он тиллоев буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз қакот додан дарқор буд, амир ва як олам қалоншавандаҳою муллоҳоро қаноатманд қунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавад, ки саноати истихрочи маъдан қоидаи қазой надошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибқорони маҳаллӣ даромади қироӣ намеод.

Равнақи муомилоти тичорат

Пас аз анчоми сохтмони роҳи оҳани Тошканд, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тичорат хеле равнақ ёфт. Масалан, агар соли 1865 содироти Бухоро 3306 ҳазор сӯми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сӯми тилло бошад, пас солҳои 1900-1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сӯми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сӯми тилло расид.

Муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоч ёфтанд. Деҳқонон беш аз пеш барои бозор шуда қор мекарданду ба тақозои содирот мутобик мешуданд. Агар солҳои 1850–1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта ҷудо карда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта барои содирот ҷудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пӯсти қароқўлӣ сола ҳамагӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти пашм ҳам сола аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рӯзафзуни молҳои фабрики заводҳои Россия хеле зиён دید. Миқдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухорои шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷае буд, ки тавонист ба саноати қосибии маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаро фақат мушқилгузар будани баъзе вилоятҳоро ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан қалони Бухорои шарқӣ – Душанбе, ҳисор, Қўлоб, Қаротог, Балҷувон истеҳсоли газворҳои абрешимию пашмию пахтагин, маснуоти қулолию чармгарӣ, асбоби зироат, қорду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуот тахассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъдани оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбобу анчоми зироат таъмин мекард. Дар Қўлобу Балҷувон чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. ҳисор бо шохҳои худ, Қаротегин бо ҳўрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қубодиён бо абрешими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин қорхонаву дўқонҳое, ки барои таъмини эҳтиёҷи рўзгори мардум зарур мебошанд, низ вучуд доштанд – осибҳо, обҷувозҳо, қувозхонаҳо, дўқонҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарию бедодии феодалҳо ба равнақи истеҳсолоти ин соҳаҳо ҳам монё шуд. Намемонд, ки он қаму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Туркестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии ҳисор, бешубҳа, шохии дар қаҳон бехтарин истеҳсол қарда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебарояд, зеро тамоми онро худӣ бек қашида мегираду нарқашро ҳам худаш мемонад ва бар қамми ин, қанд тўби онро як тин нақода азони худ ҳам меқунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар ҳоҷагии қишлоқ ривоч ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таҷзияи деҳқонро хеле тезонд – дар як қутб бойҳои қулақ ва дар қутби дигар қамбағалон, батрақҳои беқамин (мардиқорон, ғтимон, хизматқорон), қазлмон қойғир шуданд.

Деҳқонон аз қулқати беқаминӣ аз қон безор мешуданд. Масалан, дар бекии ҳисор бойҳо, ки қамагӣ 7,6% ақоли буданд, 45,6% қамми қаминҳои обиро соҳибӣ мекарданд. Дар қастӣ 28% ҳоҷағҳои қамқамин қамагӣ 1% қаминҳои обӣ буд. Дар ноҳияи ҳозираи Орқоникидзеобод 1,3% бойҳо 32% қаминҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% ҳоҷағҳои қамқамин қамагӣ 2,3% қаминро қишт менамуданд. Бойҳоро судхўрон деҳқони сарсаҳтро бо қазор ҳилаву найранғ қонавайрон мекарданду

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августӣ соли 1910.

мачбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба гарав монад. Барои ин ки деҳқон дар замини худаш қор кунад, мачбур буд, ки ба қарзхоҳ ғоидаи ноинсофонае диҳад. ҳамаи ин толону торочро бо васикаи замин ба расмият мебароварданд, ки он деҳқонро дасту по баста, ба дасти бой меод ва тамоми лоқупару чизу чораву аҳлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтода бисёр буданд. ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз хазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтода бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сафар кардан маҳрум мегашт. Қорчиён номи ўро дар бозорҳо эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо кунад ё худ ба адо кардан ўҳдадор шавад, ҳуқуқи ҳўҷаини ҳамоно шахси қарздор шуданро молиқ мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтода қашшоқона рӯз гузаронда, қорҳои вазнинтарини зўрталабро иҷро мекарданд. ҳатто онҳоро ба омочу ароба қатӣ мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар оғилхонаҳо бо қорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро қалтакқорӣ карда, ба пойҳояшон ишқел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам, ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дасти бодиянишинҳо асир афтода ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба ғоидаи хазина аз даҳ қор ё худ аз сад чил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С.Айнӣ, «истиқои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфӣи хироч (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаи ду дараҷа зиёдтар тахмин карда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони ғалакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот қарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро қаронтар карда, нархро ба амир арз мекунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамоно нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

Зақоти қорпоро мувофиқи қоидаю қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи қорпо гирифтани лозим буд, аммо чунон ки С.Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногуне ба қор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама ғўсфанд дошта бошад дар сари зақотандозӣ саршумори ғўсфандон қам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештараи дар рӯйхати қўҳна будагӣ зақот меод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта қорат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё соқини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, - менависад устод С.Айнӣ, - ўро одатан зақотчӣ аз назар мегузаронд. Агар ў ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифтани мумкин қардад, мебоист ба зақотчӣ ягон чизро ҳамчун «дастовез» меод. Ба қамми ин, тасдиқномаи як зақотчиро зақотчии дигар ба эътибор намегирифт ва дубора зақот меёвд. ҳатто қамбағалоне, ки аз мардикорӣ ба диёри худ қармегаишанд, аз зақотдиҳӣ озод набуданд. Дар қамони амир Абулаҳад (1885-1910) зақоти қорпо, хироч аз ҳоҷагии қишлоқ ва зақоти савдо шакли қоратқарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

⁹ Айнӣ С. Қуллӣёт, ҷ. 10, с. 111–112.

Аҳволи ҳунармандони гуногункасб низ вазнин буд. ҳатто ҳунармандоне, ки дорои маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоти бағоят оддӣ маҳсули корро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо овардамешудагии фабрика рақобат карда наметавони-станд.

Дар Бухоро 9 корхонаи калони бофандагӣ буд, ки ҳар кадоме 50-60-тогӣ даст-гоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз онҳо ҳамаи Қурбон, ҳамаи Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 корхонаи хурди бофандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 бофанда кор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада кор мекарданд. На фақат ҳунармандони кироӣ, балки касибони алоҳидаи яккадаст ҳам аз тарафи соҳибони корхонаҳои калони бофандагӣ гирифтори асорат шуда буданд.

Алалхусус, аҳволи ҳунармандони кироӣ вазнин буд. Барои нишон додани си-стемаи ваҳшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе рақамҳоро мисол меоварем. Ко-сибон ҳафтае як ҷӯра алоча мебофтанд, ки як тоқои он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистод. Косиб бошад, ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Косибон яқумр аз соҳибкории худ қарздор буданд. Косибон қарздорро ба корхонаи дигар (агар соҳибон он қарзи касибро диҳад) гузарондан, яъне ғуруҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо ҳунармандон дар зе-ри истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С.Айни дар «Ёддоштҳо» чунин ману-фактура – устохонаи рехтағариро тасвир мекунад, ки ба шайхони давлатманд таал-луқ дошт. Қорғарон дигар ба азоби машаққат тобоварӣ карда наметавониста, устохо-наро оташ мезананд ва соҳибаш дар он ҷо месӯзад. Ётирози қорғарони бадбахт дар ҳамаи шакл зоҳир гардид.

Ётироз дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо яроқ ба даст гирифта, зидди талошу торочу худсариро бедодихоӣ ҳукуматдорони амир мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри XX дар бекиҳои Помир – дар Рӯшон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезутунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гуш-нагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир си-тондани мешуданд, адо карда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯро ошӯбҳо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамаи шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои қўшунҳои рус воқеъ буданд ва офитсерони онҳо ҳавф доштанд, ки тоҷикон ба хо-рича қўчида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф, посбонгоҳҳо аз манбаи хўроку озука маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи афсарон, «ба номи им-перии Россия иснод мерасид». Дар байни офитсерон одамоне ҳам буданд, ки ма-фкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққиқпарвар ҳам будан-ду усулҳои асримиёнагии идораи Бухоро онҳоро ба даҳшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А.Е.Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё калтак мезаду ҳар дуи инро якбора намекард; беки нав бошад, ҳар дуи ин қорро якбора мекунад, яъне ҳам калтак мезанаду калтакхўрдагонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу калтакқорӣ баҳонаи дуруст ҳам ҷуста наменишастанд, ҷаққа мешуданду беҳуда қўфтан мегирифтанд»¹¹.

¹⁰ Уайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки қайҳо ба ин ноҳия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З.Баҳромов дар мағолаш ду-руст баён кардааст. Ниг.: Баҳромов З., 1957, с. 63–64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77,–вар. 105–109; Муфассал ниг.: Халфин Н.А., 1975.

Бо исрори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтани мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин, вақте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми ғарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан, дар Ғунд, Шохдара, Горон ва ғ.) мардум рӯйро ба раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон хабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо, «дар маҷлисиҳои маҳаллӣ» гап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон худро муҳофизат кунанд ва милит (чи тавре дар матн хабар айнаи омадааст – «мулук») ба даст гиранд»¹².

Тақрибан, пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин хавф асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳаи Зинг (Ваҳон) ду амалдори Бухоро омада, адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазаби халқ гардид. Деҳқонон дар майдони калони деҳа ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз ҳақи амираи Бухоро гурехта мераванд.

Ҳавлие, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда ҳар дуру кашолакунон бароварданду дасту пояшонро кулук бастанд. Баъд ҷику ҷораи худро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонҳои ҳурунӣ Голявинский аз воқеа хабар ёфта, аз паси онҳо давид ва расонда гирифтӣ амлоқдорони аз тарафи қариб гурдақашударо ҳалос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳаашон баргарданд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. ҳукумати подшоҳӣ инро дида амиро ро розӣ кунонд, ки боз маншуре барорару дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи калони халқ буд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ

Авҷи шӯру ошӯбҳои халқӣ дар бекиҳои ғарби Помир ҳодисаи ҷудогонаву муштасно набуд. Худи ҳамин ҳел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ханӯз муштаскам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯх, калтаку таёк ва белу каланд гирифта ба по меҳестанд.

Дар ибтидои асри XX нехзатҳои зиддиҳукумати нӯҳоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт – истисмори феодали ва зулму асорати андозҳои тоқатгудоз мешуд. Худшиносии синфии камбағалони маҳаллӣ такмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорҳоро зер кардани молҳои русии фабрикау заводӣ мардум, алалхусус, косибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин нехзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти калон доштанд, ки бо муборизаи озодихоҳонаи пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати револусионии кишвари Туркистон зич алоқаманд шуда мерафтанд.

¹² ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160-170.

Масъалаи тадқиқи шӯру ошӯбҳои меҳнаткашони Бухорои шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нӯкарони вай дар солҳои охир хеле пеш рафта бошад ҳам,¹³ аз афти кор, тадқиқи амику муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман, материалҳои архивҳо, алалхусус ҳуҷҷатҳои архиви қушбегиро, ки дар Тошканд маҳфуз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқиқ кардан даркор, ки онҳо мадракҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905–1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят ғарбпазину ва нотинҷ буд. Алангаи шӯру ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифро фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Дехнав, соли 1902 дар Қўрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри XX Қўрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд—аввал малаҳ зер кард, баъд муромурии чорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлоқдорони бек бераҳмона зақоти андозро қашиди мегирифтанд, судхўрону савдогарон аз ночорию ноилочии мардум истифода бурда, давлат меандўхтанд. Замона басо нотинҷ бошад ҳам, амир бо таҳрики амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳаҳоро чамъ карда гиранд, ҳол он ки ҳуди мардум аз гушнагӣ мурда мерафт. Мардум дигар илоҷе намеёфтанд, баъзе мисли аҳолии Қўрғонтеппа ният доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон ё ягон ҷои дигар ғурехта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон ё ба дигар бекиҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, ғурехта рафтан фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту ҷӣ кор карданаширо наметавонанд. Ин корро, албатта, усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсахту хонабардўшу қашшоку бенавои Бухорои шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату зақлат ва зулму асорат зоҳир мешафт...

3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИК ДАР ОН

В.И.Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамомен бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асри-миёнагӣ ҳорозор ва ваҳшӣ гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суханон ба Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ комилан дахл доранд.

Дар арафаи револютсияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати револютсионӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револютсионӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои

¹³ Дар бораи ин воқеаҳои муҳим дар ҷилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик» бисёр маълумоти пурғимат дода шудааст.

¹⁴ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихиро аз нугаи назари таъсири он ба тарағғиёти халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди худ вазифаи ҳаматарафа тадқиқ кардани онро нагузоштааст, зеро ба ин масъала тадқиқоти асосии Пяковский А.В. (1958) ва як гатор асарҳои дигар мавҷуданд.

калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд. Коргарони рус дар Осиёи Миёна ба воқеаҳои революсионии солҳои 1905-1907 ғаёлона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпартоиҳо, маёвқаҳо ташкил намуда, агитатсияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, советҳои депутатҳои коргарон ташкил мекарданд.

Ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо ваҳшигарии ҳукумати подшоҳӣ ғош карда шуда, аҳволи синфи коргар баён меёфт, вазифаҳои револютсия маънидод карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати революсионӣ дар Осиёи Миёна ва ғаёолияти ташкилотҳои партиявӣ комитети болшевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Комитети Боку ба Осиёи Миёна кадрҳои ходимони партиявӣ фириастода, бо варақаҳо таъмин карда меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, қори пропагандистӣ-агитатсионӣ ва ташкилӣ, ки болшевикон мебуданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи революсионӣ ҷалб менамуданд. Меҳнаткашони маҳаллӣ торафт бештар яқин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллий ва иҷтимоӣ бародарони қалони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноктари маҳаллӣ ба ташкилоти болшевикон дохил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошканд, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикнишин ҳам ташкилотҳои партиявӣ вучуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазирӣ ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарканд дувумин маркази амалиёти революционерон дар кишвар аст...» Дар шаҳрҳо варақаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В.И.Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои болшевикии – «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Ленинро дар байни халқ интишор мекарданд. Политсияи Туркистон ҳангоми кофтукови шаҳру деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба ҳуди шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба хонии Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шаҳри Ўротеппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳволи вазнини меҳнаткашони Осиёи Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони ғаёоли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустақаме буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро қор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии осийимиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В.И.Ленин «Ба қамбағалони деҳот» аҳамияти маҳсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи дохили даҳои пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркистана; Социал-демократические организации Туркистана в дооктябрьский период (1903 – март 1917), 1958, с. 27-28.

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А.Л., 1958, с. 31–39.

ба тамоми табақаҳои аҳоли фаҳмо программаи болшевиконро, пеш аз ҳама, программаи болшевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ҳодисаҳои революсионӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро сотсиал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» комилан таъяқ карда навишта буд: «...Намояндаи сотсиал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудаи партияро пешақӣ баён намуда, ҳамчунин менависад, ки аз помешикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мустаҳкам кардани иттифоқи пролетарҳоро нимпролетарҳои деҳот ва пролетарҳои шахр бошад; модоме ин иттифок арзи вучуд менамояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст меоварем ва бо суръати тамоми ба озодии комили аҳли меҳнат муяссар мешавем»¹⁸.

ҳочати гап ҳам нест, ки тезисҳои ленинӣ оид ба мустаҳкам кардани аҳолии мазлуми шахру деҳот дар шароити Осиёи Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштанд!

Асари классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. ҳаминаро гуфтан кофист, ки сағони бӯйгири подшоҳӣ дар кучое адабиёти сотсиал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Ҳўканд, Ашқобод, Марғелон, Тошқанд, Марв, Чорқўй, Андиҷон – дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин нокӯси инқилоб баланд садо меоду халқро ба муборизаи зидди истисмору асорат ба по меҳезонд.

Муҳаққиқи тоҷик М.Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пинҳониеро меоварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хучанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В.И.Ленин «Маъруза дар бораи съезди муттаҳидкунандаи Партияи сотсиал-демократии корғарии Россия», «Аз нав дида баромадани программаи аграрии партияи корғарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои пролетариат», «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар револютсияи демократӣ», асари К.Либкнехт «Гортанакҳо ва пашшаҳо», Р.Люксембург «Револютсияи рус», Б.Самойлов «Озод кардани корғарон бояд кори худӣ корғарон бошад», Пол Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳоро мебинем¹⁹.

Бешубҳа, ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В.И.Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъалаи дар байни халқҳои Осиёи Миёна паҳн кардани ғояҳои револютсионии болшевикон хизмати бузургеро анҷом доданд. Сабаб маҳз ҳамина буд, ки револютсияи солҳои 1905-1907 на фақат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан мутараққии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми ғушаву канорҳои мустамликавии осийимиёнагии империяро паҳш кард.

Уқдаи беҳад печдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки ҳоси ноҳияҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба касофати зулми гарони миллӣ боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Туркистон нисбат ба пролетариати марказҳои калони саноатӣ аз ҷиҳати сиёсӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар муташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои калони саноатӣ дар муборизаи синфию

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 марти соли 1906. Игтибос аз китоби Мавлонӣ И., 1960, с. 29–30.

¹⁹ Аслонов М., 1965, с. 31,

сиёсӣ таҷрибаи казоеӣ ҳам надошт, вале маҳз бори гарони зулми миллии кори пролетариати Туркистонро хеле осон мекард. Тасодуфӣ нест, ки вусъати воқеаҳои револютсионии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар ҳуди Петербург ва ҳам дар ҳуди генерал-губернаторӣ гаранг карда партофт. Ин ҳодисаҳо ба рои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба исбот расонданд, ки онҳо ҳамсафони лоиқу шоистаи он қувваҳои револютсионие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи ҳунин»-и 9 январӣ соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони бепарок тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси болшевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12 январӣ 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва чашн гирифта мешуд, дар чандин шаҳрҳои генерал –губернаторӣ-дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти нӯкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намудаанд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи ҳудро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд - дар зиёфате, ки ба муносибати чашни Университети Москва барпо гардид, болшевикон М.В.Морозов ва П.В.Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо мурочиаткунон нутқи шӯълаваре эрон кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вақте бо талаби қисми иртиҷои ҳозирон гимни подшоҳӣ навохта шуд, болшевикон ва ҳамфикрони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти калон дошт, ки револютсионерони Туркистон ба «Иди Татьяна» ранги рӯйрости сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осийимийёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати сотсиал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан, «Гурӯҳи муттаҳидаи сотсиал-демократҳо ва сотсиал-револютсионерҳо», ки аз охири соли 1904 то мартӣ 1905 амал дошт, (моҳи мартӣ 1905 онҳо аз ҳам ҷудо шуданд ва гурӯҳи тошкандии РСДРП таъсис ёфт) хеле фаъолона кор кард. Ин гурӯҳ чанд варақаи шиорҳо бароварда, нашрияҳои гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осиёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои гурӯҳи тошкандии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои коргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват мекард, ки роҳиоханчиён ва дигар коргарони ёрдамчиӣ стансияи Черняево иззати нафси ҳудро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои ҳудро исрор намоянд ва агар маъмурият рад кунад, корро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар корҳои револютсионерон, ки дар байни коргарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевагиҳо» аз шарикони дар дигар стансияҳо кор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел корро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткашони мазлуми генерал-губернатории Туркистон буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукуматӣ гузошта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр ҷиҳат номуташаққил ва бе-низом бошанд ҳам, вале ояндаи онҳо калон буд.

Корпартоиҳои отряди пешқадами пролетариати Осиёи Миёна – роҳиоханчиён бо мавҷи тавонои шӯру ошӯбҳои камбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 якбора авҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шӯру ошӯбҳои деҳқонон тамоми Туркисто-

²⁰ Варағи «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» ниг.: Пяковский А.В., 1958, с. 118-119.

ни Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вусъати махсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди каллобию каззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсарихо, ки дар вақти интихоби калонони деҳот рӯй меод, инчунин бар зидди таксимои бенисофонаи об нигаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз ҷамъомаду намоишу корпартоиҳое буданд, ки дар онҳо табақаҳои навбанами шахриён ва камбағалони деҳот, инчунин баъзе намоёндагони табақаҳои майда-буржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкураашон революционӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намоёндагони ба револютсия хайрхоҳи зиёиён иштирок мекарданд. Тобистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати корпартоиҳо молотомол буд. Обруи эътибори ташкилотҳои сотсиал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варақаву даъватномаҳо чоп мекарданд, кори ташкилии худро такмил меоданд. Намоишҳо дар Тошканду Самарканду Ашқобод ва дар дигар шахрҳои кишвари Туркистон зери шиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақ!» мегуашт. Дар корпартоиҳо вакилони харҷ, либосдӯзон ва коркунони нақлиёти шахр ширкат меварзиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми коркунони муассисаҳои савдо, корхонаҳои чойпечонӣ, ки аксарияти он коркунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар корпартоӣ иштирок карданд.

ҳаракати эътироз торафт вусъат меёфт қўшунҳои Оқруғи ҳарбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин қор ҳам хизмати ташкилотҳои сотсиал-демократӣ калон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!» ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимияти мутлақ, капиталистҳо ва помешикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар қасофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар фалокатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ қруҷоку қомитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири сотсиал-демократҳо буданд. Ин қруҷоку қомитетҳо дар анҷоми қорҳои сиёсӣ тарбиявии байни қўшунҳо хизмати калон карданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар баталйони саперҳои Тошканд, дар ротаи телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар баталони 7-уми тирандозони Туркистон, дар баталйони роҳроҳанчиёни ҳарбии Зақаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шўру ошўбо мешуданд. Ин шўру ошўбо пешҳабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъд бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ - қўшунқоро фаро гирифт.

Авҷи тавони ҳаракатҳои революционӣ дар ноҳияҳои марқазии мамлақат, дар Украина ва дар Қавқаз тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартоии умумии сиёсӣ, ки моҳи оқтябр дар Россия ба вуқў омад, хеле муқоидат қард. Дар қидду қадди революционии меҳнатқашон қӣ мақом доштани он корпартоиро В.И.Ленин батафсил тавсиф додааст: «Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлақатро фаро гирифта, ҳамаи халқҳои «империя»-и лаънати Россияро ба қуручи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешқадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳамаи халқҳои ин империяи қабру зулм ақнун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи сотсиализм саф ораста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси революционии пролетарии худ сазовори шаъну шауф гардиданд. Пойтахтҳо корпартоӣ карданд, Финландия корпартоӣ меқунад. Қишвари Остзей бо сарқории Рига ба ҳаракат қамроҳ шуд»²¹.

²¹ Ленин В.И. Асарҳо, қ. 9, с. 408.

Ин нуктаҳоро, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи оҳани Осиёи Миёна аз кор монд, зеро тамоми роҳиоханчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоханчиён фарқи ин корпартой дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон ҳосияти амиқу якини сиёсӣ доштанд. Ин корпартой барои тарафдорию дастгирии роҳиоханчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоханчиён дар баробари талаби бехтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартой аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд дар саросари роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошканд, Самарқанд ба роҳиоханчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо – коркунони матбааҳо, вакилони харҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Коргарони матбааи Демурови шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетай «Самарқанд»– органи болшевикон чоп мешуд, хеле фаъолона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебуданд. Ва ҳанӯз соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити қори худро ба андозае бехтар кунанд.

Ташкилоти болшевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткашон барои гузарондани корпартоии умумӣ сарвар шуд. Аллақай 17-уми октябр коргарони шаҳр ба корпартоии роҳиоханчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18-уми октябри Самарқанд муҳбири газетай «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки ҳар ду матбаа бастагӣ, магазини дӯконҳо кулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озодӣ!» – гӯён додзانون берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми коргарони шаҳри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартофтагон ҳамроҳ шуданд. ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қарахтӯ шах шуда монд. Мардумони тангназар ҳаросон ғаллаву дигар хӯрокворӣ харид карда захира менамуданд, зеро гурдашон мекафид, ки корпартой дер давом хоҳад кард. Дар воқеъ, то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, фақат қарибҳои шом мардум дар митинг ҷамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дӯконҳои қассобӣ феврал кушода шаванд»²³.

Сонитар, ба роҳиоханчиёни Осиёи Миёна коргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳи ҷанубии роҳи оҳани Оренбург-Тошкандро месохтанд. Даре нагузашта корпартоии роҳиоханчиён ба корпартоии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш болшевикон буданд, ҷавобан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намоиши тавоное ташкил доданд ва дар қорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо карданд, ки дар он зиёда аз ҳазор кас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона болшевик М.В.Морозовро интиҳоб карданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шахидонро ба ҷо оваранд.

ҳукуматдорон митингро бо воситаи дастаи қазақҳо пароканда карданӣ шуданду вале натавонистанд. Дар резолютсияе, ки ҳозирон қабул карданд, чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи коргар, ба ин муборизи суботқору фидокори роҳи озодӣ изҳори ҳамдардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо – бетаъхир қорӣ кардани рӯзи 8-соатаи қор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсо-

²² Епифанов В.М., 1908.

²³ Газетай «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Игтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 195.

лот муқаррар кардани рӯзи пурраи истироҳатро қатъиян дастгирӣ мекунем... ҳамаи ононе, ки вобаста ба фаъолияти сиёсӣ таъкиб шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, сотсиал-демократҳои Самарқанд ба ҳуччати авомфиреби подшоҳ – манифести 17 октябр созишкорона муносибат намуданд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд, далолат менамуд, ки шуури сиёсӣ ва синфӣ меҳнаткашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революционии кишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, саҳву хатоҳои худро баргараф мекарданд аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўҳмату бўҳтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месохтанд, ба кушокушиҳову террори политсайҳову казакҳо муқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор мекарданд, ки қувваи сиёсӣ гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирфтан мумкин нест.

ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам – аъзои ташкилотҳои сотсиал-демократӣ (болшевикӣ) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиқоъпарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб кардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А.В.Пяковский қомилан дурӯст таъкид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчиғии буржуазиро ба таври болшевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати халқиятҳои мазлуми Туркистон баромаданд. Масалан, газетаи «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае ҷоп карда, дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намоёндагони аҳолии маҳаллӣ –Б.Ғ.) оқибати нохуши корпартоии роҳиоханчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯиност изҳори умед менамоянд, ки пас аз табaddулотӣ давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар мегардад ва баробари ҷорӣ шудани ин тартибот даҳшати ҳалокатбори худсариро зулму асорату зӯрварӣ, ки зодаи тарзи мавҷудаи идора асту дар ниҳоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, фаъолияти ҷамъиятӣ ва, умуман, пешрафти маданияро тамоман сӯхтаву ҳокистар мекунад, абадуддаҳр барҳам хоҳад хӯрд. Аз афти қор, кайҳо вақти он расидааст, назарияи беақлонаи наҷодҳои олио омиро, ки мувофиқи он наҷодеро Худо барои ҳокимият халқ кардаасту наҷоди дигар – наҷоди омиро ба тадриҷан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намудааст, ба қуттии аҳлот бурда партоем. Фақат тартиботи давлатдорӣ мо барин тартиботе, ки аз ӯҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавонистааст, ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор диҳад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафараи кишвари Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми намоёнро хоҳад дошт, вале ин қор бо қомеби қомил ба шарте ҷомаи амал мепӯшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман фаъолияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи

²⁴ Газетаи «Самарқанд», 22 октябри соли 1905. Игтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958 с. 206.

лозима баланд бардошта шавад, ин кор бошад, ба шарти озодии комили сиёсии ин халки меҳнатдӯсту дилсоф кобили иҷро аст»²⁵.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти мутлақа бо тарғибу ташвики рёёкоронаи одамбадбинӣ ва низои миллӣ тамоми мамлакатро пур аз нақбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи халосӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти сотсиал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхаи онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яқсолагии «Якшанбеи хунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Ўротеппа «Ба граждони Ўротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома шиорҳои «Нест бод ҳокимияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Маҷлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф революсионӣ дошт. Дар байни аҳолии Ўротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суғур таъриқкардае буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат меод, ки ташкилоти революсионии пинҳонкор дар арафа ва дар давраи Революсияи Якуми Рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири калон дошт²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партиявии Туркистон дар моҳи феввали соли 1906 якумин Конференсияи ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон даъват карда шуда буд. Конференсияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи сотсиал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани қори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 конференсияи дувуми ташкилотҳои туркистонии сотсиал-демократҳо дубора ба ин масъала таваққуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи революсиониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи болшевикон шаҳодат меод, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати болшевик Морозов маҷлиси калон барпо мегардад. Қорғарони маҳаллӣ на фақат дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаъолона иштирок мекарданд. Дар резолюсияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи изҳороти қорғарони ҳозирбудаи сартҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд—Б.Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмаҳоеро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда меоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири болшевикон ба қорғарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт қорпартоиҳо характери революсионӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиоханчиён» таъсис ёфта буд, ки қори Советҳои депутатҳои қорғаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест. Чунончи, 25–27 декабри соли 1905 дар Хучанд дар роғаи понтони туркистонӣ шӯриши револют-

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905. Игтибос аз китоби Пясковский А.В., 1958, с. 486.

²⁶ Газетаи «Самарганд», 8 июли соли 1906. Игтибос аз китоби Раҷабов З.Ш., 1970, с. 68-69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

сионӣ сар зада буд. Шӯриш бераҳмона пахш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонӣ ба ҳабс гирифта, 7 нафарашон бадарға карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив, дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пахтатозакунии Бухорои Нав корпартой шуда, соли 1906 шӯриши ярокноки роҳиоханчиён ба амал омадааст.

Таъсири болшевикон на ин ки ба коргарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, косибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Ўротеппа деҳқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҳарбӣ қорӣ карда, ба корпартоён ва революционерон қатъиян хотима диҳед, вагарна қор ба қор мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабари хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочҳоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба қамъ шудани андозу хироч аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат, боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯм расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай деҳаи Ғончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дувуми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе қамъ кардан мумкин нашуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилати ғайрифайёлонаи дурудароз» нишон додаанд. Зимнан, қор фақат «бо муқобилати ғайрифайёлона» анҷом намеёфт. Дар баъзе қойҳо деҳқонон аз қонашон сер шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯиност муқобилат мекарданд. 29 марти соли 1906 дар қишлоқи Чорқӯҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчии сардори уезди Хучанд капитан Румянсев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани қанҷоли обёрӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи қалони деҳқононе, ки бо сангу таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунанд. Аз байни издиҳом нидоҳои: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар ҳуди ҳамагон ҷо қамъномаи деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад медид, иваз мекунанд ва аз ёрдамчии уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар бораи тасдиқ намудани оқсаққоли нав фавран имзо кунад. Румянсевро ғайр аз ризоият қораи дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамагон дам ба иҷрои қори худ шурӯъ мекунанд.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қўштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барои ҳалли қанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш пристаи Исфону штабс - капитан Артсишевский омад. Мисли Чорқӯҳ дар ин ҷо ҳам онҳоро деҳқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Арт-

²⁸ Раҷабов З., 1970, с. 97-98.

²⁹ Дар бораи шӯришҳои революционии меҳнаткашони уезди Хучанд ниг.- Росимов Н., 1968, с. 121-126 ва и.

сишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро кушоданд, худи Артсишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гурузад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба ҳама ҷо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шӯру ошӯбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ дошта-ни он шӯру ошӯбҳоро рӯйпӯш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати революсионии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихонаи аҳолии маҳаллӣ, ки болшевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроқкорона мубо-риза мебуданд, амалдорони подшоҳӣ мурданिवор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошӯбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошӯбҳоро «ҳамлаоварии ғоратга-рона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани деҳқонони кам-бағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳо» аз рӯи «Маҷмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилояти Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900–1904 – 131 бор ҳамла.

Солҳои 1905–1909 – 359 бор ҳамла.

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати революсияи соли 1905 дар кишвари Туркистон микдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни ишти-роккунандагони онҳо шахсони шӯҷе низ буданд, ки бо корномаҳои худ шӯҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримкулов ном деҳқони кам-бағале буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчиҳои губер-натори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати ода-мон саховатмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунаду ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳар гоҳ ёрдам карда меистад»³⁰

Намоз ба дастгирию ҳамкориҳои камбағалони деҳот тақия мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд, маҳз камбағалони деҳот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъкиби ҳукуматдорон халос шавад. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намоёндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоёнда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеҷ ваҷҳ ягон дарак на-медиханд, ҳеҷ кас, ҳатто подабонҳо ҳам, намеғӯянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳама як хел: ҳеҷ чизро надидаам, ҳеҷ чизро намедонам. Аз ҷор се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоғии онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон хабар намедиханд. Ҷавоби ак-сари онҳо ҳам як хел: ҳеҷ чизро намедонам»³¹. Амалиёти ғаюронаву далеронаи шӯришгарони Намоз Пиримкулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати революсионӣ давом дошт. Фақат дар нимаи дууми соли 1908 ҳукумат-дорони подшоҳӣ эълон карданд, ки ин ҳаракат қатъ шудааст, ҳол он ки сарвари ҷасуру шӯҷи ин ҳаракат Намоз Пиримкулов ҳанӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланга мезад. Пас аз корпартоии умумии сиёсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2-3.

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14-15.

Тошканд шӯриши мусаллаҳ сар зад ва моҳҳои ноябр-декабр боз корпартоии умумии сиёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартоӣ ҳам макоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартоии стансияи Черняево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зери назорати он буд, хеле хизмат кард.

Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои революсионӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он болшевикони дар боло номбурда М.В.Морозов ва П.В.Позняков (сонитар М.В.Морозов ба Тошканд кӯчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботи ташвиқоти революсиониро махсусан авҷ гирифт. Болшевикони Самарқанд ҳам мисли сотсиал-демократҳои дигар шахрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоти революсиониро васеъ идома медоданд, варақаи хитобномаи мурочиатномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намоишҳои халқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзиданд.

Шикасти шӯриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадриҷан ақибравии революсия гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиҷоъ тадриҷан ба ҳучум гузаштанд. Кишвар аз солдату казаку политейсӣҳо молотол шуд. Қушоқушию дастгирироҳу ҳабсқунироҳу таъқибу таъзиру қотқуқуқуҳу бадарғақуниҳо, судқуниҳо ниҳоят бисёр шуд. Нуқарони бешӯхтаи ҳуқумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққиқарварро мебастанд, нашри газетаву журналҳои революсиониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муқоризони фидоқори роҳи озодии халқ маҳкум гардида, дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда болшевикони Туркистон ба меҳнатқашони кишвар ҳасуруна мурочиат мекарданд, ки рӯҳафтада нашаванд, ба воҳима наафтанд. «Қори мо ҳам омад меқунад – менавиштанд онҳо дар варақаҳо, – ва ба он рӯз тайёри дидан дарқор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати революсионӣ боз аланга зад. Қорқарони қорқонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошканд расо як моҳ қорро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат қорқарон ғалаба карданд. Сарвари ин қорпартоӣ болшевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни қушунҳои Оқруги ҳарбии Туркистон ҳам чанд шӯру ошӯбо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба қушбиш меоманданд.

Эҳтимоли тақрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандохт. Генерал-губернатори Туркистон Д.И.Суботич, ки нисбатан нав ба қор таъин шуда буду зоҳиран ғӯе андак озодибозӣ мекард, феврал маъзул гардид. Ба қояш генерал Матсиевский таъин шуд, ки одами бераҳму бешафқати қолиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қад роҳи оҳани Осиёи Миёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа маҳсус «генерал-губернатори муваққатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъқибу таъзиру ҳазодиҳӣ ҳуқуқи беқарон дошт³². Шумораи қушунҳои «ба таҳт содиқ зиёд карда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҳарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона-Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зирехдори Фарғона» дода буд.

³² Қолиби дигат аст, ки ҳатто ҳамин Матсиевский барин қолими қузуро ба назари ҳуқумати подшоҳӣ на он ғадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 уро маҷбур карданд, ки истеъфо диҳад.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шӯбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нӯқарони подшоҳ ба сӯи ташкилотҳои болшевикӣ сотсиал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меншевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани fronti қувваҳои революционӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи казoi надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накарданд.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «руснишини Осиёи Миёна алангаи револютсия нисбатан боло хест, вале ин болоравии револютсия, ҷунончи дар тамоми хоки империяи Россия, ба мавҷи наву тавоноии пурвусъати револютсионӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангаи револютсия паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин револютсия барои пролетариат ва табақаҳои васеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагун сохтани ҳокимияти мутлақа ва минбаъд, табaddулоти сотсиалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Револютсияи солҳои 1905–1907-уми Туркистон ниҳоят возеҳу равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Болшевикон мудом зарурати иртиботу илҳоки муборизаи зиддиимпериалистии миллии озодихоҳӣ ва револютсияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт қомилан дуруст будани ин мавқеи болшевиконро исбот кард ва болшевикон ҳам дар воқеъ барои татбиқи амалии ин нуқтаҳои ленинӣ ҷидду ҷаҳди бемислие нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин ҷидду ҷаҳд на фақат меҳнаткашони бисёрмиллионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнаткашони шарқӣ хорича–Империяи Усмония, Хитой, Эрон, ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба револютсия ҷалб гардиданд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои португёни тўфоннамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя – ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои револютсияи рус ба тамоми шаҳру деҳоти аморат роҳ меёфт. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид меёфтанд ва авзои бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиру помолу абғори Бухоро ба ғоят суғст ба ҷунбиш меомад, кўркўрона амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пеши роҳи вайро гирифтанд қори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркистон ва аморати Бухоро алоқаи мустақам буд. Дар айни авҷи шўру ошўбҳои кишвари Туркистон ғумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳое, ки то ба мо расид, сартҳои Самарқанду Фарғонаву Тошканд аз Бухоро таппонҷаву милтиқ ҳарида гирифта мерафтаанд. Дар Самарқанд ҳавлие набудааст, ки милтику таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба ғўши оммаи деҳқонону қосибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараккипарвари Туркистон зидди муғлақияти подшоҳӣ, деҳқонону қосибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ фаъолтару қатъитар ба по меҳестанд. «Аз соли 1907,–навишта буд Д.Н.Логофет,–дар аморати Бухоро дар байни аҳоли ҷунбишу изтиробӣ номуайяне мушоҳида карда мешуд... дар аснои андозғундорӣ задухўрдҳои майда бағоят тез-тез рўй меводагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар қишлоқи дурдасти Бухорои шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон хабарҳои ғуноғуни тоза мешунидем. Онҳо ғоҳ меғуфтанд, ки дар бекии ҳисор талотўб хеста, амлоқдорро дошта задаанд, ғоҳ аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Деҳнав мардум ҷазои зақотчи́ро додааст. Норозигии номуайян аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони

хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати хонӣ гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоқеъ, соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии хойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳои Қаротегин рӯйрош ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротег аз зилзилаи саҳт вайрон шуд, вале дастаи ҳарису ноодами беку бойҳову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон ҳудашон чизу чораи ночизи мурдагону маҷрӯхонро талаву тороч карданд.

Соли 1908 аҳолии кишлоқи Ғузни китъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоки китъаи Ёротеппаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкорию дуздии намояндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта, ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешӯбҳа таъсир расонда, онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феввали соли 1910 мардуми Кӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону торочи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони бенаво давлату сарвати беҳад чамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёрӣ медида. Амир ин авзои Кӯлобро шунида ба он ҷо яке аз муқаррабони макқору фиребгари худ – девонбегиравон равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонҳои наздиктарини сарҳадчиҳои рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз қўшунҳои русҳо расида омаду чанд тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳами панҷсаднафараи мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин қўшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки торочкардаи бек дар дасти ҳудаш монду ҳатто гапи гашта додани он набаромад ва шӯриш ҳам пахш карда шуд.³⁵ Ин шӯру ошӯбҳои мардуми Бухорои шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргуниҳо шудааст, шуурнокии синфӣи онҳо хеле такмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи торочи феодалӣ, ки дар ҳоки аморат чараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, қисми пешқадами меҳнаткашони тоҷик дар шаҳру деҳот таҳти таъсири револютсияи рус ба амалиёти фаъолонаи сиёсӣ омода шуд. На чорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳиҳо оташи муборизаи револютсионии меҳнаткашонро фурӯ нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери байрақҳои Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр бо қувваи нави зафаровар авҷ гирифт.

³³ Логофет Д.Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

³⁴ Маҷлисов А., 1967, с. 302–303; дар бораи Қаротегин умуман ниг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н.А., 1954.

³⁵ Стеценко И.А., 1963, с. 126–127.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револютсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан ғолиб омада, аввалин револютсияи русро буғӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои оштинопазиреро, ки пояи империяи калони подшоҳиро сушт мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд гашта, боиси хурӯҷи нави револютсионӣ гаштанд. Соли 1910, чун дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, ҳуди ҳамон сол дар вулуси Конибодом коргарони кони нефти «САНТО» корпартой карданд. Муборизаи муттафиқу мутташаккили коргарон маъмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби коргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди кор зиёд ва муддати он кӯтоҳ карда шуд. Ҳуди ҳамон сол ангиштканони Сулукта корпартой карданд ва ба онҳо коргарону хизматчиёни стансияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо корхонаҳои таъмири конҳои Сулукта ва маъмурияти кон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯро ошӯбҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нов деҳқонони қарздор ба ҳавлии судхӯри қалон ҳамла карда васиқаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнаткашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати ғушношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру ғазаб шӯро ошӯб бардоштанд. Ин шӯро ошӯбҳо ба дараҷае вусят ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима афтоданд. Қор ба ҷое расид, ки «масъалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди ташвишу тараддуи зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳуқуқӣ. Аморати Бухоро ва авзон имрӯзаи он» ном китоби Д.Н.Логофет ба ин мочаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт – сардори идораи Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ӯро дар «тарғиботи револютсионӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек гуфтан ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳӯрд, ки обрӯю эътибори ҳамон тартиботи маъмурию сиёсӣ, ки ҳуку-

¹ Каримов Т.Р., 1966, с. 86–87

мати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна қорӣ карда буд, паст нашавад. Вале дарвоқеъ, «Кишвари беҳуқуқӣ» ин ҳукми сахтест ба тамоми он худсарияи бедодиҳои феодалӣ, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои ҳарбию феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Корманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда – генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бедодиҳои дохилии Бухоро, аз худсариҳову бемазагиҳои маъмурони Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна ҷазое намебинанд, суҳан меронад»².

Д.Н.Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмурони амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону торочи аҳоли зиндагӣ мекунанд. Амир ба баъзе одамон оила-оила одамонро пешкаш намуда, қариб ба ғуломӣ медиҳад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сеяки даромади он оилаҳо кашада гирифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдои музоядари бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фурӯш мемонанд. Боварии кас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки тахти «васоия» империяи Россия мебошад... ғуломдорӣ ҳасту ривоч дорад. ҳукумати амир микдори андозу хирочро торафт зиёд мекунад барои эҳтиёҷи мамлакат як пули сиёхро дареғ медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хирочҷамъкунӣ даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зери пардаи «тӯҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришваи амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калонони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн. сӯм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои қозиву муллоҳо харҷ мегардад. Вале аслан, мегӯяд Логофет, аз мардум соли 18 млн. сӯм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро ҳуди амир ва нӯкарони калону хурди вай – кушбегию парвоначию беку амлоқдор ва ғайраву ва ҳоказои вай нӯши чон мекунанд. Логофет гапашро давом дода мегӯяд, ки мардум ба ҳадди қашшоқию бенавоӣ расидаасту рӯзи сериро намебинад ва ба мурданаҳ кам мондааст, бинобар ин таклиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмурӣ тартиботи умумироссиягиро қорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намоёндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаҳ дур набуд, дар Тошканд дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон-Мишенко, ёрдамчии вай -Кондратович, сардори штаби Оқруги ҳарбии Туркистон-Рихтер, ғумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро-Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи яқум, ки диққати ҳамаро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пӯстканда таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба тӯфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои кадом -як «нависандаи бенӯхта» набуд, ки китобаш ба ходимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи махсусу расмӣ пӯшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардиданд ва минбаъд дар мактуби комилан махфӣи генерал-губернатор, ки ба вазири ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хӯш, ин шӯрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чиҳо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷае аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб до-

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. I

дан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд ғуломдорӣ ва ғуломфурӯширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор қарда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд қарданд, зеро пештар воҳимаи ҳучуми душманони берунӣ онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу сардари табааи худро ба даст оваранд ва бедодию худсарии бекҳоро амлоқдоронро қамтар кунанд. Акнун бошад, амир тамоман ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлақатро надорад...»

Албатта, ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони қомил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлақатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ қасе аҳамият намеред, роҳро пулҳо... ҳама фатарот шудаанд, нархи чизҳои зарурӣ ба қасофати хирочҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаҷо қард. Ғуломҳои сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро маҳфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад қасе ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири тақдор ба назар мерасад: «Агар фарз қунем, ки амир аз қамин ба ҳисоби миёна қасе 5 млн. сӯм меғундорад, қамин маблағ ҳам аз маблағе, ки қамони аҳолии маҳаллии кишвари Туркистон медиҳаду илова бар ин қисбат ба аҳолии Бухоро шумораашон ду қаротиба бештар аст, қор қаротиба зиёдтар мебошад». Агар қаминро ба назар гиравем, ки нӯқарони ҳуқумати подшоҳӣ меҳнатқашони Туркистонро қанд қабат қӯст меқанданд, қас қасаввар қардан муҳол аст, ки аҳволи табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом қараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муқаррабони вай қиддан қарми ислоҳи вазъият мешаванд, сахт сахт хоҳем қард. Қарвоқеъ, ин қалоншавандаҳо бедодию худсарии ваҳшиёнаи ҳуқуматдорони Бухоро таъкид намуда, ғуломвор муқеъ будани халқро изқор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба ғуломҳои сиёсии дар Бухоро буда, супурда шаванд, ки қар қаротиба иқтисод ва андозҳои маҳаллӣ чунин маълумотқоро гирд оваранд³. Иттиҳоди синфӣ истисморқарони муҳталифу ғуноғунмиллати империяи Россия, ки қидди истисморшавандагон равона шудааст, ана қамин қар қушоду равшан зоҳир шуд.

Қас аз қарқанд моҳ, қирамоҳи қали 1909 қар Қошқанд қаротиба муҳқимаи вазъияти Бухоро қоз қамъомеде қарғузор қарқид ва иштирокчиёни он ҳам хеле қар қидданд, ки «қар аморат қигарғуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», қас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси маҳсузи машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола қарданд, ки он қар Петербург 28 январӣ қали 1910 шуда қузашт. Аз қараҷаи эътибори ин маҷлис ҳайъати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ қар таҳти раёсати қариси Қовети вазирон ва вазирӣ қорҳои доҳилии Россияи подшоҳӣ-Столипин меғузашт, қар он вазирӣ молия Қоқовсев, вазирӣ қорҳои қоричӣ Изволский, вазирӣ қарбӣ Суҳомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгрот, ёрдамчиӣ вазирӣ қорҳои қоричӣ Қазонов, генерал-губернатори Туркистон Қамсонов ва қигарон иштирок қарданд. Инҳо хеле қарғурушӣ қарданд, ки «ба сабаби қар кишвар

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65–68

набудани хочагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят хароб аст», лашкари сершуморе вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сӯм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гӯшаи дурдасти аморат» – ба Бухорои шарқӣ мароки махсус зоҳир карда шуд, алаҳусус, ки дар бораи ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ночизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам ғайр аз бозори гапфурӯшӣ дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисро ҳатто ба гӯшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии комили шоханшоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли ҳаросону ларзони нодилона барои муҳокима таклифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин таклифи нимҷонро ҳам Столипин рад кард. Столипин қатъиян гуфт, ки «ҳомдаррон кардан лозим не... хусусан дар чунин замонаи нотинҷ, ки тамоми қувваи империя барои такмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум, ки Столипин револютсияи солҳои 1905-1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукумати подшоҳӣ хеле вақт ба ифока омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошканд лоиҳаи ноқису думбурридаи баъзе ислоҳотро – дар Бухоро чорӣ кардани «бюҷети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро арқони ҳукумат фавран рад карданд.

Намояндагони вазорати корҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисобу китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шумораи лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиклоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин ҷамъомади ин подшоҳпарастони гузаро чунин қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашкар, масъалаи тағйири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо макбули беҳдошти вазъияти Бухоро муайян карда, онро рӯи рост не, балки тадриҷан ба иззати нафси амир нарасида, номаълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба ҳуди вай имкон додан лозим, ки аз номи ҳудаш ва бо роҳу усулҳои ба шаронти маҳаллӣ мутобиқу муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селай даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезии кушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифаи ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортук меҳнада» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯи рост буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнаткашон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори муҷмал қабул ҳам карда, ба вазири ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император созад, то роҷеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муассисаҳои мутааллиқ чун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Ҳуллас, тамоми амалдорони хурду калону пасту баланди подшоҳӣ аз худсарии бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону тороч шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд, воқиф буданд, аммо ба меҳнаткашони бадбаҳти Бухоро (ва маълум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дастӣ ёрӣ дароз намекарданд ва парвоя надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табоҳтар мешуд. Дар баробари ин даромади

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149-204

аппарати феодалию клерикалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби араки чабину хуни меҳнаткашони тоҷику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро киса пур мекарданд, балки табақаҳои буржуазию помещикии Россия ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақоӣю даводавию ташвишу тараддудҳои аркони молия, соҳибони банку корхонаҳо ва умуман қаллобу қаззобони олимансаб, ки бо дарбори худи подшоҳ қаробат доштанд, ҷолиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўъбаи Банки давлатӣ боз 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармояи хориҷӣ алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дасти концессионерҳои калон буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои концессияи ирригатсионӣ заминҳои бисёреро мегирифтанд. Масалан, гумоштаи Банки Русу Осиё-Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз. десятина заминро ба муддати 99 сол ба концессия гирифта буд (қитъаи «Гавҳаралӣ»). ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли 1915 ҷамъулҷамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба концессия дод. Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» боз ду концессияи дигар дода шуд – соли 1914 – «Айваҷ» 5 ҳаз. десятина заминҳое, ки дар қарибии ба Аму рехтани Қофарниҳон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўрғонтеппа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир дар ҳудуди РСС Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу хирочу закату пораву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд. Ҳазинаи давлат тамоман кисаи худи амир шуда монд. Дар ин бора устод Айнӣ дар «Материалҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро» маълумоти аҷоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир 30 млн. сўми тилло буд, ки ин тавр харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон – 1 млн. сўми тилло.

Таъмини нўқарҳо – 100 ҳаз. сўми тилло.

Харчи тортуқҳо – 1 млн. сўми тилло.

Хароҷоти гуногун – 100 ҳаз. сўми тилло.

Маорифи халқ ва тандурустӣ – ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сўми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сўми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охири - Олимхон толону тороҷ шудани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қаҳатию гушнагию касалиҳо ҳукмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин парвоя нашоштанд, на дар ғами маорифи халқ буданду на дар ғами нигоҳдории тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ханўз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин қор миллатчиёни тотор ҳам саҳм гузоштаанд), яъне дар ҳамаи даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмӣ империяи Усмония гардид ва ин робитаҳо пас аз револютсияи соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон - Анварпошшо, Талъатпошшо, Ҷамолпошшо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо ҷидду ҷаҳд тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он ҷумла, халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда гуфта буд, ки «ватани турконна Туркияву Тур-

кистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тӯрон аст»⁵. Пешвои аслии чавонтуркон Анварпошшо ҳам ба нияти таъсиси «Тӯрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале қор фақат бо ният анҷом намерфт. Аз Туркия ба Осиёи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, қору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роху равии қору амалиёти минбаъдаро нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин меамуданд.

Гарҷанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осиёи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият дар таҳти назорати махсус ва ҳимояти шӯъбаи маорифи партияи чавонтуркон «Иттиҳод ва таракқӣ» ва роҳбари он, ходими намоён пантуркия доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осийимиёнагии Россия ҷаққа шудани Туркияро дида, ба ташвиш афтод ва 24 августи 1910 ба Раиси Совети вазирон ва вазири қорҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллақай соли 1910 бо имдоди «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олиии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиёи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Ҷамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристодани ҷосусон ба Осиёи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис кардани буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси худ барои мадад ба мусулмонони «доништалаб» муассисаи хайрияе кушоданд шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳайъати муассисон нияти ба тамоми Осиёи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисаи хайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю кӯшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осиёи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори чавонтуркони ҷосуси партияи «Иттиҳод ва таракқӣ» дар Тошқанд гуфтан мумкин аст. Мунавварқорӣ мудирӣ яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нашрияҳои панисломия фаъолона ширкат мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Ҷамъияти имдоди миллӣ ба флоти Усмонӣ» мефиристод. Дар ҳавли Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пӯшидаи ҷадидон, ки зохиран, ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳо меоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта қору бори ҷадидонро тафтиш карда меомад. Фаъолияти Мунавварқорӣ ҷунон вусят гирифт, ки Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ўро ба зерин назорати худ қарор дод.

⁵ Иггибос аз китоби Alp Tükin, 1915, S. 16.

⁶ ЦГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

Чадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои имдоди Туркия» таъсис меоданд, ки онҳо ба ғоидаи Туркия ташвиқоту тарғибот мебарданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул меғундоштанд. ҳатто хочиҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвиқи ғояҳои панисломия сафарбар мешуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон ҷо ғояҳои «иттиҳоди ваҳдати тамоми мусулмонон»-ро паҳн мекарданд.⁸

Дар солҳои Чанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба онҳо Юсуф Окчурӯғлӣ роҳбарӣ мекарду ҳамаашон аз Россия муҳоҷират карда буданд, ғайолияти худро ниҳоят вуҷъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро «намоёндагони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти давлатҳои рафтумад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама ҷо ҷор мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхитӣҳои исломӣ» ташкил кардан даркор. Дар ин бобат «ғайолияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиёи Миёна, пайрави ашаддии пантуркизм Миркомил Мўминбоев ҷолиби диққат аст. Ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андичон хабар дошт, ки Миркомил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи хуфия Миркомил сардори «ташкilotи мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди русҳо шӯриши мусулмонро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Чанги якуми ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Россияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Қўстантия омада бо Анварпошо мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонро хайр намуд.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варакҳои ёфтанд, ки аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдорӣ Туркия даъват мекарданд. Дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҷандин гурӯҳҳои пайравони пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовати зидди кофирон» онҳоро муттаҳид менамуд. Ҷолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҷаҳди чадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи «тамоми мусулмонон» ғап заданӣ мешуданд, авомфиребии маҳз буд. Миллатчиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд – тафовут аз замин то осмон буд – миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи Миёна басо дур буданд. Камбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидаи чадидонро намепазируфтанд, ба он ҳамраиъӣ набуданд, онро тарафгирӣ намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон медидиданд, ки миллатчиёни буржуазӣ душманоии синфии онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зулму истисмор дигар ҷизро намедонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо ҳеҷ фарқ надоранд.

2. ШҶҮРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Чанги якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азобу қулфати ҷанг, талафоти бисёри одамон, белаёқатии хайъати фармондиҳии ҳукумати подшоҳӣ ва хиёнаткорҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавии ақибгоҳ – ҳамаи ин

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10–12, 12 январи с. 1911.

⁹ Бобохонов М., 1970, с. 171–172.

кинаю адоват ва хашму ғазаби коргарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигентсияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революционии оммаҳои халқро ҷӣ дар марказ ва ҷӣ дар ғӯшаву канори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаи халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Чанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири ҳаробиовар расонд. Кашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озукаворӣ баръакс ниҳоятдараҷа меафзоёд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳоли беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст ғурумадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон ҳароб гардида, солҳои 1915–1916 дар Осиёи Миёна бўҳрони ба худ хоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигиҳои калони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо хеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915– 1916) 2–3 баробар гаронтар гардид. Дарачаи зиндагии аҳоли хеле поин ғурумад.

Дар арафаи Чанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон ғабӯлияти ташкилотҳои сотсиал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошканд, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо ҷуҷуку ғуруҳҳои сотсиал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд ғуруҳи болшевикон кор мебурданд, ки ба он Е.И.Иванитский сардорӣ мекард. Махз дар ҳамин ҷо дар паҳлуи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷӯра Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эғамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи революциониро дарёфт карданд. Инчунин ҷуҷуки сотсиал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва ҷуҷуки сотсиал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебурданд. Болшевикон ҳосияти империалистии ҷангро ғаҳмонда меоданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекарданд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯру ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айни долузарбӣ ҳосилғундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам ғӯё қасдан муғлак буд: «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори сохтмони иншооти мудоғия дар маҳалли армияи амалқунанда ва ҳамқунин барои анҷоми ҳама гуна корҳои барои мудоғияи давлат зарур».¹¹ Мувофиқи яке аз моддаҳои ин указ «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

ҳар як вилоят бояд хеле мардикор меод. Тамоми вазни ин қулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони қалону бойҳо, ҳар гуна маъмурони маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қориҳо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмурони идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивази қаси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро ҳалос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздикони худ камбағалбачаеро қиро қарда мефиристоданд. ҳеҷ ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят аҷибу тақдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб қардааст—ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шӯбаи ҳимояти

¹⁰ Қаримов Т.Р., 1966, с. 94–97.

¹¹ Матни указо ниғ.: «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25–26.

ноҳиявии Туркистон М.Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он чунин гуфта мешавад: «...мувофики хабарҳое, ки ба шӯъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандакковӣ нақунанду ба ҷои ин маблағи муайян диҳад. Дар бозору ҷойхонаҳову дигар ҷойҳо ғап-ғап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нашаванд, камбағалон ҳатман шӯриш мекунанд ва худашон ин гуна бойҳоро кушта мебартоянд».¹²

Чӣ тавре мебинем, халқ моҳияти синфӣи муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикоргирӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавоноӣ зиддиҳукуматӣ сафарбар намуд.

Саршавӣ ва ҷараёни шӯриш

Ошӯбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимои мувофики вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор меод. Ба мардикоргирӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурӯъ мекарданд. Опричники подшоҳӣ, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С.Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳдид мекард, ки дар сурати саркашӣ қардан мардикорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафарбар карда хоҳанд шуд. Ҳашму ғазаби оммаи уезди Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И.Б.Рубах маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошӯби мардуми сари калобаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба ҷаҳз рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда, рапортро рост ба номи подшоҳ фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсиму қамияти тамом арз мекунам, ки 4 июл, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристаи полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоишоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳамин сол бояд ба қорҳои ақибгоҳи армия фиристода мешуданд, бекор кунем. ҳукуматдорони полиция хеле илтимосу зорию тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, вале касе ба гапи онҳо ғӯш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардоштанд. Вақте полицияи мардумро талаб дода, дур қарданӣ шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва полицияи ҳоро дошта заданд.

Аз пасонгоҳе, ки дар наздиқӣ воқеъ буд, панҷ нафар аскарӣ қатории дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафти бетартибӣҳо омода меистоданд, ба сари ғавғо давида омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам филҳол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро қашид ва гирифтани шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамин лаҳза аз байни издиҳом касе тир қушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир қушоданд, дар натиҷа ду кас қушта ва як кас маҷрӯҳ шуд – ҳар се аҳолии маҳаллӣ мебошанд. Издиҳом фавран пароканда шуд».¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шӯру ошӯбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навъ сарҳаддор шуданд. Шӯриш шаҳри асосии кишвар Тошканд ва пас аз он тамоми дигар вилоятҳоро фаро гирифт. Мо тамоми ҷузъиёти шӯриширо муфасссал

¹² Ниг.: Халфин Н.А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

¹³ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане». док. 53, с. 105.

баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои махсус ҷоп шудаанд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин ҷӣ гуна зоҳир шуд ва ба зухуроти он ҷӣ гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо таксиру камтарини» полковник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуктаи назари ҳарбиёну политсaiҳо ҷӣ гуна гузаштааст. Албатта, ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. ҳол он ки бояд махсус таъкид кард, ки дар шӯриш нафақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳама аз ҷон сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави политсия Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июл дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро ҳода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳама ба сӯи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дида, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пурғазаб, ки шумораашон ба 6–7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Додобой Машарифов барин одамон ме- рафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузруххӯча ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран nobуд карда шавад. Политсaiҳо аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо политсaiҳо тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Неъматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзоҷон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. ҳанӯз 7 июл Ликошин ба иҷроқунандаи вазиғаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н.Н.Сиверс муроҷиат карда, бо исрор илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фиристад. Ғайр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Ёротеппа фавран яқтоғи пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристондан даркор.¹⁵

Аммо аскарфиристони ҳеҷ натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июл ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай издиҳоми бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар ҷояш рост истодагӣ шинад, худам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргирии ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. ҳама

¹⁴ Ниг.: Рачабов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усенбоев К., 1967; Кастелская З.Д., 1972; наш- рҳои махсуси «Аҳборот»-и АҶ Тоҷикистон ва АҶ Ёзбекистон, «Рисолаҳо»-и Институти таърих, забон ва адабиёти АҶ Ририизистон ва ҷайра

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 56. с. 109.

гап назада, гӯш мекарданд, вале рӯи ҳама тираву қавоқҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард». ¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исфисорие баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскарӣ намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапашро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надо-рад ва зохиран гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад – муллое, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро кашол додан чӣ лозим, ҳой халоиқ, шумо гуфта будед, ки мардикор на-медихед, рост аст?». Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима гу-рунгос зад, ки: «Рост, намедихем. Рост, намедихем»– ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармоиши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре ша-вад, иҷро кардан даркор».

Он чӣ аён аст чӣ ҳоҷат ба баён аст – магар аз ин зӯртар манзараро дидан мум-кин аст? Кай пештар мардум дида буд, ки худи губернатори ҳарбии вилоят дар пеши деҳқонону косибони деҳот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, кай як одами олимасоби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунида буд?!

Минбаъд ҳам кистакӯзиҳову исфисориҳо бо камбағалони Хучанд алоқаи му-стаҳкам доштанд ва дар зарурат фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд чор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекарданд, тамоми кистакӯзиҳо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду калон, ҳар касе ки гашта метавонист, ба роҳ баромаданд. Кало-нони шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳоми панҷхазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

Дар Ўротеппаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А.Н.Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фи-ристонд, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Ғончӣ ду гурӯҳ деҳқонон омаданд – як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани руйхат монеъ шуданӣ буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва политсайҳо ғончиҳои пароканда карда шуданд». ¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах хавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғончӣ «отряди қазодиҳандаи Шахристон фиристода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам ку-над». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетаъхир тезутунд амал кардан даркор, бинобар ин дахҳо ва садҳо касро ҳабс карда, ба замми ин тамоми расми-ятҳоро (қарори ҳабс, пурсишу тергав, маълумот ба идораҳои болоӣ) рӯя кардан мумкин нест» ¹⁸ ва аз гапҳои маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаъҳои шӯриш бо азоб тақсим ме-кард, зеро отрядҳои қазодиҳанда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мардум боз шӯриш бардоштанд. Худи ҳамон Ликошин ба Тошканд чунин хабар дода буд: «Издиҳоми бузурги мардум – хурду калон, марду зан ба хавлии идораи сардори

¹⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 162–163, док. 92.

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док 92 с 170

¹⁸ Дар ҳамон ҷо, док. 89, с.137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.

вулус зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!»—аз тамоми вулусу уезду вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осиёи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш пахш карда шуд. Қувваи асосии шӯриш деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зироаткорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае саҳт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз ибтидои соли 1916 сар шуданд ва алаҳхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Чирокчӣ вусъат ёфтанд. Махсусан деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои сохтмони роҳи охани Бухоро-Тирмиз зӯран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1946 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозиҳои қоргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору худсарӣ ҳад надорад. Барои ду ҳафта қор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва ҳурду ҳуроқашон аз ҳудашон (дар мавзеи Калиф – Тирмиз). Овоза паҳн кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он беқул қор қардан дарқор». Аҳолии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусусияти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарқ мекарданду на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо ҷудо-ҷудои беробита буданд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи политсия дар баъзе маҳалҳо баъзе ҷосусиал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллӣ ҳоло қамшумор ва ташаккул наёфта буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партияи болшевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнатқашони маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитаи мустақкам надошт. Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳо, ки хусусияти ҳақиқатан халқию озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро суст кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои Осиёи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алаҳхусус, пайравони ашаддии тасаввуф кӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «ғазовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як гурӯҳ одамон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, байроқи халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони Туркия Афғонистонро таҳриқ мекардааст, ки ба қорҳои аморати Бухоро ва кишвари Туркистон даҳолат кунанд.

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

Ба ҷосусони Туркия муяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қabilaҳои туркманро аз роҳ бароранд ва дар ин ҳел маҳалҳо шӯро ошӯби мардум ба ғоидаи султони Туркия ҷараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, посбонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраҳо хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман меҳостанд, ки ба туфайли ин шӯриш қabilaҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба хусусияти шӯриши соли 1916 шароити конкретӣ ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтанд даркор. Аниқу равшан ҷудо кардан даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш хусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодалиҳои иртиҷой, муллоён ва дигар унсурҳои зиддиҳалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои қор дар ақибоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарият бедодии бешумор мегузафт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоён камбағалонро мегиританд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар қасро қиро қарда фиритонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро ҳалос мекарданд. Деҳқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан ҷунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се қас ба мардикорӣ мерафт – яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва севумӣ худро мефурӯхт, ки зану кӯдаку пиру кампирони дар ҳона монда қутӣ лоямуте дошта бошанд.

Қасони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар соҳтмони иншооти мудофия қор мекарданд, дар қорхонаҳои саноатӣ ҳар гуна қорҳои сиёҳро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам қор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиемиёнагиро қабул мекарданд, ба ин қор мутлақо тайёрӣ надида будаанд. ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминқанҳои хуноки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз хуноқию гуруснақию қасалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳшиёна паҳш қарда шудани шӯриши соли 1916, худсарият бедодию беинсофиҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии мудҳишу вазнину тоқатгудози мардикорон дар ғарибӣ – ҳамаи инҳо нафрату адовати меҳнатқашони Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон ҳеле саҳттар қард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро қанда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қаси «иттиҳоди қасеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муқоризаи синфӣ дур созанд.

ҳамаи ин дар Осиёи Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 басо аён зоҳир гардид ва дар ин қор ҳуди қадидҳо ҳам қӯмақ карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Қиззах) ба онҳо муяссар шуд, ки эҳтироси револютсионии оммаро ба маҷрои таассуби динӣ андозанд. Аммо ақсари аҳолӣ – камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шинохта гирифтанд. Қайд қардан лозим, ки аз ҳуди аввали шӯриш то паҳш қарда шудани он тамоми қалонони «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони ҳурду қалони подшоҳӣ фаъолона ҳамқорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржуазӣ-қадидҳо ҳам ҳарқониба қӯмақ ме-

карданд. Ахвол ҳам дар Хучанду Ёротеппа, ҳам дар Самарканду Марғелон, ҳам Дар Пишпеку Верний, дар хама шаҳрҳо, ниҳоят дар ҳуди Тошканд ҳам ҳамин буд.

Ин хоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис медоданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикорگیرӣ мадад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шаҳрии Тошканд барои ба кор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавварқории дар боло номбурдаи мо, Хоҷаев ном як савдогари серпули корчаллон ва дигар намояндагони давлатманди бойҳову ҷадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намояндагони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат пурсиданд, ки «дар байни аҳолии ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани чизу чораву молу ашё барои эҳтиёҷи ҷанг муқобилат нақунанд».²²

Ин иқдом ва дигар кирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунанд, ки ҷадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равияи муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтода, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашадии тамоми халқҳои мамлакат – ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗҲИ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезутунд гардонда империализми ҷаҳониро сушт намуд. Коргарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба коргарони рус, – навишта буд В.И.Ленин, – чунин шараф ва иқбале насиб шуд, ки якумин шуда револүтсияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи болшевикӣ, ба шарофати гегемонии пролетариат револүтсияи буржуазӣ-демократии феврал дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи хоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи коргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин қомебиҳои револүтсия сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. ҳокимияти нави давлатӣ дар шахси ҳукумати Муваққатӣ аз намояндагони буржуазия ва помещикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастанӣ ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси ҳукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада, рафти вусъати воқеаҳои револүтсиониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5–8 ва иайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11 – 14.

²³ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

²⁴ Искандаров Б.И., 1970, с. 28–35.

Револютсияи феврал оммаи васеи халқи Осиёи Миёнаро сахт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини револютсия аввал дар Тошканд, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик дар Самарқанд, Хучанд, Ўротеппа, Бухорои Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳо ташкилотҳои иттифокҳои касабаи коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифок») роли калон мебозид, ки бисёр ғаёлонии он сиёсати болшевиконро суботкорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хучанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳи оҳани коргарон ва деҳқонони стансияи Хучанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, Комитети иҷроия, инчунин намоёндагони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони револютсия ба ҳисоб мерафт.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи револютсионии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳро иттифокҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ бо қисми болшевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи револютсионӣ мегиранд.

Дуҳокимиятӣ дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳо комитети туркистонии ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати ҳукумати Муваққатино чорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми чорахоро медид, ки режими мустамликавино дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна - генерал Куропаткинро ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш монанд. Вазии ҳарбии ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи полтисия дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бекор карда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойхоро худсарона зер карда гирифтанашон ҷазои сахт хоҳад дод. Коргароне, ки рӯзи кори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъкибот мешуданд. Ба таври дигар ғеъм, буржуазияи ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на миллий ҳатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати миллий-мустамликавии ҳукумати подшоҳиро (фақат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфноктар иваз намуд.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

Буржуазияи миллӣ, унсурҳои феодалий-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодихоҳии оммаи халқро зеро роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ривож ёфтани ҳодисаҳои революсионӣ моҳияти зидди-халқии ҷадидизм торафт ошқортар мешуд. Табаддулоти моҳи феввали соли 1917-ро ҷадидҳо бо вачду шодии тамом истикбол гирифтанд. Хабарҳои революсия расидан замон моҳи март соли 1917 дар Тошканд «Шӯрои исломия» ном ташкилоти буржуазии миллатчиғӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чукаев ва И. Сайфулмулюков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи кишварии исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошканд съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокчиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуфузи буржуазияи миллӣ дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои беҳтар шудани аҳволи деҳқонон ё қосибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «соҳибхитиёрӣ ва худидорақунӣ»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат ҳудашон меҳнатқашонро толону тороч кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки сохти қўҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ҳодимони он, таъсири буржуазияи миллиро ба халқҳои Осиёи Миёна мустақкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо – М. Бехбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнатқашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ меандоختанд. Дар ин қор «Тўрон» ном гурўҳи буржуазии миллӣ, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контрреволюсионӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, меҳостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнатқашро аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрина раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумимиллӣ ба қалам дода, табақаҳои боқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили болшевикон иғво меоданд. Масалан, дар Хучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гўё болшевикон моли мардумро қашаи гирифта, қамбиятӣ қардан меҳостаанд, гўё болшевикон расму оини диниро манъ қарда, дини мусулмониро нест қарданӣ будаанд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба болшевикон пайравӣ қардан, балки барои иштирок қардан ба ҳар як ташкилоти меҳнатқашон таъқиб меамуданд.

Органи Совети депутатҳои қорқарон ва солдатҳои Тошканд «Наша газета» моҳияти зиддиҳалқии амалиёти «мустанлиқадорони навбаромад»-и ҳайъати ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнатқорҳои миллатчиёни буржуазиро бо далелу исботҳо қош қарда ба меҳнатқашон (алалхусус, ба меҳнатқашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як қасофати диғар шуд –балои севум омад, ки номаш «Уламо» будааст — навишта буд «Наша газета» – Ин боло

аз қаҳтию вабо ҳам бадтар. Ин як селаи бадаъмолони шаҳри кӯҳна аст, ки аз офати чанг миллионҳо сӯм дуздиданд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Револютсияи феврал ба миллатчиёни буржуазӣ муяссар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекушиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди болшевикҳо fronti ягона ташкил диҳанд, зеро таъсири болшевикон ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Ҷадидон, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботу ташвиқоти болшевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон!— навишта буд вай дар хитобааш,— биёед, аз барои пайгамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байнихудӣ ва тафрикаи синфӣ чашм пушем, худро бо риштаҳои дӯстии иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеҷ вачҳ иҷро намешуд. Програмаи ленинии ҷумҳурии болшевикӣ дар масъалаи миллӣ ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти ҷумҳурии болшевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми ғушаву канорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ғайриболшевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷикӣ ўзбек ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии миллӣ даъват карда, дар амал аз ҳисоби бародарони «ҳамхун»-и худ — деҳқонон ва камбағалони қашшоқу гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти болшевикӣ хабар дода буд: «Масъалаи озукаторӣ дар Ўротеппа бисёр мушкил аст. Мардум аз гуруснагӣ аз вулусҳои дар гирду атроф будаи Басманда, Шахристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегузранд. Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан қорҳои беҳаёна мекунад, бойҳои Ўротеппа дар стансияи Кривошенно ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ харида, онро рустӣ бо поезди пассажирӣ ва молкашон ё бо ароба ба Ўротеппа мекашонанду дар ҳавлиҳашон орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудахро 50 сӯмӣ мефурӯшанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳм мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурдаи стода ва сабабгори ин гуруснагӣ— бойҳои савдогар, ки ба ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунад, ҳеҷ гуна манфиатҳои «умумимиллӣ» шуда наметавонад.

Ғайриинчунин собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури синфҳои пролетарҳову қосибону деҳқонони маҳаллӣ хеле мусоидат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи шадиди сиёсӣ мебароманд, дар роҳи муборизаи ғайриболшевикон зидди

²⁶ Аминов А., Бобоҳҷаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Ҷадидизм умуман манфӣ бошад ҳам, ба он мувағғатан одамони поквичдони ҷўянда ҳам ҳамроҳ мешуданду програмаи зиддиҳалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фашш шудани моҳияти ирриҷии ҷадидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «Ўррият», 25 июни с. 1917.

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошканд, с. 1917 (Дарё — маҳаллаи Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

золимон дарси муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷойҳо ба партияи болшевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳамаи коркунони ақибгоҳро яхела гуфта хисоб кардан нодуруст мебуд. Қисми болонишини онҳо, ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва намоёндагони рӯҳониён иборат буданд, ҳамаи чорахоро медиданд, ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор нашаванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро ҳабс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳамаи чораҳое, ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар ҳукумати Муваққатӣ, буржуазияи миллӣ ва рӯҳониёни мусулмон барои мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро, аз таъсири идеяҳои болшевикӣ нигоҳ доштан медиданд, натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикоргири дар катори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абдуқодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта рафтанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердянск (ҳозир шаҳри Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии сотсиал-демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пайдо кард. Пас дар байни дигар мардикорони осеёмиёнагӣ Ҷӯра ташвиқоти тарғибот бурд. Ёро ҳатто ба депутатии совети шаҳри Бердянск номзад ҳам карданд.

Ҷӯра Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шаҳри Харков ба заводи «Ширкати умумии электрикӣ» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони русу украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва ҳудуд ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо заводи дуруст нашоштам, хусусан заводи аврупоӣ нашоштам; аммо забони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркис-тонии тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони русу украин ба вай газета хонда воқеаҳои ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, ҳуди Раҳимбоев бо ташкилоти болшевикон алоқаи мустақам дошт ва бо ҳидояти яҷейкаи партиявии завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои револусионии қисми европоии Россия обутоб ёфта буданд, ба шаҳру деҳоти авулоҳои худ баргаштанд, дарсҳои оид ба ҳамкорию ҳамфикрии синфӣ дар он ҷойҳо гирифтаи худро зуд ба кор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хучанд ба муносибати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интихоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар ҷӯраҳои ташкилотҳои револусионӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хучанд Совети интернационалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва ҷор депутатии он ба ҳайъати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вакил фиришода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам хос буданд.

Ташкилотҳои болшевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифокҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифок» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи болшевикӣ меамамаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин болшевикони

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959 с. 35,

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38–39.

миллатҳои маҳаллӣ басе ҷолиби диққат аст: «Пролетарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавқу рағбати бағоят калон, бо ёрии тарчимонҳо, идеяҳои сотсиал-демократияро гӯш карда, фаҳмида мегиранд; бо қувваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунанд. Онҳо ба сафи ҷария дохил шуда, аъзои бағайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамоми ҷария мекунанд»³².

Съезди II кишварии ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки моҳи июли соли 1917 дар Тошканд кушода шуду ба қори байни мусулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт. Дар резолюсияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалии буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани ҳудудҳои пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун таъсис ёфтани Советҳои революсионии демократии мусулмонони меҳнатқаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо муттаҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобиқ менамуданд, шиори программаи РСДРП-ро қомилан тарафдорӣ мекарданд – ҳамаи ин падидаҳо ғарави муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин буданд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни буржуазӣ, қадидҳо, пантуркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи қори халқ – болшевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи революсияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-ягон кас бевосита қори революсионӣ мебудра бошад, ҳоло садҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, қирғизҳо ва намоёндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи ҷарияи болшевикӣ дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии ҷарияи болшевикӣ иттифоқи пролетариати рус бо меҳнатқашони миллатҳои мазлум ташкил меёфт.

Дар арафаи революсияи февралӣ буржуазӣ-демократӣ ҷарияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В.И.Ленин ҷуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар қори бомуваффақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнатқашони миллатҳои мазлум бисёр кӯмак расонд. Ташкилотҳои ҷариявӣ дар қори худ, ки байни меҳнатқашони миллатҳои маҳаллии гӯшаву қанори мамлакат, аз ҷумла, байни меҳнатқашони Осиёи Миёна мебуданд, ҷунин асарҳои В.И.Ленинро, монанди «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи худмуайянқунии миллатҳо», «Революсияи сотсиалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянқунии миллатҳо», «Ҷамъбасти мувоҳида дар бораи худмуайянқунӣ», ки дар солҳои 1913–1916 навишта шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро суқунат дошт, аз нуктаи назари ба революсияи ҳамроҳшавӣ дар шароити на қандон мусоид буд. Агар қанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоми ошоишта ба сохти нава гузаштани тамоми Туркистон мамнунияи самимона изҳор қарда буд, ё худ агар қанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро бо қарори ҳуқумати Муваққатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигарқуние ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъият якбора тезуғунд шуд. ҳанӯз 8 марти соли 1917 вақте ҳабари суқути подшоҳ ба ин қойҳо расид, қоргарони роҳи оҳани стансияи Қогон митинги қалон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок қард. Дар ин митинг болшевик П.Г.Полторатский нутқи оташин эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнатқа-

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. документов. 1947, с. 41.

шони маҳаллӣ яроку аслиҳаи политсайҳоро кашида гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвоҳимаи Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошканд, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву равғани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шурӯъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои политсия ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

ҳукумати Муваққатӣ мекӯшид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷӯй, Тирмиз, Каркӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятии ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии ҳукумати Муваққатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ – Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округи Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алалхусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мебошанд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо дар пеши мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои ҳукумати Муваққатӣ – Б.Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо амал кунанд ҳам, ҳеҷ обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реалие надоранд, ки барои дар ҳаёт ҷорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Чӣ тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бино доштааст. Органҳои ҳокимияти халқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазию эсеру меншевикӣ афзалияти калон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии кайфияти революционӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи халки тоҷик дар аморати Бухоро рӯҳи революционӣ мебахшиданд. Аммо ба ғӯшаю канори дурдасти давлати хонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи револютсияи феврал ханӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ханӯз камшумор буд. Дехқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Унсурҳои иртиқой қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухороро фаро гирифта буд, таъсири зӯри револютсия мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳнаткашон ҳашму ғазаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодгарии амиру муқаррабонаш торафт меафзуд.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои гузаронидани ягон ҳел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз намерасиданд. Ҷадидон ба амир талаботи катъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиёткории калон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдорӣ амир маҳкум мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амирро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии ҳукумати Муваққатӣ дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ночиз дароварда дар қорҳои давлатӣ худҳошон ҳам иштирок намо-янд.

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

Амири Бухоро барои ором кардани халқ ва мустаҳкам кардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушку холии умумӣ чизе набошад ҳам, чадидони Бухоро ба вачд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изхори миннатдорӣ тамаллуқкоронаи худро ба амир ифода карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто чадидони хушомадгӯро ҳам «революционерон»-и хатарноктарин ҳисоб мекарданд, баъди намоиш онҳоро ба таъкибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ходимони ҳақиқатан тараққиқпарвари аморати Бухоро ба таъкиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Чаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медоштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯҳи мусулмонӣ» муносиб набудаст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразоб гирифтор мешуданд. Садҳо одамонро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо медоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 ҷӯб мезананд ва ба зиндон мебароянд. Ёро солдатҳои революсионии рус, ки аз Бухоро гузашта ба хонаҳошон мерафтанд, аз марг халос мекунанд. ҳукумати Муваққатӣ барои маҳдуд кардани қатлу кушторӣ ваҳшиёнаи амири Бухоро ҷорae намедид. Резидентии Россия, ҳам, ки намоёндагии дип-ломатии ҳукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бедодгарии чаллоди хунхор - амир Олимхон бепарво буд.

Иртиҷоъ дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯҳи революсионии оммаи меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В.И.Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин вазифаи нав мегузарад: «...Аз марҳилаи якуми револютсия, ки дар натиҷаи ба қадри кифоя шуурнок ва мутағайир набудани пролетариат ҳокимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи дувуми вай гузаштан аст, ки ин марҳила бояд ҳокимиятро ба дасти пролетариат ва камбағалтарин табақаҳои деҳқонон диҳад».³⁵

Россия дар арафаи револютсияи нав, револютсияи сотсиалистӣ меистод. Партияи болшевикон синфи коргар ва деҳқонони камбағалтарини ҳамаи халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин револютсия тайёр мекард.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИӢТИ ТОҶИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равнақи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққиқпарвари Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати қалон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намоёндагони зиёӣни пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадриҷан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт.

³⁵ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳири он солҳо Аҳмад Маҳдуми Дониш, мулакқаб ба Аҳмади Калла (1827–1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шоир, муסיқачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва хаттотро мучассам намудааст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқидиаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти ғавқулоддаи ӯ амиро раҷбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шиносои бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва ғавқолияти ӯ роли ҳалқунанда бозид. Дар ҳамон шароити таърихӣ, ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард, барои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли револүтсионии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. Ӯ дар ибрози мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёлпарастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба ғоидаи маорифи ҳалқ «бовар қунонда шавад», ғӯе ҳуди ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани якҷаҳумронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми ғуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба ҳалқ ва ғамхорӣ барои саодатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақаи Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шаҳрҳои рус ба ваҷд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публисистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадияти олам ва офаридаи нашоудани он муҳлис будани худро низ изҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи пуртаассуби Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза мебаровард. Ӯ дар рисолаи онд ба таърихи ҳукумронии сулолаи Манғитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зер танкиди саҳт гирифта, ошкоро ғуфтааст:

«Бас, агар ҳоли султонро тафтиш қунӣ фосиқе, золиме, саффоке; ва қозӣ марди мурташии ҳаромхоре, ғосибе; ва раис к... беидеъате ва асас муҳаммир ва муқаммир, сарғурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сориқон мебуд»³⁶.

Вай ҳамчунӣи пешбӯнӣ карда буд, ки наҷот аз зулму истибдод фақат бо ёрии ҳалқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду поквичдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш ғирд меомаданд. Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медахад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонро ҷамъ мекард, ки қӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳили ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои синфӣи худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як ғурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид қунад.

³⁶ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Абдулқодирхочаи Савдо (ваф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ (1828–1894), Исо Махдуми Бухорой (1826–1887), Шамсиддин Махдуми Шоҳин (1857–1893), хайрати Бухорой (1876–1902) барин шоирони махфили Аҳмади Дониш харчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати таъриқӣ саноат нисбатан пеш буду бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу раванги ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии ҳодимони ин кишвар хеле мусоидат намуд. Дар атрофи шахру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаи робита бо русҳои тараққиқпарвар ва революционерони рус, ки ба ҳоки кишвари Туркистон бадавраи шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои революционерии Россия дар охири асри XIX, соҳтмони роҳи оҳан ва зиёдшавии рафтуомад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намоёндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон - Муқимӣ, Фуркат, ҳамза ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхочаи Муқимӣ (1850–1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофию бедодию худсарии золимии амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтихури ва ҷоҳилию нодонии муллоҳоро фош мекунад.

Зокирчон Фуркат (1858–1909) ба Россия, ба маданияти рус ҳусни таваҷҷӯҳи махсус дошт, дӯстию рафқати халқи рус ва халқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар ҳамза ҳакимзода (1889–1929) баъди революционерии яқуми Россия хеле равангу ривҷ ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони халқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини халқҳои Осиёи Миёна ва шиносӣ шудани шоирону мутафаккирони Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияти Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлақати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1800–1905/06) ва Анбаротун (1874–1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсарии бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалҳо, истисмори ғушношуниди халқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосиқӣ, ҷоҳилию ва бераҳмӣ боӣҳоро фошу ошкор карда, муфтиҳурон, молимардумхуронро зерӣ ҳаҷви саҳт мегирифтанд.³⁷

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адабони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адабони пешқадами тоҷик басо вуҷат ёфт. ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айнӣ ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адабон буданд. Шиносӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шақлу мазмуни кӯҳнаи назм ба ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нав

³⁷ Муфассал дар бораи онҳо ниг.: Мухторов А., 1969.

мечуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеде надида, рӯҳафтода шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсу хузу ғаму андӯх хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки хайрат шеърхое низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳояш халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи бехбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олии инсон мешуморад. Саҳбо ҳудаш амалдори олимартаба буд, унвони тўқсабо дошт. Аммо авомфаребию ҳарисию ҷоҳилии дарбориён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодихонии халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхўча Асирӣ (1864–1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Бо касибӣ камбағалона рӯз мегузaronд, касбаш сангиосиётарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагони роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар мегӯяд: «ҳама хумории майхонаи шароратанд, ҷӣ мӯхта-сиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».³⁸ Дар як шеъраш Асирӣ менависад:

Ох, аз ин ҷинси наҷосаттинатони зӯҳдкеш,
Љуз ба оби теғ натвонӣ мутахҳар доштан.
Анкабутонанд ҳангоме, ки гиранд эътиқоф,
Сайди мазлуме ғараз дар зерӣ ҷодар доштан.
Суфпӯшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.
Љумла тарророни роҳи дину имони туанд.
Чашм бар ҳамёни симу кисаи зар доштан.
Аз сару кори намозу рӯзаи эшон мапурс!
Хешро дар зерӣ бори охират дар доштан.³⁹

Асирӣ тарғиботчиӣ ғаёли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
Ғами ислоҳи кори хеш хӯрдан,
Макотибҳои нав эҷод кардан,
Раҳи дарси наве иршод кардан,
Қироатхонаҳо барпо намудан,
Мақоми маслиҳат иншо намудан,
Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
Ба нури дидагон фан ёд додан,
Сару кори дигар бояд гирифта
Ба роҳи тоза бояд пеш рафта,
Сари худ дар ҳама сӯроҳ ҳастан,
Зи ҳар дар роҳи истикбол ҷустан.⁴⁰

³⁸ Раҷабов З.Ш., 1974, с. 45.

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

⁴⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Садриддин Айни (1878–1954) ҳам аз адабони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айни бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адабони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зер танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаи робита карданро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифпарварии худро бо вазифаи талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобик карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, фаъолияти онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адабон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадричан, адабони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозаи ривочи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба кӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки фақат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айни, партия ӯро ва ӯ барин бисёр зиёиёни поквичдони ҷӯяндаро «аз ботлоки ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори сотсиализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

ФЕХРИСТХО

ТАВСИФИ САРЧАШМАҲО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо баназаргирии маълумот оид ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф маълумоти палеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фолклор, этнография ва забони халқҳо боқӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуқоисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, тарҳи умумии инкишофи ҷамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истехсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К.Маркс навишта буд, «чи тавре ки боқимондаҳои устухонҳо барои тадқиқи намудҳои ҳайвонҳои ҳафриётӣ аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воситаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи форматсияҳои барҳамхӯрдаи ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна ҳангоми тадқиқи давраи парокандашавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ бидуни манбаъҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри худ боз маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осори ҳиндӣ – «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин миқдори сарчашмаҳо хеле ме-

афзояд.² Хусусан маъхазҳои гуногунмазмун зиёданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта, дар фаслҳои ҷудогонаи он роҷеъ ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи халқҳои эрониҷаҳон, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданияи халқҳои Осиёи Миёна дар катибаҳои шоҳони ҳахоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадимии форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, акс гардидаанд. Дар катибаҳо ва навиштаҷоти расмӣ сулолаҳои минбаъдаи эронӣ – Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушониён катибаҳои бохтари аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда хеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи ҳиндӣ аз ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти калон молик аст.

Дар таълифоти муаллифони юнонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданият ва географияи таърихии Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо хеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳое, ки то ба замони мо расидаанд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ, – ҳарбиён, тоҷирон ва сайёҳоне, ки дар давраҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Албатта, муаллифони қадим бевосита аз сарчашмаҳои истифода набурдаанд. Бинобар ин,

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳо оид ба таърихи қадимро ниг. дар: ИТН, т. I-III.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воқеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анъанаҳои таърихнависиюни юнонию римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воқеаю ҳодисаҳо мегардид. Қатъи назар аз ин сарчашмаҳои юнонию римӣ яке аз манбаъҳои муҳимми ҳатӣ ба шумор мераванд ва аксар маълумоти ғирдовардаи онҳо қимати калони илмиро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои ҳеродот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпей Трог (а. I то м.), баъзе порчаҳои асари ӯ дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ боқӣ мондааст), муаррихони охириҳои а. I то м. – а. II милодӣ – Квинт Курсий Руф, Плутарх, Страбон, Арриан, инчунин асарҳои муаллифони минбаъда – Аммиан Марселлин, Прокопий Кесарӣ васеъ истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои оид ба таърихи Осиёи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз чоряки охири а. II сар карда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан-Сян боқӣ мондаанд, мавҷуданд. Инҳо мадракҳои мебошанд, ки дар солномаҳои сулолаҳои хитой, хотироти сафирҳо, пилиграммҳо боқӣ мондаанд, яктарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва бузургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи даврҳои алоҳидаи таърихи қадими Осиёи Миёна, хусусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва ҳиндустон дар ҳайъати як давлат буданд, сарчашмаҳои гуногуни ҳиндӣ, аз ҷумла катибаҳои аҳамияти калон пайдо мекунаанд.

Дар солномаҳои сурёнии а. VI (хусусан асари Иешу Стилит), осори муаррихони асрҳои IV–V арман (Егише Варданет, Фавст Бузанд, Мо-

исей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна – паҳлавӣ таълиф гардида оид ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар асарҳои ба забони арабию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷумаи тоҷикии он аз тарафи Балъамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осиёи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои рунии қадими туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорои ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ кашф карда шудаанд: дар Нисо – портӣ (а. I то м.), дар Тупрокқалъа – хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муғ – суғдӣ (а. VII м.). Инчунин микдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти чунин маъхазҳои маҳаллӣ ниҳоят калон аст.

Умуман, манбаъҳои ҳатӣ доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокандаанд. Дар қисми асарҳои хеле дур аз Осиёи Миёна таълифгардида баъзе воқеаҳои таърихӣ нодуруст тасвир ё маънидод карда шудаанд. Даврҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр протсессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихию маданӣ хеле кам ё тамоман инъикос нагаштаанд. Баъзе мадракҳои аз материалҳои этнография, фолклор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно- ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенези материалҳои палеонтопологияи роли калон мебошанд. Вале марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи

Тоҷикистонро танҳо дар якҷоягии тадқиқи манбаъҳои хаттӣ бо матери- алҳои нумизматикию археологӣ му- айян кардан мумкин аст. Мадрақҳои нумизматикие, ки дар тӯли якуним аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, якҷоя бо манбаъҳои хаттӣ баъзе давраҳои сохти таърихи сиёсиро му- айян менамоянд. Онҳо барои муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёрии калон мера- сонанд. Бисёр вақт сиккашиносӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои ман- баъҳои археологӣ оид ба Осиёи Миёнаи аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муа- йян карда мешаванд, ки вай на фақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани ҷиҳатҳои таърихи маданияти моддию маънавӣ, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани таракқиёти қувваҳои ис- техсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.

Давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил гардидани Осиёи Миёна дар асарҳои муаррихони арабизабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилятивии ба таърихи умумичаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих-ар-русул ва ал-мулук», аса- ри хеле муҳими таърихӣи Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футӯҳ ул-

булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумичаҳонии Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хи- тоию туркии қадим низ мадрақҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъаи Муғ ёфтшудааст, ки он ҳуччатҳои расмӣи ихшидҳои суғдӣ, муносибати ҳоки- монии Осиёи Миёна ва арабҳо ва мад- рақҳои археологиро дар бар мағирад.

Таърихи давлатҳои Осиёи Миё- на дар асрҳои IX–XIII дар манбаъҳои гуногуни хаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумии тоҷикӣ, инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифё- фтаро номбар кардан зарур аст: аса- ри Гардезӣ, ки с. 1050 таълиф гар- дидааст; асарҳои ба ягон сулолаю ҳоким оид ва ё ёддоштҳо, ба мо- нанди таълифоти Байҳақӣ (ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Нар- шахӣ муҳимтар аст); луғатҳои тарҷимаиҳолию ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёкут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз онӣ Юсуфи Хоразмӣ, ох. а. X), маҷмӯи ҳуччатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълу- мотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тав- сифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муал- лифоне, ки тавсифи географияи ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузошта- аст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дувум таҳрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақри- бан с. 903 асари ба ҷуғрофия оиди Ибни Фақеҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Русто (тақр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921–922 ба Осиёи Миёна омада буд), Қудам (тақр. с. 928), Масъудӣ (с-

³ Тавсифи хеле хуби маъхазҳои оид ба таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои IX–XII-ро В.В. Бартольд (1963 б, с.45–108) додааст. Беляев В.Н., 1939; Ромаскевич А. А., 1938, 1939; дар ҷисмати адабиёти ҷуиро- фии арабӣ Крачковский И.Ю., 1957 ило- ваи он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муфид ниг.; Spulŕg В., 1952, XVI–XXXII; 1968, 100–168;

ҳои 947–950), Истахрӣ (тақр. с. 941), Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (нимаи дувуми а. Х) асарҳои ҷуғрофии худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумном «худуд-ул-олам» (с. 982–83), «Ҷаҳоннома»-и Баҳром (ибтидои асри XIII) аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Сиёсатнома»-хучҷати сиёсӣ, пандномаи охири асри XI, ибтидои асри XII, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли нимаи асри XII таълиф шудааст) «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт»-и Авфӣ (тақр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмӣ адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёфта ба ҳамин ғурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати худуд, хронология ва мавзӯ ин маъхазҳо як хел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тоҳириён, Сомониён ва Ғазнавиён хеле муфасссал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қарохониён маълумот хеле кам аст. Ё худ дар бораи иқтисодиёти асрҳои IX–X (хусусан оид ба обёрӣ, хоҷагии кишлоқ, савдо, топографияи шаҳрҳо, сарватҳои зеризаминӣ ва истихроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи ташкили ҳунармандӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX–XII дар маъхазҳо ҷои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намудҳои манбаъҳо, хусусан мадракҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таърихи Осиёи Миёнаро истило кардани муғулҳо дар асарҳои се ҳамзамони он воқеаҳо Ибни Асир, Ҷувайнӣ ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои вобастаи ин замон дар

«Таърихи ҷаҳонкушӣ»-и Ҷувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмшоҳиён низ инъикос ёфтааст. Ҷувайнӣ аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализатсияи ҳокимони муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихии Рашидуддин ҳам хеле муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихии ӯ «Ҷомеъ-уттаворих» солҳои 1310–1311 ба охир расид. Тақрибан дар ҳамин давра Вассоф асари ба таърихи муғулҳо оиди худро эҷод кард. Каме дертар асарҳои ҷуғрофию таърихии ҳамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Якчанд дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъхазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чун), Европайи ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осиёи Миёна сафаркарда хотироти худро боқӣ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. хучҷатҳои ба вақфи макбара ва хонаҳои Сайфуддини Бохарзӣ (1326–1333) оид хеле муҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоию иқтисодии таърихи худ Осиёи Миёна дар маъхазҳо мукамал тасвир нагаштаанд. Бинобар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаю воқеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъхазҳо акснәфта хеле калон аст. Баръакс мадракҳои археологӣ доир ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темириён асарҳои зиёди таърихӣ ба миён омаданд, ки аксари кулли онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркии қадим таълиф шудаанд. Асоситаринашон инҳоянд: «Рӯзномаи

газавоти ҳиндустон»-и Ғиёсуддин Алӣ; «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ (с. 1404 ҳангоми дар ҳаёт будани Темур таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424–25 таълиф гардидааст); таълифоти ҷуғрофию таърихӣ ҳофизӣ Абрӯ (с-ҳои 1417–1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихӣ Абдурраззоқи Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихӣ Мирхонд (охири а. XV) ва набераи ӯ Хондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ хусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи хирот ва вилояти он аҳамияти калон дорад, ки дар он оид ба иқтисодиёт хеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои хусусиятҳои тарҷумаиҳолӣ доштае, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осиёи Миёнаро инъикос кардаанд, хеле зиёданд. «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируddини Бобур аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Маҳзарот ё ҳуҷҷатҳои қозигии ҳамон давра боқӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмавӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, хусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темур омада буд, боқӣ мондаанд.

Нумизматикаи ин давра пурра қор карда нашудааст, ҳарчанд ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои ҳаттӣ акснаёфта таҳқиқ гардиданд (масалан, ислоҳоти пулии Улугбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои меъмории бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI–XVIII сарчашмаҳои нақлӣ хеле зиёданд. Инҳо солномаҳои таърихӣ ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ таълифёфта мебошанд. Баъзе ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар давраҳои гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI–XVIII миқдори онҳо хеле афзуд: ҳазорҳо ҳуҷҷатҳои гуногунмазмунӣ аз

ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи иқтисодию иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодию дипломатии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна инкишоф ёфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати қорҳои хориҷӣ, қайдҳои бочхонаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботҳои сафирони рус, тоҷирон, асирони ҳарбӣ доир ба соҳаҳои муҳталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои гуногун мавҷуданд.

Қисми зиёди сарчашмаҳои гуногуни нақли асрҳои XVII–XVIII бо супориши шохонӣ ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштархонӣ соли 1634 Муҳаммад ибни Валӣ асари «Баҳр-ул-асрор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз ин, таърихи сулолаи Аштархонӣ дар асари Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» акс ёфтааст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимхонӣ» ба шумор меравад. Давоми бевоситаи «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдуррахмони Толеъ мебошад. Ин асар воқеаҳои ҳодисаҳои қордаҳои соли аввали ҳукмронии Абулфайзхонро (1711–1747) дар бар мегирад. Дар он қанҷҳои феодали, байнихудӣ, ҳарҷу марҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимияти марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоятҳоро қароб карда, мамлақатро заиф гардонда буданд, муфассал тасвир гардидаанд. Дар охири асри XVIII сарчашмаи нақлӣ асари машҳури «Тӯҳфаи хонӣ» ба таърифи расид, ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722–1782 дар Осиёи Миёна баамаломата тасвир шудааст.

Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721–1758-ро дар бар гирифта, ба калами Муҳаммадвафои Карминағӣ тааллуқ дорад. Қисми дувум воқеаҳои солҳои 1758–82-ро тасвир кардааст, ки онро Олимбек навиштааст. Дар асар ҷангҳои феодалӣ, хусусан муборизаи амирони манғит бо ҳокимони ҳисор, Ёротеппа, Хучанд, Чиззах, Кӯлоб ва ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таҳқиқи таърихи нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и халқи тоҷик асари машҳури Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул мулук» ба аҳамияти калон молик аст. Асар боз аз он ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллифаш ба табақаи дорои Манғития тааллуқ дошта, шоҳиди бисёр воқеаҳо буд ва онҳоро аниқ тасвир кардааст.

Дар мукотибаҳои дипломатии байни хонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳони рус, қайдҳои тоҷирони осиймиёнагӣ ва сафирон роҷеъ ба таърихи нимаи дувуми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои ҷолиби диққат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат ҳисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хохлов, бародарон Пазухинҳо, Флорио Беневени, материалҳои тоҷир Н. Григорьев қимати калон доранд. Онҳо дар бораи сохти давлатӣ, вазъияти хоҷагии қишлоқ ва истеҳсолоти ҳунармандӣ, инчунин савдои хориҷии хонҳои Осиёи Миёна маълумоти муфасссал медиҳанд. Хотираҳои Ф.Ефремов дар бораи саёҳати нӯҳсолаи ӯ ва хизмат кардани дар сафи кӯшуни хонҳои Осиёи Миёна аҳамияти калонро дорад.

Барои таҳқиқи таърихи Бухорои охири асри XVIII маълумоти М. Бекчурин, С.Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзеҳоти В.В.Григорьев ба ин қайдҳо аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Барои таҳқиқи таърихи Бухоро ва хонии Хӯканд дар

нимаи якуми асри XIX «Таворихи авоил ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амир ҳайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Хисравӣ»-и муаллифи гумно, «Шоҳномаи Умархон», «Таърихи муҳоҷирон»-и шоира Дилшод, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад ҳакимхон, асари назмии шоир Фазли Намангонӣ ва дигарон ёрии калон мерасонанд.

Таърихи асри XIX, хусусан нимаи дувуми он дар «Таърихи Шохруҳӣ»-и Муллониёз Муҳаммад, «Зафарномаи Худоёрхон»-и Абдуғафур, «Таворихи манзума»-и Имом Алии Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури халқи тоҷик Аҳмади Дониш (1827–1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихӣ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ақибмонӣ ва бепарвоии ҳокимони аморати Бухороро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» ба масъалаҳои иҷтимоии аморат бахшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи револютсияи якуми буржуазии демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққиқони асри XIX ва ибтидои асри XX (Н. В. Хаников, В. П. Наливкин, А.Л.Кун, А.Д.Гребенкин ва дигарон) дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволютсионӣ баробари идеализатсия кардани баъзе ҳодисаҳо маълумотҳои ҷолиби диққати характери иқтисодидошта мавҷуданд.

Дар боби охирини китоби дувум илова ба сарчашмаҳо асарҳои муар-

рихони советӣ низ истифода шуданд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи револютсияи феввали 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мухтасар ва ҳатто танҳо номбаркунии сарчашмаҳо имконият медиҳанд тасаввурот пайдо кунем, ки барои таҳқиқи таърихи тоҷикон дар аҳди қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав манбаъҳои гуногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқ гардида ни таърихи сиёсӣ, инчунин таърихи адабиёт⁴ ва илм мадад мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалии Осиёи Миёна – панегирӣ, ғарзнок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти оммаи халқ, ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ мароқ зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаъҳое, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ бояд васеъ истифода бурда шаванд. Дигар намудҳои манбаъҳои ҳаттиро бо баҳисобгирии мавқеи синфӣ муаллифони ва мураббӣҳои онҳо аз ҷиҳати танқидӣ омӯхтан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расмӣ сарчашмаҳо онҳоро аз мавқеи синфӣ таҳқиқ мекунад.

Манбаъҳои ҳаттӣ асосан аз рӯи нашрҳои интиқодии матнҳо истифода шуданд: юнонию румӣ аз рӯи серияи «Thy loyi Classical Liyaku» бо баҳисобгирии нашрҳои русӣ ва тарҷумаҳои истифода шуд; асарҳои

ҷуғрофидонҳои араб – аз рӯи серияи «Йийliothyca gʻyogkaphokʻm akayisoqʻm»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: бисёр асарҳои асримиёнагӣ аз рӯи силсилаосори Гибб.

Дар баъзе мавридҳо мо тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои ғарбии асарҳои муаллифони шарқро истифода кардем. Дар ҳолати набудани нашрҳои интиқодии сарчашмаҳои асримиёнагӣ баъзе дастнависҳо ва нашрҳои ғажалии истифода бурда шуданд.⁶

⁵ Sarton G., 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарҳиносии СССР-ро ниг. 1877, 1881; дар: Тверетина А.С., 1963; Rosyn V., Миклухо-Маклай Н.Д., 1955, 1961. 1975; Михайлова А. И., 1961; Баевский С.И., 1962, 1968; Тохирҷонов А.Т., 1962; Акимов О.Ф., ва диг., Дмитриев Л. В., ва диг., 1965; «Собрание». I–VIII; «Каталог», I–III

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷику форс) ниг: Ёгровкӯ Е.У., 1902: 1906, 1920, 1924; Брагинский И. С., 1956 а. 1961; Бертельс Е.Э., 1960; Рупка Я., 1963, 1968; Рипка Я., 1970.

САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА*

Осори классикони марксизм-ленинизм

Маркс К. Лорд Пальмерстон.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.

Маркс К. Британское владычество в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.

Маркс К. Письмо Ф.Энгельсу от 2 июня 1853г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.28.

Маркс К. Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.

Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.

Маркс К. Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.

Маркс К. Черновые наброски письма Маркса —В.И. Засулич (8 марта 1881).— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 35.

Маркс К. Восстание в Индии.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.

Маркс К. Восточный вопрос.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.

Маркс К. Налоги в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.

Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 8.

Маркс К. Наброски ответа на письмо В.И. Засулич.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.

Маркс К. Капитал, т. I, III.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23, 25, ч. I, II.

Маркс К. Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество».— Дар кит.: «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.

Маркс К. Хронологические выписки.—Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т.V, VI. М., 1939.

Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.— Маркс К- и Энгельс Ф. Соч., т.4.

Маркс К. К критике политической экономики.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.13.

Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.7.

Энгельс Ф. Действительно спорный пункт в Турции.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9.

Энгельс Ф. Персия и Китай.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.12.

Энгельс Ф. Афганистан.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.

Энгельс Ф. Атика.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.

Энгельс Ф. К смерти Карла Маркса.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.19.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.

Энгельс Ф. Диалектика природы.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.

Энгельс Ф. О разложении феодализма и возникновении национальных государств. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.

Энгельс Ф. Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Положения рабочего

- класса в Англии».— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* К истории первоначального христианства.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф.* Послесловие к работе «О социальном вопросе в России».— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22,
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Петру Лавровичу Лаврову в Лондоне.- Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.34.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Немецкая идеология.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Ленин В.И.* «Дўстони халқ» чист ва онҳо ба муқобили сотсиал-демократҳо чӣ тавр мечанганд? Асарҳо, ҷ.1.
- Ленин В.И.* Тараққии капитализм дар Россия. Асарҳо, ҷ.3.
- Ленин В.И.* Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия. Асарҳо, ҷ.4.
- Ленин В.И.* Ҷанги Хитой, Асарҳо, ҷ.4.
- Ленин В.И.* Сабақҳои кризис, Асарҳо, ҷ.5.
- Ленин В.И.* Масъалаи миллӣ дар программаи мо. Асарҳо, ҷ.6.
- Ленин В.И.* Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ. Асарҳо, ҷ.9.
- Ленин В.И.* Моддаи оташафрӯз дар сиёсати ҷаҳон. Асарҳо, ҷ.15.
- Ленин В.И.* Демократия ва халқчиғӣ дар Хитой. Асарҳо, ҷ.18.
- Ленин В.И.* Европоиёни маданӣ ва осийёҳои ваҳшӣ. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Европаи қафомонда ва Осиёи пешқадам. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Бедоршавии Осиё. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Тезисҳо оид ба масъалаи миллӣ. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Дар бораи программаи миллии РСДРП 15 (28) декабри 1913. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Ҷанг ва сотсиал-демократияи Россия. Асарҳо, ҷ.21.
- Ленин В.И.* Империализм, ҳамчун дараҷаи баландтарини капитализм. Асарҳо, ҷ.22.
- Ленин В.И.* Револютсияи сотсалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянқунӣ миллатҳо. (Тезисҳо). Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Ҷамъбасти мувоҳида дар бораи худмуайянқунӣ. Июли 1916. Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи китобчаи Юниус. Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асарҳо, ҷ. 23.
- Ленин В.И.* Револютсияи Россия ва вазифаи коргарони ҳамаи мамлакатҳо. Асарҳо, ҷ. 23.
- Ленин В.И.* Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар револютсияи ҳозира. Асарҳо, ҷ. 24.
- Ленин В.И.* Нутқ дар маҷлиси яқҷояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикаю заводӣ ва иттифокҳои касабаи Москва 29 июли 1918. Асарҳо, ҷ. 28.
- Ленин В.И.* Дар бораи давлат. Маъруза дар университети Свердлов, 11 июли 1919. Асарҳо, ҷ. 29.
- Ленин В.И.* Маъруза дар съезди II умумироссиягии ташкилотҳои халқҳои Шарқ 22 ноябри 1919. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В.И.* Ба рафикон, коммунисти Туркистон. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В.И.* Мусаввадаи аввалаи тезисҳо оид ба масъалаҳои миллӣ ва мустамликавӣ (Барои съезди дуюми Интернационали Коммунистӣ). Асарҳо, ҷ. 31.

Ленин В.И. Касалии бачагонаи «чаправӣ» дар коммунизм. Асарҳо, ҷ. 31.

Ленин В.И. Конспекти китоби Гегел «Лексияҳо оид ба таърихи философия». Асарҳо, ҷ. 38.

Ленин В.И. Ба А. М. Горкий. Асарҳо, ҷ. 35.

Ленин В.И. Внутреннее обозрение. Полн. собр. соч., т. 6.

Ленин В.И. Тетради по империализму. Полн. собр. соч., т. 28.

Ленин В.И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросу. Полн. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

Абаев В.И., 1945.— В.И. Абаев. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия Иқаниса. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И., 1945 а.- В.И. Абаев. Антидэвовская надпись Ксеркса.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия Иқаника. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И. 1956.— В. И. Абаев. Скифский быт и реформа Зороастра —АОР, XXIV, 1956, № 1.

Абаев В.И., 1958 а.— В.И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.—Л., 1958.

Абаев В.И., 1958 а.— В. И. Абаев. Из истории слов.—ВЯ, 1958, № 2.

Абаев В.И., 1959.— В.И. Абаев. Среднеазиатский политический термин «афшин».—ВДИ, 1959, № 2.

Абаев В.И. 1963.— В.И. Абаев. Авеста. География Ирана. Авеста (религия).—«Хрестоматия по истории древнего Востока». М., 1963.

Абаев В.И., 1965.— В.И. Абаев. Скифоевропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.

Абаев В.И., 1967.— В.И. Абаев. К этимологии древнеперсидских имён.—«Этимология». 1965 (МИИЯ, 1967).

Абаза К. К., 1902.— К. К. Абаза. Завоевание Туркестана. СПб., 1902.

Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963. — А.А. Абдураззаков, М.А. Безбородов, Ю.А.Заднепровский. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.

Абдураззоқов А.А., Безбородов М.А. 1966.— А.А. Абдураззаков, М.А. Безбородов. Средневековые стёкла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.

Абдураимов М.А., 1956.— М.А. Абдураимов. К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI—XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.— Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.

Абдураимов М.А., 1961.— М.А. Абдураимов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара, Ташкент, 1961.

Абдураимов М.А. 1966.— А.А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.

Азимҷонова С.А., 1954.— С.А. Азимджанова. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV—XVI вв.—Тр. ИВАН УзССР, 1954, № 3.

Азимҷонова С.А., 1957.— С.А. Азимджанова. Из истории Ферганы,

- второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айни К.*, 1957. – *К. Айни*. Бадриддин Хилоли (Поэт XV–XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айни С.*, 1926. – *С. Айни*. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айни С.*, 1944. – *С. Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-таджикотӣ. Сталинобод, 1944.
- Айни С.*, 1944 а. – *С. Айни*. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адаби-таърихӣ. Сталинобод, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айни С.*, 1948. – *С. Айни*. Алишер Навоӣ. Сталинобод, 1948.
- Айни С.*, 1954. – *С. Айни*. Мирзо Абдулқодири Бедил. Душанбе, 1954.
- Айни С.*, 1956. – *С. Айни*. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ». Душанбе, 1956.
- Айни С.*, 1959. – *С. Айни*. Устод Рӯдакӣ. Эпоха, ҳаёт, ҷаҳон. М., 1959.
- Айни С.*, 1960. – *С. Айни*. Вазоифи ҳаёт. М., 1960.
- Айни С.*, 1961. – *С. Айни*. Марғи суҳур. Қулӣёт, ҷ. 4. Душанбе, 1961.
- Айни С.*, 1962–1963. – *С. Айни*. Ёддоштҳо. Қулӣёт, ҷ. 6–7. Душанбе, 1962–1963.
- Айни С.*, 1966. – *С. Айни*. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Қулӣёт, ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Айни С.* 1966 а. – *С. Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-таджикотӣ. Қулӣёт, ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Айни Х. С.*, 1956. – *Х. С. Айни*. Бедил ва ӯро поэма Ирфон. Сталинабад, 1956.
- Акимов О. Ф.* ва диг. 1964. – О. Ф. Акимов, В. В. Кушев, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. М. Мугинов, М. А. Салахетдинова. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под. ред. Н. Д. Миклухо-Маклая, ч. I. М., 1964.
- Акимов О. Ф., Иванов А. А.*, 1968. – О. Ф. Акимов, А. А. Иванов. Персидские миниатюры XVI–XVII вв. М., 1968.
- Акиев К. А. Кушаев Г. А.*, 1963. – К. А. Акиев, Г. А. Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н. М.*, 1974. – Н. М. Акрамов. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б. Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И.*, 1960. – И. Алиев. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А. А.*, 1956. – А. А. Ализода. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л. И.* 1963. – Л. И. Альбаум. Раскопки замка Зангтепе. – «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л. И.*, 1965. – Л. И. Альбаум. Поселение Кучуктепе в Узбекистане. – «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л. И.*, 1971. – Л. И. Альбаум. Новые росписи Афрасиаба. – «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л. И.* 1974. – Л. И. Альбаум. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968–1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л. И.* 1975. – Л. И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А. Н.* 1959. – А. Н. Аминов. Экономическое развитие Средней

- Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А.Н. Бобохожаев А.А.*, 1966.— *А.Н. Аминов, А.А. Бобоходжаев.* Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминчорова М.*, 1960.— *М. Аминджанова.* О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.—«Научные работы и сообщения ООН АН УзССР», I. Ташкент, 1960.
- Аминчорова М.* 1961.— *М. Аминджанова.* О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахра.— ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М.С.*, 1926.— *М.С. Андреев.* Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М.С.*, 1927.— *М.С. Андреев.* Из материалов по мифологии таджиков.— М.С. Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М.С.*, 1928.— *М.С. Андреев.* Экспедиция в Ягноб в 1927 г. Под руководством М.С. Андреева.— Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М.С. ва Пещерева Е. М.* 1957.— *М.С. Андреев, Е.М. Пещерева.* Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. М.—Л., 1957.
- Андреев М.С.*, Писарчик А.К., 1953—1958.— М.С. Андреев. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А.К. Писарчик. Душанбе, вып. 1 — 1953, вып. II—1958
- Андрианов Б.В.*, 1969.— *Б.В. Андрианов.* Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М.С.*, 1965.— *М.С. Андронов.* Дравидские языки. М., 1965
- Аполлова Н.Г.* 1948.— *Н.Г. Аполлова.* Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М.И.*, 1973.— *М.И. Артамонов.* Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М.Р.* 1959.— *М.Р. Арунова.* О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.—КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Аишафян К. З.* 1958.— *М. Р. Арунова, К. З. Аишафян.* Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30—40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскарлов А.* 1969.— *А. Аскарлов.* Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.—ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскарлов А.А.*, 1972.— *А.А. Аскарлов.* Сапаллитепа. Ташкент, 1972.
- Аслонов М.* 1965.— *М. Асланов.* Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905—1924). АКД., Душанбе, 1965.
- Атагарриев Е.А.*, 1967.— *Е.А. Атагарриев.* Средневековое гсродище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Аишафӣ М.М.*, 1974.— *М.М. Аишафи.* Бухарская школа миниатюрной живописи 40—70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.
- Аишафӣ М.М.*, 1974 а.— *М.М. Аишафи.* Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Из собраний СССР. Душанбе, 1974.
- Аишӯров Ф.*, 1965.— *Г. Аишӯров.* Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата «Зад-ал-мусафирин»). Душанбе, 1965.

- Ахмадов Б.А., 1965.— Б.А. Ахмедов. Улугбек и политическая жизнь Ма-вераннахра первой половины XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б.А., 1965 а.— Б.А. Ахмедов. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Ахроров И., 1960.— И. Ахроров. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.— Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Ахроров И., 1966.— И. Ахроров. Керамика Ферганы IX–XII вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С.И., 1962, 1968.— С.И. Баевский. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханги). М., 1962; вып. 5. Двухязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л.В., 1937.— Л.В. Баженов. Средняя Азия в древнейший период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н., 1944.— Н. Бакланов. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.— Сообщения Института истории и теории архитектуры, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В.В., 1893.— В.В. Бартольд. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.— ЗВОРАО, т. 8, вып. 1–2, 1893.
- Бартольд В.В., 1898.— В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В.В., 1903.— В.В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В.В., 1918.— В.В. Бартольд. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В.В., 1922.— В.В. Бартольд. История Туркестана. Ташкент. 1922.
- Бартольд В.В., 1923.— В.В. Бартольд. К истории крестьянских движений в Персии.— «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н.И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В.В., 1925.— В.В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В.В., 1927.— В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В.В. 1963.— В.В. Бартольд. Таджики. Исторический очерк.— Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 а.— В.В. Бартольд. Очерк истории Семиречья.— Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 б.— В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.— Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 в.— В.В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 д.— В.В. Бартольд. Таджики.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 е.— В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана.— Соч., т. II., ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 ж.— В.В. Бартольд. История Туркестана (конспект лекций).— Соч., т. I, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В.В., 1964.— В.В. Бартольд. К вопросу об языках согдийском и тохарском.— Соч., т, II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В., 1964 а.— В.В. Бартольд. Афшин.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В., 1964 б.— В.В. Бартольд. Греко-бактрийское государство и его распространение на

- северо-восток – Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.* 1964 в.– *В.В. Бартольд.* К истории арабских завоеваний в Средней Азии.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 т.– *В.В. Бартольд.* Улугбек и его время.– Соч., т. II, ч. 2 М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 д.– *В.В. Бартольд.* Народное движение в Самарканде в 1365 г.–Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 е.– *В.В. Бартольд.* Мир Алишер и политическая жизнь.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 ж.– *В.В. Бартольд.* Еще о слове «сарт».– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 з.– *В.В. Бартольд.* Сарт.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 и.– *В.В. Бартольд.* Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1965 а.– *В.В. Бартольд.* К истории орошения Туркестана.–Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 б.– *В.В. Бартольд.* Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.– Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 в.– *В.В. Бартольд.* Фергана.– Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 г.– *В.В. Бартольд.* Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских.–Соч., т. II, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 д.– *В.В. Бартольд.* Согд.– Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1966 а.– *В.В. Бартольд.* Ещё о самаркандских оссуриях.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.* 1966 б.– *В.В. Бартольд.* К вопросу об оссуриях Туркестанского края.–Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.– *В.В. Бартольд.* Бармакиды.– Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.– *В.В. Бартольд.* Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1977.– *В.В. Бартольд.* История изучения Востока в Европе и России.– Соч., т. IX. М., 1977.
- Баскаков Н.А.*, 1969.– *Н.А. Баскаков.* Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бауэр Г.М.*, 1966.– *Г.М. Бауэр.* Язык южноаравийской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н.М.*, 1939.– *Н.М. Бачинский.* Мавзолей Фахр-Рази.– АПГ, вып. 1. М.–Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н.М.*, 1947.– *Н.М. Бачинский.* Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахор М.Т.*, I–II, 1942.– *М.Т. Бахор.* Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ, I–II, Техрон, 1942.
- Бахромов З.*, 1957.– *З. Бахромов.* Земельные отношения в Шугнанах в конце XIX – начале XX вв. (1895–1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.
- Бекчурин М.*, 1872.– *М. Бекчурин.* Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бекчурин М.*, 1916.– *М. Бекчурин.* Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г.–В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.» «Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг, 1916.
- Беленицкий А.М.*, 1940.– *А.М. Беленицкий,* Организация ремесла в

- Самарканде XV–XVI вв.— КСИИМК, вып. VI, 1940
- Беленицкий А.М., 1940 а.— А.М. Беленицкий. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV–XV вв.—Тр. ОБГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А.М., 1941.— А.М. Беленицкий. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV–XV вв.). (образование института суюргал).— ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А.М., 1946.— А.М. Беленицкий. Историческая география Герата XV в.— «Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М., 1948.— А. М. Беленицкий. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.— СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А.М., 1949.— А.М. Беленицкий. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI веках.—Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А.М., 1950.— А.М. Беленицкий. Мавзолей у селения Саят.— КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А.М., 1950 а.— А.М. Беленицкий. Историко-географический очерк Хутгала с древнейших времен до X в. н. э.—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М., 1950 б.— А.М. Беленицкий. Раскопки здания № 1 на шахристане Пенджикента. — МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М., 1953 а.— А.М. Беленицкий. Бадахшанский лал.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А.М., 1953 б.— А.М. Беленицкий. Раскопки согдийских храмов в 1948–1950 гг.— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.—Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А.М., 1954.— А.М. Беленицкий. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.— «Живопись древнего Пенджикента». М., 1954.
- Беленицкий А.М., 1955.— А.М. Беленицкий. О периодизации истории Средней Азии.— «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А.М., 1956.— А.М. Беленицкий. Из итогов последних лет раскопок древнего Пенджикента.— СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А.М., 1958.— А.М. Беленицкий. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953).— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958.
- Беленицкий А.М., 1959.— А.М. Беленицкий. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.— «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А.М., 1960.— А.М. Беленицкий. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А.М., 1961 а.— А.М. Беленицкий. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.—АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А.М., 1961 б.— А.М. Беленицкий. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.— АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А.М., 1962 а.— А.М. Беленицкий. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М., 1962 б.— А. М. Беленицкий. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.—АРТ, VIII, 1962.

- Беленицкий А.М.*, 1967.— *А.М. Беленицкий. Древний Пенджикент.— раннефеодальный город Средней Азии.* АДД, М., 1967.
- Беленицкий А.М., Ставиский Б.Я.*, 1959.— *А.М. Беленицкий, Б.Я. Ставиский. Новое о древнем Пенджикенте.— «Археологи рассказывают».* Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б.*, 1961.— *М. Беленицкий, И.Б. Бентович. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).*— СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А.М.* в диг., 1963.— *А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, В.А. Ливиш. Камчатные ткани с горы Муг.* СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А.М., Маршак Б.И.*, 1976.— *А.М. Беленицкий, Б.И. Маршак. Черты мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента.— «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века).»* М., 1976.
- Беляев В.И.*, 1939.— *В.И. Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв.— МИТТ, т. I,* 1939.
- Беляев Е.А.*, 1957.— *Е.А. Беляев. Мусульманское сектанство.* М., 1957.
- Бентович И.Б.*, 1956.— *И.Б. Бентович. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.— КСИИМК, вып. 61,* 1956.
- Бентович И.Б.*, 1958.— *И.Б. Бентович. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)— МИА, № 66,* 1958.
- Бентович И.Б.*, 1969.— *И.Б. Бентович. Сопещение по археологии Средней Азии.—СА, 1969, № 3.*
- Бернштам А.Н.*, 1934.— *А.Н. Бернштам. (Выступление) — ИГАИМК, вып. 103. М.—Л.,* 1934.
- Бернштам А.Н.*, 1940.— *А.Н. Бернштам. Согдийская колонизация Семиречья.—КСИИМК, вып. 6,* 1940.
- Бернштам А.Н.*, 1947.— *А.Н. Бернштам. Новые работы по тохарской проблеме.—ВДИ, 1947, № 2.*
- Бернштам А.Н.*, 1947 а.— *А.Н. Бернштам. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).— СЭ, 1947, № 2.*
- Бернштам А.Н.*, 1947 б.— *А.Н. Бернштам. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет,— ВДИ, 1947, № 3.*
- Бернштам А.Н.*, 1947 в.— *А.Н. Бернштам. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.—СЭ, VI–VII, 1947.*
- Бернштам А.Н.*, 1949.— *А.Н. Бернштам. Советская археология Средней Азии.—КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.*
- Бернштам А.Н.*, 1950.— *Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под. руков. А.Н. Бернштама. М.—Л., 1950 (МИА, № 14).*
- Бернштам А.Н.*, 1951.— *А.Н. Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951.*
- Бернштам А.Н.*, 1952.— *А.Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймали-Таш.—СЭ, 1952, № 2.*
- Бернштам А.Н.*, 1952 а.— *А.Н. Бернштам. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.—Л., 1952 (МИА, № 26).*
- Бернштам А.Н.*, 1956 — *А.Н. Бернштам. Саки Памира.—ВДИ, 1956.*
- Бертельс А.Е.* 1958.— *А.Е. Бертельс. Рудаки и карматы.— «Рудаки и его эпоха». Сталинабад, 1958.*
- Бертельс А.Е.*, 1959.— *А.Е. Бертельс. Насир-и Хосрав и исмаилизм. М., 1959.*
- Бертельс Е.Э.*, 1924.— *Е.Э. Бертельс. Отрывки из Авесты.— «Восток», IV, 1924.*

- Бертельс Е.Э.*, 1950.— *Е.Э. Бертельс. Персидский — дари — таджикский.*— СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е.Э.*, 1960.— *Е.Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы*, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е.Э.*, 1965.— *Е.Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература*. М., 1965.
- Бертельс Е.Э.*, 1965 а.— *Е.Э. Бертельс. Навои и Джами*. М., 1965 (Избранные труды).
- Беруни*, 1950.—*Беруни*. Сб. статей. Под ред. С.П. Толстова. М.—Л., 1950.
- Бобоев А.Ч.*, 1965.— *А.Д. Бабаев. Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишкашимский район ГБАО)*. АКД. 1965.
- Бобоев А.*, 1973.— *А. Бабаев. Крепости древнего Вахана*. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.— *М. Бабаханов. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября*. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.—*М. Бабаханов. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом*. Душанбе, 1975.
- Бобохоцаев М.А.*, 1966.— *М.А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России*. Ташкент, 1966.
- Богаевский Б.Л.*, 1936.— *Б.Л. Богаевский. Техника первобытнокоммунистического общества.*— Тр. ИИИТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М.Н.*, 1956.— *М.Н. Боголюбов. Ягнобский язык (Новосогдийский)*. Исследование и материалы. АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М.Н., Смирнова О.И.*, 1963.— *М.Н. Боголюбов, О.И. Смирнова. Согдийские документы с горы Муг*. Вып. 3. Чтение, пер. и коммент. —В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К.А.*, 1952.— *К.А. Богомолова. Следы древнего культа воды у таджиков.*— ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богословский*, 1842, 2.— *Богословский 2-й* Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.—Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокищанин А.Р.*, 1949.— *А.Р. Бокищанин. Битва при Каррах.*—ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А.Н.*, 1936.— *А.Н. Болдырев. К фольклору Таджикистана*. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А.Н.*, 1955.— *А.Н. Болдырев. Из истории развития персидского литературного языка.*— ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А.Н.*, 1957.— *А.Н. Болдырев. Зайнабдин Вазифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии)*. Сталинабад, 1957.
- Большаков О.Г.*, 1956.—*О.Г. Большаков. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX—X вв.*-КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О.Г.*, 1958, 1963, 1966. — *О.Г. Большаков. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв.*-ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О.Г.*, 1964.— *О.Г. Большаков. Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III.*— МИА, № 124, 1964.
- Большаков О.Г.*, 1976.— *О.Г. Большаков. Хронология восстания Мукадды.*— «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О.Г. ва Нейматов Н.Н.*, //., 1958.— *О.Г. Большаков, Н.Н.*

- Негматов. Раскопки в пригороде древнего Пенджикента.— МИА, № 66 1958.
- Бонгард-Левин Г.М., 1962.— Г.М. Бонгард-Левин. Хараппская цивилизация и арийская проблема.—СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г.И., Ильин Г.Ф., 1969.— Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин. Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А.Я., 1940 а.— А. Борисов. К истолкованию изображений на Бия — найманских оссуариях.—ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А.Я., 1940 б.— А.Я. Борисов. Значении слова «наус».— ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А.К., 1952.— А.К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.— Уз ИВАН, т. IV, 1952.
- Бородина И.Ф., 1965.— И.Ф. Бородин. Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIУ-XУ веков. АКД. Л., 1965.
- Брагинский И.С., 1954.— И.С. Брагинский, Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И.С., 1955.— И.С. Брагинский. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.— «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И.С., 1956.— И.С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И.С., 1956 а.— И.С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И.С., 1966.— И.С. Брагинский. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И.С. в диг., 1953.— И.С. Брагинский, С. Раҷабов, В.А. Ромодин. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л.С., 1958.— Л.С. Бретаницкий. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л.С. в диг., 1950.— Л.С. Бретаницкий, А.В. Салом-заде. Зодчие средневекового Азербайджана.— В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М., 1875.— М. Бродовский. Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М., 1892.— М. Бродовский. Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г.А., 1971 а.— Г.А. Брыкина. Раскопки усадьбы Кайрагач.— «Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г.А., 1971 б.— Г.А. Брыкина. Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V—IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).—«Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971,
- Бубнова М.А., 1961.— М.А. Бубнова. К истории металлургии серебра в

- Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. I (24), 1961.
- Бубнова М.А., 1962.— М.А. Бубнова. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX— XI вв.— ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М.А., 1975.— М.А. Бубнова. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI—XIX вв. М., 1975.
- Булатов М.С., 1953.— М.С. Булатов. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М.С., 1962.— М.С. Булатов. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». 1. Ташкент, 1962.
- Булатов М.С., 1969.— М.С. Булатов. Искусные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV — начала XV в.— «Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В.А., 1965.— В.А. Булатова. К истории сложения ансамбля Шахи Зинда в XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В.А., 1961. - Булатова-Левина - В.А. Буддийский храм в Куве.—СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е.В., 1941.— Е.В. Бунаков. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX века.—СВ, т. II. М.—Л., 1941.
- Бунаков Е.В., 1960.— Е.В. Бунаков. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России.— «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю.Ф., 1965.— Ю.Ф. Буряков. Древний серебрянный рудник Лашкерек.— СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н.А., 1968.— Н.А. Бутинов. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты).— «Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. 1. М., 1968.
- Бутото С.В. в диг., 1964.—С.В. Бутото, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.— СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н.Н., 1959.—Н.Н. Вактурская. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX—XVII вв.— «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г., 1873.— Г. Вамбери. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1—2, СПб., 1873.
- Вамбери Г., 1874.— Г. Вамбери. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб, 1874.
- Васильев А.И., 1936.— А.И. Васильев. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л.И., 1955.—Л.С. Васильев. Бань-Чао в Западном крае — ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л.С., 1958.— Л.С. Васильев. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.—ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М., 1957.— М. Вахабов. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Ваххобов М., 1961.— М. Вахабов. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б., 1946. - Б. Веймарн. Регистан в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б.В., 1947.— Б.В. Веймарн. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.— «Новые исследования по истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В.В., 1853.— В.В. Вельяминов-Зернов. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сно-

- шениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1856.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском ханстве — от Мухамед-Али до Худоярхана,— ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1859.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.— ТВО РАО, ч. IV, 1859.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1864.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.—ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Венюков М.И.*, 1877.— *М.И. Венюков*. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Венюков М.*, 1878.— *М. Венюков*. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.— «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Веселовский Н.*, 1877.— *Н.(И). Веселовский*. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Веселовский Н.*, 1886.— *Н. Веселовский*. Новые материалы для истории Кокандского ханства.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1886.
- Веселовский Н.И.*, 1910.— *Н.И. Веселовский*. Гератский бронзовый котелок 559 года гиджры (1163 г, по р. X.)—МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А.В.*, 1968.— *А.В. Виноградов*. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Винокурова М.П.*, 1957.— *М.П. Винокурова*. Ткани из замка на горе Муг.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О.А.*, 1973.— *О.А. Вишневская*. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б.Я.*, 1922.— *Б.Я. Владимирцов*. Чингис-хан. Берлин—СПб.—М., 1922.
- Владимирцов Б.Я.*, 1934.—*Б.Я. Владимирцов*. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М.В.*, *Грязнов М.П.*, 1938.— *М.В. Воеводский, М.П. Грязнов*. Усунские могильники на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.— ВДИ, 1938. №3.
- Волин С.* 1940, — *С. Волин*. К вопросу о замке на горе Муг.— «Труды Таджикистанского АН СССР», т. IX. М.,—Л., 1940
- Воробьева М. Г.*, 1959.— *М.Г. Воробьева*. Керамика Хорезма античного периода.— «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ. IV).
- Воробьев-Десятовский В.С.*, 1956.— *В.С. Воробьев-Десятовский*. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.— СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Десятовская М.И.*, 1964.— *М.И. Воробьева-Десятовская*. Памятники индийской письменности из Средней Азии.—«Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронец М.Э.*, 1957.— *М.Э. Воронец*. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950—1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В.Л.*, 1949.— *В.Л. Воронина*. Узбекское народное жилище.—СЭ, 1949, № 2.
- Воронина В.Л.*, 1950.— *В.Л. Воронина*. Известные памятники Средней Азии.— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В.Л.*, 1950 а.—*В.Л. Воронина*. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам

- раскопок 1947 г.) –МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1950 б.– *В.Л. Воронина*. Резное дерево Зарафшанской долины.–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1951 а.– *В.Л. Воронина*. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В.Л.*, 1953.– *В.Л. Воронина*. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.– МИА, № 37, 1953.
- Воронина В.Л.*, 1954– *В.Л. Воронина*. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.– Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В.Л.*, 1957.– *В.Л. Воронина*. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.–«Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В.Л.*, 1958.–*В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952–1953 гг.).– МИА, № 66, 1958.
- Воронина В.Л.*, 1959.– *В.Л. Воронина*. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.–«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 а.– *В.Л. Воронина*. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 б.– *В.Л. Воронина*. Раннесредневековый город Средней Азии.–СА, М., 1959, № 1.
- Воронина В.Л.*, 1964.– *В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента.– МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д.Г.*, 1965.– *Д.Г. Вороновский*. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX–XVI вв.).– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X–XII вв». М.–Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С.А.*, 1949.– *С.А. Вязигин*. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Вязьмитина М.И.*, 1945.– *М.И. Вязьмитина*. Раскопки на городище Айртам.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В.Л.*, 1902.– *В.Л. Вяткин*. Материалы к исторической географии Самаркандского вилоята.– СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В.Л.*, 1912.– *В.Л. Вяткин*. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг. – «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В.Л.*, 1927.– *В.Л. Вяткин*. Шейхи Джуйбари.–«В.В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.*, 1927 а.– *В.Л. Вяткин*. Афрасиаб-городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.Л.*, 1928.– *В.Л. Вяткин*. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803 гг.).– Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гагеймстер Ю.*, 1882. - *Ю. Гагеймстер*. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.– «Русский вестник», 1862, № 110.
- Гаевский П.*, 1919–1923.– *П. Гаевский*. Курган-Тюбинское» бекство.– ИРГО, т. V, 1919–1923 гг., вып. 2. М.–Л., 1924 г.
- Галеркина О.И.*, 1956.– *О.И. Галеркина*. Рукопись сочинений Навои 1521–1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.– «Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М.Н.*, 1867.– *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические

- материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М.Н., 1868.— М.Н. Галкин. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб., 1868.
- Галкин А., 1890.— А. Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства.— «Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю.В., 1958.— Ю.В. Ганковский. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилайятами).— «Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю.В., 1958 а.— Ю.В. Ганковский. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А.К., 1898.— А.К. Гейнс. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб, 1898.
- Герасимов М.М., 1959.— М.М. Герасимов. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л.Г., 1965.— Л.Г. Герценберг. Хотаносакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В.В., 1949.— В.В. Гинзбург. Таджики предгорий.— Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В.В., 1950.— В.В. Гинзбург. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии. (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).— КСИЭ, 1950.
- Гребенкин В.В., 1959.— В.В. Гинзбург. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.— КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В.В., 1962.— В.В. Гинзбург. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.— «Народы Средней Азии и Казахстана».— I. М., 1962.
- Гинзбург В.В., 1964.— В.В. Гинзбург. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.— Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиришман А., 1946.— А. Гиришман. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).— КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А., 1867.— А. Глуховской. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения на-шего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В., 1941.— В. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.—Л., 1941.
- Грантовский Э.А., 1960.— Э.А. Грантовский. Индоиранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э.А., 1963.— Э.А. Грантовский. Из истории восточноиранских племен на границах Индии.— КСИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э.А., 1963. а.— Э.А. Грантовский. Племенное объединение Раксг-раксав у Панини.— «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э.А., 1970.— Э.А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М. 1970.
- Гребенкин А.Д., 1872 а.— А.Д. Гребенкин. Мелкие народности Зеравшанского округа.— «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.

- Гребенкин А.Д.*, 1872 б.– *А.Д. Гребенкин*. Таджики.– «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т.Е.* ва диг., 1967.– *Т.Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский*. Каратепе – буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А.Ю.* 1950.– *Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский*. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950.
- Григорьев В.В.*, 1861.– *В.В. Григорьев*. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В.В.*, 1867 а.– *В.В. Григорьев*. Греко-бактрийское царство.– ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В.В.*, 1867 б.– *В.В. Григорьев*. Кабулистан и Кафиристан. СПб., 1867.
- Григорьев В.В.*, 1871.– *В.В. Григорьев*. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В.В.*, 1874.– *В.В. Григорьев*. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.– «Сборник государственных знаний», т. I. СПб., 1874.
- Григорьев В.В.*, 1881.– *В.В. Григорьев*. Поход Александра Великого в Западный Туркестан – ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г.В.*, 1940 а.– *Г.В. Григорьев*. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.– ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г.В.*, 1940 б.– *Г.В. Григорьев*. Поселения древнего Согда – КСИИМК, вып. VI. М.–Л., 1940
- Григорьев Г.В.*, 1948.– *Г.В. Григорьев*. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).–Изв АН Каз. ССР, № 46. серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М.*, 1909.– *М. Грулев*. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П.А.* ва *Болдырев А.Н.*, 1957.– *П.А. Грязневич, А.Н. Болдырев*. О двух редакциях «Таърихи Табари» Балъами.–СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А. Х.*, 1912.– *А.Х. Губаревич-Радобильский*. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.– «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А.В.*, 1964.– *А.В. Гудкова*. Ток кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А.В., Лившиц В.А.*, 1967.– *А.В. Гудкова, В.А. Лившиц*. Новые хорезмские надписи из некрополя Токкалы и проблема «хорезмской эры».– Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С.И.*, 1913.– *С.И. Гулишамбаров*. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Асхабад, 1913.
- Гумилев Л.Н.*, 1959.– *Л.Н. Гумилев*. Эфталиты и их соседи в IV в.– ВДИ, 1959, №1.
- Гумилев Л.Н.*, 1960 а.– *Л.Н. Гумилев*. Война 589 г. и Гератская битва.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н.*, 1960 б.– *Л. Н. Гумилев*. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л.Н.*, 1967 а.– *Л.Н. Гумилев*. Древние тюрки. М., 1967.
- Гумилев Л.Н.*, 1967 б.– *Л.Н. Гумилев*. Эфталиты-горцы или степняки? – ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А.М.*, 1935.– *А.М. Гуревич*. О классовой борьбе в Самарканде в 1365–1366 гг.– «Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.

Гюзальян А., 1938.— А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г.— «Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.

Давидович Е.А., 1949.— Е.А. Давидович. Стекло из Нисы.— Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.

Давидович Е.А., 1950.— Е.А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).— Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.

Давидович Е.А., 1951 а.— Е.А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.— Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.

Давидович Е.А., 1952.— Е.А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.

Давидович Е.А., 1953.— Е.А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.— ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.

Давидович Е.А., 1953 а.— Е.А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорасанских городов.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.

Давидович Е.А., 1953 б.— Е.А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г.— ЭВ. VIII, 1953.

Давидович Е.А., 1954.— Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах.— Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.

Давидович Е.А., 1954 а.— Е.А. Давидович. Денежная реформа Шейбанихана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей,

вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).

Давидович Е.А., 1955. — Е.А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.

Давидович Е.А., 1956.— Е.А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г.—АРТ, VII. Сталинабад, 1956.

Давидович Е.А., 1957.— Е.А. Давидович. Коллекции восточных монет Ферганского областного музея.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.

Давидович Е.А., 1957 а.— Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов.— Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.

Давидович Е.А., 1958.— Е.А. Давидович. Раскопки замка Калаи Боло. (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951–1952 гг.).— МИА, № 66, 1958.

Давидович Е.А., 1959.— Е.А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.— АРТ, V, 1959.

Давидович Е.А., 1960.— Е.А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи.—КСИИМК, вып. 80, 1960.

Давидович Е.А., 1960 а.— Е.А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI– XII вв.— НЭ, II, 1960.

Давидович Е.А., 1961— Е.А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в. — ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).

Давидович Е.А., 1964.— Е.А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.

- Давидович Е.А., 1965 а.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улутбека.–«Из истории эпохи Улутбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е.А., 1965 б.– Е.А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в. –«Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е.А., 1966.– Е.А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах.– НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е.А., 1968 а.– Е.А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингизхан, Шейбаниды).–ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е.А., 1968 б – Е.А. Давидович. О двух караханидских каганатах.– НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е.А., 1970 – Е.А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1970 а– Е.А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).– НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е.А., 1970 б.– Е.А. Давидович. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник.– «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1972.– Е.А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчиана.–НЭ, X. М., 1972.
- Давидович Е.А., 1976.– Е.А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушанца «Герая».– ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955.– Е.А. Давидович, Б.А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е.А., Мухторов А., 1969.– Е.А. Давидович, А. Мухтаров. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Илёсов А., 1972.– Дж. Давлатов, А. Ильёсов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А.Н., 1949.– А.Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана.– Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамаев М.А., 1958.– М.А. Дандамаев. Социальная сущность переворота Гауматы.– ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамаев М.А., 1963.– М.А. Дандамаев. Поход Дария против скифского племени тиграхауда.– КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М.А., 1963 а.– М.А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В.В. ва диг., 1940.– В.В. Данилевский, В.Н. Кононов и В.А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане – «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.–Л., 1940
- Данилевский Г.И., 1851.– Г.И. Данилевский. Описание Хивинского ханства.–ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г.Ф., 1948.– Г.Ф. Дебец. Палеоантропология 'СССР. М.– Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А.П., 1926.– А.П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б.П., 1928.– Б.П. Денике. Резная штукковая стенная декорация в

- Термезе.— Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.—Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б.П., 1939.— Б.П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.—Л., 1939.
- Деопик Д.В., Мерперт Н.Я., 1957.— Д.В. Деопик, Н.Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.— СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.— Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр — Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В.И., 1950б. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.—МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л.В. в диг., 1965.— Л.В. Дмитриев, А.М. Мугинов, С.Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, 1. История. Под ред. А.Н. Кононова. М., 1965.
- Добромыслов А. И., 1911.— А. И. Добромыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.— Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане,— «Русский вестник», 1871.
- Долинская В.Г., 1955.— В.Г. Долинская. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.— Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В.Г., 1958.— В.Г. Долинская. Миниатюры рукописи «Таърихи-Абул-Хайрхани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.—ИООН АН Таджикской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзен И.Г., 1890—1893.— И.Г. Дройзен. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I—III, 1890—1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н.М., 1927.— Н.М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И.М., 1949.— И.М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.— И.М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.—Л., 1956.
- Дьяконов И.М., 1959.— И.М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И.М., 1963.— И.М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.— ВДИ, 1963, №1.
- Дьяконов И.М., 1966.— И.М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.—ВДИ, 1966, М1.
- Дьяконов И.М., 1967.— И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И.М., 1970.— И.М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа.— ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951,— И.М. Дьяконов, М.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ).— Мат. ЮТАКЭ, вык. 2, 1951.
- Дьяконов И.М. в Лившиц В.А., 1960 а.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из Нисы I в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И.М. в Лившиц В.А., 1960 б.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.— ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И.М., Лившиц В.А., 1966.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе.— «Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.

- Дьяконов М.М., 1950.— М.М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда.—МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М.М., 1951.— М.М. Дьяконов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии.— КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М.М., 1953.—М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнигана (Кобадиян) (1950–1951 гг.).— МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М.М., 1954 а.— М.М. Дьяконов. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М.М., 1954 б.— М.М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии.— СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М.М., 1956.— М.М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М.М., 1961.— М.М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н.В., 1964.— Н.В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н.В., Смирнова О.И., 1967.— Н.В. Дьяконова, О.И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде.— СА, 1967, № 1.
- Ершов Н.Н., 1960.— Н.Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.— «Труды АН Тадж. ССР, т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В.Д., 1940. — В.Д. Жуков. Стеклнные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4–5.
- Жуков В.Д., 1945.— В.Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде среднсвекового Термеза.—ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В.А., 1894. — В.А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С.В., 1915.—С.В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н.Н., 1952.— Н.Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н.Н. ва Ремпель Л., 1948.— Н.Н. Забелина, Л. Ремпель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю.А., 1960.— Ю.А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н. э.—середина I тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю.А., 1962.— Ю.А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.— Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю.А., 1967.— Ю.А. Заднепровский. Тюркские памятники в Фергане.—СА, 1967, № 1.
- Залеман К.Г., 1888.— К.Г. Залеман. Новые материалы по ягнобскому языку.— ЗВОРАО, т. III, вып. 1–2, 1888.
- Зарубин И.И., 1926.— И.И. Зарубин. Сказание о первом кузнеце в Шугнани.— «Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX №12.
- Засыпкин Б.Н., 1928.— Б.Н. Засыпкин. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.— «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.— М., 1928.
- Засыпкин Б.Н., 1948.— Б.Н. Засыпкин. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б.Н., 1961. - Б.Н. Засыпкин. Своды в архитектуре Узбеки-

- стана.— «Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б.Н.*, 1940. - *Б.Н. Заходер*. Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.— УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б.Н.*, 1943.—*Б.Н. Заходер*. Денданекан.— ИЖ, 1943, № 3-4.
- Заходер Б.Н.*, 1945.—*Б.Н. Заходер*. Хорасан и образование государства сельджуков.— ВИ, 1945, № 5-6.
- Зеймаль Е.В.*, 1960.— *Е.В. Зеймаль*. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР.— ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е.В.*, 1963.—*Е.В. Зеймаль*. Шива на монетах Великих кушан.— «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е.В.*, 1964. - *Е.В. Зеймаль*. Проблемы кушанской хронологии и монеты.— «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е.В.*, 1965.— *Е.В. Зеймаль*. Кушанское царство по нумизматическим данным.— АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е.В.*, 1967.— *Е.В. Зеймаль*. Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.— «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа т. IX).
- Зеймаль Е.В.*, 1968 а. — *Е.В. Зеймаль*. Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е.В.*, 1968 б. — *Е.В. Зеймаль*. Начальная дата Канишки — 278 г. н. э.— «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т.И.*, 1962.— *Т.И. Зеймаль*. Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.—ДРТ, вып. 8 1962.
- Зеймаль Т.И.*, 1971.— *Т.И. Зеймаль*. Древние и средневековые каналы Вахшской долины.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В.*, 1962.— *Т.И. Зеймаль, Е.В. Зеймаль*. Еще раз о месте находки Аму-Дарьинскогоклада.— ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К.К.*, 1953.— *К.К. Зельин*. Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма).—ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К.К., Трофимова М.К.*, 1969.— *К.К. Зельин, М.К. Трофимова*. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х.З.*, 1962.— *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Тошкент, 1962.
- Зиёев Х.З.*, 1965.— *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI–XIX). Тошкент, 1965.
- Зиманов С.З.*, 1960.— *С.З. Зиманов*. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.
- Зиновьев Н.*, 1868.— *Н. Зиновьев*. Осада Ура-Тюбе и Джизага.— «Русский вестник», 1868, № 3-6.
- Зограф А.Н.*, 1937.— *А.Н. Зограф*. Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П.Ш.*, 1965. - *П.Ш. Зохидов*. Самаркандская школа зодчих XIX — начала XX века. Ташкент, 1965.
- Зуев Ю.А.*, 1960.— *Ю.А. Зуев*. Тамги лошадей из вассальных княжеств.— Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960.— *С.К. Ибрагимов*. Еще раз о термине «кавах».— «Новые материалы по древ-

- ней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960 б.–*С.К. Ибрагимов*. «Михманнамеи Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В.В.*, 1967.– *В.В. Иванов*. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1967, М 3.
- Иванов В.В.* в *Топоров В.Н.*, 1960.– *В.В. Иванов, В.Н. Топоров*. Санскрит, М., 1960.
- Иванов Д.*, 1873.– *Д. Иванов*. Туркестанские походы– «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И.К.*, 1965.– *И.К. Иванов*. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965.
- Иванов П.П.*, 1932.– *П.П. Иванов*. К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.– М., 1932.
- Иванов П.П.*, 1937.– *П.П. Иванов*. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821–1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П.П.*, 1937 б.– *П.П. Иванов*. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов).– «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П.П.*, 1937 а.– *П.П. Иванов*. «Удельные земли» Сейид-Мухамедхана хивинского (1856–1865).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI. М.– Л., 1937.
- Иванов П.П.*, 1939.– *П.П. Иванов*. Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П.П.*, 1940.– *П.П. Иванов*. Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П.П.*, 1954.– *П.П. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI–XVIII вв. М.–Л., 1954.
- Иванов П.П.*, 1958.– *П.П. Иванов*. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С.В.*, 1952.– *С.В. Иванов*. О находках в замке на горе Муг (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатъев Н.*, 1897.– *Н. Игнатъев*. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 г.– *А.А. Иерусалимская*. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мощеная балька).–НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 б.– *А.А. Иерусалимская*. О северокавказском «шелковом пути» в ранее средневековье.–СА., 1967, № 2.
- Ильин Г.Ф.*, 1958.– *Г.Ф. Ильин*. Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К.А.*, 1907 а.– *К.А. Иностранцев*. К изучению оссуариев.–ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1907 б.– *К.А. Иностранцев*. Туркестанские оссуарии и астоданы.–ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1909.– *К.А. Иностранцев*. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.– ЖМНП, № 3–4, 1909.
- Иностранцев К.А.*, 1911. - *К.А. Иностранцев*. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.– ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.

- Искандаров Б.И.*, 1958.— *Б.И. Искандаров*. Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б.И.*, 1960.— *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б.И.*, 1962, 1963.— *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б.И.*, 1970.— *Б.И. Искандаров*. Бухара в 1919–1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О.И.*, 1955.— *О.И. Исламов*. Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.—«Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955.
- «История Бухары», 1976.— «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.— «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.—«История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947–1950.— «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II: От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.— «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. I, кн. 2, 1957.—«История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.— «История Узбекской ССР», 1967, т. I.— С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1967.
- Исхоқов А.*, 1971.— *А. Исаков*. Дворец правителей древнего Пенджикента — «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Итина М.А.*, 1958.— *М.А. Итина*. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.— Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М.А.*, 1959.— *М.А. Итина*. Первобытная керамика Хорезма.— «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М.А.*, 1962.— *М.А. Итина*. Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II — начале I тысячелетия до нашей эры.— СЭ, 1962, № 3.
- Итина М.А.*, 1968.— *М.А. Итина*. Древнехорезмские земледельцы.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН, I, 11 (1), II (2), 1963, 1964.— «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V. в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI–XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.—1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С.К.*, 1956 а.—*С.К. Кabanов*. Археологические данные по истории Нахшеба в III–V вв.— ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С.К.*, 1956 б.—*С.К. Кabanов*. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варахша.—Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. VIII. 1956.

- Кабанов С.К.*, 1961.—*С. К. Кabanов*. Кешские монеты V–VI вв.—ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С.К.*, 1963.—*С.К. Кabanов*. Археологические данные к этнической истории южного Согда в III–VI вв.—СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р.*, 1968.—*В. Р. Кабо*. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С.*, 1968.—*С. Камолов*. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В.А.*, 1964.—*В.А. Капранов*. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т.*, 1957.—*Т. Каримов*. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т.*, 1965.—*Т. Каримов*. Таджикистан в период революции 1905–1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т.*, 1968.—*Т. Каримов*. Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б.Х.*, 1954.—*Б.Х. Кармышева*. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б.Х.*, 1957.—*Б.Х. Кармышева*. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.—КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б.Х.*, 1960.—*Б.Х. Кармышева*. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).—СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б.Х.*, 1960 а.—*Б.Х. Кармышева*. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.—КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б.Х.*, 1964.—*Б.Х. Кармышева*. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е.*, 1909.—*Б. Е. Кастальский*. Биянайманские оссуарии.—ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З.Д.*, 1934.—*З.Д. Кастельская*. К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).—НЗВ, 1934, М 2.
- Кастельская З.Д.*, 1937.—*З. Д. Кастельская*. Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З.Д.*, 1972.—*З.Д. Кастельская*. Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I–III.—«Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.*, 1971.—*Ю. В. Качановский*. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки, докулмбовой Америки. М. 1971..
- Кибиров А. К.*, 1959.—*А. К. Кибиров*. Археологические работы в центральном Тянь-Шане 1953–1965 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н.А.*, 1939.—*Н.А. Кисляков*. Жилище горных таджиков бассейна р. Хингоу.—СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н.А.*, 1940.—*Н.А. Кисляков*. Ишан-феодал Восточной Бухары.—

- «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н.А., 1947.— Н.А. Кисляков. К вопросу об этногенезе таджиков.— Сб. «Советская этнография», вып. VI—VIII, 1947.
- Кисляков Н.А., 1954.— Н.А. Кисляков. Очерки по истории Каратегина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н.А., 1967.— Н.А. Кисляков. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.— «Советская этнография», М, 1967, № 5.
- Кияткина Т.П., 1965.— Т.П. Кияткина. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.— АКД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т.П., 1976.— Т.П. Кияткина. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С.И., 1940 а.— С.И. Климчицкий. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Климчицкий С.И., 1940 б.— С.И. Климчицкий. Ягнобцы и их язык.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Кляшторный С.Г., 1954.— С.Г. Кляшторный. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).— ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С.Г., 1959.— С.Г. Кляшторный. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстке из Ферганы.— АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. С 111).
- Кляшторный С.Г., 1960.— С.Г. Кляшторный. Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.— ПБВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С.Г., 1960 а.— С.Г. Кляшторный. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.— ПБВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С.Г., 1964.— С.Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный С.Г., 1965.— С.Г. Кляшторный. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).— «Новое в советской археологии». М., 1965.
- Кляшторный С.Г., Ливищ В.А., 1971.— С.Г. Кляшторный, В.А. Ливищ. Согдийская надпись из Бугута.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С.И., 1949.— С.И. Ковалев. Монархия Александра Македонского.—ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П.Н., 1959.— П.Н. Кожемяко. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. «Койкрылганкал», 1967.— «Койкрылганкал» — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.—IV в. н.э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А.И., 1970.— А.И. Колесников. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85).
- Кононов А.Н., 1949.— А.Н. Кононов. Опыт анализа термина «турк».— СЭ, 1949, №1.
- Коробкова Г.Ф., 1969.— Г.Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г.Ф., Ранов В.А., 1968.— Г.Ф. Коробкова, В.А. Ранов. Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).— «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К., 1861.— К. Коссович. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.

- Костенко Л.Ф.*, 1871.— *Л.Ф. Костенко*. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л.Ф.*, 1871 а.— *Л.Ф. Костенко*. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П.И.*, 1954.— *П.И. Костров*. Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.— «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П.И.*, 1959.— *П.И. Костров*. Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошеленко Г.А.*, 1966 — *Г.А. Кошеленко*. Культура Парфии. М., 1966.
- Кошеленко Г.А.*, 1968.— *Г.А. Кошеленко*. Некоторые вопросы истории ранней Парфии.— ВДИ, 1968, № 1.
- Кошеленко Г.А.*, 1971.— *Г.А. Кошеленко*. Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.— Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.— «Краткое описание Бухары и Хивы».— «Сибирский вестник». СПб., ч. I, 1823.
- Крачковская В.А.*, 1949.— *В.А. Крачковская*. Эволюция куфческого письма в Средней Азии.— ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В.А.*, 1958.— *В.А. Крачковская*. О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX—X вв.).— «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И.Ю.*, 1945.— *И.Ю. Крачковский*. Над арабскими рукописями. М.— Л., 1945.
- Крачковский И.Ю.*, 1957.— *И.Ю. Крачковский*. Арабская литература.— Избр. соч., т. V. М.—Л., 1957.
- Крачковский И.Ю.*, 1958.— *И.Ю. Крачковский*. Очерки по истории русской арабистики.— Избр. соч., V. М.— Л., 1958.
- Крачковский В.А. и И.Ю.*, 1931.— *В.А. и И.Ю. Крачковские*. Древнейший арабский документ из Средней Азии.— «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский В.В.*, 1884.— *В.В. Крестовский*. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).— «Русский вестник», 1884, № 1 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова О.А.*, 1955.— *О.А. Кривцова-Гракова*. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова И.Т.*, 1974.— *И.Т. Кругликова*. Дильберджин. М., 1974.
- Кругликова И.Т.*, 1976.— *И.Т. Кругликова*. Настенные росписи Дильберджина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». Сб. статей. М, 1976.
- Кругликова И.Т., Сариганиди В.И.*, 1976.— *И.Т. Кругликова. В.И. Сариганиди*. Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции.— В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». М., 1976.
- Крюгер Е.В.*, 1935.— *Е.В. Крюгер*. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.— ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е.Е.*, 1958.— *Е.Е. Кузьмина*. Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III—II тысячелетиях до н. э.).— СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е.Е.*, 1964.— *Е.Е. Кузьмина*. О южных пределах распростране-

- ния степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.— «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е.Е., 1975.— Е. Е. Кузьмина. Рец.: С. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973.—СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956. — Е.Е. Кузьмина, С.Б. Певзнер. Оборонительные сооружения городища Кей-Кобадшах.— КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А.Л., 1874.— А.Л. Кун. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.— ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А.Л., 1873 а.— А.Л. Кун. Бухарские порядки. Заметки о порядки взимания поземельных податей.— «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А.Л., 1876.—А. Кун. Очерк Коканского ханства.— «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А.Л., 1880.— А.Л. Кун. Очерки Шахрисабзского бекства.— ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин Б.А., 1954.— Б.А. Куфтин. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анау.—Изв. АН Туркм. ССР. 1954, № 7.
- Куфтин Б.А., 1956.—Б.А. Куфтин. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземледельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич А.А., 1872.— А. Кушакевич. Сведения о Ходжентском уезде.—ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич А.А., 1872 а.— А. Кушакевич. Аксакальство и кишлаки полуоседлых узбеков и число юрт в них.— «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. I. 1872.
- Лазар Ж., 1961.— Ж. Лазар. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X—XI вв. н. э.— НАА, 1961, № 4.
- Лев Д.Н., 1949.— Д.Н. Лев. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УЗГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д.Н., 1960.— Д.Н. Лев. Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955–1956).—Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д.Н., 1964.— Д.Н. Лев. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958– 1960 гг.).— Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д.Н., 1965.— Д.Н. Лев. Самаркандская палеолитическая стоянка.—ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д.Н., 1967.— Д.Н. Лев. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.
- Левина Л.М., 1968.— Л.М. Левина. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М, 1968.
- Лерх П.И., 1870.— П.И. Лерх. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб, 1870.
- Лерх П.И., 1875–1909.— П.И. Лерх. Монеты бухархудатов.— ТВОРАО, ч. XVIII, СПб, 1875–1909.
- Ливищ В.А., 1957.— В.А. Ливищ. Согдийские слова в таджикском языке.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Ливищ В.А., 1962 а.— В.А. Ливищ. Иранские языки народов Средней Азии.— «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.
- Ливищ В.А., 1962 б.— В.А. Ливищ. Юридические документы и пись-

- ма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М, 1962. («Согдийские документы с горы Мут», вып. II).
- Лившиц В.А.*, 1965 а.– *В.А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.– «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М, 1965.
- Лившиц В.А.*, 65 б.– *В.А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В.А.*, 1966.– *В.А. Лившиц*. Первая согдийская азбука.– «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л. 1966.
- Лившиц В.А.*, 1967.– *В.А. Лившиц*. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М, 1967.
- Лившиц В.А.*, 1968.– *В.А. Лившиц*. Письменность древней Ферганы(?).–НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В.А.*, 1969.– *В.А. Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.– «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963–1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М, 1969.
- Лившиц В.А.*, 1976.– *В.А. Лившиц*. Надписи из Дильбержина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М, 1976.
- Лившиц В.А.*, *Луконин В.Г.*, 1964.– *В.А. Лившиц*, *В.Г. Луконин*. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.– ВДИ, 1964, № 3.
- Лилиенталь*, 1894.– *Лилиенталь*. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889.– «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб, 1894.
- Лисицина Г.Н.*, 1965.– Г.Н. Лисицина. Орошаемое земледелие эпохи энеолита в юге Туркмении, М, 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б.А.*, 1949.– *Б.А. Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания).– МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б.А.*, 1950.– *Б.А. Литвинский*. К истории добычи олова в Узбекистане.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1050.
- Литвинский Б.А.*, 1952 а.– Б.А. Литвинский. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б.А.*, 1952 б.– Б.А. Литвинский. Намазга-тепе по данным раскопок 1949–1950 гг. (Предварительное сообщение).– СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б.А.*, 1953.– Б.А. Литвинский. Мечеть-намозго в кишлаке Навгилем (Исфаринский район).– ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 а.– Б.А. Литвинский. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.– Тр. ИИАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 б.– Б.А. Литвинский. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР. вып. IV, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 в.– Б.А. Литвинский. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1954 а.– Б.А. Литвинский. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.

- Литвинский Б.А., 1954 б.– Б.А. Литвинский. Древнейшие страниц истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 в.– Б.А. Литвинский. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX–XII вв.).– Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б.А., 1956 а. – Б.А. Литвинский. Новые находки в старинных рудниках Кара-Мазара.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.
- Литвинский Б.А., 1956 б.– Б.А. Литвинский. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б.А., 1958. – Б.А. Литвинский. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах.– «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б.А., 1959. – Б.А. Литвинский. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.–АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б.А., 1960.– Б.А. Литвинский. Даханинский могильник эпохи бронзы в Западной Фергане.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б.А., 1960 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б.А., 1960 б.– Б.А. Литвинский. «Саки, которые за Согдом».–Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б.А., 1961.– Б.А. Литвинский. О топорах эпохи бронзы иа Таджикистана.–Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б.А., 1961 а.– Б.А. Литвинский. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б.А., 1964.– Б.А.Литвинский. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).– «Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б.А., 1965.– Б.А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел.– СА, 1965, 7« 2.
- Литвинский Б.А., 1966.– Б.А. Литвинский. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).– СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии. – ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 б.– Б.А. Литвинский. Джунский могильник и некоторые аспекты кэнгюйской проблемы.–СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б.А., 1967 в.– Б.А. Литвинский. Махадва и Дуттхагамани. (О начале буддизма в Парфии).– ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б.А., 1968 – Б.А. Литвинский. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., 1969.– Б.А. Litvinsky. Saka Naḡmavaḡa в свете советских археологических исследований. - «Йўитāgū зғқ Altūn Gʻyschichtū ғнд дүкўн nachlūyūn. Fʻyst scékiff ғққ F.Altūim», Йд. v. Йўklin, 1969.
- Литвинский Б.А., 1972.– Б.А. Литвинский. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.

- Литвинский Б.А., 1976.- Б.А. Литвинский. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района).– АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б.А., 1976 а.– Б.А. Литвинский. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.– Б.А.Литвинский, Е.В.Антонова, Н.М.Виноградова. Раскопки могильника Тандыр-йуль.– «Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б.А. ва Давидович Е.А., 1954.– Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Кулябской области в 1953 г.–ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964.– Б.А.Литвинский, Т.И.Зеймаль. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.– АРТ, IX, 1964.
- Литеинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.–Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи.– СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.–Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1953.– Б.А. Литвинский, О.И. Исламов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б.А. ва Мухиддинов Х., 1969.- Б.А Литвинский, Х. Мухитдинов. Античное городище Саксанохур.–СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б.А. ва диг., 1962. – Б.А.Литвинский, А.П. Окладников, В.А.Ранов. Древности Кайраккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966.– Б.А. Литвинский, И.В. Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI–IV вв. до н. э.).– ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971. – Б.А. Литвинский, Н.О. Турсунов. Ленинабадскнй кратер и луврская ваза Сосибия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия.– ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909.– Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911.– Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1–2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913.– Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961.– В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В.Г., 1967.– В.Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты.– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Луконин В.Г., 1969 .– В.Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.– ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В.Г., 1969 б – В.Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А.Г., 1961.– А.Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.– Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17).
- Лундин А.Г., 1971.– А.Г. Лундин. Государство мукаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.

- Лунин Б.В., 1958.—Б.В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.— «Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лунин Б.В., 1972.— Б.В. Лунин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С.Б., 1962.— С.Б. Лунина. Гонимое производство в Мерве X — начале ЧП в.—Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.— М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.— «Военный сборник», 1871, № 5–8.
- Лэн-Пуль С., 1899.— С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П.И.,— П.И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. I–II. М., 1947.
- Мавлоний И.М., 1946.— И.М. Мавлоний. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905–1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876.— Н. Маев. Азиатский Ташкент.— «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н.А., 1879.— Н.А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.— «Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А.И., 1871.— А.И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб. 1871.
- Макшеев А.И., 1890.— А.И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н.Г., 1924 — Н.Г. Маллицкий. Ягнобцы.— «Известия Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С.Е., 1951.— С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.— Л., 1951.
- Малов С.Е., 1951 а. — С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.— Л., 1951.
- Малов С.Е., 1959 —С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- Малов С.Е., 1961.—С.Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А.М., 1954.— А.М. Мандельштам. К вопросу о значении термина «чакир».— ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А.М., 1954 а.— А.М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.—СА, XX, 1954.
- Мандельштам А.М., 1956.— А.М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А.М., 1957.— А.М.Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.— Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А.М., 1958.— А.М. Мандельштам. К вопросу о кидаритах.—КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А.М., 1966 а.— А.М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.— «Сообщения государственного республиканского объединения музея историков кра-

- еведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А.М., 1966 б.– А.М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.–Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А.М., 1966 в.– А.М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.–ЭВ, XVII. М.– Л., 1966.
- Мандельштам А.М., 1968.– А.М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А.М., 1975.–Л.М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958.– А.М. Мандельштам, С.Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.– МИА, N 66, 1958.
- Марков А.К., 1896.– А.К.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марков Г.Е., 1966–Г.Е. Марков. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.– СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.– Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1–2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н., 1939.– Ю. Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.– Л., 1939.
- Мартенс Ф., 1880.– Ф. Мартенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А., 1959.– А. А. Марущенко. Елькен-депе.– Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б.И., 1961.–Б.И. Маршак. Влияние торевтики на согдийскую керамику.– «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б.И., 1964.– Б.И. Маршак. Отчет о работах на объекте XII за 1955-1960 гг.–МИА, 124, 1964.
- Маршак Б.И., 1976.– Б.И. Маршак. Серебряные сосуды X–XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.– «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В.И., 1892.– В.И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В.И., 1913.– В.И. Масальский. Туркестанский край. СПб, 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О.В., 1955–1971 - О.В. Маслова. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I–IV. Ташкент, 1955–1971.
- Массон В.М., 1954.– В.М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.– «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В.М., 1955.– В.М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.– ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В.М., 1956.–В.М. Массон. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).– Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 а.– В. М. Массон. Памятники культуры архаического Дахистана в югозападной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 б. – В.М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 в.– В.М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.– ЭВ, II, 1956.

- Массон В.М., 1957.— В.М. Массон. Восточно-парфянский правитель Санабар.— Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М, 1957.
- Массон В.М., 1957 а.— В.М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.— ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В.М., 1957 б.— В.М. Массон. К вопросу о чекане юэчжуйской Бактрии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В.М., 1958.— В.М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.— СА, 1958, № 2.
- Массон В.М., 1959;—В.М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.—Л, 1959 (МИА, № 73).
- Массон В.М., 1960.— В.М. Массон. Джейтунская культура.— Тр.ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В.М., 1961.— В.М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.—ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В.М., 1964.— В.М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.— Л, 1964.
- Массон В.М., 1966 а.— В.М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и грекоримские влияния и связи.—«*Acadümia nazionalı dıi Gincıi*» anno СССРХІІІ, N 76, Pota, 1966.
- Массон В.М., 1966 б.— В.М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).— ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В.М., 1966 в.— В.М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В.М., 1967 в.— В.М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.— «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран». М, 1967.
- Массон В.М., 1967 б.— В.М. Массон. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.—СА, 1967, № 3.
- Массон В.М., 1968.— В.М. Массон. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.— СА, № 2.
- Массон В.М., 1971.— В.М. Массон. Поселение Джейтун.— МИА, № 180, Л. 1971.
- Массон В.М., 1974.— В.М. Массон. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.— СА, 1974, № 4.
- Массон В.М., 1974 а.— В.М. Массон. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).— «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л. 1974.
- Массон В.М., 1976— В.М., Массон. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.— «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, 1965.— В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.— В.М. Массон, В.И. Сарияниди. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М.Е., 1929.— М.Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Термеза.—Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М.Е., 1929г.— М.Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М.Е., 1929 б.— М.Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.— М. Е. Массон. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.

- Массон М. Е., 1933.— М. Е. Массон.
Находка фрагмента скульптурного
карниза первых веков н. э. Таш-
кент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.— М. Е. Массон.
Из истории горной промышленно-
сти Таджикистана. Былая разра-
ботка полезных ископаемых. Л.,
1934. («Таджикско-Памирская экс-
педиция 1933. Материалы экспе-
диции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.— М. Е. Массон.
К истории промышленностн Кара-
мазара— «Труды Таджикской базы
АН СССР», т. IV. М.-Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 а.— М. Е. Массон.
Скульптура Айртама.— «Искус-
ство». № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.— М. Е. Массон.
К истории добычи меди в Средней
Азии. В связи с прошлым Алмалы-
ка. М.-Л., 1936 (Тр. Тадж.-
Памирской экспедиции АН СССР,
вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.— М. Е. Массон.
Термезская археологическая ком-
плексная экспедиция 1936–1937
гг.— «Социалистическая наука и
техника», 1938, № 7.
- Массон М. Е. 1941.— М. Е. Массон.
Обсерватория Улугбека. Ташкент,
1941.
- Массон М. Е., 1945.— М. Е. Массон.
Работы Термезской археологиче-
ской комплексной экспедиции
(ТАКЭ) 1937-1939 гг.—ТАЭ, т. II,
1945.
- Массон М. Е., 1947.— М. Е. Массон.
К истории черной металлургии
Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.— М. Е. Массон.
Самарканд времени Улугбека.—
«Звезда Востока», 1948, № 5
- Массон М. Е., 1949.— М. Е. Массон.
Городища Нисы в селении Багир и
их изучение.—Тр. ЮТАКЭ, т. I,
1949.
- Массон М. Е., 1950 а.— М. Е. Массон.
К периодизации древней истории
Самарканда.—ВДИ. 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.— М. Е. Массон.
Происхождение безименного «ца-
ря царей великого спасителя».— Тр.
САГУ, новая серия, вып. XI. Гума-
нитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.— М. Е. Массон.
Самаркандский регистан.— «Ар-
хеология Средней Азии», 1. Таш-
кент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия,
вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.— М. Е. Массон.
Новые данные по древней истории
Мерва (из работ ЮТАКЭ).—ВДИ,
1951, № 4.
- Массон М. Е., 1953 а.— М. Е. Массон.
Ахангеран (археолого-
топографический очерк). Ташкент,
1953.
- Массон М. Е., 1953 б.— М. Е. Массон.
К истории горного дела на терри-
тории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.— М. Е. Массон.
Прошлое Ташкента. (Археолого-
топографический очерк).— Изв.
АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.— М. Е. Массон.
К вопросу о «черных дирхемах му-
сейяби».— Тр. ИИА АН Уз. ССР,
вып. 7, 1955. (Материалы по ар-
хеологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.— М. Е. Массон.
Народы и области южной части
Туркменистана в составе Парфян-
ского государства.— Тр.ЮТАКЭ, т.
5, 1955.
- Массон М. Е., 1957.— М. Е. Массон.
Исторический этюд по нумизмати-
ки Джагатаидов. (По поводу Та-
ласского клада монет XIV в.).—
«Археология Средней Азии».
Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая
серия; вып. III. Исторические
науки, кн. 25).
- Массон М. Е., 1957 а.— М. Е. Массон.
Архитектурно-планировочный об-
лик Самарканда эпохи Навои.—

- «Археология Средней Азии», IV. Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953. – М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке. – «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр. САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1957. – М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Мраморные статуи парфянского времени из Старой Нисы. Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956. – «Скульптура, живопись, архитектура». М., 1957.
- Массон М. Е. ва Пугаченкова Г. А., 1959. – М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е. Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958. – М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засыпкин и др. Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А., 1962. – А. Массэ. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масчиди Гури Мир», 1905. – «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881 – 1885. – «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I–VIII. Ташкент, 1881–1885.
- Махмудов Н., 1966. – Н. Махмудов. Земледеление и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. Душанбе, 1966.
- Маджисов О., 1967. – А. Маджисов. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века. Душанбе – Алма-Ата, 1967.
- Медведская И. Н., 1976. – И. Н. Медведская. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине. – «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е., 1826. – Е. Мейендорф. Статистический взгляд на Бухарию. – «Северный архив», 1826, октябрь, № 19–20.
- Мейендорф Е. Ф., 1975. – Е. Ф. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 г. М., 1975.
- Мелюкова А. И., 1950. – А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство скифов. – КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мережин Л., 1956. – Л. Мережин. К характеристике средневекового стекла из Мерва. – «Сборник студенческих работ САГУ, вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А., 1966. – А. Мец. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В. А., 1962. – В. А. Мешкерис. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В. А., 1964. – В. А. Мешкерис. Коропластика Согда. (К истории согдийской культуры с середины 1 тыс. до н. э. по V в н. э.). АҚД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф., 1882. – А. Ф. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1952. – Н. Д. Миклухо-Маклай. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке. – КСИВ, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1955. – Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М. – Л 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1961. – Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2.

- «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И., 1879.— И. Минаев. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А., 1949.— А. Мирзоев. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ.— «Шарқи сурх», 1949, № 4.
- Мирзоев А., 1951.— А. Мирзоев. Чамъбасти вазиҳо ва мо дар соҳаи таърих, археология, этнография, забон ва адабиёт.— «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А. М., 1954.— А. М. Мирзоев. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзоев А., 1957.— А. Мирзоев. Биноӣ. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М., 1968.— А. М. Мирзоев. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А., 1975. А. Мирзоев. Як омили котеъ.— «Садои Шарк», 1975, № 8.
- Мирзоев Қ. М., 1954.— Қ. М. Мирзоев. Амляковская форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М., 1956.— Х. М. Мирзозода. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғулломмухаммади Ғубор.— Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И., 1961.— «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. А. И. Михайлова, вып. 2. Географические сочинения. М., 1961.
- Мончадская Е. А., 1959.— Е. А. Мончадская. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.— ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А., 1961.— Е. А. Мончадская. О правителях Бактрии и Согдианы VI–IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).—ТОВЭ, т. V. Культурa и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А., 1940.— А. А. Молчанов. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г., 1950.— Р. Г. Мукминова. Народные движения в Узбекистане в 1499–1501 годах.— Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р. Г., 1966.— Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А., 1957.— А. Мухтаров. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.— «Очерки по истории Таджикистана», т.1 Душанбе, 1957.
- Мухторов А., 1960.— А. Мухтаров. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А., 1963.— А. Мухтаров. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А., 1963 а.— А. Мухтаров. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.—ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А., 1964.— А. Мухтаров. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А., 1966.— А. Мухтаров. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А., 1967.— А. Мухтаров. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.—ИООН АН

- Тадж. ССР. № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А., 1967 а.– А. Мухтаров. Надгробные кайраки XIII–XVI вв. с упоминанием термина «ди-хкан».– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А., 1969.–А.. Мухтаров. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А., 1975.– А. Мухтаров. Гузары Ура-Тюбе.– «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1975 а.– А. Мухторов. Аз паи таърихи кухан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1976.– А. Мухтаров. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).– «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.– «Тр. Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября – 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В., 1915.– И. В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Мухаммад ҳаётхон, 1874.– Afghanistan and its inhabitants tkanslatʻyd fkom havat-i. Af-ghan'īy Mʻhammad Hayat Kʻhan dy Нўнку Pkistly, Йаһок, 1874.
- Мухаммадҷонов А., 1955.– А. Мухаммеджанов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX в. Ташкент. 1955.
- Мухаммадҷонов А. Р., Нейматов Т., 1957.– А. Р. Мухамаджанов, Т. Нейматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихи доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.
- Мўҳсинова К. З., 1965.– К. З. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIXв.– «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мўҳсинова К. З., 1969.– К. З. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в.– «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р., 1942.– Р. Набиев. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н., 1948.– Р. Н. Набиев. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в.– «Великий узбекский поэт». Ташкент 1948.
- Набиев Р. Н., 1959.– Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI–XVII вв.– Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н., 1960.– Р. Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI–XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н., 1966.– Р. Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968.– (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П., 1886.– В. П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисӣ С. 1303–1313.– С. Нафисӣ. Аҳвол ва ашъори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Техрон, тт. I–III, 1309–1313 ҳ.
- Небольсин Г. П., 1835.– Г. П. Небольсин. Статистические записки о

- внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1–2.
- Небольсин Г. П., 1850.– Г. П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I–II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856.– П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968 – И. Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахизинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е., 1966.– Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е., 1969.– Е. Е. Неразик. Раскопки городища Топрак-кала.– «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.– С. А. Несмеянов, В. А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана).– Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XIII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф., 1964 – М. Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Неъматов Н. Н. 1954.– Н. Н. Негматов. Уструшана в борьбе с арабским нашествием (конец VII – первая половина IX в.).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Неъматов Н. Н., 1956.– Н. Н. Негматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954г.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.
- Неъматов Н. Н., 1957.– Н. Н. Негматов. Уструшана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Неъматов Н. Н., 1959.– Н. Н. Негматов. Из истории позднесредневекового Ходжента.– «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.– Л., 1959
- Неъматов Н. Н., 1968.– Н. Н. Негматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.– НЖ, 1968, № 2.
- Неъматов Н. Н., 1973.– Н. Н. Негматов. О живописи афшинов Уструшаны. (Предварительное сообщение).–СА, 1973, №3.
- Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.– Н. Н. Негматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.» М., 1975.
- Неъматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.– Н. Н. Негматов, С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Уструшаны), вып. 1
- Неъматов Т. Н., 1955.– Т. Н. Негматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н., 1975.– В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1957,
- Нильсен В. А., 1950.– В. А. Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.–МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А., 1953.– В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.– Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А., 1966.– В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И. И., 1961.– И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961,
- Обельченко О. В., 1956.–О. В. Обельченко. Куя-Мазарский мо-

- гильник.- Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В., 1961.- О. В. Обельченко. Лявандакский могильник.-ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.-ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т. Г., 1955.- Т. Г. Оболдуева. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.- КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л., 1968.- Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н., 1964.- Н. Одилов. Чахонбинини Чалолиддини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф., 1959.- Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П., 1949.-А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия).- «Тешик-таш», М., 1949.
- Окладников А. П., 1956.- А. П. Окладников. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.- Тр. ЮТАКЭ, т. 7. 1956.
- Окладников А. П., 1956 а.- А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). – Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. 1, 1956.
- Окладников А. П., 1961.- А. П. Окладников. Ходжикентская пещера – новый мустьерский памятник Узбекистана.- КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П., 1964.- А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).- МИА, № 12, 1964.
- Окладников А. П., 1966 а.- А. П. Окладников. К вопросу о мезолите и зиппалеолите в Азиатской части СССР.-МИА, № 126, 1966.
- Окладников А. П., 1966 б.- А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.- «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.-Л., 1966.
- Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.- А. П. Окладников, В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.-Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С. Ф., 1931.-С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.-Л., 1931.
- Оранский И. М., 1960.- Н. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И. А., Тревер К. В., 1935.- И. А. Орбели. К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.-Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.-Н. О., 1959.- М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н. П., 1908.- Н. П. Остроумов. Сарты. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.
- Очерки истории, 1959.- Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л. В., 1937.- Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского

- института экспериментальной медицины», т. I).
- Ошанин Л. В., 1957.— Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУ1. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л. В., 1957 а.— Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР. т. III).
- Ошанин Л. В., 1958.— Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я., 1953.— Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Оғочонов С. Г., 1969.—С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А. В., 1927.— А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией ХУ1-ХУII вв.—«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М. К., 1966.— М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.—АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М. К., 1967.— М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.—СА, 1967, №1.
- Пашино П. И., 1867.— П. И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.
- Певзнер С. Б., 1954.—С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.—ЭВ, IX. М.— Л., 1954.
- Перепелицына Л. А., 1966.— Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.
- Периханян А. Г., 1956.— А. Г. Периханян. Древнеармянские восстания —ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г., 1959.— А.Г.Периханян. Социально-экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.— III в. н. э.) М., 1959.
- Периханян А. Г., 1966.— А.Г.Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.— «Перенпеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А. Г., 1968.— А. Г. Периханян. Агнатические группы в древнем Иране.—ВДИ, 1968, № 3.
- «Персидские миниатюры», 1968.— «Персидские миниатюры XIV—XVII вв». Вступительная статья О.Ф.Акимушкина и А.А.Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).
- Петровский П. П., 1874.— П. П. Петровский. Шелководство и шелкометание в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб. 1874.
- Петрушевский И. П., 1948.—И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.—СВ, т. V. 1948.
- Петрушевский И. П., 1949.— И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И.П., 1951.— И. П. Петрушевский. Феодалное хозяйство Рашид ад-дина.—ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П., 1956.— И. П. Петрушевский. Движение сербедаров в Хорасане.—Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.

- Петрушевский И. П., 1960.— И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков. М.—Л., 1960.
- Петрушевский И.П., 1966.— И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII–XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н. В., 1940,— Н. В. Пигулевская. Месопотамия на рубеже V–VI вв. н.э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.—Л., 1940.
- Пигулевская Н. В., 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н. В., 1947.— Н. В. Пигулевская. Византийская дипломатия и торговля шелком.— ВВ, т. 1 (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н. В., 1948.— Н. В. Пигулевская. Мар Аба 1 (К истории культуры VI в. н. э.).—СВ, 1948, т. 5.
- Пигулевская Н. В., 1949,— Н. В. Пигулевская, Маздакитское движение.— «Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н. В., 1951.— Н. В. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н. В., 1956 а.- Н. В. Пигулевская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.—Л., 1956.
- Пигулевская Н. В. в диг., 1958.— Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидаев Ш. Р., 1976.- Ш. Р. Пидаев. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Ак-курган в Северной Бактриане.— СА, 1976, 1.
- Пиотровский Б. Б., 1949.— Б. Б. Пиотровский. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.— Матлы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Писарчик А. К., 1937.— А. К. Писарчик. Жилой городской дом Бухары и Хивы. — «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К., 1944.— А. К. Писарчик. Памятники Кермине.— СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К., 1954.— А. К. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX— начале XX в.— «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К., 1956.— А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К., 1958.—А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К., 1970.— А. К., Писарчик. Жилище.— «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К., 1975.— А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К. в Кармышева Б. Х., 1953.— А. К. Писарчик, Б. Х. Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С., 1937,— С. Полупанов. Жилой дом в старом Самарканде.— «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л., 1940 а.— А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии.— «Исторические записки», 1940, т. 9.

- Попов А. Л., 1940 б.– А. Л. Попов. Борьба за среднеазиатский плацдарм,– «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н., 1853.– А. Н. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.– ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М., 1961.– Н. М. Постовская. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917–1959 гг.). М., 1961.
- Потанин Н., 1856.– Н. Потанин. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830г.), с предисловием П. Савельева.– «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.– «Предварительное сообщение об исследовании протоиндийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.– «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.– «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В., 1947.– Г. В. Птицын. К вопросу о географии «Шахнамэ».– ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г. А., 1950.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Фатхнамэ» – хроники побед Шейбанихана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук Уз ССР.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченкова Г. А., 1951.– Г. А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.– Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г. А., 1953.– Г. А. Пугаченкова. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.– Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.
- Пугаченкова Г. А., 1954.– Г. А. Пугаченкова. Буддийская кумирня в Мерве.–КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г. А., 1956.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Хамсэ» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г. А., 1957.– Г. А. Пугаченкова. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г. А., 1958 а.– Г. А. Пугаченкова. Мастер-керамист Мухаммедали Инойтон из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII – начала XIII в.).–СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1958 б.–Г. А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г. А., 1959.– Г. А. Пугаченкова. Бухарские миниатюры в списке Джами XVI века.– «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г. А., 1960.– Г. А. Пугаченкова. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI– XVII вв.–«XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г. А., 1960 а.–Г. А. Пугаченкова. Ак-Астана-баба.– СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г. А., 1962.–Г. А. Пугаченкова. Архитектурные заметки.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, 1. Ташкент, 1962.

- Пугаченкова Г. А., 1963 а.– Г. А. Пугаченкова. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г. А., 1963 б.– Г. А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннах-ра IX–X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г. А., 1965.– Г. А. Пугаченкова. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека,– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г. А., 1966 а.– Г. А. Пугаченкова. К дискуссии о «Сотере Мегасе».–Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1966 б.– Г. А. Пугаченкова. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1968.– Г. А. Пугаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пугаченкова Г. А., 1969.– Г. А. Пугаченкова. Архитектура обсерватории Улугбека.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г. А., 1971.– Г. А. Пугаченкова. Новое в изучении Дальверзина-тепе.– СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г. А., 1973.– Г. А. Пугаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.– «Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г.А., 1973 а.– Г. А. Пугаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.–ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г. А., 1973 б.– Г. А. Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.–СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1976.– Г. А. Пугаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).– «История и культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., 1976 а.– Г.А. Пугаченкова. К познанию античной раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г. А., Тургунов Б. А., 1974.– Г. А. Пугаченкова, Б. А. Тургунов. Исследование Дальверзин-тепе в 1972г.– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И. В., 1961.– И. В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).– ВДИ, 1961. № 4.
- Пьянков И. В., 1964.– И. В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.– ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В., 1966.– И. В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В., 1968.– И. В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.– «Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В., 1970.– И. В. Пьянков. Мараканды.– ВДИ, 1970, № 1.
- Пясковский А. В., 1958.– А. В. Пясковский. Революция 1905–1907 гг. в Туркестане. М., 1958.

- Пясковский А. В., 1959.-А. В. Пясковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.- «Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пулодов Ў. П., 1968.- У. П. Пулатов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пулодов Ў. П., 1975.- У. П. Пулатов. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В., 1880.- В. В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.- ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В., 1880 а.- В. В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.- ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1, СПб., 1880.
- Ранов В. А., 1960 а.- В. А. Ранов. Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)- ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А., 1960 б.- В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте-Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В. А., 1961.- В. А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте Шахты.- СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А., 1962 а.- В. А. Ранов. О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.- «Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А., 1962 б.- В. А. Ранов. Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960г.- АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А., 1964.- В. А. Ранов. Итоги разведок каменного века на Памире (1956-1958 гг.).- МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А., 1964 а.- В. А. Ранов. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А., 1965 а.- В. А. Ранов. Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.- «Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А., 1965 б.- В. А. Ранов. Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А., 1966.- В. А. Ранов. Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»),
- Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.- В. А. Ранов, А. В. Гурский. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.- СЭ, 1960, № 2,
- Ранович А. Б., 1950.- А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль. М.-Л., 1950.
- Рапопорт Ю. А., 1958.-Ю. А. Рапопорт. К вопросу о хорезмийских оссуариях.-КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю. А., 1962.- Ю. А. Рапопорт. Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма).- СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю. А., 1967.- Ю. А. Рапопорт. Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда.- Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю. А., 1968.- Ю. А. Рапопорт. Раскопки на городище Топрак-кала.- «Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю. А. 1971.-Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего

- Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Распопова В. И., 1971.— В. И. Распопова. Один из базаров Пенджикента VII—VIII вв.— «Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. в диг., 1964.— В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Ратия Ш. Е., 1950.— Ш. Е. Ратия. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Ратия Ш. Е. в Воронин Л. Н., 1936.— Ш. Е. Ратия и Л. Н. Воронин. Мавзолей Барак-хана.—Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М. Р., 1957.— М. Н. Рахимов. Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Рачабов З. Ш., 1955.—З. Ш. Рачабов. Шӯриши соли 1916 дар музофоти Хучанд, 1955.
- Рачабов З. Ш., 1957.—З. Ш. Раджабов. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Рачабов З., 1961.— З. Раджабов. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961.
- Рачабов З. Ш., 1970.—З. Ш. Раджабов. Туркестан на страницах газет периода первой русской революции 1905—1907). Душанбе, 1970.
- Рачабов З., 1974.—З. Раджабов. Поэт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.
- Рачабов С., 1954.— С. Раджабов. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Рачабов С., 1955.— С. Раджабов. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И. М., 1954.— И. М. Рейснер. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И., 1936.— Л. И. Ремпель. Мавзолей Исмаила Самани.— «Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л. И., 1961.— Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И., 1962.— Л. И. Ремпель. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).— «Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И., 1963.— Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X — начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.— «Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И., 1969.— Л. И. Ремпель. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю. Н., 1963.—Ю. Н. Рерих. Тохарская проблема.— НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л., 1960.—Б. Л. Рифтин. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.—VIII в. н. э.— ПБ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К., 1949.— М. К. Рожкова. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.— Л., 1949.
- Рожкова М. К., 1960.— М. К. Рожкова. Из истории торговли России со Средней Азией в 60-х годах XIX

- века.— «Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В., 1888.— В. Розен. Рассказ Хилала ас-Саби о взятии Бухары Богра-ханом.—ЗВОРАО, т. II, вып. 3–4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А., 1932.— Ф. А. Розенбург. Согдийские «старые письма».— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д. И., 1868.— Д. И. Романовский. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А., 1938.— А. А. Ромаскевич. Очерк истории изучения «Шахнам».—«Фердауси». 934—1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А., 1938 а.— А. А. Ромаскевич. Иранские источники по истории туркмен и Туркмении XVI—XIX вв.— МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А., 1939.— А. А. Ромаскевич. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X—XV вв.—МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И., 1913.— М. И. Ростовцев. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.— «Научный исторический журнал», т. I, вып. I. СПб., 1913, № 1.
- Руир А. М., 1924.— А. М. Руир. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А., 1956.— У. А. Рустамов. Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX — начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р., 1963.— Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П. И., 1949.— П. И. Рычков. Топография Оренбургской губернии.— Оренбургские степи в трудах П. И. Рычкова, Э. А. Эверсмана и С. С. Наустроева. М., 1949.
- Рычков Ю. Г., 1969.— Ю. Г. Рычков. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А., 1941.— А. Рябинский, Царская Россия и Бухара в эпоху империализма.— «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рӯзиев М., 1967.— М. Рузиев. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В., 1963.— Э. В. Сайко. Глазурованная керамика Средней Азии VII—XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутгала, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А., 1910.— А. Самойлович. К вопросу о сартах.— ЖС, XIX, 1910, вып. III.
- Свидинина Е. Д., 1968.— Е. Д. Свидинина. Алишер Навои. Библиография (1917—1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А., 1860.— Н. А. Северцов. Месяц плена у коканцев. М., 1860.
- Северцов Н. А., 1947.— Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н. А., 1958.— Н. А. Северцов. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семёнов А. А., 1924.— А. А. Семенов. К истории бухарских мангытов.— Бюлл. САГУ, № 6, 1924.
- Семёнов А. А., 1924 а.— А. А. Семёнов. Светильник истории («Сирадж-ат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.— «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семёнов А. А., 1929.— А. А. Семенов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.— Труды САГУ, сер. II, Okiyntalia. Вып. I. 1929.

- Семёнов А. А., 1940.— А. А. Семенов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семёнов А. А., 1940, 1941.— А. А. Семенов. Уникальный памятник агиографической среднеазиатской литературы XVI века.— Изв. УзФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семёнов А. А., 1946.— А. А. Семенов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.— Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 а.— А. А. Семенов. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 б.— А. А. Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.— «Алишер Навои». М.—Л., 1946.
- Семёнов А. А., 1948, 1949.— А. А. Семенов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире.—ЭВ, I, 1948; III, 1949.
- Семёнов А. А., 1948 а.— А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.— СВ, № 5, 1948.
- Семёнов А. А., 1952.— А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того времени).— ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.
- Семёнов А. А., 1953.— А. А. Семенов. Абу-Али ибн Сина (Авицена), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семёнов А. А., 1954.— А. А. Семенов. К вопросу о происхождении Саманидов.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.
- Семёнов А. А., 1954 а.— А. А. Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 б.— А. А. Семенов. Шейбанихан и завоевание Тимуридов.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 в.— А. А. Семенов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 г.— А. А. Семенов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.—Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А. А., 1955.— А. А. Семенов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).— Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А. А., 1956.— А. А. Семенов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XIII. 1956.
- Семёнов А. А., 1959.— А. А. Семенов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.— МСАЭ. М.—Л., 1959.
- Семёнов А. А., 1960.— А. А. Семенов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.—Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А., 1960 а.— А. А. Семенов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.— «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.—Л., 1960.
- Семёнов Ю. И., 1966.— Ю. И. Семенов. Как возникло человечество. М., 1966.

- Семёнов Ю. И., 1968.— Ю. И. Семёнов. Проблема начального этапа родового общества.— «Проблемы истории докапиталистических обществ».— Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л. Х., 1904.— Л. Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.— «Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерчи А. Ч., 1954.— Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., 1965.— С. Х. Сироджиудинов, Г. П. Матвиевская. О математических работах школы Улугбека.— «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф., 1964.— К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О. И., 1957.— О. И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.— СВ, 1957, 2.
- Смирнова О. И., 1960 а — О. И. Смирнова. Карта верховый Зеравшана по мугским документам. М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И., 1960 б.— О. И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712г.— СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И., 1963.— О. И. Смирнова. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949—1956 гг.). М., 1963.
- Смирнова О. И., 1965.— О. И. Смирнова. Нумизматические заметки.— ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И., 1969.— О. И. Смирнова. К хронологии среднеазиатских династий VII—VIII вв.— «Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О. И., 1971.— О. И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I—VIII.— «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содилов А. С., 1965.— А. С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX—начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я., 1971.— А. Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А., 1957.— Ю. А. Соколов. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.— «Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А., 1958.— Ю. А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.— «Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А., 1965.— Ю. А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьев М. М., 1936.— М. М. Соловьев. Ученая экспедиция в Бухару в 1841—1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.—Л., 1936.
- Сорокин С. С., 1956 —С. С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и каптомбные захоронения как памятники местной культуры.— СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. И., 1956.— В. И. Спришевский. Некоторые находки из мугхона в собрании Музея ис-

- тории.— Труды Музея истории Уз. ССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В. И., 1958.— В. И. Спришевский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).— КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б. Я., 1950.— Б. Я. Ставиский. Раскопки жилой башни в кухендизе Пянджикентского владельца —МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б. Я., 1952.— Б. Я. Ставиский. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).— «Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б. Я., 1957 а.— Б. Я. Ставиский. Археологические работы в бассейне Магиан-Дарья в 1957 г.— АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б. Я., 1957 б.— Б. Я. Ставиский. Хутгаль в сообщениях китайских путешественников Сюан-Цзана и Хой Чао —ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б. Я., 1960.— Б. Я. Ставиский. Раскопки городища Кулдортепе в 1956–1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б. Я., 1961.— Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).— «Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 а.— Б. Я. Ставиский. О северных границах кушанского государства.— ВДИ, 1961, № 1.
- Ставиский Б. Я., 1961 б.— Б. Я. Ставиский. Осуаии из Бия-Наймана.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 в.— Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).—МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б., 1961г.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1959 г.— АРТ, вып. VII, №61.
- Ставиский Б. Я., 1964 а.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1961г.—АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б., 1964 б.— Б. Я. Ставиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951-1959гг.- МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б. Я., 1964 в.—Б. Я. Ставиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).—«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б. Я., 1967.—Б. Я. Ставиский. О датировке ранних слоев Тали-Барзу.— СА, 1967.
- Ставиский Б. Я., 1967 а — Б. Я. Ставиский. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.— «Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б. Я., 1969.— Б. Я. Ставиский. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.— Основные итоги работ 1963–1964гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969.
- («Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Ставиского»).
- Ставиский Б. Я. в диг., 1953.— Б. Я. Ставиский, О. Ш. Большаков, Е. А. Мончадская. Пенджикентский некрополь.—МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И. В., 1965.— И. В. Стебелева. Поэзия тюрков VI–VIII веков, М., 1965.
- Стеценко И. А., 1963.— И. А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870–1917 гг.).— Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.

- Стремоухов Н. Т., 1835.— Н. П. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н., 1875.— Н. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В., 1949.— Л. В. Строева. Сербедеры Самарканда — Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л. В., 1958.— Л. В. Строева. Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.— «Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В. В., 1932.— В. В. Струве. Советская наука о древнем Востоке в период 1917–1932 гг.— ИГАИМК, 1932, № 9–10.
- Струве В. В., 1934 а.— В. В. Струве. Заключительное слово.— ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1934 б.— В. В. Струве. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока.— ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1945.— В. В. Струве. Родина зороастризма.— «Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В. В., 1949.— В. В. Струве. Восстание в Маргиане при Дарии 1.— ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В. В., 1968.— В. В. Струве. Поход Дария I на саков-массагетов.— «Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П., 1885.— А. П. Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х., 1966.— Р. Х. Сулаймонов. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.— «История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О. А., 1954.— О. А. Сухарева. К вопросу об исторической топографии Бухары X–XIII вв.— Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О. А., 1958.— О. А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О. А., 1962.— О. А. Сухарева. Позднефеодальный город Бухара конца XIX—начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О. А., 1966.— О. А. Сухарева. Бухара XIX —начало XXв. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О. А., Бекчонова М. А., 1955.— О. А. Сухарева, М. А. Бекжанова. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К., 1949.— К. Тарн. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А., 1867.— А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С., 1963.— Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова М., 1963.
- Тер-Акопян Н. Б., 1968.— Н. Б. Тер-Акопян. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.— «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И., 1947.— А. И. Тереножкин. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.— ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И., 1948.— А. И. Тереножкин. Археологические находки в Таджикистане.— КСИИМК, вып. 20, 1948.

- Тереножкин А. И., 1950 а.— А. И. Тереножкин. Раскопки в кухендизе Пянджикента.— МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И., 1950 б.— А. И. Тереножкин. Согд и Чач.— КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А., 1874.— М. А. Терентьев. Статистические очерки Среднеазиатской России.— ЗИРГО по отделению статистики. ч. 4. СПб, 1874.
- Терентьев М. А., 1875.— М. А. Терентьев. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М. А., 1876.— М. А. Терентьев. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А., 1906.— М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. СПб., 1906.
- Тихвинский С. А., 1970.— С. А. Тихвинский. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.— «Татаро-монголы в Азии и Европе». М., 1970.
- Тихомиров М. Н., 1960.— М. Н. Тихомиров. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С. П., 1934.— С. П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.— ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П., 1938 а.— С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.— ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П., 1938 б.— С. П. Толстов. Тирания Аброя (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.).—ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П., 1940.— С. П. Толстов. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.— ВДИ, 1940, № 3-4.
- Толстов С. П., 1948 а.— С. П. Толстов. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П., 1948 б.— С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации. М.— Л., 1948.
- Толстов С. П., 1949.— С. П. Толстов. Периодизация древней истории Средней Азии.— КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П., 1958.— С. П. Толстов. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958г
- Толстов С. П., 1962.— С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарты. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина И. А., 1960.— С. П. Толстов, И. А. Итина. Проблемы суярганской культуры.— СА, 1960. № 1.
- Томсон Д., 1953.— Д. Томсон. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхўчаев Ш. С., 1967.— Ш. С. Ташходжаев. Художественная поливная керамика Самарканда IX—начала XIIIв. Ташкент, 1967.
- «Точикон», 1966, 1970, 1976.— «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II. 1970; вып. III. 1976.
- Тревер К. В., 1940.— К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.— Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В., 1947.— К. В. Тревер. Александр Македонский в Согде.— ВИ. 1947, № 5.
- Тревер К. В., 1954.— К. В. Тревер. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX—VII вв.— СА. XXI, 1954.
- Тревер К. В., 1961.— К. В. Тревер. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.— ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В. в диг., 1950.— К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронец. История народов Узбе-

- кистана, т. 1. С древнейших времен до начала XV в. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л., 1953.— А. Л. Троицкая. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX в.— «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л., 1968.— А. Л. Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М., 1968 г.
- Троицкая А. Л., 1969.— А. Л. Троицкая. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А., 1959.— Т. А. Трофимова. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А., 1958.— С. А. Трудновская. Стекло с городища Шах-Сенем.—Тр. ХАЭЭ, т. II. М., 1958.
- Тураев Б. А., 1935-1936 гг.— В. А. Тураев. История Древнего Востока, т. 1, 2. (Л., 1935—1936 гг.).
- Туркестанский край, 1912—1916.— Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, т. 1—8, 17—22. Ташкент, 1912—1916.
- Турсунов Х. Т., 1962.— Х. Т. Турсунов. Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А. И., 1956.— А. И. Тюменев. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.—Л., 1956.
- Тухтаметов Т. Г., 1966.— Т. Г. Тухтаметов. Русско-бухарские отношения в конце XIX — начале XX вв. Ташкент, 1966.
- Умняков И. И., 1930.— И. И. Умняков. Абдулла-наме Хафиза Таниша и его исследователи.—ЗКВ, т. V, 1930.
- Умняков И. И., 1940.— И. И. Умняков. Тохарская проблема,— ВДИ, 1940, № 3—4.
- Умняков И. И., 1946.— И. И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.— Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И. И., 1956.— И. И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.—Тр. УзГУ, вып. 61. 1956.
- Усенбоев К., 1960.—К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. Н., 1965.— М. Н. Федоров. Новые факты из истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.— «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.— М. П., Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.— А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.— А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М. И., 1969.— М. И. Филанович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.— «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И. И., 1965.— И. И. Фильштинский.— Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.— И. И. Фильштинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арабомусульманской культуры (VII—XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. Л., 1958.— А. Л. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в револю-

- ционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.– А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.–СА, № 4. 1966.
- Формозов А. А., 1969.– А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А. А., 1952.– А. А. Фрейман. Тохарский вопрос и его решение в отечественной науке.– УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.– Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шаши в Ташкенте.– «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А. М., 1966.– А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.– «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.– Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.– Н. А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30–40-х годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира.– «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин Н. А., 1959.– Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX – начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.– Н. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н. А., 1965.– Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.– Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIX в.).– «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А., 1974.– Н. А. Халфин. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А., 1975.– Н. А. Халфин. Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В., 1843.– Н. В. Ханыков. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н. В., 1844.– Н. В. Ханыков. Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Н. В., 1851.– Н. В. Ханыков. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.– ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М., 1907.– М. Хвостов. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань. 1907.
- Хлопин И. Н., 1966.– И. Н. Хлопин. Энеолит юго-запада Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г., 1961.– С. Г. Хмельницкий. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.–АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошхин А. П., 1876.– А. П. Хорошхин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л., 1966 а.– А. Л. Хромов. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба.– ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л., 1966 б.– А. Л. Хромов. Новые материалы по лексике язы-

- ка ягнобцев,– «Acta Orintalia» Vol. XXX. Sor̥nhag̃n, 1966.
- Хромов А. Л., 1968.– А. Л. Хромов. О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.– «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.– «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т.1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября – 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г. Н., 1957.– Г. Н. Чабров. Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833–1834 гг.).– «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.– Черкасов. Защита Самарканда в 1864 году. – «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С., 1957.– С. С. Черников. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.–КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С., 1960.– С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.–Л., 1960 (МИА. № 88).
- Чехович О.Д., 1951.- О.Д. Чехович. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.–ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О.Д., 1954.– О. Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII–XIXвв. Ташкент, 1954г.
- Чехович О.Д., 1954 а.– О.Д. Чехович. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI–XVIII вв.).–Изд. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д., 1954 б.– О. Д. Чехович. К истории Узбекистана XVIII в.– «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О.Д., 1959.- О.Д. Чехович. Новый источник по истории Бухары началаXIV века.– ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О.Д., 1959 а.– О.Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».– ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д., 1965.– О. Д. Чехович. Из источников по истории Самарканда XV в.– «Из истории эпохи Улутбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д., 1967.-О. Д. Чехович. Бухарский вакф XIIIв. (Предварительное сообщение).– НАА, 1967, №3.
- Чихачев П. И., 1849.– П. И. Чихачев. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памир.-ЗИРГО, кн. III.СПб., 1849.
- Чугуевский Л. И., 1971.–Л. И. Чугуевский. Новые материалы к истории согдийских колоний в районе Дуньхуана.–«Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошников А., 1932.– А. Чулошников. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII веках.-МИУТТ, 1932.
- Шишкин В. А., 1936.– В. А. Шишкин. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В. А., 1946.– В. А. Шишкин. Гури-Эмир.– «Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В. А., 1947.– В. А. Шишкин. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.– «Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В. А., 1953.– В. А. Шишкин. Обсерватория Улутбека и ее исследование.– Тр. ИИА АН Уз. ССР т. V, 1953.
- Шишкин В. А., 1963.– В. А. Шишкин. Варахша. М, 1963.
- Шишкин В. А., 1965.– В. А. Шишкин. Самаркандская обсерватория Улутбека. «Из истории эпохи

- Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В. А., 1969.– В. А. Шишкин. Кальаи Афрасиаб.– Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945–1966 гг.).–«Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1961.– Г. В. Шишкина. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.–ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г. В., 1969 а.– Г. В. Шишкина. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1969 б.– Г. В. Шишкина. О местонахождении Мараканды.– СА, 1969, № 1.
- Шмидт А. Э., 1925.– А. Э. Шмидт. Идеал мусульманского правителя – наместника IXв. (Шв. хиджры). (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к сыну Тахиру).– Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шохназаров А. И., 1908.– А. И. Шахназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О., 1900.– О. Шкапский. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В. М., 1960.– В. М. Штейн. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности (до III в. до н.э.). М, 1960.
- Штейнберг Е. Л., 1950.– Е. Л. Штейнберг. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX–XXвв.– «Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнберг Е. Л., 1951.– Е. Л. Штейнберг. История британской агрессии на Среднем Востоке. М, 1951.
- Шубинский П., 1892.– П. Шубинский. Очерки Бухары. СПб, 1892.
- Щербак А. М., 1956.– А. М. Щербак. К истории образования узбекского национального языка.–«Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А. М., 1959.– А. М. Щербак. Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и староузбекской письменности. М, 1959.
- Щербак А. М., 1962.– А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Щетенко А. Я., 1974.– А. Я. Щетенко. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе.– «Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В. Л., 1927.– В. Л. Эберман. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов. – ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшниеёзов М., 1956.– М. Эшниеёзов. хардурй (Баъзе маълумотҳои этнографӣ), УЗ. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшниеёзов М., 1967.– М. Эшниеёзов. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф., 1963.– Ф. Юлдошбоева. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдошев М. Ю., 1959.– М. Ю. Юлдашев. Землевладение и государственное устройство феодальный Хивы. Ташкент, 1959.
- Юлдошев М. Ю., 1964.– М. Ю. Юлдашев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М. Ю., 1969.– М. Ю. Юлдашев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш., 1964.– Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского

- бекства в конце XIX и начале XXвв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И., 1925.- В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л., 1883.- И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб, 1883.
- Ягонй А. А., 1968.- А. А. Егани. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI – начале XXвв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю., 1932.- А. Ю. Якубовский. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XVвв. – МИУТТ, ч. 1, 1932.
- Якубовский А. Ю., 1934.- А. Ю. Якубовский. Махмуд Газнави.- «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю., 1936.- А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).- «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935г. М.,-Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю., 1937.- А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.- «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1940.- А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.-ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю., 1941.- А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю., 1946.- А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.- «Алишер Навои». Сб. статей. М.-Л., 1946.
- Якубовский А. (Ю.), 1946 а.-А. (Ю.) Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).-ВИ, 1946, № 8–9.
- Якубовский А. Ю., 1947.- А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Иране в VIII в.-СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1948.- А. Ю. Якубовский. Восстание Муканны.- движение людей в «белых одеждах».- СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю., 1949.- А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.- КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю., 1950.- А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ а 1946-1947гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю., 1951.- А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.- Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Ста-линабад, 1951.
- Якубовский А. Ю., 1954.- А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.- «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М, 1954.
- Якубовский А. Ю. ва диг. 1954.- А. Карыев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII–XIXвв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И., 1869.- И. Янжул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.- «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л., 1956.- В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б. Ф., 1941.- Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.

- Фафуров Б. Ф., 1945.— Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. («Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 21).—«Наука в Таджикистане». Сталинабад, 1945.
- Фафуров Б. Ф., 1947. —Б. Ф. Гафуров. Таърихи мухтасари халки тоҷик. ҷ. I. Сталинобад, 1947.
- Фафуров Б. Ф., 1949.— Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении., т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под. ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Фафуров Б. Ф., 1951.- Б. Ф. Гафуров. Барои ба таври марксистӣ баён кардани таърихи халки тоҷик ва таърихи маданияти он.— «Большевики Тоҷикистон», 1951, №8.
- Фафуров Б. Ф., 1952.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времендо Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и допол. М., 1952.
- Фафуров Б. Ф., 1955.— Б. Г. Гафуров. История таджикского парода в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Фафуров Б. Ф., 1957.— Б. Г. Гафуров. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений ЧЧ съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент. 1957.
- Фафуров Б. Ф., 1958.- Б. Г. Гафуров. О причинах возвышения и падения Саманидов — СВ, 1958, №1.
- Фафуров Б. Ф., 1963 а.—Б. Г. Гафуров. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фафуров Б. Ф., 1963 б.—Б. Г. Гафуров. Особенность культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фуломов Я., 1941.— Я. Г. Гулямов. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.— Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Фуломов Я. Ф., 1948.— Я. Г. Гулямов. Чупаната — Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Фуломов Я. Ф., 1957.— Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Фуломов Я. Ф., 1969.— Я. Г. Гулямов. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.— «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Фуломов Я. Ф. ва Буряков Ю. Ф., 1958.— Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Буряков. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года — ОНУ, 1968, № 2.
- Фуломов Я. Ф., Исломов У., Аскарлов А., 1966.— Я. Г. Гулямов, У. Исламов, А. Аскарлов. Первобытная культура возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Фуломова Э., 1961.— Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957г.—АРТ, вып. 5, 1961.
- Фуломова Э., 1961 а.— Э. Гулямова, Стекло с городища Хульбук.— ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Фуломова Э., 1962.— Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960г.—АРТ, вып. 8, 1962.

- Фуломова Э., 1964.— Э. Гулямова. Раскопки в Хульбуке в 1961г.— АРТ, вып. 9, 1964.
- Фуломова Э., 1968.— Э. Гулямова. Этапы истории Хульбукского дворца.—ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А. А., 1961.— А. А. Қаюмов. Кукон адабий мухити. Ташкент, 1961.
- Қодирова Т., 1965.— Т. Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII — начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н., 1968. — Н. Касымов. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- хамроев М., 1959.— М. Хамроев. Очерки истории Гиссарского бекства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- хасанов А., 1961.— А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70-х годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- хасанов А., 1960.— А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- хидоятов Г.А., 1969.— Г.А. Хидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Чалилов А., 1958.— А. Джалилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А., 1961.— А. Джалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б.Д., 1959.— Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д., 1966. - Б.Д. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Чамолов К., 1966.— К. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.—Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонмардиев А., 1965.— А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI–XIX вв. Ташкент, 1965.
- Айъл-Кѣмфсат, 1829.— Айъл-Кѣмфсат. Norvŷarç mѣlangŷ asiatiqrŷs. Paқis, t. 1, 1829
- Allan J., 1914.—J. Allan. Catalogŷ of thŷ coins of thŷ Grpta Dynastiŷs and of Sasanka, King of Garda. London, 1914
- Althŷim F., 1947-1948.— F. Althŷim. Wŷltgŷschichtŷ Asiŷns im gkiŷchischŷn Zŷitaltŷk, Ёд. I–II. Hallŷ (Saalŷ), 1947–1948
- Althŷim F., 1951.— F. Althŷim. Afs Spātantikŷ rнд Chkistŷntŷm, Tŷiingŷn, 1951
- Althŷim F., 1953.—F. Althŷim. Alŷchandŷk and Asiŷn, Cŷschichtŷ ŷinŷ gŷistigŷn Ёкŷŷ. Tŷiingŷn, 1953
- Althŷim F., 1959–1962.— F. Althŷim. Gŷschichtŷ dŷk Hŷnnŷn, Ёд. I–IV, Ёŷklin. 1959–1962
- Althŷim F., Stiŷhl K., 1953.— F. Althŷim., K. Stiŷhl. Mazdak rнд Rokphŷkios.—«La Norwŷlŷ Clio», V, 1953
- Althŷim F., Stiŷhl K., 1954.—F. Althŷim, K. Stiŷhl. Ёin asiatischŷk Staat. Wiŷŷadŷn, 1954
- Assmŷssŷn J.P., 1965.— J.P. Assmŷssŷn. Чfastvanift. Strdiŷs in Manichaŷism. Copŷnhagŷn, 1965 («Acta Thŷologica Danica», vol, VII)

- Assmṛssyṇ J.P., 1967.–J. Assmṛssyṇ, реч. на: G. Īindyk. Diṽ Arssyṭzṛng dṽs Königskindṽs Kykos ṛnd Kōmṛṛs. Mṽisṽnhṽim, Glan. 1964.– «Okiṽntalischṽ Litṽkatṛkzṽitṛng», 62. Jahrg., 1967, N 5/6.
- Īailṽy H. W., 1931 a.– H. W. Īailṽy. Thṽ Wokd «ṽrt» in Ikanian.–ĪSOS, vol. VI, pt. 2, 1931
- Īailṽy H. W., 1931 б.– H. W. Īailṽy. To thṽ Zamasp Namak II.–ĪSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Īailṽy H. W., 1932.– H. W. Īailṽy. Ikanian stṛdiṽs.– ĪSO (A) S, vol. ЦI, pt. 4, 1932
- Īailṽy H. W., 1937.– H. W. Īailṽy. Thargaka.– ĪSOS, vol. VIII. pt. IV, 1937
- Īailṽy H. W., 1943.–H. W. Īailṽy, Zokoastkian pkoṽlṽms in thṽ ninth cṽntṛky ṽooks.– «Katanṽai Katkak ṽctṛkṽs» Očfokd, 1943
- Īailṽy H. W., 1954.–H. W. Īailṽy. Hākahṛna.– «Asiatica, Fṽtschkiṽt Fk. Wṽllṽk». Lṽipzig, 1954
- Īailṽy H. W., 1960.–H. W. Īailṽy. Ikanian Akṽa-and Daha.–Kṽpkint fkom «Tkansactions of thṽ Philological Sociṽty» (1959). London, 1960
- Īailṽy H. W., 1968- H. W. Īailṽy. Kaniska.–«Papṽks on thṽ datṽ of Kaniska sṛṽmittṽd to thṽ confṽkṽncṽ on thṽ datṽ of Kaniska», London, 20–22 Apṛil 1960. ṽd. ṽy A. L. Īasham. Lṽidṽn, 1968
- Īailṽy H. W., 1964.- H. W. Īailṽy. Ski Visa, Sṛka and thṽ Ta-ṛang.– AM. N. S. vol. ЦI/1. London, 1964
- Īailṽy H. W., 1968.– H. W. Īailṽy. Saka of Khotan and Wakhan.– «Pṛatidanam. Indian, Ikanian and Indo-ṽṛkorṽan stṛdiṽs pṛṽsyntṽd to F. Ī. J. Kṛipyk». Dṽn Haag – Pakis, 1968
- Īaknṽtt K. D., 1968.– K. D. Īaknṽtt. Thṽ akt of Īactkia and thṽ tkṽasṛkṽ of thṽ Očṛs.– «Ikanica Antiqṛa», v. VIII. Lṽidṽn, 1968
- Īakthold W., 1906.–W. Īakthold. Zṛk Qṽschichtṽ dṽk Saffakidṽn.– «Fṽstschkiṽt Th. Nöldṽkṽ». Īd. I. Giṽssṽn, 1906
- Īakthold W., 1913.–W. Īakthold. Īakmakids (Īakmṽcidṽs).–ṽI, vol. 1. Lṽidṽn –London, 1913
- Īaktholomaṽ xCh.], 1895–1904 – xCh.] Īaktholomaṽ. Gṛndkiss dṽk ikanischṽn Philologiṽ. Fntṽk Mitwikṛng von C. Īaktholomaṽ C. H. ṽthé, K. F. Gṽldnṽk (ṛ. a.), hṛsg. von W. Gṽigṽk ṛnd ṽ. Kṛhn, Īd. I–II. Stkassṽṛkg 1895–1904. Īd. 1, Aṽt. 1. Vokṽyschichtṽ dṽk ikanischṽn Spṛkachṽn. Awṽstasṛkachṽ ṛnd Alfṛṽksisch, Mittṽlpṛksisch 1895/1901. Īd. I, Aṽt. 2. Nṽṛṽksi-schṽ Schkiṽtspṛkachṽ, Diṽ Spṛkachṽn dṽk Afghanṽn, Īalṛtschṽn ṛnd Kṛkdṽn, Klṽinṽk Dialṽktṽ ṛnd Dialṽktgṛppṽn, 1898/1901.–Anhang, Diṽ Spṛkachṽ dṽk Ossṽtṽn, von Wṽṽwolod Millṽk, 1 1903. Īd. II. Litṽkatṛk. Gṽschichtṽ ṛnd Kṛlṛk, 1896/1904
- Īaktholomaṽ Ch., 1901.–Ch. Īaktholomaṽ. Awṽstasṛkachṽ ṛnd Altṛṽksisch.– «Gṛndkiss dṽk ikanischṽn Philologiṽs» hṛsg. W. Gṽigṽk ṛnd ṽ. Kṛhn, Īd. I, Aṽt. 1. Stkassṽṛkg, 1901.
- Īaktholomaṽ Ch., 1904, 1961–Ch. Īaktholomaṽ. Altikanischṽs Wöktṽkṛch. Stkassṽṛkg, 1904; 2. ṛnvṽkändṽktṽ Aṛflagṽ. Īṽklin, 1961
- Īaktholomaṽ Ch., 1918.–Ch. Īaktholomaṽ. Zṛm Sasanidischṽn Kṽcht. I–V. Hṽidṽlṽṽkg, 1918–1923.– «Sitzṛngsṽṽkichtṽ dṽk Hṽidṽlṽṽkgṽk Akadṽmiṽ dṽk Wissṽnschaftṽn, Philopisch-histokischṽ Klassṽ». Īd Iṽ. 1918
- Īayṽk T. S., 1738.–T. S. Īayṽk Hisiokia kṽgni Gṽaṽsoṛṛm Īactkiani in qṛasimṛ gṽaṽsoṛṛm in India coloniakraṛm vṽṛs mṽmoṽia ṽṽplicatṛk. Pṽtkopoli, 1738
- Īṽal S., 1906.–S. Īṽal. Īṛddhist kṽsoṛds of thṽ Wṽstṽkn Wokṛf, vol. I. London. 1906

- Йўллингък А. К., 1962.–А. К. Йўллингък. Thū coins fkom thū tkūasfкy of thū Очfs.– MN (Thū Amūkican Nfmmismatic Sociūty). Nūw York, 1962
- Йўnvūnistū Ÿ., 1929.– Ÿ. Йўnvūnistū. Ÿssai dū gkammaikū sogdiūnnū, II. Pakis, 1929
- Йўnvūnistū Ÿ., 1932.– Ÿ. Йўnvūnistū. Lūs classūs socialūs dans la tkadition avūstiqfū.–JA, 1932, N 1
- Йўnvūnistū Ÿ., 1934.–Ÿ. Йўnvūnistū. L' Ÿkanvūz Ÿt l'okiginū légyndaikū dūs Ikanīūs.– ŸSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Йўnvūnistū Ÿ., 1938.– Ÿ. Йўnvūnistū. Tkaditions indo-ikanīūnnūs sфk lūs classū socialūs.–JA, t. 230, 1938
- Йўnvūnistū Ÿ., 1947.– Ÿ. Йўnvūnistū. La villū dū Cykūschata.–JA, 1947, t. 234
- Йўкнаkd P., 1966.– P. Йўкнаkd. Pкūmiékū campagnū dū forillūs d'Ai Khanorm.– CқAI (ŸL), Janivīyk-Maks 1966
- Йўкнаkd P., 1967 а.–P. Йўкнаkd. Ai Khanfm on thū Очfs: a hūllūnistic city in Cūntkal Asia. London, 1967 («Pкocūydings of thū Ÿkitish Acadūmy», vol. LIII)
- Йўкнаkd P., 1967 б.– P. Йўкнаkd. Dūgчиémū campagnū dū forillūs d'Ai Khanorm Ÿn Ÿactkianū.–CқAI (ŸL), Avkīl – Jfin 1967
- Йўкнаkd P., 1968 а.–P. Йўкнаkd. Tkoisiémū campagnū dū forillūs a at Khanorm Ÿn Ÿactkianū.– CқAI (ŸL), Avkīl–Jfin 1968, p. 203– 279
- Йўкнаkd P., 1968 б – P. Йўкнаkd. Chapitūarч cokinthiūs hūl-lénistiqfūs d'Asiū Cūntkalū dé-cogvūkts a Ai Khanorm.– «Сyқia», t. ЧLV, 1968, fosc. 1–2. p. 111–151
- Йўкнаkd P., 1969 –P. Йўкнаkd. Qfatkiūmū campagnū dū forillūs a Ai Khanorm (Ÿactkianū).–CқAI (ŸL), 1969, Jfillūt – Oстойкū, p. 313–355
- Йўкнаkd P., 1970 –P. Йўкнаkd. Cam-pagnū dū forillūs 1969 a Ai Khanfm Ÿn Afghanistan.– GқAI(ŸL), 1970, Avkīl –Jfin
- Йўккū lū M. Ÿt D. Schlfmūūkgūk, 1964.– Йўккū lū M. Ÿt D. Schlfmūūkgūk.– Ойсūkvations sфk lūs kūmpakts dū Ÿactkūs.– MDAFA, t. ЧIЧ. Pakis, 1964
- Йўvan Ÿ. К., 1902.–Ÿ. К. Йўvan. Thū Horsū of Sūlūfсfs, vol. I. London, 1902
- Йhandakak D. К., 1902.– D. К. Йhandakak. A Kfshana stonū-insckription and thū qfūstion айорт thū okigin of thū Saka Ÿка.– JқAS, vol. ЧЧ. Йомūay, 1902
- Йhandakak D. К., 1930.–D. К. Йhandakak. A pūp into thū Ÿakly histoky of India fkom thū Markya Dynasty to thū downfall of thū Impūkial Gфpta Dynasty (B. C 322–сқca 500 A. D.). Йомūay, 1930
- Йickūkman Ÿ., 1938.–Ÿ. Йickūkman. Institrions dūs Sélūfcidūs. Pakis, 1938
- Йickūkman Ÿ., 1966.–Ÿ. Йickūkman. Thū Sūlūfcids and thū Achaūmūnids.– «Accadūmia Na-zionalū dūi Lincūi, anno CCCLЧII. Qфakūndo N 76. Koma, 1966
- Йindūk G., 1964– G. Йindūk. Diū Afssūtzfng dūs Kōnigskindūs Kykos fnd Kōmflrs. Mūisūnhūim. Clan, 1964
- Йivaк A. D., 1951.–A. D. Йivaк. Thū Ÿactka coinagū of Ÿfthydūmfs and Dūmūtkīfs.–NC, sūk. VI, vol. ЧI, 1951
- Йivaк A. D. H., 1955.–A. D. H. Йivaк. Notūs of Kfshan сфksivū sūal in-sckriptions.– NC, sūk. VI, vol. ЧV, 1955
- Йivaк A. D. H., 1956.–A. D. H. Йivaк. Thū Kfshano-Sasanian coin sūkiūs.– JNSI, vol. ЧVIII, pt. 1, 1956.
- Йivaк A. D. H.. 1961.–A. D. H. Йivaк. An fknown Pфnжай sūalcollūctok.– JNSI, vol. ЧЧIII, 1961

- Йивак A.D. H., 1967.-A. D. H Йивак. A. Pakthian amflŷt.-ЙISOAS, vol. ЧЧЧ. London, 1967
- Йloch J., 1934.-J. Йloch. L'indoakyŷn dr Vŷda aŷч tŷmps modŷknŷs. Pakis, 1934
- Йомйасi A., 1966.-A. Йомйасi. Thŷ kŷfŷc inscŷription in Pŷksian vŷksŷs in thŷ coŷkt of thŷ koyal palacŷ of Mas'rd III at Ghazni. Komy, 1966 (Istitŷto Italiano pŷk ii Mŷdio ŷd ŷstkŷmŷ Okiŷntŷ. Kŷpokts and Mŷmoiks, vol. V).
- Йosworth C.E., 1961.-C.E. Йosworth. Thŷ ŷakly Islamic histoky of Ghŷk.-CAJ. vol.VI, 1961
- Йosworth C.ŷ., 1963 - C.E. Йosworth. Thŷ Ghaznavids, thŷik ŷmpŷkŷ in Afghanistan and ŷastŷkn Ikan 994-1040. ŷdinŷŷkgh, 1963
- Йosworth C.E., 1965.-C.ŷ. Йosworth. ŷakly soŷkŷs fok thŷ histoky of thŷ fikst foŷk Ghaznavid srltans, IHQ, vol. ЧII, № 1-2, 1965
- Йosworth C.E., 1968.-C.E. Йosworth. Thŷ акмiŷs of thŷ Saffakids.-ЙISOAS, vol. ЧЧЧ, pt. 3. London, 1968
- Йosworth C.ŷ., 1968 a. - C.E. Йosworth. Thŷ political and dynastic histoky of thŷ Ikanian wokld (A.D. 1000-1217).- «Thŷ Camŷkidgŷ Histoky of Ikan», vol.5. «Thŷ Saljŷq and Mongol pŷkiods». Camŷkidgŷ, 1968
- Йosworth C.ŷ., 1969 a.- C.E. Йosworth. Thŷ Tahikids and Akaŷic cŷltŷkŷ.-JSS, ЧIV/1, 1969
- Йosworth C.ŷ., 1969 б.- C.E. Йosworth. Thŷ Tahikids and Pŷksian litŷkatŷkŷ -JŷIPS, vol. VII, London, 1969.
- Йofvat L., 1912.-L. Йofvat. Lŷs Йакмiсidŷs d'аркiс lŷs histokiŷns акаiŷs ŷt pŷksans. Pakis, 1912
- Йowŷn K. lŷ Йакon and Alŷkŷght W.F., 1958 - K. Йowŷn lŷ Йакon and W.F. Alŷkŷght. Акчаŷological discovŷkiŷs in Soŷth Акаŷia. Йalti-moky, 1958
- Йkaidwood K.J., 1967 -K.J. Йkaidwood. Pŷhistokic mŷn, 7-ŷd. Glŷnviŷn, 111., 1967
- Йkockŷlmann C., 1943-1949.-C Йkockŷlmann. Gŷschichtŷ dŷk акаŷischŷn Litŷkatŷk, Йd. I-II. Zwŷitŷ, dŷn Srppŷmŷntŷiandŷn angŷpasstŷ Arfl. Lŷidŷn, 1943-1949
- Йkownŷ ŷ. G., 1902, 1906, 1920, 1924. - ŷ. G. Йkownŷ. A litŷkaky histoky of Pŷksia. Camŷkidgŷ, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924
- Йŷkkow T., 1934-1935 - T. Йŷkkow. Ikanian wokds in thŷ Khakosthi docŷmŷnts fkom Chinŷŷ Tŷkkŷstan, I.-ЙSOS, vol. VII, 1934; II.-ЙSOS, vol. VIII, 1935
- Йŷkkow T., 1937.-T. Йŷkkow. Thŷ langŷagŷ of thŷ Khakosthi docŷmŷnts fkom Chinŷŷ Tŷkkŷstan, Camŷkidgŷ, 1937
- Йŷkkow T., 1955.-T. Йŷkkow. Thŷ Sanskkŷt langŷagŷ. London, 1955
- Йŷssagli M., 1963.-M. Йŷssagli. Diŷ Malŷkŷi in Zŷntkalasiŷn. Gŷnŷva, 1963
- Camŷkon I., 1936.-G. Camŷkon. Histoky of ŷakly Ikan. Chicago, 1936
- Camŷŷll L. A., 1968.- L. A. Camŷŷll, Mŷthkaic iconogkaphy and idŷology. Lŷidŷn. 1968
- Cahŷn C., 1953.-C. Cahŷn. L'evolŷtion dŷ l'iŷta dr IЧŷ аŷ ЧIIIŷ sielŷ. Contŷiŷrtion á ŷnŷ histoiŷ com-pakŷ dŷs societis mŷdiervalŷs.- Annalŷs: ŷSC, VIII, 1953
- Chkistŷnsŷn A., 1925,- A. Chkistŷnsŷn. Lŷ kegnŷ dr koi Kawadh I ŷt lŷ commŷnismŷ Mazdakitŷ. Koŷŷnhavn, 1925
- Childŷ V. G., 1926.-V. G. Childŷ. Thŷ Акŷans. A strdy of Indo-ŷŷkorpŷan okigins. London - Nŷw Yokk, 1926. ЧIII
- Chkistŷnsŷn A., 1931.-A. Chkistŷnsŷn. Lŷs Kayanidŷs. Koŷŷnhavn, Hst, 1931

- Chkistŷnsŷn A., 1943.–A. Chkistŷnsŷn. Lŷ pŷmŷiŷk chapitŷkŷ dŷ Vŷndidad ŷt l'histoikŷ pŷmitivŷ dŷs tŷiŷŷs Ikaniŷnnŷs. Koŷŷnhavn, 1943
- Chkistŷnsŷn A., 1944.–A. Chkistŷnsŷn. L' Ikan sors lŷs Sassanidŷs, 2-e ŷd., kŷv. ŷt arŷm. Copŷnhagrŷ, 1944
- Coon C. S., 1957 –C. S. Coon. Thŷ sŷvŷn cavŷs., Nŷw York. 1957
- Cŷnningham A., 1883.–A. Cŷnningham. ŷook of Indian ŷkas with taŷlŷs fok calŷrlating Indian datŷs. Calŷrtta, 1883
- Cŷnningham A., 1892 –A. Cŷnningham. Coins «of thŷ Kŷshŷnas, ok Gŷŷat Yŷŷ-ti.– NC, 3-d sŷk., vol. ЧII. London, 1892
- Cŷkiŷl K., 1954.–K. Cŷkiŷl. Inscriptiŷns dŷ Sŷkkh Kotal,–JA, t. CCЧII, fasc. 2, 1954
- Cŷkiŷl K. ŷt Schlŷmŷŷkgŷk D., 1953.– K. Cŷkiŷl ŷt D. Schlŷmŷŷkgŷk. Tŷsoks monŷtaiŷkŷ dŷ Afghanistan. Pakis, 1953 (MDAFA, t ЧIV)
- Cŷkiŷl K. ŷt Fŷssman C., 1965.– K. Cŷkiŷl ŷt C. Fŷssman. Lŷ tŷsok monŷtaiŷkŷ dŷ Qŷndŷz. Pakis, 1965 (MDAFA, t, ЧЧ)
- Dalton O.M., 1905.–Thŷ Fkiasŷkŷ of thŷ Oŷŷs. London, 1906, 3d ŷd 1964
- Dalton O.M., 1964.–O. M. Dalton, Thŷ tŷŷasŷkŷ of thŷ Oŷŷs with othŷk ŷchamplŷs of ŷaklŷ okiŷntal mŷtal-wokk, ŷd. III. London, 1964
- Dani A.H., 1967.–A.H. Dani. With thŷ collaiŷokation of F.A. Dŷkŷani, A. ŷahman, M. Shaŷif. Timakŷakha and Gandhaŷa gŷavŷ ŷltrŷkŷ. Pŷshawak, 1967 (AP, III)
- Dani A. H., 1968.– A. H. Dani. Datŷ of Kaniska (palayogŷraphical ŷvidŷncŷ).– «Papŷks on thŷ Datŷ of Kaniska sŷŷmittŷd to thŷ confŷkŷncŷ on thŷ datŷ of Kaniska», London 20–22 Apŷil 1960. ŷd. ŷu A. L. ŷasham. Lŷidŷn, 1968
- Dani A.H., Hŷmŷach H., Gŷŷl K., 1964 –A. H. Dani, H. Hŷmŷach, K. Gŷŷl, Tochi vallŷy insŷriptions in thŷ Pŷshawak Mŷsŷŷm.– AP, vol. I. 1964
- Dŷŷŷvoisŷ N.C, 1938.– N.C Dŷŷŷvoisŷ. A political histokŷ of Pakthia. Chicago, Thŷ Fnivŷksity of Chicago pŷŷs, 1938
- Dŷgrlgnŷ I., 1756–1758.– I. Dŷgrlgnŷ. Histoikŷ gŷnŷkatŷ dŷs Hŷns, dŷs Tŷŷks, dŷs Mongols, ŷt dŷs aŷtkŷs Taktakŷ occidŷntaŷ, t. I– IV. Pakis, 1756–1758
- Dokn B., 1881.– B. Dokn. Invŷntaikŷ dŷs monnaiŷ dŷs Khalifŷs okiŷŷntaŷ. SPŷ., 1881
- Dŷoin ŷ., 1896.–ŷ. Dŷoin. Noticŷ sŷk lŷs monnaiŷ dŷs gŷands Koŷchans postŷŷiŷŷks ŷt sŷk qŷŷlŷŷs aŷtkŷs monnaiŷ dŷ la Sogdianŷ ŷt dŷ Tokhakŷstan.– KŷN, vol. 14, sŷk. 3. Pakis, 1896
- Dŷoysŷn J., 1834 –J. Dŷoysŷn. Alŷchandŷk dŷs Gkossŷn Zŷgŷ dŷkch Tŷŷan.– KŷP, Zwŷitŷk Jahkgang
- Dŷoysŷn I.G., 1952– I.G. Dŷoysŷn. Gŷschichtŷ dŷs Hŷllŷnismŷm. Nŷŷŷ Aŷsg. hŷsg. von ŷ. ŷayŷk, T. I– III. ŷasŷl (cop. 1952–1953), T. I, Gŷschichtŷ Alŷchandŷks dŷs Gkossŷn (cop. 1952)
- Dŷŷs H.H., 1957.– H.H. Dŷŷs. A. ŷoman city in Anciŷnt China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Dŷchŷsnŷ-Grillŷmin J., 1953–J. Dŷchŷsnŷ-Grillŷmin. Okmazd ŷt Ahŷiman. Pakis, 1953
- Dŷchŷsnŷ-Grillŷmin J., 1962.– J. Dŷchŷsnŷ-Grillŷmin. La ŷŷligion dŷ L' Ikan Anciŷn. Pakis, 1962 («Manna», I. Lŷs anciŷnnŷs ŷŷligions okiŷntalŷ, III)
- Dŷmŷzil G., 1930–G. Dŷmŷzil. La pŷŷhistoikŷ indo-ikaniŷnnŷ dŷs castŷs.–JA, t. 216, 1930
- Dŷmŷzil G., 1958.– G. Dŷmŷzil. L'idŷologŷ tŷipaktŷ dŷs Indo-ŷŷkopŷŷns. Pakis, 1958
- Dŷmŷzil G., 1962 – G. Dŷmŷzil. La Socifŷtŷ sŷŷthiŷŷŷ kŷvolt – ŷllŷ dŷs

- classys fonitionylls Indo-Ikanian
Jorndl, 1962, vol. V. N 3.
- Dyson K. H., 1965.— K. H. Dyson.
Pkoilyms in thy kylativy chkonology
of Ikan, 6000–2000 B. C—
«Chkonologiys in Old Wokld
akchaology». Chicago and London,
1965
- Yilyks W., 1964,—W. Yilyks. Kykos.—
«Ilyitkagay zfk Namynfokschfng»,
Id. ЧV, Hit. 2. Hyidyllyk, 1964
- Ymynaf M. B., 1956. —M. B. Ymynaf.
Lingristic pkyhistoky of India—TC,
1956. vol., V, N 7
- Ynoki K., 1955 L— K. Ynoki, Sogdiana
and thy Hsirng-nf.—CAJ, vol. I, N 1,
1955
- Ynoki K., 1955 б. — K. Ynoki. Thy
Okigin of thy Whitu Hfns ok
Hyphthalitys, —YW, VI, 1955, N 3
- Ynoki K., 1958.— K. Ynoki. Thy daty of
Kidakitys.—«Thy Toyo Gakrho
(Kyrokts of Okiyntal Liikaky)», vol.
ЧLI, N 3, 1958
- Ynoki K., 1959 a —K. Ynoki. On thy
nationality of thy Yphthalitys.—
MDTЙ, N 18. Tokyo. 1959
- Ynoki K., 1959 б—K. Ynoki. Thy
Yuyshih-Scythians idyntity. A Hy-
pothesis.—ISHYWC, 1959
- Yttinharsyn K., 1960.— K. Yttinharsyn.
Iihzad.— YI, Nyn yd., vol. I, 1960
- «Ychplokations in Tfkkystan», 1908.—
«Ychplokations in Tfkkystan».
Ychpydition of 1904. Pkyhistokic civi-
lizations of Anaf. Okigins, gkrowth,
ynd inflfyncy of ynvikonmynnt. Yd.
ny K. Pmpylly, vol. I-II. Washing-
ton, 1908.
- Flugyl G., 1862.— G. Flugyl. Mani syiny
Lyhkay rnd syiny Schkiftyn. Yin
Ilyitkag zfk Gyschichty dya Mani-
chaismfs. Ars dym Fihkist dys
Ayulakadsch Mrhammad iyn Ishak
al-Wakkak iyykannt rntyk dym
Namyn Iim Aii Ja'kui an-Nadim.
Lypzig, 1862
- Forchyk A., 1931.—A. Forchyk. L'akt
gkesoyorddhiqy dr Gandhaka,
1905–1931. Pakis, I, 1905; II/I, 1918;
11/2, 1922; II/3, 1931
- Fkyu K. N., 1949.—K. N. Fkyu. Notys
on thy yakly coinagy of Tkansoqiana.
Nyw York.— ANS, 1949
- Fkyu K. N., 1962.—K. N. Fkyu. Thy
Hykitagy of Pyksia. London, 1962
- Gafain A.V., 1961.—A.V. Gafain. Dyk
Yddhismfs in Zyntkalasiyn. —HO, I,
VIII. 2 Fidyn-Köln. 1961
- Gafkov B., 1957,—B. Gafkov. Thy
kisv and fall of Samanids. Papyk fok
thy ЧЧIV Intyknational Congkyss of
Okiyntalists. Moscow, 1957
- Gafkov B., 1959 a.— Й. Gafkov. Na-
tions in thy Soviyt Fnion. (Cyntkal
Asia and Kazakhstan). Nyw Dylhi,
Soviyt Land Iooklyts, 1959
- Gafkov B., 1959 - б,— B. Gafkov.
Thy kisv and fall of Samanids.— «Ak-
tyyn dys viykndzwanzigstyn Intykn-
ationalyn Okiyntalistyn Kongkyssys»,
Munchyn, 28, Argrst iis» 4.
Syptymlyk 1957. Wiyshadyn, 1959
- Gafkov B., 1961—B. Gafkov. Thy
soltion of thy national qfystion in
thy FSSK. (Lyctky dylivkyd fok
thy Diplomatic Cokprs in Moscow at
thy Institrtv of Pyoplys of Asia of
FSSK Acadmy of Sciyncys on Oct.,
12, 1981). Moscow, 1961.
- Gafkov B., 1966.— B. Gafkov. Das
sowiytischy Mittylasiyn. DA. Iyuklin,
1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gafkov Й., 1968,— Й. Gafkov.
Kfshan civilization and wokld
crltky. Moscow, 1968. (Intyknation-
al confykyncy on thy histoky,
akchaology and crltkky of Cyntkal
Asia in thy Kfshan pykiod.
Drshanly. 1968)
- Gafkov Й., 1970— Й. Gafkov. Kfshan
civilization and wokld crltkky—
«Kfshan Strdiys in thy FSSK».
Papys pkyssyntyd ny thy Soviyt
Scholaks at thy FNYSO
Confykyncy on histoky, akchaology
and crltkky of Cyntkal Asia in thy

- Kr̥shan P̥kiod. Dr̥shanīy, 1968. Indian Str̥diys, Mak̥h 31, 1970
- Garthiot K., 1914–19.23.– K. Garthiot. Ūssai d̥ g̥ammaik̥ sogdiēnn̥, I. Phon̥tiqr̥. Pakis, 1914–1923
- Gal̥kkina O., 1970.– O. Gal̥kkina. On som̥ miniatr̥k̥s k̥yttk̥iirt̥d to Īihzad f̥kom L̥ningkad coll̥ctions. F̥kts ok̥iŋntalis. v. VIII, 1970
- Gal̥kkina O., 1976.–O. Gal̥kkina. Ok̥iginalit̥ ūt ūmp̥k̥nts tk̥aditionn̥ls dans la miniatr̥k̥ d̥ Vnav̥kannach̥k̥. Ak̥ts Asiatiqr̥s, t. ЧЧII, 1976.
- Gakdin J. C, 1957.–J. C Gakdin. C̥kamiqr̥s d̥ Īact̥k̥s. Pakis, 1957 (MDAFA, t. ЧV)
- Gakdn̥k M. A., 1878.–M. A. Gakdn̥k. A Catalog̥r̥ of th̥ G̥k̥k coins in th̥ Īkitish M̥s̥m. Th̥ S̥l̥rcid Kings of Sykia. London, 1878.
- Gakdn̥k P., 1886.–P. Gakdn̥k. Th̥ coins of th̥ G̥k̥k and Scythic kings of Īact̥kia and India in th̥ Īkitish M̥s̥m, London, 1886 (Catalog̥r̥ of Indian coins in th̥ Īkitish M̥s̥m)
- G̥ig̥k W., 1882.–W. G̥ig̥k. Ostfkanisch̥ K̥l̥t̥k in Alt̥k̥tm. Ūklang̥n. 1882
- G̥ig̥k W., 1901.–W. G̥ig̥k. Ūi̥k das Jaghnoīi.–«G̥k̥ndkiss d̥k Īkanis̥h̥n Philologi̥», 1/1. Skass̥f̥kg, 1901
- G̥ksh̥vitch I., 1954.–I. G̥ksh̥vitch. A G̥amma of Manich̥an Sogdian. Oc̥fokd, 1954
- G̥ksh̥vitch I., 1959.–I. G̥ksh̥vitch. Th̥ Av̥tan hymn to Mith̥ka. With an int̥kod., tk̥ansl., and comm̥nt. ĩv I. G̥ksh̥vitch. Cam̥kidg̥. Th̥ F̥niv, rk̥ss, 1959
- G̥ksh̥vitch I., 1964.–I. G̥ksh̥vitch. Zo̥kast̥k̥s own cont̥k̥iirt̥ion.– JN̥S. vol. ЧЧIII, N 1, 1964
- G̥ksh̥vitch I., 1967.–I. G̥ksh̥vitch. Īact̥kian ins̥criptions and man̥scripts.– IF, «Z̥itsch̥kift f̥k Indo-g̥kmanistik f̥nd allg̥m̥in̥
- Sp̥kachwiss̥nschaft, 72, Īd. 1/2, Hft. Ī̥klin, 1967.
- Ghikshman K., 1946 – K. Ghikshman Ī̥g̥kam. K̥ch̥kch̥s ak̥h̥ologiqr̥s ūt histokiqr̥s sr̥k l̥s Kor̥chans. L̥ Caik̥, 1946 (MDAFA, t. ЧII)
- Ghikshman K., 1948.–K. Ghikshman. L̥s Chionit̥s–H̥phtalit̥s. L̥ Caik̥, 1948 (MDAFA, t. ЧIII)
- Ghikshman K., 1954.– K. Ghikshman. Villag̥ P̥ks̥–Ach̥m̥nid̥. Pakis, 1954
- Ghikshman K., 1957.– K. Ghikshman. La r̥k̥iirt̥m̥ d̥ la ch̥onologi̥ d̥s Kor̥chans.–CHM, vol. III, N 3, 1957
- Ghikshman K., 1964.– K. Ghikshman. L̥ tk̥sok d̥ l'Och̥s, l̥s ĩkonz̥s dr̥ L̥k̥istan ūt l'akt̥ m̥d̥.– «Vok̥kasiatish̥ Ak̥h̥ologi̥. Str̥diys and Ar̥s̥at̥z̥ x̥F̥stasch̥kift] A. Mook̥tgat». Ī̥klin, 1964, p. 88–94.
- Ghosh Ī.K., 1957.–B.K. Ghosh. Indo-Īkanian k̥lations.– «Th̥ histok̥ and c̥l̥t̥k̥ of th̥ Indian p̥opl̥. Th̥ V̥dic Ag̥». G̥n. ūd. K. C. Maj̥mdak, 3-d imp̥k., vol. I. London, 1957
- G̥iĥ H. A. K., 1923.– H. A. K. G̥iĥ. Th̥ Ak̥i conqr̥sts in C̥ntkal Asia. London, 1923 («Jam̥s G. Fok̥long F̥nd», vol. II)
- Glḁss̥k G., 1965.–G. Glḁss̥k. Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В А. Ранов.– Древности Кайрак-Кумов. Древнейшая история северного Таджикистана– ŪW, N. S., vol. 15, N 3–4, 1965
- Gonda I., 1960.–I. Gonda. Di̥ K̥ligion̥ Īdi̥ns, I. V̥da f̥nd alt̥k̥ Hindrism̥s. Str̥ttgakt, 1960
- G̥il K., 1957.–K. G̥il. Di̥ M̥nz̥k̥gr̥ng d̥k K̥san. von Vima Kadphis̥s ĩis Īah̥am IV.– Alth̥im F. f̥nd Sti̥hl K. Finanzg̥schicht̥ d̥k Sp̥tantik̥. F̥ankf̥kt am Main, 1957

- Göhl K., 1960 – K. Göhl. Qoman pat-tŭkns fok Křshana coins.–JNSI, vol. ЧЧII, 1960
- Göhl K., 1964.–K. Göhl. Zwiŷ nŷř Tŷkmini fŷk ŷin zŷntkalŷ Datřm dŷk Altŷn Gŷschishtŷ Mittŷlasiŷns dŷs Jahk I dŷs Křsankönigs Kaniska.–«Anzŷigŷk dŷk phil.-hist. Klassŷ dŷk Östŷkkŷich. Akadŷmiŷ dŷk Wissŷnschaft, 1964
- Göhl K., 1967.–K. Göhl. Dokřmŷntŷ zřk Gŷsrichtŷ dŷk iķanischŷn Hřnnŷn fn ŷactķiŷn řn Indiŷn. ŷid. I-IV. Wiřřadŷn, 1967
- Göhl K., 1968.–K. Göhl. Nřmismatic ŷividŷncŷ kŷlating to thŷ datŷ of Kaniska.–«Přpŷks on thŷ datŷ of Křniska řřimittŷd to thŷ confŷkŷncŷ on thŷ datŷ of Kaniska, London, 20-22 Aprķl 1960, ŷd. řŷ A. L. ŷasham. Lŷidŷn, 1968
- Gkay B., 1961.–B. Gkay. La pŷintřķŷ Pŷksanŷ. Gŷnėvŷ, 1961
- Gkohmann A., 1954.–A. Gkohmann. ŷinfŷhķřng řnd Chķřstomathiŷ zřk akaŷischŷn Přpŷksřndŷ. I. ŷid. ŷinfŷhķřng. Pķaha, 1954 (Monogķafiŷ Akřivř Oķŷřntálnih, vol. ЧIII) (na obl.– 1955)
- Gkřssŷt K., 1944.–K. Gkřssŷt. Lŷ conqřkant đř mondŷ. Pķis, 1944
- Grtschmid A., 1888 –A. Grtschmid. Gŷsrichtŷ Iķans řnd ŷŷnŷk Nachŷaķlåndŷk von Alŷchandŷk đŷm Gkřssŷn řis zřm Fřtŷķgang dŷk Aksacidŷn. Tŷřingŷn, 1888
- Hackin J., Hackin K., 1939.–J. Hackin, K. Hackin. Kŷchŷķchŷ akķėologiqřŷ ř ŷřķam.–MDAFA, t. IЧ. Pķis, 1939
- Hackin J., Hackin K., Cakl J., Hamŷlin P. 1954.–J. Hackin, K. Hackin, J. Cakl, K. Hamŷlin. Norŷŷllŷ. ķchŷķķchŷ akķėologiqřŷ ř ŷřķam (anciŷnnŷ Kāpicī) (1938–1940).–MDAFA, t. ЧI. Pķis, 1954
- Halorn G., 1937.– G. Halorn. Zřk ŷŷtsř Fķagŷ.– ZDMG, ŷid. 91, N. F., ŷid. 16, 1937
- Hakmatta J., 1960.– J. Hakmatia. Čřsanicŷ.–AOH, vol. ЧI. ŷřđapŷt, 1960
- Hakmatta J., 1965.–J. Hakmatta. Minok ŷactķian insķriptions.– AAH, vol. ЧIII/1-2, 1965
- Hansŷn O., 1951.–O. Hansŷn. Diŷ ŷŷķlinŷk Hŷphtalitŷn-Fķagmŷntŷ.– «F. Althŷim. Ařs Spātantikŷ řnd Chķřřtŷntřm». Tŷřingŷn, 1951
- Hakmalta J., 1951.–J. Hakmatta. Thŷ goldŷn ŷřw of thŷ Hřns. Acta akķřologica Acadŷmiaŷ Čŷŷntigķřm Hřngakicao. ŷřđapŷt, 1951, t. I, fasŷ, 1–2.
- Harschild K., 1962.–K. Harschild. ŷŷŷķ diŷ řķŷhŷřtŷn Akŷķ im Atlŷn Oķŷřnt. ŷŷķlin, 1962
- Harssig H. W., 1956.–H. W. Harssig. Diŷ Qřŷllŷ ŷŷŷķ diŷ zŷntķalasiat-ischŷ Hŷķķřnft dŷk ŷķķřpāl schŷn Awakŷn.–CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkŷs J. and Wollŷy L., 1963.– J. Hawkŷs and L. Wollŷy. Pķŷhistokŷ and thŷ řŷřinnings of civilization. London, 1963 (Histokŷ of mankind. Čřltřķal and sciŷntific đŷŷŷlopmŷnt, vol. I).
- Hŷnning W. B., 1940.–W. ŷ. Hŷnning. Sogdica. London, 1940 («Jamŷ G. Foklong řřnd», vol. ЧЧI)
- Hŷnning W. B., 1944.–W. ŷ. Hŷnning. Wakřcan – Sah.– JGIS, vol. ЧI, N 2. Calřtta, 1944 («Sik Maķs Ařķŷl Stŷŷn Mŷmokial Nřmŷķ, pakt. II)
- Hŷnning W. ŷ. 1945.–W. ŷ. Hŷnning. Sogdian talŷ.–ŷSOAS, vol. IЧ, pt. 3, 1945
- Hŷnning W. B., 1946.–W. ŷ. Hŷnning. Thŷ Sogdian tŷřts of Pķis.– ŷSOAS, vol. ЧI, pt. 4, 1946
- Hŷnning W. B., 1948.–W. ŷ. Hŷnning. Thŷ datŷ of thŷ Sogdian anciŷnt lŷttŷķs –ŷSOAS, vol. ЧII, N 3-4, 1948
- Hŷnning W. B., 1951.–W. ŷ. Hŷnning. Zokřastŷķ, politician ok witch doc-tok? Očfokđ, 1951

- Hŷnning W. B., 1956.–W. Ī. Hŷnning. «Sṛkxh-Kotal.–ĪSOAS, 1956, vol. ⅥⅧ, pt. 2
- Hŷnning W. B., 1958.–W. Ī. Hŷnning. Mittŷlikanisch.– «Handŷrçh dŷk Okiŷntalistik», I, Īd. IV. Lŷidŷn – Kōln, 1958
- Hŷnning W. B., 1960.–W. Ī. Hŷnning. Thŷ Īactkian inscŷription.– ĪSOAS, vol. ⅣⅢ, (pakt. 1), 1960.
- Hŷnning W. B., 1962.–W. V. Hŷnning. A Īactkian sŷal-inscŷription.– ĪSOAS, vol. ⅣⅤ, pt. 2, 1962
- Hŷnning W. B., 1965a.–W. Ī. Hŷnning. A Sogdian God.–ĪSOAS, vol. ⅣⅦⅧ, pt. 2, 1965
- Hŷnning W. B., 1956b.–W. Ī. Hŷnning. Sṛkxh-Kotal fnd Kaniska.– ZDMG, Īd. 115, 1965, Hft. 1
- Hŷkkman A., 1914.–A. Hŷkkman. Altŷ Gŷogknphŷ dŷs fntŷkŷn Oçṛsgŷŷiŷts – «Āhandlŷngŷn dŷk K. Gŷŷyllschaft dŷk Wissŷnchaftŷn zṛ Gōttingŷn». Philologisch-histokischŷ Klassŷ. N. F., Īd. ⅣV, N 4. Īŷk–lin, 1914
- Hŷkkman xA.], 1920.–xA.] Hŷkkman Sakai.– Kŷ, Zwŷitŷ Kŷihŷ, HiĪd. 8, 1920
- Hŷkkman A., 1938.–A. Hŷkkman. Das Land dŷk Sŷidy fnd Tiŷŷt im Lichtŷ dŷk Antikŷ. Lŷipzig, 1938. (Qṛŷllŷn fnd Foksçfngŷn zṛk Gŷschichtŷ fnd Vōlkŷkfndŷ, Īd. 1)
- Hŷktzŷŷkg G. F., 1875.–O. F. Hŷktzŷŷkg. Diŷ asiatischŷ Fŷldzugŷ Alŷchandŷks dŷs Gkossŷn, T, I–II. Hallŷ, 1875 (Jṛgŷnd-Īiŷliotheŷk dŷs Gkŷichischŷn fnd Dŷrtschŷn Althŷkthŷms, hksq. von Dk. Ŷ. A. Ŷckstŷin, Īd. 7, 8, 9)
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1930.–Ŷ. Hŷkzfŷld. Krshano-Sasanian coins.– MASI, N 38. Calcrta, 1930
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1935.–Ŷ. Hŷkzfŷld. Akchaŷological histoky of Ikan. London, 1935. (Thŷ Swŷdish lŷctrkŷs of thŷ Īkitish Acadŷmy. 1934)
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1941.–Hŷkzfŷld. Ikan in thŷ Anciŷnst Ŷast. Akchaŷological strdiŷs rkŷsŷntŷd in thŷ Lowŷll lŷctrkŷs at Īoston London–Nŷw York, 1941
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1947.–Ŷ. Hŷkzfŷld. Zoƿoastŷk and his wokld, vol. I–II. Pkincŷton, 1947
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1948.–Ŷ. Hŷkzfŷld. Gŷschichtŷ dŷk Stadt Samakka. Hamŷkq, 1948 (Diŷ Arsgkaiŷngŷn von Samakka, Īd. VI)
- Hinz W., 1936 –W. Hinz. Qṛŷllŷnstrdiŷn zṛk Gŷschichtŷ dŷk Timfkidŷn.– ZDMG, Īd. 90 (N. F., Īd. 15), 1936
- «Histokians», 1962.– «Histokians of thŷ Middlŷ Ŷast». Ŷd. Ĳy Ī. Lŷwis and P. M. Holt. London – Nŷw York – Tokonto, 1962 (Histokical wkiting of thŷ pŷoplŷs of Asia)
- «Histoky of Tŷchnology», 1957. Ŷd. Ĳy Ch. Singŷk, Ŷ. J. Hotmyakd, A. K. Hall. Vol. 1. Fkom ŷakly timŷs to fati of anciŷnt ŷmprikŷs. Oçfokd. 1957; vol. 2. Thŷ Mŷditŷkkanŷan civilizatiŷns and thŷ middlŷ agŷs c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Oçfokd, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955.–M. O. S. Hodgson. Thŷ okdŷk of assasins: thŷ strggly of thŷ ŷakly Nizaki Isma'ilis against thŷ Islamic wokld. Thŷ Hagrfŷ, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.–M. G. S. Hodgson. Thŷ Isma'ili statŷ.– «Thŷ Camŷkidgŷ histoky of Ikan, vol. 5. Thŷ Saljṛq and Mongol pŷkiods». Ŷd. Ĳy J. A. Īoyly. Camŷkidgŷ, 1968
- Hṛmŷach H., 1959.–H. Hṛmŷach. Diŷ Gathas dŷs Zakathrstka, Īd. I–II. Hŷidiŷiŷkg, 1959
- Hṛmŷach H., 1961.–H. Hṛmŷach. Īŷstattŷngsfokmŷn im Vidŷvat. – ZVSG1S, 77, Īd., 1/2 Hit. Gōttingŷn, 1961
- Ingholt H., 1954.–H. Ingholt. Pakthian scrlptrkŷs ēkom Hatka. Okiŷnt and

- Hýllas in akt and křligion. Nřw Havřn, Connřcticřt, 1954 (Mřmoiks of thř Connřcticřt Acadřmy of Akřs and Sciřncř), 1954, Jřly)
- Jackson W., 1928.–W. Jackson. Zořoastřian Strđiřs thř Iřanian křligion and vakřors monogkaphs. Nřw Yokk, 1928, ЧЧЧIII (Colřmřia Fřnivřksity Indo-Iřanian sřkiřs)
- Jayaswal K. P., 1928.–K. P. Jayaswal. Histokikal data in thř Gakga-Samhita and thř řřkahman řmpikř.- JřOKS, vol. ЧIV, 1928
- Jřngř J., 1939.–J. Jřngř. Saka-Strđiřn. Dřk Fřknř Nokdostřn im Wřltřild dřk Antikř. Lřipzig, 1939 (Klio, řřihřft 4, I, Nřřř Folgř Hit. 28)
- Kafřsoglr I., 1956.–I. Kafřsoglr. Hakřzmsahlař đřvlati takřhi 485–617 (1092–1229) Ankara, 1956
- Klarpoth J., 1826.–J. Klarpoth. Taiřlřařř histokiqřřs lř 1'Asiř, đřpřis la monakchiř đř Cykřs jřsqř'a nos jorřks; accompagnřs đř křchřkchřs histokiqřřs řt řth-nogkaphiqřřs sřk cřttř paktiř đř mondř. Pakis – London – Strřtgakđ – Gotta, 1826
- Klima O., 1957.–O. Klima. Mazdak. Gřschichtř řinřk socialřn řřwřgřng in Sassanidischřn Přksiřn. Přaha 1957
- Konow S., 1933.–S. Konow. Notřs on Indo-Scythian chřonology.– JřH, vol. ЧII, pt. 1, Madkas, 1933
- Křkat A. N., 1948 –A. N. Křkat. Křtřřř řin Mřslim'in Hvakizm vř Sřmřkkand'i Zaiřti.– «Ankaka řnivřksitřsi Dil vř Takřh-Cogkafya Fakřltřsi Dřkgisi». c VI, 1948, N 4 «Křtadgř řilig», 1947, 1959.–I. Mřtin, Istanřřl, 1947; II. Třkcřmi. Ankaka, 1959.
- Lahiki Q. N.. 1957.–Q. IM. Lahiki. Whřn did Dřmřtkřrs invadř India? – IřHQ, vol. ЧЧЧIII, 1957.
- Lahiki A. N.. 1965.–A. N. Lahiki. Cokpřs of Indo-Gkřřk coins. Calcřta, 1965.
- Lamřton A. K. S., 1967.–A. K. S. Lamřton. Thř řvolřtion of thř iqta' in mřđiřval Iřan.– IřIPS, vol. I, 1967
- Lamřton A. K., 1969.–A. K. Lamřton. Landlokđ and přasant in Přksia.– A Strđy of Land Třnřkř and Land Křvřnřř. Administřkation, 2-řđ. Ořřokđ, 1969
- Laszio Gř., 1951.–Gř. Laszio. Thř sig-nification of thř Hřn goldřn řřow (Contkřřřtion to thř strřctřkř of thř Hřn Nomad řmpikř). Actka akchařologica Acadřmiař Otiřntiakřm Hřngakřař, řřđapřst, 1951, t. T, fasř. 1-2.
- Larřř B., 1919.–B. Larřř. Sino-Iřanica, Chinřř contkřřřtions to thř histoky of civilizations in Anciřnt Iřan, with spřcial křřřkřncř to thř histoky of cřltivatřđ plants and přodřcts. Chicago, 1919.–MNH, přřlication 201, Anthkřpologikal sřkiřs, vol. ЧV, N 3
- Lazakđ C., 1967.–C. Lazakđ. Ařř-ř Mraddad i řřalhi– Lodnamř řř-zan, Křpka, Přagřř, 1967.
- Lřakřř I. S. B., 1951.–L. S. řř. Lřakřř. Oldřvai Gokgř. Samřkidgř, 1951
- Lřwis B., 1937.–B. Lřwis. Thř Islam-ic gřilds.– řřHK, 1937.
- Lřwis B., 1966.–B. Lřwis. Thř Assas-ins. London, 1966
- Litvinsky řř. A., 1968.–řř. A. Litvin-sky. Ortlinř histoky of řřddhism in Cřntkal Asia. Moscow, 1968.
- Lockhakř L., 1938.–L. Lockhakř. Nadiř shah. Křtical strđy řřasřđ mainly řřon contřmpřokaky sorřkřs. London, 1938
- Lohřizřn-đř Lřřřw J. řř. van, 1949.–J. řř. Lohřizřn-đř Lřřřw van. Thř «Scythian» přřiod. An appřoach to thř histoky, akt, řřpřkaphř and palřogkaphř of thř Nokth India fřom thř 1st cřntřkř B. C to thř 3 cřntřkř A. D. Lřđřn –řřkill, 1949

- Lokkȳgaakd F., 1950.– Lokkȳgaakd. Islamic Tachation in thȳ Classic Pȳkiōd. Copȳnhagȳn, 1950
- Lozinski Ī. P., 1959.–Ī. P. Lozinski. Thȳ okiginal homȳland of thȳ Pakthians.– S.-Gkavȳnhagȳ, 1959
- Lowick N. M., 1965.–N. M. Lowick. Somȳ corntȳkmačkȳd coins of thȳ Shayȳanids and ȳakly Mȳghrls.– JNSI, vol. ȳȳVII, part II, 1965
- Lowick N. M., 1966.– N. M. Lowick. Shayȳanid silvȳk coins.–NC, vȳk, VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960– D. W. Mac Dowall. Thȳ wȳight standakds of thȳ gold and coppȳk coinagȳs of thȳ Krshana dynasty fkom Vima Kadphisȳs to Vasrdȳva.–JNS'I, vol. ȳȳII, 1960
- Maȳnchȳn-Hȳlfȳn O., 1945.–O. Maȳnchȳn-Hȳlfȳn. Thȳ Yȳh-Chih pkolȳȳm kȳ- ȳchaminȳd,– JAOS; vol. 65, 1945. N 2
- Maȳnchȳn-Hȳlfȳn O., 1959.– O. Maȳnchȳn-Hȳlfȳn. Thȳ ȳthnic namȳ–Hrn. «Strdia Sȳkica Īȳknakd Karlgȳn dȳdicata». Copȳnhagȳn, 1959
- Makdisi C, 1961.–S. Makdisi. Mrslim institrtions of lȳakning in ȳlvȳnth cȳntřky Īaghdad,–ĪSOAS, vol. ȳȳIV, pt. 1, 1961
- Majřmdak K. C., 1951. K. C. Majřmdak. Thȳ agȳ of impȳkial rñity. Īomȳay, 1951
- Majřmdak, 1952.–Majřmdak. Thȳ histoȳ and cřltrkȳ of thȳ Indian pȳoply. Gȳn. ȳd. A. C. Majřmdak. Assistant ȳd. A. D. Prsahȳk, vol. 1–2. London, Allȳn dȳ Fnwin, 1952
- Majřmdak K. C., 1954.–K. C. Majřmdak. Thȳ ȳchpansion and consolidati on of thȳ ȳmpikȳ.–«Thȳ Classical agȳ». Īomȳay, 1954 (Thȳ histoȳ and cřltrkȳ of thȳ Indian pȳoply, vol. III)
- Maķgȳandhi C, 196S.–C. Maķgȳandhi. Tkadȳ contacts ĳȳtwȳȳn wȳstȳkn India and thȳ Gkȳȳco-
Koman world in thȳ ȳakly cȳntřkiȳs of thȳ Chřstian ȳka.–JȳSHO, vol. VII, pt. III, 1965
- Maķicq A., 1958.–A. Maķicq. La gkandȳ inscřption dȳ Kaniska ȳt l'ȳtȳo tokhakiȳn-I' anciȳnnȳ lȳngrȳ dȳ la Īactřianȳ–JA, t. CCȳCVI, H 4, 1958
- Maķkoff A., 1891–A. Maķkoff. Kė-gistkȳ gėnėkal dȳs mannaiss okiȳntalȳs. Collȳctions sciȳntifiqrȳs dȳ l'Institut dȳs langřȳs okiȳntalȳs dr Ministřkȳ dȳs Affairȳs ȳtkangėkȳs, vol. VII. Sph, 1891
- Maķqřakt J., 1901,– J. Maķqřakt. ȳkansahk nach dȳk Gȳogkaphiȳ dȳs Ps. Mosȳs. ȳokȳnac'l. Īȳklin, 1901 (AKGWG, N. F., Īd. III. N 2)
- Maķqřakt J., 1895, 1896, 1905.– J. Maķqřakt. Fntȳksřchřngȳn zřk Gȳschichtȳ von ȳkan.–«Philologřs», d. 54 (N. F., Īd. 8). Gėttingȳn, 1895; Īd. 55 (NF., Īf. 9). Gotingȳn. 1896; Zwȳitȳs Hȳft (Schlřss)–Sondȳkdkřck ařs dȳm «Philologřs», Sřp-plȳmȳntȳand, ȳ, Nft. 1. Lȳipzid, 1905
- Maķqřakt J., 1907.–J. Maķqřakt. Fntȳksřchřngȳn zřk Gȳschichtȳ von ȳkan II.–«Philologřs», Sřp-plȳmȳntȳand, ȳ, Hit. 1, Lȳipzig, 1907
- Maķqřakt J., 1938.–J. Maķqřakt. Wȳhkot řnd Akang. Fntȳksřchřngȳn zřk mythischȳn řnd gȳschichtlichȳn Landȳskřndȳ von Ostikan. Lȳidȳn, 1938
- Maķshall J., 1956.–J. Maķshall. Taćila. An illřřtkatȳd accořnt of akchaȳolog-ical ȳchavations. Gakkiȳd ort at Taćila řndȳk thȳ okdȳks of thȳ govȳknmȳnt of India ĳȳtwȳȳn thȳ ȳȳks 1913-1934, vol. I–III. Camȳkidgȳ Fnivȳksity pȳȳss. 1956
- Maķtin M., 1939.–M. Maķtin. Coins of Kidaka and thȳ littly Krshans.– JASĪ, pt. III, 1939, N2

- Moqavcsik G., 1958.—G. Moqavcsik. Diḡ Indŷ-Akiḡk im Altŷn Okiḡnt. Wiḡsḡadŷn, 1966
- Mc Govŷkn W. M., 1939.—W. M. Mc Govŷkn. Thŷ ŷakly ŷmpikŷs of Cŷntkal Asia. Nŷw Yokk, 1939
- Mŷyŷk ŷd., 1925.—ŷd. Mŷyŷk. ŷlŷtŷ rḡnd Niḡdŷkgang dŷs Hŷllŷnismŷs in Asiŷn. ŷŷkln, 1925 (Kḡnst rḡnd Altŷkḡm, Altŷ Kḡlḡkŷn im Lichtŷ nŷḡḡ Fokschḡng, ŷd. V.)
- Minoksky V., 1934.—V. Minoksky. ŷsqḡissŷ d'ḡnŷ histoiḡŷ dŷ Nadik-Chah. Pakis, 1934
- Mohammad Ali. 1957.—Ali Mohammad. Aḡyana ok anciḡnt Afghanistan. (Kaiḡl, 1957).—«Historical Sociḡty of Afghanistan», N 47
- Mokgan J., 1923–1936 —J. Mokgan. Manḡŷl dŷ nḡmismatiḡḡŷ okiḡntalŷ dŷ l'antiḡritŷ ḡt dḡ moyŷn aḡŷ, t. I. Pakis, 1923–1936
- Moqavcsik G., 1958.—G. Moqavcsik. ŷyzantinotḡkcica. Diḡ ŷyzantischŷn Qḡŷllŷn dŷk Gŷschichtŷ dŷk Tŷk-kvŷlkŷk, II. S Arfl., ŷd. 1-2. ŷŷkln, 1953
- Moscatti S., 1949–1950.—S. Moscatti. Strdi sr Aḡḡ Mrslim.—«Kŷndiconti dŷll' Accadŷmia Nazionalŷ dŷi Linzŷi. Classŷ di sciŷnzŷ moḡali, stokiḡŷ a filologiḡŷ», VIII/4–5, 1949–1950
- Movŷs H. L., 1944.—H. L. Movŷs. ŷakly man and plŷistocŷnŷ stkatigkaphy in Sorthŷkn and ŷastŷkn Asia.—PPMHF, vol ȢȢ, N 3, 1944
- Movŷs H. F., 1953.—H. L. Movŷs. Palayolithic and mŷsolithic sitŷs in Soviḡt Cŷntkal Asia.—«Pkoḡŷdings of thŷ Amŷkican Philosophical Sociḡty», vol, 97. Philadŷlphia, 1953, N 4
- Movŷs H. L., 1953 a.—H. L. Movŷs. Thŷ Morstŷkian cavŷ of Tŷshik-Tash, Sorthŷastŷkn Fzḡŷkistan, Cŷntkal Asia.—ASPK, ŷllŷtin 17. 1953
- Mrkhŷkŷŷ ŷ. N., 1967.—ŷ. N. Mrkhŷkŷŷ. Thŷ Kḡshana gŷnŷalogy, Calcrtta, 1967 (Strdiŷs in Kḡshana gŷnŷalogy and chḡonology, vol. I, Calcrtta Sanskrit Kŷsŷakch ŷŷiŷs, N LIȢ. Strdiŷs, N 38)
- Mŷllŷk T.W.K., 1918.—T. W. K. Mŷllŷk. Toḡkŷ and Kḡisan (Kŷsān).—SPAW. Philosophisch-histokiḡŷ Klassŷ. ȢȢVIII. ŷŷkln, 1918.
- Nakain A. K., 1962.—A. K. Nakain Thŷ Indo-Gḡŷŷks. Oḡfokd, 1962
- Nakain A. K., 1968.—A. K. Nakain. Thŷ Datŷ of Kaniska.—«Pḡŷks on thŷ datŷ of Kaniska sḡmittŷd to thŷ confŷkŷncŷ on thŷ datŷ of Kaniska, London, 20–22 April, 1960, ŷd. 6y A. L. ŷasam. Lŷidŷn, 1968
- Nazim M., 1931.—M. Nazim. Thŷ lifŷ and timŷs of Srltan Mahmḡd of Ghazna. Camḡkidḡŷ, 1931
- Nasiḡ al-Din Trsi, 1940.—Nasiḡ al-Din Trsi. M. Minovy and V. Minoksky.—Nasiḡ al-Din Trsi on financŷ.—ŷSOS, vol. Ȣ, 1940. pt. 3
- Nŷwŷll ŷ. T., 1938.—ŷ. T. Nŷwŷll. Thŷ coinagŷ of thŷ ŷastŷkn ŷŷlŷrcid mints fḡom ŷŷlŷrcis I to Antioḡrs III. Nŷw Yokk, 1938
- Niŷlsŷn D., 1927.—D. Niŷlsŷn. Handḡrch dŷk altaḡaiḡischŷn Altŷkḡrmskḡndŷ. In Vŷkḡindḡnd mit F. Hommŷl rḡnd N. Khodokanakis, mit ŷŷitkḡḡn von A. Gḡhmann rḡnd ŷ. Littmann hḡsg. von D. Niŷlsŷn, I. Pakis–Kopŷnhagŷn – Lŷipzig, 1927
- Nŷldŷkŷ Th., 1920.—Th. Nŷldŷkŷ. Das Iḡanischŷ Nationalŷpos, Arft. 2. Dŷs im Gḡndkiss dŷk iḡanischŷn Philologiŷ ŷkschiŷnŷn ŷŷitḡagŷs. ŷŷkln–Lŷipzig, 1920
- Nŷŷŷkḡ H. S., 1938.—H. S. Nŷŷŷkḡ. Diḡ Kŷligionŷn dŷs altŷn Iḡans. Lŷipzid, 1938.—MVAG, ŷd. 43
- Olmstŷad A. F., 1959.—A. F. Olmstŷad. Histokiḡ of thŷ Pŷksian ŷmpikŷ (Achaŷmŷnid pŷkiod). Sŷcond Impḡŷssion. Chicago-Illinois, 1959

- Раккѹк К. and Дгѣйѹкстѣйн W. H. 1956.–К Раккѹк and W. H. Дгѣйѹкстѣйн. Йаѣйлонian chkonology 626 Й. С– A. D. 75. Ркѣvidѣncѣ, 1956
- Ракполя A., Kosкѣnniѣmi S., Ракполя S., Aalto P., 1969– A. Ракполя, S. Kosкѣnniѣmi, S. Ракполя, P. Aalto. Dѣciphкѣmѣnt of thѣ Ркoto-Dкavidian inscriptions of thѣ Inds civilization. A fikst annoѣncѣmѣnt. Сорѣnhagѣ, 1969 (SIAS, Spѣcial рѣlication, N 1)
- Рѣllyot P., 1916.–P. Рѣllyot. Lѣ «Chatchѣortѣ for t'ѣr king» ѣt la coloniѣ sѣgdiѣnnѣ dѣ la кѣgion дѣ ЛоѣНок.– JA, ЦI, Sѣк., vol. VII, N 1, 1916
- Рѣllyot P., 1934.–P. Рѣllyot. Tokhакѣйн ѣr Kortchѣйн.–JA, t. CCЧЧIV, 1934
- Рѣtѣch L., 1950.–L. Рѣtѣch. Nokthѣкn India accokding to thѣ Shri-Ching-Chr. Koma, 1950 (Sѣkia Oкѣyntalѣ Koma, II)
- Рѣtkrshѣvsky I. P., 1968.–I. P. Рѣtkrshѣvsky. Thѣ socio-ѣconomic condition of Iкан rндѣк thѣ II-Khans.– «Thѣ Camѣkidgѣ Histoky of Iкан», vѣl. 5. Thѣ Saljrѣ and Mongol рѣkiods, ѣd. ѣу J. A. Йѣylѣ. Camѣkidgѣ, 1968
- Piggott S., 1952.–S. Piggott. Ркѣhistoky India to 1000 B.C (Кѣркintѣd). Накmondwoкth, Midlѣsѣч, 1952
- хРѣрѣ, 1958].–Рѣрѣ. A сѣкѣѣ of Рѣksian акt, фком ркѣhistoky timѣs to thѣ ркѣsѣnt. ѣd. ѣу A. F. Рѣрѣ, vols. I–IЧ. London –Nѣw Yokk, 1938–1939. Ркintѣd in ѣngland. Indѣч vol. сор. ѣу T. Йѣstѣkman, 1958
- Ркitsak O., 1950.–O. Ркitsak. Какаchanidischѣ Stкѣitфкагѣn 1–4. – «Oкѣѣns», vol. III, N 2, 1950
- Ркitsak O., 1951.–O. Ркitsak. Von дѣn Kакlѣк зѣ дѣn Какаchanidѣn.–ZDMG, Йd. 101, 1951
- Ркitsak O., 1953.– O. Ркitsak. Diѣ Какаchanidѣn.–DI, Йd. 30. Йѣklin, 1953
- Ркitsak O., 1953 a.–O. Ркitsak. Dѣк Fntѣkgang dѣs Кѣichѣs dѣs ѣgrzischѣn Yaѣgr.– «60 dogfm yili mѣnasѣѣtiylѣ Fдad Кѣркѣlѣ акмаgani. Mѣlangѣs Fдad Кѣркѣlѣ». Istanѣrl, 1953
- Ркitsak O., 1955.–O. Ркitsak. Qакa strdiѣ zѣк Tѣkkischѣn Кѣchtssѣmѣolik.– ZVFA, Dan Aѣkѣasim. Istanѣrl, 1955
- Рѣllyѣlank ѣ. G., 1952.–ѣ. G. Рѣllyѣlank. A sogdian colony in innѣк Mongolia.– «T'ѣrѣg Pao», vol. ЧLI, 4–5. London, 1952
- Рѣllyѣlank ѣ. G., 1962.–ѣ. G. Рѣllyѣlank. Thѣ consonantal systѣm of Old Chinѣsѣ –AM, N. S., vol. IЧ, pt. 1, 1962
- Рѣllyѣlank ѣ.G., 1966a.– ѣ.G.Рѣllyѣlank. Chinѣsѣ and Indo-ѣrкорѣans.–JKAS, 1966, N1-2
- Рѣllyѣlank ѣ.G., 1966–1968.–ѣ.G. Рѣllyѣlank. Chinѣsѣ ѣvidѣncѣ фѣk thѣ datѣ of Kanishka. –«Йѣакati. ЙCI, Ч–ЧL Cѣntkal Asia Nѣmѣѣк». Йанакas, 1966–1968
- Рѣllyѣlank ѣ.C., 1970.–ѣ.C. Рѣllyѣlank. Thѣ Wѣ-sѣn and Sakas and thѣ Yѣѣhchih migkation.– ЙSOAS, vol. ЧЧЧIII, pt. 1, 1970
- Рѣкѣ Й. N., 1965.–Й. N. Рѣкл. India rндѣк thѣ Krshanas. Йѣmѣay, 1965
- Қанов V.A.. 1976.–V.A. Қанов. Thѣ Palѣolithѣc Ondrstкѣѣs of thѣ Cѣntkal Asia, A. Кѣvision IЧ' Congкѣs FTSP, Loci. VII. Рѣтикарѣѣ, Нисѣ, 1976.
- Қарсон ѣ.J., 1922– ѣ.J. Қарсон. Thѣ Camѣkidgѣ histoky of India, vol. I. Anciѣnt India, ѣd. ѣу ѣ. J. Қарсон. Camѣkidgѣ, 1922
- Қawlinson G., 1873.– G. Қawlinson. Thѣ siчth гкѣat окѣyntal monакchѣ ок thѣ gѣogкaphѣ, histoky and antiqѣitiѣs of Pakthia. London, 1873

- Qawlinson H.G., 1912.— H.G. Qawlinson. Йактkia. Thū histoky of a fokgottŷn ŷmpikŷ. London, 1912 (Pkoŷshain's okiŷntal sŷk., vol. 6)
- Qawlinson H. G., 1926.—H. G. Qawlinson. Intŷkcofksŷ ŷŷtwŷŷn India and thŷ Wŷstŷkn Wokld fkom thŷ ŷakliŷst timŷs to thŷ fall of Komy, Sŷc. ŷd. Camŷkidgŷ, 1926
- Qŷichŷlt H., 1931.—H. Qŷichŷlt. Diŷ soghdischŷn Handschriftŷnkŷstŷ dŷs Йkitischŷn Mŷsŷm, Йd. II. Hŷidŷliŷkg, 1931
- Qŷŷr Ch., 1879–1883. —Ch. Qŷŷr. Catalogŷ of thŷ Pŷksian manŷscripts in thŷ Йkitish Mŷsŷm, vol. I–III. London, 1879–1883
- Qingŷom L.–1., 1957 —L.–I. Qingŷom. Zfk Ikonogkaphiŷ dŷk Gŷttin Akdvi Sfka Anahita, Aŷo, 1957 («Acta Acadŷmiaŷ Aŷoŷnsis Hŷmanioka», ЧЧIII, 2)
- Qosŷn V., 1877.— V. Qosŷn. Collŷction sciŷntifiqŷs dŷ l'Instittŷ dŷs langŷs okiŷntalŷs dr Ministeké dŷs Affaikŷs ŷtkangŷkŷs, I. Lŷs Manŷskits akaiŷs. SPŷ., 1877
- Qosŷn V., 1881.— I. Qosŷn. Noticŷs sommaikŷs dŷs manŷskits akaiŷs dr Mŷsŷ Asiatiqŷ. Pkŷmiékŷ livkai-son. SPŷ., 1881
- Qosŷnfiŷld J. M., 1967,—J. M. Qosŷnfiŷld. Thŷ dynastic akts of thŷ Kŷshanas. Йŷkkŷlŷŷ—Los Angŷlŷs, 1967
- Kostovtzŷff M., 1953— M. Kostovtzŷff. Thŷ social and ŷconomic histoky of thŷ hŷllŷnistic wokld, vols. I–II. Ocfokd, 1941; Sŷc. ŷd. (with additions and cokŷŷctions ŷŷ P. M. Fkasŷk), vols. I–III. Ocfokd, 1953
- Kŷŷŷn W., 1957.—W. Kŷŷŷn. Diŷ Lagŷ dŷk Sklavŷn in dŷk altindischŷn Gŷŷllschaft. Йŷklin, 1957
- Kŷckmans J., 1964.— J. Kŷckmans. La Chkonologiŷ ŷs kois dŷ Saŷa ŷt dr-Qaydan. Istanŷfl, 1964 (PIHANS, ЧVI)
- Qŷrka J., 1963.—J. Qŷrka. Dŷjiny, pŷkské a tádické litŷkatŷky Dŷrhé, rkŷrkacované a kozsikŷnŷ vvdáni. Za kŷdakŷ J. Qŷrky napsali O. Klima, J. Qŷrka, V. Kŷŷickova, F. Taŷŷk, J. Beska, J. Makŷk, J. Sŷŷrŷk. Pkaha, 1963
- Qŷrka J., 1968.—J. Qŷrka. Histoky of Ikanian litŷkatŷkŷ. Wkittŷn in col-laiokation with O. K'ima. V. Kŷŷickova, F. Taŷŷk, J. Beska, J. Sŷŷrŷk, J. Makŷk, I. Hkŷŷk and J. T. P. Йkŷŷn. ŷd. ŷŷ K. Jahn. Dokdkŷcht, 1968
- Sadighi G.H., 1938.—G.H. Sadighi. Lŷs morvŷmŷnts kŷligiŷŷk ikaniŷns af Il-ŷ ŷt af III-ŷ siŷclŷs dŷ l'Hégikŷ. Pakis. 1938
- Sankalia N.D., 1963,—N.D. Sankalia. Nŷw light on thŷ Indo-Ikanian ok Wŷstŷkn Asiatic kŷlations ŷŷtwŷŷn 1700 Й. C–1200 B. C «Aktiŷs Asia», vol. 26," 1963
- Sakton G., 1962,—G. Sakton. Intkodŷction to thŷ histoky of sciŷncŷ. Voi. I. Fkom Homŷk to Omak Khayyam; vol. II, pt. 1–2. Fkom Kaiŷi ŷŷn ŷzka to Qogŷk Йacon; vol. III, pt. 1–2. Sciŷncŷ and lŷakning in thŷ fokŷŷŷnth cŷntŷky. Йaltimokŷ, 1962 (kŷrkŷntŷd)
- Sastki K. N., 1956. —K. N. Sastki. Nŷm light on thŷ Indŷs civilization, vol. II. Dŷlhi, 1956
- Sarvagŷt J., 1965. —J. Sarvagŷt. Intkodŷction to thŷ histoky of thŷ Mŷslim ŷast. A ŷŷliogkaphical gridŷ. Йasŷd on thŷ sŷc. ŷd. as kŷcast ŷŷ C. Cahŷn. Йŷkkŷlŷŷ and Los Angŷlŷs, 1965
- Scŷkkato F., 1959. — F. Scŷkkato. Thŷ fikst two ŷcavation campaigns at Chazni, 1957–1958.— ŷŷV, N. S., Ч, 1959
- Schafŷk ŷ.H., 1963. —ŷ.H. Schafŷk. Thŷ goldŷn pŷachŷs of Samaŷkand. A strdy of T'ang ŷchotics. Йŷkkŷlŷŷ and Los Angŷlŷs, 1963

- Schlřmřĩŷkgřŷk D., 1949. – D. Schlřmřĩŷkgřŷk. La pŷospřŷction akchřologiqřŷ dř Ĥactkřs.–«Sykia», t. ČČVI. 1949
- Schlřmřĩŷkgřŷk D., 1953.–D. Schlřmřĩŷkgřŷk. L'akřŷnt gřŷc dans i'řmpřkř Achřmřnidř.–Pařis, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlřmřĩŷkgřŷk D., 1960.– D. Schlřmřĩŷkgřŷk. Dřscřndants non-mřřitřŷkka-nřřns dř l'akt gřŷc.–«Sykia», t. ČČČVII, 1960
- Schlřmřĩŷkgřŷk D., 1964.–D. Schlřmřĩŷkgřŷk. Thř řčcavations at Sřkkh Kotal and thř pŷořlřm of hřllřnism in Ĥactkia and India.–Křpkřntřd řkom «Přocřřdings of thř Ĥķitish Acadřmy», vol. ČLVII. London, 1964
- Schlřmřĩŷkgřŷk D., 1966 – D.Schlřmřĩŷkgřŷk. Ai Khanŷm. řnř villř hřllřnistiqř řn Afghanistan.–CKAI (ĤĤL), Janvřŷk –Jřin, 1966
- Schlřmřĩŷkgřŷk D., Kořřŷk L.. 1958.– D. Schlřmřĩŷkgřŷk, L. Kořřŷk, Dřpŷont-Sommřŷk A., Ĥřnvřnistř ř. řnř řřlingřŷ gřřco-akamřřnnř d'Asoka.–JA. t. CCČLI. N 1. 1958
- Schmidt H., 1908 – H.Schmidt. Akchřřological řčcavations in Anař and Old Mřŷk.–«řčplokations in Třkkřstan. řčpřdition of 1904, Pķřhistŷkic civilizations of Anař. Oķigins, gřowth, and inflřřncř of řnřikonmřnt». řd. řŷ K. Přmpřlly, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt ř.F., 1953–1959.– ř.F. Schmidt. Přksřpolis. vols. I–II. Chicago, 1953–1959 (Thř řnivřsity of Chicago Oķřřntal Institřř přřlications, vol. LČVIII–LČIČ)
- Schkořdřŷk L., 1923.–L. Schkořdřŷk. Akřschř Křligion, řd. I. Lřpřzig, 1923
- Schwartz F., 1906.–F. Schwartz. Alřchandřŷ dřs Gřossřn řřldzřgř in Třkkřstan. Zwřřitř Arřlagř. Strttgakt, 1906
- Sřŷkřřant K., 1946.–K. Sřŷkřřant. Matřřial řok a history of Islamic třřtilřs řp to thř Mongol conqřřst.–AI, vol. IČ–ČVI, vol. ČI–ČII. Ann Akřŷk, 1946
- Sřzgřn F., 1967.–F. Sřzgřn. Gřřschichtř dřŷ akairřschřn Schķiftřms. řd. I. Lřřdřn, 1967
- Shikatŷķi K., 1928.– K. Shikatŷķi. A strđŷ on Sř-t'ř, oķ Sogdiana.– MD TB, 1928, N 2
- Simonřtta A. M., 1958.–A. M. Simonřtta. A nřw řssay on thř Indo-Gķřřks. Thř Saka and thř Pahlavas.–řW, vol. IČ, 1958, N 3
- Sřkřak D. Č., 1953. –D. Č Sřkřak. Thř Křřshanas. Thř agř of Ĥmpřřial řnity. řomřřay, 1953.– «Thř histŷky and řřltřŷ of thř Indian přŷŷlř», v. II
- Sřkřak D. Č., 1960. –D. Č Sřkřak. Thř Kanishka řķa.–JĤH. vol. ČČČVIII, pt. 1. Tķřvandķřm, 1960
- Sřkřak D. Č., 1965. – D. Č Sřkřak. In-dian řpřgķaphy. Dřlhi, 1965
- Smith V. A., 1906. –V. A. Smith. Cata-logřŷ of thř coins in thř Indian Mřsřřm Calcrtta, inclřding thř řařřřŷ of thř Asiatic Sociřty of řřngal, vol. I. Očřokd, 1906
- Smith S., 1924. –S. Smith. řairřylonian histŷkřkal třřts řřlating to thř cap-třŷ and downfall of řairřylon. London. 1924
- Sořkdřl D., 1959. 1960.– D. Sořkdřl Lř vizikat 'Airřasidř dř 749 ř 936 (132 ř 324 dř l'řřgřķř), vol. I–II. Damas. 1959–1960
- Spiřgřl F., 1871.– F. Spiřgřl. řķanřschř Althřřthřmsķřndř, řd. I, Gřŷŷgķaphic, řthnogķaphřř řnd řltřřř Gřřschichtř. Lřpřzig, 1871
- Sřķřngřling M., 1953.– M. Sřķřngřling. Thřkd řřntřķŷ İkan. Saporķ and Kaktķ. Chicago, 1953
- Sřřlřŷ B., 1952.– B. Sřřlřŷ. İkan in řķřhisłamřschř Zřřt. Politķ, Křltřķ, Vřķwaltřng řnd řřřřntlıchřs Lřřřn zwřřschřn dřŷ akairřschřn řnd dřŷ sřřdschřķischřn řķŷŷķřng 633 řřs

1055. Wiṣṇādāyṇ, 1952 (AWL Vṛkōffñtlickrñgñ dṛk Okiñntalis-chñ Komission, Īd. II)
- Sprlŷk B., 1955. – B. Sprlŷk. Diṽ Mongolŷn in Ikan. Īṽklin. 1955
- Sprlŷk B., 1968. – B. Sprlŷk. Handñrch dṛk Okiñntalistik. AM. I, Īd. IV. Ikanistik. Añschn. 2. Litŷkatrk, Liŷf. 1. Liḽdñ, 1968
- Stagrŷ G., 1969. – G. Stagrŷ. Ÿcava-tion nŷak Ghaligai (1968) and chñonological sŷqrŷncŷ of pñoto-hisiokical crltrkŷs in Swat vallŷ. – ŸW, vol. 19, N 1–2, 1969
- Stavisky B., 1960.–B. Stavisky. Notŷs of gŷm-sŷals with Křshana cřksivŷ inscription in thŷ collŷction of thŷ Statŷ Hŷkmitagŷ,–JNSI, vol. ЧЧII, 1960
- Stchorķinŷ I., 1954.– I. Stchorķinŷ. Lŷs pŷintřkŷs dŷs manřcsķits Tĩmũkidŷs. Pakis, 1954 (Institrť Fkancais d'akchfcologiŷ dŷ Īŷuķorth. Īĩlio-thŷqrŷ akchŷoiologiqrŷ ŷť histokiqrŷ, t. LЧ)
- Stŷin A., 1887,–A. Stŷin. Zokoastřian dŷitiŷs on Indo-Scythian coins.– ОЙК, vol. I, N 10, 1887
- Stŷin A., 1907.–A. Stŷin. Anciŷnt Kho-tan. Dŷtailŷd kŷrokt of akchaŷologi-cal ŷchplokations in Chinŷsŷ Třkkŷstan, vols. I–II. Očfokd, 1907
- Stŷin A., 1928.–A. Stŷin. Innŷķmost Asia, Dŷtailŷd kŷrokt of ŷchplokations in Cŷntkal Asia, Kansř and Ÿastŷķn Ikan, Cakķiŷd ort and dŷscķiñŷd..., A. Stŷin, vols. I–III. Očfokd, F928
- Stŷķn S. M., 1961–1962,–S. M. Stŷķn. Isma'ilis and Qakmatians.– LŸI, 1961–1962
- Stokŷŷ C.A., 1927–1958. – CA. Stokŷŷ. Pŷksian litŷkatřkŷ.– A ñio-ñiŷiogkaphical sřkvŷŷ, vol. I–II. London. 1927–1958
- Такн W., 1950.–W. Такн. Alŷchandŷk thŷ Gķŷat. Camñkidgŷ, vol. I. Nakķativŷ. 1948; vol. II. Sořkcŷs and strdiŷs, 1950
- Такн W. W., 1951.–W. W. Такн. Thŷ Gķŷŷks in Īactķia and India. Ÿd. II. Camñkidgŷ, 1951
- Tavadia J. S., 1939.–J. S. Tavadia. Diŷ Mittŷlpŷksisichŷ Spřkachŷ řnd Litŷkatřk dŷk Zakathřstķiŷk. Lŷipřzig (Ikanischŷ Tŷčťŷ řnd Hilfsñũchŷk, Nķ. 2)
- Tŷķķa H. dŷ and Pŷtŷķson T.T., 1939.– H. dŷ Tŷķķa and T. T. Patŷķson. Strdiŷs on thŷ icŷ agŷ in India and associatŷd hřman crltrkŷs. Washing-ton, 1939 (Cakñŷgiŷ Institrťion of Washington, přilication, N 493)
- Tŷřřŷl F., 1932.–F. Tŷřřŷl. Vokñŷķicht ŷñŷk diŷ ŷdition dŷs Zafaķnama von Nizam Sami řnd dŷk wichtigstŷn Tŷilŷ dŷk Gŷschichtswŷķķŷ Hafiz-i Añķř's.–АОК, vol. IV, 1932
- Tchŷķikowŷķ V., 1927. –V. Tchŷķikowŷķ. Diŷ hŷllŷnistischŷn Stãdtŷgķũdřngŷn von Alŷchandŷk dŷm Gķossŷn ñis arf diŷ Kķmŷķzŷit. Lŷipřzig, 1927 (Philologřs, Sřpřl. ЧЧЧ, Hft. I) «Thŷ Yakataka-Gřpta agŷ (cřķca 200-550 A. D.)», ŷd. ñŷ K. Ch, Majřmdak, A.S. Altŷķak. Īanakas, 1954
- «Thŷ Vŷdic agŷ. Histokŷ and crltrkŷ of thŷ Indian pŷŷplŷ», vol. I. Īomñay, 1950
- Thiŷmŷ P., 1938.–P. Thiŷmŷ. Dŷk Fķŷmdling im Kgvŷda. Ÿinŷ Strdiŷ ŷñŷk diŷ Īŷdŷřťřng dŷk Wokťŷ akĩ, akŷa, akŷaman řnd akŷa. Lŷipřzig, 1938
- Thompson S., 1955.– S. Thompson. Motif-Indŷč of folk litŷkatřkŷ. A classification of nakķativŷ ŷlŷmŷnts in folktalŷs, ñallads, myths, fañlŷs... Kŷŷ. and ŷnl. ŷd. ñŷ S.Thompson. Īloomington, Indiana řnivŷķsity pķŷss, vol. I, 1955
- Tĩñawi A. L., 1962.–A. L. Tĩñawi. Oķigin and chaķactŷķ of al-madķasah.–ĪSOAS, vol. ЧЧV, pt. 2, 1962
- Tomaschŷķ W., 1877.–W. Tomaschŷķ. Cŷntkalasiatischŷ Strdiŷn. Sogdiana.

- Wiñ, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wiñ, «Phil-Hist. Klassy». Ёд. LЧЧЧVII)
- Tomaschýk W., 1896.–W. Tomaschýk. Ёактқинау Ёактқianoi.–ҚҰ, Ёд. II. НЁд. 4, 1896
- Тқўвўк С., 1934. – С. Тқўвўк. Тўққасоттас фқом Афқasiaй. Moscow – Lўningқad, 1934
- Tkitton A.S., 1957.–A.S. Tkitton. Matўkials on mřslim yđrcation in thў middlў agўs. London, 1957
- Fnvala G. M., 1925.– G. M. Fnvala. Ойсўқvations on thў қўligion of thў Pakthians. Ёўнйay, 1925
- Vasmўк Қ., 1925.– Қ. Vasmўк. Ёўйтқagў зфқ mřchammўdanischўn Mўnzkrndў.–NZ, 58, 1925
- Vasmўк Қ., 1930.– Қ. Vasmўк. Зфқ Mўnzkrndў дўк Qaқahanidўn – Mittўylrngўn dўs Sўminaks фққ Оқўntalischў Sprkachўn зф Ёўklin, Jg. ЧЧЧIII, айт. II. Ёўklin, 1930
- Vogўl J. Ph., 1930.–J. Ph. Vogўl. La scřlptřkў dў Mathřқа. Pakis, 1930. (AA, t. ЧV)
- Walkўк J., 1941.–J. Walkўк. A Catalogřў of thў Aқай-Sassanian coins. London, 1941
- Whўўlўк M., 1955.– M. Whўўlўк. Қомў йўyond thў impўkial фқontiўкс. Pўngřin Ёooks, 1955
- Whўўlўк M., 1962. –M. Whўўlўк. Cёaksada. A mўtkopolis of thў Nokth-Wўst фқontiўк. Оқфқд Fnivўksity рқўss, 1962
- Whitўhўad Қ. B., 1914. –Қ. Ё. Whitўhўad. Catalogřў of coins in thў
- Panjay Mřsўm Lahokў, vol. I, Indo-Gқўўk coins. Оқфқд, 1914
- Widўngқўn G., 1965.–G. Widўngқўn. Diў қўligionўn Iқan. Strřttgakt, 1965. (Diў Қўligionўn дўк Mўnschhўit, Ёд, 14)
- Wilson H. H., 1841.–H. H. Wilson. Aқiana antiqřa. A dўskriptivў accořnt of thў antiqřitiўs and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.–J. Wolski. L'ўf-fondўmўnt dў la domination dўs Sёlўřcidўs ўn Iқan ar Ill-ў siўclў av. J.– C. Cқacovй, 1947 («Ёřllўtin intўknational dў l'Acadўmiў Polonaisў dўs sciўncўs ўt dўs lўttқўs. Classў dў philologiў, classў d'histoiқў ўt dў philosophiўs», Sřppl. 5, 1939–1945)
- Wқight ў. M., 1948.–ў. M. Wқight. Ёаћak of Ёadhdh and al-Afsin.– MW, 1948, N 1
- Zaўhnўк Қ. C, 1956.–Қ. C Zaўhnўк. Thў tўachings of thў magi at compўndiřm of Zokoastkian йўliўfs. London, 1956 (ўthical and Қўligions Classics of ўast and Wўst, N 14)
- Zaўhnўк Қ. C, 196!.–Қ. C Zaўhnўк. Thў dawn and twilight of Zokoastkianism. Nўw Yokk, 1961
- Zolling Th., 1875 –Th. Zolling. Alўchandўкс dўs Gқossўn Fўldzřg in Cўntkal-Asiўn. ўinў Qřўllўnstřdiў. 2 Arfl. Lўipzig, 1875

Сарчашмаҳо

- Абдулрраззоки Самаркандй. - Noticў dў l'оғқagў рўксаёlёёn qři a роқtitў Matla-assaadўin оғ-madjma alйahқўin I) Матлаў-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн
ўt qři continўnt Lhistoқў dўs дўř sřltans Schah-Қokh ўt Айоғ Said, рақ M.Qřat - кёmўқў Pakis, 1843 (Noticўs ўt ўчtktaitis, t. ЧIV, pt.
- Абдулррахмони Толеъ, 1959.–Абулрахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель А.А. Семенова. Ташкент, 1959.
- Абулфидо.–Gўoғқarhiў l'Айoғlfёda. Тўчтў ақайў рғйliё d'арқўs lўs maфсскits dў Pakis ўt dў Lўydў рақ

- Азии в древние времена, изд. 2, т. I—III. М.—Л., 1950.
- Бобур, 1905.— *Thū Īāīyak-nama*, īyīng thū artoīiogkaphy of Ūmrūkok Īāīyak, thū forndūk of thū Moghrl dynasty in India, wkittŷn in Chaghatay Tŕkkish; now kŕpkodŕcŷd in facsimilŷ fkom a manŕskript īylonging to thū latŷ Sik Salak Jang of Naydaķāīad, and ŷd. with a rkŷfacŷ and indicŷ īy A. S.S. Īŷvŷkidgŷ. Lŷydŷn—London, 1905 (GMS, 1).
- Бобур, 1958.— Бабур. Бабур-намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье. Ташкент, 1958.
- Византийские историки, 1960. — Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб. 1860
- Восиф, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифи, Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, изд. и указ. А.Н.Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛИНВ. Тексты, Большая серия, V).
- Гардезй, нашри Қазвинй.— Зайн-ул-ахбор. Таълифи Абӯсаъид Абдулхай ибни Захҳок Махмуди Гардезй (таърихи таълиф дар ҳудуди соли 440 ҳиҷрй). Бо муқаддимаи хазрати устои муаззам оқои Мирзо Муҳаммадхони Қазвинй. - Техрон, 1315 шамсй.
- Гардезй, нашри Нафисй.- Зайн-ул-ахбор аз Абӯсаъид Абдулхай ибни Захҳок ибни Махмуди Гардезй (шомили Таърихи Сосониён ва сирати Раслуи ақрам ва хулафо ва ахбори умарои Хуросон то поении давраи Саффорй). Бо тасхеҳу муқаддима ва феҳристу ҳавошии Саъиди Нафисй. -Техрон, 1333 шамсй.
- Геродот, 1888.— Геродот. Иодррия в девяти книгах. Пер. с греч. гФ. Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М 1888.
- Геродот, 1946, 1957.— *Hŷkodotrŷ*, with an ŷnglish tŕansl. īy A. D. Godlŷy, vols. I—IV. London, 1946—1957 (*Thū Loŷŷ Classical lŷķakŷ*).
- Диноварй.— Айғ *Hanifa ad-Dinawŷķi. Kŷtaiŷ-al-aħŷak af-at-tiwal Rŕŷliŷ rak V. Grigass. Lŷidŷ*, 1888.
- Дониш, 1960.—Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960.
- Дониш, 1967.—Дониш Ахмад. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967.
- Диодор, 1946—1957.— *Diodokrŷ of Sicily*, with an ŷnglish tŕansl. īy C.H.Oldfathŷk, vols. I—II. London, 1946—1957 (*Thū Loŷŷ Classical lŷķakŷ*).
- Егише Вардапет, 1853.— Егише Вардапет. История. Пер. Шаншиева. Тифлис, 1853.
- Ёкут. Иршод.— *Thū Ikshad al-aķŷŷ ilā ma-kŷfat al-adŷŷ ok Dictionakŷ of lŷaknŷd mŷn ol Jaqŕt. ŷd. D. S. Makgolionŕth*, vol. I—VII. Lŷydŷn—London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7).
- Ёкут. Мўъчам.— *Jacr'tŷ gŷogkaphishŷ Woktŷŷŕch ans dŷn Handschķiftŷn zŕ Īŷķlin, SP., Pakis, London ŕnd Ocŷokd.. ħksŷ. von. F. Wŷtŷnfŷld, Īd. I—VI. Lŷŷpzig*, 1886—1873.
- Захирии Самарқандй, 1960.— Захири Самарканди. Синдбад-намэ. Пер. Н.О.Османова. М., 1960.
- Ибн ал-Асир, 1851-1876. - *Īŷn ŷl-Athŷķi. Chķonicon qŕod rŷķfŷstis-simŕm insķķŷŷŕk ŷd. C. J. Toknŷŷkŷ*, vol. I—IV. Fŕpsaliā ŷt Lŕgdŕni Īatavokŕm, 1851—1876.
- Ибни Арабшоҳ, 1868—1869 - Китобул-мақдур фй ахбори Тимур Ли-л-алфози ли-л-адиб-ил-комил Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Димишқй-ал-Ансорй. Ал-маъруфу биибни Арабшоҳ. Алқоҳира, 1305.
- Ибни Баттута, 1853—1858 *Voyagŷs d'Īŷn Īatortah, tŷķtŷakāŷŷ, assompagnŷ d'ŕnŷ tķadŕction rak C.C.Dŷŕķŷmŷķŷ ŷt Ī. K. Sangŕinŷtti*, t. I—IV. Pakis, 1853-1858

Ибни Исфандиёр, 1320 - Таърихи Табаристон. Таълифи Баҳоуддин Муҳаммад ибн ҳасан ибн Исфандиёр. Ба тасхеҳи Аббоси Иқбол, қисмҳои 1-2, -Техрон, 1320 шамсӣ.

Ибни Мисковайх. 1917 – *Thū Tajākiī al-ʿFmam ok Histroky of Iīn Miskawarh*, (Айғ 'АН Ahmad й. Mfhammad) ой А. Н. 421. *Kūrkoḍfсyḍ in Facsimilū fkom thū Ms. at Constantinoplū in thū Aya Sūfiyya liйқақу. With a рқуfасу and sfmмақу йу L. Саўtani Рқинсирū di Tўano*, vol. I, to A. II. 37. *Lўydўn*— London, 1909; vol. V. A. Н. 284 to 326. *Lўydўn*— London, 1913; vol. VI. A. Н. 326— 369. *Lўvdўn* — London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6).

Ибни Русто, 1892.— *Kitāī al-'alk an-nafisa VII arctokū* Айў Ali Ahmūd iīn Koṣtūh ūt Kitāī al-'ioldān arctokū Ahmūd iīn aīī Jakғī iīn Wachīī al-Katīī al-Jakғīī (ўd. M. J. dū Gojўjў), ūdit. 2. *Lғgdғni ʾIatavokғm*, 1892 (ЙГА, VII).

Ибни Халдун, 1958.— *Iīn Khaldūn. Thū Mғqaddimah. An Intkoḍfction to Histroky. Tқans. Fkom thū Aқайic йу F. Қosynthal*, vol. 1—3. *Nўw Yокk*, 1958 (Йollingўn Sўkiўs. ЧЛИИ).

Ибни Хурдодбех, 1889.— *Kitāī al-Ma-salik wa'IMamalik (Liйўk viakғm)* arctokū Айғ'I-Kasim Oйaidallah iīn Aйдallah Iīn Khokḍadhīūh ūt Ūчсўқpta ū Kitāī Al-Khaқайj arctokū Kodama iīn Dja'фак qғaў сғm vўksionў gallica ūdidit, indicўғs ūt glossaқio instқўchit M. J. Gojўjў. *Lғgdғni ʾIatavokғm*. 1889 (ЙГА, VI).

Идрисӣ, 1836–1840– *Gўўgқaphiў 'd' Ūḍkiṣi tқadritў dў 1'aқайў ūn fқancais d'арқўs dўғч maғscқits dў la ʾIīīliochўqғў dў ʾIoi ūt accom-pagnў dў notўs*, рақ A. Jaғўўқт, t. I— II' Paқis, 1836—1840.

Истахрӣ, 1870.— *Viaў kўgnokғm. Dўsқcriptio ditionis moslўmicaў*

arctokū Айғ Ishak al-Faқisi al-Istakhki. Ūd. M. J. dў Gojўjў. *Lғgdғni ʾIatavokғm*, 1870 (ЙГА, I).

Камоли Хучандӣ, 1955.— Камоли Хучандӣ. Мунтахабот. Сталинобод, 1955.

Квинт Курций— *Сғktifs Qғintfs. With an ūnglish tқansl. йу I. C. Kolfў*, vols. I—II. London, 1956 (*Thū Loўī Classical liйқақу*)

Квинт Курций, 1963.— Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963

Клавихо, 1881.— Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1106 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под ред. И.И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1

Ковалевский А. П., 1956.— «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.». Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956

Ксенофонт, 1897.—Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. испр. и доп. СПб., 1897.

Ксенофонт, 1925–1943.— *Чўnaphon*, with an Ūnglish tқansl. йу W. Millўk, vols. I—II. London—Nўw Yокk, 1925—1943 (*Thū Loўī Classical liйқақу*).

Ксенофонт. 1951.— Ксенофонт. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И.И.Толстого. М.—Л., 1951.

Латышев В.В., 1900–1906.— «Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В.В.Латышева, т. I, вып. 1– 3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1–2. Латинские писатели. СПб., 1900–1906

Лившиц В. А., 1962 б.— «Юридические документы и пись-

- ма». Чтение, пер. и комм. В.А.Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудӣ. Муруч, 1861–1877.— Macordī. Lūs Rkaikīyūs d'ok. Tūchtū yt tkadrfction рақ С. Йарӣлӯқ дӯ Мӯйнақд ӯт Равӯт дӯ Соғқтӣллӣ, 1.1—IЧ. Rakis, 1861 — 1877
- Масъудӣ. Танбех, 189.— Kitāy at-tanīih Wa'lischkāf ағтоқӯ al-Masūdi... (ӯд. М. J. дӯ Gojyū. Lfgrdnī Йатавоқғм, 1894 (ЙГА, VIII)
- Масъудӣ. Танбех, 1896.— Macordis. Lū Livkū dū l'Avūktissūmūnt yt dū la kūvision. Tkdrfction рақ Й. Сакка дӯ Вағч. Rakis, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.— «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII—CII вв. Сост., пер., примеч. А.Мухтарова. Под ред. А.А.Семенова и О.Д.Чехович. М., 1963
- Макдисӣ, 1877, 1906.— Dūscryptio impūkil moslūmici ағтоқӯ Schamso' d'din Айғ Айdollah Mohammūd iйн Ahmūd iйн айл Йўққ al-Bannā al Йasschāki al-Mokaddasi ӯд. М. J. дӯ Gojyū. Lfgrdnī Йатавоқғм, 1877; ӯд. 2, 1906 (ЙГА, III)
- Маҳмуди Кошғарӣ. — Китоби «Девони луғат-ут-турк». Муаллиф Маҳмуд ибн ал-хусайн ибни Мухаммад ал-Қошғарӣ. таърихи таълиф 466 санаи ҳичрия. Чилди 1-3. -Истонбул, 1333-1335.
- Мирхонд, 1849. - Китоби «Таърихи равзат-ус-сафо». Таълифи Мухаммад Ховандшоҳ муштамил бар хафт чилд. -Бамбай, 1266.
- Мирмухаммадамини Бухорой, 1957.— Мир Мухаммад Амини Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А.А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский, 1893.— «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н.О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1).
- Мухаммадвафои Карминағӣ.— Мухаммадвафои Карминағӣ. Тўхфат ул-хонӣ, дастхати Ин-ти шарқшиносии АФ РСС Ўзб., № 16.
- Мушфикӣ, 1958.— Мушфики. Мунтахабот. Сталинобод, 1958.
- Мухаммад Солах, 1908.— Мухаммад Салих. Шейбани-намэ. Джагатайский текст, изд. П. М. Мелиоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908.
- Мухаммадюсуфи Муншӣ, 1956.— Мухаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семенова. Ташкент, 1956.
- Мухаммад ҳайдар, 1895.— Thū Takikh-i-Qashidi of Mikza Mrhammūd Haidak, Drghlat. A. History of thū Moghr̄ls of Cūntkal Asia. An Ūnglish vūksion ӯд., with commūntaky, nots and map йу N. Ūlias. Thū tkansl. йу Ū. Dūnison Koss. London, 1895.
- Наршахӣ, 1897.— Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897
- Наршахӣ, нашри Техрон - Таърихи Бухоро. таълифи Абўбакр Мухаммад ибни Чаъфар ан-Наршахӣ (286-348). Тарҷумаи Абўнаسر Аҳмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Қубавӣ. Тахлиси Мухаммад ибни Зуфар ибни Умар. тасхеҳи Мудариси Разаਵӣ. -Техрон, 1317 шамсӣ.
- Наршахӣ, 1954.— Thū histoky of Йғkhaqa.— «Thū histoky of Йғkhaqa. Tkansl. fkom a Pūksian айқидgmūnt of thū Ақайис okiginal йу Nakshahi». Massachf̄syūts, 1954.
- Насафӣ, 1906.— Насафи. Кандия Малая. (Пер. В.Вяткина).— СКСО, вып. VIII, 1906.
- Низомиддини Шоми, 1937–1956.— «Histoiķū dūs conqf̄tūs dū Tamūķ-

- Ian intitrflŷy Zafaknama paq Nizamuddin Sami... ŷd. paq F. Taḡŷk», t. I—II. Rḡaha, 1937-1956.
- Низомулмулк, 1949.— Низам ал-мульк. Сиасат-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Пер., введение в изучении памятника и примеч. Б.Н.Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)
- Низомии Арӯзии Самарқандӣ. 1910.— Chahak Maqala («Thŷ Foḡk Disoḡksŷs») of Ahmad iŷn' Fmak iŷn' Ali an-Nizami al-Aḡ'rdi as-Samaḡqandi, ŷd., with intkoḡfction, notŷs and indicŷs, ŷŷ Mikza Mḡhammad iŷn Aŷdḡ'l-Wahhaŷof Qazwin, Lŷydŷn— London, 1910 (GMS, ҶI, I).
- Носири Хисрав, 1881.— Sŷfŷk Namŷh. Kŷlation dḡ voyagŷ dŷ Nassikŷ Khosḡaḡ ŷn Syḡiŷ, ŷn Palŷstŷnŷ, ŷn Ūḡyrtŷ, ŷn Aḡaiŷŷ, ŷt ŷn Ryḡsŷ, rŷndant lŷs annŷŷs dŷ l'Nŷḡiḡŷ 437—444 (1035—1042). Rḡilŷŷ, tḡadrit ŷt ŷt annotŷ paq Ch. Schŷfŷk. Rakis, 1881.
- Носири Хисрав, 1954.— Носири Хисрав. Избранное. Душанбе, 1954.
- Носири Хисрав, 1957.— Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. Душанбе, 1957.
- Пазухин Б., 1894.—Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г. — «Русская Историческая библиотекя», т. XV. СПб., 1894
- Пигулевская Н. В., 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941.
- Плано Карпини, 1911.—Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вилгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, пер.и примеч. А. И. Маления. СПб., 1911.
- Плиний, 1947—1958.— Pliny. Natḡkal history. With an Ūnglish tḡansl. in tŷn volḡmŷs ŷŷ H. ŷackham, vols. I—IḶ. London. 1947—1958 (Thŷ Loŷd Classical liŷḡaḡŷ).
- Плутарх, 1963.—Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек и С. П. Маркиш. М., 1963.
- Полибий, 1890—1899.— Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт., т. I—III. М., 1890—1899.
- Полиен, 1842.— Полиен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадопуло. СПб., 1842.
- Приск Панийский, 1861.—«Сказания Приска Панийского». Пер. С.Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7. вып. I. СПб., 1861.
- Прокопии Кесарй, 1862.— Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)
- Птолемей, 1932.— Gŷogḡaphŷ of Clardŷrs Ptolŷmy, tḡansl. into Ūnglish and ŷditŷd ŷŷ Ū. L. Stŷvŷnson. Nŷw Yḡḡk, 1932
- Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашидаддин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Али-заде. Пер. с персид. языка А. К. Арендса. Баку, 1957.
- Рашидаддин, I—III.— Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. I. Пер. с персид. Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. о персид. О.И. Смирновой, примеч.
- Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б.

- И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевского. М.–Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А.К. Арендса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс и А.Ю. Якубовский. М.–Л., 1946.
- Рӯдакӣ, 1349.– Рудаки. Сталинабад, 1949.
- Рӯдакӣ, 1958.– Абу-Абдулло Рудаки. Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С. Липкина. Сталинабад, 1958.
- Рӯдакӣ, 1964.– Рудаки. Стихи. Ред. и комм. И.С. Брагинского. М., 1964.
- Самъонӣ, 1912.– *Thū Kitāi al Ansaī of 'Aīd al-Kakīm iйн Mfhammad al-Sam'ani kўrkodfсўd in facsimilў fkom thў manfscript in thў Йkitish Mfsўfm Aīd. 23 355 with an intkodfction йу D. S. Makgoliorth. Lўydўn—London, 1912 (GMS, ЧЧ)*
- Саной, 1329. - ҳақим Саной. ҳадиқатул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқа. - Техрон, 1339.
- Саъдӣ, 1959.– Саъди. Гулистан. М., 1959 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия, III).
- Сборник, 1884.– В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884.
- Сборник, 1941.– «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.–Л., 1941.
- Себеос, 1939.– «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О.И., Боголюбов М.Н., 1963.–«Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Муг», вып. III)
- Содиқбеки Афшор, 1963.– Садиг-бек Афшар. Ганун ассовар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А. Ю. Казиева. Баку, 1963 Сокровенное сказание.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongyol-ғn niуғса тойсian* Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.–Л., 1941
- Сомӣ, 1962.–Абдулазим Сами. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962.
- Страбон, 1964.– Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Ред., пер. О.О. Крюгер. М., 1964 Сюань-цзан, см. Beal, 1960 .
- Табарӣ.– *Annalўs qғos scipsit Aйғ Djafak Mohammўd iйн Djakўk at-Tayakў cғm alliis ўd. M. J. dў Goўўў. Lғgdғni Йatavokғm, sўkўўs I, t.I—VI. 1879—1890; sўkўўs II, t. I—III, 1881-1889; sўkўўs III, t. I—IV, 1879—1890; Intkodfctio, glossakўfm addўnda ўt ўmўndanda, 1901. Indicўs, 1801.*
- Таджикская поэзия, 1949.– «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949.
- Таърихи Бадахшон, 1959.–Таърихи Бадахшан. «История Бадахшана». Подг. к изд. А.Н. Болдырев. Л., 1959.
- Умари Хайём, 1955.–Хайям. Рубаи.М., 1955.
- Умари Хайём, 1959.–Хайям. Рубайят. М., 1959.
- Умари Хайём, 1961.–Омар Хайиам. Трактаты. Пер. Б.А. Розенфельда. М., 1961
- Умари Хайём, 1963.–Умари Хайём. Рубоиёт. Душанбе, 1963
- Утбӣ, - *Thў Kitāi-i Yamini, Histokical Mўmoiks of thў Amўk Saйaktagin and thў srltan Mahmўd of Ghazna, Ўakў Conqғўkoks of Hindrstan, and Foғndўks of thў Ghaznavidў dynasty.*

- Тқансл. фром thū Pūksian vūksion of thū contūmпокаку Ақайіс Chkonicly of al Ftīi йу J. Құynolds. London, 1858.
- Фахриддини Гургонй, 1963.— Фахраддин Гургани. Вис и Рамин. Поэма. М., 1963.
- Фидой, 1959.— Фидаъи. Китаб би яв дайат ал-муъминин ат-талибин («История исмаилизма»). По таджикской рукописи издал, предисловием и примечаниями снабдил А.А. Семенов. М.. 1959
- Фирдавсй, 1966.— Фирдавсй Абулкосим. Шохнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавсй, 1960—1971.—Фирдоуси. Шахнамэ. Критич. текст, т. 1—9. М., 1960—1971 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия).
- Фирдавсй, 1971.— Фирдавсй. Шохнома. Матни интикодй, ч. I. Техрон, 1971.
- Фехрист, 1871—1872.— Kitāy al-Fihkist. Mit Anmūkkfngūn hksq. von G. Flügyl, nach dūssūn Todū йūsoqgt von J. Қоūdigūk fnd A. Müllūk Йд. 1—II. Lūipzig, 1871—1872.
- Фома Мецопский, 1957.— Фома Мецопский. История Тимур-ланка и его преемников. Баку, 1957.
- Фрейман А.А., 1962.—Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», вып. I)
- Хондамир хабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ул-башар. Таълифи Гиёсуддин ибн хумомуддин ал-хусайнии Хондамир. Чилди 1-2. -Бамбай, 1273.
- Чан-чун, 1866.—Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Палладия).— «Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д., 1954 б.— «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д., 1965 а.— Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Яздй, 1723.— Histoikū dū Timfқ-Йўс, connf sofs lū nom dф Gқand Tamўklan, Ымрўкўғк dўs Mogols ўt Taktakўs. Ыskitў ўn Pўksan рақ Чақўфyddin All, natif d'Yўzd, Афўғк contўmipокain. Tқadritў ўn Fқancois рақ фўғ M. Pўtis dў la Скоіч... t. I—IV. Dўlf, 1723.
- Шарафиддини Яздй, 1887—1888.— Thū Zafaknamah йу Marjana Shaқfrddin Ali of Yazd. Ыd. йу Marlawi Mrhammad Ilahdad, vol. I—II. Calcrta, 1887—1888.
- Шайбонинома.— «Шейбаниада». История монголо-тюрков на джагатаидском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И.Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмидт А.Э., 1958.—А.Э. Шмидт. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.—УЗ ИВАН XVI. М.—Л., 1958
- Шохин, 1960.— Шохин. Ашъори мунтахаб. Душанбе, 1960
- Элиан, 1964.— Элиан. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.—Л., 1964.
- Юань-ши, 1829.—Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чин-гисхана». Пер. с кит. монаха Иакинфа. СПб., 1829.
- Юстин, 1954, 1955.— Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога. Пер. А.А. Деконского и Рижского. Гюд ред. М.Е. Грабарь-Пассек.—ВДИ, 1954, № 2—4; 1955, № 1
- Яъкубй, 1937.— Ya'kfйi. Lўs Pays. Tқadrit рақ G. Wiўt. Lў Caiқў, 1937.

Гиёсиддин Алӣ, 1958.— Гийасадин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс, предисл. и примеч. А.А. Семенова. М., 1958.

Гиёсиддин Алӣ, 1915.— Гийасадин Али. «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л.А. Зимина под ред. В.В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).

хамдуллоҳи Қазвинӣ, 1910.— *Thū Ta'kikh-i-Grzida ok «Syl'ct Histoky» of Hamd'llah Mrstawfi-i Qazwini compil'd in A. H. 730 (A. D. 1330), and now kūrkoḏfcūd in facsimil' fkom a man'script dat'yd A. H. 857 (A. D. 1453) with an intkoḏfction йу Ҷ. Г. Йқownū. Vol. I, containing thū tūct. Lūydūn — London, 1910, (GMS, ҶIV, I).*

хамдуллоҳи Қазвинӣ, 1919.— *Thū g'ogkaphical pakt of thū Nrzhat-al Qrl'fī compos'yd йу Hamd-Allah Mrstawfi of Qazwin in 740 (1340).*

хофиз, 1893.—Девони хофиз. Навилкишур, 1893.

хофизи Абрӯ, 1936.— *Hafiz-i-Aйқғ. Chқonіqғū d'ys Қois Mongols ўн Іқан. Тўчтў рўксан ўdit'ў ўт tқadrit рақ К. Йayani.*

хофизи Таниш.—Хафиз-и Таниш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)

худуд ул-олам, 1930.— Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В.Бартольда. Л., 1930.

Ченкинсон А., 1937.—А. Дженкинсон. Путешествие из Лондона в Москву.— В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1937.

Чувайний.— *Thū Ta'kikh-i-Jahan-grsha of 'Ala'f 'd-Din 'Ata Malik-i-Jrwayni (compos'yd in A. H. 658 — A. D. 1260) Ўd. with an intkoḏfction, not'ys and indic'ys fkom s'vūkal old MSS.*

йу Mikza Mrhammad iйн 'Ай-дғ'1-Wahhāй-i-Qazwini pt. I—III. Lūydūn — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, ҶVI, 1—3).

Ҷузҷонӣ.— *Тайakat-i-Nasіkі: A G'pūkal Histoky of Mrhammadan Dynasti'ys of Asia, inclrding Hindfstan, fkom A.H. 194 (810 A. D.) and to A.H. 658 (1260 A. D.), and thū Іққfption of thū Infid'yl Mrghals into Islam. Йу thū Marlana, Minhjrd-Din, Айғ-Ғмақ-i-Ғsman. Tkansl. fkom Oқigіnal Pўksіan Man'scripts, йу H.G. Қavўkty, vol. I—II. London, 1881 (ЙI, NS, N 272—273) Indўч. Calcrtta, 1897.*

Anqғūtil dғ Pўққon, 1771.—Z'ynd-Avўsta. Orvқagū d'ў Zoқoastkū... tқad, ўn fқancaіs sғk I' oқigіnal z'ynd, av'ys d'ys қўмақqғ'ys, vol.. I—III. Pakis, 1771.

Avўsta, 1886.—Avўsta di'ў h'ylig'yn Йūchўk dўk Pak'syn im Arftқag dўk Kais'yklich'yn Akad'ymі' dўk Wiss'yn-schaft'yn in W'jin, hқsg. von. K.F. G'ldnўk, Йd. I—III. Strttgakt, 1886, 1889, 1885. Йd. I, Yasna, 1886, Йd. II. Vispўq'yd rnd Khokd'ў Avўsta, 1889. Йd. III, V'ndidad, 1895.

Й'yal S., 1906.— *Йrddhist қўсоқds of thū wўst'ўkn wokld, Tkansl. йу S. Й'yal, vol. I, II. London, 1906.*

Й'ynv'nist'ў Ў., 1946.— *V'ysantaka Jataka, tўчтў Sogdi'yn ўdit'ў, tқadrit ўt comm'nt'ў рақ Ў. Й'ynv'nist'ў. Pakis, 1946 (Mission P'ylliot ўn Asi'ў C'yntkal'ў, IV)*

Йқўtschn'йдўк Ў., 1888, 1910—Ў. Йқўtschn'йдўк. *M'ūdia'val қўs'yaқch'ys fkom Ўast'ўkn Asiatic Soғқс'ys. Fқagm'ўnts towakds thū knowl'ўdg'ў of thū g'ogkaphy and histoky of C'yntkal and Wўst'ўkn Asia fkom thū 13th to thū 17-th c'ўnt'ўky, vol. I—II. London, 1888; 2d ўd. 1910* *Йrddha Pқakash, 1957.—«Daiva-prtka sahisahanf — sahi» in thū Allaha'īad pillak incscription Samғdkagfpta.— IHQ, vol. ҶҶҶIII, N 2, 1957*

- Йфлсақа S. J., 1937.—Thy Laws of thy anciynt Pŷksians as fornd in thy «Mâtikan y hazâk dâstastân», ок «Thy Digŷst of a thorsand points of law», Tkansl. with tkad., glossaky and indŷч йу S. I. Йфлсақа. Йомйау, 1937.
- Chavannŷs Ŷ., 1903,—Docfmŷnts sŷk lŷs Toŷkîŷ (Tŷkcs) occidŷntaŷч. Kŷсŷyllis ŷt commŷntŷs рак Ŷd. Chavannŷs, SPŷ. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI).
- Chavannŷs Ŷ., 1903 a.—Voyagŷ da Song уŷn dans l'Fdyana ŷt lŷ Gandhaқа (518—522 p. C.) — ЙŶFŶO, t. III, 1903, N 3.
- Chavannŷs Ŷ., 1906.—Tkois g  n  kaŷч chinois dŷ la dynastiŷ dŷs Han okiŷntaŷч. T'orng Pao», sŷk. II, vol. VII, 1906.
- Chavannŷs Ŷ., 1907.—Lŷs pais d'Ocidŷnt d'apŷs Hŷoŷ Han choŷ.—«T'orng Pao», sŷk. II, vol. VIII, N 2. Lŷidŷn, 1907
- Дакмŷstŷкŷк J., 1880—1887,—J. Дакмŷstŷкŷк. Thy Zŷnd-Avŷsta, I—III. Paks, 1892—1893; он же. англ. перевод: Thy Zŷnd-Avŷsta, pt. 1—3. Oŷfokd, 1880—1887 (SŷŶ, vol. IV,     ,     )
- Dŷ Gkoot J. J., 1926.—Chinŷsischŷ Fkŷndŷn zŷk Gŷschichtŷ Asiŷns, Йd. II, Diŷ Wŷstlandŷ Chinas in dŷk vokchŷistlichŷn Zŷit, In vollst  ndigŷk zŷsamm  nfassŷng ŷ  ŷŷtzt   nd ŷkl  rtŷkt von J.J. Dŷ Gkoot. Йŷklin-L  pzig, 1926.
- Dŷchŷsnŷ-Grillcmin J., 1963,— J. Dŷchŷsnŷ-Grillŷmin. Thy Hymns of Zakathrstka. Йoston, 1963.
- Fŷchs W., 1938 —W. Fŷchs. Hŷi —ch'ao's Pilgŷkŷisŷ dŷkch Nokdwŷst Indiy  n   nd Zŷntkal-Asiŷn   m 726.—SPAŷ, 1938. Philosophisch-histokischŷ Klassŷ. Йŷklin, 1938.
- Fŷkkand G., 1913—1914.—Kŷlations dŷ voyagŷs ŷt tŷчtŷs gŷoŷkaphiqŷs akaŷŷs, рŷksans ŷt trkks kŷlatifs    I'Ŷчtk  mŷ-Ok  ŷnt dŷ VHIŷ ar   VIIIŷ siŷclŷs, tkadŷts, kŷvŷs ŷt an-notŷs рак G. Fŷkkand, t. I—II. Paks, 1913-1914.
- Gŷkchŷwitch J., 1959,—Thŷ Avŷstan Hymn to Mithka, Camŷkidgŷ, 1959 (  nivŷksity of Camŷkidgŷ Ok  ŷntal Pŷilications, N 4).
- G  ŷ H.A.K., 1923.— H.A.K. G  ŷ. Thy Aŷai Conqŷŷts in Cŷntkal Asia, London, 1923.
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An histokical accornt of thŷ Й  tish tkadŷ ovŷk thŷ Caspian Sŷa: with thŷ aŷthok's joŷknal of tkavŷls fkom Ŷngland th  roŷh Kŷssia into Pŷksia, and й  ck th  roŷh Kŷŷsia, Gŷkmany and Holland. To which akŷ addŷd thŷ kŷvolŷtions of Pŷksia dŷking thŷ р  ŷŷnt cŷntŷky, with thŷ pakticŷlak histoky of thŷ gŷŷat   ŷŷŷŷk Nad  k Korli, 2d ŷd., vol. I—II. London, 1754
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1924.—Ŷ. Hŷkzfŷld. Paikŷli. Mon  mŷnt and insŷription of thŷ ŷakly histoky of thŷ Sasanian ŷmpikŷ, Vols. I—III Йŷklin, 1924 (Fokschŷngŷn zŷk Islamischŷn K  nst, h  sg. F  ŷ  k  h Sak  ŷ)
- Hŷkzfŷld Ŷ., 1938.—Ŷ. Hŷkzfŷld. Alt-р  ksischŷ Inschŷiftŷn, Йŷklin, 1938 (Ŷkstŷk Ŷ  g  nzŷngs  and zŷ dŷm Ak  a  logischŷn Mitt  ilŷngŷn   s I  an I)
- H  th F., 1917.—F. H  th. Thŷ stoky of Chang K  n, China s pionŷŷk in Wŷstŷkn Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman, 1880.— Aŷsz  gŷ   s sykischŷn Akt  n р  ksischŷk M  kŷŷk, F  ŷŷtzt   nd dŷkch F  tŷŷŷŷngŷn zŷk histokischŷn Topoŷkaphiŷ ŷkl  rtŷkt von. G. Hoffman. L  pzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Inghoit. Pakthian S  ŷŷŷŷŷ fkom Hatka. Ok  ŷnt and Hŷllas in Akt and Kŷligion. Nŷw Havŷn, Conn  ctic  t, 1954 (M  moiks

- of thȳ Connȳctricit Acadēmymy of Akts and Sciȳncȳs, 1954, Jrlȳ)
- Ingholt H., 1957.— H. Ingholt. Gandhakan Akt in Pakistan. Nȳw York, 1957
- Kȳnt K.G., 1953.—K.G. Kȳnt. Old Pȳksian. Gkammak. Tȳchts, Lȳčicon, Sȳcond ȳd., kȳvisȳd, Nȳw Havȳn, Connȳcticrt, 1953, (AOS, vol. 444444)
- Lommȳl H., 1927.—Diȳ Yast's dȳs Avȳsta. Ūȳȳksȳtzt fnd ȳingȳlȳitȳt von H.Lommȳl. Göttingȳn — Lȳip-zig, 1927, Qrȳllȳn dȳk Kȳli-gionsgȳschichtȳ, Ūd. 15)
- Maqfakt J., 1901.—J. Maqfakt. Ūkansahk hach' dȳk Gȳogkaphiȳ dȳs Ps. Mosȳs Čokȳnac'i. Ūȳklin, 1901 — AKGWG, N. F., Ūd. III, N 2
- Millȳk, 1959.—Accornts of wȳstȳkn nations in thȳ histoky of thȳ nokthȳkn Chor Dynastȳ, tkansl. and annotatȳd ūȳ K.A. Millȳk. Ūȳkkȳlȳȳ and Los Angȳlȳs, 1959 (Fnivȳksity of Califoknia. Chinȳsȳ Dynastic Histokiȳs tkanslations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Lȳ livkȳ dȳs kois pak Aȳor'l-Kasim Fikdorsi, pȳȳliȳ, tkadrit ȳt commȳntȳ pak J. Mohl. Pakis, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müllȳk, 1851.— Fkagmȳnta histokikokfm gkaȳcokfm, Collȳqit, disposrit, notȳs ȳt pkolȳgomȳnis illfstkavit, in-diciȳrs instfkȳit C. Mrȳȳks, vol. IV Pakisis, 1851
- Nöldȳkȳ Th., 1879.—Gȳschichtȳ dȳk Pȳksȳk fnd Akȳȳȳk zfk Zȳit dȳk Sasanidȳn. Ars dȳk akȳȳischȳn Chxonik dȳs Tȳakȳ ūȳȳksȳtzt fnd mit arsfȳhklichȳn Ūklȳrtȳkngȳn fnd Ūk-gȳnzngȳn vȳksȳhn von Th. Nöldȳ-kȳ. Lȳȳdȳn, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoiȳ dȳs Mongols, dȳpris Tchingiz—khan jrsqr'a Timok ūȳȳ of Tamȳklan, t. I—IV. La Hayȳ ȳt Amstȳdam, 1834—1835, ȳd. 2. 1852
- Schȳfȳk, 1883—1885.— Chkȳstomathiȳ pȳksanȳ a l'rsagȳ dȳs ȳlȳvȳs dȳ l'ȳcolȳ spȳcialȳ dȳs langȳs okȳȳntalȳs vivantȳs, pȳȳliȳ pak Ch. Schȳfȳk, t. I—II. Pakis, 1883—1885 (KȳLOV, Hȳ sȳk., vol. VI-VII).
- Si-Yf-Ki sm. Ūȳal S., 1906
- Shakaf al-Zaman Tahik Makvazi.— Shakaf al-Zaman—Tahik Makvazi on China, thȳ Tȳkks and India», 1942. Akȳȳic tȳt (cikca A. I. 1120) with an Ūnglish tkanslation and commȳntaky ūȳ V. Minoksky. London, 1942
- «Thȳ lifȳ of Hsfan-Tsang». Compilȳd ūȳ monk Hri-li Pȳking, 1959
- Wȳst Ū.W., 1880, 1892.— Ū.W. Wȳst. Pahlavi tȳchts, tkansl. ūȳ Ū.W. Wȳst. Oufokd, 1880 (Sȳȳ, vol. V. 444444)
- Wolff F. 1910, 1960.— F. Wolff. Avȳsta diȳ hȳi ligȳn Schkiftȳn dȳk Paksȳn, Stkassȳfk, 1910; II. Arflagȳ, 1960
- Wyliȳ A., 1881—A. Wyliȳ. Notȳs on thȳ Wȳstȳkn Kȳgions, tkansl. fkom thȳ «TS ȳ ūȳ Han Shoo», Ūook 96, pt. I.—JAJGȳI, t. 10, 1881, N 1d

РҶҲАТИ ИХТИСОРАҳо

- АДД — Автореферат докторской диссертации
АКД — Автореферат кандидатской диссертации
АПТ — «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад
Ар. СССР — «Архитектура СССР», М.
АРТ — «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН Тадж. ССР)
Бюл. — «Бюллетень Академии наук СССР». М.
Бюл. САГУ — «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент
ВВ — «Византийский временник». Л., М.
ВДИ — «Вестник древней истории». М.
ВИ — «Вопросы истории». М.
ВИМК — «Вестник истории мировой культуры». М.
ВРГО — «Вестник Русского географического общества». СПб.
ВС — «Военный сборник». М.
ВЯ — «Вопросы языкознания». М.
ГЖ — «Горный журнал». М.
ДАЛ — «Доклады Академии наук Узбекской ССР»
ДАН Тадж. ССР — «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
ЕТК — «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
ЖС - «Живая старина». СПб
ЗВОРАО — «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
ЗИВ — «Записки Института востоковедения АН СССР». М.-Л.
З(И)РГО — «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
ЗКВ — «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
ИАН — «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
ИВ — «Исторический вестник». М.
ИГАИМК — «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М.—Л.
ИЖ — «Исторический журнал». М.
ИЗ — «Исторические записки». М.
Изв. ВГО — «Известия Всесоюзного географического общества». М.
Изв. ОЛЕЭ — «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.
Изв. Тадж. ФАН СССР — «Известия Таджикского филиала АН СССР»
ИИ — Институт истории
ИИАЭ — Институт истории, археологии и этнографии
ИИНТ — Институт истории науки и техники
ИМ — «Историк - марксист» М.
ИМКУ — «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент
ИНА — Институт народов Азии АН СССР
ИООН АН Тадж ССР — «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе

- ИРГО — «Известия Русского географического общества». СПб.
- ИТН — История таджикского народа
- ИЯЛИ — Институт языка, литературы и истории
- КСИВ — «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.
- КСИИМК — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.— Л., М.
- КСИНА — «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.
- КСИЭ — «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.— Л.
- ЛО ИНА — Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
- ЛУ — «Литературный Узбекистан». Ташкент
- МАР — «Материалы по археологии России». СПб.
- Мат-лы ЮТАКЭ — «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.— Л., Ашхабад
- МИА — «Материалы и исследования по археологии СССР». М.— Л.
- МИИЯ — «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
- МИТАУ — «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
- МИТТ — «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М.— Л.
- МИУТТ — «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
- МОЭ — «Материалы Отделения этнографии». Л.
- МСАЭ — Материалы второго со-
вещения археологов и этнографов Средней Азии
- МСТК — «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник под ред. Н.А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872—1879
- НАА — «Народы Азии и Африки». М.
- НС — «Нумизматический сборник». М.
- НТрГУ — «Научные труды Ташкентского государственного университета»
- НЭ — «Нумизматика и эпиграфика». М.
- ОВГЭ — Отдел Востока Государственного Эрмитажа
- ОИТ — «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад
- ООН — Отделение общественных наук
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.
- ПВ — «Проблемы востоковедения». М.
- ПЛНВ — «Памятники литературы народов Востока».
- ПС — «Переднеазиатский сборник». М.
- ПТКЛА — «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент
- РАНИОН — Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- РВ — «Русский вестник»
- РТ — «Русский Туркестан»
- СА — «Советская археология»
- САГУ — «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент
- Сб. МАЭ — «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.— Л.

- СВ — «Советское востоковедение». М.— Л., М.
- СГСТМА — «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.
- СИИА — «Сообщения Института истории архитектуры»
- СИИА АА СССР — «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.
- СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области»
- СМССДО — «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области»
- СЭ — «Советская этнография». М.— Л., М.
- ТАН — Труды Академии наук
- ТАЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция
- ТВ — «Туркестанские ведомости»
- ТВОРАО — «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
- ТИИЯО — «Труды Института истории, языка и литературы»
- ТИЭ — «Труды Института этнографии»
- ТОВЭ — «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
- Тр. ГИМ — «Труды Государственного исторического музея»
- Тр. ИИИТ — «Труды Института истории науки и техники». М.— Л.
- Тр. ИЭ — «Труды Института этнографии»
- Тр. Кирг. АЭЭ — «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М
- Тр. ХАЭЭ — «Труды Хорезмской этнографической экспедиции»
- Тр. УзГУ — «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
- Тр. ЮТАКЭ — «Труды Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
- УЗ ИВАН — «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
- УЗ ЛГУ — «Ученые записки Ленинградского государственного университета»
- УЗ МГУ — «Ученые записки Московского государственного университета»
- УЗ ТГУ — «Ученые записки Таджикского государственного университета»
- ФС — Фонды сектора таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи АФ РСС Тоҷикистон
- ЭВ — «Эпиграфика Востока». Л.
- АА — «Aks Asiatica». Pakis
- ААН — «Acta Antiq̄y H̄ngakica». Й̄rdap̄yst
- АИ — «Aks Islamica». Pakis
- АКГВГ — «Añhandl̄nḡñ d̄ȳk Königlich̄n Ḡys̄llschaft d̄ȳk Wiss̄nschaft̄nz̄r Göttinḡn». Й̄ȳklin
- АМ — «Asia Major». London
- АNS — Am̄ȳkican N̄m̄f̄smatic Socīty. N̄yw York
- АОк — «Aq̄chiv Okīȳntalni». P̄kaha
- АР — «Ancīȳnt Pakistan», P̄ȳshavak
- АОН — «Acta Okīȳntalia H̄ngakica». Й̄rdap̄yst
- АOS — «Am̄ȳkican Okīȳntal S̄ȳkīys». N̄yw Hav̄yn, Conn̄yctit̄rt
- АSPK — Am̄ȳkican School of P̄k̄ȳhistokic K̄ys̄yakch
- АWL— Acad̄ȳmīȳ d̄ȳk Wiss̄nschaft̄ f̄nd d̄ȳk L̄ȳt̄ȳkat̄rk, Wīys̄ñad̄ȳn

- ЇCI — «Їrllytin of thŷ Collŷgŷ of Indology», Їanakas
- ЇI — Їiŷliothŷca Indica: a collŷction of okiŷntal wokks, pŷŷliŷhŷd ŷŷ thŷ Asiatic Sociŷty of Їŷngal
- ЇGA — Їiŷliothŷca gŷogkaphokŷm akaŷiŷokŷm. Ūdidit M. J. dŷ Goŷŷŷ pakc. I—VIII, Lŷgdŷni Їatavokŷm
- ЇҚIPII — Їkiŷf kŷpokt on thŷ Invŷŷtigation of thŷ Pkoto-Indian tŷchts. Moscow
- ЇSO(A)S — «Їrllytin of thŷ School of Okiŷntal (and Afkican) Strŷdiŷ». London Inŷtitrtion (Fnivŷksity of London). London
- GAI— «Cŷntkal Asiatic Joŷkŷnal» Intŷkŷnational pŷkiŷdical fok thŷ langragŷs, liŷŷkatŷkŷ, histokŷ and akchaŷology of Cŷntkal Asia», Wiŷŷŷadŷn
- CHM— «Cahiŷks d'histoikŷ mondialŷ», Nŷihatŷl
- CKAI (ЇL) — «Acadŷmiŷ dŷs inscrip-tions ŷt ŷŷllŷs—lŷttkŷs. Complŷs kŷndŷs dŷs sŷancŷs». Pakis
- CSSS — China Sociŷty Sinological Sŷkiŷs
- DI — «Dŷk Islam». Їŷkŷlin
- ЇHK — «Ūconomic Histokŷ Kŷviŷw», London
- ЇI - «Ūnzyklopaŷdiŷ dŷs Islam. Gŷogkaphiŷchŷs ŷth-nogkaphiŷchŷs ŷnd ŷiogkaphiŷchŷs Wŷktŷkŷŷch dŷk mŷhammŷda-niŷchŷn. Vŷlk-ŷk, Їd. I—IV, Lŷidŷn — Lŷipzig (1908), 1913—1934
- ЇI, Nŷw ŷd. — «Thŷ Ūncyclopaŷdia of Islam». Nŷw ŷd., vol. I. Lŷidŷn—London, 1960
- ŪSC — «Ūconomiŷs, ŷociŷtŷs civilisa-tions». Pakis
- ŪW — «Ūast and Wŷst»
- GMS — «Ū. J. W. Giŷŷ Mŷmoŷial Sŷkiŷs». Lŷidŷn
- HO — «Handŷŷch d. Okiŷntalistik». Lŷidŷn — Kŷln
- IF — «Indogŷkmanŷchŷn Fokŷchŷngŷn». Їŷkŷlin
- IHQ — «Thŷ Indian Histokical Qŷaktŷkŷ». Calcrtta
- IЇIPS— «Ikan. Joŷkŷnal of thŷ Їkitiŷh Inŷtitrtŷ of Pŷksian Strŷdiŷs». London
- ISHŷWCC — «Intŷkŷnational Simposiŷm on Histokŷ of Ūastŷkŷn and Wŷstŷkŷn Cŷltŷkal Contacts». Japanŷŷ National Commiŷsion of FNŷSCO
- IQ — «Indian Qŷaktŷkŷ». Calcrtta
- ISQ — «Thŷ Islamic Qŷaktŷkŷ»
- JA — «Joŷkŷnal asiatiqŷŷ». Pakis
- JAOS — «Joŷkŷnal of thŷ Amŷkican Okiŷntal Sociŷty»
- JASŷ — «Thŷ Joŷkŷnal of tha Kŷyal Asiatic ŷociŷty of Їŷngal». Calcrtta
- ЇЇOKS — «Joŷkŷnal of thŷ Їiŷak and Okiŷsa Kŷŷŷakŷh Sociŷty»
- JŷSHO — «Joŷkŷnal of thŷ Ūconomic and Social Histokŷ of thŷ Okiŷnt»
- JGIS — «Joŷkŷnal of thŷ Gŷŷatŷk India Sociŷty». Calcrtta
- JIH — «Joŷkŷnal of Indian Histokŷ». Madkas
- JNSI — «Joŷkŷnal of thŷ Nŷmismatic Sociŷty of India»
- JNŷS — «Joŷkŷnal of Nŷak Ūastŷkŷn Strŷdiŷs»
- JKAS — «Thŷ Joŷkŷnal of Kŷyal Asiatic Sociŷty of Gŷŷat Їkitain and Ikŷland». London
- JSS — «Joŷkŷnal of Sŷmitic Strŷdiŷs»
- MAOK — «Monogkafiŷ Akchiv Okiŷntalniho». Pkaha
- MASI — «Mŷmoikŷs of thŷ akchaŷo-logical ŷŷkŷŷŷ of India». Dŷhli
- MCAAS — «Mŷmoiks of thŷ Connŷcticrt Acadŷmy of

Абдуллахон Муҳаммади Нишопурӣ -
Абдуллазоқи Самарқандӣ - 486, 509
Абдуллахон - 667
Абдуллахони Офтобачӣ - 635
Абдуллахонхон - 641, 642
Абрамов - 632
Абрӯӣ - 223, 295
Абубакр - 303
Абулмачди Саной, ниг. Саной
Абулмуайяди Балхӣ - 377
Абулфазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
Абулфайзхон - 558, 571, 572, 573
Абулхайрхон - 485, 513
Абулғозӣ - 617
Абулқосим Маҳмуд Замахшарии
Хоразмӣ - 438
Абулқосими Кушайрӣ - 439
Абулқосим ҳақими Самарқандӣ - 378
Абулқосим ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ
Балхӣ, ниг. Унсурӣ
Абулқосими Симчурӣ - 389
Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ - 377, 383
Абунувос - 375
Абӯалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ
Абӯалии Симчурӣ - 344
Абӯалии Чағонӣ - 343
Абӯалӣ ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ,
ниг. Низомулмулк
Абубакр Абулқоҳир ибни Абду-
ллахони Ҷурҷонӣ - 438
Абубакри Калавӣ - 474
Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ниг.
Мунтасир
Абӯмуашшар Чаъфар ибни Муҳам-
мади Балхӣ - 387
Абӯмуслим - 324, 327
Абӯсаид - 485, 486
Абӯсаиди Темурӣ - 509
Абӯсаиди ҳулоқуӣ - 509
Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ -
472
Абӯҳотими Варроқ - 367
Абӯҷаъфар ал-Мансур - 325, 330
Абӯшақури балхӣ - 377, 383
Август - 152
Аврагзеб - 553
Авфӣ - 380, 433, 508
Агафӣ - 205

Азиз-парвоначӣ - 604
Айнӣ С. - 4, 5, 9, 382, 601, 679, 680,
700, 716, 718, 719, 720
Айн-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад ибни
Наср - 404
Акбар-(Акбаршо) - 534
Акимбетов Ш. - 277
Акимушкин О.Ф. - 502
Алексей Михайлович - 559
Алиев И. - 43
Алӣ - 323
Алӣ, қарахонӣ - 394, 403
Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай - 335
Алптегин - 392, 395, 404, 405
Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
Алмосбек - 657
Алоуддини Ғурӣ - 398
Алпарслон - 398, 399
Алптегин - 343
Алтекар А.С. - 196
Алутар - 32, 290, 318
Альбаум Л.И. - 32, 171, 230, 233, 241,
242
Альтхайм Ф. - 40, 101, 203, 206, 208,
211
Амир Муҳаммади Муиззӣ, ниг. Му-
иззӣ - 436
Амир Хусрави Дехлавӣ, ниг.
Дехлавӣ - 470, 471
Амихромон - 167
Аммиан Марцелин - 195, 204
Амминасп - 91
Амр ибни Лайси Саффорӣ - 334,
335, 337, 338
Амъақи Бухорой - 433
Анаҳито - 68, 89, 122, 155, 169
Анбаротун - 718
Анварӣ - 702
Анварпошшо - 702
Андалеб - 508
Андрогор - 107, 108
Андреев М.С. - 9, 36, 50, 277
Анрианов Б.В. - 180, 296
Ансории хиротӣ, ниг. Ансорӣ
Ансорӣ - 440, 441, 442
Антимах - 116, 121
Антиох - 106, 107, 130, 137
Антиохи III - 111, 112, 113, 118
Антиохи Гиеракс - 107

- Ануштегин – 409
Ань-Ши-гао – 171
Аполлодор – 114
Аполлон – 120
Аппиан - 106
Арасту – 388, 441, 442
Ардавони I – 193
Ардавони II – 131
Ардашер – 158
Ардашери I – 156, 193
Ардашери II – 89, 94
Ардашери II Мнемон -
Ардашери III Ох – 94
Ардвисура Анахито, ниг. низ
Анахито
Артатр – 137
Ардетр, ниг. Артатр
Арриан – 95, 97, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 185
Арсак (Арсок) – 108, 109, 110
Арсокиён –, ниг. низ Ашкониён
Арсас – 94
Арслон Тархон – 290
Арслонхон – 402, 407
Артабони I - 111
Артемида – 120, 125
Аршак – 125
Аршакиҳо – 109, 111
Арчосп – 197, 384
Асади Сомонӣ – 336
Асад ибни Абдуллох – 319, 336, 376
Асадии Тӯсӣ – 381, 433, 436
Асирӣ – 624, 719
Аскарров А. – 32
Аспанаки Девгон – 278
Ассабол – 229
Астилхангис – 167
Аттор – 384, 440, 441, 442, 443
Атурпати Мехроспандом – 54
Афина – 120
Афросиёб, асот. – 81, 230, 630
Ашкониён – 111, 193
Ашрафӣ М. М. – 502
Аштархониён – ниг. низ
Ҷониён -551-563
Аҳмад, набераи Сомон – 336
Аҳмад Темурӣ – 483
Аҳмад ибни Исмоил – 341
Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Араб-
шоҳ – 503
Аҳмад ибни Саҳл – 341
Аҳмад Махдуми Дониш, ниг. Дониш
Аҳмадхон (Аҳмадшоҳ) – 572
Аҳра-Манӣу (Ангро Майну), ниг.
Аҳриман
Аҳриман – 68, 285
Ахурӣ, ниг. Ахура-Маздо–
Ахура Маздо - 36, 65, 66, 67, 68, 69,
75, 78, 86, 169, 200, 285
Бадр Тархон - 319
Байер Ф. – 108
Байҳақӣ – 373, 377, 396, 421, 432
Балозурӣ – 283, 306, 307
Балъамӣ, вазир – 206, 343, 377, 380,
382
Барранд – 650
Бармақиҳо – 330, 331
Барр Л. – 56
Бартольд В. В. – 9, 10, 63, 252, 269,
281, 283, 310, 345, 346, 416, 417, 461,
462, 617
Бахофер – 150
Башшор ибни Бурда – 375
Баҳром, ниг. Варахрони V.
Баҳроми I Гӯр – ниг. низ Варахрони
V
Баҳроми Ҷӯбина – 220, 221
Баҳромшоҳи Ғазнавӣ – 398
Бедил – 603, 623
Бейкер В. – 640
Бейли Г. – 61, 136, 153, 154, 200, 203,
206
Бектузун – 345
Бекчурин М. – 588, 594, 606
Беленицкий А. М. – 227, 230, 257,
264, 266, 267, 271, 272, 275, 282, 283,
284, 286, 294
Беляев Е. А. – 302
Беневени Ф. – 558, 561, 566
Бентович И. Б. – 256, 257, 258
Бенвенист Э. – 44, 56, 167, 277, 278
Березин И. Н. – 617
Бернштам А. Н. – 39, 179, 209, 260,
291, 536
Беросс – 74, 89

Берра М.– 118
Бертельс Е. Э.– 10, 12, 279, 507
Берунй– 155, 169, 212, 277, 280, 281, 322, 375, 431, 432, 538
Бесс – 95, 96, 98
Бехбудй М.– 711
Бехзод – 501, 503
Бивар А.– 157, 194
Биной – 547, 548
Бичурин Н. Я.– 227, 250, 617
Бобур – 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522
Боголюбов М. Н.– 263, 277
Бойсункар – 484, 501
Большаков О. Г.– 406, 418, 419
Бонгард-Левин Г. М.–
Борисов А. Ю.– 281
Борнс А.- 611
Боязид – 480
Боязиди Чалоир – 462
Боқимуҳаммад – 552
Боҳуй – 94
Брагинский И. С.– 12, 617
Бринхандратха – 113
Брыкина Г. А.– 292
Бубнова М. А.– 349
Буддо – 155, 279
Бузрукхоча козй – 705
Бумон – 215
Бунаков Е. В.– 606
Бурзмехр – 167
Бурнашев С.- 588, 610
Буссалъи М.– 242, 274
Бутенев К.– 613
Буғрохони Қарахонй – 344, 402, 471
Бэрнетт Р. Д.– 84
Бўбилло – 397
Бўкарзод – 252
Бўритегин, ниг. Иброҳим ибни Наср
Бўя – 365
Бхандаркор Д. Р.– 146, 148

Вайу – 35
Валахш, ниг. Вологеси I
Валимуҳаммадхон – II–
Вальтер Рубен – 187
Варахрони V – 196, 197, 198
Варохран – 157
Варуна – 36

Варыгин М.– 669
Вархуман (Авархумон) – 250, 252
Васильев А. И.– 262, 263
Васишка – 147, 156
Васудева – 146, 147, 148, 149, 156, 174
Вата – 35
Вахш, худо – 169
Вельяминов – Зернов В. В.– 617
Веселовский Н. И.– 281
Вивасвонт, асот.– 36
Вивахвонт, асот.– 36
Виденгрэн Г.– 56, 57
Вима Кадфиз – 146, 147, 148, 152, 155, 156, 174
Винокурова М. П.– 256
Виткевич Я - 612
Витте – 690
Вишневская О. А.– 84
Вишто – 203
Виштосп – 66, 197, 203, 384
Возех – 718
Волков М. Н.– 704
Вологеси I – 54
Воробьев – Десятовский В. С.–
Воронина В. Л.– 262, 265, 266, 622
Восеъ – 667, 668, 669
Восифй – 495, 516, 520, 546, 547
Вревский А. Б.– 643
Вэй-цзе – 281
Вэрэтрагна (Вашэгн) – 155, 285
Вяткин В. Л.– 269

Гайдебуров – 694
Галеркина О. И.– 502
Ганковский Ю. В.– 39
Гардезй (Гардизй) – 377, 432
Геготеи Милетй – 63
Гейгер В.– 56, 59, 64, 277
Геката – 120
Гекотей (Гекатей) – 87, 150
Гелиокл, падари Евкратид – 126
Гелиокл, писари Евкратид– 136
Герай – 143, 174
Геракл – 120, 150
Гермей – 150, 151
Гернгрос – 698

Геродот (херодот) - 63, 64, 74, 76, 77, 80, 85, 87, 96, 97, 150, 185
Гершевич И.– 56, 57, 60, 65, 167, 293
Гёбль Р.– 147, 148, 157, 202
Гёте – 505
Гибб х. А. Р. _ 306, 309
Гилл – 640
Гинаков – 613
Гинзбург В. В. – 540
Гиркод – 137
Гиршман Р.– 39, 84, 137, 146, 147, 202, 204
Голявинский – 681
Гораций – 142
Готьо Р.– 277
Гоффман К.– 55
Грантовский Э. А.– 12, 39
Гребёнкин А. Д.– 592, 596
Григорьев В. В. – 127, 617
Григорьев Г. В.– 140
Григорьев Н. - 592
Грумбат– 204
Гултегин – 312
Гулханй – 623
Гумилев Л. Н. – 211, 219, 316
Гурак – 251, 310
Гурский А. В.–
Гутшмид А.– 213
Гуштосп, ниг. Виштосп
Гуюкхон –452, 457
Гхошак – 171

Давидович Е. А.– 12, 143, 144, 153, 291, 418, 489, 537
Давлатшоҳ – 484, 487, 488, 508
Дармстетер Ж.– 56
Дарғмон – 89
Дақиқй – 380, 384
Деваштич, ниг. Дивоштак
Деметра – 120
Деметрий – 113, 114, 115, 126
Демокрит– 87
Денике Б. П.–
Дехлавй – 440, 444, 471, 503, 508
Дибвойс Н.– 109
Дивастй, ниг. Дивоштак
Диваштич, ниг. Дивоштак

Дивоштак– 251, 264, 296, 310, 312, 317, 318, 371, 374
Дилшод – 582, 624, 718
Диноварй – 196, 217, 324
Динмухаммад – 552
Диогени Лазотй –
Донилевский Г. - 613, 628
Диодор – 64, 95, 101
Диодоти I – 107, 108, 109, 110, 116, 121
Диодоти II – 109, 110, 121
Диоскура – 120
Дидоршиш – 78
Дониёлбй – 573, 574, 575, 576, 605
Дониш – 12, 574, 583, 596, 624, 630, 682, 717, 718, 720
Донй – 147, 148
Дорои I - 56, 57, 75, 77, 78, 79, 89, 94
Дорои III Қудумов– 94, 95
Дукчй эшон– 663, 664
Дун Дин – 141
Дуғдова – 65
Дьяков И. М.–
Дьяконов И. М.– 39, 48, 53, 57, 61, 62, 124, 142, 187, 188
Дьяконов М. М.– 77, 83, 124, 173, 271, 274
Дюранд – 643
Дюшен-Гюйимен Ж.– 56
Дхармамитра – 171

Евкратиди Кабир – 114, 115, 116, 117, 120, 121, 136, 143, 174
Егише Вардапет – 197, 198
Еноки К.– 134, 196, 206, 209
Ефремов Ф.– 597

Ёвмон – 167
Ёрбе – 554
Ёкубов Ю.– 270
Ёкут– 248, 399, 432

Жоравко – Бокорский Б. Н.– 677

Заднепровский Ю. А.– 39

Залеман К. – 277
Заратуштра, ниг. Зардушт
Зарвона – 285
Зардушт – 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66,
67, 86, 203, 204, 283
Заррина – 86, 87, 272
Захау Э. – 224
Захирии Самарқандӣ – 437
Заҳҳок, асот. – 288, 385
Зевс – 120
Зеймал Е.В. – 147, 148, 151, 153, 156,
231
Зограф А.Н. – 143
Зокиров Ч. – 703, 705, 713
Зол - 385
Зороастр, ниг. Зардушт
Зоҳидов П.Ш. - 622

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) – 450
Ибн ал-Муқаффаъ – 370, 375
Ибн ан-Надим – 382, 402
Ибни Батута – 469
Ибни Мисковайх – 338
Ибни Муфарриғ – 375
Ибни Сино – 322, 375, 379, 388, 431,
438, 440, 441, 442, 717
Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) – 358,
360
Ибни Хазм – 402
Ибни Хурдодбеҳ – 375
Ибни Кутайба – 387
Ибни ҳавқал – 313, 348, 353, 359
Иброҳим, султон – 482
Иброҳим атолиқ – 562
Иброҳим ибни Аҳмад – 343
Иброҳим ибни Муҳаммад – 323
Иброҳим ибни Наср – 405
Иброҳим Тамғочхон – 405, 406, 407,
418, 426
Иброҳим Аббос – 325
Иванитский Й.И. - 703
Иванов А. А. – 502
Иванов В.В. – 134, 154
Иванов П.П. – 10, 605
Игнатйев А. – 614, 627, 628
Идрисбой – 600
Изволский – 698
Илёс, набераи Сомон – 336

Илёсхоҷа – 474
Илминский Н.И. – 617
Имомалии Қундузӣ –
Имомқулихон - 552, 568
Иналхоқон – 310, 313
Инголт Г. – 175
Индра – 66
Иностранцев К.И. – 44, 209, 224, 282
Иоани Антиохий – 131,
Ионов М. – 643
Ирсии ҳисорӣ – 624
Исидори Хараксӣ – 113
Искандар – 95, 96, 97, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 106, 524
Искандари Зулқарнайн, ниг. Искан-
дари Макдунӣ
Искандари Макдунӣ – 93 - 106
Исмоил, писари Сабуктегин – 391
Исмоил, имом – 400
Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) – 502,
518, 519, 550
Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и Со-
монӣ – 336-338, 339, 358, 363, 367,
397
Исо Махдуми Бухорой – 718
Истам - 215
Истахрӣ – 313, 347, 353, 358, 359
Исфизорӣ – 509
Исҳоқ ибни Аҳмад – 364
Исҳоқов А. – 268, 276
Итина М.А. – 30, 39

Йама, асот. – 36
Йетгмар К. – 40
Йима, асот. – 35

Кабакхон – 460, 462, 464
Кабанов С.К. – 270
Кадфизи I – 146, 147, 150, 151, 152
Кадфизи II – 151, 152, 153
Кайхусрав, хонадони қадими
точикон – 462
Кайқубодшоҳ – 119, 120, 143, 211,
213, 214
Каллисфен - 102
Камбучиё – 77
Камоли Хучандӣ – 504, 505, 508

Канишка (Канишкаи I) – 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 167, 168, 173, 174, 186
Канишкаи II – 148
Каннингэм А. – 84, 145, 157
Карлгрен Б. – 149
Кармишева Б.Ч. – 541
Карпини, Плано – 467, 538
Катулф – 219
Кауфман К.П. – 631, 633, 634, 637, 693, 706
Квинт Куртсий Руф – 81, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 185
Кенагасхоним – 580
Кениг Ф. – 39
Кидара, ниг. Сидоло
Кидориён - 194, 195
Киотсзюкю – 145, 149, 152
Киплинг – 178
Клавихо – 478, 481, 497
Клейтон - 640
Климчитский С.И. – 277
Кляшторный С.Г. – 313
Кова – 288, 546
Коваи Виштосп – 204
Коковтсев – 698
Кол Е.Ф. – 277
Комаров А.В. – 27, 641
Конолли – 613
Конов С. – 146, 147
Коробкова Г.Ф. –
Костенко Л.Ф. - 638
Кофизод – 123
Кошеленко Г.А. – 124
Кошиф – 624
Краасс – 141, 142
Краузе Е.М. – 673
Крачковская В.А. – 263
Крачковский И.Ю. - 263, 264, 310
Кристенсен А. – 213
Ксанф- 89
Ксенофонт – 97
Ктесий – 64, 74, 87, 89
Кувабара – 132
Кужула Кадфиз – 146, 147, 148, 150
Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфизи I
Кузгашка – 167
Кузмина Е.Е. – 39, 84
Кумарасвали А.А. – 175

Кун А.Л. – 277
Кунхо – 199
Куропаткин А.М. – 706, 710, 714
Куруш (Куруши II) – 64, 73, 74, 75, 76, 77
Куфтин Б.А. – 27
Кушониён – 130, 136, 144-175, 185, 186, 195, 196, 197, 198
Кўчкунчихон – 521, 522, 531, 534

Лаодик – 115
Лафарг П. – 684
Лев Д.Н. – 18
Леман А. – 613
Ленин В.И. – 9, 19, 177, 183, 440, 590, 607, 619, 628, 641, 647, 650, 676, 682, 683, 684, 686, 709, 714, 716
Лерх И.П. – 259, 617
Лессар М. П. – 660, 661
Лессепс Ф. – 650
Либкнехт К. – 684
Лившитс В.А. – 53, 61, 123, 124, 142, 166, 167, 185, 186, 207, 230, 263, 289, 293
Ликошин Н.С. – 704, 705, 706, 707
Лилиентал – 667
Лисипп – 121, 122
Литвинский Б.А. – 12, 27, 32, 49, 106, 138, 143, 173, 181, 209, 240, 242, 243, 313, 537
Логофет Д.Н. – 669, 694, 696, 697
Ломакин Н. – 640
Ломоносов М.В. – 350
Лохвизен де Леев – 147, 152, 175
Лохурй А.Н. – 113, 114, 120
Луконин В.Г. – 148, 156, 157
Лундин А.Г. – 303
Люксембург Р. –

Маар Уммо – 157, 173
Мавдуд – 396
Мавлоно Хурдаки Бухорой – 474
Мавлонозода – 474, 476, 478
Маздак – 212, 214, 326
Мак –Грегор Ч. – 640
Макдоналд Г. – 108
Макдоуэлл Д. – 152

- Макнуна – 623
Маликшоҳи Салҷуқӣ – 399, 409, 441, 450
Маллитский Н.Г.– 277
Мамадниёзов Э. – 613
Мамадқосимов ҳ.М.– 611
Мангуқоон – 455, 456, 457, 467
Манделштам А.М.– 39, 217
Мансури ҳаллоҷ – 333, 438
Мансур ибни Исҳоқ – 341
Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ – 343, 345, 377, 378
Манғития – 573, 597
Мао (Маҳо), асот.– 169
Маодун (Модэ) – 131
Марвони II (Марвон ибни Муҳаммад) – 323, 324
Мардук, асот.–
Марик А.– 167
Маркварт И.– 44, 56, 63, 64, 133, 134, 150, 197, 201, 203, 221, 224, 227, 228, 230
Маркс К.– 8, 9, 62, 182, 183, 189, 422, 445, 451, 481, 591, 593, 603, 614, 645, 646, 647
Мармар – 86
Марушенко А.А.– 277
Марч В.– 640
Маршак Б. И.– 284
Маршалл Д.– 147, 175
Массон В.М.– 22, 27, 28, 39, 106, 150
Массон М.Е – 151, 179, 236, 379, 460
Масъуд ибни Аҳмад – 425
Масъудбек – 455, 456, 458, 463, 446
Масъуди Саъди Салмон – 433, 436
Масъуди Ғазнавӣ – 393, 394, 396, 404, 405, 426, 428, 433, 434, 460
Масъудӣ – 218, 249
Маҳдумқули – 508
Маҳмур – 624
Машарифов Д.– 705
Маъдан – 624
Маъмун, халифа – 331
Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хоразмшоҳ) – 392
Мақдиси (Муқаддасӣ) – 347, 370, 372
Маҳадева – 171
Маҳдӣ – 326, 328, 330
Маҳмуд, писари Сабуктегин, ниг.
Маҳмуди Ғазнавӣ
Маҳмудбӣ – 554, 562
Маҳмуди Музаҳҳиб – 546
Маҳмуди Торобӣ – 454, 455
Маҳмуди Ялавоч – 446, 452, 455
Маҳмуди Ғазнавӣ – 344, 345-378, 386, 389, 390, 391, 394, 404, 416, 420, 426, 430, 431, 432, 433, 442
Маҳмуди Қарахонӣ – 407, 408
Маҳмуди Кошғарӣ – 260
Маҳмудхон – 578
Мачдуддин Муҳаммад ибни Аднон –
Мачумдар Р. – 147, 201
Меванча – 167
Мейе А – 55
Мейендорф Г.– 577, 584, 588, 590, 610
Мейер Эд.– 57
Меликишвили Г.А.–
Менандр – 113, 116, 117, 210, 216, 218
Менчен-Хелфен – 203
Меҳрдои II Кабир – 131
Меҳримон – 167
Миддендорф А.Ф.– 586
Миллер – 715
Мираки Накқош – 501
Миралибой Хўқандӣ – 596
Мирзо Абдулазими Сомӣ – 571
Мирзобаходурхон – 652
Мирзоев А.М. - 12
Мирзомуҳаммадсодиқи Муншӣ – 624
Мирзонуруллобек – 657
Миризматулло – 578
Миркомилбой – 665, 702
Мирмурод – 658
Мирмуҳаммадамини Бухорой – 555, 556, 557, 563, 570
Мирмуҳаммадшоҳ – 578
Миробидов М.– 705
Мироншоҳ– 482, 485
Мирфозилов М.– 705
Мирхонд – 393, 476, 509
Митра – 35, 58, 60, 65, 68, 86, 89, 125, 155, 169, 285
Митридоти I – 114, 115, 116
Мищенко — 632

Михиракул - 201
Михро, ниг. Митра
Моисей Хоренский –
Мониях – 218, 219, 220
Монй – 73, 156, 172, 173
Моравиён – 113
Моравчик Г.– 217
Моргенстйерне Г.– 203
Морозов М.В.– 685, 687, 689,692
Мохэду-тутун (Баходур ғудун) – 313
Муваффақи хирави– 377
Музаффар - 580, 597, 629, 630, 631, 632, 636, 637, 638, 639, 661, 668
Муизй – 380, 433,436
Мулло Абдурахмон - 277
Мулло Исо-авлиё - 635
Мулло Нафас – 508
Мулло Ниёз Муҳаммад - 624
Мулло Фозилҷон – 600
Муллоаҳмадбӣ – 694
Муллобой – 652
Муллообиди Мумтоз – 568
Муллошариф мирохур – 665
Мултон Ҷ.– 55
Мунавварқорӣ – 701, 711
Мунтасир – 389, 390
Муоз ибни Муслим – 328, 329
Муркрофт В.– 611
Муродбахш – 553
Мусайяб ибни Зухайр – 329
Мухторов А.– 12, 421, 582
Мушкетов И.В.– 616
Мушфиқӣ – 549
Муқаннаъ – 267, 325-330, 365
Муқаффаъ, ниг. Ибни Муқаффаъ
Муқимй – 718
Муктадир – 360
Муҳаммад, пайғамбар – 66, 303, 329, 411
Муҳаммад, султон – 482
Муҳаммад Авфӣ, ниг. Авфӣ - 471, 508
Муҳаммад Давлатбӣ – 596
Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди хиротӣ – 425
Муҳаммад ибни Аҳад –
Муҳаммад ибни Баис – 375
Муҳаммад ибни Восиф – 376
Муҳаммад ибни Наср – 404

Муҳаммад ибни Нӯҳ – 336
Муҳаммад ибни Тоҳир – 334
Муҳаммад ибни Фазл – 372
Муҳаммад ибни Ховандшоҳ, ниг. Мирхонд - 509
Муҳаммад ибни Қайси Розӣ – 472
Муҳаммад Иброҳим – 551
Муҳаммад Раҳимбӣ - 562, 572, 573, 578, 592
Муҳаммад Фаноро – 605
Муҳаммад Чехраи Мухосин – 546
Муҳаммад ҳақимхон – 624
Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) – 581, 611
Муҳаммадалӣ, ниг. Дукчӣ эшон
Муҳаммадамин – 574
Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ – 571, 624
Муҳаммади Бағдодӣ – 419
Муҳаммади Сонии Арслонхон –
Муҳаммади Хоразмшоҳ (Муҳаммад ибни Такеш) – 412, 413, 414, 415, 416, 445, 446, 447, 448, 450, 472
Муҳаммади Шайбониҳон – ниг. Шайбониҳон
Муҳаммади Ғазолӣ – 439, 441, 657
Муҳаммадмуродбӣ – 657
Муҳаммадмуроди Самарқандӣ– 546
Муҳаммадназирбек – 666
Муҳаммад Раҳим II – 633
Муҳаммадйусуф – 610
Муҳаммадйусуфи Муншӣ – 570
Муҳаммадьяқуб – 578, 624
Муҳаммадҳақимбӣ – 558, 572
Мишенков Д.К.–
Мӯсо ибни Абдуллоҳ – 307
Мӯъминҷонов А.– 610
Мӯътасим – 331, 346
Мӯҳон – 215

Навой – 444, 501, 507, 508, 547, 548, 549
Наврӯз-Аҳмадхон – 523, 524
Надир девонбегӣ - 567
Назаров Ф.– 610
Найзаҳочинов – 611
Наливкин В.П.– 581
Нана (Нанайя) – 125, 169, 272, 285
Нанидод – 167

- Нан–I–доу-ми –
Нарайн А.К.– 108, 129, 135, 147, 150, 151
Наршахй – 223, 224, 279, 281, 282, 283, 295, 306, 309, 327, 329, 337, 338, 339, 354, 358, 361, 365, 366, 367, 671, 375, 378, 387
Наср ибни Алй – 404
Насри I ибни Аҳмад - 337, 363
Насри II ибни Аҳмади Сомонй – 341, 382, 383
Насри III ибни Абдулмалики Сомонй – 343
Наср ибни Сайёр – 320, 324, 325
Насри Илохон (Илекхон) – 345, 389, 390
Насриддин – 635
Насрулло – 578, 579, 580, 581, 589, 597, 613, 624, 627
Нахшабй – 342
Наҷмиддинхоча - 469
Неболсин П.И.– 590, 592, 607, 608, 614
Негри А.Ф.– 610
Неразик Е.Е.– 198, 209, 296
Неъматов Н.Н.– 288
Неъматшайхов О. - 705
Нёлдеке Т.– 213, 217
Ниёзалий – 576, 578
Ниёзкул – 620
Низомиддини Шомй – 503
Низомии Арӯзии Самарқандй – 437
Низомии Ганҷавй – 440, 442, 443, 471, 506, 507
Низомулмулк – 397, 398, 399, 400, 401, 402, 417, 437, 441
Ника- 120, 143
Никифоров П.– 613, 627
Николаи Димишқй –
Николаи II - 644
Никонов А.А.–
Нилсен В.А.- 242
Нино – 64
Нисорй – 547
Нишопурй – 223
Новиков – 673
Нодирадзе Л.И.– 303
Нодирмуҳаммадхон – 553
Нодиршоҳи Афшор – 571, 572
Норбӯта – 574, 624
Носир, халифа – 411
Носири Бухорой – 505
Носири Хусрав – 380, 433, 434
Ноканзоқ – 167
Нуриддин – 482
Нэпир – 640
Нюберг Ҷ.– 55, 56
Нӯҳ ибни Наср – 342, 343, 383
Нӯҳи I Сомонй –
Нӯҳи II ибни Мансури Сомонй – 343, 344, 345, 384, 391
Обручев Н.Н.– 6662
Овсяников Н.А.– 673
Окладников А.П.– 15, 20, 22
Олимхон– хони Хӯканд - 580, 581
Олимҷонов К.– 705
Олтунтош – 394, 416
Олденбург С.Ф.– 177, 178, 262
Оранский И.М.– 12
Орифи Озарй – 484
Ороди II – 141, 142
Оромоздо –. ниг. низ Ахурамаздо
Остонақулбй – 636
Отаниёз Хочараис - 613
Отсизи Хоразмшоҳ – 408, 437
Охшо (Оахшо) – 169
Ошанин В.Ф.– 638
Ошанин Л.В.– 369, 540
Пазухин В.– 559, 560, 561
Пашино П.И.– 592
Пелйо П.– 149
Периханян А.Г.–
Перовский В.– 612, 627
Петеч Л.– 150
Петрова – 673
Петрушевский И.П.– 302, 455, 464, 466, 477
Пешерева Е.М.– 277
Пигулевская Н.В.– 219, 303
Пиримкулов – 691
Пирмуҳаммад, набераи Темур – 482
Пирмуҳаммадхони I – 523, 524
Пирмуҳаммадхони II – 551
Пирӯзи I – 157, 198, 199, 200, 202

- Писарчик А.К.– 622
Пичугин Ф.– 615
Платон– 85
Плиний– 75, 83, 85, 106, 165
Плутарх – 89, 97, 116, 142
Позняков П.В. – 685, 692
Покотило – 660
Полибий – 110, 112, 113
Полиен – 78, 79, 85
Полторатский П.Г.– 715
Помпелли Р.– 27
Посейдон – 120
Поспелов М.– 610
Потанин – 590, 610
Поурушаспа – 65
Приски Панй – 195, 199
Прокопи Кесарй – 199, 205, 207, 210
Птолемей - 134, 182
Пугаченкова Г.А. – 151, 242
Пуллейблэнк Э.– 133, 134, 149, 208, 260
Пури Б.Н. - 149
Пяковский А.В.– 688
Пӯлодй А.– 261, 262
- Радлов В. – 588, 595
Райҳона – 432
Ранов В.А.- 12, 17
Ранович А.Б.– 106, 116
Раппопорт Ю.А.– 281
Рапсон – 150
Рашидаддин, Фазлуллох – 472
Рашидаддин Ватвот – 437
Раҳимбоев Абдулқодир – 703, 713
Раҳимшо– 637, 637
Раҳмонбердй – 579
Раҳмонкулибек – 639
Раҳмонкулҳочй – 665
Ремпел Л.И.- 662
Рерих Ю.Н. – 134
Робиаи Балхй - 384
Розен В.Р.– 345
ар-Розй – 383
Романи IV Диоген –
Романовский Д.И.– 629, 630
Ромодин В.А. -12
Роулэнд Б.– 175
Рофеъ ибни Лайс – 330
- Роҳили Самарқандй –
Рубах И.Б.– 704, 708
Рудоба – 385
Руксона (Рухшонак)– 102
Румй – 440, 470
Румянтсев И. - 690
Рустам, афсонавй – 69, 272, 279, 385
Рӯдакй – 376, 377, 381, 382, 383, 436
- Сабо́л – 306, 307
Сабуктегин – 344, 345, 391, 417
Савдо – 718
Сазонов – 698
Саид ал-ҳарошй –
Саид Алоулмулки Тирмизй –
Саид ибни Усмон – 306, 307
Саид-мингбошй – 666
Саид Муҳаммадаминшо – 637, 638
Саидов М.– 613
Сайидои Насафй – 562, 563, 568, 569, 570
Сайфиддини Бохарзй – 463, 469
Сайфулмулуков И.– 717
Сакандар (Искандари Макдунй) ниг.
Искандари Макдунй
Сакиэт– 89
Салм ибни Зиёд– 307
Салчуқиён (Салчуқиҳо) – 362, 380, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 409, 416, 421, 434, 437, 441
Самойлов Б.– 684
Самсонов – 699
Самъонй (Сомонй) – 382
Саной – 440, 441, 442, 443
Санчари Салчукй – 399, 401, 407, 408, 409, 410, 412, 436, 545
Саолибй - 375
Саркор Д.– 150
Сатибарзан – 95, 96
Сафавиён – 518, 533, 548, 551
Сафиуддини Исҳоқ– 518
Саффориён (Саффорихо) – 333, 338, 373, 376
Сахаров - 690
Саъдй– 383, 470, 471, 506
Саъдуддин Масъуд ибни Умари
Тафтазонй – 503
Саҳбо – 719

Себеос – 221
Селевки I - 106, 107
Селевки II – 107, 110
Селевкиён (Селевкихо) – 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 130, 137
Семёнов А.А.– 9, 10, 572, 577, 578, 580, 601
Сенковский О.И. - 617
Сиверс Н.И. - 705
Сиддикмухаммад – 553
Сидоло - 158, 195
Сиёвуш, асот.– 272, 279, 281, 282
Симбат Багратунӣ – 221, 222
Симонетта А.– 150, 151
Симчурихо – 362, 364
Сирочиддинхон – 638
Сисимитр – 102
Сиюркўктенӣ – 463, 467
Скандагупта – 201
Скобелев М.Д.– 638, 640, 641, 650
Скунҳа – 78
Слосак - 123, 125
Смирнова О.И.– 230, 250, 263, 303
Снесарев А.Е. – 670
Собири Тирмизӣ – 433, 436, 437
Соболев Л.Н.– 632
Совашоҳ – 220
Содикбеки афшор – 502
Сомон – 336
Сомониён – 330, 331, 350, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 373, 375, 376, 377, 381, 385, 386, 417, 418, 419, 420, 421, 431, 435, 437
Сон Юн - 210, 211, 225, 231, 232
Сосониён - 54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202, 207, 217, 218, 220, 221, 222, 304, 315, 325, 339, 359, 379
Софагасен – 113
Спаргапис– 76
Спитаман (Спитамана) – 65, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 185
Спитамен, ниг. Спитаман –
Ставиский Б.Я.– 265, 270, 281
Стеткевич – 639
Стоддарт – 613
Столипин – 698, 699
Страбон – 77, 81, 82, 96, 108, 109, 113, 114, 117, 132

Стриангей – 86, 87
Струве В.В.– 56, 178
Суботич Д.И.– 692
Субхогонасон – 113
Субхонқулихон – 553, 554, 555, 559, 562, 568, 569
Судошан – 278, 279, 286
Султон Алӣ – 514
Султон Маҳмудхон – 478
Султон Муродбек– 635
Султон ҳусайн – ниг. ҳусайн Бойқаро
Султон ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро, ниг. Султон ҳусайн
Сумбоди Муғ – 325, 326
Суруна – 142, 142
Сухарева О.А.– 588, 589, 594
Сухомлинов – 698
Суюрғотмиш – 478, 482
Сўзани Самарқандӣ – 433
Сюан-Сзан - 154, 201, 207, 209, 210, 226, 228, 236, 247, 248, 276, 280, 286, 290, 294, 371

Табарӣ – 156, 157, 196, 197, 212, 217, 229, 282, 283, 306, 308, 310, 318, 338, 375, 377
Таваккалхон – 551
Талҳаи Тоҳирӣ – 333
Тамғочхон Бугрохон –
Тармаширин– 460, 461, 462
Тарн В.В. - 105, 108, 110, 112, 114, 128, 129, 150
Тарумана – 20
Тархун – 309, 310
Таҳмина – 272
Тедеско П.– 55
Текеш – 410, 411, 419, 538
Телятников Д.– 610
Темур – 11, 461, 473-482, 484-504, 513, 514, 567
Темур-Аҳмад – 523, 524
Темуриён – 440, 473-482, 484-504, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 526, 547, 548
Темуриёни ҳинд – 524, 525
Темурмалик – 448, 449, 450
Тереножкин А.И.– 268, 269
Тизенгаузен В.Г.– 617

Тиллоҳочӣ – 665
Тиридоти – 109, 110, 111, 123
Тичо (Тиш) – 250, 307
Тиши Якчашма – 330
Тиш Трийа (Тиш) – 285
Толстов С.П. - 39, 44, 56, 63, 133, 134, 135, 139, 178, 179, 180, 210, 224, 296, 297, 302
Томас Э. - 145
Томирис - 76
Тоҳир (Тоҳир ибни ҳусайн) - 331, 332
Тоҳири II - 333
Тоҳириён (Тоҳириҳо) - 331-333, 358, 361, 365, 373, 376
Точиддин - 560
Требек Ч. - 611
Тревер К.В. - 117, 121, 198
Трог Помпей - 74, 76, 132, 133
Туваҳон -
Тулуй - 447, 450, 452
Туншаху - 222, 229
Тури Фрастак (Афросиёб) , ниг. низ Афросиёб
Турконхотун - 445
Тўхтамиш - 479, 505, 567
Туғоншоҳ - 419
Туғрал - 624
Туғралбеки Салҷуқӣ - 395, 398, 411
Тўганхон - 403

Убайдуллоҳон - 519, 521, 522, 547, 554, 555, 556, 557, 558, 563, 564, 566, 568
Убайдуллоҳ ибни Зиёд - 306
Уксорт - 102, 103
Улуғбек - 482, 484, 487, 488, 493, 501, 506, 566, 567
Улуғбек ибни Дехнав
Умавиҳо - 322, 323, 324, 325, 327, 329
Умар - 303, 578
Умар ибни Абдулазиз - 316
Умарбӣ - 576
Умари Хайём - 380, 383, 433, 435, 436, 717
Умархон - 578, 581, 623
Умаршайх - 482

Умняков И.И. - 134
Унсурӣ - 380, 431
Уокер Д. - 259
Усмон (Усмон ибни Иброҳим) - 413
Усто Абдулло - 546
Устод Сис - 326
Утбӣ - 437
Уэтхэйд Р. - 113

Фавст Бузанд - 195
Фазлии Намангонӣ
Фазлуллоҳи Рӯзбеҳхон - 550
Файлакуси II - 93
Фаридаддини Аттор - ниг. Аттор
Фарозмон - 103
Фарро - 155, 169
Фаррухӣ - 380, 431
Фарходи II - 130
Фатуфарн - 312, 313
Фахриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ - 438
Фахриддини Гургонӣ - 433, 436
Федченко А. П. - 632
Феофани Византӣ - 210
Фергюссон Д. - 145
Филон – 89
Фирдавсӣ - 89, 197, 212, 377, 380, 381, 383, 384-386, 436, 484, 546
Фитрат А. - 711
Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ - 568
Фоик - 344, 345
Формозов А.А.
Форобӣ - 322, 387, 441, 442, 507
Фотима - 323
Фраат - 125
Фрад - 87
Фрай Р. - 259
Фраке О. - 133
Фрейман А. А. - 262, 263
Френ Х. Д. - 617
Фузулӣ - 508
Фуркат - 518
Фухуман, ниг. Вархуман
Фуше А. - 175

Халилсултон - 482
Халоун Г. - 132, 133

Хан - 131

Хан-Жу-лин - 451

Хаников Н.В. - 579, 584, 588, 594, 613, 617

Хаников Я.В. - 617

Хатлоншоҳ, ниг. Шерри Хатлон

Хварэнах (Фарр), асот - 285

Хвостов М. - 156

Херсфелд Э. - 56

Хетагуров Л.А. - 277

Хинтс В. - 57

Хусрави Анӯшервон, ниг. Хусрави I Анӯшервон

Хой Чао - 228, 229, 248, 290, 370

Хондамир - 476, 509, 550

ал-Хоразмӣ - 355, 364, 375

Хоразмшоҳиён - 389-416, 419, 446,

Хорошхин - 594

Хоэрко (Хувишка), ниг. низ Хувишка

Хоҷа Ахрор - 486, 491

Хоҷа Исломи Чӯйборӣ - 528

Хромов А.Л. - 277

Хувишка - 146, 147, 148, 149, 155, 156, 174

Худодод - 482

Худоёрхон - 629, 631, 635, 637

Худойдод - 620

Худойназар-додхо - 638

Хумо, асот - 115

ал-Хураймӣ - 375

Хурзод - 309

Хусрави I, А. Анӯшервон - 54, 194, 214, 216, 218, 219, 220

Хусравшоҳ - 493

Хушнавот - 198, 218

Хюсинг Г. - 39

Чан-Чун - 453

Чариков Н.В. - 669

Чағатой - 447, 450

Чейлитко В.Р. - 264

Черняев М.М. - 629

Чехович О.Д. - 461, 463

Чжан Сян - 135, 144

Чингизийён - 11

Чингизхон - 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 457, 470, 570

Шаван Э. - 149, 217, 227, 228, 250, 251

Шайбонийён - 513-522, 523, 526, 529, 531, 532, 533, 534, 547, 548, 551, 559, 560

Шайбонихон - 503, 513-522, 527, 530, 539, 545, 548

Шамсиддин Маҳбубӣ - 455

Шамсиддин Муҳаммад ҳофиз Шерозӣ, ниг. ҳофиз

Шанюй Лаошан - 131

Шарафиддин Алиӣ Яздӣ - 476, 480, 501, 503, 567

Шарик ибни Шайх - 325

Шашеппи - 250

Шашпир - 250

Шекспир Р. - 613.

Шепард Д.

Шерак - 78

Шералӣ-иноқ - 630, 664.

Шери Кишвар - 223.

шерӣ Хатлон - 229.

Шерхони Лудӣ

Шефер Ш. - 232.

Шива - 155, 156, 172.

Ширатори К.

Шишкин В. А. - 269, 270.

Шихобиддини Сӯхравардӣ - 438.

Шлюмберже Д. - 118, 170, 175.

Шопури I - 154, 156, 193.

Шопури II - 54, 194, 195, 196.

Шоҳин - 718.

Шоҳичахон - 553.

Шоҳмалик - 483.

Шоҳмурод - 574, 575, 576, 577, 579, 623.

Шохрух - 482, 483, 484, 485, 487, 497, 501

Эгамбердиев Р. - 703.

Эверсман Э - 610.

Эл-Арслонхон - 410.

Элбарсхон - 572

Энгельс Ф. - 9, 19, 26, 50, 62, 93, 171, 179, 183, 184, 188, 190, 301, 400, 422, 519, 593, 611, 614, 619, 645, 646.

Эрназарпахлавон - 667.
Эрот, асот - 124.

Юнкер Г. - 277.
Юстин - 74, 76, 100, 106, 108, 109,
110, 111, 113, 114, 115, 117, 130, 131.
Юсуф Окчурўғли - 702.
Юсуфалихон - 642
Юсуфи Қадархон - 403, 404.

Яздигурди I - 194
Яздигурди II - 197, 198.
Яздигурди III - 303, 304, 305, 385.
Язид ибни Муовия - 307.
Язид ибни Мухаллаб - 306.
Якубовский А.Ю. - 9, 10, 264, 271,
271, 283, 284, 302, 318, 365, 366, 417,
455, 461, 479, 535, 536.
Ялангушбӣ - 560, 566.
Янгаочжен - 152.
Ян-Чжи-Сзю - 451
Ярхо А.И. - 369, 540.
Яъқуб, Сомонӣ - 336.
Яъқуббек - 637.
Яъқуб ибни Лайс - 334, 335, 336, 376.
Яъқубӣ - 250, 311, 312.
Яшодҳарман - 201.
Яшу Стилат - 203.
Яхё, набераи Сомон - 336.
Яхёхоҷа Иноқ - 360.

Ғазанхон - 464, 466.
Ғазнавнён - 344, 364, 380, 389-404,
416, 417, 421, 430, 432.
Ғиёсиддин - 482.
Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ - 398.
Ғуломов Я. Ғ. - 269.
Ғурак - 310, 311, 312, 317.
Ғуриён - 398.

Қадархон - 413.
Қазанхон - 462.
Қарахитоихо - 407, 408, 409, 410,
412, 413, 414, 415, 446.

Қарахониён (Қарахониҳо) - 342, 344,
345, 362, 389-391, 402-408, 414, 416,
417, 418, 419, 421, 426, 430, 433, 535,
573.
Қарақуюнлу - 482.
Қарзанч - 317.
Қаро-Чурин Турк - 223.
Қилич Тамғочхон - 433.
Қобус ибни Вушмгир - 378, 431.
Қодирхони Қарахонӣ - 394.
Қозизодаи Румӣ - 485.
Қориев М. - 711.
Қосим Алӣ, наққош - 503.
Қубилойхон - 467.
Қутайба ибни Муслим - 229, 307,
308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315.
Қутайба ибни Туғшода - 325.
Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ - 398.
Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануште-
гин - 409.

Ўткан-II-73
Ўқтой (Угедей) - 447, 450, 452, 457.
ҳавма, асот - 58.
ҳайдар афшин - 333.
ҳайдар, манғит - 577, 578, 579, 589,
604.
ҳайрати Бухорой - 718, 719.
ҳайтол ниг.ҳайтолиён
ҳайтолиён - 140, 198, 199, 201, 216,
217, 218, 220, 225, 230, 233, 246.
ҳамза ҳакимзода - 718.
ҳамидаддини Балхӣ - 437
ҳарматта Я. - 167
ҳасан ибни Саббоҳ - 401.
ҳасани Бугрохон, ниг. Бугрохон -
403.
ҳахоманишиён (ҳахоманишиҳо) - 56,
57, 58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91,
92, 94, 95, 103, 168.
ҳачқоч - 309.
ҳеннинг В. Б. - 55, 56, 57, 64, 154,
166, 167, 186, 257, 283, 285, 376.
ҳерсфелд Э. - 157, 204.
ҳилол ас-Сабӣ - 345.
ҳилолӣ - 548, 549.
ҳишом - 320, 324.
ҳичлати Бухорой

хозиқ - 624
хорис (ибни Аламдор) - 390
хорун, писари Олтунтош - 394, 395, 404.
хорунарашид - 330, 331, 355.
хофиз - 383, 504, 505, 508.
хофизи Абру - 509.
хофизи Таниш - 525, 550.
хошим ибни ҳаким, ниг. низ Муқан-
наъ
хоҷй Абдулчаббор - 680.
хоҷй Қурбон - 680.
хубилой - 446.
хулоқухон - 467.
хумбах - 167.
хурмузд (хурмуз), ҳамчунин, ниг.
Ахурамаздо
хурмузди II - 157.
хусайн - 323.
хусайн, амир - 473, 474, 475, 476,
477, 478.
хусайн, манғит - 578
хусайн Бойқаро - 486, 487, 501, 503,
506, 507, 508, 509.
хусайн Воизи Кошифй - 509.
хусайн ибни Алии Марвазй - 341,
342.
хусайн ибни Муоз - 327.

хусайн ибни Тоҳир - 366.
Ҷабраил ибни Яҳё - 328.
Ҷавҳарй - 624.
Ҷайҳонй Абдуллоҳ - 341.
Ҷалилов А. - 307.
Ҷалилов К. - 622.
Ҷалолиддини Давонй - 509.
Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Ма-
ликшоҳ
Ҷалолиддини Румй, ниг. Румй
Ҷалолиддин Юсуф - 546.
Ҷаъфари Содик - 400.
Ҷаҳонгир - 482.
Ҷаҳоншоҳ - 483.
ал-Ҷаҳишёрй - 374.
Ҷексон В. - 56.
Ҷенкинсон А. - 532, 533.
Ҷомй - 383, 440, 442, 444, 506, 507,
508, 509, 541.
Ҷониён - 551, 570, 575.
Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек-
султон) - 551, 552.
ал-Ҷохиз - 375.
Ҷувайнй - 445, 454, 455, 472.
Ҷузҷонй - 396.
Ҷучй - 447, 450, 452.